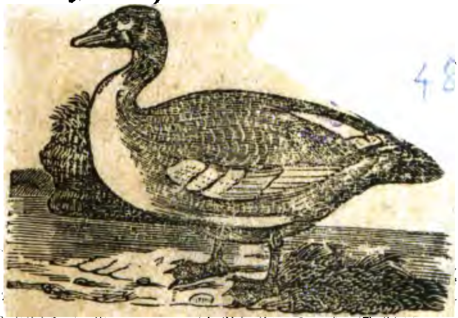
ԹՈՐՈՍ ԱՂԲԱՐ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՃԱՄԲՈՐԴ

Գ. Վ. ՍՐՈՒԱՆՁՏԵԱՆՑ

ՄԱՍՆ ԱՌԱՋԻՆ

ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ Ե. Մ. ՏՆՏԵՍԵԱՆ

Կ. ՊՈԼԻՍ

ՍՈՒՄՊՈՒԼԼԻ ԽԱՆ ԹԻՒ 47

—1879—

ԹՈՐՈՍ ԱՂԲԱՐ

Մեծին Հայաստանի Չորրորդ Հայք նահանգի գաւառներէն մին է Ծոփաց աշխարհը, Ծոփք Մեծ. գրուած է նաեւ՝ Ծովք. առաւել անուանի եղած՝ Ծոփք կամ Ծովք Շնորհալւոյն հօր, [illegible] և եղբօրը բնակավայր լինելով ։ Խարբերդէն ձախ կամ ծայրին մը կայ. (4 ժամ երկայն՝ 1 ժամ լայն) Խարբերդին ։ Արղնու և Մալաթիոյ լերանց միջեւ, բարձրավանդակ, բայց գաւառն Խարբերդու կը վերաբերի և անոր աւելի մօտիկ է,— ինը վեց ժամ ։ Եւ կը կարծեմ թէ՝ Ծոփք կամ Ծովքն է Ծովին բառ, առ ինքը մէջին ունէր դղեակ մը, ուստի և անուանուած է Ծովք —դղեակ ։ Հոս Հայաստանեայց եկեղեցւոյ և ազգի Շնորհքն ծաղկած է ։ Հոս ծնած, ընդչած, լացած, երգած, գրած և աղօթած է Ներսէս Շնորհալին, ուստի և իմ այս անդամի ուղեւորութեան աննմանելի չափս եղաւ հանդիպանել և երկիրպագանել այս Ծովիկին և դղեկին, Չրոյ և տաճարի աւերակին, ուր անմեռայն ինչ շնորհալի էր ։ Գրքիս երկրորդ մասին մէջ կը մնայ անոր ընդարձակ և մանրամասն նկարագրերը, ես կը փութամ յիշատակարանել մաս մը քաղել գնել այս անդ հերև կամենալով և իրև բացատրութիւն թէ ինչո՞ւ այս գրքիս կոչեցի ԹՈՐՈՍ ԱՂԲԱՐ ։

Բ

Տիգրանակերտէն 'ի Ջերմուկ և 'ի Զըն-
քուշ վերադարձած էի, ուստի խարբերդու
վրայօք պիտի անցնէի գայի : Զնքուշէն ինն
ժամ եկած էինք, կարաւանը իւր օթեւանն
ըրաւ Քէյլան գեղը․ ես անցայ, և ուղիղ
արահետէն խոտորելով բարակ ուղիով մը
շատ բարձր լեռ մը ելանք․ կ'ուզէի անդադա-
ձգու. Նոյն գիշերը՝ Հայոց Ծովք դեռ կամ
ըստ Թրքաց՝ Կէօլճիւկ՝ կոչուածն : Բաց ու-
կրակ եղած էր փոքրիկ տնակս մէջ, կը տա-
չորէր հոգիս և մարմինս․ այնպէս կ'զգայի․
եթէ նոյն օրը չհանգչիմ, չանձկանամ, չհամբու-
րեմ այդ ջուրն ու հողը, պիտի մեռնիմ կա-
րօտակէզ՝ աչքս բաց մնալով․ ․ ․ : Արդէն
հնար չէր ձի նստել․ կը քալեմ, կը վազեմ,
կը թռիմ, և ահա պաղ հով մը, քիչ մ'ես,
և ահա Ծովքն իւր ցանկալի երեսը ցցուց․
․ ․ ․ կարկամեցայ․ ․ ․ : Ո՛վ կարող է նկա-
րագրել այն բուռն և խոր յուզմունքներն, որ
տիրեց իմ հոգեկան և մարմնական բոլորան-
դակ մասանց վրայ : Ո՛վ իմ պաշտելի Ծնն-
դավայրս տուած ու առած, օրհնուած ու օրհ-
նած, պղծուած ու երգած տեղի, տեսարան
ու հանդիսարան․ ․ ․ : Այժմ կ'զգամ թէ մարդ
ո՛ր աստիճան յափշտակութեան մէջ կը գտն-
նուի, երբ իւր ամենէն աւելի սիրածին հան-
դիպի : Պարերու գլուխը քաշուած մնացեր
եմ, և ապա գետինը թաւալեցայ երեսնայ
վրայ : Կը փարիմ, կը գրկեմ, կը պագնեմ,
կ'ամփոփիմ, և, այլ աչերս չկրցայի եր-

կինք ։ Նախկինքէն բարձր փառք մը գտած էի ։
Աչքս 'ի ծովը , միշտ 'ի ծովը , շեշտ 'ի ծովը ։

Ծո՛վ , դու է՞ր չես ծիծաղիր ։

Բաներ կ'որոնեմ իւր մէջ՝ չգտուածներ . Հարցումներ կ'ընեմ իրեն՝ չպատասխաններ ։ Իւր ափանց ալիքներ՝ որ կը ծփծփան առանց հողմնահարութեան և առանց փոթորկի , նշան է թէ փոթորիկը զանի այնքան վեր ու վայր յուզած է , որոյ կուրծքը ուռչած է և ծոցոյն խորերը կծոտած են , նման թշուառ դըժխոյի մը , որոյ գլուխն ու դէմքը փայլուն երեւի արտամանքներով , ոսկեհուռ ճեղենակներով , բազմեալ բարձրաշուք փղոսկրէ գահոյից վրայ , արտաքուստ երեւոյթ երանելի և նախանձելի , բայց չարունակ արտասուեն իւր աչերը , ցաւն ու կսկիծը կրծէ ներքէն անոր սիրտն , լայ ու հեծեծէ , քանզի կորուսած է նա իւր երկու աչաց լոյս երկու զաւակները , երկուքն ալ թագաւորի գլուխներ , մին փառք եկեղեցւոյ , միւսն փառք դիւցազնութեան ։ Ծովակն աչքի ձեւ ունի , կոյտ մը աչքին պէտք ըսէի , բայց ա՛լ ճիշդ՝ մանկամարդ աղջկան մը կը նմանէր , խորհըրդաւոր գեղեցկութեամբ և շնորհքով զեղուն ակնարկ մը ; զոր արտասուքն աւելի հրապուրիչ կը գործեն , լերանց շրջանակի մը մէջ ամփոփուած , և ինչպէս սեւ ոսպ մը՝ աչքին բիբը , այնպէս կը մնայ և կ'երեւնայ սեւ ու քայքայուած չէնք մը այս ծովուն մէջ , կըղզեակ—դղեակին վրայ Ս. Նշանի տաճարին

աւերակին ։ Ո՜ աւերակ, որ քան զերկինս բար-
ձըր ես և մեծավայելուչ իմ սրտիս Հայեար
. . . ։ Գիշերը անքուն անցուցինք, արշալուսին
նաւ նստեցանք կղզին երթալու ․ աւա՛ղ ա-
չերուս, սեւ ու սպիտակ քարեր ցիր ու ցան՝
խարխալեալ որմունք և եթ կան . . . ։

Համբո՞յր քարերուն, համբո՞յր հողերուն,
համբո՞յր փլատակաց վրայ բուսած խոտե-
րուն։ Եւ ցող՝ Հայաստանի հոգւոյն արցունքն
որ ամեն առաւօտ կ՚իջնէր շաղախել կղզեկի-
փոշիներ ու քարերու խիճերէն ծլած թուփե-
րը, լզեցի, կրծեցի, ճաշակեցի, իմ ալ ցօ-
ղերս թափելով հոն ։ « Դեռ 80 տարի յա-
ռաջ ասոր կը բնակէինք Ծովքեցի Հայքս, և
նախ թերակղզի էր ․ մեզմէ շատերը այս ա-
ւազանը մկրտուած են » եւն. կ՚ըսէին իմ նա-
ւիչներս ։ Լուսաւորիչ մը պէտք էր ճիշդ այս
պահուս, սոյն Աստուածաբնակ աւերակին
և Աստուածարեալ Ծովքին առջեւ ու վրան
տեսիլն տայէր, պատկեր՝ զոր առաւելի կը կեն-
դանացընէր արեւուն ծագման քնքոյշ ճա-
ռագայթն, և լերանց ու ծառոց ստուերնե-
րը կը կախէր երկնափայլ ծովուս բիւրեղեայ
ծոցոյն մէջ ․ այս պահուս՝ երբ ձկունք երա-
մով կը կայտռէին, երբ թռչունք թիռ թիռ
կը թռէին ։ Բայց ինչո՞ւ ամենքն ալ անձայն
էին ։ Վա՜հ, երբ լսեր էր Ներսէսին քնարը
«Զարթիք փառք իմ» երգելէն, զոր կը նուա-
գէր Զուարթն հոգւով «Ընդ զուարթունս նոր-
երգս առեալ Նորոգողին», և կը կրկնէին այս

Թեւաւոր. աղախինին տիրացուն «Ալէլուիա՛», այն օրն ալ լսած էին թռչնոց գայլայլիկը։

Ո՛վ կրնայ բաժնուիլ ձեզնէ, ափ ու աւեր Ս. Նշանայ։ Ո՛վ կրնայ թողուլ ձեզ, քարինք և ալիք ծովակ—ղեկկես։ Արդեօք որքա՞ն սիրտ ատղջինք գալը կամ ես՛. ա՞յր ինձ երկիրք այն երջանիկ առիթին կրկնելու անյագ համբոյրս և անհատ արցունքս ՚ի ձեզ։

Լեռնէք և եմեէրք ծովկու, ձեզ, որ արձագանք տուած ու առած էք շնորհակի երգոց և մեղեդեաց Շնորհալւոյն։

Ջուրք և թռչունք, ձեզ, որ զուարթ խայտանքը առղջած ու շարժած էք երկնային Աշուղին զգայական քնարին հոգեղէն թելերը։

Անտեղք ի արծեդ, ձեզ, որ պայծառ և չքեղ հաւատարմութենքով ոգեւորած էք պայծառ հոգին Հօգեւնուագին «Անաւօտ լուսոյ, արեգակն արդար, առ իս լոյս ծագեաս զեղգեղօղին։

Դեռ ցանկերը չելած, հայր մը կը տեսնեմ, սեւորակ վեղարով, բարակ մզիկով, գլուխն գլխով, զոր ծռած էր մէկ քով, թըխորակ աչկերով, ազնուակ լանջով, ծնկները ծալած քրոյն աչեաց վրայ կ'երեւայ, աղօւորի մը կամ անգին կրտուսատ ռանկոյցի մը կը նմանի, ընտելնեան և աստուածային բոլոր գեղեցկութիւնն ու զուարթութիւնը իրեն վրայ չարդ, անփոյթ հայեացք մը կը ձգէ աչքի ծայրով դէպ ՚ի մեզ երբեմն։ Մինակ միայնակ է ինքն բոլորովին։ Ցանկարծ ծո-

վուն յատակը կ'իջնէ կ'անհետանայ, խորերը կը յուզէ, և ահա՛ ջրոյն երեսը կ'ելնէ պղա-րուալ և ուռայն, մի և նոյն ատեն ամբողջ տա-դլելով . . . ։

Ի՞նչ կ'որոնես, խե՛ղճ հաւուկ։

— Ի՞նչ է սա թռչնոյն անունը, հարցու-ցի ծովակցի ընկերներէս ։ — Պատասխանեցին . ԹՈՐՈՍ ԱՂԲԱՐ է իւր անունը ։

Թորո՞ս աղբար, ո՛հ նոր զարկ մը սրտիս . . . Արդեօք սրո՞յ անձնաւորութիւնն էր այն ։

Ա՜յ Թորոս աղբար, որ կը յուզես ծո-վուս խորերը, կը յուզես սրտիս անդունդ-ները ։ Թորո՞ս աղբար, ո՞ր մէկ կորուսածնե-րդ կը խնդրես, արդեօք տաճարի՞ն եթէ դահլիճին, Լևոնեա՞նց եթէ Ռուբինեանց, Հեթումեա՞նց եթէ Գրիգորիսեանց, խո՞յրն եթէ սաղաւարտն, խա՞չն եթէ գաւազանն, փետուրի՞կն եթէ պողպատիկն, դրո՞շմն եթէ դրօշակն, Աստուածաբան մատեա՞նն եթէ զանգոյք արքունական, ծիրանի՞ն եթէ եմի-փորոնն, Վեհափառին բուրվառն ու աղօ-թամատո՞յցն եթէ Թորոսի սո՛ւրն փնտռես ։

. . . Է՜յ Թորոս աղբար, թո՛ղ ինձ հետ, թո՛ղ զերդ տանիմ հայրենիքէն հեռացեալ հայոց 'ի ծով, 'ի լեառ և 'ի յայս . . . ։

Բայց դու կը մերժե՞ս, չե՞ս համաձայնիր, և ոչ անգէ՛ն կը բաժնուիս ։

Այո՛, դու ուղիղ ես, յուզէ, խնդրէ, որոնէ այդ տեղ . ԿՈՐՈՒՍՏԸ՝ ԿՈՐՍՈՒԱԾ ՏԵՂԸ . . .

ԱՌ ԸՆԹԵՐՑՈՂՍ

1878, Ապրիլ ամսոյն վերջերը, Ամենապատիւ Տ. Ներսէս Սրբազան Պատրիարքը Հայոց որոշած էր երկու վարդապետ ղրկել Փոքր և Մեծ Հայաստանը. գնացողներէն մէն ես էի. մեր պաշտօնը սահմանուած էր կոնդակով մը, որոյ պատճէնն ահաւասիկ:

«ՆԵՐՍԷՍ ծառայ Քրիստոսի և շնորհիւն Աստուծոյ Պատրիարք Հայոց և Արքեպիսկոպոս Կոստանդնուպոլսոյ; բարեջան Առաջնորդաց Գերապատիւ Եղբարց մերոց 'ի Տէր՝ և Մեծապատիւ Անդամոց Ազգային վարչութեան՝ բարեխնամ Քահանայից և Ժողովրդականաց գաւառացն Ամասիոյ և Մարզուանու, Եւդոկիոյ, Շ. Գարահիսարու, Սեբաստիոյ, Տիվրիկի, Ակնայ, Զարսանճագի, Արաբկերի, Չմշկածագու, Խարբերդի, Չնքուշի, Բալուայ, Մալաթիոյ և Տիարպէքիրու միճակացն ողջոյն և սէր 'ի Քրիստոս Յիսուս 'ի յայսն բնակաց:

«Որ ունի զգիրս՝ Արժանապատիւ Տէր Գարեգին վարդապետ Սրուանձտեանց սիրելին մեր՝ յայս նուագ յատուկ պաշտօնիւ առաքեցաք 'ի կողմանսդ, զի միճակագրեսցէ զեկեղեցիս և զդպրոցս և զվանորայս ազգիս զշէնս և զանշէնս և զկալուածս նոցա, և ծա-

ւաքեսցէ զկարեւոր տեղեկութիւնս զորպի-
սութենէ ժողովրդեան և զներկայ կացութենէ
նոցին ըստ յատուկ պատուիրանաց մերոց, և
յուսով բարօրութեան և բարեկարգութեան
Հայաստան աշխարհի՝ մխիթարեսցէ զամե-
նեսին :

« Քաջայոյս եմք զի Ձերովդ ազգասիրա-
կան զգացմամբ և ամենագովելի հիւրասի-
րութեամբ պատուասիրէք և դիւր ընծայէք
սորա արժանապատուութեան օգնելով և
սատարելով նմա, զի կարող լիցի փութանակի
և անթերի լրացուցանել զպաշտօն յանձնեալ
ինքեան և դարձ այսր առ մեզ արասցէ ՚ի
պայծառութիւն Եկեղեցւոյս և ՚ի շինութիւն
Ազգիս :

« Ողջ լերուք և զօրացեալք ՚ի խնամս
Տեառն, և Աստուած խաղաղութեան սփո-
փեսցէ զՁեզ բարեօք » :

ՊԱՏՐԻԱՐՔ Կ. ՊՈԼՍՈՅ
ՆԵՐՍԷՍ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

Տուեալ ՚ի Պատրիարքարանէս Կ. Պոլսոյ
յամի Տեառն 1878 Ապրիլ 26
և Ազգական ՌՅԻԷ

Ինչպէս կը տեսնուի, «Յուսով բարօրու-
թեան և բարեկարգութեան Հայաստան աշ-
խարհի» կ'երթային մեր ողջունատար և
մխիթարար՝ յուսաբեր Հայոց : Այն օրերը
Հայկական խնդիրն թեև առած սաւառներ
ու հասեր էր Եւրոպայի մեծ տէրութեանց
դահլիճները, և քաղցր յոյսեր կանխեր սփռ-
ուեր էր Հայաստանի աւերակներուն և Հա-

ից աւերը որոտերուն․ հայրենի հողն ու հօ-
դոյն հաստատուած Հայն՝ կենաց նոր շարժում
ը կ'առնուր․ Ս․ Գաղափարականներն իրենց
բարձր տեղերէն կ'երեւէին մինչև Հայաս-
տանի խորին ու ձորը 'ի խաղաղութեան նստող բնակ-
չացն։ Իսկ լրագրութիւն իբրև գետ կը հոսէր
կը տարածէր յաջող ակնկալիքներ ։

Թողի Պոլիս ։ Թողի Ոսկեայ ծովակից եւ
զինուորաց խուռնն Բերայի ու Գալաթ փողոց-
ները, և անոնց խառնիճաղանճը՝ Այրա-
Փաշայի բանակապաշտն։ Թողի Միւհէնտիսխանէ-
րու ժխորն մայրաքաղաքիս հրապարակները
և արուարձանները ։ Ցերեկն ակնարկ մը ձը-
գեցի Մարմարայի վրայ, որոյ մէկ խորշին
մէջ Բրիտանական նաւատորմիղն կը ծփար ։
Ես կը ծփայի ու կ'ալէկոծէի Սատանայեան ամ-
բողջովին փոթորկալից հողմերով․ ․ ․ ։

Մնա՛յ բարով Պատրը գեղն, զոր նորանու
հետ կը տանիմ։ Մնա՛ն բարով հաւատոյ բա-
րեկամներս, և պաշտօնեաներ, որոց յիշա-
տակը գլխոյս հետ անբաժան կը կրեմ․ ․ ․ ։

Մայիս 1 էր, Օրէստէ գեղեցիկ շոգե-
նաւն զիս բարձած իր թեւոց վրայ կը թռ-
չէր դէպ 'ի Սեւ ծով։ Գարունն իր չքնաղ
գեղեցկութեամբ զարդարուած էր Վոսփորի
երկնքերն ու չրթունք, արեւն պայծառ և
փափուկ, բայց սառոյց չէին ազդեր յիս ։

Օտար էին անոնք, ես կ'երթայի Հայ-
րենեաց արեւն ու գարունը ողջունելու։

Իմ պաշտօնական թուղթերս ուղղած

եւ Գաւառաբարբառ եւ Համառօտ տեղեկա-
գիրս, որոյ պատմէնը կանխաւ հրատարակու-
ած է Մասիս լրագրոյ Յունուարի թերթե-
րուն մէջ։

Այս հրատարակութիւնս պաշտօնական
չէ, այլ սոսկ իմ եւ ուղեւորութիւն եւ զա-
նազան ձանձրութիւնք իմ չըջած տեղերուս
տեղեաց եւ բնակչաց կեանքի վրայ, մանաւա-
ւորապէս ազգային նկատմամբ, եւ անոնց
հին եւ նոր վիճակը, փոխերը, վարժարան-
ները, քաղաքական եւ ներքին վարչութիւնք
եւ տնտեսութիւնք, եւն. ստորագրել, զորս ՚ի
լոյս կ՚ընծայեմ իբրեւ ընծայ մը բերելով Հայա-
ստանէն՝ Հայաստանը սիրող Հայոց մատու-
ցանելու։

Կատարեալ գործ մը չէ այս, վասն զի
այնքան խուռն եւ կարեւոր պաշտօններու
մէջ չէի կրնար լիովին ստորագրել եւ ամեն
բան ուշքէ անցունել. այսու ամենայնիւ որ-
քան կրցայ հաւաքեցի եւ ՚ի գիր անցուցի.
տեղ տեղ ալ ձեռագիր մատեաններու ցանկե
ու յիշատակարանները օրինակելով, զորս
իբր դուզնաքեայ աշխատութիւն՝ բանասի-
րաց եւ ազգասիրաց փոքրիկ ճաշակ մը կ՚ըն-
ծայեմ։ Գաւառաբարբառն՝ մեր բուն պաշ-
տօնական վիճակագրութիւնք եւ տեղեկագիրը
՚ի լոյս պիտի ածէ, կցորդելով մեր միւս
պաշտօնականաց գրածներուն հետ։

Եթէ նկատեն սխալք պակաս բաներ գը-
րուածքիս մէջ, կատարելապէս խրատունք

ունին իրենց կողմանէ յառաջընթացու գիտողու-
թիւններ գրել· բայց միշտ անկողմնակալ
հոգւով, ինչպէս մեք ալ նոյն զգուշութիւն
ըրած ենք, վասն զի ամէն ալ կրնայ հաս-
կընալ թէ գրածներնուս նպատակը ազ-
գային յառաջդիմութիւն և իրենց ազգա-
կանութիւնը ցոյց տալ է միայն· Հայը Հա-
յուն ծանօթացնել, Հայը Հայուն սիրել տալ
է բուն արդիւնքին իմ փափաքս և ջանքս:

Գործս երկու մասի բաժնեցի· հարկ ե-
ղաւ, վասն զի Նոր ուղղագրութիւն մը ընկե-
րու հրաման Պ. Արզաչինցեան՝ կ՚ստիպէ
զիս քիչ մը այլ մեկնել մայրաքաղաքէս:

Ա. մասին մէջ կը մտնեն խաղերը. Զէյթու-
նայ, Զարաւանճայ, Բալու, Արղնի, Ակնու, Զէյթու-
նուկ, Տիգրանակերտ, Չնքուշ, Մուշ կամ
Կեսարիա, միւսալ՝ ի խաղերը ի կալան
մասէն, Արաբկիրու գեղեր, Ակն, Արմտան-
ներ, Կեսարիա, Տ. Գայլանիւղարու գեղեր և
քաղաք, Կեսարիա, իրենց մանրամասնութիւ-
ներով: Խաղերը ու փանդուրայք: Գերակա չնաշ-
խարհիկ օրհնած մեռեմն և Հերթում արքայի
կնիքը: Զէյթունցոց Կարմիր վանք. Արգանի
գեղը, աղբիւրը՝ հրեշտակ ալին. Ակնցի ջուր,
Օմ. զօրաց բանակին և քանի մը գեղջեր.
Յաղթուկ գեղը, Յաղթաշէ Սոհանին իսա-
քեր. անդին ընծայ մը. Խարաբշարու վանք
կամ Ս. Կարապետ: Զարաւանճայի գեղեր.
Բերդակ, Հայակալ Ս. Թորոսի տաճարը.
Բաշանիկը գեղ, խաչը ալէյն և իր արարը.

Մեծուր գետն, Թէրին աւան։ Փոքր Հայքն։
Մեծկերտ եւ իւր հնութիւնք։ Այլ Տեփրիկ
աղէյն, Նիկոպօլիս է Փէնար Ղաչանձեան, զօ-
րաց բանակն, Ցէրսիսի բարեկարգութիւնն.
Նկարագիր եւ ուղեկագիր Ցէրսիսին եւ Ցէր-
սիփեայց։ Աւանդ բարիքն եւ կրօնքն։ Աւե-
րակք, Հնութիւնք եւ աւանդութիւնք. Հայ-
աստանի Մ. կարաւանբեր վանք։ Զարաւանձագի
ակէյեր եւ գիւղի ծողովուրդ։ Բալուայ Քաղց-
րանեցւոց վանքեր. Հրաշք գետ եւ այլ գիւ-
ղօրայք, Բալուայ քերդ կամ բերդ. Ս. Մեսո-
րոպայ ջարմերը՝ Ծղնաւթն եւ Գեղասոուն։
Բաժի էՓէնոմին։ Բալուայ բէկեր։ Աչմու-
շատայ գեղեր. Ս. Յոհչ վանք. Արղնու վանք
կամ Բարձրահայեաց Ս. Աստուածածին, ա-
ւար նախ գրատուն, ձեռագիր մատենից
ցանկն ու յիշատակարաններ, աստուածագրու-
թեան։ Արղնի եւ Ակէլ գիւղաքաղաքաց ու
անոնց հնութեանց. եւ Փախըր մատէնք վրայ
ծանօթութիւն։ Արղնէն մինչեւ Տիգրանա-
կերտ ընդարձակ դաշտը։ Տիգրիս գետն,
Տիգրանակերտի հնութիւնք, քաղաքին պատ-
մագրութիւն, բազմաթիւ ձեռագիր մատ-
եանք, անոնց ցանկն ու յիշատակարանները։
Սասնոյ լերինք եւ անոնց բնակիչները։ Ասս-
րի, Փէչսանի, եւ Շէմսի գեղերը։ Բրգեր եւ
Խմիտիկ։ Տիգրանակերտու վանքեր։ Չերմու-
կայ Լերանցքերը եւ քարացեալ մարդիկ։
Զերուշայ վանք կամ Միրահայեաց Աստուածա-
ծին։ Խնէղ Մուշեյման։ Ծոփք կամ Ծոփքին եւ։

Կանխաւ իղձ կը տածէի՝ փոքր Հայաստանի և մեծ Հայաստանի հռչակաւոր գաւառները ուղեւորիլ և ստորագրել, ուստի այս առթիւ սիրելի Պատրիարք Ս. Հօր հրամանն ինձ ցանկալի էր, և սրտագին գոհութեան պարտիք մը կը դնէ իմ վրաս։ Երկդագին չնորհակալութիւն նաև իմ շրջած տեղերու ազնիւ Հայոց, որք իրենց սիրով և մեծարանօք մեծապէս մխիթարեցին զիս։ Իսկ ես ինչ որ ըրի, «Ջոր պարտն էր առնել արարի»։

Երբեք պատճառ մը չունիմ դժգոհելու. վասն զի յօժարութեամբ գնացի, յօժարութեամբ շրջեցայ, յօժարութեամբ գործեցի։ Ոչ երկրին անիշխանութեան օրերը, ոչ Չէրքէզն ու Քիւրդը, ոչ լեռներն ու ձորեր, ոչ արեւն ու անհանգիստ ուղիներ, եւ. չկրցան վհատեցնել զիս։ Քրդաց վրաններու տակը և քարօթեայ վայրեր իջեւանեցայ, ամսական ուղեւորի մը կերակուր ամենն ալ կրեցի, բայց երբեք ցաւ չզգացի, վասն զի սիրով գնացի. և փոխանակ անոնց՝ հազարաւոր մխիթարութեանց կը հանդիպէի, մեր հայրենական ջրերուն; հովերուն, մարգերուն, դրախտներուն, բերքերուն և պտուղներուն, համով հացին և կարմիր գինւոյն, հաւքերուն Թռիչքին ու կաքաւներուն կառաչին, ծաղկանց բուրմունքին և անտառին սօսիներուն, մաքրոյ կաթին, կովու իւղին, ձագուց մեղրին, Հայ մանկանց երամին, և այլ սոր-

աղբերու յափշտակիչ տեսարաններուն, տարածմամբ, կարծր զուարթութիւն՝ կարծր կորովութիւն ունին վրան: — Հայ եղողը՝ Հայաստանի հողոյն վրայ ինքզինքը կը ճանաչէ, ինքզինքը վեհ և կենդանի կը գտնէ, փորձեցէք և տեսէք:

— Ահա կ'երթամ ես:

— Հրամեցէ՛ք:

4 Ապրիլ 1879 Գ. Վ. Սրուանձտեանց

Գատը գիւղ ի. Պօլսոյ

ՍԱՄՍՈՆ ՔԱՂԱՔ

Մայիս 2ին Սամսոնը ողջունեցինք, գեղեցիկ օդերով, գեղածիծաղ ծովով:

Այս քաղաք մեծ և կարևոր նաւահանգիստ մի է Փոքր Հայոց և Մեծ Հայաստանի հարաւային գաւառաց. ամ յամէ աւելի ծաղկեալ:

Իր միջէն կ'անցնի կ. Պոլսէն 'ի Բաղդատ գնալիք մեծ ուղին ցամաքային, զոր կ'անուանեն Բաղտատ ճատտէսի. ուղևորներ և ապրանքները բազմաթիւ ելևէջ կ'ընեն այս քաղաքը:

Բաւական նոր ու շքեղ շէնքեր կան. շուկան և խաներ, վաճառանոցներ, ամբարներ կոկիկ են. իսկ փողոցները անմաքուր. օդը խոնաւ և տենդոտ. գրեթէ առողջ և կայտառ անձինք հազուագիւտ են:

Ճախնային վայրեր ունի քովերը, որոց ապականութենէն յառաջ կու գան հիւանդութիւնները:

Քաղաքիս բնակիչքը մեծաւ մասամբ Տաճիկներ են, և 150 տան չափ Հայք: Հայք վաճառաշահութեան առթիւ հոս գաղթած են, Ակնէն, Կեսարիայէն, Եւդոկիայէն, ևն:

Յոյնք Հայերէն ա՛լ պակաս են, բայց աւելի հարուստ և յառաջադէմ: Քաղաքիս մէջը նշանաւոր է Յունաց եկեղեցին և վարժարանը: Ասոր հակառակ կարի նսեմ է Հայոցս եկեղեցին և վարժարանը, որ թէպէտ երբեմն երբեմն փայլակի նման կը պայծառանայ հանգանակութեամբ մը, կամ ընկերութեան մը եռանդով, բայց և յանկարծ կը մթննայ: Փորձ մ'ալ ես ըրի. Ընթերցասիրաց ընկերութիւն վերակազմուեցաւ, և վարժարանին պարտքը գոցելու հանգանակութիւն մը եղաւ. բայց խիստ քիչ տեւած էր, վասն զի վերադարձիս ցաւօք սրտի տեսայ որ վարժապետը քաղաքէն կը մեկնէր. և ընկերութիւնը՝ եթէ վերջացած չէր, շարունակելու մէջ ալ չէր: Խնամակալութիւն մը կար աղջկանց վարժարանին, անոնք ալ ձեռնթափ տեսայ:

Սամսոնի Հայք աղքատ չեն, և կրնան իրենց ազգային վիճակը տկար տալ այն ամեն Հայոց, որ կու գան կ'անցնին Սամսոնէն, տկար լուսաւորութեան և ազգայնութեան. կրնան և պէտք է այն վիճակն ունենան, որ Սամսոնին այցելող մը փափագ ունենայ տեսնելու այդ ծովափնեայ ծաղկեալ քաղաքին մէջը՝ Հայոց եկեղեցին պայծառ, վարժարանը պայծառ, ընկերութիւնք և թանգարանը պայծառ, իբրև ներկայացուցիչ Հայաստանցի Հայոց, որոց դուռն կը համարուի իր դիրքով:

Քահանայ մը և եթ ունին. իրենք Ամա-

սիրոյ թէմ կը համարուէին , բայց Առաջնորդ-
դէն այցելութիւններ չէին վայելեր • և միթէ
Առաջնորդ ալ ունէի՞ն . և եթէ ունենային՝ ի-
րենք հեռի ինկած էին • մանաւանդ քաղա-
քականապէս Ամասիան՝ Սեբաստին ենթակայ
է , Սամսոնը Տրապիզոնին . ուստի մեծ փա-
փագ կը յայտնէին , և իրաւունք ալ ունէին
որ Չարշամպայի և Ճանիկի Առաջնորդու-
թեան հետ միանար Սամսոնն ու Պաֆրան ,
Առաջնորդը նստէր 'ի Սամսոն , ուր կը նստի
Մութասարրըֆը , և Սամսոնի ազգային վի-
ճակը մեր ըղձացեալ պայծառութեան կը
հասնէր :

Իբր 300 լիրա Օսմ • դրամագլուխ ունի
եկեղեցին և վարժարանը , որ վստահելի ան-
ձանց տոկոսով արուած է : Թէ՛ ասոր տո-
կոսները և թէ՛ տեղական ազգայնոց հան-
գանակութեան յօժարամտութիւնը կրնայ
բաւական արդիւնք գոյացընել . բայց գլուխ
կեցող մը կը պակսի :

Քանի մը երեկոյթներու մէջը ցոյց տուին
Սամսոնի ազգայինք իրենց սրտի եռանդն և
ձկտումն դէպ 'ի յառաջադիմութիւն բանիւ
և արդեամբք , ինչպէս և կիրակի ցերեկին
վարժարանին մէջ ըրած հրաւէրին : Անոնցմէ
որոնք արժանի են յանուանէ յիշատակելու ,
երեքը միայն կը յիշեմ , իսկ պատիւը՝ ամեն
գործողներուն . Օհան Էֆ. Ալանեան Եւդո-
կիացի , Երզուարդ Էֆ. Մուրատեան Նիկո-
միդիացի և Գաբրիէլ Էֆ. Առաքելեան Սե-

բաստայի․ ասոնք գրեթէ Սամսոնի ազգայ-նոց հոգին են, իւրաքանչիւրն իր յատկու-թեամբ և առաւելութեամբ ։

Քաղաքս՝ գտնուելով իբրև կապ Ասիոյ և Եւրոպայի միջոցը, յարաբերութիւն ունի Եւրոպայի, Կ· Պոլսոյ և Ռուսաստանի հետ․ փոխադրիչ վաճառականութեան կարևոր վայր է, և ցորենի առուտուրը յաջող ։ Իր մէջէն և չուրջէն ալ բերքեր կը հանեն, մանաւորապէս մեծ քանակութեամբ ծխա-խոտ, որ անուանի է և շատ տարածեալ․ եգիպտացորեն, վարսակ, գարի, լուբիա, բուրդ, խաշանց մորթ, չիմէնթօ (որոյ հանքն ունին), սեւ խաւիար (ձկնկիթ), զանազան և առատ ձկունք ։

Պօլէօ կէօլէօ ըսուած լճակը Սամսոնէն 8 ժամ հեռի է դէպ 'ի Պաֆրայ, որ իր ան-թիւ ձկներով մեծ շահ կ՚ընծայէ կառավա-րութեան և հասարակութեան ։ Ալիս մեծ գետը (Գըզըլ ըրմագ) Սամսոնէն 8—10 ժամ հեռի դէպ 'ի Պաֆրայ՝ կը թափի Սեւ ծովը․ Նոյնքան հեռու է նաև Իրիս գետը (Եշիլ ըր-մագ), որ Չարշամպայի մօտ կը թափի Սեւ ծովը ։

Աբազա գաղթականներ և Չէրքէզները ծանր բեռ մը եղած էին ժողովրդեան․ և ոչ միայն ճանապարհները, այլ և քաղաքի մէջ, տներու մէջն անգամ ապահովութիւն չէր մնացեր․ գողութիւն, զինահարութիւն և սպանութիւն հասարակացեալ էր ։

Այս գաւառը գրեթէ ամբողջ լեռնային է․ Ջոնտոսի լերանց շղթան․ Հին եկեղեցական պատմութեանց մէջ Աշխարհ Խաղտեաց անուանուած են սոյն գաւառը ։ Հին Սամսոնը բարձր դիրքի մը վրայ աւերակ է դարձած , և իր բերդի շէնքերու հիմերը և պատերը միայն կը տեսնեն այցելուք ․ Հոն՝ ուր երբեմն մարդկային հերոսները մեծամեծ քաջութիւն գործած են․ ուր արիւնները հոսեցուցած քար քարի վրայ և դիակ դիակի վրայ շարելով , այժմ խոտեր բուսած են , զորս կը կրծեն այծեր իրենց ուլերով , և թռչունք թուխս նստած՝ ձագերը հանելով , կը ծըրտէին ասոնք մարդկային գաղափարին վրայ , միւսները իրենց տոտիկներուն տակ կը կոխկռտէին մարդկային հին հանճարը ․ ․ ․ ․

Սամսոնը ունի իր մէջ պտղատու ծառեր․ աւելի շատ են ձիթենիք ։ Չեմ կրնար չյիշել իմ ասպնջական Ղազար Աղա Փօղոսեանը , Ակնայ Կամրկապէն , որոյ տանը հանդիստ , գրախտը զուարճալի , և իր սիրտը բարեօք լի՝ երախտապարտ կացուցին զիս ։

Քաղաքական կառավարութիւնն է Մութասարիֆութիւն․ վիլայէթ Տրապիզոն ։ Եկեղեցի 1․ Ս․ Նիկողայոս․ վարժարան 2․ ուսանողք՝ մանկունք 56 , աղջկունք 36 ։ Ծախք վարժարանաց 25000 ղուրուշ եկեղեցիէն , դրամադըլխոց տոկոսէն և հանգանակութենէն ։ Թիւ Հայոց 649․ Կաթոլիկ և Բողոքական Հայք 111 ։ Յոյնք 342 ։ Թուրքք 3670 ։

ՊԱՖՐԱՅ ՔԱՂԱՔ

Անձամբ չկրնալով այցելել այս քաղաքը, Սեբաստացի Առաքելեան Գաբրիէլ էֆ. յանձն առաւ իմ կողմանէս երթալ, որոյ գրած մէկ նամակէն տեղեկութիւնները կը դնեմ հոս :

Վիճակագրութեան վրայ խօսելէն զկնի՝ կը յաւելու. « . . . Ցեղոյս դպրոցին վիճակը խեղճ գտայ. գծուծ տեղ մը, լայն չալվարով և բոկոտն դասատուի մը քով՝ աղտոտ տախտակամածի վրայ ծնկաչոք շարուած հարիւրի մօտ երկու սեռէ խառն աշակերտներ նոյնպէս աղտոտ վարտիքներով, բոկոտն և գլխիբաց, դէմքէրնին և ոտքերնին կարծես տարիներէ 'ի վեր ջուր չտեսած. ասոնց ողորմելի վիճակը մեր ազգի ներկայ կացութիւնը միտքս բերաւ, և արցունքներ աչկունքս կոխեցին :

« Դպրոցին մէջը հաշուական ընթերցումէ և գրէ զատ՝ ուրիշ ուսմունք չկայ. ասկէ առաջ մի քանի դասատուներ դացած են հոն, բայց և ոչ հետք մը ձգած են անդ. Պաֆրայի պէս անմշակ և անհոգ թողուած տեղ մը չէի տեսած բնաւ :

« Թաղ. խորհուրդը հինգ տարիէ 'ի վեր ցրուած է եղեր, և ազգին գործերը ըստ դիպաց կը կատարուէին : Եկեղեցին մօտ 800 ոսկիի դրամագլուխ մը ունի, որ այլ և այլ ան-

ձանց քով շահու դրուած է․ բայց ոչ շահը վճարող կայ և ոչ մայր գումարը։ Տեղւոյն երեւելիները և Թաղ․ Խորհրդոյ անդամները բռնած են այս սատակը․ Ժողովրդեան հասարակ մասը զայրութէն յուզուած էր նոցա դէմը, և դպրոցին ու եկեղեցւոյն անխնամ թողուելու պատճառները ասոր կու տային։ Հոս յիշեմ որ բաւական վայելուչ եկեղեցի մը ունին։

«Հասկըցայ որ աշխատել պէտք էր ջուատի և զարմանալի գործունէութիւն ցոյց տըւի, Ժողովրդեան ինձ ցոյց տուած համակրութիւնը օգնութեան առնելով։ Շատ անգամ գումարումներ ըրի, խօսեցայ, քաջալերեցի, և եկեղեցւոյն մէջ հաւաքուած Ժողովրդեան համանութեամբ և ստորագրութեամբ Թաղ․ Խորհուրդը վերակազմեցի․ նաև Ընթերցասիրաց ընկերութիւնը կազմաւորեցի։ Ուրիշ տեղ դժուարութիւն կը ցուցընեն ազգային գործերու խառնուիլ, հոս երիտասարդները բուռն զօրութեամբ ճիգ կ՚ընէին Ընթերցասիրաց ընկերութեան գործադիր անդամ ըլլալ․ տեսնելու բան էր երիտասարդութեան հրաւէր կարդացած ատենն՝ այն խեղճ գիւղացի տղայոց՝ Ժողովրդենէն բաժնուելով դողդոջուն ձեռքով գալ ստորագրելնին, որովհետև շարունակ իրենց բարեաց համար կը խօսէի․ ճանապարհին վրայ, տուներուն մէջ երախտագէտ շարժումներով զիս կը շնորհաւորէին։ Ժողովր-

դեան՝ աղջկանց և մանչ տղայոց դպրոցնե-րու համար ունեցած եռանդը քաղաքակրթական գտայ․ վերջապէս գործը իրենց ձեռքով կարգադրելու համար ամեն հարկաւոր սկըզ-բունքները ճանչցուցի․․․։

« Գաֆրայի հողը խիստ զօրաւոր է․ բիւ-րաւոր կենդանիներ կ՚արածին հոն լեռներու և դաշտերու մէջ․ բնակչաց հարստութիւնն ալ կենդանիներն և ծխախոտն է։ Չէրքէզք առհասարակ գողութեան և աւազակութեան կը պարապին, ուստի և քրիստոնէից ձեռքէն կենդանիները միշտ կը յափշտակուին․ տե-ղական կառավարութիւնը անկարող է և կամք չըներ չարեաց առաջքն առնուլ․ մինչև իսկ երթևեկութիւնը վտանգաւոր դարձած է աւազակներու վախէն։

« Գաֆրայի ժողովուրդը զօրաւոր է, բայց կրթութենէ ու լուսաւորութենէ զուրկ։ Յոյնք երկսեռ դպրոցներ ունին, և քիչ շատ հոգ կը տանին․ Հայք և Տաճիկք կրթութեամբ իրարմէ չեն զանազանիր։

« Ալիս գետը քաղաքին հիւսիսային կող-մէն կռնակը ծեծելով կ՚անցնի, արեւմուտ-քէն արեւելք կը հոսի, ճամբուն վրայ բոլոր գետերը ընդունելով կը մեծնայ, կը լայննայ․ Գաֆրայի առջև կամուրջը քանի մը տեղաց միջակտուր ըրած տարած է․ ընդարձակ տա-րածութիւն մը ունի, մէկ կողմէն միւս կողմը լաւ հրացան մը հազիւ կրնայ գնտակ հաս-ցնել կամ չկրնար․ հասակաւոր մարդ մը

միւս եզերքին վրայ տղայի՛ մը մեծութեամբ կ'երեւնար ։ Գետը պղտոր և սրընթացութեամբը սպառնական երեւոյթ մը ունէր. աւազէ կղզիներ կան իր սրտին վրայ ցան և ցիր. եթէ երկու եզերքը հաստատուն թումբերով ամրուին, նեղնան, թէ՛ քաղաքը վըտանգէ կ'ազատի և թէ՛ նաւարկութիւն կըրնայ ըլլալ ։ 15 մղոն անգին Ջրվէժ մ'ալ ունի ։

« Այս երկիրը շատ կարեւորութիւն ունի և հարստութեան աղբիւր մը կրնայ ըլլալ. պէտք է կառավարութիւնը ասոր յարգը գիտնայ. պէտք է մասնաւոր ուշադրութիւն տրուի այս երկրին ։

« Իմ ճամբորդութենէս հասկըցուեցաւ որ եթէ Սամսոն մայր մի է, ազգային տեսակէտով կ'ըսեմ, Զաֆրան նորա ստինքներէն կախուած մանուկ մի է, որ հոգ տարուելու պէտք ունի . . . ։ »

Քաղ. կառավար. Գայմագամ. Սամսոնի Միւթասարիֆութեան ներքեւ ։ Եկեղեցի Հայոց 1. Ս. Կարապետ ։ Վարժարան 1։ Ծախք վարժարանին եկեղեցիէն 10000 ղուրուշ ։ Թիւ Հայոց 794։ Ուսանողք՝ մանկունք 81՝, աղջկունք 17 ։ Բողոք. և Կաթող. Հայք՝ 27 ։ Մողագործ Հայք՝ 290։

Զաֆրայի հայաբնակ գիւղեր.

Ալաչամ. Թիւ Հայոց 8 ։
Գուլչալար. » » 86 ։

ՍԻՆՈՊ ՔԱՂԱՔ

Քաղ. կառավ. Գայմագամ. վիլայէթ Գաստամոնի: Եկեղեցի 1. ունի: Թիւ Հայոց 17: Յոյնք . . . : Թուրքք . . . :

Սինոպի քով Խուպլուճի գեղերը: Եկեղեցի 2. Ս. Աստուածածին և Ս. Նշան: Ծաղկոց 2: Ուսանողք 60 մանկունք: Ծախք վարժ. 1200 ղրուշ հանգանակութեամբ: Թիւ Հայոց 712:

— Վերոյիշեալ տեղեկութիւնը Խուպլուճցի Հայերէն քաղեցի 'ի Սամսոն:

Մայիս 9. Սամսոնէն մեկնեցայ: Քաղաքէն քառորդ ժամ հեռու մեր ձախ կողմը թողլով Գատի գեղը Յունաց, որ գեղեցիկ շէնքեր և ծովահայեաց դիրք մը ունի: Յառաջանալով Մախմուր տաղի լեռնէն՝ կ'անցնինք անտառներու մէջէն, և ցեխոտ, ջրոտ, աւրուած ուղիէ. երկիւղալից է միանգամայն, այլ կարի ակնապարար և զուարճալի անտառաց գարունը. ծառերը բացած են իրենց տերևները. առուակները զառ 'ի վայր կը խոխոջեն, և թռչնոց երամը կը դայլայլէ: Այս լերան վրայ տեղ տեղ խաներ կան շինուած՝ գերանէ որմերով: 6 ժամէն հասանք Զախայի խաները:

Զախայի՝ գետոյն անունն է, որոյ երկու եզերքը շինուած են խաներ: Չէրքէզներ կը

միստային հոս, և արհաւիրք կը թագաւորէր։ Մենք իջեւանեցանք Կեսարացի Կարապետ աղայի խանը։ Երեկոյեան արեւուն, մայիս ամսուն, սաղարթալից մեծ ծառի մը հովանեաց տակ, դալար կանանչներու վրայ գետեզերքը ընկողմնած էինք. այծեր ու կովերը իրենց ձագերէն քիչ մը հեռի կը նայէին հոն. ձիուանք կը կայտռէին ջրին եզը, զուարճութիւնը կատարեալ էր։ Յանկարծ աղաղակ և աղմուկ մը. հոն բերին ձգեցին Սեւաստու Բրգնիկ գեղացի Հայ ջորեպան մը, որոյ ձեռքը պատառ պատառ կտրտուած էր. Թրքուհի մը՝ որ կուլար, և կանաչ կապած Թուրք մը՝ որ վա՜յ վա՜յ կը կանչէր։ Ասոնք մեր անցած Տախմուր լերան զոհերն էին, որոց վրայ յարձակեր էին աւազակներ, և ջորեպանէն երեք ջորի ու 6000 ղուրուշ ստակը, Թրքուհիէն՝ որ այրի մ'էր, իր մեռած էրկան գոյքերու գինը 1000 ղուրուշ ստակը, և միւսէն ձին ու 400 ղուրուշը յափշտակած էին, մեզմէ քանի մը ժամ յառաջ։ Սովորական և անպակաս է եղեր գրեթէ ամեն օր այս ճանապարհին վրայ այս տեսակ դէպքեր։

Մայիս 10։ Զախալէէն մեկնեցանք, 2 ժամէն հասնելով Դավախ կամ Գուռաք, այս միջոցն է Հաճըլար տաղի լեռը, ջրաւէտ և անտառոտ. ծառոց արմատներուն քով բուսած բազմատեսակ բոյսեր և ծաղիկներ՝ անուշ հոտեր և պճնազեղ գեղեցկութիւն մը կը

սփռեն անցքին. հոս տեսայ Չքնանոր ծաղիկը, Մշոյ լերանց թագուհին, որոյ տեսքը նման է բազմաթերթի բոսոր վարդին, և յափշտակուեցայ Տարօնոյ սարերը, ուր շատ գարուններ ողջունած էի պայծառ և փափուկ ծաղիկներով: Հոս ցիր և ցան բնակութիւններ կան Չերքէզներու. և թէպէտ անտառները մաքրուած են արջերէ և գազաններէ, բայց երկոտանիները անոնց տեղը բռնած են. խիստ երկիւղով կ'անցնի ամէն կարաւանը: Կ'երեւան տեղ տեղ ալ Թրքաց և Յունաց գեղերը, ասոնք ալ Չերքէզութիւն ընողներ են:

Գաւառք՝ փոքրիկ հովտի մը բերան, հին բերդով մը, ջուրի մը եզերքը շինուած աւան մ'է, ուր Միւտիր կը նստի: Խաներ, մանր վաճառքի, երկաթագործի, դայտառի, դերձակի և վարսավիրայի խանութներ կան, ու սրճարաններ: Հայ բնակիչք՝ 52 անձինք, յոյնք 48, Թուրք 340: Հայք խանութպան և արուեստաւոր են, կան նաև մօտակայներէն եկած Հայեր, որք տուն չունին հոս: Ազգապետ անուն կը կրէ Կեսարիոյ Կէմէրէկցի Նազար աղան. ոչ եկեղեցի ունին, ոչ քահանայ և ոչ վարժարան: Գաւագէն 'ի Գարատաղ 3 ժամ գնացինք. Ագ սու տէրէսի ձորէն անցանք, մացառոտ, ջրոտ, զուարճալի, ուր կան գիւղորայք Յունաց, Թրքաց և Չերքէզաց:

Մայիս 11: Գարատաղի խաներէն կա-

նուխ մեկնիլ որոշած էինք, որպէս զի նոյն օրը Մարզուան քաղաքը հասնէինք։ Արդէն իրիկուընէ ալ ապահով չէր տեղերնիս. Չէրքէզներ, Ցոյներ, Թուրքերը, որք այն կողմի բնակիչներն էին, և ոչ լուք իրարմէ կը զանազանէին. ամենքն ալ մէկ տիպ ունէին, սոսկականք. ամենքն ալ մէկ անուն կը կրէին, գող։ Դի՛ր ասոնց վրայ նաև երամ երամ նոր սեւ թուղթ քաշած զինուորները, որ գաւառներէն կու գային և ասոնց փախըստականները (ֆիրարները), որք թէ ցերեկները անտառներու մէջը, և գիշերները չէներու մէջ զարնելու և յափշտակելու համար կը շրջէին. և որք առջի իրիկուընէ ելեէջ կ'ընէին մեր իջեւանները. խանջիներն անգամ աւարողաց ընկերներէն էին։ Ասոնք գիտնալով՝ կարաւանը կարի զգուշութիւններ ըրած էր գիշերը, բայց և այնպէս խանի կռնակէն երկու գերանը հաներ և հակ մը կարմիր ներկած ընտիր մանած տարեր էին, որ կ'արժէր 24 օսմանեան ոսկի։ Կանխելու հակառակ յապաղեցաւ մեր չուն, և կարաւանը կորուստին զբաղեցաւ, մեք մեր ոստիկանով ընթացանք։ Գարատապ լեռնէն կ'անցնինք, մացառներ և անտառներ են մեր երկու կողմն. գիւղօրայք Թրքաց և Չէրքէզաց. և մեր առջեւն ու ետեւը երկիւղ։ Երկիւղ կը կրկնէ և կը յեղյեղէ ոստիկանն։ — Բայց ես ձեզի հետ եմ՝, կ'ըսէ, անհոգ կացէք։ — Ի՞նչ կրնաս ընել եթէ աւազակներ

պան. — Կարծէք պիտի դիմադրե՞մ անոնց, ինչո՞վ և ի՞նչպէս կրնամ. կամ ոստիկան լինելէս պիտի ակնածե՞ն. ոչ, ոչ. Նշանացի մը կ'ընեմ, և անոնք կը հասկընան — է՛ մենք ալ հասկըցանք, դէ՛ քալէ ...:

Լեռնէն 'ի վայր գեղեցիկ ձորահովիտ մը մէջ կ'իջնանք, ուր Թուրքաց գեղեր կան. Թէյրասխան (Խոտոր ջուր) գետակ մը պտոյտ կ'ընէ հովտին մէջը, և ուղեւորը յաճախ անցուդարձ կ'ընէ այդ ջրէն՝ ձորոյն դիրքին համեմատ երպանչոտիկ ձեւով ներս ու դուրս պըտոյտելով: կակուղ և բարձրացած խոտերուն վրայ, թփոց հովերը. Ջրոյն եզերը իջեւանեցանք հանգչելու, ուր ձիունք մէկ մէկ կը խայտան, և ճիկ միկ, ճինինի ընելով զմեզ ծաղրելով կը սուզանին և կը սրանան ընդ վեր և ընդ վայր: Կրակ մը վառած ենք. մեր ուղեկիցներէն մին սեւ սարեկ մը որսաց; կը խորովենք, բայց այս կրակետղի վրայ ո՞րքան համով պիտի լինէր ձուկն. աՀա կու գան Թուրքաց լամուկները գոմէշներու նախիրով, կը լեցուին ջուրը, պստիկ հօտաղները մերկուց կապած են գոմէշներու կռնակը. գոմէշները փռնչելով մըռ մըռ ձայնելով կը թաւալին 'ի ջուր. Հօտաղները կը չփեն անոնց քոնճեղալ պարանոցը, քրտնած ճակատն ու պոչատակը. Կ'աղաչենք, սակ ու շաքար կու տանք լամուկներուն, որք կը հանեն քանի մը ձուկ բռնել, անմիջապէս կրակին վրայ կը մգենք: Ցայնկոյս գետոյն գեղին ոչխարները

կը կթուէին. Ջերմ ու թարմ կաթն ըմպել կու տանք, և այսպէս համադամ կեր մը կ'ուտենք, որոյ համը միայն անոնք գիտեն, որ այսպիսի երջանիկ պատեհի մը պատահեր են.

Երեք ժամ վայելեցինք այս քաղցրութիւնը, և ելանք ու կը հանդիպէինք ուղտերու և էշերու բեռնաբարձ կարաւաններուն. Ուղտերը իրենց երկայն ու բարակ պարանոցները յայս և յայն տատանելով հրա ու մրա ընելով, ոտնձայնով, և էշերը իրենց կարճ ոտքերը արագ արագ ճօճելով, միաձայն զանգականութեանց օրէրա մը կը հանդիսացընեն, որով կարծես Ապողոնի քնարի նախանձը կը շարժեն. Ի՞նչ էր արդեօք ուղտուց և իշոց այս ցոյցքերը, բողո՞ք մի էր մարդոց բռնութեանց ու բեռնաբարձութեանց դէմ, թէ հաճոյք մը՝ մայիսին և այն վայրաց դալարներէն ու ծաղիկներէն, զորս առատ սփռած էր գարունը ձորոյս մէջը :

Դավղայ աւանը՝ մեր ճանապարհէն քիչ մը վեր յաջակողմն կ'երեւի, ուր հանքային ջրոց բաղանիքներ կան, հիւանդներ և զբօսաշրջներ կը յաճախեն հոն. չէնքով չնորհքով տուներ և խաներ կան : Յանկարծ սեւ ամպեր սքօղեցին մեր պայծառ արեւը, որոտմունք և կայծակունք արագ արագ կը յաջորդեն իրարու. մեր երկու կողմը լեռներ են, և կիրճի միջէն Թէյրախանը կը խաղայ. ջրալից անձրեւ մը փոթորիկով մէկտեղ բունեց մեր վրայ. Թափեցաւ, ինկաւ

մեր ճաշակած քաղցրութիւնը։ — Է՞հ, այսպէս նախասահմանուած է երկինք հողածիններուն համար։ Երեկոյեան ժամ 12ին հասանք Եմպէլօղլու խանը, բայց խիստ անհանգիստ անցուցինք այս գիշերը. պատուհանները բաց, և չէնքը քայքայեալ, Զէրքէզները ալ խմբովին ելևէջ կ'ընէին։

Մայիս 12. դադարած էր մրրիկն ու անձրևը, պայծառ արևով մը ճամբայ ելանք. այս խանէն մինչև Մարզուան 2 ½ ժամ է։ Ահա կը տարածի մեր առջևը Մարզուանու դաշտը իր ընդարձակութեամբ և գեղեցկութեամբ. հեռուանց կ'երևի մեզ Մարզուան քաղաքն իր այգեստաններով. դաշտի արտորայք մշակեալ են և կանանչներով գեղեցկացեալ։

Այգեստանեայց միջէն անցնելով՝ բուն քաղաքը կամ Թաղերը հասանք, որ բացակայ չինուած են այգիներէն. դիրքը յենած է լեռան մը և քիչ մը բարձր դաշտէն. օդը խիստ առողջարար, ջրերն առատ և պաղօրակ։ Իջևանեցանք Առաջնորդարանը։ Տեղով և չէնքով նշանաւոր է Հայոց եկեղեցին ու վարժարանը։ Առաջինը՝ Յակոբոս Պատրիարքի շինել տուածը, երկրորդն՝ Գէորգ եպիսկոպոսին, իրենց Առաջնորդութեան օրով, չափով և ձևով ընդարձակ ու վայելուչ. եկեղեցին՝ Պօլսոյ Մայր եկեղեցւոյն նման է, վարժարանն ալ իր արևելքը պարտէզ մը ունի։ Աւելի նշանաւոր է Ամերիկացի միսիո-

նարաց Նոր չինել տուած Աստուածաբանու-
թեան՝ և աղջկանց վարժարանները, ուս-
ման ու բարեկարգութեան մասին համբա-
ւաւոր։ Կայ և մի տաճար ու վարժարան
կաթոլիկ Հայոց։ Քաղաքի մէջն է Հասարա-
կաց մեծ ժամացոյցի աշտարակն, որոյ զանգի
ձայն բնակչաց ամեն կողմը կը հասնի։

Հայք ջերմեռանդ են իրենց եկեղեցւոյն.
ամեն կիրակի առաւօտ և երեկոյ քարոզ
մտիկ ընել կ՚ուզեն, և ամեն օր եկեղեցի
կու գան. բազմութիւն կը լեցուի բուն
տաճարը և անոր աջ ու ձախ կողմի գաւիթ-
ները. կիրակի ցերեկներն ալ Ս. Գիրք կը
բացատրէր եկեղեցւոյ մէջ՝ Եղեսեան Արբա-
զանէն նոր ձեռնադրուած Բաղիշեցի Մուշեղ
վարդապետ Հայկունին՝ բողոքականաց դրու-
թեան հետեւելով. սորա ձեռքի տակ ընկե-
րութիւն մի կայ պատանեկաց և երիտասար-
դաց, Զարթօ՛ն կրօնի և ազգասիրեան անուանով.
յառաջադէմներ, պատանիք, ճառեր կ՚ար-
տասանեն բերնով կամ գրով, բարոյականի
և ազգ. պատմութեան վրայ. մէջ ընդ մէջ ալ
երգեր երգելով։ Ես չկրցայ հաւանիլ ոչ այս
ընկերութեան խօսքը ու անպատշաճ անուան,
ոչ վարդապետին և ոչ աշակերտաց բանա-
խօսութեանց ձեւոյն. Թէ պէտ կ՚ըսէին. «Մենք
այս միջոցով առաջքը կ՚առնունք մեր ժողո-
վրդեան երկու սեռին ալ, որ կիրակի օրե-
րը կ՚երթան բողոքականաց վարժարանը բան
լսելու»։ Աղէ՛կ, բայց դեռ կ՚երթային և այ-

տի երթան անոնք որ ոչ ձեր ըսածէն և ոչ բողոքականաց քարոզածէն բան մը չեն հասկանար, և անոնք՝ որ անդին ծուռ չիտաւկ բան մը կը հասկընան, իսկ սողին՝ երբեք։

Թէպէտ զանգակ մի և նոյն ժամուն մի և նոյն ձայնիւ կը հնչէ երկու կողմանէ, բայց մի և նոյն բաներ չեն, և մի և նոյն արդիւնքը չունին։ Մեր պատանեակները կը խօսէին իրենցմէ վեր և անծանօթ իմաստասիրութիւնները։ Խօսք մը՝ երբ խօսողն չհասկընայ, լսողին ի՞նչպէս հասկըցընէ։ Այն ինչ բողոքականաց խօսողները երէց են կամ քարոզիչ, և յատուկ ուսումն ունին ու պատրաստութիւն կ'ընեն խօսելու նիւթոյն վրայ։ Պաշտօն լինելէն աւելի՝ ես կը փափաքէի պաշտել գիտնային կրօնքն ու ազգութիւնը. լաւագոյն էր փոխանակ բանիւ և ձեւով նմանելու՝ հոգւով և գործքով գերազանցէին բողոքականներէն. աւելի ոյժ տալով դաստիարակութեան և լուսաւորութեան։ Վարդապետն ալ միայն ժամերգութեան ժամուն քարոզութիւն ընէր, բայց շինարար և խաղաղարար քարոզութիւն, յայնժամ պէտք չէր մնար մեր նշմէն և մեր ոգեւորեան պաշտպանութիւնը սպասել այդ փոքրիկներէն, խակ պտուղներէն, որոց զգացումն ալ կը վառի ու կը բորբոքուի ատելութեամբ։

Արդէն այս քաղաքը բողոքականութիւնն ամեն տեղերէ աւելի ճարակ գտած է. արտասուօք աչօք կը նայի մարդ այս Հայը

և այն Հայը, այս եղբայր և այն եղբայրը, այս զաւակը և այն ծնողքը, քնցախած իրարու դէմ, արդէն միատիպացած գաղթական Հայն ալ, բուն Հայն ալ։ Աւա՛ղ, շատ քիչեր տեսայ Հայ Թէքէագինեայ... այս մասին երկու կողմն ալ մեղաւորներ են։ Միթէ Պոլիս կամ ուրիշ քաղաքներ գաղթականք չկա՞ն։ Այսպէս Տարպուանցի մեր ազգայինք՝ մանաւանդ կանայք, որ աւելի ջերմեռանդ էին ունկնդրութեան, կրօնական մթին երեւոյթներով և երեւակայական գաղափարներով պաշարեալ տեսայ. Հրապարակախօսութեանց և ատենախօսութեանց մէջը յորդորեցի զիրենք՝ ժամանակիս ոգին ճանչնալ, քաղաքակրթութեան հետեւիլ, ազգային և գիտութեան գաղափարաց յարիլ, սիրել Քրիստոս և անոր սուրբ Եկեղեցին իրենց առաքինութեամբ փառաւորել, հաւատոյ պտուղներով։ Խրախուսեցի այդ ընկերութիւնը, որպէս զի բերել տան և ընթեռնուն ուսանելով Ազգաց պատմութիւնները, պարբերական հանդէսներ և լրագիրները, և արուեստից ու գիտութեանց գիրքերը, նախնեաց մատենագրութիւնները, եւ, եւ. ու ընթերցարան մը բանան հասարակաց համար, որոյ օգուտը մեծ է։

Ծանրապէս գայթակղեալ և դրդուեալ էին Եղեսեան Սրբազանին դէմ. կ'ըսէին. Խաղամանէր է, ամեն նուիրական իրաց վրայ 'ի դէպ և յանդէպս խեղկատակել իրեն հա-

[illegible] հասած է. Թէ՛ [illegible] [illegible] վար-
մունքները և [illegible] ունի, [illegible] [illegible] [illegible] բայց
[illegible] Արտաշատը ո՞վ չճանաչեր։

Ընկերութիւն մի և [illegible] Հայ [illegible],
Աղուական անունով [illegible] պարագլուխն էր
[illegible] Մ. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] և [illegible] [illegible] [illegible],
[illegible] [illegible] էր։ [illegible] [illegible] և
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] և
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] Թէ [illegible] [illegible] [illegible]-
[illegible] և [illegible] [illegible]։ Այս [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] և [illegible]։

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]-
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible],
[illegible] և [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]-
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
և [illegible] [illegible], [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]-
[illegible]։ Այս [illegible] [illegible] [illegible] էր,
որոնց [illegible] [illegible] էր [illegible] [illegible]
[illegible]։ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]-
[illegible] [illegible] [illegible]։ և [illegible]
[illegible] և [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] վարժարանները [illegible] [illegible] [illegible],
[illegible] է [illegible] Թէ [illegible]
[illegible] ու [illegible] և [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] ընել [illegible] [illegible] [illegible]-
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

չէր մեռնիր , և թէ՛ ինչ էր Գրօշ կրթութիւն
ստացած կնոջմէ · թող փախուստականները՛ որ
կրթէ էր . . .

Հետաքրքրական ընթերցանութեան դասագրքերու
քերթ. խրատական ի խուսափելի : Միթէ գրքերն
անհամապատասխան, մնաց ընդհանրապէս աշխարհ-
հայերէն հասկնալի, ստ. հրեա ննջմանքհանդիս-
թիւն մը, ամ. գրքերը Ս. Գրոց պատմութիւն
մը, եւ. Աշխարհայինք փառաբանել գրելու և ըն-
թերցողներու ապրելակութեան կերպանե-
լու գիտակցութիւններ չէ ; որ ընդունեց
համապատասխանութիւնը յունականց գործածուել:
Այս վարժարանի անուանցն էր վերջին մարդուն
Մուսեղ ; կարգապահ · և այս մեծ այլ խեղճ
վարժապետներն աշակերտները ունեցեր էր . . . .

Հայոց ազգը , քեզ երկու թէ ալ պիտոյ է
ազատութեան բարենոյն թաշկինակ բարե-
բանելու համար : ՎԱՐԴԱՊԵՏ և ՎԱՐԺԱՊԵՏ
մեծերը տարածել ; մանուկները դաս-
տիարակելու . . . . Ամեն տեղի համար այս
երկու պահանջը կայ :

Թաղականք չէնքերը հոգաչէին են , քարա-
կերտ քիչ կը գտնուի : Աշակերտները յանձնած
է. ուսուցչութեան անոր որ կրնէ՛ անմէն
աներ մանկան կը գործեն և օր ըստ օրէ կը
յառաջանան անոնք ուսանողներ արտաքսելով .
այլ և կամաց կ'աղքատին այս աշխարհ , և
թէ քաղաքացիք թէ գաւառացիք այս մանկ-
տոներէն կը հեռանան : յառաջուց 'ի վեր ար-
դէն ծանօթ է եղեր հոն այս աղքատութը ,

և երբեմն մեծ քանակութեամբ Խրիմ կը տանին կը վաճառեն եղեր . բայց ասոնք գործելու համար դերձանները Եւրոպայէն կը մանուին , կը ներկուին և կը բերուին , որ բաւական մեծ գումար մը կը տանի երկրէն ։ Տեղական պիտոյից համար ամէն տեսակ արուեստներ կան քաղաքիս մէջ . աւելի նշանաւոր է , պղնձագործաց արուեստը ։ Բոլոր արուեստաւորք Հայերն են ։

Մարզուանցիք շատ աղուոր գինի կը հանեն , և աղէկ տեսակէն , բայց վաճառելու սովորութիւնք չունին . ամէն տուն իր յատուկ գինետունն ունի ներքնայարկ , ուր պետաեղուած են մեծամեծ կարասներ ; և անպակաս կը մատակարարեն տարուան ամեն օրերը՝ սեղանի բաժակներ ու սափորները , ուր խորովածն աժան է և անուանի իր համով , արդէն օղին ու ջուրն ալ ընտիր , ուս-տի Մարզուանցիք առհասարակ կարմիր ե-րես , կայտառ և զուարթ անձինք են ։

Բնակչաց կենցաղավարութիւնք խորին ասիական է . կանայք պինդ պինդ փաթաթ-ուած գլխէն մինչև ոտքը , բազմաց ոտները բոբիկ . բոբիկ են և այրք . կանայք՝ մարդոց հետ չեն խօսիր , մարդէ կը խուսեն , և փո-ղոցը եղած ատեն ճերմակ սաւան մը կամ կիսաքօղ մը կը կրեն , այնպէս որ աչքերնին ալ ծածկէ . Հրջազգեստ կանանց և կարճա-զգեստ արանց կարի քիչ կայ ։ Տուներու մէջ աթոռ ; գրասեղան եւ չեն գործածեր , այլ

բաղնիքներու վրայ կը բազմին, և պղնձէ սի-
նիներու շուրջը կը բոլորին 'ի կերակուր։ Ա-
ռաջնորդարանն իսկ գրասեղան և աթոռ չը
կար. ամեն ոք իր գիրը ծունկի վրայ կը գրէ։
Հիւրասիրութիւն շատ ունին. մեզ համար
ամեն օր քանի մը անգամ քանի տուներէ
բազմատեսակ կերակուրներ, և կաթ և սեր,
և կարագ և մեղր, և սափոր սափոր գինիներ
կը ղրկուէին. ղրկողներն ալ ներկայ կը գըտ-
նուէին հացկերոյթին։ Այս սովորութիւն էր
գրեթէ հայաբնակ ամեն գաւառները։

Եկեղեցւոյ և վարժարանին յատկացեալ
կալուածները՝ որոց մեծագոյն մասն ներկայ
թաղ. Խորհրդոյ գործելի ջանից արդիւնքն է,
հետեւեալներն են. 16 խանութէ կազմեալ
պէզէստան մը և 28 այլ խանութ և 5 տուն
Մարզուանի մէջ, ու խան մը Գավզայի մէջ։

Դիտողութիւն պէտք է ընել, որ սոյն
կալուածներուն՝ ազգային անհատներէն ու-
մանց անուան վրայ կալուածագիր շինուած
են, և սոնք՝ ապահովագիր անգամ. տուած
չեն ազգին, թէ և իրենք լինին հաւատարիմ
անձինք։ Այս կերպին շատ տեղեր հանդի-
պեցայ։ Պատրիարքարանի Տնտես. Խորհրդոյ
գործն է կարծեմ ապահովել Ազգային սեպ-
հականութիւնները։

Մարզուան քաղաք. կառավարութիւն
Գայմագամութիւն է՝ Ամասիոյ Միւթասարի-
ֆութեան ներքեւ։ Եկեղեցի 1. Ս. Աստուա-
ծածին։ Վարժարան 1. Ս. Սահակեան. Ծախք

վարժարանի 22620 ղուրուշ։ Ուսանողք 328 մանկունք, 30 աղջկունք (1)։ Թիւ Հայոց 6496, որոցմէ 481 Մաղագործ (բօշա) են, և 481 Բողոքական ու կաթոլիկ։ Յոյնք 58։ Թուրքք 6874։

Հայաբնակութիւնք և գեօղք Մարզուանու։

ՂԱՎԶԱՑ Աւան. Թիւ Հայոց 75։

ՍԻՄ—ՀԱՃԻ ԳԵՂ. Աւան. Եկեղեցի 1. Ս. Յակոբ։ Վարժարան 2. Քարթեւեան և Հոփսիմեան։ Ծախք վարժարանաց 4000 ղուրուշ։ Ուսանողք 160 մանկունք, 60 աղջկունք։ Թիւ Հայոց 2317, որոցմէ 62 Բողոքական են։ Թուրքք 6785։

ԿԻՒՄԻՒՇԻ. Իբր Աւան, մօտ Հաճի գեղին, ուր արծաթի հանք կը բանի։ Թիւ Հայոց 107, որոցմէ 25 Բողոքական են։ Յոյնք 1800։ Թուրքք 2200։

ԱԻԼԱՏ ՀԱՃԻ ԳԵՂ. Աւան։ Եկեղեցի 1. Ս. Գէորգ։ Վարժարան 1։ Ծախք վարժարանի 1000 ղուրուշ։ Ուսանողք 10 մանկունք, 5 աղջկունք։ Թիւ Հայոց 197, որոցմէ 80 Բողոքական են։ Թուրքք 800։

ԽԷՆԻՃԷ ԳԵՂ։ Եկեղեցի 1. Ս. Սարգիս։ Վարժարան 1։ Ծախք վարժարանի 1000 ղուրուշ։ Ուսանողք 15 մանկունք, 8 աղջկունք։ Թիւ Հայոց 116։

---

1 Բողոքական և կաթոլիկ աղջկանց ուսանողաց թիւերը նշանակուած չեն, մեր տեղեկագրութեան մէջ

ԼԻՃ Գիւղ. Ցամքերէն մէկ կամ քիչ մեծ, ուր վանքն է եկեղեցին։ Վարժարան 1։ Ծախք վարժարանի 300 ղուրուշ։ Ուսանողք 12 մանկունք, 8 աղջկունք։ Թիւ Հայոց 92, որոցմէ 10 Բողոքական են։ Թուրքք 71։

ԼԱԹԻԿ Գիւղ. Եկեղեցի 1. Ս. Լուսաւորիչ։ Վարժարան 1։ Ծախք վարժարանին 800 ղուրուշ։ Ուսանողք 18 մանկունք, 7 աղջկունք։ Թիւ Հայոց 130։ Թուրքք 1200։

ԽԱՐԸՄՃԷ և ԿԷՉԷԼԻ անուն գիւղեր, մօտ Լաթիկին։ Թիւ Հայոց 30։ Յոյնք 100։

ՎԷՋԻՐ ՔԵՕՓՐԻ Աւան։ Եկեղեցի 1. Ս. Գէորգ։ Վարժարան 1. Ս. Սահակեան։ Ծախք վարժարանի 2000 ղուրուշ։ Ուսանողք 50 մանկունք։ Թիւ Հայոց 1280, որոցմէ 125 Բողոքական են, և 280 Մաղաղորդք։ Յոյնք գեղերով հանդերձ 778։ Թուրքք՝ գեղերով հանդերձ 23082։

Վերոյիշեալ գիւղեր և աւանները՝ Մարզուանու և Ամասիոյ միացեալ Առաջնորդութեան թեմերն են, նոյն Առաջնորդութեան թեմն են նաև Սամսոնի, Պաֆրայի և Ունիայի և անոնց գիւղերէն Հայերը, և Գաւթամանի, Գոլաքի, ևն։ Առաջնորդը Մարզուանու մերձ Զարխայիան Ս. Աստուածածին վանքը կը նստի. ուստի մեզ իր կերպով ընծայած ղայն հոս ներմուծեցինք այս գեղերը։ Եւ որովհետև միձակին Հայոց թիւերը անտեղեկագութեան հա-

մար պէտք էր Գասթամոնի և իր մերձակայից Հայ բնակիչքն ևս գրէինք, նամակ գրեցինք յիշեալ քաղաքի Թաղականաց, և վիճակագրութեան հարցումներ ուղղեցինք, որ հասցընէին մեզ յԱմասիա. դժբաղդաբար չստացանք :

Ոչ վանքը և ոչ Ամասիոյ Առաջնորդարանը չունէին ցուցակ մը, ինչպէս չունէին նաև կանոնաւոր արձանագրութիւններ և տումարներ, ուստի մնաց պակաս այս կարեւոր մասն : Վէզիր քէօփրիւէն մինչև Գասթամոնի կը տարածուին Հայ մաղագործաց բնակութիւնները, և իրենց կեդրոն կը համարուի Զօյփաստ : Ասոնք գարնանէ մինչև ձմեռն կը սփռուին գեղեր և քաղաքները մինչև Սեւաստ. միայն ձմեռը իրենց խրճիթները կը քաշուին : Մաքուր Հայերէն կը խօսին. Ջերմեռանդ են եկեղեցեաց, եկեղեցականաց և եկեղեցւոյ օրինաց. Մ. Երուսաղէմ ուխտի երթալ և մըղտըսի լինելը իրենց բարեպաշտութեան լրումն է. կարդալ գրել չգիտեն, բայց բաւական հարուստ են : Չեն նմանիր այն աղտեղի և անարգ գնչուներուն, որ Հայ չեն. շնորհքով հագուստ ու ապրուստ ունեցողներ կան. բայց Հայերը ասոնցմէ աղջիկ չեն առնուր ու տար. իրենք իրենց մէջ իբրև առանձին ցեղ մը կը մնան. ասոր համար անվերջանալի վէճեր ունին աղջիկ նշանելու, և մեծամեծ գումարներ կը մսխեն թէ՛ հոգևոր և թէ՛ մար-

Միւսիւլմանները իրենց մեծ ընծայն, ինչպէս նաև օժիտ ; խոշոր էշեր և ջորիներ են . ատոնց ցեղէն եկեղեցական չեն ընծայուիր, չգիտեմ եկեղեցի՞ն խտրած է թէ իրենք զիրենք . . . :

Գոյապատու Մաղագործ Հայոց թիւը 6—7000 կը հաշուէին, 'ի բաց առեալ անոնք որ այլ և այլ քաղաքաց և գիւղից մէջ բնակութիւն հաստատած էին :

ՄԱՐԶՈՒԱՆՈՒ
ՁԱՐԽԱՓԱՆ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՆ ՎԱՆՔ

Մայիս 18 : Քաղաքէ՝ թաղ. Խորհրդոյ Ատենապետը և անդամներէն քանի մը անձինք միատեղ առնելով գնացինք այս վանքը, որ Ամասիոյ ընդարձակ վիճակին մէջը միակ վանք է, ուր կը նստի Թէմական Առաջնորդ, հոս կը յաճախեն գրեթէ ամեն շաբթու ուխտաւորք Մարզուանէն և այլ թեմերէն, և որուն հռչակը մեծ է ոչ միայն իբրև հրաշալի սուրբ ուխտ մը, այլ և ճոխ, շէն և ընդարձակ հողատէր : Վանքը շինուած է դաշտավայրի մէջ, Լինք գետի մէկ անկիւնը, օդը ծանր է բաղդատմամբ Մարզուանին, ուստից 3 քառորդ ժամ հեռի է . կը շրջապատեն վանքը իր գեղեցիկ և արգասաւոր արտորայք, որ 52 կտոր են, որոց [illegible] կալուածագրեր կան եղեր ; բայց մեք անոնց օրինակները միայն տեսանք արձանագրութեան մը մէջ : Հո-

ղերը գեղացւոց կիսաւեր տուած են . Աւեր-
ու ջուրն ալ վանքը կու տայ . Միայնակեաց բա-
նը աշխատութիւնը գեղացիներն կ'ընեն եւ ար-
դիւնքը կը կիսեն . Գօլէյ 2000 ոսկիի չափով
սերմանուած է արտերու տարածութիւնը , եւ
բոլոր գաւառի մէջ գտնուածներէն ընտիր . Կը
հաւաստէին թէ տարեկան 25—30000 դա-
րուշ վարձք տուող կայ արտերուն , բայց չեն
յանձներ , այն ինչ իրենց ձեռամբը իրենց ան-
նշան է :

Վանքին հնութիւններէն կ'իյնայ դրախտը
զոր խօսս ըրածս կ'անցնիմ , եկեղեցին բոլո-
րագաւառ ու չէն , իսկ այժմ աւերի եւ խարխուլ ,
շատ թէկնեաց տեղեր կ'երեւան , որոց ծա-
ռերը կտրուած են , եւ ընդարձակ շինուածոց ,
որոց աւերակը ցոյց տային . Դրախտին մէջը
կայ գեղեցիկ աւազան մը տաշած ու մշտահոս
ջրոյ , որ ծառերը եւ ածուները ոռոգելէն ետքը
կ'երթայ Թաղի վանքի պարտէզէն փորս յա-
րեւելու եղած մեծ աւազանը կամ լիճը , որ
միւս աղբերաց ջրերը եւ Հայս աղբիւրը կը լե-
ճանան , եւ վանքի արտերուն ջուր կը բաշ-
խեն : Վանքի բակէն դրախտը երթալու համար
դուռ մը կը մտնես , որ խաչքարերով կողմ մը
աչքիդ առջեւ կու գայ , Քառասնից լեռը ու-
նենալով , որ չորեքկուսի կրկնայարկ սենեակ-
ներ են եղած , անկէ ներս ալ փլած , միայն յա-
կին կողմը 5—6 սենեակաց կամարները դեռ կը
կենան , բայց անշքացած . տակն ալ որոց
տաճարը չկայ , որոց գերանները հան-

ուած, որոց պատը չկայ, որոց սանդուխնե-
րը քերթեկած են: Վերջիշեալ աւերակաց
կից ընդարձակ շէնքի մը փլատակ և կայ
որ ամպանդը գոմ է եղած, որոյ մէկ կողմն է
մարագ, առօրեայ պատերէն մէկը փլած, և
աղբիւր մը այս աւերակաց մէջ ցամքած: Կը
հաստատէին ցաւօք սրտի թէ այս ամէն տը-
խուր և ցաւալի տեսարանը տեղի ունեցած
է տասն տարիէ հետէ: Եղեռնական Արքայազնի
տասնորդութեան ոչ անհոգութենէն, այլ
յանդուգն հոգատարութենէն:

Դպրոցէն քանի մէջ երկու մեծ դռներ կը բաց-
ուին մէկը պաղ դէմ, քանի մը սենեակներ
կան մէջը հովերու, բայց անբնակելի վիճակի
մէջ: Հոս է վանքին շտեմարանները բաւական
ընդարձակ, որուն մէջ զետեղուած են հինգ
կարասներ տասնապատիկ չէն մեծ, և երկու կարասներ մի-
ջակ ամբարներ ցորենոյ, գարւոյ և ալիւրի:
Շտեմարաններուն հանդէպ է ձիերու ախոռն,
որոյ դրան քով կը հոսէ աղբիւր մը:

Քարաշէն ցած դռնով մը կը մտնենք
ներսի բակը: Հոս է Վարժարան անուանուած ցած
և փոքր շէնք մը, ուր տարեկան հետք անգամ
չկայ վարժարանի, ի՛նչ բերել, Նշէր է երրորդ:
Առընթեր է Մարտին եղբօր սենեակ, վար-
ժարանին դրանը: Մեղէի (տեղի) սենեակ:
Այս բակին մէջ խորան անձուկ է, որուն դրան-
նով մը կը տանի Ս. Գէորգեան բակը, ուսումնա-
րանին, կը նմանի Մխարանեց թաղը,
որոյ կառուցերը ... ուած են փոքրիկ պարտէզի

մը չուրջ. այս թաղը կը բաղկանայ տասն սենեակներէ, մէկ խոհանոցէ և մէկ սեղանատունէ. ունի նաև երկու սենեակով Առաջնորդարան մը վերին յարկը։ Այս թաղին մէջն էր Թանգարանի սենեակ, յորում գրատուն մը, այլ գրքերու վիճակը և սենեկի անկարգութիւնը աննկարագրելի էր։ Այս սենեկի դարաններուն մէջը սնտուկով կը պահուէին եկեղեցական թանգ անօթներ և ըղգեստներ։ —

Այս ամեն շէնքերը հում աղիւսով և հողով շինուած են, որեւէ բովանդակ շէնքը խարխալեալ. կարծես թէ երկար ատեն մարդ բնակած չլինէր հոս, այլ սակայն Եղեսեան Արքազանի Աթոռն էր սա, և Ն. Արքազնութենէն ձեռնադրուած Մամբրէ և Մուշեղ ուսումնական վարդապետներ այս վանքին միաբան էին, և 40 տարիէն աւելի միաբան։ Մաղերով այլ ոչ երեսով ճերմակ՝ Յօհ. Վ. Մ. Յակոբ Քիրիշճեան անունով մէկը ամսականով կարգեալ էր տեսուչ՝ Ամասիոյ գաւառական վարչութենէն, և Մարզուանցի Քիրամիտճեան Յակոբ աղան՝ հոգաբարձու։ Թէպէտ ես չը կրցի ճշդիւ հասկընալ թէ տեսչի պաշտօնն ի՞նչ էր, հոգաբարձութեանը ի՞նչ, այլ կը թուէր թէ այս վերջինն վերին տեսչութիւնը կը վարէր։ Ասոնցմէ զատ կային 5 մշակ, 1 լուսարար, և 1 1/2 տնտես։

Տեսչի ձեռքի տակն էր իբր թէ ամեն ի՞նչ. բայց ինքը գիտեր ու կ'ընէր ոչինչ։ Երբ

գրքերու ցանկն խնդրեցինք և կ'ուզէինք հետազօտել ձեռագիր գրեանքն, հարկ չթողուց տեսուչն, ըսելով թէ՝ շատ գիրքեր պակսած են։ Հարցուցինք թէ ի՞նչ և քանի՞ անասուններ ունի վանքս։ Դրկեց երկու գեղացի և երկու մշակ կանչեց. հինգ հոգւով տասն ձեռաց հաշուեցի՛ն հաշուեցի՛ն, հազիւ գտան 6 գոմէշ, 15 կով ու եզն, 1 ձի և 1 էշ։

Ձեռք մը եպիսկոպոսական ընտիր ըղգեստ մարգարտյա՝ Գուղասեանի յիշատակ, ամեռշի հսկողութեան տակն էր. Թագին մարգարիտները հաներ էին, և ինքն չէր իմացեր։ Արդեօք ո՞վ էր հաներ փականքներու տակէն. ոգինե՞րը . . . ։ Մեր հարցափորձին ներկայ էր նաև Հոգաբարձուն. սակայն չէր համեր պատասխան տալ, և իւր խորհրդաւոր լռութիւնն՝ կամ արհամարհանք մի էր, կամ ինքն ալ տեղեկութիւն չունենալը կը նշանակէր, գուցէ վերջինն էր սոյգ. վասն զի մեզի չափ ինքն ալ զարմանք կը գիտէր ու կը հետազօտէր մասնաւորապէս եկեղեցւոյ զգեստներ և անօթները, որոց մէջ շատ մը արծաթէ և ոսկի է խաչեր, սկիհներ, բուրվառներ, սաղաւարտներ, աւետարանի կողեր, խնկանոցներ, կանթեղներ, գաւազաններ և գօտիներ նաև թանկագին թաւիշէ մարգարտյա ու ոսկեթել զգեստ եպիսկոպոսական, և ճղլակ թագեր, եւն, կային։

Վանքիս Ս. Տաճարն քարաշէն է, կամարակապ, չորս սիւնի վրայ։ Աւագ խորանն յա-

նուն Ս. Աստուածածնի է, Աջակողմեանը՝ Ս. Լուսաւորչին, և ձախակողմեանը՝ Ս. Նշանին։ Երկու փոքր մատուռ ալ ունի երկու կողմը՝ գաւիթը եկեղեցւոյ մէջէն, մին՝ յանուն Անդրէաս Առաքելոյն՝ զոր հիմնուած կ՚ըսուին են նոյն Առաքելոյն, և պայա նորոգեալ նորա անունով։ Հոս կը պահուի Աջ յիշեալ Ս. Առաքելոյն. Իսկ միւսը՝ յանուն Ս. Կարապետի է։ Տաճարիս դրան կողմն է վերնատուն կանանց։

Եկեղեցւոյ Աթոռն՝ ուր Առաջնորդն կը բազմի, կռնակին վրայ խոշոր գրերով գրուած է. «Հնազանդ լերուք Առաջնորդաց ձերոց և հպատակ կացէք նոցա»։ Ժողովրդական պատուէր, զոր քամակէն կ՚աւանդէ Առաջնորդն, և իր աչօք կ՚ընթեռնու ժողովուրդն։ Իսկ ո՞ւր պէտք էր գրել ուրեմն Առաջնորդին վերաբերեալը. «Արածեցէք որ ՚ի ձեզ հօտդ է Աստուծոյ. մի՛ զօշաքաղութեամբ, այլ յօժարութեամբ. մի՛ իբրև տիրելով վիճակացն, այլ լինել օրինակ հօտին . . .» (Պետր. Թղթ. Ա. Գլ. Ե: Հմր. 2։). որպէս զի յամենայն ժամ ընթեռնոյր և ՚ի միտ առնոյր Առաջնորդն ալ իւր պաշտօնին պատուէրը։

Ս. Տաճարի դրան ճակատին վրայ քանդակեալ կայր յիշատակագիրս։

«Զար խախտեալ վանքս Աստուածածնի,
«Նախահիմնեալն Անդրէի,

« Յաւազակաց այրեալ քակի ,
« Մնայ յիսուն ամ ամայի .
« Ի Լինոպոնդեայ գաւառի
« ՅԱմասիոյ հուպ նահանգի ,
« Ի Վեռիոյ արձակ դաշտի ,
« Եւ ՚ի գեղջն որ Լիճ ասի .
« Ի տեսչութեան արհւոյ դիտի ,
« Տեառն Յօհաննու վարդապետի .
« Երբեմն Պօլսոյ Պատրիարքի ,
« Գաղատացի մականուանողի .
« Այն որ գթածն է ողորմի ,
« Շինման սորին հրաման լինի ,
« Զգուշութեամբ սկսանի ,
« Ի հիմանէ նոր նորոգի ,
« Քաջ ծերունեաց վերակացուի ,
« Յիշատակ մեծ յետ թողանի ,
« Առատ տուողք իւր վիճակի ,
« Յօլով ջանիւք Հայկայ սեռի ,
« Ի մեր Հայոց թուականի ,
« Քսան և չորս յօթեկինի . . . » :

Ս. Կարապետի մատրան առջեւ , բակին մէջն է յիշատակեալ Գաղատացի Յօհաննէս եպիսկոպոսին շիրիմը , և անոր քով՝ « Սեւ-նեաց Օրբէլեան տոհմէն , Ս. Էջմիածնի նուի-րակ , և Կ. Պօլսոյ Պատրիարք Աբրահամ Ե-պիսկոպոսի » շիրիմն :

Վանքիս պարսպէն դուրս տնկուած կան շատ մը ուռի ծառեր , նորերը՝ Եղեսեան Արքայանի օրով . կան նաև կաղամախի և շատ մը ընկուզի ծառեր : Օդի ապականու-

թեան պատճառն է ոչ միայն վանքի դիրքը․ այլ և մեծ լճի ջրոց երեսի և եզերաց մամուռներու նեխութեան հոտը , ներքին և արտաքին բակերուն և շրջապատին աղտոտութիւնները , շէնքերու անկանոնութիւնը , մանաւանդ միաբանից թաղին , որ օդ առնելու տեղ խիստ քիչ ունի , և սննդեան անկանոնութիւնն ու նուազութիւնը ։

Երկու այգի կայ վանքիս՝ Մարզուանու այգեստանեայց մէջը , մին՝ 3600 ոքթ․ոյ․ կոճով , միւսը՝ 4000 , բայց ասոնք կալուածագիր չունին ։ Հարիւրէն աւելի փեթակ ունին , մեղրն ու մոմն ընտիր ։

Կայ նաև ընդարձակ արօտատեղի մը (եայլա) սեպհական , վանքէն չորս ժամ հեռի Տավշան տաղին կամ խաչին լեռը · արօտատեղւոյն շրջապատը 5 1/2 ժամ է ․ այժմ ձգուած երեսի վրայ , ուր այլք իրենց խաշինքը կը բուծանեն և տեղւոյն կը տիրանան։ Խաչի լեռը՝ անտառոտ , ջրաւէտ և ծաղկաւէտ է · ուխտ և խորհուրդ ունեցողները յաճախ կ'երթան հոն · ջրերու մէջ խաչեր կան ձգած · որուն որ պատահի հանել նոյն խաչերէն մէկը , անոր ուխտն ու խորհուրդը կատարուած է ։ Կարի զբօսալի և հովասուն կը նկարագրեն այս լեռը · ուր գաւառին ամեն կողմէն գրեթէ ամառուան տօթուն շատեր կ'երթան ամիսներով կը կենան ։ Վանքի ձեռագիր արձանագրութեան մը մէջէն օրինակուած է հետևեալը ·

« Տավշան տաղիի վրայ, որ Խաչի լեառն ալ կ'ըսուի, Վարք սրբոցէն առնելով Ս. Սուքիաս ճգնաւորը բաւական ժամանակ ճգնութիւն ըրած և իջած է Ս. վանքը շինելու, որու ճգնած անտառի վրայէն տասն մասուրայի չափ մաքուր ջուր կը բղխի, և ամեն տարի Վարդավառի տօնին շատ տեղերէ ուխտաւորներ կ'երթան, և հօն պաշտօն և պատարագ կը մատուցուի։ Եւ այս տեղէն երկու հազար կանգնոյ չափ հեռու դէպ 'ի արեւմտեան հարաւային կողմը կայ գերեզման մը, որ Բարաղամ ճգնաւորի գերեզմանն է, կ'ըսուի, աւանդութեամբ...։»

Աւկէ եօթն տարի առաջ 800 ոչխար ունեցեր է վանքս, զորս վաճառեր է Եղեսեան Սրբազան իբրև Առաջնորդ, որոց գինը 170 ոսկի յանձնած է Ինճիճեցի Համբարձումին իբր աւանդ, թէպէտ հաւատարիմ անձն, բայց այսօր վճարելու անկարող վիճակի մէջ է, կ'ըսէին։ Նոյն տարին վաճառեր է նաև վանքի արծաթներէն 19 հօխայ, որոց գինէն՝ 18000 ղուրուշը Մարզուանցի Քիրէմիտճեան Յակոբին, 15000 ղուրուշը Մարզուանցի Գասպարեան Ղազարին, և 8000 ղուրուշը Համիտկեցի Ջէրըքէզեան Գրիգորին տրուած է մուրհակաւ։

Վանքս չունի այսօր երկրագործութեան համար լուծք, և ոչ ոչխար կամ այծ մը։ Թէմերէն պտուղին ու հոգեբաժին ալ խափան կըտրած է, վասն զի՝ «Ազատուած ոչորմի և Հոգւոց» բառերը չկան վանքը։ Արքազանն յաճախ

բացակայ կը գտնուի վանքէն իր Նորընծայ Մամբրէին հետ կամ Թէմերը կամ լճին եզերերը, Նորընծայ Մուշեղն Մարգուանն է. Հին ցօհ. Վ. ալ տաճարի դրան կը նայի Թէպէտ իր սենեկէն, բայց երբէք ոտքը չփոխեր ներս սեմէն. Տէր Ձենոբ Քահանայ մի կայ, որ միայն շաբաթ երեկոյ և կիրակի առաւօտ Մարգուանէն կու գայ ժամերգութիւն կը կատարէ գեղացւոց և ուխտաւորաց համար ու կը դառնայ։

Քանի մը տարի է որ Եղեսեան Արքաղան կը ջանայ նոր ջուր հանել վանքի արտերուն համար. արդարև օգտակար մտածմունք, այլ երկար և անյաջող եղած է գործը, բաւական ալ ստակ մսխուած է. դեռ կը չաջունակէր։ Վանքիս դրամական եկամուտը կը կազմէ տարին 40000 ղրշ. միայն 32000 ղրշ.ի ցորեն և յարդ կը վաճառի, մնացեալը ուխտաւորաց և այգեաց եկամուտն է։ Առաջնետև մեզ երևցածէն կը դիտէինք որ ծախքի տեղ չունէին, ուրեմն, ուրախութեամբ հարցուցինք. — Վանքը բաւական դրամ ունենալո՞ւ է։ Պատասխանեցին՝ Ոչ, այլ պարտք ունի. (՛ի բաց առեալ արծաթի և ոչխարի գինը)։ — Շէ՛ն կենաք, ըսինք. և մեկնեցանք։

Մեր այցելած օրը Եղեսեան Արքաղան վանքը չէր, այլ ամիսէ մը աւելի Հանճի գեղը կը գտնուէր. վերջին օրերս դարձաւ. Մարգուանի մէջ արտաքոյ կարգի փոփոխութիւնք մը մեծարեց զիս, զոր տեսնող կը

համարիմ գրել, և հետեւեալ օրը մեր ուղին վանքի քովէն անցնելով, յատուկ ՚ի տես գնացի Ն. Արքազնութեան, զոր գտայ իր առողջական վիճակին մէջ։ Նա յանձնեց ինձ տաճկերէն գրութեան պատճէն մը, յորում նըշանակուած էին մի առ մի վանքի բովանդակ արտերը. սորա բնագիրը շինել տուած է Յակոբոս Ս. Պատրիարք 25 տարի յառաջ, և պատճէններէն մի քանիին վաւերացընել տըւած է Տեղ. կառավարութեան Եղեսեան սրբազանը. բայց այս ինչ որ է, ոչինչ արժեր է Թափուի օրինաց առջև, բոլոր արտերն ալ Թափու ըրած են և Էմլաքի տուրք կը պահանջեն վանքէն, թէպէտ ասոնք ալ դեռ բան մը տուած չեն։ Ըսաւ ինձ թէ՝ քանի մ՚ալ հրովարտակներ ունի վանքը իր հողային կալուածոց համար. խնդրեցի, բայց չհաճեցաւ ցոյց տալ. թէպէտ ոմանք կը պնդէին թէ չը կայ, վասն զի եթէ ունենար, ոչ Էմլաքը պիտի վճարէր և ոչ տասանորդը։

Ն. Արքազնութիւնը տխրագին կը գանգատէր իր վիճակէն, ուրախ էր Առաջնորդութենէն հրաժարելուն և հրաժարագիրն ընդունուելուն, փափագ կը յայտնէր վանքին վանահայր մնալ և բարեկարգ ու արդիւնաւոր վիճակի վերածել զայն նիւթապէս և բարոյապէս։ Զոր Ս. Պատրիարքի խորին ուշադրութեան յանձնեցի։

Վանքս ունէր 180 կտորի չափ տպեալ մեծ և փոքր գրեանք, որոց մէջ ափտոնիններ

ալ կային բաւական թուով. իսկ ձեռագիրները սակաւ են, որոց ցանկն օրինակեցի.

1. Աստուածաբանութիւն, 'ի Պետրոս վարդապետէ Նախիջեւանցւոյ։ 1. Աւետարանական ատեան։ 1. Աստուածաբերք Մովսէսի, մագաղաթ։ 1. Աղօթից բացատրութիւն 'ի Պետրոս վարդապետէ Նախիջեւանցւոյ։ 1. Բանք ոսկեղենիք։ 1. Բառարանն տետրակ։ 1. Գաւազանագիրք։ 1. Տեսութիւն առաքելոյն Մովսէսի, մագաղաթ, 'ի Ներսիսէ եպիսկոպոսէ Տարօնոյ . . . « Ի թվ. Հայոց 'ի վեց հարիւր Ժ և վեց յաւուրսն . . . » — Երես ՅԿԶ. «Գրեցաւ որ եպիսկոպոսի Նիւսիա խօսք յինն երանութիւն. բան Առաջին, (Երանի աղքատաց հոգւով) . . . » : — Երես ՅԾԱ. «Ներսիսի եպիսկոպոսի Կիլիկեցւոյ Տարօնոյ խորհրդածութիւն վասն ուղղափառ հաւատոյ եկեղեցւոյ, որ 'ի սուրբ Երրորդութիւնն և 'ի անօրինութիւնն Քրիստոսի » : — Երես ՅԽԹ. «Յիշատակարան Յակոբ քահանայի Կ. Պոլսեցւոյ . . . որ խոշորագրեալ լինելով, մաշեալ, և պարկեշտ կրօնիւք . . . երբեմն 'ի սուրբ Յարութիւն կալով Քրիստոսի սուրբ Գերեզմանին ծառայելով . . . յիշեցէք զսատակող գրոյս կուսակրօն Յակոբ արեղայս, զծնողսն և զեղբայրսն և զքոյրսն . . . աւարտեցի 'ի սուրբ քաղաքն Երուսաղէմ, 'ի թվ. Հայոց ՌՃԼԸ ին . . . » : «Զմեղաւոր և զանարժան սարկաւագ Յովհաննէս գրիչս յիշեցէք . . . » :

— Ի վախճան մատենին.

« Թուղթ 'ի Ներսիսէ արքեպիսկոպոսէ Կիլիկեցւոց Տարսոնի պատասխանի Յունական արքունական ճգնաւորի 'ի մեծն Անտիոք, յորում լուծանէ զհարցումն կղերիկոսացն

Ընտիրքու վասն որ 'ի Հայք աստուածային շնորհի ճշմարտութեան 'ի վերայ քահա-նայական կարգի և ժողովրդականացն ուղիղ հաւատով. որ 'ի Քրիստոս »:

Մարզուանու եկեղեցին ևս ձեռագիր մատեաններ ունէր, բայց անձեռնհաս եղայ կրկնելու և յիշատակագիրներու թուական-ներն օրինակելու:

ԱՄԱՍԻԱ ՔԱՂԱՔ

Մայիս 17: Մարզուանէն մեկնեցանք դէպ Ամասիա, որ ութն ժամ կը տևէր: Վեց ժամ ընդարձակ հովիտ է, և երկու ժամ կիրճ. կիրճէ 'ի կիրճ անցնելով ոլորուն և ծառաշատ ուղիով կը մտնենք քաղաքը: Մարզուանու հովիտը բոլորակ է շրջապա-տեալ լեռներով, այդ լերանց թիկունքը և ստորոտները կը զարդարեն գեղեցիկ գիւղո-րայք. բուն հովտին մէջ տեղ տեղ գեղեր կան, բայց անշուք. գիւղերէն բնակիչք ընդհանրապէս Թուրքեր են և Քուրդ, մաս մը ևս Հայք: Թէպէտ և երկրագործներ ալ կան, բայց մասնաւորապէս անասնաբոյծ են. լեռ-ները խաշինքներով, ստորոտները անդէովք, և հովիտը ձիերով ու էշերով լի են, որք առ հասարակ իրենց տեսակի մէջ ընտիր են. ու-նին նաև ընտիր ջորիներ:

Հովտին միջէն կը հոսի Թերսաքան գե-տակը խոտոր մոտոր: Եզերքը տեղ տեղ ան-

միակ այլ խոտաւէտ, որոց մէջ բազմութիւն ձիոց խրոխտ կը խնչէին, և եզինք ծանր ծանըր կը բառաչէին արածելով. ուր ուր ալ հողն չորացող է և անբոյս։ Ցայգը կարի բարկ էր, մանաւանդ երբ մտանք Ամասիոյ կիրճը. իսկ. աւազակաց երկիւղը այնքան էր, որ երկար հովտին անցքը և ոտթը անցգալի կ'ընէր։ Թէրսախանը կ'ուղեկցէր մեզ. և մեր ճանապարհի ձախ կողմը խիտ առ խիտ թթենիք էին, այգիք և մրգաստանք. ահա այս ձորոյն մէջ կը գունաւորէին կարմրութեամբ և կը հաստատէին այն անզուգական խնձորները, որ Ամասիոյ սեպհական բերոց փառքերէն մին է. հոս ծառերէն 'ի վար կը կախուէին կամ ծառերն 'ի վար կը կախուէին գեղին, սպիտակ և կարմրագեղ մեծահասակ կեռասները, որոց հանդիսաւոր օրերը հասած էին։ Կը պատահէինք չերամի համար շինուած տանց, չերամ սնուցանող ժիր ընտանեաց, և կեռասի պաշտօն հարկանող զուարճասէր պատանեկաց ու ամօթխած աղջկանց, որ խառնուած ու խռնուած էին ծառոց թուփերու մէջ, և ուղեւորներէն կը ծածկէին իրենց սպիտակ ու կարմիր դէմքերը՝ սպիտակ ու կարմիր կեռասներուն ճղերուն ետևը, այլ չէին քաշեր իրենց բազուկն ու թաթիկը, զոր ձգեր էին կեռասները ճամբել։

Աղճին միւս երեսն է Սամսոնէն Ամասիա գալու կարաւանի ճանապարհն, որ քաղաքին

ժամ մը հեռանալով կը միանայ Մարզուանու ուղւոյն՝ կամուրջով մը․ հոս կայ զուարճալի վայր մը իբր հանգստարան ուղեւորաց, և սրճարան մը ու խանութ։ Աստի սկսեալ կառուղի շինուած է մինչև քաղաքը։ Մեր քովերէն և ՚ի հանդիպոյ ապառաժներու մէջ քարայրներ կ՚երևան, քանի՛ կը յառաջանանք ժայռերու դագաթները կը մեծնան կը բարձրանան։ և ահա Ամասիոյ մէկ թաղը։ Մեկնեցաւ մեզմէ Թէրսախեանը և գնաց սահեցաւ Իրիսի (Եէշիլ Ըրմագ) մեծ գետոյն լայն ծոցոյն հոսանաց մէջը։ Ահեղն Իրիս դիմաւորեց մեզ․ իր վրայ շինուած են շատ մը անուաւոր ջաղացքներ, և շարուած փայտէ դոյլերը, որոցմով ջուր կը բաշխէ այգեաց։

Յայնկոյս գետոյն, դեռ քաղաքը չմտած, քիչ մը տեղ կայ ընդարձակ իբրև հրապարակ, ուր մեծամեծ ծառոց հովանեաց տակ նստած են կարգ կարգ մուրացկանք։ կամուրջով մը կ՚անցնինք յայնկոյս՝ Սավայիտ թաղը, որ ՚յենած է հարաւային ժայռերու, և իր ծառերն ու այգիները կը տարածին մինչև Զախայի ըսուած լեռան կատարը, ծացանձև դիրքով, այս ծոցէն կը հոսի Սէօթ Քանաք ջուրն։ Մեք անցնելով Իրիսի ափէն, խաներու և կարգ մը խանութներու և սրճարաններու առջևէն մտանք քաղաքի մէջը և իջանք Ս․ Նիկողայոս եկեղեցւոյ Առաջնորդարանը։ Աստուած առաջնորդարան համարի․․․․։

Ամասիա քաղաքը՝ իւր պատմութեան և աւանդութեան՝ շինեալ է Մեծին Աղէքսանդրի Ամասիա անուն եղբօրմէն, և աւելի փայլ ու փառք ունեցած մեր Միհրդատէն, արդարև պատերազմիկ ձեռաց կերտուած, և անառիկ: Ամեն ուստեք կը պաշարուի մարդ, ո՛ր կողմը դառնայ՝ լերկ ու բարձրաբերձ ժայռեր են, անձուկ խորաձոր մը, որոյ լայնութիւնն ամբողջ բռնած է Իրիս, իր բուռն ճիրաններով. գետոյս՝ իբրև նեղուցի ծովու, խորշ խորշ տեղերու և ուղիղ ափերու վրայ շինուած են բնակարաններ, դրախտներ, այգիներ, գործարաններ, բերդեր, պալատներ, հին ու նոր, նշանաւոր և աննշան կերտուածներ: Քաղաքս կը տարածի յարևմտից յարևելս աղեղնաձև, սեղմուած Գայլէտաղի և Զախալի լերանց մէջ, շէնքերը 'ի հիւսիս և 'ի հարաւ՝ երկու մասի բաժնուած: Գայլէտաղին հիւսիսակողմն է. իր գագաթան և կողերու վրայ ունի հնաշէն բերդին ու պարսպաց մնացորդներ, և մէկ կուսն վրայ դէպ յարևելս գեղեցիկ Քէօշք մը, նոր շինուած Շիրվանզատէ Րիւշտի փաշայէն, որ Սուլթան Ազիզ կայսեր օրով մեծ Եպարքոս էր 'ի Կ. Պօլիս, բնիկ Ամասիացի, որոյ ծնողքը Շիրվանէն, Աղուանից աշխարհէն գաղթական եկած եղեր են հոս. սոյն Քէօշքի մէջ կ'ամփոփուին յիշեալ Վէզիրին ծնողաց մարմինք, ուր տաճիկ աղօթողաց և այցելուաց համար շնորհքով սենեակներ շինած է, ամբողջ շէնքը պարզա-

պարսպաւոր, և մէջը ծառաստանով, հովանաւոր և բարձրադիտակ դիրքով:

Այն լերան քաղաքի կողմը եղած երեսին վրայ կրկնահաւասար և քառակուսի դըռներով փորուած քարայրներ կան, և այս քարայրները ելնելու իջնելու համար ժայռերու վրայ փորուած սանդուխներ: Այս օրինակ քարայրներ և սանդուխներ շատ կը տեսնուին քաղաքի հարաւը, յարեւելք և յարեւմուտս եղած ժայռերուն ալ վրան: Կարի նշանաւոր է Այծուղը ճաղաւոր ըսուած քարայրը, յարեւելս քաղաքին, որոյ մէջը պալատի ձևով ծեփած, այնքան փայլուն և արծաթաւոր, որ գրեթէ բոլոր տեսարանները իր մէջ կը նկարէ ցոլացմամբ և կ'անդրադարձնէ եղեր, բայց այժմ խաւարած է և մխով սեւցուցած: Կը պատմեն թէ՝ փաշա մը ձիովը այն տեղէն անցած ատեն, ձին խրտչեր և զինքը գետին զարկեր է, առոր վրայ մեծագործ փաշան այնչափ յարդ վառել տուեր է քարայրին մէջ, մինչև թանձր ծխով սեւցեր են ծեփերը: Հին ուղեւորներ և տեղացի աւանդապահներ կ'ըսեն թէ՝ շատ մը զանազան նկարներ կան եղեր նոյն այրին մէջ, ինչպէս նաև կամարին վրայ դեռ կը նշմարուին Երկոտասան Առաքելոց պատկերներ, դրսէն ալ ճակտին վրայ յունարէն տառերով քանդակեալ երեք բառ: զոր թարգմանեալ կը տեսնենք Հ. Ներսէս Սարգսեանի տեղագրութեան մէջ. «ԵՐԿԻՓ (դից)

ՔՐՄԱԳԵՑ՞։ Սուրենն մեհեան մի է այս, և ՚ի քրիստոնէութեան՝ սրբեալ տաճար. իսկ միւս այրերը՝ ո՛րը մեհեան, ո՛րը գանձարան, ո՛րը զինարան, ո՛րը ապաստանարան են, եւ։ Ասանց եթէ ոչ ամենքը, գոնէ մեծ մասն՝ մեր Մեծին Միհրդատայ կռել տուածներն են։

Գալէտագին երկու սուր կատար ռանի մօտ ընդ մօտ, որոց մէջեւ երկու նշանաւոր խորեր կան, մէնը՝ զնդան, միւսը՝ ջրամբար։ Զնդանը՝ ուղիղ փորուած և բերանը քարերով շարուած, ընդարձակ վիրապ մի է. իսկ ջրամբարը՝ զոր Ջաղամբարը կ՚անուանեն տեղացիք, ընդ երկար ստորերկրեայ ուղի մի է սանդղախով, որ իբրև ժամ մը կը տևէ, և կ՚իջնայ մինչև քաղաքի արեւելեան հիւսիսէն հոսող Թէյրումխան գետը, պաշարման օրերը ջուր առնելու. կամ գաղտուղի մի է, ուստի կ՚ելնեն պաշարող թշնամին զարնելու։ Վերայիշեալ ճղակ լերանց երկու կատարաց վրայ ալ բերդեր եղած են. բարձրագոյնին վրայ երևցածն աւելի հնագոյն ու մեծագործ է. իսկ միւսը՝ Ցանկայց իշխանութեան օրերը շինուած։ Դեռ 12 տարի առաջ այն բերդը չէն է եղեր. բերդապահ զօրքէ պատուանեալ բնակիչք հոն կը բնակէին, և այս պաշտօնին առթիւ ազատ են եղեր ամեն տեսակ հարկատուութենէ և զօրք տալէ։ Այն բերդի յարկերէն միայն մէջ կը պահուէին եղեր հնութիւնք, երկաթի զրահ, նետեր,

կերպ կերպ սաղաւարտներ, տապարներ, եւն., որոց ոչ մէկը չկայ այսօր. Ջիյա պէյ անուանով Միւթասարիֆը՝ որ շատ բարեկարգութիւն և շինութիւն ըրած է այս կողմերը, այդ հնութեանց պիտանի մէկ մասն Պոլիս ղրկած է։

Ամասիոյ բնակութեանց մեծ մասն գետոյն հարաւակողմն է. երեւելի շէնքեր, մզկիթներ, եկեղեցիներ, շուկայն, եւն. միայն կառավարութեան պալատն և հասարակաց ժամացոյցի բարձր աշտարակը հիւսիսակողմն են, զորս՝ վայելուչ շինած է յիշեալ Ջիյա պէյն։ Այգեստանք երկու կողմն ալ կան։ Հայք, Յոյնք և Ցաճիկք խառն կը բնակին մի և նոյն թաղերու մէջ։ Մզկիթն ու եկեղեցին, վարժարանն ու մէտրէսէն իրարու մերձ շինուած են։

Շինութեանց մէջ հոյակապ և ամենէն չքեղն է Սուլթան Պայազիտ անուն ճամին՝ կրկին մինարէով, մարմար սիւներով, արաբական նկարներով և քանդակներով, մանաւանդ իր ակռով ու ընդարձակ դիրքով. իր մեծ բակին մէջ մեծամեծ ծառեր կան, մէկ կողմը՝ ընդարձակ մէտրէսէն։ Նոյն ճամիի բակին քովէն կը հոսի Իրիսը։ Նշանաւոր է հնութեամբ հանդերձ՝ նաև Գէօք Մէտրէսէ ըսուած մզկիթը, որ ունի նշանաւոր գմբէթ մը՝ դրսէն խիստ գեղեցիկ և արուեստով կերտուած. նոյն գմբէթը մզկիթին մէջ քովը շինուած է, որոյ ներքեւ խորա-

միւս անկեան յարկի մը տակ քանի մը մեռելոց
կմախքներ կան փայտէ դագաղներու մէջ
պարփակուած, իբր անփոփելի և շէյխ հռչակ-
ուած. կայ Մոլլայ մը առաջնորդեց մեզ ճրա-
գով մը և աղօթից մրմունջով Պղուտոնի այ-
տաճարը, քանի մը ծունր կրկնեց, և տապա-
դագաղներու խուփերը բացաւ, որոց մէջ
տարածեալ կային մեռելոց կմախք, միս և
մորթը վրան չորցած: Թէ ո՞յք էին ասոնք
չգիտէր մոլլան: Ցանկի կանանց ուխտատեղի
է դարձեր այս տեղ, բայց մզկիթ լինելէ ալ
դադարած: Ամբողջ յարկերու մէջը Չէրքէզ
ընտանիք կը բնակէին, բաց 'ի այս մեռելոց
ներքնայարկէն: Ճիշդ սոյն մզկիթին դրան
հանդէպ և անոր խիստ մօտ արուեստաշէն
գմբէթայարկ մի ալ կայ, որոյ մէջը եօթն
շիրիմներ կան, մէկը մեծ և փառաւոր, ու
մարմարիոնէ կափարիչ մը ունի, որոյ շրջա-
պատը արաբի գրերով քանդակուած են. Այս է,
կ'ըսեն, Գլըճ Ասլանայ գերեզմանը, և միւս-
ները անոր զօթօթներունն են: Այս անձը
'իր աւերածներով ու կատաղի արարքներովը
յայտնի է մեր ազգային պատմութեան մէջ,
մեծին Թորոսի օրով, Իկոնիոյ Սուլթան Մաղ-
սուտի որդին ու յաջորդը:

[illegible] մինարէով մզկիթի մէջն ալ վե-
րոյիշեալ կմախքներուն նման կը պահուին,
և տեսնել ուզողներուն կը ցուցընեն:

Թէմաքեանք անուանեալ հին շէնք մի
կայ կառավարութեան պալատին հանդէպ,

Իրիսին հարաւային կողմը, որոյ դուռն ու ճակատը ողջ է, արաբական մանր քանդակներով և քուֆի գրերով, իսկ ներսը քայքայուած է. ողջ մնացած սենեակները արքունի ամբար ըրած են։ Ըստ աւանդութեան, այս է եղեր, կամ հոս է եղեր Ռէայ մօրն չաստուածոց մեհեան, զոր հրձիգ ըրաւ Ս. Թէոդորոս զինւորն։

Նշանաւոր են ընդհանրապէս երեւելի Տաճկաց տուները, և իբրև նոր շէնք՝ կառավարութեան պալատը, Հասարակաց ժամացոյցը, Մէքթէպի րիւշտիէն, այգիներու մէջ Զախալի լերան կողմը Հովանոցներ (քէօշք), Հայոց Ս. Յակոբ և Ս. Աստուածածին եկեղեցիները, գետոյն վրայ կառուցուած ջաղացքներ, որոց մէջ ամենէն գերազանցն է գերմանացի Պ. Մէցինը, որ աղացքի շէնքին մէջ ունի նաև մետաքսի թել հանելու և ոլորելու ընդարձակ և ընտիր գործարան։

Հինգ կամուրջ ունի քաղաքս. երկուքը քարաշէն են, երեքը փայտ։ Փողոցներ նեղ և անմաքուր, ծուռ ու մուռ և անկանոն, միայն Սավայիտի թաղը քիչ մը լայն է՝ բայց և այն զառ 'ի վեր։ Աղբիւրներ շատ կան, թէպէտ պաղորակ չեն, բայց թեթև և համեղ ջուր ունին. տեղ տեղ ալ գետէն կը խմեն։

Իրիս՝ որ հանդոյն քաղաքին զուարճութիւնն ու վայելչութիւնն է, և առատ ձկունք ալ կ'ընծայէ, բայց իր վտանգներն ալ

ունի . դարնան և աշնան անձրեւաց յաճախութենէն կը բարձրանայ ջուրը ; և իր մօտ պարտէզներ , փողոցներ , ու տները կը կոխէ , և ամեն տարի քանի մը անձինք ալ կը խղդէ , կը կորսնցընէ ։

Ամասիոյ շուկայն բաւական մաքուր և ձեւաւոր է , վրան գոց , բայց ընդարձակութիւն չունի ։ Թաշխանը՝ ուր մաքսատունն է և վաճառականաց սենեակներ , իրենց համար նշանաւոր կերտուած մը համարուած է . վասն զի բոլոր շուկային մէջ միակ չէնք է քարէ , այլ իրօք տձեւ ու չնչին ։ Պէզէստէնը , որ գոված են նախկին ուղեւորք , աւերակաց կարգն անցած է , խալաս անգործածելի ։

Քաղաքիս մէջ կը գտնուին տեղական պիտոյից համար ամեն արհեստներ . արհեստաւորք Հայերն են ։ Կայ և մի տեղական բժիշկ՝ Գէորգ էֆ. Պօրաճեան , որ ունի դեղարան մը , և մի վիրաբոյժ՝ Սեբաստացի Նշան էֆէնտի ։

Վաճառականութիւն բանուկ է . գաւառէն բերքեր կ'ուղարկէ Եւրոպա , Պօլիս , և Թուրքիոյ այլ և այլ գաւառները , ոչխար , այծու և ոչխարի մորթ , աղուէսենի , գայլենի , սամոյր , պրօն (թիֆթիք) , բժոժ (շերամի խոզակ) , խաշխաշ (աֆիոն) , ճէհրի , դաղձի խէժ (քիթրէ) , մահլէպ , սալէպ , կանեփ , տորոն , վարսակ , ցորեն , ոսպ , սիսեռ , լուբիա , պամիա , անիսոն , կտաւատ , պանիր , իւղ , մեղր , եւն ։ Պտուղներէն՝ ա-

նուշաջոտ խնձոր, սալոր, խաղող, ընկոյզ, գինի, եւն: Կը սնուցանէ ընտանի կենդանիներէն՝ ձի, էշ, ջորի, եզն, կով, գոմէշ, այծ ու ոչխար: Քանի մը տարիէ հետէ սկսած են սնուցանել նաև Անկիւրիոյ լաւ մազերով այծեր (Թիվթիկ) և աղէկ յաջողած են: Ամասիոյ շերամը՝ որ առաջները լաւագոյն էր, տեղացւոց համար հարստութեան աղբիւր մը կը կազմէր. բայց իբր 15 տարիէ 'ի վեր ամ յամէ անկման մէջ է, հունտերը աւրուած լինելով: Այս տարի Ճափօնէն հունտ բերել տուած էին, և յուսալի կը թուէր բարելաւելու իրենց այս շահը:

Ամասիա գտնուելով Բաղդադի մեծ ուղւոյն վրայ՝ միշտ նշանաւոր եղած է, առաւելապէս 'ի հնումն, երբ ցամաքային ճանապարհով կ'երթևեկէին 'ի Պոլիս. այժմ ևս Բաղդադէն յայսկոյս եղած քաղաքաց վաճառքներ և մարդիկ այս գծով կ'իջնեն 'ի Սամսոն, և փոխադարձաբար. բայց 'ի Հայաստանի այն մասերէն, որոց նաւահանգիստն է Տրապիզոն և Կիրասոն:

Սոյն աշխարհի լեռները Պոնտոսի շղթան կը կազմեն և անտառոտ են: Օդը բարեխառն է, միայն Ամասիա քաղաքը խոր ձորամէջ լինելով, ամառը սաստիկ տաք կ'ընէ, և տենդի հիւանդութիւնն յաճախ:

Թէ՛ քաղաքին մէջ և թէ՛ գեղերը մեծամեծ կալուածներ ունին Թուրքերը: Այս քաղաքը բազմաթիւ ուսանողներ կու գան

այլևայլ կողմերէ՝ մահմէտական կրօնին վար-
դապետ և օրէնսգէտ ըլլալու համար։

Քաղաքիս բնակչաց՝ կանայք կարի աշ-
խատասէր են, ու Մարզուանցւոց պէս՝ հրիկ
մարդ ու շալվար կը հագնին, 'ի գլուխ կիսաքող
մը կրելով, իսկ փողոցը շրջած ատեն՝ սաւանով
կը պատատուին. անխօս և անտես կը պա-
հեն զիրենք. կարի պակաւաթիւ են շրջա-
զգեստ հագնող կանայք. իրենց զբաղումներն
են շերամ սնուցանել, բժոժէ թել հանել,
մանիսա և այլ տարազներ գործել, տուն և
այգի տնտեսել. ժիր են և առողջ։ Իսկ
արք՝ դանդաղ և մեղկ, կերուխումի և զուար-
ճութեանց սիրողք. գրեթէ գարնանէ մինչև
աշուն անբաժան են իրենց այգիներէն, ուր
ծառոց դալարախիտ ոստոց թփոց քովերը
բազմած՝ կարմիր ջուր, ճերմակ ջուր, փո-
փոխակի կը պատուեն ջերմիկ խորոված մսով
ու փափուկ հացով, և ծառերէն մրգեր կը
թափին սեղանին շուրջը։ Մայիս 25, Համ-
բարձման տօնն էր, Ամասիացիք ամբողջ
համբարձեալ էին տուներէն. մեծ հանդէս
էր այն օրը կեռասի տարեդարձին։

Քաղաքիս մէջ երեք եկեղեցի կայ Հայոցս,
Ս. Նիկողայոս՝ ուր Առաջնորդարանն է. Ս.
Յակոբ՝ գրեթէ կից առաջնոյն, բայց քան
զայն փառաւոր և ընդարձակ. Ս. Աստուա-
ծածին՝ Սավայիդի թաղը, բարձրադիր և
գեղեցկաշէն, որոյ ներքին պատերն, սիւներն
և առաստաղն՝ եկեղեցական պատկերներով

նկարուած , գեղեցիկ դիրքով ու բաւական ընդարձակ խաչքակեր ունին, ծառեր և սեն-եակներ, իւրաքանչիւր եկեղեցւոյ բակին մէջն է իւր Թաղին մանկտւոյն համար երկսեռ ծաղկոց , իսկ չէնքով և դաստիարակութեան մասին կարի ողորմելի ։ Սամաթիոյ Թաղեցիք մասնաւոր վարժապետ մը ունին Բենկանցի Գ. Աստուածատուր , ուսեալ և բարեկիրթ անձն , որուն յանձնած են միայն քառասուն աշակերտ , և կ'ուսուցանէ հայերէն , գաղղի-երէն , տաճկերէն , աշխարհագրութիւն , թուաբանութիւն , և ձայնաւորութիւն ։ Իսկ մնացեալները լցած են ծաղկոցներու մէջ , ուր կ'ուսանին քերականէն մինչև Գործոց , հազիւ գիր գրել գիտցող մը կը տեսնես ա-նոնց մէջ . վարժապետները անգէտ իրենց պաշտօնին և անկիրթ ։ Կը չառաչեն Փալախա-ներ , աղօթ՝ ա՛խ ու եամա՛ն գոռալէն կը թըն-դան չէնքի քարն ու փայտը , այլ չապէուիր անգութ վարժապետին սիրտ . խրոխտաբար պոռոտալ, դողացընել ու սարսեցընել մանու-կըն իր խոժոռ հայեցուածքով , և գալարուն վարոցը ձեռքին մէջ ճօճեցընելով, ահա վար-ժապետներ , ահա աշակերտելոց մարզու-թեան կանոններ ։ Զգուած այն սիրուն ծաղ-կունք այս խամրեցուցիչ ձեռաց և խեղացտակ, ապականեալ օդերու մէջ , խոնաւ հողերու վրայ , փայտի կտորներու վրայ , որք իբրև նստարան շինուած են , առանց գրասեղանի, չէնքեր առանց լուսոյ և առանց օդի , գիր-

քերը կոտրուած, և ամեն մէկի ձեռքը զատ զատ տեսակ գիրք։ Այս ազգային յուսոյ անյոյս յարկերը այցելածս միջոցին՝ Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ դրան քով փոքրիկ աղջկանց վարժարան մը ևս ցոյց տուին, որոյ դրան առջև այլանդակ դէմքով, խառնած մազերով, բոբիկ, պատժափայտն ՚ի ձեռին՝ սեւտակ մազերով մէկը կեցած կ՚երերար. Քահանայ է, ըսին, և աղջկանց վարժապետ. որ և ոչ քահանայ, և ոչ մարդ կը նմանէր, այլ սակայն ստոյգ, աղջկանց վարժապետն էր նա։ Ողջունեցի զինքն. — Օրհնեա տէր, վարժապե՞տ էք. — Ի՞նչ պիտի ընեմ, բախի չունիմ, պատասխանեց։ — Հրամէ երթանք վարժարանդ այցելենք. — Ի՞նչ կը փնտռես, կարգս վկայ, ոչ բախի կայ, ոչ մազէ . . .։ Սաստիկ գրգռուեցայ ասոր կոպտութեան վրայ, և այն ինչ այցելակցացս մեղադրանք կ՚ընէի, ինձ պատասխանեցին թէ, ճիշտ կ՚ըսէ, այս տէրտէր վարժարան բացած է. մէն մի աշակերտուհիէն շաբաթական տասն փարայ թոշակ կ՚առնու, և առածը օղիի կու տայ, ամեն օր կը խմէ։ — Է, աս եղա՞ւ։ — Վշտացեալ է։ — Ի՞նչ է վիշտը։ — Լադիկ գիւղին վրայ ձեռնադրուած էր, գեղացիք չուզեցին, հոս ալ քահանայք բաժին չեն տար անոր։ — Պատճա՞ռը. — վասն զի տգէտ է և գինով։ Ուրեմն ապրեցընելու համար վարժապե՞տ պէտք էր ընել . . .։

Ա՜հ, Հայեր, ա՜հ, հայրեր ու մայրեր,

ինչո՞ւ դուք ձեր ոտքով կը զարնէք ազգային յառաջադիմութիւնը և յետս կ'ընկրկէք ։ « Ազգի պաշտօնեայ են , վարժարան դնենք չահուին » . դեռ Պոլսոյ մէջ ալ այս բանը կայ ։

Միւս ծաղկոցներու վարժապետներն ալ իւրաքանչիւր աշակերտէն շաբաթական 10—20 փարա թոշակ ստանալով և աշակերտները բրածեծ ընելով իրենք գոհ և ծնողք գոհ կ'ըննեն . ըսել է մէկ տղայ տարին 12 դահեկան վճարելով , և քանիներն ալ 24 դահեկան , կ'սպասեն մարդ լինին ։ Վարժապետներէն ոմանք եկեղեցական ձայնաւորութիւն ալ դաս տալու համար եկեղեցին քանի մը դահեկան Նպաստ կու տայ ։ Ամենէն բարձրագոյն վարժապետն տարին 2000 ղուրուշ կ'ստանար , և այն՝ Պ. Աստուածատուր Բենկանցիի պէս ուսուցիչ մը , բայց երբէք օգնական մը չունենալով իրեն . իսկ միւս վարժապետներ՝ տարեկան 1000—500—300 դահեկանով կը կենան ։

Ամասիոյ վարժարանաց այս վիճակէն դիւրին է գուշակել տեղւոյն ազգայնոց զգացումն յամենայնի , զորս ցաւ է ինձ ասել թէ կարի անտարբեր գտայ . երկու կամ երեք հոգի հազիւ կան , որ կրնան զգալ խօսիլ և լսել ազգայնութեան վրայ ։ Իրենց Առաջնորդարան և ժողովքներ ողորմելի են . սենեակ մը ունին միայն , ուր հազիւ զետեղուած է Առաջնորդին խոշորակերտ մահճակալ . տեսանք ուրեմն Առաջնորդի ննջարա-

նը, բայց պաշտօնատուն և ժողովարան ոչ և ոչ: Ոչ դիւան, ոչ գրագիր, ոչ գրասեղան, ոչ նստարան, ոչ տումար, ոչ արձանագրութիւն, ոչ նիստի օրերը որոշեալ և ոչ որոշումները արձանագրեալ: Եթէ հարկ լինէր թուղթ մը նայիլ, կը բանային եկեղեցւոյ դարակը, ուր սնտուկ մը կար, մէջը բժժանաց նման խառնակ թղթեր զետեղուած, օրերով կ'զբաղէին որոնելու և գըտնելու: Մի միայն կանոնաւոր արձանագրութիւն մը կար՝ Սեբաստիոյ Առաջնորդ Պետրոս վարդապետի քննչութեան օրով գրուած:

Անգամ անգամ եթէ հարկ լինէր ժողով գումարել, կը հաւաքուէին եկեղեցւոյ գաւիթը կամ խաչրակը, գերեզմանաց շուրջը ծառերուն հովանեաց տակ, և կը խորհըրդակցէին կամ որոշում մը կու տային, Իսրայէլի նահապետաց, Դեբովրային, կամ հին ազգաց դատաւորաց դարը կը ներկայացնէին:

Այսպէս լքեալ էր ազգային վիճակը· յառաջագոյն 1—2 ընկերութիւն կան եղեր, բայց կարճատեւ եղած և ինկած· շատ խըրախուսեցինք զիրենք և խոստացան Միակամ անուն ընկերութիւնը վերակազմել· երիտասարդութիւնը շատ կը գանգատէր մեծերէն
Բայց ամենքն ալ հասարակ կը գանգատէին Եղեսեան Սրբազանէն, և անոր առաջնորդութեան արդիւնք կը համարէին իրենց այս անկերպարան վիճակը, զոր ունէին 7—8 տարիէ 'ի վեր, երբ Եղեսեան Ս. երեք եկեղե-

ցեաց արծաթի անօթներ Տաճկաց. առջեւ
այդն և կատակ ընելով ջարդել ու վաճառել
տուեր էր, որոցմով կեդրոնական վարժարան
մը պիտի կանգնէր, և թէպէտ գումարը քաղ-
ժողովոյ ձեռքն էր, և յարմար տուն մի ալ
գներ էին վարժարան ընելու համար, և 14
խանութ իբրև կալուած նոյն վարժարանին,
դեռ 313 օսմ. լիրա ալ պատրաստ ունէին,
բայց ահա 8 տարի է տակաւին վարժարանն
չէր բացուեր, և ժողովրդեան գրգիռը չէր
հանդարտեր: Առաւել գրգռեալ էին Սա-
վայիդի թաղեցիք, որք երկու տարիէն 'ի վեր
Առաջնորդի անունը յիշատակել դադրեցու-
ցած էին իրենց եկեղեցւոյ մէջը, և իրենց
բողոքներ Պատրիարքարանէն ուշադրութեան
չառնուելուն համար վշտացեր ու Գաւառա-
կան ժողովներուն ալ ընդդէմ հեստեալ էին։
Եդեսեան Ս. ին շատ բան կ'ըսէին, բայց ի-
րենք ալ անմեղադրելի չէին: Ինչ որ իրենց
շինութեան և ազգային օգտին կը վերաբե-
րէր թէ հրապարակախօսութեամբ և թէ 'ի
մասնաւորի խօսեցայ իրենց, աւելորդ է կրկ-
նել հոս, այլ այսքան մը գրեցի, գամ մի
ևս յիշեցընելու համար իրենց, որ Խրիսի ջը-
րերուն յանձնեն իրենց մեղկութիւնն ու երկ-
պառակութիւնը, Նախապաշարումն ու բա-
ժանումն, թող տանի անհետ այդ սեւ հետ-
քերը Սեւ ծովու անդնդոց յատակները թաղէ,
և թող իրենք միանան, ժրանան, գործեն
ազգային պէտքն ու օգուտը, ժամ է հասկնալ

թէ այն դարու մէջն ենք, որ զօրութիւն ու իշխանութիւնը ժողովրդեան ձեռքն է, ժողովրդեան կը հետեւի այսօր Առաջնորդն ալ, կուսակալն ալ, պատրիարքարանն ալ, թագաւորութիւններն ալ, եթէ լուսաւորուած է ժողովուրդն. եթէ ոչ՝ խաղալիկ ու կոխան է ամենուն հաճոյից և ոտից, և ոչ ոք ունի իրեն գթացող: Այո՛, և ոչ նոյն իսկ Աստուած:

Ամասիացւոց ուխտատեղիներն են՝ Ս. Թորոսի և Ս. Բասիլիոսի գերեզմանները, քաղաքէն $3^{1}/_{2}$ ժամ հեռի: Ս. Յովհաննէս, որ քարայր մի է և միջէն ջուր կը բղխի, ուր կը յաճախեն տենդիւ տառապեալներ: Աչքացաւի համար ալ Խօնի անունով ուխտատեղի մը ունին ընդ մէջ Մարզուանու և Ամասիոյ, որ, կ՚ըսեն, Ս. Թէոդորոսի սպաննած վիշապին գերեզմանն է:

Ամասիոյ քաղ. կառավարութիւնն Միւթասարիֆութիւն է՝ Սեւաստու վիլայէթին ներքեւ: Եկեղեցիք 3. Ս. Նիկողայոս, Ս. Յակոբ և Ս. Աստուածածին: Ուսումնարան 1. Ս. Ներսիսեան: Ծաղկոց մանկանց 3. Ծաղկոց աղջկանց 2: Ծախք վարժարանաց 13500 ղուրուշ: Ուսանողք՝ 409 մանկունք, 108 աղջկունք: Թիւ Հայոց 5605: Բողոքական և կաթոլիկ Հայք 96: Յոյնք 625: Թուրքք 9823:

ՁԵՌԱԳԻՐՔ ԻՒ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆՔ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ

1. Աւետարան. — ի սկիզբն գրեալ.

« Մատթէոս մարդ վասն այն ցուցաւ ։
Զի մարդկութիւն Տեառն սկսաւ,
Յաբրահամէ պատմել կարգաւ,
Եւ զորս արար մինչեւ յարեաւ ։

« Սուրբըդ Մատթէ նախ մաքսաւոր
Եւ 'ի յետոյ աւետաւոր,
Յիշեա՛ առ քո Տէր երկնաւոր,
Զիս Տիրատուր յոյժ մեղաւոր » ։

— . ի վերջն Մատթէի .

« Քրիստոս Աստուած քո սուրբ և հրաշալի կենսաբեր յարութեամբդ ողորմեա սուտ անուն քահանայիս ՀԵԹՈՒՄ ԳԼՈՒԶ երիցուս . զի քան զամենայն սպասաւորս քո ես միայնկերբ և անհնազանդ եղայ Աստուածային օրինաց քոց և ողորմութիւնն քո . . . » ։

— . ի միւս երեսն .

« Զմահդասի Սարգիսն, յիշեցէք զվերջին տառացողն սուրբ Աւետարանիս, և զկենակիցն զճամ խաթունն և զամենայն արեան մերձաւորսն, զհայրն զԱսլան և զմայրն զխուանդին, և յիշեալ լինիցիք 'ի Տեառնէ Աստուծոյ, ամէն ։ Հայր մեզ" » ։

— . ի միւս երեսն .

Աւետարան ըստ Մատթէոսի .

« Մատթէոս զիւրն աւետարան,
Գրեաց լեզուովն Եբրայեցւոց,

Ցեօթներորդ յետոյ ամեան ,
Զարչարանացն Փրկչական ,
Ցերուսաղէմ զառաջին բան .
Եւ է իրս ինչ որ 'ի Քաղդեան
Նոյն 'ի Պարթեւն և 'ի քուշան ,
Առ 'ի Նմանէ քարոզեցան .
Իսկ 'ի Պարթեւք և 'ի Գողթան °
Միանգամայն կատարեցան .
Ապա յետոյ թարգմանեցան
Ցեբրայեցւոցն 'ի Յունական ,
Ի փառս անեղծ Աստուածութեան
Երից անձանց մի տէրութեան » :

— . Ի վերջն Մարկոսի .

« Քրիստոս Աստուած մեր , որ վասն անբաւ մարդասիրութեանդ քո խոնարհեցար 'ի հայրական ծոցոյ և առեր մարմին 'ի սրբուհւոյ Աստուածածնէն Մարիամայ և զխաչ խաչի յանձն առեր և պատուական արեամբդ քո զմեզ զամենեսեան 'ի ձեռաց մեղասուէր իշխանին ազատեցեր , աղաչեմ և զբազմամեղ անարժան ծառայս քո զՀեթում Կուսանցոց 'ի ծովացեալ մեղաց իմոց , զի դու ես ողորմած գթած Տէր մեր , որ յամենայնի կարող ես թողուլ զմեղս յանցաւորաց , և քեզ ընդ Հօր և ամենասուրբ Հոգւոյդ վայելէ փառք և պատիւ յաւիտեանս ամէն » :

— . Ի միւս երեսն .

« Ո՛վ եղբայր , յիշեա սակաւ գրիս գրաւղն 'ի քո սուրբ աղաւթս և զմեր արեան մերձաւորքս , և Աստուած զքեզ յիշէ յիւր սուրբ արքայութեան՝ քո արեան մերձաւորաւք . Աւետարանիս մեզ պարգեւողին այլ ողորմի ասացէք , և Աստուած ձեզ պատրաստէ , ամէն, Ու. ամէն . ճշ ճշ օօ ււ յյ ոո » :

«Արդ յիշեցէք զվերջին ստացաւղ սուրբ աւետարանիս զմահդասի Սարգիսն և զհայրն զԱսլանն և ծնողն զԽունտին և զկողակիցն զԺամ խաթունն և զամենայն արեան մեր- ձաւորքն զննջեցեալքն 'ի Քրիստոս, և Աս- տուած յիշողացդ տացէ զփոխարէնն ձեզ ամէն»:

«Է յիշատակ Սավաթիոյ սուրբ Աստուա- ծածնին, խնամաւղքն աւրհնին Աստուծոյ. գրեցաւ սակաւ գիրս Թվին. ՌՀ. ձեռամբ Բարդուղիմէ քահանային և կաոլն՝ աւսլան և կազմ. կար մե՞ր այս էր, ով եղբարք: Ցի- չեա. եա̃»:

— . Ի սկիզբն Ղուկասու.

«Ով սուրբ Ղուկաս բժիշկ մարմնոյ
Նախ՝ և յետոյ եղեր հոգւոյ,
Զիմս Տիրատրոյ մեղք՝ Տեառն քո
Մաղթեա մաքրել սեւուն իմոյ:
«Այլ թէ զՂուկաս եզն է՛ր գրեցին,
Զի որպէս նա հերկէ զգետին,
Երկին անխոնջ վասն պտղին,
Նոյնպէս երկար է բանք նըմին»:

— . Ի վախճան Ղուկասու.

«Ողորմեա Տէր ամենայն հողածնի և ինձ անարժանի. ողորմեա տէր ամենայն ծնըն- դեան աւազանի և ինձ անարժանի. ողորմեա տէր ամենայն քահանայի և ինձ անարժանի և ցոփի. ողորմեա տէր ամենայն եկեղեցւոյ սպասաւորի և ինձ անարժանի. ողորմեա տէր ամենայն քո պատարագողի և ինձ անարժա- նի. ողորմեա տէր ամենայն յանցաւորի և ինձ յոյժ անառակի. ողորմեա Քրիստոս Աս- տուած ամենայն երիտասարդի և ինձ թըշ- ուառականի. ողորմեա տէր ամենայն հոգ-

ւով հիւանդի և ինձ բաղձավէրի․ ողորմեա տէր ամենայն հոգւով աղքատի և ինձ յոյժ թափուրի․ ողորմեա տէր ամենայն մեղաւորի և ինձ որ քան զամենն աւելի․ ողորմեա տէր ամենայն տնանկի և ինձ որ չկայ բնաւ ուտացս տեղի․ ողորմեա տէր ամենայն տարակուսի և ինձ որ անճարակալիր մնացի․ ողորմեա տէր ամենայն աշխարհի և ինձ որ ամենայն մեղօք եմ գարշելի․ բարեխօսութեամբ քո սուրբ ծնողի յաւուրն ահեղ դատաստանի․ ողորմեա քո արեամբ գնեալ ծառայի, տեսոյդ արա վսեմին արժանի, զի անդադար աւրհնեսցուք զՀայր և զՈրդի և զսուրբ Հոգի․․․․»։

—․ ի միւս երեսն․

«Արդ ցանկացող եղեալ այսմ լուսազարդ և հոգեւոր բուրաստանիս որ կոչի սուրբ Աւետարան՝ ոսկին Եղնեը և Թոռն իւր պարոն Թորոսն որ դնեցին զսա 'ի հալալ արդեանց իւրեանց և եդին յիշատակ 'ի ձեռն Դանիէլ երիցու, որ կարդայ և յիշատակէ․ և Քրիստոսի փառք յաւիտեանս ամէն։ ի թվն․ ՋԿԹ․»։

—․ ի միւս երեսն․

«Արդ և Ղուկաս ուզանչելի
Զաւետարան իւր ցանկալի
Ցետ ութ ու տասն անցեալ ամի
Զարչարանացըն Քրիստոսի
ՅԱնտիոքու քաղաք մեծի
Գրեաց լեզւով սոյզ՝ Ասորի
Իսկ որք ասեն ըզՂուկայի
Աւետարան Յունով լեզուի․
Այս զիարդ, յայսմն վայրի
Ցոյժ մեզադիր վասն այս լինի

Մեծն Եպիփան երանելի ,
Զթարգմանելով ումեք մարթի
Լեզուով առ այլ և ստոյգ գտցի ։
« Եւ զի ինքն իսկ ի յԱսորի
Լեզուէն մեկնեաց ջանիւ մեծի
Զաւետարան իւր անթերի
Ի Յունարէն Հելլենացի
Որպէս և գրեալ կայ այսպիսի
Ի պատմութիւն սուրբ հարցն յայտնի ,
Զոր և պատմէ եկեղեցի
Յիւր պատմութիւն անծածկելի .
Եւ Հաւր տացուք փառք անմահի ,
Որդւով Հոգւոյն անլռելի » ։

— . Ի միւս երեսն . զՅովհաննէ .

« Իսկ զՅօհաննեայ այսպէս ասին ,
Թէ յետ յիսուն և մի ամին
Վերանալոյ Տեառն յերկին ,
Մինչ քարոզէր զգործս բանին ,
Ի Դեմետիանոսէին
Հռովմայեցւոց թագաւորին ։
« Արտասահման եղեալ նորին
Առ 'ի Պատմոս կոչեալ կղզին ,
Երեքտասան ամ անդ ինքնին
Վասն Աստուծոյ եկաց բանին
Մինչև յաւուրս Ներոնին
Որ յետ նորա էր արքային .
Ապա հանեալ արձակեցին ,
Եւ անտի յետ դարձեալ նորին
Ի յաշխարհէ Ասիային ,
Եւ բնակեցաւ 'ի քաղաքին
Ի յԵփեսոս և անդստին
Զաւետարանն իւր խնդրեցին ,
Եւ նա գրեաց լեզուով Յունին ,
Որ է բարբառ Հելլենացին .
Եւ առաջնորդ եկաց նոցին

ՅԱսիացւոց եկեղեցին ,
Զորս զկնի արձակմանն
Եկաց ևս ամս տասնեկին .
Այլ թէ ո՞րքան յետոյ Փրկչին
Զարչարանացն ամս ՚ի մարմին
Եկաց այլս ևս Ն· այս ոքին °
Եօթանասուն և հնգեսին ,
Եւ ՚ի յետոյ քան զբնաւին
Սուրբ առաքեալսն ամենեսին ,
Նա փոխեցաւ յերկինս վերին ,
Ցանանց հանգիստ և երկնային :
« Այլ ՚ի յառաջ մինչ կենդանին
Էր և խնդրեաց իսկ զերեսին
Աւետարանսն և փոյթ բերին
Յինքն՝ անդանաւր ուր և կային ,
Զնախնիկի գրեալն զՄատթէին
ՅԵրուսաղէմ ածեալ մուծին ,
ՅԱղէքսանդրէ զՄարկոսին ,
ՅԱնտիոքայ ըզՂուկային .
Եւ միացոյց որպէս գրեցին .
Նախ ՚զՄատթէ , Մարկոս զկնին ,
Ապա զՂուկայն զհետ միջին
Եւ յետ նոցա զիւրըն վերջին ,
Ի փառս Հաւր անսկզբանին
Եւ ՚ի յՈրդւոյ ծնունդ նմին
Եւ սուրբ Հոգւոյ բղխման նորին ,
Երիս անձանց կամացն ՚ի մին ,
Որում որք եմք հանուր մարմին ,
Երգեմք զփառս ՚ի միասին » :

— · Ի միւս երեսն ·

« Աստուածաբան սուրբ Յօհաննէս ,
Զիս Տիրատուր մեղաւք պէսպէս ,
Խնդրեա մաքրել յախտոյ ողմէս՝
Քում Տեառն որ է ՚ի քերովբէս :
« Իսկ զՅօհաննէս՝ արծուանըման,

Թուեալ մտաւք անձնասական ,
Որ 'ի սպառմել բանիւ մարդկան
Զանճառն կից հանրական ։ »

Աղաչեմ զեղկելի գրիչս զՏիրատուր յի-
շել 'ի Տէր Աստուած » ։

---

1. Աւետարան փոքր , մագաղաթ .

—. Ի սկիզբն Մարկոսի աւետարանին .

« ԶԳրիգորիս Սըսցի զանպիտանս 'ի գըր-
չաց և թարմատար երգեցող յիշեսջիք 'ի
Քրիստոս, և զստացաւղ աւետարանիս զվար-
դապետն Գրիգոր. և տէր Յիսուս յիշողացդ
և յիշելոց ողորմեսցի . ամէն ։ ՈՁԷ. գրեցաւ ։
« Ձեռամբ անիմաստ գրչի Գրիգորիսի
յանապատի Սանդուղ կոչեցեալ 'ի ժամանա-
կիս յորում բարեպաշտ թագաւորն Հեթում
և աստուածասէր թագուհին Զապէլ անուա-
նեցին զսա իւրեանց հովանոց , և դեռածին
մանուկն իւրեանց էր ամի միոյ և ամսոյ , ո-
րոյ տէր Աստուած տացէ ժամանակ բարի
պարագայց ամաւք խաղաղանալ յայսմ կեն-
ցաղի » ։

« Ո՛ պատուականդ իմ Գրիգոր վարդա-
պետ յիշեա զեղկելիս Գրիգոր և սխալանացս
որ 'ի սմա անմեղադիր լեր , զի այդ էր կար
մեր » ։

—. Ի վախճան Յօհաննու աւետարանին ։

« Յամի վեց հարիւրի
Եւթնից տասանց եւթնեկի ,
Յարքայութեանս Հեթումի
Քրիստոսազօր թագաւորի ,

Եւ 'ի Հայոց դիտապետի
Սուրբ և ամբիծ հայրապետի
Որում Կոստանդին անուն կոչի,
Կատարեցաւ տառ մատենի
Քրիստոսական պատուիրանի
Աւետարանս հռչակելի,
Ձեռամբ իմով Գրիգորիսի
Թորմատար գրչագրի
Եւ սուտ անուն երգեցողի,
Ի հրամանէ պատուաւորի
Սիրեցելոյ վարդապետի
Եղբօր մերոյ Գրիգորի,
Ի վայելումն պանծալի
Իւր ձեռնասուն աշակերտի,
Որ է շնորհաւքն Քրիստոսի
Առաւելեալ յամենայնի,
Պաւղոս անուն իւր ճանաչի։
« Արդ որք 'ի սոյն տառ պատուելի
Վայելէք սիրով ուրախալի,
Առցէ յաղագս աւրինակի·
Սա է ընտիր և գովելի,
Ի գրչէ յոյժ ճարտարի,
Ուռհայեցի Կոստանդընի,
Փոխակերպեալ յայս քարտենի։
« Աղաչեմ յիշմամբ բարի
Ապագայից մահու զկնի
Զաշխատող սմին գրի
Եւ զստացող սորին նիւթի,
ԶԳրիգորիս ընդ Գրիգորի
Սրբարան վարդապետի,
Արժանի յիշատակի
Արարէք, սուրբք 'ի մարմնի·
Եւ Բաբունին սուրբ և բարի
Ստեղծաւղն էիցն համայնի
Մեզ և ձեզ ողորմեսցի,
Որում պատիւ ընծայեսցի

Եւ փառք Հօրն իւր անեղի
Եւ Հոգւոյն համապատուի,
Այժմ և յաւէտ յաւիտենից.
Ամէն ամենայնիւ յիրաւի »:

— «Խոնարհագոյն սպասաւորակս՝ տառքեր դրոշ գրեալ. « Ի Թ. Վս. ՌՀՁ. 'ի Հայրապետութեան Տէր Ղազարու և յառաջնորդութեան Տէր Միխիթարայ, Ամասիոյ վիճակին. աստուածասէր և բարեպաշտ քրիստոնեայս մղտեցի Յոհանէս գնեց զսուրբ աւետարանս 'ի յԱստուածատուր քահանայէն ԽԳ. Փլորի ի յիւր հալալ ընչիցն և 'ի յարդեար վաստակոցն. և ետ 'ի Վաղալու եկեղեցին 'ի սուրբ Սարգիս յիշատակ իւր և ծնողացն իւր Գաղանուկին և մօրն Ռըստիանէն, և մի' ոք իշխեսցէ յափշտակել զաւետարանս կամ 'ի քահանայից, կամ 'ի սարկաւագաց, կամ 'ի ժողովրդոց, կամ գողանալով, կամ ծախելով, այլ կացցէ 'ի հրճուանս սուրբ եկեղեցւոյս 'ի գիւղաքաղաքիս 'ի Վաղալայ 'ի սուրբ Սարգիսն. և որ ոք յանդգնի հանելոյ զսա 'ի սուրբ եկեղեցւոյս նա այնպիսին անիծիւք լիցի և բանադրանաւք 'ի սուրբ հայրապետացն և 'ի սուրբ եկեղեցւոյս, և որ ոք կարդայ կամ աւրինակէ, Աստուած ողորմի ասէ մղտեցի Յոհանէսին, և ամենայն արեան մերձաւորաց և կարդացողաց և լսող պահողաց »:

1. Առաւօտեան : — Ի վերջն Մատթէոսի գրեալ. «Յիշեցէք զՄէթ սուտանուն աբեղայս, որ զսուրբ Աւետարանս կազմեցի: Յիշեցէք զՆաղատեր անուն հաւատարիմ կին, որ գընեց և պայծել երետ: Եւ Աստուած զձեզ յիշէ; ամէն, և որ զամէնն ասէն :»

« Մեք Քամեցին զեկեղեցին յեղնկան և 'ի խայլքն : Ո. վայ ինձ մեղաւորիս »:

— . ի վերջին Յօհաննու. « Զկազմող գրոյս զմեղաւոր հողս զՊետրոս քահանայս ծնօ-ղօք և ամենայն ազգականօք յիշեսջիք 'ի Քրիստոս և մեղաց թողութիւն խնդրեսջիք 'ի Քրիստոսէ, և որք յիշէք, յիշեալ լիջիք 'ի Քրիստոսէ, որ է աւրհնեալ յաւիտեանս» :

Յիշատակարան 'ի վախճանի աւետարանիս.

« Աւրհնեալ եւ ամենակալ Աստուած ա-մենակալ յաւիտենայնի միշտ հզաւր և սքան-չելագործ, որ տաս միտս տարակուսելոց 'ի մէջ ունայն կենաց և խաւարին աշխարհիս որոց և կամիս, զի 'ի գիտութիւն ճշմարտութեան եկեսցեն, լոյս ծագեա 'ի սիրտս նոցա զի մի ունայն վաստակեսցին, այլ ուղիղ վարուք և բարի գործովք կացցեն յայսմ աշխարհիս, զի 'ի հանդերձեալ ահեղ ահաւոր բեմիդ կարասցեն կեալ յանդիման ատենիդ և փրկչիդ Յիսուսի Քրիստոսի տուողիդ ամե-նայն բարեաց հոգւոց և մարմնոց.»

« Որոց փափագող եղեալ յուսոյ գա-լստեան Աստուածորդւոյն, կին ոմն աստ-ուածասէր, անուն նորա Հնազանդ և որդ-ւոյն իւրոյ Տիրտուր, և գնեաց զսուրբ Աւե-տարանս զայս յիշատակ իւր և ծնողաց իւ-րոց ; հաւրն իւրոյ Սէթին և մաւր իւրոյ Գու-հար խաթունին և քուերոյն իւր Մարիամ թագին, և հաւրեղբաւր իւրոյ Զաքարին և Խաչորին. 'Ի թվին Հայոց ՊԾԴ. գնեաց և ետ յիշատակ 'ի Խայքեն ․․․ »:

« Ես Հնազանդս գնեցի զսուրբ Աւետա-րանս 'ի հալալ արդեանց իմոց և ետու 'ի Գրի-գոր երիցու որդւոյ Խաղաղութենայ, որ այլ մարդ իշխանութիւն չունենայ 'ի վերայ սուրբ Աւետարանիս, ոչ ազգ, ոչ որդի և ոչ դեղ-

խնդիրքս. Թէ կենամ Թէ գնամ Գրիգոր երէց ինքն պահէ. ոչ ծախէ, ոչ պահէ, այլ կարդայ հանապազ, և ով առնու և կարդայ խնամով պահէ, և զՍէթ աբեղան յիշէ ըզկազմողս »:

— . Հոս հասած էր գործոյս տպագրութիւնը, և ահա Հայրենիք լրագրոյ 503 Թուով հրատարակուած Ամասիայէն մի նամակ, 1879 յունվար 18 Թուականով, կ'աւետէ Համալսարանական ընկերութեան արդիւնաւորութիւնը, և Ս. Մեսրոպեան երկսեռ վարժարանի մը բացումն. անոր խնամակալք և խնամակալուհիք են: Ահա ուրախառիթ լուր. և սփոփանք իմ զգացած ցաւոց:

ՁԻԼԷ ՔԱՂԱՔ

Մայիս 27. մեկնեցանք Ամասիայէն, մեր Միհրդատայ դաստակերտէն և Արսակեան Գագիկի, Կարսի արքային, վերջին ապաստանարանէն, հին շէնքերով և անունով իսկ -Ամասիա- Հայ քաղաքէն, դէպ 'ի Ձիլէ քաղաք: Մի և նոյն կիրճ կը շարունակուի իբր երկուք ու կէս ժամ. Իրիս խոժոռ ու խոտոր, Թանձր ու կարմիր տիղմերով պղտոր կու գայ, երկու կողմն եղած Թթենիք և այգիք ոռոգելով: Մեր ձախ կողմն կը Թողունք Ս. Յօհ. ուխտատեղին, ուր երկու կտոր փայտեայ յարկեր շինուած են նոր՝ Հայոց և Յունաց: Նոյն կողին վրայ դարա-

վրին կէս՝ տուսի մը հետք կ'երեւի. տեղ տեղ ալ ապառաժէ սպառնալով փորուած են քարերը, և նոյն տուն չարունակած. այս անցքով ջուր կը բերուի եղեր գետէն քաղաքի մէջը. ասիկայ կ'անուանեն տեղացիք Ֆէրհատ Եօքուշու, զոր Հայք կը հասկընան Աէհէրտաթոյ չէնէ: Այս տուն իբրև մեծագործութիւն, իր վէպն ունի, և Ֆէրատ իբրև դիւցազն, և իբրև սիրահար սիրուհւոյ մը. տուէն վեր բարձրացած քարալերին դագաթան վրայ կը ցուցնեն Ֆէրատին գերեզմանը, ուր սիրուհւոյն պոհ ինկած է:

Կիրճէն դուրս կ'ելնենք, ուր աղբիւր մը քովէն կ'անջատուի Թոքատ գնալիք մեծ ճանապարհ, կամ Բաղդադի ճէտտէն, Թուրհալայի վրայէն: Մենք կը խոտորինք 'ի ձախ, և ահա մեր աչաց առջեւ կը տարածի Նէլուտէնէն օվաէն, փոքր հովիտ մը, մայցառոտ, ծառաւէտ և խոտաւէտ, ուր Թրքաց և Զէրքէզաց գեղեր կան: Անդէնց երամ խուռն կը ճարակին հոս, դէր և կայտառ, զուարթ և արհամարհոտ նայուածքներ կը ձգեն անցորդին:

Փայտաշէն խախուտ կամուրջով մը անցանք գետը: Անեղ էր հոս Խրիսին կերպարանքը, հսկայի մը նման, որ դեռ դադրած լինէր յաղթական արշաւանքէ. իր աջ ու ձախը և միջեւը ձեւացած աւազէ կղզեաց վրայ շատ մը հաստաբուն ծառոց դիակներ ձգած էր արմատախիլ, զորս խորտակած էր

իր կատարողութեամբ, և տեղ տեղ արևան մութ գունով թանձր տիղմեր կուտած։

Դարձեալ կիրճ․ և կ՚սկսինք բարձրանալ Ալթաղաճ լեռը, որ կը տևէ իրը՝ երեք ժամ․ մացառոտ է և սաստիկ զառ ՚ի վեր, քարոտ և բարձր, որոյ գագաթէն բոլոր չուրջ եղած մեծ լերանց գլուխները կ՚երևւին․ Մարզուանու հովիտ եւ անոր լեռները, Խլըրզ տաղին, որ այդ կողմանց ամենէն բարձր լեռն է՝ և Սեւաստիին մօտ։ Ալթաղաճի կողերուն վրայ Գըզըլպաշներու գեղեր կան․ Մեր ուղին երկիւղալի է․ բայց մեզ հետ Չէրքէզ ոստիկան ունինք․․․ ինչե՞ր կը պատմէ, ինչե՞ր կը ճառէ․․․։

Լեռան միւս երեսը զառ ՚ի վայր քիչ է․ Չիլէն կ՚երևւի․ կ՚իջնենք աւելի նեղ և քարոտ կիրճ մը, ուստի կը հոսի վտակ մը․ մօտ ընդ մօտ ջաղացքներ կան, աստ ու անդ այգիք և ծառաստանք, բայց թթենի՝ ոչ։ Այս վտակին ջուր կ՚ոռոգէ և կ՚արբուցանէ Չիլէն։ 8 ժամ է Ամասիայէն հոս։

Չիլէի դիրքը հովտի մը վրայ է, գեղեցիկ․ և իր չուրջ այգիք և ծառաստանք, մշակեալ լճափը անդաստանք, յայս և յայն կոյս կլորակ բլրակներ։ Քուն բերդ բլուրի մը վրայ է, որոյ պարիսպները քակած և զօրանոց չինուած են․ քաղաքի շէնքերը բաւական տարածեալ․ Հայք ու Տաճիկք գրեթէ խառն կը բնակին․ փողոցներ անմաքուր, տներ տձեւ, հագուստներ աղտոտ․ կա-

նայք էրիկ մարդու շալվար կը հագնին՝ բայց սաւան մը կը կրեն, սաստիկ փաթաթուած. բոբիկ կը շրջէին:

Զիլէ իւր դիրքով այս կողմերու շատ քաղաքաց հետ յարաբերութեան յարմարութիւն ունի, ուստի և շատ անուանի է Զիլէ ֆոնայէրն, ուր ամեն տարի դեկտեմբեր ամսոյն կու գան ոչ միայն իր շրջակայներէն, այլ և Հալէպէն, Շամէն, Գաղատիայէն, Կեսարիայէն բազմութիւն վաճառականաց, և մեծ առուտուր կ՚ընեն. իսկ այժմ ինկած է այս ֆոնայէրը:

Զիլէի մէջ կը գտնուին տեղական գրեթէ ամեն տեսակ արհեստներ և արուեստաւորք, մասնաւորապէս խաղախորդութիւն, (տաղդաղ), որ Տաճկաց ձեռքն է. Հայեր զըրկեալ են այս արուեստէն. Տաճկներ կ՚ըսեն թէ՝ «Մէր ձէրը չհաճիր». իբր թէ նուիրական բան մը եղած լինէր. մեծ շահ կը քաղեն ասկէ, վասն զի շատ տեղեր կը ղրկուին հոս բանուած կաշիներէն: Ծաղկեալ է նաև բամբակէ ճերմակ կտաւ գործել, որ ընտիր է ու դիմացկուն, բայց բամբակը Խարբերդէն և ուրիշ գաւառներէ կու գայ. շատ տեղեր կը ղրկուին Զիլէի կտաւներէն: Այսպէս նաև մանիսա, և այծու մազէ ու կանեփէ չուաններ, մեծ ու պզտիկ տոպրակներ, և այլ նիւթեր, որոնցմով աղէկ շահ ունին:

Զիլէ զինուորական նկատմամբ ալ նշա-

նուէր է իւր անապին կիրճերով, և 'ի Ճնուճս կարեւոր տեղ մը եղած է։

Քաղաքիս արեւմտեան կողմն իբր տասն վայրկեան հեռի Սէվէկը անունով բլուր մը կայ՝ զոր Պոդլըճա եւս կ'անուանեն. սար ստորոտը՝ տարածեալ են շատ մը այգեստան-ներ. բլուրն ամբողջ դերբուկներով լի է վերէն վար շուրջանակի, նոյն իսկ այգիներուն մէջ չէնքերու աւերակներ կան։ Ասոր կը հանդիպին երբեմն քարէ օբեներ, խարիսխ և խոյակներ. տատի գտնուած էր քար մը, իբր մի մէթր երկայն, վրան մարդու կեր-պարան քանդակուած, որոյ դէմքը մուր-ճով ձեւ-ձեւգուած՝ և աննշմարելի ըլլած են. գլուխը տարբեր փասթթածի կը նմանի. ձեռաց մէկն վրան և կշռէն կախ, իսկ միւսով ափին մէջ տաշտի ձեւով րաժակ մը բռնած դէպ 'ի բերան կը տանի։ Այն քարը Հայոց եկե-ղեցւոյն բակը մեւեալի մը գերեզմանի վրայ ձգուած է։ Դրամ և ուրիշ հնութիւններ ալ կը գտնուին սոյն հողերու մէջէն։ Հաւա-նական է կարծել թէ այս բլրոյն վրայ կանգնած է երբեմն Անահտայ հռչակաւոր տա-ճարն։

Երկու բլուրներ ալ քաղաքի հարաւային կողմն կան իբր քառորդ ժամ հեռի. մէկն՝ որ քիչ մը մեծ է, կ'ըսուի Կաղէ դաղը, որոյ գագաթը գերեզմանոց մը կայ՝ հռոմանուն, և ստորոտը՝ ուստի ջուր կը բղխի, գերեզման մը կայ Ալի դաղը անուն, երկուքն եւս ուխ-

տաճարիք ։ Իսկ միւս բլուրն կ'ըսուի Կիւվէրճի-
նլիքէ (աղաւնոց) ։ Ճիւսիւպահպանութեան բլուր մը
կայ Լանկթոյ անուն, ուր գերեզմանն մը կայ
Շէյխ Աճէմայի, և նուիրական ծառոց
պուրակ մը ։ Թէրզիօղլուն հայրապետին կողքին
վրայ քարայր մը ունի, մէջը գերեզմանաձեւ
փորուած ։ Անկէց ներս կայ և քարայր մի խու-
ճա փայլեցէք անուանեալ, ուր ուխտ կ'երթան
կանայք տղայ ծնանելու համար և այն ծակ
քարէն կ'անցնին ։ Խանաչէն ... բռնած ուխ-
տատեղի մը եւ կայ՝ քաղաքէն իբր մէկ ժամ
հեռի, ուր Հայք և Յոյնք կը յաճախեն ։

Զիլէէն 'ի հարաւ երկու ժամ հեռի է
Զէյթէկ, ուր Հայք կ'անուանեն Ս. Արիստա-
կէս Հայրապետ, աւերակ է ։ քարէ պատուն մը
կայ կիսաւեր, բնակիչները հոն ուխտ
կը տանին և կը կատրեն այս ուխտը ։ Կ'ըզ-
գաստացան ։ Նաև այլ և այլ ախտաժէտներ
կու գան և կը բժշկուին ։ Խաչքարեր կան,
և տեղ տեղ յունարէն գրեր ։

Ըստ աւանդութեան՝ մեր Ս. Արիստա-
կէս Հայրապետ Նիկիոյ ժողովին երթալուն,
հոս եկեր ։ Աղօթեր և հրաշքը՝ աղբիւր մը
բղխեցուցեր է ։ դեռ կայ այն, զոր կ'անու-
անեն Լոյս աղբիւր, որոյ ջուրը կը մկըր-
տութիւն և կը բժշկութեան հիւանդներ ։ Վանքէն
անդ է եղած այս տեղը, և քաղաքին ծե-
րունի Յ. Արիստակէս քահանայի իրմէն հնա-
գոյն եկեղեցականներէ լսած է, եղեր թէ՝
հոս թաղուած է Ս. Աստուածածնայ դուռն,

որ մեր Յայսմաւուրքի մէջ, օգոստոս ԼԱ.ին.
այսպէս գրուած է. « . . . Յայտնեցաւ Մ
գօտի նորին Տիրուհւոյն մերոյ յերախտաւորո-
ւէն Զիլիոս 'ի Թագաւորութեան քաղաքապետու-
թեն Յուստինիանոսի . . . », ամենայն անուանք
անունը տալու: Ս. Արիստակէսէն ծնած մը
հետոյ Զաւէն ... թաղուած քերան վրայ խոռո-
ճերեկ անունով ուխտատեղի մը կայ Ցանկաց
իսկ բուն քաղաքի մէջ Աղօթ Գեթսեմանի ա-
նուն մկայարան մը կայ ... որոյ շարք
Ցանկաց գերեզմանատունն է, որուն գե-
րեզմանք մայրուղ ցանկով պատած են, և
ըրած են տանկի սուրբ, որ կան նաև եր-
կու գերեզմանք Մովսէս եղբօր և Վեհիչ
անուններով: Մովսէսին պատշաճած է և
բաշխող հանձարոյ, իսկ Վեքիլիքին բժիշկ
սրտի ցաւոց: Խաչքարերով ... մ'ալ կայ,
զոր Ցանկիք Փլուշխան ԶելԹեւ կ'անուանեն,
ուր Հայք և ուխտի կ'երթան: Հոն է Թա-
գաւորը Բեգըլեմի անունով ուխտատեղին, ու

Կը հաւատէին մեզ, և հաւանական է
թէ այսքան ուխտատեղիներ քրիստոնէական են
եղած, և բնակիչներէն շատերը թրքացած,
կամ 'ի բռնութենէ բուն Թուրքաց' ուխտատե-
ղերն ալ թրքացուցած են. ասոր ապացոյց
կու տայ ին քաղաքի մէջ Հայոց հին Թաղը Ս.
Սարգիս եկեղեցին, զոր Ցանկիք Պէտէ Եմի-
Էլէ փոխուած են այսօր, ուր դեռ Հայերը
ուխտի կ'երթան:

Թրքաց հին բռնութեան արդիւնքն է որ

Զէյթէ Հայք ամբողջ Թուրքերէն կը խօսին, երբեք հայերէն չգիտեն. այնչափ կը զարհուրին տաճիկներէն, և կատարելապէս ըստրուկ են անոնց ոտքին: Երբ կառավարութեան կամ իրենց ներքին վրայ տեղեկութիւն կը հարցընէի, մէկն կ'ուզէր կմկմալով բան մը ըսել, միւսներ կը ծածկէին, մէկ մէկէ անխօսական էին, և կը դողային չըլլի՞ թէ դուրս ելլէր իրենց ձայն: Ազգութեան ոգին մեռած էր, և ժամանակ դեռ չէր կրցեր զարթուցանել զանոնք, կեանքի ճառագայթ մը երբեք ծագած չէր հոս: Ո՞վ էր պատճառն ատոնց. . . . Աղքատ չէին, բայց մուրացկանի նման էր իրենց հագուստն և ներքին ու արտաքին երեւոյթն, որպէս զի չցուցընեն թէ բան մը ունին, և այս անոր համար, որ Թուրքեր կը խլեն եղեր իրենցմէ, եթէ աչքէ բան մը տեսնեն: Այսու ամենայնիւ քաղաքաց և ագարակաց ճամբաները ապահով էին: Արդարև Զէյթէ Թուրքեր չափէն աւելի մոլեռանդ և անհիրթ են, կատարեալ բարբարոս. Նախատանօք կը փարուին Հայոց հետ. մարդու տեղ չեն դներ. կը զրկեն, կը խլեն, կը հայհոյեն, կը ծեծեն, և Հայք խոհեմութիւն կը համարին կրել և լռել, որպէս զի կարող ըլլին ապրիլ. եթէ ապրիլ էր այս: Ննջեցեալը բերած ժամանակ կը քարկոծեն, քահանայն փողոցէ անցած ատեն լամուկները երամով ետեւէն կը վազեն աղաղակելով «Քէշի՛շ, օ՛չ, օ՛չ. . . .»: Նոյն

օրեր ժամկոչը գիշեր մը չարաչար ծեծեր էին, և քիչ մը դիմանալուն համար, դանակ քաշեր էին վրան սպաննելու համար, հազիւ խոյս տուած էր։

Այս տեղի Միւֆթիէն գոհ էին Հայք, և այն՝ կ. Պոլիս Մէպուս գալէն ու դառնալէն զինի, Դիտելի է որ Զիլէէն Պոլիս պանդուխտ չկայ և ոչ վաճառականութեան համար եկող։

Այս քաղաքի մէջ կը բնակին մի միայն Հայք և Թուրք, Յոյնք եղեր են յառաջ, իսկ այժմ քանի մը վաճառական և եթ կը գըտնուին երթ և եկ. Յունաց մէկ եկեղեցի կայ առանց քահանայի, թէպէտ 'ի հնումն եպիսկոպոսանիստ է եղած, ինչպէս վերը տեսանք։ Հայոց ալ մէկ եկեղեցի կայ քառակուսի ընդարձակ, Ս. Յակոբ անուն, որ ունի կալուածներ 12 խանութ, 2 տուն և մէկ ճէհրիլիկ. բակի մէջն է գերեզմանոց, քանի մը սենեակ, վարժատուն և շքեղ Առաջնորդարան մը։

Զիլէի Հայք արտաքուստ պատկառելի վիճակ մը ունէին. 200 աշակերտներ կ՝երթեւեկէին վարժարանը, ուր հասարակ ընթերցանութիւն և գրել կը սորվէին, սակայն առանց երբէք հայերէն խօսելու և առանց հասկնալու. տեղական տիրացու մի էր իրենց վարժապետ՝ Թըրքախօս, և իրենց ծնողք Թրքախօս։ Բոլոր քաղաքի մէջ երկու քահանայք կային Հայերէն հասկցող։ Կայտառ մանկունք և տիրացուք շատ կանոնաւորութեամբ

կ'երգէին եկեղեցին ու կ'ընթեռնուին ընթերցուածները անխափան․ բայց և ոչ բառ մը հասկընալով․ իբրև մեքենայ, կամ իբրև զծնծղայս որ ղօղանջեն ։ Կարի ջերմեռանդ իրենց պահքին և օրէնքին․ բայց քրիստոնէութեան բուն հոգին, և անոր պտուղ՝ գործք, չունէին ։ Մի և նոյն ժամանակ կարի ջերմեռանդ էին օղիին․ և խարէութիւնը խնայեմութեան փոխանակ ունէին ։ Ջիս ալ քանի մը բաներու մէջ խաբեցին ։ Մայիս 28, որ երկրորդ Ծաղկազարդի տօն էր, Մեծահրաշի կիրակին, Ս. Եկեղեցւոյ մէջ քարոզ խօսեցայ իրենց, և Թաղականները գրեթէ երկու օր առաջուց յորդորեցի որ պատրաստուին և վարժարանի համար դրամ չխնայեն․ իրենց մանկանց մայրենի լեզուն և ուսումնք ուսուցանեն, եւ, եւ ։ Թէպէտ կը խոստանային, բայց յայտնի էր թէ չէին համոզուած․ մեծ համարում ունէին իրենց Առաջնորդին վրայ․ ուստի Արքապատին առաջին հոգ պիտի լինէր ասոնց աչքերն ու զարմանքը․ բայց ո՞վ էր իրենց Առաջնորդն․ Կէտղեկիոյ Ձգնաւորեան Յակոբ եպիսկոպոսը, զոր պիտի տեսնենք իր տեղը ։

Չլէֆ քաղ. կառավար. է Գայմագամութիւն, Ամասիոյ Միւթասարըֆութեան ներքեւ ։ Եկեղեցի 1. Ս. Յակոբ ։ Վարժարան 1. Ս. Մեսրոպեան ։ Ծախք վարժարանի 8400 ղրշ. Եկեղեցին ։ Ունանոցք 200 տունկունք ։ Թիւ Հայոց 2012 ։ որոց 12 Բողոքականք և 93 Մաղագործք ։ Թուրք 16688 ։

Չիլէի եկեղեցւոյ ձեռագիրը, մատեան-ները տեսնել ուզեցի․ ապշեցայ, երբ քա-հանան պատմեց թէ քանի մը տարի առաջ շատ ձեռագիրները եկեղեցւոյ որմին ներքեւ թաղուած են, ինչպէս նաև փախճանելով քա-հանայի մարմնոյն հետ գերեզմանը դրած։ Աւելի արժանի չէի՞ն իրենք ողջ ողջ թաղ-ուելու։ Բայց և յաջողեցայ հետեւեալները փոշիներու մէջէն բերել տալ ու նայել։

Թէպէտ բաւական թուով ձեռագիրներ կային, բայց ես ամէնքը չկրցի տեսնել, այլ միայն հետեւեալները, և անոնց յիշատա-կարաններէն օրինակեցի։

ՁԵՌԱԳԻՐՔ ԵՒ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆՔ

1. Մաշտոց․ «․ ․ ․ Ով սուրբ ընթերցող, անմեղադիր լեր, զի ծածուկն և շատայն աղաչէս լինի բանն․ վասն յիշելոյ է պիտա-նի․ և մեք ազգի ազգի և յոյժ տարաբերիմք։ Զմեռեալս հոգւով յիշեա ով ժառանգող»։

«ԵՐ ՊՆՏՆՐ || ⁝ ⁝ | ˙ |||| ⁝ | ⁝ | ⁝ | ⁝ |||| ⁝ ⁝ || ⁝

« ~ ․ ․ ․ ։ Որ ՋԺԴ․ թուականին ձեռայ զտառս 'ի գեօղն որ կոչի Խալկին, ընդ հովանեաւ Ս․ Աստուածածնին․ ամէն։ Ես զիս զանպիտան զտէր Թովմայն, որ աշխատեցայ և գրեցի զտառս․ ով որ զիս յիշէ, նա Աստուած զինքն յիշէ յերկնից արքայու-թիւնն․ ամէն»։

— Ի ներքոյ, այլ գրով գրեալ․ «Զայս գրողին Աստուած կարողութիւն տայ։ Թուա-

կանխս ՌՄՁԴ. գրեցաւ, որ է Թովմայն »:
« Յիշատակ է սուրբ Յակոբ եկեղեցւոյն »:

1. Մաշտոց քահանայից. « . . . Գրեցաւ սա 'ի դիւղաքաղաքն Մարզուան, ընդ հովանեաւ Ս. Աստուածածնի տաճարիս, 'ի Թուաբերութեանս Հայկազեան տումարիս հազարերորդի, ութծուներորդի և Ե. արարարդի, օգոստոս ամսոյ ԺԲ. աւրն ուրբաթ, ձեռամբ յոգնամեղ և անարուեստ սուտանուն Միքայէլ դպրի, 'ի վայելումն տէր Աստուածատուրին . . . »: — Ի լուսանցն. « . . . Գրեցաւ Թուին ՌՁԵ. Մաշտոցս Մարիամին և ծնողաց նորին հօրն Ովանէսին և մօրն Փաշային. և որք զողորմին ասեն: Եւ ՌՃ. ստակ: « Յիշատակ է Մաշտոցս Աւետիքին. եստուր իւր աղջկան հոգւոյն կէս ղուրուշ. Աստուած ողորմի իւր հոգուն և իւր զաւակին: « Յիշատակ է Մաշտոցս Դաւիթին հոգուն համար ետուր կէս ղրշ. Ամէն »: « ՌՂԲ »:

1. Աւետարան մագաղաթ, պատկերազարդ: « Փառք ամենասուրբ Երրորդութեան . . . որ և զմեզ մեղուցեալս փրկեսցէ . . . և զծնաւղսն իմ զտէր Սոսիմաննոս քահանայն, որ մականուն Ղարջ տէրտէր ասի, և զմայրն իմ զՋմրութն, և զեղբայր նորին ըզ Մաղաքիա զմեծ բարունապետն որ բազում աշխատանս ունին 'ի վերայ իմ և տկարութեանս իմ սփոփիչ . . . և զքոյրն իմ զՀեղինեան և զդուստրն իմ զկիրկին Հեղինեան որ հանգեաւ 'ի Քրիստոս ՌՃՁ. արար աղէխարշ զզառածեալ ծերս անմխիթար, որ եղեւ վասն մեղաց իմոց: Եւ հուսկ յետոյ տկարս մարմնով, այլ և հոգւով յետնեալս 'ի ժամանակաց եւ Ալէքսանոս գրիչս 'ի ծերութեան ժամանակիս, հաւաս կալայ, որ աչքս

վատեալ, որ աշնոցով հողիւ կարէր նկատել, և ձեռս զողայր, որ 'ք գրել և 'ի ծաղկել և նկարել պատկերաց ոչ կարէր ուղիղ գծել. և հաւաս անձին կալեալ վասն յետ Մնացից յիշատակի յիշմանն արժանի առնելոյ զիս անարժանս, որ յիշելոյ չեմ արժանի: Եղեւ աւարտումն սուրբ Աւետարանիս 'ի Թուականի Հայոց ՌՃԹ. 'ի փառս Քրիստոսի . . . »: — Ի ստորեւ այլ գրով գրեալ. « . . . Յիշեցէք . . . պատուական զարսն, որք բաղձամ ջանիւ և սիրով յօժարութեամբ գուն գործեալ թափեցին զսա 'ի ձեռաց այլազգաց, ապաւ նոցա զկրկին գին, ազատեցին 'ի գերութենէ, առին ստանելով Աստուծոյ իւրեանց թողութիւն առնուլ և ազատիլ 'ի մեղաց և անցանաց իւրեանց. որ և ձեզ յիշողացդ ողորմեսցի . . . Ամէն: «Ի Թուականութեանս Հայկայ ՌՃ. ամենի և չորս տասնեակ ընդ սմա ելիւ բոլորակի, որ մինչ առկաւ կայ 'ի համարի. յիշատակ եղեալ արքն հոգելի որ 'ի Ջիլա գիւղաքաղաքն անուանի. 'ի դուռն Ս. Յակորայ աստուածաշէն և աստուածազարդ եկեղեցի: Առ ձեզ աղերսեմք մանկունք նորա Սիոնի, զորով ունիլ սորին անմխաչ պահել յամենայնի. և ոչ հանել կամ գողանալ և կամ գրաւել: այլ թէ ոք յանդգնի նենգել սորին Մնասիւ, պարտական լիցի յաւուրն դատաստանի, և տացէ պատիժ ընդ խաչահանուացն և որք 'ի սորին կարգի են. իսկ լաւ պահողքն յամենայն Մնասուցն, արժանեալ լիցին 'ի Քրիստոսէ Աստուծոյ անպարտ յաւիտենիւ: Ամէն»: Հայր մեր":

ԹՕՔԱԴ ՔԱՂԱՔ

Մայիս 29. Զիլէէն ելանք։ Ընդարձակի գեղեցկութեամբ, ներսէսի, դեղին, կարմիր ու կանանչ գոյներով պճնազարդեալ է Զիլէի չրջապատ հովիտն, խաշխաշներու ծաղիկներով, հասկած ցորեններով և հասած խոտերով. տեղ տեղ ալ թիւթիւնի արտեր են։ Հարթ ուղի է մինչև Թոքատ։ Կլոր բլուր հովիտներու բաժնուած, զորս կը սահմանափակեն մանր լեռներ։ Անմշակ երկիրներ բաւական կան՝ առատ արօտներով, այլ անջրդի։ Լեռնակաց ստորոտները Թուրքի, Չերքէզի և Քրդաց գեղեր են. դաշտաց մէջ անդեայք խուռներամ կը ճարակին։ Հինգ ժամ յառաջ երթալով կը հասնինք Ղօշ կէօլ ըսուած եղէգնուտ շամբը. ուր կը թառին և կը թռին անթիւ սագեր, բադեր, արագիլ և զանազան թռչունները. Օդը կարի տօթ է և տապագին. բզէզներ, մոծակներ և խոշոր ու խայթող ճանճեր գունդագունդ կը յարձակին, կը խոցեն խեղճ անասունները և ուղեւորները, ձիոց, կովուց և եզանց աչքն ու գլուխը շարունակ կը շարժին, ձիերը անհանդիստ իրենց պարանոցը կը ցնցեն. իսկ էշերը իրենց խոշոր ականջները կը տատանեցընեն և կարճուկ ագիները անդադար կ'երերցընեն, և մերթ ամենքը մէկանց շեփորներու շառաչիւնը կ'արձակեն, այլ 'ի զուր.

անապատն կը մնայ թշնամեաց ստուար փա-
ղանգը և արիւնախում կ՚ընեն չորքոտանի հե-
րոսները ։ Մարդիկ խոկ պէտք է փաթթեն
իրենց երեսները և պաշտպանեն զիրենք այս
անվախ բանակին դէմ ։ Կրիաներ, օձեր, և
այլ և այլ զեռուններ ու սողուններ կը վխտան
հոս, միայն արագիլներէն կը խուսեն ։ Իբր
թէ հերիք չէին ասոնք ուղեւորը տառապե-
ցընելու, աւազակ մարդիկներով ալ լի է այս
վայրը ։ Պազկէօլի մէկալ ծայրէն կը նշմար-
ուի Թուրխալայի գիւղը, որ կիրճի մը բերանն
է . ուր կը մտնէ Իրիս կամ Թօզանլը գետը,
և ձորերու միջով կ՚ընթանայ յԱմասիա ։ Ութն
ժամ տեւեց մեր գնացքը, և հասանք Բա-
ղար գեղը Թուրքաց, որ ծառաւէտ և այգե-
ւէտ փոքր աւան մ՚է, ուր օթեցինք գիշերը ։
Հետեւեալ առաւօտեան՝ թէպէտ օդոյն տա-
ղը չափազանց, բայց վազուն առատ ջրերու,
ծառոց հովանեաց ; և վայելչագեղ գեղերու
կը հանդիպինք, ուր Հայ բնակիչներ ալ կան.
սոյն գիւղերն են, որ Մեսատին կը մատա-
կարարեն այնքան ձուկ ու համեղ զանազան
միրգեր, բանջար և գինի ։ Մեր ձախակողմն
կ՚երեւին Քրդաց նկուղաձեւ անշուք և ան-
տաշ գեղեր, որոց բնակիչքը իրենց խա-
շինքներով մեկնած են հովասուն լեռները ։
Տեղ տեղ շինուած աղբիւրներ կան . խաներ
և նշանաւոր շէնքեր ընտիր սրբատաշ քարե-
րով հիւսուած, այլ աւերակ, լքեալ ու ա-
ւերակ ։ ասոնց համար կ՚ըսէին թէ Սուլթան

Մուրատ Բաղդատի վրայ գնալուն և գալուն չինել տուած է եղեր․ ապահովութեան և հանգստութեան համար։ Ուրեք ուրեք ալ Թէքքէ անունով քարակոյտներ և ուխտատե-ղի եղած գերեզմաններ կան, ուր տաճիկ-ները կը բերեն իրենց հիւանդները․ սուրբ ծառեր՝ որոց ոստերուն վրայ բժժանքներ են կապեր։ Թօքատին ժամ ու կէս մնացած՝ քա-րաշէն մեծ կամուրջն է, որ կը միացընէ Թուր-հալայի ուղին Զիլէի ուղւոյն․ այս կամուրջն ալ Սուլթան Մուրատի շէնքն է։ Ասիա ու-ղեւորող մը յաճախ կը հանդիպի այս երջա-նիկ Սուլթանին աշխարհաշէն գործոց, մե-ծամեծ և հոյակապ կամուրջներուն, խանե-րուն, ճանապարհներուն, պանդոկներուն, ևն․ որոց շատերը անեղծ և պիտանի են դեռ․ ամեն բերան կ'օրհնէ այսպիսի թագաւորի մը յիշատակ, որ իր երկիրն ու ժողովուրդը չէն ու անդորր պահելու հոգեր հոգացեր է․ և երանի՛ կը կարդայ այն ժամանակին, որ եղեր է ժամանակ շինելոյ, ժամանակ տըն-կելոյ, ժամանակ ծնանելոյ, ժամանակ բժշ-կելոյ, ժամանակ ծիծաղելոյ և կաքաւե-լոյ, ժամանակ քարինս ժողովելոյ և կլար-կատելոյ, ժամանակ խնդրելոյ և պահելոյ, ժամանակ խօսելոյ և սիրելոյ, ժամանակ գիրկս արկանելոյ և խաղաղութեան, երբ կը բաղդատեն ներկայիս հետ․ որ է ժամանակ մեռանելոյ, խլելոյ, սպանանելոյ, կործելոյ, ցրուելոյ, կորուսանելոյ, արտաքս հանելոյ,

պտտելոյ, լուելոյ, ատելոյ, հեռանալոյ և պատերազմի ։

Քիչ մը ևս յառաջ երթալով, պարզ կը ցուցընէ իր զանգակատունն Հայոց Ս. Յովակիմ—Աննայի վանքն՝ գետոյն միւս երեսը, բարձրադիր, քաղաքի այգեստանեայց կատարը, ծառաստաններու մէջէն ։ Հովիտը սպառելու վրայ է, խոր գոգ մը կը բացուի, շրջապատեալ լեռներէ ։ Գետին ուր մոլոր կը հոսի, երկու կողմն դրախտներ ունենալով ․ այգեստանքն են ասոնք, որ իրենց մէջն ունին բազմատեսակ մրգեղինաց ծառեր և երանգ երանգ վարդեր, որոց սքանչելի գոյնը և երանաւէտ անուշահոտութիւնը կ՚զմայլեցընեն զմարդ ։ Խիտ խիտ ծառերքն 'ի վայր կախուած են կոյզ կոյզ կեռասներ դալարա ու դեղ, սպիտակ ու կարմիր . Եւ դամասկները՝ որ ասոնց մէջէն կը պարզին կթեւուզանանք, նոյնքան սիրուն, զգեցեալ նրբաթել շղարշներ 'ի գոյն սպիտակ և բոսոր, որքա դաշտերք են թօքասու . Խառն ասոնց հետ երամովին ելեւէջ կ՚ընեն գունեղ ու փափկափետուր թռչունք թեւաքախիկ ու կարկաչաձայն, մրցելու, խլելու իրենց կտուցներով քաղցրահամ կեռասն ուտող ձեռներէն ։ Իսկ վարդենեաց տակն ու վրան կը բզզայ մեղուաց պար, կը գեղգեղէ պուլպուլն սիրահար, և մանկտին փունջեր կը կապէ թուփերու հովը նստած, պուլպուլին երգոց և մեղուին տաղերգին խառնելով իւր ճըվլունք ։

Այսպէս մխրալի անցքով մը մտանք բուն Թօքատ քաղաքը, որ ճնշուած է լեռներու և ժայռերու մէջ. անտանելի է արեւուն տաքն ու տապ. բնակիչքը գրեթէ ամենքն ալ ելած էին այգիներն ու գեղերը։ Քաղաքին մէջ առատ են ջրեր. փողոցները բոյն ու նեղ, մաքուր և անմաքուր, հարթ և ելևէջ. շէնքերը հում աղիւսով են, այլ ՚ի ներքուստ բռեալ և շքեղ. կան կարասիք և զգեստուց ձեւերը մերձ տաճկական. խիստ քիչ է եւրոպական։

Հին բերդը հիւսիսակողման սարաւանդին վրայ է, աւերակ։ Քաղաքին մէջ կան բազմի մը աւերակներ, որոց միացորդներէն և դրանց ու ճակատուց վրայ եղած շքեղ քանդակներէն, ձեւերէն ու գրերէն կ'երեւին թէ շքեղ շէնքեր են եղած երբեմն. այսպէս է Թիֆճուբէճոնան, քանի մը մզկիթ, խան, եւն։ Կայ և մի հնագոյն գմբէթ, որ թրծած աղիւսով է շինուած ու խարխալեալ, որոյ գագաթան վրայ բոյն դրած էին զոյգ մը արագիլներ և իրենց ծիրանեկով ձերմկեր էին այգյարեկը, որոց նշաձեւի հող կարած կ'ամփոփուէր՝ աշխարհահռչակ Դանիշմէնտին մէկ որդին։ Ո՛վ ժամանակը . . . . . .

Թօքատու շրջակայն ճոխ է, բայց անհանոյն. խամրութները ցիր ու ցան։ Ամենէն նշմանաւոր արուեստն է պղնձագործութիւն։ Արդէն մատէնէն և կիւմիւշ մատենէն եղած պղինձները հոս կը հալեցնեն և կը ձուլեն,

և ասկէ կը բաժնուին այլ և այլ կողմեր. հոս կը շինուին նաև ամեն տեսակ պղնձի ա-նօթ։ Երբեմն քաղաքիս բնակչաց մեծ մասն այս արուեստով կը շահուէին, բայց այժմ պակսած է։ Ջւելի ծաղկեալ և ծաղկելու վրայ է պառամնձեամբ, կտաւեղինաց վրայ գունաւոր տիպ, բազմոցի և բարձի երես ու սփռոց, վերմակի պորտ, վարագոյր, կերպ կերպ խաղմաներ խամ և խառն զարդ բաւական քա-նակութեամբ կը վաճառեն ուրիշ գաւառաց, նոյնպէս և մանրիսա, են։ Արուեստաւորք Հայք են։ Իրր երեք տարիէ ի հետէ սկսած էին խաչխաչի մշակութեան. քաղաքի չուրջ եղած արտերը, և մօտակայ գեղերը գրեթէ ամ-բողջովին սերմանած էին այս բոյսը, և հա-սած էր անջիանը ճըզմելու և ժողովելու օր. ո՛րքան գործ բացուած էր երկրագործաց. այր և կին, աղջիկ և մանուկ, գեղացին և քաղաքացին զբաղեալ էին տաով, և աղքատ-ները աղէկ օրական կը շահէին. կային ոմանք որ իրենց այգին տնկած քակեր ու խաչխաչ ցաներ էին։ Մեծ քանակութեամբ թութուն կը մշակեն Թօքատ և իւր գեղերը. տատա-ճէհրի ունին, և այլ շահաւէտ բերքեր։

Իրիս գետը քաղաքիս շթինէն կը հոսի, իր վրայ ունի քարաշէն գեղեցիկ կամուրջ մը։ Այգեստանեաց մեծ մասն յայնկոյս գետոյն կը տարածին. իբրև ժամու մը գնացք. վայե-լուչ ճաշակով տնկուած ու յարդարուած են փարթենեք և այլ ազն պտղոց ծառով, և

՚ի մէջի որթ խաղողոյ. շատերն ունին տուան-ձին տապան, ուր մշտահոս կը թափին ջուր. ունին նաև ամառուան բնակութեան համար շնորհքով հովանոցներ (քէօշկ)։ Այսոնք կը ցուցընեն Թօքատցւոց զուարճասէր կեանք և ունեւոր վիճակը, թէպէտ այժմ նոյն չէին։ Թօքատ իր այս դրախտներով և այգեստան-ներով արդարև գերազանց ու չքեղ է այն կողմերու քաղաքաց մէջ, իր հռչակին ար-ժանի։

Այլ սակայն, ո՛ գեղանիստ քաղաք, քո այսքան վայելչութեանցը հանդերձ չես կարող հրապուրել Վանայ այգեստանցին. դու միշտ անդրադառնալի կը մնաս իմ հայրենեաց հետ. քեզ կը պակսին Վարագայ աղբերականք և անմահութեան ծաղկունք. ո՞ւր են քո ոլորզ ՚այերք և սրտագրաւ տեսողունք. ինչպէս կարելի է զուգել քո մշտապղտոր Իրիսին խո-ժոռ երեսը՝ մեր վճիտ ծովուն՝ ծփծփման, ծիծաղող, անուշ պատկերին. ո՞ւր քո ընդ-արձակ փողոցները, և անոնց աջ ու ձախ գլգլացող առուները, և ՚ի գնացս ջուրց տնկել սաղարթախիտ հովանիքւ ծառերը. վերջապէս ո՞ւր են, և ես չեմ յիշեր մեր բերդին հրաշալիքներ, և հայկական անուան, փառաց և շինից վայրեր ու նշմարները։ Յեղ-կեցիր դու, Նեղոքսիոյ կերտուածդ. քեզ չեմ կարող տալ օրինակ և ոչ մեր Արտա-մետն միայնակ։

Թօքատու մէջ եօթն եկեղեցիք կան

Հայոց, պայծառ շինուածով և ճոխ զգեստներով, արծաթի և ոսկի զարդերով ու անօթներով. քանիններ աւելի հարուստ են դրամագլխով և եկամուտներով. իրարու գրեթէ կից են Ս. Երրորդութիւն, Ս. Մինաս և Ս. Աստուածածին. իսկ Ս. Լուսաւորիչ և Ս. Կարապետ զատ թաղերու մէջ. Ս. Գէորգ և Ս. Քառասուն մանուկ՝ քաղաքի երկու թեւոց ծայրերը շինուած։ Թէպէտ ժողովուրդ քիչ է, բայց իւրաքանչիւր թաղեցի իր եկեղեցին ունի և ամուր բռնած է, կարծես մի և նոյն ժողովուրդ և մի և ազգի եկեղեցիներ չեն։ Մայր եկեղեցին է, Ս. Աստուածածին, որոյ մօտ շինուած է Առաջնորդարանը։ Առաջնորդարանի դուռն քիչ անգամ բաց կը մնայ. և ոչ օր, և ոչ որոշեալ անձինք կային ժողովք կազմելու։ Առաջնորդ Յակոբ եպիսկոպոս Ճգնաւորեանն աւելի կառավարութեան անդամ էր քան թէ Ազգին Առաջնորդ. դռները փակելով բանալին գօտին զարկած՝ կ'երթար կառավարութեան դուռը մինչև երեկոյ. և իր ճգնաւոր կոչման համաձայն՝ ամեն առաւօտ եկեղեցիէն դառնալով Սաղմոս և Նարեկ կը քաղէր։ Այս ժամուն՝ գեղերէն և թաղերէն բազմախուռն խնդրատուներ կ'սպասէին իրեն, զորս ետեւէն ձգելով, կամ իրմէն առաջ ու ետքը ղրկելով, կ'առաջնորդէր կառավարութեան։ Խիստ թեթեւ էր ազգային ժողովոց գործը. մանաւանդ մարդ

կարող է ըսել, գործ չէր թողուր անոնց ։ ինքն Արքազան բնիկ լինելով Թօքատու, յաճախակի իւր օրերը և ժամերը կ'անցընէր եղբօր տունը, և կը մշակէր եղբօր այգին․ և Յովակիմ—Աննայի վանքը կ'երթար, ուր եղբօր ընտանիք և ուրիշ քանի մը ընտանիք կը բնակէին ամրան ամիսները ։

Արքազանը տղայի պէս հաճոյք կ'զգար ինքզինքը գովելու․ գրեթէ ամեն օր իւր մեծագործութիւններ, իւր մեծախօսութիւնները՝ վերակրկնելով կը պատմէր․ դատապարտուած էի մի և նոյն բաները միշտ լսել, զորս իրմէ զատ ուրիշ ոք չէր պատմէր․ իւր առաքինութիւնները՝ երիտասարդական հասակէն 'ի վեր, եպիսկոպոսանալու համար Էջմիածին գնացած ատենը՝ գեհ․ ձախուռ կաթողիկոսէն և համայն միաբանութենէն գտած ընդունելութիւնը, իւր հանճարոյն և արժանեաց վրայ անոնց ունեցած հիացումը, իւր քաղցրանուագ ձայնը, իւր մինչև այսօր Պոլիս չտեսնելուն պարծանքը, իւր անպըտուղ ազգասիրութիւնները, եւն, եւն. մինչև անգամ չկրկնեց ըսելէ թէ՝ գիրք նայելով դողօնքներ գտած է եղեր, և գիտէ գաղտնի գիտութեանց արուեստը, եւն ։ — ի՛նչ մեծ արժանիք եպիսկոպոսի մը կամ Առաջնորդի մը ։ Իւ․ սակայն իրական գործքերը, որ իւր պաշտօնն կը պահանջէր, չանսանք ։ Քաղ․ և կրօնական ժողովներ անուանական, Ուսումնական և Տնտեսական

խորհուրդ չկայ, տումարներու և արձանագրութեանց երեսը չտեսանք. ընկերութիւններ լքեալ, վարժարանները փակեալ։

Անտարակոյս ամեն բանէ յառաջ վարժարաններն էին մեր տեսութեան փափագ և ուշադրութիւնը գրաւող. ո՞վ կրնայ պատմել զգացածս ցաւը, երբ իմացայ թէ վարժապետաց թոշակ չվճարուելուն համար ցրուած էին ուսանողք և ուսուցիչք։ Երբ մեր յաճախակի խնդրանաց վրայ, հազիւ արժանի եղանք Քաղ. Ժողովոյ Ատենապետ Էֆէնտիին երեսը տեսնելու. և երբ յուզեալ կը խօսէինք վարժարանաց վիճակին վրայ, ՚ի կարգս շատ մը պատճառաբանութեանց, Ատենապետ Էֆէնտին ՚ի ներկայութեան Ս. Առաջնորդին համարձակեցաւ ինձ ըսելու թէ՝ վարժարանները անաստուածութեան տուներ են, եւն. Այս Էֆէնտին մի և նոյն ժամանակ կը պատմէր թէ՝ ինքն ներհուն է մոգական գիտութեանց, վեցհազարեակի վարպետ և Դաւիթ Անյաղթի անունով՝ Ա. Բ. Գ.ի թուոհամարով կը թափանցէր ամեն գաղտնեաց՝ յերկինս և յերկրի և ՚ի սիրտ մարդոյ. ունի եղեր Աղուէսի գիրք, որով ամենայն ինչ կը գուշակէ, եւն, եւն։ Ահա այսպիսի մէկն էր Խոփէկեան Յօհ. Էֆէնտին, որոյ ձեռքը յանձնուած էր Թօքաթու Ազգային վարչութիւնը, որ յամենայնի համընթաց կը թուէր և համամիտ Ս. Առաջնորդին։ Երանի՜ այդ քաղաքին։

Խռովութիւն չյարուցանելու համար , կ'ըսէին ասոնք , թող տուած ենք ազգային վիճակը այս վիճակին մէջ · մեր եկեղեցիներ ու թաղեցիները ապստամբ են և մեր իրաւասութիւնը չեն ճանչնար ։ Կը յիշեցընէին ինձ թէ՝ երբեմն Տ. Փիլիպպոս և Տ. Կիւրեղ վարդապետները իբրև քննիչ հոս եկած և ծեծ կերած լին · ծե՛ծ , կը շեշտէին՝ ծե՛ծ . ի՞նչ էր իրենց միտքը · · · · ։ — Բայց եթէ քննութեան առնուէր այդ ծեծը , տակէն ո՞վ դուրս կուգար արդեօք ։ — Եթէ դուք հրաւիրէք զանոնք յանուն օրինաց , և բացատրէք իրենց օգուտը , դարձեալ խռովութի՞ւն կը յառնէ . և ի՞նչ պիտի լինի այդ խռովութեան վախճանը , առ առաւելն հրաժարումն Ձեր պաշտօնէն · մի՛ վախնաք , բուն ձեր փառք պիտի լինի այդ ։

Սակայն ժողովուրդն ասոնց պէս չէր խօսեր · երես առ երես կ'ըսէին , թէ՝ Սըրբազան , դուք եկեղեցւոյ բեմէն կ'որոտաք վարժարանաց բացման համար · կը յորդորէք , բայց չէք իրականացըներ · Ժողովուրդ և Թաղականք պատրաստ են , բայց դուք չէք հրաւիրէր · դուք խօսելով կ'ուզէք արդարացընել Ձեր անձը , բայց գործադրելն է բուն Ձեր պաշտօնը , ևն , ևն ։ Երկուստեք շատ մը խօսքեր ։

Թէպէտ եկեղեցեաց բակերը Ծաղկոցներ կան եղեր , բայց նշանաւոր ուսումնարանն էր Վարդանանց անունով ընդարձակ շէնքն ։

Փափազեան Գ. էֆէնտին, որ առաջին ուսուցիչն էր, և մեր գալուստը լսելով փութացեր էր իր կամաւոր տարագրութենէ, դեղերէն, գալ, եռանդոտ և արժանաւոր անձն այդ պաշտօնին. Անձնուէր ընկերութեան առաջնորդութեամբ Ս. Առաջնորդն ալ միասին, Վարդանանց դուներն բացուեցան, և գնացինք թափուր սրահներու և դրասեղաններուն այց առնել: Այն յարկին ներքև թէ՛ իբրև ուսուցիչ և թէ իբրև Անձնուէր ընկերութեան հիմնադիր և վարիչ, շատ եռանդ. և քրտինք թափեր էր քանի տարի առաջ Փորթուգալեան Մկրտիչ էֆ. որոյ ճշմարիտ անձնուիրութիւնը ազգի լուսաւորութեան ամեն բարեկամաց ծանօթ է. անոր հոս եղած ժամանակ Թօքատ նախանձելի քայլեր առեր է ազգային ոգւոյն և ժամանակի յառաջադիմութեան. բայց չար նախանձու դեւը գրգռեր է քաղաքիս ուխտով զօրաւոր անձինք. բանը հոն հասեր էր, մինչև Փորթուգալեանը կալանօք ՚ի Սեբաստ տարուած էր, ամբաստանուելով թէ՝ Հայոց թագաւորութիւնը վերականգնելու ջանքեր կ՚ընէ սա . . . . Վանին դիտելով ղամբաստանեալն և լսելով անոր վրայ գրուած քըրէական եղեռն, այսպէս վճռած է. Գնացէք բաներնուդ, մի թէ կը կարծէք թէ այնքան դիւրին է թագաւորութիւն մը կանգնել, և այն՝ Հայոց պէս ազգի մը, այն ինչ 500 տարիէ հետէ Ալի—օսման թագաւորութիւնը չէ

կրցեր հաստատուն հիմ մը դնել իրեն։ Այսու ամենայնիւ ծանր տպաւորութիւն թողած է երիտասարդաց վրայ այս սարսափելի մատնութիւնն, և մինչև ցայսօր կը դողային այն անձինքներէն։ Փորթուգալեանի օրով ու ջանքով սկսուած էր նաև աղջկանց վարժարան մը, որ այժմ մարած էր։ Այն ինչ այսպիսի յիշատակներով կը յուզուէր մեր հոգին. ուշա Վարդանանց գրկեալ և ցրուեալ սաներէն երկու պատանեակներ, հետեւեալ գիրը մատուցին, զոր ընթերցողաց խղճին և զգացման կը յանձնեմ։

« Հայրենանուէր Հայրիկ.

« Դպրոցը որ կ'այցելէք, տխուր և աւերակ կը ներկայանայ ձեզ։ Այն վայրը որ երբեմն յիսնաւոր Վարդանեան աշակերտօք կը զարդարուէր, այժմ [illegible] տխուր տեսարան մը կ'ընծայէ. Հողմէ զարնուած, աշխարհներ ցրուած են, երդերու և դասախօսութեանց դպրոցին դասարաններուն կը յաջորդեն ամայութիւնն ու լռութիւնն։

« Ցանկալի կու գանք, ո՛ սիրելի Հայրիկ. կու գանք աւերակաց մէջ թափառող բուի մը պէս մեր դպրոցական վիճակը գրասեղանները արտասուօք թրջել, այլ աւա՜ղ, ոչ ոք կը գթայ մեզ. մեր ծնողք աղքատ են, ազգային անգութ և Վարչական իշխանութիւն մեր դահիճն են։

« Նոքա կարծես հաճոյք կ'զգան մեր արցունքներ տեսնելով. ծարաւի՞ են արդեօք մեր արտասուաց։

«Դու ո՛ Հայր, կ՚աղաչենք, գէթ դու, որ Հայաստանի սիրահօր հոգիս մի ես, մի՛ անիրաւել Միսար երկու խեղճ Հայ ուսանողները արտասանող իր խնդրանաց, և երբ քու պաշտօնական տեղեկագիրդ 'ի լոյս հանես, մի՛ մոռանար նաև լռելի ընել Վարդանեանները սրտատուչ ձայնը, որ յանուն Աստուծոյ իրենց Դպրոցի վերստին բացումը և սիրելի դաստիարակ Փասպանեան էֆէնտիի դասախօսութեան շարունակութիւնը կը խնդրեն։

«Եթէ մեր աղօթքներն կրնան Ձեր գըթած սիրտը շարժել»

Ընդունեցէք ներկայ ողջերթնիս.

Օ. Գ. Ց. Հ.

Ջկրցինք տաղանդ ուժգին յուզուելու մել այս սրտաայոյզ խօսքերը և անանց կարեկցութեան մեկնիլ. Նոյնը կընկատէինք տեսնել և յանձն Ս. Առաջնորդին, որ գիտեր շուտով փոխել. մխիթարեց մանուկները և ուսուցիչները, ապահովեց զանոնք, թէ ինչպէս ինքն եղեր է գլխաւոր չինող այս յարկին իր Նորընծայութեան ատենը, մինչև անձամբ քարեր կրեր է. աւ ինչ կը մնար ինձ ընելիք, եթէ ոչ նոյնը կրկնել, և իր խոստումներուն յուսալ։ Արդարև Պօլիս վերադառնալուս՝ Փասպանեան Գ. էֆ. կը գրէ՝ թէ «.... Մեր քաղաքը շատ փոխուած է, Ձեր տեսածէն տարբեր. ողջամիտ խումբն այսօր աւելի լաւ կազմակերպութիւն մը առած՝ [illegible] անունը կը կըէ. անմիջապէս բացուեցան թաղային դպրոցները։

և կեդրոնական ուսումնարան մը, բաւական կանոնաւոր...»: Այս ժողովրդական ողջամիտ խումբին կը կազմէին երեք ընկերութեանց անդամները, այն է Անձնուէր, Ընթերցասիրաց և Վարդանանց սանուց, որոց հաւաքական և առանձին աջակցութեանց մէջ, ծանօթացանք իրենց եռանդին և գաղափարաց, քաջալերելով զիրենք և լիայոյս վստահութիւն տածելով իրենց վրայ:

Վիճակիս Նախորդ հանգուցեալ Առաջնորդներէն Գէորգ եպիսկոպոս 60000 ղրշ. և Յակոբ եպիսկոպոս 10000 ղրշ. կտակած են՝ կէսն վարժարանաց համար և կէսն աղքատաց. Ս. Երուսաղէմայ Եսայի Ս. Պատրիարքն ալ վանքին կալուածներէն քանի մը կտոր չէնքեր նուիրած է յանուն վարժարանաց, որոցմէ 2000 ղրշ. տարեկան կ'ըստանան. այս գումարները Առաջնորդարանի հոգողութեան և մատակարարութեան յանձնուած էր, որոյ մասին բացատրութիւն տըւաւ Տ. Առաջնորդն, թէ՝ 16000 ղրշ.ի ըմէնտըֆէնտի բաժնէթուղթ գնած են եղեր, 20000 ղրշ.ի ալ տուն մը գնած, որ տարեկան կը բերէ 800 ղրշ. մուտքեր են եղեր այս տունը խան շինելու. մնացեալ գումարն ալ տոկոսով տուած են ոմանց քով: Բոլոր այս դրամագլուխին և կալուածոց տարեկան արդիւնք 6300 ղրշ. կը գանձուի, ըսին. — Աղէ՛կ շահագիտութիւն. և ասոր կէսը վարժարանին էր, և կէսն աղքատաց բաժինն:

Եկեղեցեաց սեղանոյն և պատկերաց վրայ չատ մը արծաթէ զարդեր և ոսկի կային . կը հաւաստէին թէ միայն Ս. Մինաս եկեղեցին 120 օխայ արծաթ ունէր : Այսպէս դեռ Թօքաթու ժողովուրդ կը հաւատայ թէ Ս. Աստուածածնի պատկերին ոսկի ճըրանոց և ոսկի թագ շինելով, Ս. Մինասին արծաթէ նիզակով և ձեռն ոսկեօարառ զարդերով իրենց հոգւոյն փրկութիւնը կ'ստանան . Ե՞րբ պիտի հասկցուին թէ՝ Աստուծոյ առջեւ ամենէն թանգ զարդարանք, հաճոյական պատարագ, և իրենց հոգւոյն ու մարմնոյն փրկութիւնն՝ իրենց զաւակները ոսկեղէն մարդ ընելն է, զանոնք կրթել և լուսաւորել Աւետարանի հոգւով, ազգութեան սիրով, պանծալի հանդիսացընել հանճարով և պատուով :

Եկեղեցիներ ունէին եղեր իրենց առանձին դրամագլուխներ, սաստ անոր քով տոկոսով դրուած, բայց տոկոսին հետ դրամագլուխն ալ ոչնչացած էր, կ'ըսէին . Ս. Աստուածածնի եկեղեցին 40000 ղրշ. ունի եղեր, միայն 7000 ղրշ. ը ողջ է և անկէ տոկոս կ'առնու : Գաւառական վարչութիւնն անձեռնամուխ կը գտնուէր այս հաշիւներուն :

Քաղաքիս բնակիչքն էին բաց'ի Թուրքերէն և Հայերէն, Յոյնք և Հրէայք սակաւաթիւ . Յոյներու մէկ մասն Հայ—հոռոմ էին, և հայերէն կը խօսէին ու կը կարդային :

Թօքադու Քող. կառավարութիւնը գայմագամութիւն է, Սեւաստու փախութեան ներքեւ: Եկեղեցիք Հայոց 7: Վարժարանք 5. երեքն Ծաղկոց մանկանց, մէկն Ծաղկոց աղջկանց, և մէկ Ուսումնարան: Ծախք վարժարանաց անորոշ: Թիւ ուսանողաց 205 մանկունք, 18 աղջկունք: Թիւ Հայոց 8819, որոցմէ 1879 կաթոլիկ և Բողոքական: Յոյնք և Հայ—Հոռոմք 2600: Հրէայք 906: Թուրքք 10500:

Առաջնորդական թեմը և հայաբնակ գիւղօրայք Թօքադու.

Քաղաքի շրջակայքը և Ղազովայի կամ Ղազապատի, Արթըքօվայ կամ Արթըքապատի, և Թաշովայի կամ Ղազէլի Էրովայի հովիտներու մէջ եղածները.

ԹԱԽԴԸՊԱՅ գեղ. Եկեղեցի 1. Ս. Աստուածածին: Թիւ Հայոց 262:

ԽԱԹՄԸՇ գեղ. Եկեղեցի 1. Ս. Գէորգ: Թիւ Հայոց 374:

ԳԷՏԱՂԱՋ գեղ. Եկեղեցի 1. Ս. Սարգիս: Թիւ Հայոց 308:

ՉԻՎԹԼԻԿ գեղ. Եկեղեցի 1. Ս. Յակոբ: Թիւ Հայոց 526:

ՊՕԼԻՍ գեղ: Եկեղեցի 1. Ս. Լուսաւորիչ: Թիւ Հայոց 200: Թուրքք 234:

ՊԷԱԿԻՆՃԻՔ գեղ. Եկեղեցի 1. Ս. Յակոբ: Թիւ Հայոց 291:

ՎՈՐԱՉ գեղ. Եկեղեցի 1. Ս. Սարգիս : Թիւ Հայոց 39 : Թուրքք 171 :

ԷՆՏԻՉ գեղ. Եկեղեցի 1. Ս. Փրկիչ : Թիւ Հայոց 60 : Թուրքք 95 :

ԳՐԻԳՈՐՈՍ գեղ. Եկեղեցի 1. Ս. Աստուածածին : Թիւ Հայոց 245 :

ԳՈՒՐՋԻ գեղ. . . . . . . Թիւ Հայոց 31 : Թուրքք 195 :

ԿԷՍԱՐՔ գեղ. . . . . . . Թիւ Հայոց 9 :

ԿԷԲՍԻ գեղ. . . . . . . Թիւ Հայոց 18 : Յոյնք 24 :

ԲԻՋԷԹԻ գեղ. Եկեղեցի 1. Ս. Յօհաննու Ոսկեբերան վանք: Թիւ Հայոց 34 : Թուրք 340:

ՀԷՐԷՔ Աւան. գաւառագլխութիւն, Ամասիոյ միւթասարիֆութեան ներքեւ : Եկեղեցի 1. Ս Ստեփաննոս : Վարժարանք 2. Ս. Մեսրոպեան և Մարիամեան : Ուսանողք 80 մանկունք, 30 աղջկունք : Թիւ Հայոց 1128 : Թուրքք 4702 :

ԱԳԱՊԱՂԸ գիւղ. Թիւ Հայոց 79 :
ՁՕԳՃԱՐ » » » 92 :
ԷՑՎԱԶԱՑ » » » 113 :
ԾԱՌԸ ԳԱՑԵԱՆ » » » 63 :
ՍԱԽԱՐ ՁԱԼ » » » 30 :

ՆԻԿՍԱՐ քաղաք, գաւառագլխութիւն, Ամասիոյ Միւթասարիֆութեան ներքեւ : Եկեղեցի 1: Ս. Աստուածածին : Վարժարան 1. Սուրբնեան : Ուսանողք 180 մանկունք, 20 աղջկունք : Թիւ Հայոց 2053 : Յոյնք 315 : Թուրքք 3390 :

ՂԱՓՈՒ ՈՂՁԻ գիւղ. Եկեղեցի 1. Ս. Կարապետ ։ Թիւ Հայոց 360 ։

Թօքադու Առաջնորդութեան թեմն էր նաև Զիլէ ։ Գեղերու մէջ տեղ տեղ ծաղկոցներ կան հասարակ ընթերցանութիւն, գիր, և եկեղեցւոյ փոխեր և երգեր ուսուցանելու չափ, որ միայն ձմեռներ բաց կը լինին, միւս եղանակները երկրագործութեան կ՚զբաղեցընեն տղայքը ։ Այսպէս են գրեթէ ամեն միճակաց գիւղօրէից վարժարանները ։ Վերոյիշեալ թեմերու մէջ Զիլէցի Հայոց նման Նիկսարցի Հայք ևս տաճկերէն կը խօսին, բայց սոքա իրենց վարժարանին աղէկ ուժ կու տան ։

Այն միճակի մէջ գտնուած բնակիչ օտար ազգաց թիւն է՝ Յոյն 4849. Չէրքէզ 13420. Քիւրդ 2123. Գզլպաշ 7348. Թուրք 67445 ; որք տարածեալ են Թօքադու, Նիկսարու, Զիլէի և Հէրէքի գեղերը ։

Թօքադու գեղեր առատ բերքեր կ՚արտադրեն, ցորեն, գարի, բազմատեսակ միրգեր, մեղր և մոմ, իւղ և բուրդ ։ խաղող և գինի, աֆիոն, թիւթիւն, գաղի խէժ, մահլէպ, ճէհրի, տորոն, կանեփ. կը սնուցանեն ամեն տեսակ ընտանի կենդանիներ. նոր սկսած և յաջողած են Ընկուզոյ ածեր (Ֆիլէկ) ալ հասցնել, ևն ։ Թօքադ՝ Բաղդատի մեծ պողոտային վրայ գտնուելով, յարաբերութիւն ունի շատ քաղաքաց հետ ։ Իւր յերանց գործեր են [illegible]

և Պոնտոսի յերանց շղթան. կրնան իւր այլ և այլ վտակաց և Իրիսի վրայ գործարաններ շինուիլ :

Ս. ՅՈՎԱԿԻՄ—ԱՆՆԱՅԻ ՎԱՆՔԸ

Թոքատէն մէկ ժամ. հեռի՝ 'ի սփռուածս այգեստանեայց. լեռնակողի մը վրայ կառուցեալ է վանքը : Դարպասին դուռը կը բացուի 'ի հիւսիս, կայ և մէկ փոքրիկ երկաթի դուռն յարեւմուտս : Վանքին մէջ տեղը շինուած է Տաճարն՝ քարաշէն . արեւելեան կողմը՝ ուխտաւորաց թաղ 14 սենեակներով միայարկ : Սոյն բակի մէջ կը հոսի աղբիւր մը, աւազան մը կայ և վարդատունկք : Տաճարին հարաւը շինուած է Միաբանից թաղը 12 սենեակներով . մէջ տեղը փոքրիկ պարտէզ մը շատրուանով, կանանչ տունկերով և խաղողոյ բարունակով : Վերնայարկն ունի երկու սենեակ, հիւրանոց կամ դպրոցարան Միաբանից, ուստի կ'երեւին քաղաքին, այգեստանեայց, և Ղազօվայի գեղեցիկ տեսարանները, լեռները և Իրիսը որ պտուտաւոր կ'ընթանայ :

Տաճարի հիւսիսային կողմն վերին յարկը շինուած է կանոնաւոր շէնք մը Ձմեռարան կամ Վարժարան, որոյ երկու ծայրք շնորհքով երկերկու սենեակները՝ իբրև վարժապետի սենեակ և դասարան, զորս կառուցեր է Յակոբոս Ս. Պատրիարքն իւր Առաջնորդութեան օրով : Սոյն յարկին ներքեւն

է սեղանատուն, խոհանոց և մառան. խոհանոցի դրան քով կը հոսի աղբիւր մը: Ամբարանոց մը ունի ընդարձակ, որ կը տարածի 'ի ներքոյ միաբանից և ուխտաւորներու սենեկաց, ուր կը պահեն արմտիք, ալիւր, գինի, իւղ, պանիր, և այլ նպարեղէնք և զանազան պէտքի նիւթերը: Մի և նոյն չափով տանիքի ծածկոյթ մը կայ (Նոջան ուրոէ) 'ի վերայ սենեկաց միաբանից և ուխտաւորաց, ուր ճէհրիներ կը փռեն, կը չորցընեն. և այս յարկին արեւելեան հիւսիսի անկիւնը կը բարձրանայ փայտէ շինուած զանգակատուն մը՝ երկաթ խաչն 'ի գագաթ:

Վանքի հիւսիսային մեծ դրան հանդէպ շինուած են անասնոց ախոռները, և տուն մը՝ զոր Չէֆթլէկ կ'անուանեն:

Ախոռներէն վեր և անոր կից է վարդապետաց գերեզմանաթաղը ցանկապատ. (ցաւ 'ի սիրտ տեսայ որ ոչխարները լեցած մէջը՝ կը կթէին և կը մակարդէին. աղբերով ծածկուած էին խաչքարերը), իսկ բուն գոմը աւելի վերը՝ լեռան վրայ էր:

Վանքն ունի պարտէզ մը, որ կցուած կը շրջապատէ արեւելեան և հիւսիսային պարիսպը, ուր կան պտղատու ծառեր, և կը մշակուին բանջարեղէնք. կից նմին կայ մի ճէհրիլիկ. ճէհրիլիկ մի և՛ս քիչ մը բացակայ ասկէ. ունի նաև մահլէպի ծառեր, և այգի մը՝ այգեստանեայց մէջ:

Վանքիս 23 կտոր արտ կայ, որոց կէսը ոռոգելու չափ ջուր ալ ունի ։ Ասոնցմէ քանիները կուտան վարձքով — կիսրար — ամբոոնի և թիւթիւնի համար. Հերկը, ջուրը, սերմը վանքէն, մշակել, հնձել՝ վարձականէն ։ իսկ ցորենոյ և դարւոյ մշակութիւնը վանքը առանձին կ'ընէ. և անոր համար ունի 8 մշակ, 4 հովիւ, 2 նախրորդ. 30 եզ, կով և գոմէշ, 3 էշ, 350 այծ և ոչխար ։

Վանքին մէջը կան մէկ ծերունի և մէկ պատանի (նոր եկած) աշխարհական միաբան, երկու տնտես, մէկ դռնապան որ և պարտիզպան ալ է ։

Եկեղեցական՝ ոչ ոք. միայն Ս. Առաջնորդը երբեմն երբեմն վանքը կ'երթայ. և տխտաւորաց օրերը քաղաքէն քահանայ մը կու գայ կը պատարագէ ։

Վանահայրն էր Թոքաղցի աշխարհական Մ. Յով. Գալֆաքճեան, որ կ'երթայ կու գայ ։ Հոս եկաւ հանրածանօթ Մագլըմեան Առաքել Վ., Ս. Պատրիարքի գրով՝ մնալու իբրև ապաշխարող ։

Այս վանքի հնութիւնք ո՞ր թըւին և ո՞րմէ սկսեալ, չգտանք. բայց յիշատակագրութիւն մը, որոյ օրինակն 'ի ստորև, կը յայտնէ քանի մը անձանց անունները, աւերողաց և շինողաց. իսկ վերջին նորոգողն է եղեր Գէորգ եպիսկոպոս Իզմիրցին, որոյ յիշատակագիրը կայ Տաճարի դըրան ճակատին վրայ քանդակուած այսպէս.

« Ողորմութեամբն Աստուծոյ Նորոգեցաւ սուրբ ուխտս 'ի հիմանէ հանդերձ ամենեկեք և շրջապատ պարսպօք և արտաքին շինուածովք յամի Տեառն 1828, ակնեալ յակիզըն ապրիլի և աւարտեալ 'ի վերջն սեպտեմբերի, աշխատասիրութեամբ Գէորգ արքեպիսկոպոսի և տրոք ժողովրդեան և իւրն և իւր միաբանութեան 'ի փառս Աստուծոյ »:

Տաճարի դրան վրայ բոլորակ գմբէթաձեւ ծածկուած է կցեալ ընդ պարիսպն և ընդ որմն Տաճարին, իբրեւ գաւիթ. սոյն ծածկին տակ երկու մութ մարմար քարով գերեզմաններ կան. մինը՝ վանքը շինող Գէորգ եպիսկոպոսին և միւսը՝ Նորին միաբան Գալուստ վ. ին Պօնճուգեան, որ նոյնպէս Առաջնորդ է եղեր քաղաքին և վանիցս:

Բաւական աղէկ և շատ անօթներ ու կահ կարասիներ կան վանքին մէջը, և շէնքերը կանոնաւոր շինուած ու աղէկ պահպանուած են. գիրքեր ալ ունի, բայց ըստ ասից բազմաց՝ աւելի շատ ունեցեր է, և տարող տարողի է եղած: ինչպէս վարդապետաց սենեակները թափուր էին վարդապետէ, նոյնպէս և վարժարանը իր գրասեղաններով ամայի կը կենար, մէջը սոխ, սըխտոր, և այլ չորցընելիք բանջարներ լցուած:

Դեռ մօտ տարիներս այս վիճակին ինկած է սոյն վանքը; և ինչպէս շէնքեր ու պատմոյնները կը հաստատեն, երբեմն նախանձելի էր և բարեաց օրինակ այլոց վանօրէից իր ուսումնական վարդապետներով

և բարեկարգ վարժարանով։

Վանքի հողերը շատ պտղաբեր չեն. արտերը ամբողջ Նոֆոս են. ո՛րը Առաջնորդի անուան, որը միւթէվէլլիի մը անուան, բայց քօչանները վանքը կը պահուին։

Վանքի եկամուտներն են տարեկան՝ աֆիօնէ, թիւթիւնէ, հէհրիէ, պտուղներէ, քաղաքի մէջ եղած 2 խանութէ, վաճառուած բուրդէ, ուխտաւորաց նուէրներէ եւն, տարեկան 11400 ղրշ։ Աւանդմէ զատ տարին 80 քիլէ ցորեն և գարի կ՚առնու իր արտերէն և պտղիէն, նաև մեղր, իւղ, պանիր, եւն, որք վանքին մէջ կը մսխուին։

Վանքի ծախքերն են՝ մշակաց, հիւրոց, տնտեսաց և դռնապանին տարեկան վարձքեր և գզիրները 10000 ղրշ։ Աշխ. և այլ ներքին պէտքերու և նորոգութեանց 8000 ղրշ։ Ջուրի, եւն. 4500 ղրշ։ Առաջնորդարանին 1500 ղրշ։ Գումարն է 24000 ղրշ։

Վանքին պարտքը՝ նախորդ վանահօր Մարտիրոս Վ.-ին, որ այժմ ՚ի Ս. Յօհ. Ոսկեբերանն է, 17000 ղրշ։ Ներկայ վանահայր Մ. Յօհաննէսին 9000 ղրշ. այլ և այլ տալիքները 4000 ղրշ։

Վանքէս իբր տասն վայրկեան հեռի է Յունաց Այէօ անուն գեղը և փոքր մենաստանը, ուր հայ կառուցեալ սուրբ Աստուածածնի անունով տաճար մը. Յոյն վարդապետ մը կը նստի մէջը, ունի քանի մը մշակներ և տնտես։

Ս. ՆՇԱՆԻ ՎԱՆՔ
ԿԱՄ
Ս. ՅՕՀԱՆ ՈՍԿԵԲԵՐԱՆ

Թօքատէն չորս ժամ հեռու Բիզէրի անուն գիւղին մէջ կառուցեալ է այս վանքը։ Բիզէրի կամ «Բիծէրի Հայոց Զմէ. Թուրին տակաւին ութն հարիւր տուն Հայ բնակիչ և մի քահանայ» ունէր, ըստ յիշատակարանի ձեռագիր մաշտոցի մը նոյն վանուց։ Վանքս հիմնարկեալ եղեր է Վասպուրականի Սեննեքերիմ արքայի երեք որդիներէն, ըստ աւանդութեան և ըստ ձեռագիր յիշատակարանաց. արքայորդիք մէկ մէկ խորան կառուցած են իրենց յիշատակին, աւագ խորան՝ Ս. Նշան, որոյ անուամբն է վանքն. միւսները՝ Ս. Գրիգոր և Ս. Կարապետ։ Շինութենէն իբր չորս տարի յետոյ Սեննեքերիմ արքային կոմանայէն բերել տուած է Ս. Յօհ. Ոսկեբերանի տապանաքարը և դետեղած է Ս. Նշանի տաճարին ձախ կողմն՝ կից յորմն։ Այս տապանաքարը ճշմարիտ հնութիւն մ'է, նուիրական և պաշտելի. թէ՛ տապանը և թէ՛ կափարիչը մի և նոյն քարէն է կապտականաչ գունով մարմարիոն, կափարիչի չրջանակները ատամնաձև քանդակագործ։ Գլխուն կողմը փոքր փոս մը թողած են, որոյ վրան և քովերը հին ու ընտիր քարերով շարուած. հող կայ այդ փո-

սին մէջ, յորմէ 'ի պէտս բժշկութեան պէսպէս ցաւոց կը տանին ուխտաւորք: Մասնաւորապէս ծննդաբերութեան և այլ խնդրուածոց կատարման համար ուխտի կու գան հոս՝ ոչ միայն Թօքաթէն և իւր գիւղերէն, այլ և Ամասիայէն, Զիլէէն, Հէրէքէն, Նիկսարէն և այլ տեղերէ:

Վանքիս՝ երբեմն երբեմն Թուրքեր ուզեր են տիրանալ, առարկելով թէ 'ի սկզբանէ մերն է եղած, բայց չեն յաջողած. վասն զի ոչ միայն արձանագրութիւն մը կամ նշան մը չէ գտնուած իրենց, այլ և գեղջի ծերունի Թուրքերը աւանդութեամբ յորդւոց յորդի միշտ վկայած են Հայոց վանք լինելը: Կարծողներ կան թէ՝ նոյն իսկ Բիզէռի Թուրքերն ալ Հայ են եղած յառաջագոյն:

Երկու խորանաց հիմունք և որմունքն հնագոյն են. բայց փոքրիկ լինելուն համար՝ 1842ին Յակոբոս Վարդապետ նորոգեր է Ս. Նշանն և Ս. Գրիգորը, և միացուցեր իրարու՝ միջնորմն վերցընելով. իսկ Ս. Կարապետ նոյնութեամբ կը մնայ: Հին ժամատուն կամ գաւիթն, որ նախ չէնք մ'է եղեր և հողով ծածկուած, յիշեալ Յակոբոս սրբազանն փլուցեր, և կամարաձեւ պայծառ ու ծաղկէնկար եկեղեցի է շիներ հանգերձ պատարագամատոյց սեղանով և բեմով, անուանելով Ս. Յոհան Ոսկեբերան. սոյն նորաշէն եկեղեցւոյս աջակողմեան դա-

օրն մէջէն կը բացուի Ս. Գրիգորը մտնելու դուռն և Ս. Նշանը, որ ճիշդ նոր սեղանոյն ետեւը կ'իյնայ. իսկ ձախակողմեան դասէն՝ Ս. Կարապետի մատրան դուռն:

Ս. Տաճարիս դրան դրանդեայն վրայ հետեւեալը գրուած է.

« Երբ անդ ոսկի ՓԱՌՔ ՔԵԶ ԱՍՏՈՒԱԾ միշտ ասէր,
« Ոսկեայծդ բարի վերընծայել ըստիպէր.
« Զայս չստանայր Յակոբոս դէտ.
« Մինչ յաթոռ քո դեռ նստէր,
« Զորոյ երկուեան երգանց 'ի ամս.
'ի հաճոյս քեզ ընկալ Տէր »:

Ասկէ վար քանդակեալ կայ բուն յիշատակարան.

«Շինեցաւ Ս. Յօհան Ոսկեբերանի տաճարս բոլոր շրջապատ պարսպօք և ամենայն շինուածովք, Եւդոկիոյ և շրջակայից նորա ազգիս Հայոց բարեպաշտ օրհնեալ ժողովրդոց արդեամբ և ողորմութեամբ: 1842. ՌՄՂԱ»:

Տաճարին հարաւակողմը կը բարձրանայ կրկնայարկ գեղեցիկ շէնք մը, վեր և վար 14 սենեակներով. վերնայարկին արեւելեան անկիւնն է Առաջնորդարան. շէնք մը՝ որ իւր ընդարձակութեամբ և շքեղութեամբ, արժանի է կոչուելու Վեհարան, ինչպէս որ կ'անուանեն. իսկ արեւմտեան անկիւնն է Փոխանորդարան. միւս սենեակները յատկացեալ են վարդապետաց և տիրացուաց. այս է Միաբանից թաղ կամ Ներքին բակ

Բոլոր այս սենեակները ճաշակի յար-
մար, մաքուր, և կանոնաւոր կահաւորեալ
են. մանաւոր առաւելութիւն ունի Վեհա-
րանն, որոյ կահ կարասին եւ չքեղ է. Հոս
կ՚ընդունին պատուաւոր հիւրերը ; Վանքիս
ու Տաճարին և արտաքին յարկերուն մէջ ու-
րուրս տեսնուած մաքրութիւնը, կանոնա-
որութիւնը, անօթոց և կահուց կարասեաց
ստատութիւնն, իւր նիւթական վիճակը,
կարգաւորեալ թանգարանն, ծառայից, մշա-
կաց, ուխտաւորաց և վարդապետաց գոհ
ներանքը, կը զարմացընէ այցելու մը, վասն
զի մեր Հայաստանի վանքերէն ոչ մէկուն կը
նմանի. բայց իսկոյն կը լուծուի զարմանքն,
որբ իմանայ թէ վանքիս տնտեսութիւնն ու
տեսչութիւնը ոչ եպիսկոպոսի, ոչ վարդա-
պետի, ոչ քահանայի և ոչ միւթէվէլլի է
յանձնուած, այլ ժրաջան տիկնոջ մը,
այն է Տիկին Մարիցա Գաստէմեան, դուստր
հանգուցեալ Յովակիմի Ալանեան, որ իբրև
հոգաբարձու և խնամակալ կը կառավարէ ։

Տաճարի դրան հանդէպ փոքրիկ կոչնա-
կատուն (զանգակատուն) մը կայ բարձր, յո-
րում կախուած են երկաթի և ընկուզենի
կոչնակներ, անոր կից մասնատուն, նշխար
և մոմ պատրաստելու համար, և ատոր
տակ աղբիւր մը մշտահոս ։ Փոքրիկ դրախտ
մը կայ Տաճարին ետև, ուր կը գտնուին
պտղատու ծառեր, բանջարեղինաց ածու-
ներ, մեղուաց փեթակ, և մէկ կողմը ծած-

կուած յարկի մը տակ զանազան չոր ընդե-ղինաց շտեմարան ։ Դրախտը մտնելու դրան կից է վանքին խոհանոց և մառան ։

Ուխտաւորաց Թաղը Ցածարին հիւսիսա-կողմն է, առանձին շէնք մը, 24 սենեակով որոյ բակին մէջ կը հոսի աղբիւր մը ։ Վանք պարտէզէն դուրս, մեծ դրան հանդէպ շին-ուած են վանքին ախոռներ և շէնքէն 1 սենեակով և երկու խանութներով ․ կից այս շինութեանց է մարագն և կալատեղն ։ Աէօ-չէ—ի ըսուած շէնք մի եւս կայ վանքին Չիֆթ-լիկին մօտ՝ 8 սենեակով, ուր վարձքով կը նստի մշակապետ ։

Կալատեղւոյն կից բարձր բլրակի մը վրայ է գերեզմանատունն, վանականաց և շինականաց շիրիմներն ․ հոն յաճախ կ՚եր-թան մարդիկ, կը նստին հինաւուրց ծառ մը շուքին տակ, իրենց շուրջը նկատելով աշ-խարհի ունայնութենէն հրաժեշտ տուողաց վերջին յարկերը, և իրենց առաջ՝ կենայ հետ զբաղող Բիգէոսի աշխատասէր արք և կանայք, որք գետին մէջ և դաշտին մէջ կը դեգերին 'ի շինել, 'ի տնկել և 'ի վայելել ։ Քանի՛ գեղեցիկ է Բիգէոսին իր ծառերով, վազուն ջրերով, և մշակեալ անդաստան-ներով, որ կը տարածէ իր կանանչ ու կար-միր տեսարանը՝ այս դիտարանէս դիտողին աչաց առջեւ ; շրջապատեալ սիրուն լեռ-ներով ։

Վանքս ունի նաև Քաղաքի մէջ երկու

տութ. Գոլիս մէկ սեննակ, գիւղիս մէջ
կ Ձէնդէրէ և մէկ ալ Ճէբէն, երեսուն և ինն
տոր ընտիր արտեր՝ Թախու ըրած, յորս
մշակէ Թիւթիւն, ցորեն, գարի, աֆիոն,
: իւր դրամական եկամուտն է տարեկան
3—40000 ղրշ. բաց ՚ի վանքին մէջ մախուած
տեղիքներէն. ծախքն է 24000 ղրշ: Կա-
նաւոր է տնտեսականութիւն և մատակա-
րարութիւն: Հոս իբրև միաբան տեսանք և
բակնութեամբ զբաղեալ Արժ. Մանուէլ
վարդապետ Թօքաթցին, որ ծանօթ է Պոլ-
սեցւոց՝ երբեմն քարոզիչ լինելով Բերայի.
էր նաև ծերունի Մարտիրոս վարդա-
պետ, իբրև Ս. Տաճարին փականակալ և լու-
սարար. քանի մը տիրացուներ կային, մշակ-
ներ, և ծեր ու անկար պառաւներ, ամենքն
ալ աղէկ խնամուած: Մարիցայ տիկնոջ հա-
ւատարութեանց շնորհիւն է որ վանքս դրամ
աւելցընել սկսած է, նոր նոր արտեր գնած,
ւքի շինութեանց և նիւթեղինաց մեծ մասն
որոգուած, և այժմ մտադիր էր գիշերօ-
կ վարժարան մի եւս բանալ: Ջանացած էր
նքը այն աստիճանին հասցընել, որ ուխ-
ւորաց և Թէմականաց արդիւնքին չսպա-
լով՝ կարող լինի ինքզինքն կառավարել:

Արդարև Մարիցայ տիկինն իւր հանճա-
վ, ազնիւ հոգւով, և լուրջ ու անձնուէր
նքով գերազանց պարգև մ'է Նախա-
նամութենէն՝ Թօքաթու ազգայնոց համար,
պարծանք իւր սեռին ու տոհմին. մեծ

փոյթ կը տանէր նաեւ իւր հայրենակցաց ան-
տարբեր կեանքին վրայ. ոչ միայն եպիսկո-
պոսի մը պէս կը քարոզէր, կը համոզէր, այլ
և եպիսկոպոսին հետ ազգ ու կը խօսէր, անոր
պարտքեր ու ընելիքները յիշեցնելով. մեծ
յոյս ունէր՝ կրկնելով կրկնելով մինչեւ գոնէ
ամչցընէր և յաջողէր մանկանց վարժարանաց
հետ՝ աղջկանց ալ վարժարանի մը բացումն։
Տիկին Մարիցայ պատկառելի և ակնածելի
դիրք մը ունէր բոլոր քաղաքացի Ազգայնոց
և Թուրքաց, և նոյն իսկ կառավարութեան
առջեւ։

Կուզեմ առանձին ստորագրել Ս. Յօ-
հան Ոսկեբերանի վանքը երթալուս ուղին։

Յունիս Տ էր, տիկին Մարիցայի խնա-
մօք պատրաստեալ ձիերով՝ վանքին մշակ
կարիճ Կիրակոսին առաջնորդութեամբ յուղի
անկանք. մեր երրորդն էր Սեբաստացի Խա-
չերեան Մարտիրոսը, զոր Պոլսէն հետս ա-
ռած էի. սպառազինեալ էր նա, ես ալ
ունէի վեց հարուածեան մը, և Կիրակոսն՝
հաստ բիր մը. Ճամբան խիստ երկիւղալի
և վտանգաւոր էր, կ'ըսէին ամէնքը։ Ժամու
մը չափ քաղաքի այգեստանեայց միջէն ըն-
թանալով գտանք Իրիս գետոյն ափը, որ
յարեւելից կը հոսէր։ Զորամէջ է մեր անց-
քը, արեւուն ջերմութիւնը կիզիչ։ Գետոյն
յայնկոյս և յայսկոյս մշակեալ արտօրայք
են, խաշխաշի, բրնձոյ, գարւոյ, ցորե-

կանի, թութենի, տեղ տեղ ալ այգի և
մշերի տունկեր։ Գրիգորոս գեղը մեր աջ
կողմն է բարձրադիր, հովասուն վայր մը.
այս գեղը Գրիգոր սքանչելագործի ծննդեան
տեղին է, կ'ըսեն, և հոս գտնուած է Սըր-
բոյն գերեզմանը, ուստի և անոր անունով
յորջորջուած։

Ցառաջ երթալով՝ Գըզըլ-Դօշրաք ըսուած
կարմրահող եռանկիւն արտի մը չրթունքէն
կ'անցնինք. ճիշդ ճամբուն բերանը, արտին
եզերքը գերեզմանաչափ քարակոյտ մը կայ,
արդէն լսած էի, և Կիրակոս՝ բարեպաշտա-
կան իշխանութեամբ մը հրամայեց ինծի որ
իջնամ ձիէն. ինքն գլուխը բացաւ, վազեց,
ծնրադրեց, համբուրեց այդ քարերը և հո-
ղը. մենք կեցած էինք. դարձաւ. Հայր
սուրբ, ըսաւ, ինչ կեցեր ես, ծունր դիր,
երկրպագէ, աղօթք արա, Ս. Ոսկեբերանի
շիրիմն է այս, այս տեղ հանգեր է Սուր-
բըն։ — Ո՜յ տեղ, ո՜վ իմ պաշտելի վայր, ո՜վ
օրհնեալ հողեր ու հովեր... 'ի ձեզ Ոսկի-
բերանն իւր վերջին հառաչն հառաչեց, եւ-
կեղեցւոյ տառապակն իւր վերջին մրմունջն
մրմնջեց, «Փառք քեզ Աստուած, փառք
քեզ», և 'ի փառս Աստուծոյ՝ իւր աստուա-
ծարեալ հոգին աւանդեց, որբանեալ մար-
մինը տարածեալ թողլով կարմիր արտին եզե-
րը —։ Ասոր մոխրադրած և թաղած են ըզ-
Սուրբն 'ի Կոմանս, որ մօտ է Իրր. քաղաքդ
[illegible]

մը սեպհական է, որոյ ցորենոյ ալիւրը ա-
ռանց խմորի կը զանգուի և կ'աճի, կ'ըսեն,
համայն երկրացիք, զի օրհնութիւն սրբոյն
կայ 'ի հողն։

Կարմիր Մրտաշէն քիչ մը յառաջ երթա-
լով կը պատահինք միապաղաղ լերկ քարի
մը, կարծես ուրիշ տեղէ մը ինկած լինի
այս քարը այն տեղ. քարին երկու կողմն եր-
կու այրեր կան փորուած. ճամբուն վրայ
նայող այրը իր դրան ներքին շրթան վրայ
յունարէն գրով տող ու կէս արձանագրու-
թիւն ունի, իսկ միւս այրին մէջ գերեզմանի
չափով և ձեւով փորուած մը։ Ս. Թաշան
կ'ըսուի այս քարը, որոյ համար կ'աւանդեն
թէ գտոյն միւս երեսէն, Գրիգորոս գեղի
լեռնէն թուեր ինկեր է հոս Ս. Գրիգոր
սքանչելագործի հրաշիւք։ Գրեթէ մինչեւ այս
քար կ'երեւին Կոմանայի աւերակաց հետ-
քեր և այգիներ, իսկ բուն Կոմանան՝ բլ-
րաձեւ աւերակոյտ մի է. իրեն մէկ կողմն
քայքայուած բաղնիքի մը որմունք և կամար-
ներ դեռ կան։ Իրիս կը քերէ Կոմանայի ըս-
տորը. և կամուրջ մը կայ քարակերտ, չէն.
այս աւերակին առջեւ՝ գտոյն միւս երեսն
է՝ Նիկսար, Հէրէք, և այլ տեղեր երթալու
գալու բանուկ ճանապարհ։

Մեր գնացքին ձախ կողմը կան կարգ
մը այգիներ, դրախտներ և ճէհրիլիկ, յորս
կան շատ մը պտղատու ծառեր, սառնորակ
մշտահոս ջրոց աւազաններ, և ամառուան

բնակութեան համար հովանոց յարկեր ։ Զո-
վացանք , հանգստացանք այս հովանոցներուն
շուքը ։

Ասկէց անդին ճամբան լեռնային է և
մացառոտ . ձորերու մէջ տեղ տեղ զուար-
ճալի գեղեր՝ կը տեսնուին Թրքաց և Չէրքէ-
զաց ։ Գետը հեռի կը մնայ մեզմէ ։

Ահաւասիկ վառ 'ի վայր մը , ուր սլրակ-
ներու միջէն չորս աւազակ երկու ամիս յա-
ռաջ յարձակեր էին Ս. Աղաչնորդ Յակոբ
եպիսկոպոսին վրայ , և այն ինչ կողոպտելու
վրայ էին եղած , դիմացէն Սուլթան անուն
Չէրքէզ մը քանի մը ձիաւորով հասեր , զողե-
րը բռներ և կառավարութեան տուեր էր ,
որք գեղացի Թուրքեր են եղեր ։

Նոր եւ մը կ'ելնենք , որոյ միւս երեսն
աւելի վայելուչ է մացառներով և սլրակ
պրակ սուրբ ծառերով ։ Սառնորակ աղբիւրի
մը վրայ իջանք , ուր Գըզըլալաշ Քրդաց գինով
բազմութիւն մը , հեծեալ , զարդարեալ և
սպառազինեալ ժխոր մը կը կազմէին , և ո-
ղորմելի մատղաշ կին մը պաճուճեալ՝ և ե-
րեսօք և գլխով պատատեալ , միայնակ ծառի
մը տակ կծկեր , կատարեալ , գերւոյ մը նը-
ման . բայց դա էր նոր հարսն , և ժխորն՝
հարսնեւորք ։ Բարեւեցինք , խօսակցեցանք և
անցանք , իջնալով հովտի մը մէջ , սիրուն ,
կանանչագեղ , ջրաւէտ , 'յայս և յայնկոյս
մօտ և հեռի գեղեր կ'երեւին . կը ջրեն , կը
տնկեն , կը հնձեն ; այր և կին , առունք և

անասունք կը շրջին, կը վաստակին հօտ. հովուի սրինգն ալ երանութիւն կը սփռէր անոնց։

Հասանք Բիզէոնի մօտերը, որոյ դաշտը սքանչելի էր քան բոլոր մեր տեսածները, և կարի զուարճալի իւր ուղին, երկուստեք ջրերու առուներ, և անոնց եզերքները տըն-կուած ընկուզենիք և այլ և այլ ծառեր և թուփեր կը հովանաւորեն անցքը։ Քաղաք մը կ՚արժէ Բիզէոնին, և վեհ ու վսեմ կ՚ե-րեւի հեռաստանէ և 'ի մօտոյ մեր վանքը։

ՁԵՌԱԳԻՐՔ ԵՒ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆՔ

1. Առեւտրական մեծագիր, երկաթագիր, մագաղաթ, Ս. Երրորդութիւն եկեղեցւոյն Թօքաթու։

«Որոց փափաք սիրոյ և անձնուէր ցան-կութեան միշտ և հանապազ յԱստուածա-յինսն բերի, ոչ դադարէ երբէք զցայգ և զցերեկ խոկալ 'ի նոյնն, թէ զիարդ և կամ որով աւրինակաւ հասանիցէ բաղձալոյն և լցցէ զտենչումն բորբոքելոյ սրտին յԱստուա-ծային սէրն. որպէս և մեր երջանիկ, սուրբ և աստուածարեալ Հայրապետ, ըստ մարմնոյ զարմ և շառաւիղ սրբոյն Գրիգորի մեծ Նա-հատակին Քրիստոսի, և ըստ հոգւոյ համա-նման և զուգահաւասար նմին. բանիւ կա-տարեալ, և հոգւով լցեալ, առատաբուղխ իբրև զյորդանանս գետոյ, յառնել և յուսու-ցանել զգիտութիւն Աստուածաշունչ գրոց, հեզ և խոնարհ սրտիւ, զգաստ և արթուն

'ի քննութիւն Աստուածային գրոց, որ և լի ուսմամբք և կատարեալ հասակաւ · ալեւք ծերութեան, որ և յանբարի ժամանակի յաջորդեաց զաթոռն հայրապետութեան տանս Թորգոմայ 'ի քրիստոսազգեաց եղբաւրէ իւրմէ Գրիգորիսէ, որոյ քաջութիւն անուանըն և զովութիւն իմաստիցն անցանէ քան զմիտս. որ և բազմամեայ ժամանակաւ, երկայնամիտ գաւազանաւ վարեաց զհոգեւորս այս իշխանութիւն, փառաւորեալ յԱստուծոյ և 'ի մարդկանէ: Զթշնամիս և զհակառակորդսն Աստուծոյ և սրբոյ Աթոռոյն նըկուն արարեալ և հալածական · և բազում որդեամբ և սրբութեամբ ճոխացուցեալ զաթոռն սուրբ; լի ուսմամբք և սպիտակեան ծերութեամբ փոխեցաւ 'ի Քրիստոս յամին յորում էր թիւն Հայոց ՌԺԵ. և ժամանակ Հայրապետութեան նորա էին ամք Ն. թիւ կատարեալ և Ն. ամիս, իւր արեամբ ստացեալ ամրոցիս, որ կոչի Հռովմայական կլայ, մեծ սուգ թողեալ իւրոցն և յիշատակ բարի յաշխարհի, և ըստ վերայ բերդոյս փոխանորդեաց Հայրապետական աթոռ եղբայրն նորա երջանիկն Ներսէս, որ և ըստ աստուածային սիրոյն բորբոքելոյ հոգի նորա ցանկացող եղեալ այսմ աստուածային գանձուս և լուսեղանիկ տառիս, որ է աւետեաց քարոզ բոլոր ազգաց և ազանց, և փրկական տնաւրէնութիւն մարդացելոյ Բանին պատմող և հրատարակիչ; և մեզ պատճառ փրկութեան և ողջութեան. եւ գրել տալ 'ի լաւ և յընտիր աւրինակաց սրբոյ աթոռոյս և զարդարեալ զանազան երանգաւք և ծաղկաւք յաւելեալ սրբոյ և 'ի դեղոց պատուականաց, ոչ 'ի պատճառս մեծութեան և փառաց որ 'ի սմայս լինելի Աստուած,

այլ 'ի վայելչութիւն և 'ի զուարճութիւն ման-
կանց եկեղեցւոյ և 'ի յիշատակ իւր յապա-
գայն. որ և յաւարտումն լուսազարդ տա-
ճարս և 'ի լնուլ փափագման սրտին փոխի
յաստեացս առ Քրիստոս, վարեալ զիշխա-
նութիւն իւր ամս է. և յիշատակ բարի թո-
ղեալ յաշխարհի, յետ որոյ բազում խնամք
ողորմութեան եցոյց Տէր 'ի վերայ աղքա-
տացեալ ազգիս և սրբոյ Աթոռոյս. վասն
զի բազում ամպրոպք խռովութեան յար-
եան 'ի վերայ ներքոյ և արտաքոյ յաւտա-
րաց և սուտ եղբարց, զոր աւելորդ համա-
րեցաք գրել. և ապա 'ի հաւանութենէ բո-
լոր ազգիս եպիսկոպոսաց սրբոց հարց և
վարդապետաց, վանականաց, և աշխարհականաց,
զաւրականաց և զաւրապետաց, և 'ի հրաման-
նէ գերերջանիկ Տեառն Գրիգորիսի և յան-
դարձ կտակէն եհաս վիճակ հայրապետական
եղբաւրորդւոյ Նորին Տեառն Գրիգորի մա-
կանուն Տղայ կոչեցելոյ, որ ամենայնիւ զար-
դարեալ էր ըստ հոգւոյ և ըստ մարմնոյ,
զորոյ լաւութիւն բարուց և զկորովութիւն
մտաց ոչ ոք կարէ ընդ գրով արկանել. մա-
նաւանդ զգեղեցկագունութիւն կերպարա-
նին բնաւին մարմնոյն, յորմէ հրաժարեալ
ամենեւին անարժան զանձն վարկանելով.
շատ է ինձ, ասէր, մատակարարութիւնս
հաւատացեալ զոր ունիմ, որում ոչ անսա-
ցեալ սրբազանիցն հեղինակաց, որ 'ի Հոգ-
ւոյն շարժեալ նստուցին զսա յաթոռ սուրբ
իւրում նախնեացն բազում խրախութեամբ
և մեծաւ հանդիսիւ, յորոյ վերայ խաղա-
ցեալ Հոգւոյն սրբոյ՝ ընդ ոլորտս տիեզերաց
հռչակեալ եղեւ, մինչ զի այլազգք հեռա-
բնակք ընթացեալ մեծապարգեւ ընծայիւք
'ի տեսիլն չքնաղ և զարմանալի, որ տեսա-

Ներն պչնոյր և երթեալ ծամբաւէր․ և որ
լսէրն բորբոքէր առաւել․ այս այսպէս գոր-
ծիւր 'ի բազում ժամանակս։ Իւ ապա 'ի
հանդարտի ընծայաբերից, յառաջ բերէր
զԱստուածեան մատեանս ընթեռնոյր աւր
ըստ աւրէ, և յաւելոյր 'ի թիւ կարգաւորաց
եկեղեցւոյ վարդապետաց, երաժշտաց և
քահանայից․ կազմէր և անուաթս պատուա-
կանս 'ի սպաս պիտոյից սրբոյ աթոռոյս, յա-
րոյ և անուաթս այս պատուական աստուա-
ծավայելուչ Մատեան, որ իմով ձեռամբ գը-
ծեալ Գրիգորի մեղապարտի և անկատար
Մնացեալ, զորոյ պակասութիւնն լցեալ իմ
հրամանաւ կաթողիկոս Հայոց Գրիգորի Տը-
ղայի, 'ի թուականիս ՈԻԳ․ վասն որոյ աղա-
չեմ զամենեսեան զստացողսդ, յետ սոցուն
զընթերցողսդ յարաժամ և զամենայն որ-
դիս լուսոյ, յիշել 'ի Տէր յառաջ պատճա-
ռըն բարեաց 'ի սորայս գործանութիւն
զսուրբ և զաստուածազգեաց հայրապետն
Ներսէս․ և ապա զերկրորդ լուսաւորիչն Հա-
յոց զեղբայր սորա զԳրիգորիս կաթուղիկոս,
ընդ սոսին և զեղբաւրորդի սոցուն Գրիգոր
վերատեսուչ հանուրց սեռի․ յիշեսջիք և
զեղբայրս երկուց լուսաւորչացն Տ․ Գրիգո-
րիսի և Տ․ Ներսիսի բարեպաշտ և զքրիստո-
սասէր իշխանն Վասակ, զպատճառն լինելու-
թեան 'ի կենցաղս նորընծայ Հայրապետիս,
և զամենայն բարեաց աւրինակն աշխարհի
զմիւս եղբայրն զԱպլիրատ, և զքոյր նոցա
Մարիամ յայրութեան և 'ի սրբութեան
վախճանեալ, և զկինորսն նոցա զբարե-
պաշտ իշխանն զԱպլիրատ, և զմայրն նոցա
Վանէն, ընդ սոսին և զբարեհոգի մայր պա-
կաւորին նորա զՄարեմիկ դուստր Հեթմոյ
Սեւաստաւոի, և զորդիս նորա. Հարազատ

զԱնպետն, որ և Սարգիս 'ի քահանայու-
թեան վախճանեցաւ, և զարիագոյն զինուորն
Աստուծոյ, զԱպիրատն քաջ և զՀատան կո-
րովին, զՎահրամ խոհեմն և զՎասակ հեզն,
զՀեթում պատանի և մանուկ գեղեցիկ,
որք 'ի քսանամենից մինչև 'ի մեծ երիտա-
սարդութեան վախճանեցան 'ի հինգամեայ
ժամանակս, և զԴ. կուսանսն բարեհոգիք
քորք սոցին. զորոց պայծառացուցէ Տէր
զհոգիս յիշեցելոցս, և յիշողացդ վարձս բա-
րիս պարգևեսցէ, որ աւրհնեալ է յաւի-
տեանս ամէն:

«Աղաչեմ և ես մեղապարտ գրիչս աստա-
ջին 'ի մեղաւորս և յետին ամենայն բարե-
գործաց, յիշել ողորմութեամբ զմեղուցեալ
հոգի իմ և զծնաւղաց իմոց: ես և զարժա-
նաւորսն յիշատակի, որք աշխատեալ են յիս,
Վարդան գրիչ և Կոստանդին պատուական
ծերունի. միանգամայն և զայնոսիկ որք բա-
րի կամաւք աւժանդակ եղեն գրչիս բանիւք
և գործովք. զի և նոցին վարձս բարեաց
պարգևեսցէ ընդ նախադասեալ ստացօ-
ղացն, և որ Տէրն է հասարակաց ամենեցուն
ողորմեսցի ստացաւղացն և աշխատողիս, յի-
շողացդ և յիշատակելոցս, և ինքն աւրհնեալ
եղիցի յաւիտեանս ամէն»:

«Զերկրորդ ստացիչ սուրբ Աւետարանիս
զՊարոն Կոստանդին զԹագաւորահայրն Հա-
յոցս զարմից նորընծայ Թագաւորին Հեթ-
մոյ, որ այն ինչ ամաց մետասանից ընկալ-
եալ զԹագաւորութիւն 'ի Բարձրելոյն, և 'ի
Թուականութեանս մերոյ ամին ՈՁԵ. ստա-
ցաւ զսա Պարոն Կոստանդին Թագաւորա-
հայրն և իշխեցաւղն ամենայն Հայոցս զար-
մից և ընծայեաց եկեղեցւոյ իւրոյ սուրբ

փրկչին, զոր ինքն շինեաց բազում ծախիւք 'ի յիշատակ իւր և Աստուածապարգեւ չա-ռաւիղացն իւրոց. զոր թէ ոչ Տեառն զաւ-րութեանց թողեալ էր մեզ զաւակ, իբրեւ զՍոդոմ լինէաք և Գոմորայ նմանէաք, զորս և պահեսցէ Տէր Աստուած ընդ երկայն ա-ւուրս և պարզայց ամաւք շնորհեսցէ եկե-ղեցւոյ իւրոյ և ամենայն հաւատացելոց իւ-րոց 'ի Քրիստոս Յիսուս 'ի Տէր մեր, որ է աւրհնեալ յաւիտեանս ամէն »:

1. Ա–ետարան մագաղաթ յԱռաջնորդա-րանն:

« Փառք եզական եռանձնեան դաւա-նութեանս սրբենիայրին կատարեալ և ան-սահմանելի Աստուծոյ Հաւր, Աստուծոյ Որ-դւոյ, Աստուծոյ Հոգւոյ, յաւիտեանս ամէն:

« Շնորհիւ Տեառն ամենակալի և նորին ազնուականութեամբ աւարտեցաւ եռանձ-նեակ և հոգեզարդ Աւետարանս, զոր էր չարկայեալ երանեալ Աւետարանչացն ըստ բազմերանգ գունոցն 'ի մի սատան անկելով հանճար. զոր արուեստակեալ անուշայած ծաղկանց իւղեփեցական կազմութեամբ ի-մանի զանազան որակութեամբ գաղափարե-լով, ըստ յոգունցն արփացելոցն դասակ-ցութեանց առ 'ի յեկեղեցւոյ յարմարումն յաւդիւ խաղաղութեամբ գլխոյն պատշա-ճեալ, գի յայսմանէ կատարելութիւնն. Չորք աւետարանիչք 'ի բազում պատճառէ: Չո-րեքկերպեան կենդանիք, մարդ, առիւծ, ցուլ, արծիւ: Չորք նիւթք աշխարհիս, հող, ջուր, աւդ, հուր. հակառակք անհաշտելիք և սիրե-լիք անքակտելիք: Չորք գիր անուան Երրոր-դութեանն, Հ ա յ ր, Ո ր դ ի, Հ ո գ ի:

Զորք գետք բղխեալք 'ի դրախտէն, Փիսոն, Գեհոն, Տիգրիս, Եփրատէս։ Զորք անկիւն և եղջիւրք սեղանոյն։ Զորք դէմք խաչին։ Եւ այլ բազում պատճառս, յորս գաղափարի չորեքեան աւետարանիչքս. զի թէպէտ բազում բանք 'ի սոսա երեւին ներհակ միմեանց, այլ քաջ ճշմարիտ և միաբանք միմեանց։

«Արդ այսմ անմահական ըմպելւոյ և անգիւտ մարգարտին փափագող եղեալ Եփրիանոս և ես գաղափարել զսա 'ի ժամանակի վերջինս 'ի թուականութեանս Հայոց ՋԽ 'ի գաւառին Գուգարաց, ընդ հովանեաւ սուրբ կարապետի ուխտիս և այլ բազմապատիկ սուրբ նշանացս, յորում ամի մեռաւ Եաղուպ խանն, և այլքն մի զմի կոտորեցին մինչև մնաց և ոչ մի 'ի յազգէն Պաինդրոյ. և եղեալ Պարոնն վրաց Ղուրղուրէ Լթոմարդով 'ի վերայ քաղաքին Արզրումայ և աւարի առ զերկիրն և արար զքաղաքն հարկատու։ Այս եղեւ 'ի թագաւորութեանն վրաց Կոստանդինոյ, և 'ի կաթողիկոսութեան Հայոց տէր Սարգսի, և յեպիսկոպոսութեան մերոյ տէր Յուսկանն։

«Արդ աղաչեմք զամենեսեան որք ընթեռնուք զսուրբ Աւետարանս, յիշեսջիք աղօթիւք զստացող սորին զԼիմոնոսն, և զկենակիցն իւր զՄօրամէլիքն, և զորդիքն զԵւստաչէն, զԽութլուշէն, զԵրանոսն, զՍարգիսն, զԹոռն զԽուպիարն և զեղբայրն զՅովհաննէսն, զԹոռներն զԽաչապիզն, զԴաւլաթն, զՇահզատան, զԱստուածատուրն, զքոյրն զՓէրուժն, զհայրն Տրդատ, զմայրն զԴաւնամէլիքն, զպապն Սարգիս, զմամն զՍիրման, զողապարոնն զԵղիսաբեթն, զԱմիրդատն, զՄկրտիչն, զԹաւագալն, և ա-

մենայն ազգատոհմն նորին ամէն ։ Եւ զիս
զանպիտան գրիչս զՄելքիսեթս անյապաղ
յիշեսջիք . . . » ։

Վերջին ստացողաց երկու յիշատակա-
րան եւս կար գրեալ , մին ՌՃՁԲ . Թուին , յո-
րում կը յիշուին հետեւեալ անունները .

« . . . Որդիքն Շաղին և Հեղինար . . .
և զմեծ մամն զՎարդխչահն » ։ իսկ միւսն ,
« . . . ՌՃԾԳ . Թվին , 'ի քաղաքն Թէոդու-
պօլիս , Արզրում . . . » ։

— . Իսկիզբն սոյն Աւետարանին գրեալ .

« . . . Այս սուրբ Աւետարանիս համ-
բաւ ելաւ Արզրումու քաղաքն . և ես տէր
Մկրտիչս ելայ գնայի 'ի Ալվար , առի զՄկիչն
ու գնացի Ազմու (Արզրումու) քաղաքն . և
չնացաք 'ի ոսկերիչ Միրաքն , առաք և գնա-
ցաք 'ի խօճայ Սքանտարն էյ Եըզտանին . ա-
ռին և գիններ են Ճ . Փլօրի և անաւրինաց
ձեռացն առին » ։

ՑԻՇԱՏԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Հրաշակերտ վանուց սրբոյն Յովակիմայ
և Աննայի , որ գրեցաւ յամի Տեառն 1841 ,
'ի 15 յուլիսի ։

(Օրինակեալ 'ի մեծ արձանագրութենէ
նոյն վանիցն .)

« Ի բազում ժամանակաց հետէ , կարի
կարօտակիր տենչանօք ցանկայաք գտանել
ուրեք՝ զհաւաստի յիշատակագրութիւն հրա-

չակերտ սրբոյ Ուխտիս, և նովին տեղեկանալ նախնի հիմնարկութեան և սկզբնաւորութեան սորին, և այլ ևս եղելոց և անցելոց լիրաց։ Այլ աւա՜ղ, զի կամ անփոյթ արարեալ նախնեաց մերոց պայծառ կարևոր պատմութենէս, և կամ որպէս և իցէ անհետ եղեալ կորստեամբ, չեղեւ մեզ հնար 'ի բազմաքննին հետազօտութեանց 'ի ձեռս բերել զխնդրելին մեր, և հասանել մերումըս բաղձանաց։ Այպ յուսակտուր լեալ յամենայն ուստեքէ, և զմտաւ ածեալ թէ՝ մի՛ գուցէ և յետնորդք մեր զմեզ ստգտանիցեն, արժան համարեցաք աստէն ըստ կարեաց տկարութեան մերոյ՝ ձեռնամուխ լինիլ, ինքնին առ այս գրութիւն.

« Վասն զի առաջին հիմնադրութիւն սորա չէր մեզ յայտ, այլ որչափ ինչ գտեալ մեր 'ի հաւանական գրոց և պատմութեանց զայն դնեմք առաջի. և մնացեալն զոր տեսաքն աչօք մերովք և լուաք՝ ունիմք յիշատակել աստանօր՝ յանձն առեալ զաշխատութիւնս 'ի փառս փրկչին մերոյ Յիսուսի և 'ի պատիւ ամենօրհնեալ ծնողին իւրոյ։»

« Եւ արդ՝ գրեալ էր 'ի վերջոյ հին ձեռագիր աւետարանի միում այսպէս, 'ի թուին Հայոց 1103։ — Քակեցին զմենաստանն սրբոյն Անանիայի, և զմի յեկեղեցեաց Եւդոկիոյ որ էր 'ի Շողա մեծէ ասացեալ տեղին։ Եւ 'ի թըուին Հայոց 1108 նորոգեցին զվանս սուրբ Անանիայի. յայնմ ժամանակի՝ Եպարքոս ոմն եկեալ 'ի կողմանցն Հռոմայ՝ քակեալ կործանեաց զսուրբ Ուխտս 'ի հիմանց։ Իսկ 'ի թուին Հայոց 1159, վերստին նորոգեցաւ մենաստանն սրբոյն Անանիայի պայծառ և փառաւոր խորանիւք և պատուաճաւոր սենեկօք՝ օժանդակութեամբ ժողովրդոց համայնից և

վերակացութեամբ Տ. Մարտիրոս բարեջան քահանայի ։

« Զկնի երից ամաց շինութեան սրբոյ Ուխտիս, յԵւդոկիա սկսան նորոգել արքունի հրովարտակաւ զեկեղեցին սրբոց Մանկանցն քառասնից. բայց չեւ հասեալ նոցա 'ի լրութիւն շինութեան ժողովեցան չարամանա և խեղաբարոյ այլազգիքն Եւդոկիոյ, և հասեալ 'ի վերայ սուրբ եկեղեցւոյն՝ քակեցին զնա ։ Իսկ նոյն ամբոխն՝ դիմեցին 'ի վանս սուրբ Աննայի, զամենայն ինչ աւար առին, և իբրև ոչ կարացին քակել զնա փութով, այրեցին զամենայն շինուածն հրով, յամսեանն յուլիսի— ։

« Ահա այսքան միայն գտաք 'ի ձեռագիր աւետարանի անդ, սակայն նոյն Տ. Մարտիրոս բարեջան քահանայն գոլով պաշտօնասէր և նախանձախնդիր փառացն Աստուծոյ, ինքնին գնացեալ 'ի թագաւորեալ մայրաքաղաքն, կրկին հրովարտակ հանէ 'ի Դըռանէն, և եկեալ վերստին շինէ զՍ. վանս առաւել քան զառաջինն պայծառ և փառաւոր, և ինքն զկնի միոյ տարւոյ փոխի 'ի կենաց աստի թողեալ զանուն իւր յերկրի անմահ և անթառամ պանծանօք և փառաւորեալ համբաւովք, և մնայ Ս. վանքս նոյն շինուածովք մինչև հարիւր հինգ տարի, և անտի վերստին նորոգի կամօքն Աստուծոյ՝ զոր ունիս տեսանել զկնի ։ Արդ կամեցեալ մեր աստանօր դնել զպատմութիւն նորոգ շինութեան սրբոյ Ուխտիս՝ որ եղեւ 'ի ձեռն Գէորգ արհիապանծ արքեպիսկոպոսի ։ Այն այս մեծահամբաւ բարունապետս մեր՝ գոլով բնակէս ծնեալ 'ի գերահռչակ քաղաքին Զմիւռնոյ, 'ի տոհմէ ազնուականաց, գրասէր, ծանրաբարոյ և խոհական բարուք,

թուլու զաչխարհ և կրօնական սիրով վառեալ գայ հանդարտի 'ի հրաշալի վանս Ս. Աստուածածնի որ ընդ հովանեաւ Մարզուանի:

«Զի անդ էր եղբայր մօր իւրոյ Արքեպիսկոպոս Առաջնորդն նոյն Մարզուանու, մնայ անդ 'ի վանս առ ժամանակ մի մինչ 'ի վաղճան Առաջնորդի ազգականին իւրոյ, որպէս որբ անհայր մնացեալ:

«Որովհետև համբաւ գիտնականութեան սորա՝ ամենայն ուրեք տարածեալ էր 'ի մէջ ազգի մերում, վասն այնորիկ Դանիէլ սրբազան կաթողիկոսն էջմիածնի հրաւիրէ զնա յաթոռ իւր սիրով և պատուով, իսկ նորա խոկոյն հնազանդեալ՝ անկանի յուղի, և այն ինչ եկեալ յՆւդոկիայ երկու աշակերտովք, օթեւանի 'ի միում պանդոկի և անդ լսէ զվաղճան Դանիէլ սրբազան կաթողիկոսի և մնայ աստ յՆւդոկիա առ ժամանակ մի:

«Ի սմին ժամանակի Առաջնորդն էր Նւդոկիոյ Երեմիա արքեպիսկոպոսն կոստանդնուպօլսեցի, որոյ տեսեալ զսոյս պանծալի զՍ. Հայրն մեր, խանդաղատեցաւ ընդ նմա մեծաւ սիրով, զի լուեալ ևս էր զհամբաւ բարեկաւութեան նորա յառաջագոյն, վասն որոյ խորհուրդ արարեալ ընդ մեծամեծս իշխանաց քաղաքին՝ ամենեքեան միաբան հաւանութեամբ հրաւիրեցին զնա 'ի կարգս վարդապետութեան, և թէպէտ զառաջինն նա ոչ հաճեցաւ անարժան զանձն վարկուցեալ հոգևորական պաշտօնիս, բայց յետ բազում թախանձանաց ձեռնադրեցաւ վարդապետ 'ի նոյն ինքն Երեմիա Արքեպիսկոպոսէն յեկեղեցւոջ սրբոյն Գէորգայ, յամի տեառն 1809: Եւ կոչեցաւ անուն նորա Գէորգ վարդապետ:

«Ապա սոյն այս Գէորգ գերահանճար

րաբունին 'ի նոյն ամի տնօրէնութեամբ Ազ-գային ժողովոյ կարգեցաւ վերակացու և վանահայր սրբոյ Ուխտիս՝ որ մինչև ցայն վայր՝ էր 'ի ձեռս աշխարհականաց ։ Ապա եկեալ նորա 'ի վանս, և տեսեալ յամենայն կողմանց պղծութիւն և զաղքատութիւն սրբոյ Ուխտիս, մանաւանդ զվտարընջակերպ հնութիւն շինուածոյն և զքայքայումն նորա յանհոգութեան աշխարհական վերակացու-ւաց՝ սկսաւ այնուհետև ջանահնար լինել և հոգալ որ ըստ օրէ զպակասութիւն նորա, յորդորելով զժողովուրդն և արդար վաս-տակօք իւրովք ։ Եւս եդ 'ի մտի յայնմ օրէ նորոգել զշինուած սրբոյ Ուխտիս ըստ յա-ջողութեան ժամանակի ։

Տեսեալ Եւդոկիացւոց զսորա հաւա-տարիմ ծառայութիւն տանն Աստուծոյ՝ և զքրտնաջան աշխատութիւն, առաւել ևս կապեցան ընդ նմա անխզելի կապանօք սի-րոյ, և ուրախ լինէին ընդ այն, այն ունե-լով յապագայս վայելել զքաղցրախորժ պը-տուղ աստուածաձիր շնորհաց և վարդա-պետութեան նորա ։ Ի սմին ժամանակի՝ Ե-րեմիա Արքեպիսկոպոսն պատճառօք իւիք ե-լեալ գնաց 'ի Կոստանդնուպօլիս, և մնաց անդէն ։

Իսկ Եփրեմ սրբազան կաթողիկոսն՝ որ յետ Դանիէլի նստեալ էր յաթոռ հայրա-պետութեան, քանիցս նամակագիր լեալ առ սուրբ հայրն մեր Գէորգ րաբունի՝ հրաւի-րէ զնա գալ անյապաղ առ ինքն յԷջմիա-ծին՝ վասն համալսարանին իւրոյ՝ զոր կա-ռուցեալ էր նա ինքն անդէն 'ի պայծառու-թիւն գիտութեան. վասն որոյ հնազանդեալ բարձրագոյն հրամանի Վեհապետին՝ ել և գը-նաց աստի զկնի չորից ամաց վերակացու-

թեան իւրոյ 'ի վերայ որդւոյ Ուխտիս ։

« Բայց ժողովուրդք Եկեղեցւոյ որոց ոչ սակաւ տրտմութիւն էր զրկիլ յայնպիսի ժրարթուն և քաջաքարոզ րաբունւոյ, աճապարեցին փութապէս գրել 'ի Կ. Պօլիս և բերեն զառաջնորդութիւն վիճակիս 'ի վերայ նորա Պատրիարքական կոնդակաւ և պէրաթիւ Օսմանեան. և եղեալ զկոնդակն Պատրիարքին ընդ միում երեւելի անձանց առաքեցին 'ի Ս. Աթոռն հանդերձ աղերսական գրով առ սրբազան կաթողիկոսն, զի զԳէորգ վարդապետ սուրբ հայրն մեր ձեռնադրեալ Եպիսկոպոս, շնորհեսցէ փոքու հօտին իւրոյ առաջէն գտանիցելոյ. Որոյ ընկալեալ զգիրն խնդրանաց, ձեռնադրեաց զնա Եպիսկոպոս և ակամայ կամօք առաքեաց զնա այսր յամի Տեառն 1814 ։

Այս եկեալ սրբազան Հօրն մերոյ Գէորգ Արքեպիսկոպոսին 'ի վիճակ իւր Եկեղեցւոյ՝ ցոյց զինքն հաւատացելոց հոգեւորական ուրախութեամբ և սպառ յայնմ հետէ աշալուրջ հսկողութեամբ հոգալ և խնամել զհօտն Քրիստոսի, լեալ իսկապէս հայր որբոց և այրեաց ։

Արդ վասն զի եղեալ էր 'ի մտի Ս. Հայրս մեր 'ի սկզբանէ անտի նորոգել զսուրբ Ուխտս 'ի հիմանց, բայց ոչ ներէր նմա բազմավիշտ նեղութիւն ժամանակին, յորում առաւել զօրացեալ էր 'ի վերայ ազգին անողորմ բռնութիւն Սարաֆինոսաց. սակայն կատարեցաւ փափաք ցանկութեան սրտի իւրոյ հուսկ ուրեմն յամի Տեառն 1828 ։ Որ թէպէտ առաւել ևս դառնագոյն ժամանակի պատերազմաց Ռուսաց ընդ տէրութեան Օսմանեանց, բայց յուսացեալ յամենակարող զօրութիւնն Աջոյն բարձրելոյ, ձեռն էարկ

'ի կատարումն իւրոյ առաջադրութեան ։ Այլ և առաւել զգործն 'ի գլուխ տանելոյ եղեւ պատճառ յայնմ ժամանակի եղեալ գետնաշարժութիւնն զարհուրելի , յորմէ պատառեալ քակտեցան և կործանեցան աստի և անտի պարիսպքն երկոցունց կողմանց և այս եղեւ առ մի յաւուր քան զշինութիւնն ։

« Իսկ 'ի միւսում ամի դետնաշարժութեան , այն է 1828 , սկսաւ զգործն շինութեան 'ի սկիզբն ապրիլի , և գեղապանծ վայելչութեամբ յօրինեաց զտաճար , անիւն կամարօք և սրբատաշ քարամբք , և վայելչացոյց զսուրբ Ուխտս գեղեցկազարդ սեղանօք չուրջանակի պարսպօք և արտաքին շինուածօք ։ և յաջողութեամբ Տեառն Ամենակալի աւարտեցաւ այն ամենայն մինչ 'ի վերջ սեպտեմբերի որպէս անսանի գրեալ անդ 'ի վերայ դրան տաճարին ։ Ահա այսպիսի մեծագործութեամբ առաւել ևս ծաղկեցաւ Գեր. Ս. Հայրս մեր մանաւանդ բազմութեամբ և երեւելի ընտիր աշակերտօք , զորոց անուանս արժան համարիմ ծանուցանել աստէն ։

Յով. Վ. որ այժմ է եպիսկոպոս վիճակին Ակնայ , Զաքարիա Վ. , Եսայի Վ. , Ն. Գալուստ Վ. (գրող պատմութեանս) , Գաբրիէլ Վ. , Ներսէս Վ. , Յով. Վ. , Թադէոս Վ ։ Սոքա էին 'ի կենդանութեան իւրում միաբանք Ս. Անայի , որք 'ի ժամանակս շինութեան , քրտնաթոր տաժանութեամբ զցայգ և զցերեկ թաթաւեալ 'ի կիր և 'ի կաւ 'ի գործ տաճարին պարապէին ։

« Եւ իբրև այսպէս բազմահոգ տառապանօք լրացոյց զգործ շինութեան , սկսաւ այնուհետեւ մաքրասուն անձն նորա տկարանալ օր ըստ օրէ , բայց և այնպէս ոչ հան-

դարտոէր 'ի կենսատուչ հոգւոց և զքաղցանց առաջնորդական գործոց. և զկնի չորից ամաց չինութեան Ս. Ուխտիս, անկաւ 'ի մահաբեր ցաւս, որում ոչ կարացին բժիշկք դարման մատուցանել ողջորէիւք, հրաւիրեցաւ յանմահ Արքայէն յանեզրական 'ի կեանս 'ի 69 ամեայ վայելչածաղիկ հասակին ծերութեան, զկնի 20 ամաց տեսչութեան իւրոյ յՆւդոկիա, յամի Տեառն 1832, յամսեանն սեպտ. 13, և թաղեցաք զնա հոգեւորական հանդիսիւ 'ի դաւիթ սուրբ Եկեղեցւոյ յանդիման դրան տաճարին»։

ՁԵՌԱԳԻՐՔ

Ս. ՅՈՎԱԿԻՄ—ԱՆՆԱՅԻ ՎԱՆՈՒՑ

1. Ճաշու գիրք.
1. Շարական.
1. Հաւաքումն և լուծմունք Առակաց և Երգոց երգոյն.
1. Կանոնգիրք.
1. Համառօտ տեսութիւն հրեշտակաց.
1. Մաշտոց փոքր.
1. Մարդակազմութիւն և ճառք Գրիգորի Նիւսացւոյ.
1. Աւետարան մագաղաթ մեծ.
1. » » միջակ.
1. » » փոքր.

Բաւական հարուստ թուով տպագիր գրեանք ունէր վանքս։ Նոյնպէս ճոխ էր նաև Ս. Ոսկեբերանի վանքի գրադարանը, որոյ ձեռագիրներէն ցանկ և յիշատակարան օրի-

նահկելու միջոց չունեցայ դժբաղդաբար։ Մեծ ցաւ եղաւ ինծի որ Թօքատի եկեղեցեաց ձեռագիր մատեանները, որ շատ հարուստ թիւ կը կազմէին, չկրցայ աչքէ անցընել ամենքն ալ և պէտք եղածն ընդօրինակել։ Թօքատ ոչ միայն իրեն համար, այլ շատ ուրիշ գաւառներու համար ալ եկեղեցական գրքեր ձեռագրած է. ինչպէս յայտնի է հետաքրքիր եղողներուն. շատ երգեր և տաղեր շինողներ ալ եղած են, նոյն իսկ տուները բաւական ձեռագիր մատեաններ կան եղեր. կ'երեւի թէ Թօքատի ժողովուրդն ասկէց յառաջ աղէկ հաշակ ունեցեր է գրելու կարդալու։ Ազգարարեան Յօհաննէս անուն մէկը, կ'ըսէր, Ս. Առաջնորդն և այլք, բոլոր բուռով Հայերէն բառեր գրած ունի, տասնեւուր յօրինած, որոց ձեռագիրը անոր որդւոյն Յակոբին քովն է։ Գ. Ընկուզեանն ալ այս տեսակ գրուածքներ ունի եղեր։ Բայց ատոնք քաղաքէն բացակայ լինելով, չը կրցայ տեսնել, կը փափաքէի որ ստոյգ լինէր, և խնդրեցի որ խնամօք պահել տան, իբրև խիստ կարևոր գործ։

Ութն օրուան մէջ, որքան կարելի էր, լրացընելով մեր պաշտօնը, Հոգեգալստեան կիրակին քարոզեցինք Ս. Աստուածածին եկեղեցին։ Յունիս 7ին թաղեցինք Սուրբիասեան Օհան Էֆէնտին, որ Թօքատի առաջին նշանաւորն էր եղած այս տարիներու մէջ, և հասարակ հիւանդութեան արհեստէն բարձրա-

ցած էր բարձրագոյն աստիճանի. մարդ
սաստիկ եռանդոտ և փառասէր, ճարտար,
արդու, գործող, բայց յամառ և խռովա-
սէր. որոյ կեանք կարի բեղմնաւոր և ազգօ-
գուտ կարող էր լինել, եթէ կրթութիւն և
քիչ մը ուսմունք ունենար. անգամ անգամ
իւր անձնական ծախքով վարժարան բացած
էր, մի և նոյն առատաձեռնութեամբ. ստա
կը մսխէ եղեր իւր կամքը յառաջ վարելու
և հակառակորդը տապալելու համար, ըղձ-
բաղդաբար չառնէ 'ի մնաս ազգին. Թէպէտ
կ'ըսէին՝ անմիջապէս կը զղջար ըրածը գլուխ
տանելէն զկնի, բայց ինչ օգուտ. վերջին
օրերն ալ բոլոր ըրածներուն վրայ զղջացեր
էր, ըսին. բայց հատուցում մը չընելով, և
ոչ իւր հարստութենէն կտակ մը թողելով ազ-
գին: Մեծ ապիրատութիւն մի է այս և խղճի
մոլորութիւն, երբ անհատ մը կամ ազգի
մը մնասողները Մեղայ ըսելով և զղջման
խոստովանելով, կը կարծեն թէ կը ներուի
իրենց այնքան զրկանքներ և մնասներ, զոր
միայն փոխարինմամբ կարելի է քաւել. ան-
շուշտ անոնց համար կ'ըսեմ, որ կրնան հա-
տուցանել իրենց զրկածին չորեքկինը: Այո՛,
անոնք միայն կրնան հանդարտել իրենց
խիղճը, և լսել «Այսօր եղեւ փրկութիւն
տանս այսմիկ»:

———

ՍԵՒԱՍՏ ՔԱՂԱՔ

Յունիս 8 ։ Ձիրնալով Ջորեպան դանէն, հարկ եղաւ սուրհանդակի հետ երթալ. ժամ 5½ին մեկնեցանք Թօքադէն ։

Լերան ճանապարհով գնացինք. կը բարձրանանք ու կը բարձրանանք ։ Երթացող եկող իշոց կարաւաններու յաճախ կը հանդիպինք, որք Թօքադէն կեռասն կը տանին 'ի Սեւաստ ու կը դառնան ։ Պաղուրակ ջրեր կը խմենք. զովագին է օդ. տեղ տեղ ճամբուն վրայ գերեզմաններ կան սպանելոց. երկիւղալից են այս տեղեր ։ Չէրքէզներ կը վխտան, որոցմէ Ուզուն Միրզէ անունով Չէրքէզն հեծեալ և սպառազէն ընկերացաւ մեզ ։ ամայի վայրերէ կ'ընթանանք ։ Ուզուն Միրզէն պատմութիւններ կ'ընէ Կովկասի պատերազմին, ուր ինքն ալ գտնուած է. կը պախարակէ Թուրք զօրավարաց չուայտ և զեղխ կեանքը, որպատճառաւ կը յիշատակէ Չէրքէզաց ողորմելի կոտորածն, և մեղքը Թուրք զօրավարաց վրայ կը դնէ. սոսկալի նկարագրութիւն այն կոտորածին, և խեղճութիւն գինուորաց. իրենց անձնուիրութիւն և դիւցազնութիւնը կը գովէ, [illegible], [illegible] ։ իրենց նախկին հայրենիքը, և հոն ունեցած երջանիկ կեանքն ու վայրերը կը նկարագրէ. իրենց կրօնական ջերմեռանդութենէ շարժեալ իսլամի երկիրը գալու համար թողած

ու զոհած են եղեր իրենց վայելքն ու հայ-
րենիքը ։ դժգոհութիւն կը յայտնէր Պե-
տութեան կառավարիչներէն, թէ «Մենք
երկրագործ, արուեստագէտ և ժրաջան ժո-
ղովուրդ ենք, բայց երկար տարիներ մե-
զի բնակարան և երկիր չյատկացուելուն հա-
մար թափառական մնացինք ։ անօթիներ ա-
ւազակութեան ձեռք զարկին ։ և այսօր այն-
պէս ճանչցուած է թէ՝ ո՛վ որ Ջէրքէզ է,
աւազակ է, մարդասպան ։ Ոչ, ոչ ։ սրիկան
ամեն ժողովրդեան մէջ կը գտնուի, բայց
մեր մէջ ազնիւ ու պարկեշտ մարդիկ շատ
կան ։ Կը ցաւիմ, կը ցաւիմ, կ՚ըսէ, երբ կը
տեսնեմ որ ամեն մարդ մեզմէ կը վախնայ,
կը փախչի, իբրև թէ մենք գազան եղած
ըլլայինք և ոչ մարդ ։ կը ցաւիմ, երբ ամեն
տեղ պատահած գողութիւններ ու աւազակու-
թիւններ Ջէրքէզաց վրայ կը դնեն ։ մենք
աւազակներ գիտենք, որ բնիկ են, բայց
Ջէրքէզի հագուստ և զէնք կրելով կը յար-
ձակին կարաւանի կամ գեղերու վրայ, կը
խլեն, կ՚սպաննեն, և տեսնողներ կերթան
կը վկայեն թէ Ջէրքէզներ էին ։ և ահա ոս-
տիկաններ կու գան մեր օձիքէն կը բռնեն ։
Ո՞րուն հաւատացընենք թէ Մենք չենք ։ և ո-
րովհետև չենք կրնար մեր անմեղութիւնը
պաշտպանել, ըսենք չըսենք գող ենք, կ՚ը-
սեն մեր Ջէրքէզներ, ու իրաւ ալ կ՚ըսին »,
եւ, եւ ։ Արդարև ես ուրիշներէ ալ լսած էի
թէ բնիկ Յոյն կամ Թուրք սրիկաններ կ՚եր-

թան Ջէրմէջներէն հանդերձ կ'առնուն և ա-նոնց դէնքեր, կ'երթան ճամբաներու վրայ գողութիւն կ'ընեն :

Մացառներէ կ'անցնինք. Չրե՛ր դրախ-տային. ձորերէ կը բարձրանանք, ձիւներու վրայ կը քալենք. մայրի անտառներ կան. նորածիլ դալարներ. այս վայրաց գարունն դեռ այսօր է. և ահա աղբիւր մը, ՔՈՌ—ՕՂԼՈՒ ԱՂԲԻՒՐ : Տեղւոյս դիրքը, ջրերը, անտառն, արօտն, օդն, և Քօռ—օղլի ա-նունն՝ խոր տպաւորութիւն մը կը ներգոր-ծեն. անձնային ինչ բանաստեղծական. կը յիշէ մարդ Քօռ—օղլու վէպն ու խաղը, և արձանի կը գտնէ այս հիանալի վայրին :

Մեր ձիավար Մանուկն ընչացքներ ոլո-րած, գդակը մէկ քովին դրած, ձին մըտ-րակեց, տարճանակը կրակեց. կրկնեցինք ես և Մարտիրոս մեր տարճանակները. և ահա Մանուկի աշխոյժը վառուեցաւ. քաղցր և անեղ ձայնով մը սկսաւ, «Հա՛յ հա՛յ, բա-րամ հա՛յ հա՛յ», Քօռ—օղլուի խաղի նա-քարաթը :

Իջանք այս խորհրդաւոր աղբիւրին մօտ, ճաշեցինք, և խմեցինք մաքրայից և զուլա-լանց ջրէն, որմէ կարելի չէր յագենալ : Հեծանք և շարունակեցինք մեր ուղին : Ու-զուն Միրզէն անբաժան է քովէս. կարի քա-ղաքավարութեամբ և ազնուականութեամբ է իր վարմունքն ու խօսուածքը. ծանօթու-թիւններ կու տայ մեզ այդ տեղերուն վրայ.

կը ցուցընէ քովի անտառները, մարգերը, որ իրենց գեղին կը պատկանին. և ահա գեղը ԲԱԹՄԱՆ ԴԱՇ: Բաթման դաշ զուտ Չէրքէզի գեղ է, նոր շինուած, լերան ուսին վրայ, կոկիկ տներով. սքանչելի է օդն, հողն ու ջուրը, միայն ձմեռն խիստ: Շքեղ ապարանք մը կը ցուցընէ գիւղին մէկ ծայրը բլրակի մը վրայ առանձին, և կ'ըսէ թէ Չէրքէզ Մուսա փաշայի տունն է, բոլորովին եւրոպական ճաշակով շինուած, քարուկիր, ապակեայ մեծ լուսամուտներով, առջեւն ալ փոքր մզկիթ մը: Չէրքէզուհիք՝ գեղին առջեւէն անցնող ջրոյն եզերքը ցորեն կը լուանան և կը չորցնեն. Ուզուն Միրզէ զանոնք ցուցընելով՝ հառաչանօք կ'ըսէ. «Ա՜հ, այս գեղէն կռուի դացողներէն միայն ես և ուրիշ մը ապրեցանք. ամենքն ալ շէհիտ եղան. գեղը միայն կիներ և տղաքներ կը տեսնէք»: Զմեզ իր տունը կը հրաւիրէ. շնորհակալ կը լինինք. խիստ մարդավարի կերպով կ'ուղեւորէ զմեզ և կը խնդրէ, եթէ վերադառնանք՝ իրեն հիւր մնանք և չմոռնանք զինքն: Ուզուն Միրզէն Ռուսաց մէջ պաշտօնատար եղած է՝ դեռ այս կողմերը չգաղթած. 58 տարեկան էր, այլ աշխոյժ և միանգամայն կիրթ անձն:

Արարշաւ կ'ընթանան մեր ձիերը, և ահա վեց հեծեալ և զինեալ Չէրքէզներու կը հանդիպինք, որ Սեւաստ կ'երթան. ոչ պակաս քաղաքավար և ազնուական են անոնք

Ուզուն Միրզէէն․ ժամ մը 'ի միասին ընկե-
րանալով, խօսակցելով, մենք յառաջ կ'անց-
նինք, մեր ետեւ ձգելով Բաթման դաշտի
գեղաբերան գեղեցիկ արտեր և վայրեր,
անտառներ և ջրեր, մեզ հետ առնելով
պահականոցէն ոստիկանները։ Զմոռնանք
յետ Թէ՝ այս Բաղդադի մեծ ճամբուն վրայ
և լեռնային ուղին, ուր որ աւազակաց եր-
կիւղ և ձմեռուան խստութենէն վտանգներ
պատահելու տեղեր կան, պահականոցներ
շինուած են, և պահապան ոստիկաններ դր-
ուած, թէպէտ շատոն ամայացած և վտանգ-
ներ անցորդաց։

Գառզինի լեռնադաշտն իջանք. մե-
նաւոր Խալըղ լեռն որ ձեւով կը նմանի
Մասիսին, շքեղ կ'երեւի մեզ յանդիման,
մինչ իւր ստորոտն շինուած է Գառզին գե-
ղը։ Ցուրտն կը դողանք։ Ժամ 12 է։ Ա-
խարաց բազմաթիւ հօտեր, հաչող ու վազող
գամփռ շուներ, բացօթեայ իջեւանած կա-
րաւաններ, արածող ձիոց և ձիոց զանգե-
րու ըղնգըղնգոց, անդաստանաց գեղատե-
սիլ կանանչ գեղը, և դաշտն ու լեռնէն
վերադարձող շինականաց ու վաստակաւոր
հեզին եզանց երամն, երեկոյեան շքեղու-
թիւններն են երջանիկ կենաց և վայելաց։
Հասանք մենք ալ մեր իջեւանը։ Գեղջիս բը-
նակիչքը ամբողջ Թուրք են։

Պատուական Թուրք մի էր մեր ասպըն-
ջականն, ընծայելով սենեակ մը պատրաստ,

մեծ պուխերին (պատին մէջ բացուած օ-
ճախ) սատ փայտերով անդադար կը վառ-
ուի․ քանի՛ սիրուն է ասոր․ մեր չուրջ բոլո-
րեցան գեղի Աղաջամալեի․ պատուաւորներ,
անվերջ հետաքրքրութեամբ հարցումներ կ'ը-
նեն, մամուռ և մաղթանք պատերազմի վեր-
ջանալուն։ Այսպէս անէն թուրք և Գըզըլ-
պաշ դեղերը արտասուք և մորմոքանօք կը
խօսին պատերազմի վրայ, որոյ աղէտը կարի
ծանրացած էր իրենց, տանելով իրենց զա-
ւակները մահուն ասպարէզը․ շատ տներ
թափուր մնացեր էին, և երկրագործու-
թիւնը խափանեալ․ կ'ողբային յիշելով ի-
րենցմէ պահանջուած չափազանց ձիաններ,
ծանր տուրքեր, ձրի ծառայութիւններ, և
անհանգոյն պաշտօնատարաց խիստ վար-
մունքներէն կրած զրկանքները, ևն․, ևն․։
Պատրաստուեցաւ մեր սեղանն, թարմիկ
հաց, նոր պանիր, ջերմիկ կաթ, կարագ,
սեր, մածուն, և ձաւարէ փլաւ։ Ի վերջոյ
մենք ալ թէյ հրամցուցինք ամենուն, և շա-
քար բաժնեցինք կանդուկլուկ պստիկ լա-
մուկներուն, որ շատ բարեկամ եղան մեզ,
և արագ արագ կը փակէին ու կը դառնա-
յին իրենց մայրերուն քով, որ դրան ծա-
կերէն ու երդիքներէն կը նայէին։

Յունիս 9. Ղարդիէն մեկնեցանք․ Լեռ-
նահովիտ է մեր ուղին, գետակի մը ափէն
կ'ընթանանք, հերկողներ, նախրորդներ,
երթեւեկներ կան, գողաւոր տեղ մը ամա-

յի թէքքէ մը, և անոր մօտ գերեզմաններ. տեղ տեղ գեղեր կ'երեւին, և Սեւաստու քանի մը բարձր լեռներ: Կը հանդիպինք խումբ մը Կիւրտերցի գիւղական կորին Հայոց, ինծի տաք բռնուած աղբերակի մը վրայ: Քանի՞ քաղցրահամ և սառն է այս ջուրը: Եւ ա-հա Մէյրէգուլն ենք, որ ընդարձակ լեռնա-դաշտ մի է անջուր, անմշակ, և անբնակ, կը տեւէ 2 1/3 ժամ. Հեռու հեռու հա-գիւ կը տեսնենք լեռնադաշտին եզերքները մի քանի փարողներ՝ Բրգնեք գեղացի: Աւա-զակներէ սպանելոց՝ և ձմեռն բքախեղդ ե-ղողներու գերեզմաններ կան տեղ տեղ. ան-նկարագրելի փոթորիկներ տեղի կ'ունենան եղեր Մէյրէգուլին վրայ. քարակարկառներ կան շարուած՝ ճամբան չմոլորելու համար: Ահա աւերակ խան մը, և զառ 'ի վայրէ մը կ'իջնենք ձորահովտի մը մէջ. մեր անցած լերանց ջրերը պտտակ մը կազմելով, այս ձո-րէն կ'ընթանան Սեւաստու քաղաքը. Գա-լարուէտ արտաներով լի է ձորը, ուր խուռն-երամ անդղեայք և բշան խորախոհան կը կազ-մին: Մեր իջած գարին տակ աղբիւր մը կը հոսի կաթի պէս սպիտակ և համեղ, ձիւնի պէս ջինջ և սառն: Կը յառաջանանք, և ա-հա ճաղացքներ, տուներ, դալարներ, կա-նանչ արտեր, ճիւղ ճիւղ բաժնուած ջրոց առուներ, տեղ տեղ կանգնած վրաններ: Դուրս կ'ելլենք ձորէն, մեր աջ կողմն է ԴԱՎՐԱ գեղեցիկ գեղ Հայոց, որոյ հանդէպ

և հեռու բարձր դիրքի վրայ կոյ վկայարանի ձեւով փոքրուշէն նոր տաճար մը Ս. Յակոբայ անունով, և քարայր մը՝ Ս. Վառվառէ, որ քոյր Ս. Յակոբայ է, կ'ըսեն: Գաւառէն վեր խիստ մօտ է Ս. Նշանի վանքն; գմբէթայարկ, պարսպապատ և դրախտաշուք, յորմէ անդր ևս, իբր կէս ժամու միջոց, Սեւաստու քաղաքն է: Ուղղակի Ս. Նշանի վանքն իջանք. դեռ կէս օր չէր:

Յունիս 10. Վանքը շրջեցանք, ուխտ և երկրպագութիւն ըրինք, ու հանգստացանք: Քաղաքէն քանի մը ազգայիններ տեսութեան եկան:

Յունիս 11. Կիրակի առաւօտ, Առաջնորդ Ս. Հօր հրաւիրանօք կանուխ քաղաքի մայր եկեղեցին իջանք. այն ահագին և գոյակապ եկեղեցւոյ մէջ խուռն բազմութեամբ լեցուած էր ժողովուրդն, ողջունեցինք զիրենք, աւետաւորեցինք, և իրենց ընծայքները յիշեցուցինք: Նոյն երեկոյ, որ Հախիսիմեանց կուսանաց նախատօնակն էր, իգական սեռի կրթութեան վրայ խօսեցայ: Այսօր մինչև երեկոյ այցելութիւններ վայելեցի ազգայնոց գրեթէ ամեն կարգէն, երեւելիներ, ուսումնականներ, պաշտօնական մարմիններ, ընկերութիւնք, երիտասարդք, քահանայք, ևն: Շատ մխիթարուեցայ և յուսով լցայ, տեսնալով հոս կենդանի Հայեր:

Մինչև յունիս 23 'ի Սեւաստ անցուցինք. մերթ 'ի վանք, մերթ 'ի քաղաք: Բանա-

դատեալ թէ՛ ազգայնոց թախանձանքէն և թէ՛ Առաջնորդ Ս. Հօրէն, կաթողիկէ Ս. Էջմիածնի տօնի կիւրակին պատարագեցինք 'ի Մայր եկեղեցին. ասոր պատկերը գեղեցիկ առիթ կ'ընծայէր Հայ ազգիս և Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ նախկին փառքը նկարագրելու, Տրդատն և իւր օրեր, Լուսաւորիչն և Շողակաթ, Ազգիս Նոր Նորոգութիւնն, լուսաւորութիւնն, Նոր Շողակաթն, Նոր լոյս, եւն, եւն: Նոյն երեկոյ Ս. Սարգիս եկեղեցին գնացինք և քարոզեցինք Մովսէսի և Դաւթի աստուածպաշտութիւնն. Վարդանանց, Ղեւոնդեանց և այլ այսպիսեաց Հայ—Քրիստոնէութիւնն: Եռաց ժողովրդեան սիրտն, և ոգեւորուեցան ու մխիթարուեցան հոգեւորապէս:

Վարժարանները մի առ մի շրջեցայ, 12 յարկի կամ մասի բաժանեալ է՝ զատ զատ թաղերու մէջ, յորոց երեքն աղջկանց են. մեծ Լուսաւորչարանն Թարգմանչաց անուամբ՝ Մայր եկեղեցւոյ մօտ է: Զարմանալի էր տեսնել Սեւաստու Հայոց մանկանց բազմաթուութիւնը: Աստուծոյ «Աճեցէք և բազմացարուք» օրհնութեամբ խիտ խիտ, հաստա, կարմիր, սիրուն, սփռուած են վարժարանաց բակը, սրահն ու սենեակը, իբրև ծաղկունք 'ի մարգ: Սովորական կարեւոր ուսմունքներէն զատ, կար նաև գաղղիերէն և տաճկերէն լեզու. աղէկ ուսուցիչներու պէտք ունէին. առաջ վարժապետն էր

Թաղէոս պատուելին, զոր Թուրքեր կը կոչէին Աշըղ և Մօլլա. Թէպէտ երկու աչօք անտես, այլ միտք կորովի. սա կ'ուսուցանէր բարձր կարգին ճարտասանութիւն, տրամաբանութիւն, գրագիտութիւն, պատմութիւն կրօնագիտութիւն, բանաստեղծութիւն, և գաղղիերէն, ուսած էր նաև Պարսկերէն. գիտէր քնար և ջութակ հարկանել, խաղ կանչել յանպատրաստից տաղ և խաղ հենարել, եկեղեցւոյ շարականներ և երգեր նուագել, ճաշու գիրքերը բերան ընթեռնուլ, գրաբառ շարադրութիւն յօրինել տաճակ և ոտանաւոր, կրօնական և բանասիրական քննադատութիւններ ընել, եւ. եւ:

Ուսումնարանի այցելութեանս ժամուն, ուր մանկտիք ճառեր և ոտանաւորներ ընթերցան, երգեցին, և ապա մեր դիտողութիւններ, յորդորներ և խրախոյսներ խօսեցանք. խօսեցանք և յուզուեցաւ սիրտս ... որում 'ի պատասխանի ճարտար բանիւ փոխարինեց նա,. և մատոյց ինձ հետեւեալ ձօնը, զոր իբրև ճաշակ մը կը դնեմ այստեղ, հրաժարելով առ իս եղած ակնարկներէն ....:

« Ժամանակ հանապազօրեայ մայր քանի
չքնաղ ծնար որ,
Քանի՛օն բարեբաստիկ ծագեցեր մեզ
այգ այսօր.
Բերելով զարուսեակն 'ի մեր աշխարհ
մշտագիշեր,

Ջարեգին ազատութեան ընկճեալ ազգիս
աւերակներ :
Հոգիդ կենարար մահկանացուաց
ու անմահից ,
կաթեա՛ յիս աւիւն անմահ ոգել ինձ տաղ
աշխուժալից :

. . . .

. . . .

Ցանկալի է ինձ , Հայրիկ , յափշտակիչ
սրտիս քերթող ,
Որ յուշիկ դողանայ զփիւռ մարդկան
իբրև զգող ,
Զգող ուժ մարդ. չնորհապարտ ցմահ զանձն
իւր դաւանի ,
Այնու զի յափշտակեալ զնա 'ի դրախտն
ադենի .
Եւ պարգևեաց առաջի նորա զընութիւն
և զԱստուած ;
Ցորոց 'ի գեղ զմայլի մարդ. սրտովէ իւր սիրտ
հոգազանգուած :
Քերթո՛ղ տեսակ բանաւոր զսէր երգէ
և զգեղ անմահ ,
Քերթո՛ղ հրեշտակ երկրաւոր զԱստուած երգէ
երգովք 'ի ձայն .
Քերթո՛ղ քնար Աստուծոյ որ յաւիւն
զմեզ լնու ,
Ցաշխոյժ երկնադրեցիկ անմահ գործէ
զմարդ մահացու :
Քերթողի ճշմարտութեան սիգբանց քաջիկ
հմտացելոյ ,

Եւ 'ի խանդ երկնազգեցիկ 'ի հրեշտակ
փոխարկելոյ ,
Պարտին ազգ մարդկան զիւրեանց արդի
բարգաւաճանս .
Ի հրահանգս քաղաքական մարկից և յայլ
ուսմանց կրթանս ։
Քերթող որ այդպիսի տեսեալ իմ
զքեզ Հայրիկ ,
Եւ յոգւոյդ 'ի զուշտակ հարեալ 'ի գեղ
անանցիկ ,
Ընդ խուն խայրիս մտացըս քեզ ձօնեմ
զիմս անկեղծ սէր ,
Ձօն Թէպէտ Թեթեւ և դոյզըն սակայն և
անձնանուէր ։
Այլ ա՜ւշ Թէև քո սիրտ զիս խոպան
չտանէր անտես ,
Ա՜ւշ եթէ և ինձ 'ի քէն պաշտէր քո սէր
ում պարտիմ եմ »։

14 Յունիս 1878

Թադէոս Կէչէճեան

Թադէոս պատուելին գրական մասնաւոր գործ մը ունէր յօրինած հրատարակութեան համար . սակայն այնքան առաւելութեամբ հանդերձ , անպատշաճ էր այսպիսի մէկը վարժապետութեան , պատճառը կարծեմ ոչ ոք հարկ կ'զգայ հարցընելու . Թէպէտ և սա իւր այնքան պիտանի ջանից և տքնութեանց արժանեօք իրաւունք ու-

նէր ազգէն իւր սնունդն և պտուղն ստա-
նալու :

Արժանաւոր երաժիշտ էր Պ. Յակոբ
Մեսրոպեան, որ և դաստիարակ Ուսումնա-
րանին : Երկրորդական դասատուք կրնային
յառաջանալ. և կատարելագործել իրենց
պաշտօնը, եթէ լինէր մանկավարժական կամ
նոր ու իրական գրութեամբ վարժարան-
ները բարեկարգել գիտցող տեսուչ մը :
Վարժարանաց նիւթական և ուսումնական
հոգը ստանձնած է Սենեքերիմեան ընկերու-
թիւնն, և անորէն անուամբ մէկը կարգած
է իր կողմէն իբրև հսկող : Աղջկանց վարժա-
րանները վարձեալ տներ էին, անձև և ան-
յարմար. ուսմունք չկար, ձեռագործ սկը-
սած էին, այլ գործելու նիւթ չկար : Օր մը
յատկապէս տիկնանց քարոզ խօսեցայ, ի-
րենց սեռի կարևորութիւնը, դաստիարա-
կեալ մօրը ամենամեծ օգուտը ազգին հա-
մար բացատրելով, «Արասցուք զմա՛ ՕԳՆԱ-
ԿԱՆ ըստ զմա», թէ ինչպէս մարդ մը, նոյն-
պէս ազգ մը առանց կանանց օգնականու-
թեան բան մը չեն, և թէ իրենք ոչ միայն
կին են, այլ և օգնական, այլ և մայր, թէ
ի՛նչ է իրենց մայրական պարտաւորութիւնը,
թէ ի՛նչպէս կարելի է զիրենք իրենց ունե-
ցած ուրուական վիճակէն փոխել և իրական
կեանքը ձեռք բերել. մանաւանդ Սե-
բաստու տիկնայք, որք մարդէ կը հալած-
ուին, անտեսանելի և անբարբառ են, հե-

տեւապար և անգաղափար և անզգայ մարդկային, ազգային, տնական, և քրիստոնէական կեանքին և կոչման, հոբէմնէջէն աւելի հալէմ, ինչպէս են նաև Ասիոյ կամ Հայաստանի քաղաքաց Հայ տիկնայք, որք սակայն պերճ կը հագուին, և մարգարիտ ու ոսկին կը կախեն, փոխանակ Գրակքսեանց մօր նման ոսկին ու գոհարը մերժելու, և իրենց ուստերքն ու դստերք ուսմամբ և կրթութեամբ ոսկի գոհար դարձնելու, անոնցմով զարդարուելու և պարծենալու։ Յորդորեցի զիրենք որ խնամակալութիւն մը կազմեն, և իրենց աղջկանց մտաց ու մարմնոց նիւթ հայթայթեն, եւն. բայց ասոնք իրականացընել տեղւոյս Առաջնորդին գործն էր և Ուսումնական խորհրդոյն, որ չկար։ Թէ՛ ուսումնարանն և թէ՛ ծաղկոցներ լոյս և օդ առնելու միջոց ունէին. Ս. Սարգսի նորաշէն վարժարանի վերին սրահն այս մասին լաւ էր, բայց հոն ալ գրասեղան չկար. գրասեղան միայն Թարգմանչաց ուսումնարանը կար. Ծաղկոցներու մանկունք և աղջկունք քանի մը տեղ բոլորովին հողոյ վրայ նստած էին։ Զարմանալի՛ հայրեր և մայրեր, երբէ՛ք չեն այցելեր իրենց զաւակաց, այնքան ցաւոց ծնած և տառապանօք մեծցուցած որդիք, կը ձգեն այնպէս անխնամ, չը գիտեն թէ բան կ'ուսանի՞ն, կամ ինչպէս է տեղերնին, կեցութիւննին։ Ասոնց այսպէս անփոյթ լինելուն պատճառն ինձ կը թուի թէ

ծրի վարժարան ունենալն է․ պէտք է թո-
չակ տան, որպէս զի ստակին շնորհիւ իրենց
զաւակաց ալ հոգ տանին, հաշիւ առնուն,
աղէկ վարժապետ և վարժուհի ունենալու
փոյթ տանին։ Ծաղկոցներու և աղջկանց
վարժարանաց մէջ մի միայն է ուսուցիչն, վա-
րիչն, և ամենայն ինչ։ Սենեքերիմեան ընկե-
րութեան Պոլսոյ անդամներ մտադիր են ե-
ղեր ընտիր ուսուցիչ մը և վարժուհի մը ղըր-
կել, բայց հոս դիտողներ կան եղեր, որ կը
կարծեն թէ իրենց ներկայ վարժարաններէն
լաւագոյն վիճակ ունեցող վարժարան չկի-
նիր․ ամենէն կարեւոր և բարձրագոյն դիրք
ունեցող անձ մի ևս այս կարծիքէն էր դըժ-
բաղդաբար։

Դեռ աշակերտ, կամ վարժարանէս նոր
ելած պատանիք, Դեմոսթէնական խրոխտ
ճառախօսութեանց, և Հիւկոական բանա-
խօսութեանց մէջ կը խիզախէին․ փոքրիկ
սոփեստէսներ և պոէտեսներ, որ զիրենք
շատ բարձր գիտնոց կարգին դրած են։

Բաւական բազմաթիւ են ընկերութիւն-
ներ, որոնցմէ մի քանին միայն պիտի գրեմ․
1․ Սենեքերիմեան ընկերութիւն, որ Սե-
ւաստացւոց պարծանք և բազմաց օրինակ լի-
նելու արժանի է․ իբր 32 տարիէ 'ի վեր
հիմնեալ Պոլիս գտնուած պանդուխտ Սե-
ւաստացիներէ, քանիցս դադարած և վե-
րսկսած, վերջին անգամ 1877ին աւելի կա-
նոնաւորուեր և արդիւնաւոր վիճակի մը մէջ

դրուեր է . իր բաժանորդական հասոյթնե-րով թէ վարժարանաց նպաստած է և թէ այսօր երկու խան ունի քաղաքիս մէջ , Արամեան խան՝ 25 տարի յառաջ շինած , Սենեքերիմեան խան , որ դեռ նոր լրացած էր . երկուքն ունին 71 սենեակ կրկնայարկ , և 15 խանութ , որք տարին 30000 ղրշ. էն աւելի վարձք կը բերեն , ամբողջապէս նուիրուած վարժարանաց :

2. Անձնուէր ընկերութիւն , որ յառաջ աւելի համբաւ և արդիւնք ունեցեր է . հասակաւորաց ձրի դաս կու տայ կիրակի օրերը . բաւական գրեանք ունի , թանգարանն Պէկեան Պ. Ճանօյի ձեռքն էր :

3. Լուսաբեր ընկերութիւն , որ կարօտ ուսանողաց ուսումնական և նիւթական պէտքեր կը մատակարարէ :

4. Օժանդակ ընկերութիւն , որ դասագիրք բերել կու տայ Պօլսէն , աղքատաց ձրի և կարողաց դիւրագին կ'ընձեռնէ՝ ընթերցանութիւնը տարածելու նպատակաւ :

4. Համալսարանական ընկերութիւն , որ բացած ունի երկսեռ վարժարան , ուր կարեւոր ուսմանց հետ կ'աւանդուի նաև տաճկերէն և գաղղիերէն լեզու և բնական գիտութեան դաս . աղջկունք կ'ուսանին մանել և գործել գունաւոր շալ , մանիսա , երեսի սրբիչ , թաշկինակ , եւն , որոց համար յատուկ վարպետ կին մը կայ . և վարժարանի մէջ կօշկի գործարան ըրած է . մանկանց հա-

մար ալ իրենց վերաբերեալ գործեր ։ Սոյն ընկերութիւնը կիրակի ցերեկներն ալ կենցաղագիտական, պատմական, արուեստական, տնտեսական և բարոյական բանախօսութիւններ կ'ընէ ։ Ցաւալի էր որ ոմանք գայթակղութեամբ կը խօսէին այս ընկերութեան վրայ, և այս յառաջ եկած էր բանախօսաց խիստ քննադատական լեզու գործածելէն. և երբեմն չափազանց եռանդով յառաջդիմութեան ու անոր արգելքներու վրայ խօսելէն, գուցէ երբեմն ալ անզգոյշ կարծիքներ յայտնելէ ։ Իրենց ծրագրին մէջ տեսայ կրօնագիտութեան դաս. ըսին թէ քանիցս դասատու խնդրած ենք, բայց տը-ւած չեն ։ Ասոնց պէտք եղածը՝ ասոնց, և բամբասողաց պէտք եղածը՝ բամբասողաց խօսելով, քաջալերութեան արժանի գտայ սոյն անձնանուէր երիտասարդաց օգտաբեր ձեռնարկն ։

Կան այլ և այլ ընկերութիւնք ևս, որք կը բանախօսեն, կը դասախօսեն, և. վերջապէս խօսելու, լսելու և գործելու մեծ փոյթ ու եռանդ ունին Սեւաստու ազգայինք. Եթէ այս ցրուեալ մարմինները իրարու մօտեցնելու և օգտակար ու կարեւորագոյն պէտքերու ծառայեցնելու առաջնորդող մը լինի, Սեւաստ շատ և շատ կը յառաջադիմէ ։ Պէտք չէ որ ընկերութիւն ընկերութեան հակառակի և զանի անուանարկէ. մոռնալու չէ թէ ամենայն ընկերութեանց

նպատակը ազգին շահն է այլ և այլ ճանա-
պարհով. բանն այն է՝ իրար համոզել թէ
ո՞ր միջոցն է առաջին և շինարար, ու միա-
ցընել իրենց զօրութիւնը՝ այն զօրութեան ։

Գլխաւորաբար երկուքի բաժնուած էր
Սեւաստացւոց ընթացքն ու Նպատակը, Դաս-
տիարակութիւն լուսաւոր մտօք, և Բարե-
պաշտութիւն՝ առանց լուսաւորութեան ։
Դաստիարակութիւնն կ'ընդունի թէ Աստու-
ծոյ խնամքն ու պատուիրանք մարդոյ համար
է, երկրի բարիքն ու երկնից արքայութիւնը
մարդոյ համար է, և մարդը թէ՛ մարդոյ և
թէ՛ Աստուծոյ համար է. իսկ Սեւաստացւոց
բարեպաշտութիւնը կը հասկնայ թէ երկրիս
վրայ խնամք, բարիք, ընկեր, ազգ, հայրե-
նիք, և նոյն իսկ իրենց անձինք իրենց համար
չկան, ամենայն ինչ Աստուծոյ նուիրուած
են ։ Օրինակ, խումբ մը Ճգնաւորներ անունով
անձինք կային, որք թողած էին իրենց ծը-
նողքը, իրենց տունն, իրենց արուեստը,
կ'ատէին ամուսնութիւն, կը փախչէին մար-
դոց ընկերութենէն, կ'առանձնանային վան-
քերը, լեռները, իրենց համար ամառն ու
ձմեռն չկար, չորակեր, խոտակեր, մերկա-
ծածկոյթ մը միայն կամ ցնցոտի հագնիլ, ա-
ղօթել, սուրբ գիրք ընթեռնուլ, վիճաբա-
նել, տեսիլներով յափշտակուիլ, ծոմ պահել,
առաքինութիւն համարած էին. ինչպէս նաև
անձնաչարչար լինել, հիւանդանալ, և մե՛ծ
երանութիւն՝ այս պատճառներով մեռնիլ,

որպէս զի զԱստուած ժառանգեն ։ Իրենց սկզբունքն էր «Որ ոչ ատեայ զհայր իւր և զմայր և զկին և զորդիս և զեղբարս և զքորս նաև զանձն ես իւր, ոչ կարէ իմ աշակերտ լինել» Քրիստոսի խօսքը · բայց միթէ նոյն իսկ ատանց հայր, մայր, կին, որդիք, եղբարք, քորք, և իրենց անձինք Քրիստոսը սիրող և Քրիստոսի ետևէն գացող, Քրիստոսին աշակերտ, Քրիստոնեաներ չէի՞ն ։

Ահա ազատութեան արդիւնք, կարեկցութեան արժանի հոգիք · բարեպաշտաբար մեր անցած օրերը անոնց կարեւորութիւնը ինկած էր · քանի մը հոգի հազիւ կ'երեւային, թէպէտ մահուան հիւծման, և զանազան ախտից ծանր զոհեր տալէն զկնի ։ Անոնցմէ ոմանք ցրուեալ ամայի վանքերու մէջն ։ Ուրիշ բարեպաշտ ընկերութիւններ ալ առաջ հանդարտանալով չքացած էին Ս. Յակոբայ տաճարը, որ չինէին Անապատի տաճարը, աղօտած էին Ս. Փառաւորեան մանկունեաց գերեզմանատունը, չէնցընել կ'ուզէին խումբիկըստուր փանքը, որուն Յ կտոր տարտ գընած էին, և ։ Ասոնք ամենը ասանկով յառաջ կ'ուգար, և ժողովուրդն յօժարութեամբ կու տար այսպիսի նեղ տարի մը ։ Բայց ա՛լ ժամանակն է որ հասկընանք թէ քանի՞ ատենուէն շատ գերիազանց է Աստուծոյ բուն տաճարը չինել, ՄԱՐԴ, պատրաստել թէ Աստուծոյ փառաց և թէ ազգի պարծանաց համար ՄԱՐԴ · առաւ մեր դպրոցները մեր զա-

ւանկաց կրթութեան և գիտնականութեան , և լաւ դաստիարակաց ձեռքով շինել զանոնք ժամանակի ՄԱՐԴ․ տաճարն ինքնին կը պայծառանայ , եթէ ժողովուրդ նախ լուսաւորուի , Աստուած չհաճիր որ ձեր զաւակները անգէտ և անկիրթ մեծնան , ձեզ անէծք ժառանգեն , և դուք կարծէք թէ ձեր շինած քարերը զձեզ արքայութիւն պիտի տանին , այն ինչ ձեր զաւակները կը կորսուին , և ձեզ դատախազ պիտի կանգնին ։

Աղքատախնամ ընկերութիւն , իբր 18 տարիէ հետէ կազմեալ , ունի 2 խանութ որոցմէ կ'առնու տարին 2000 ղրշ․ և ժողովրդէն կը հանգանակէ 15000 ղրշ․ի չափ , զորս ամ յամէ կը մատակարարէ ՚ի պէտս աղքատաց ։

Քաղաքիս ազգային խորհուրդներ և ժողովները թէպէտ կազմուած են ըստ Սահմանադրութեան , բայց կանոնաւոր նիստ և արձանագրութիւն չունէին , ոչ քարտուղար և ոչ դիւանատուն ։ Առաջնորդն Ս․ Նշանի վանքը նստելով , կտոր մըտոր արձանագրութիւններ և պաշտօնական թղթերը վանքի մէջ կը պահէ տոպրակներով. եթէ հարկ լինի խնդրոյ մը համար ժողովք կազմել կամ տեղեկագրութիւն պատրաստել , տոպրակներու արուեստահանդէս մը կը բացուի , 4—5 անձինք կ'զբաղին քրքրել , աչքէ անցընել գրերը և զատ զատ շարել բազմոցներուն և բարձերուն վրայ . տաժանելի՛ աշխատու-

թիւն, գրասեղան չկայ, ծունկի վրայ կը գրեն, և գրագիրն է Առաջնորդ հայր սուրբի փոքրաւորն. վերջապէս դանդաղութիւն, ժամավաճառութիւն, գործ տեսնալու դժուարութիւն և անկանոնութիւն մեծ: Առաջնորդն կարի զբաղեալ է կառավարութեան վերաբերեալ խնդիրներով, ոչ միայն իւր վիճակի ազգայնոց, այլ իբրև վիլայէթի կեդրոն, շրջակայ վիճակաց ազգայնոց խնդիրներն ալ կը ծանրանայ իւր վրայ. ինքն արի մէկը չէ, բայց զարմանալի երկայնմըտութիւն և տոկունութիւն ունի, մանաւանդ տեղացի լինելովն երկար ժամանակ այս պաշտօնին մէջ գտնուելով, ամեն մարդ կը ճանչնայ, խնդիրները կը հասկընայ, ամենայնի կը լսէ, ամենեցուն կը պատասխանէ, կը խոստանայ, շատերու գործոց համար կառավարութեան անձամբ կ'երթայ. մարդ մ'է միայն, որոյ վրայ է վանքերու կառավարութիւնը, ժողովոց նախագահութիւնը, քաղաքին և բազմաթիւ գիւղերու ներքին ու արտաքին հոգերը, եւ, եւ, եւ: Մէկ մարդ, և ո՜րքան գործ:

Քաղաքիս մայր եկեղեցին, սուրբ Աստուածածնի անուամբ, հոյակապ և գեղեցկաշէն, մեծ, քարուկիր, շատ տեղերը մարմարիոնով և քանդակներով զարդարուած: Ս. Եկեղեցւոյս բակին մէջն է Առաջնորդարանի շէնք: Սուրբ Սարգիս եկեղեցին՝ երկրորդ կը համարուի մայր եկեղեցւոյն, որոյ

տաճարի աջակողմեան դասին ետեւն է մար-
մարեայ տապանաքարով դամբարան Տ. Ներ-
սէս կաթուղիկոսին Աշտ., որոյ շրջապատը
գրուած է «Փոխումն սուրբ Հայրապետին
կաթուղիկոս Տ. Ներսէսի (ՌՂ.)։ Իսկ Նորո-
գումն գերեզմաննիս ՌՄՂ. արդեամբ ազ-
նիւ Յարութիւնի Ղըռխմիկեան մեծատանի»։
Ս. Մինաս, Ս. Յակոբ եւ Ս. Փրկիչ փոք-
րիկ եկեղեցիներ են, Ս. Փրկիչը նորոգած
են, գմբէթարդ սիրուն տաճար մի է. քա-
կին մէջը քանի մը տուն Հայք կը բնակին։

ՍԵՒ ՀՈՂԵՐ քաղաքիս մէջ ամենէն նուի-
րական եւ սրտաճմլիկ վայրն է, ուր Լէնկ—
Թէմուր Հայոց կաթնկեր մանկտին ցիրեցան
փռեց եւ կոխան ըրաւ իւր գազանասիրտ
զօրաց, ճմլելով այն սիրուն ողկոյզները կա-
տաղի ձիոց սմբակաց ներքեւ. Ո՛ արիւն ար-
դար, մարմինք անմեղ, ծնողք կիսամեռ,
կական երկնադղորդ, տեսիլ սրտակէզ, հո՛ղ
անիծեալ եւ երանեալ, տեղի սարսափի եւ
սխրալի . . . ։ Հայոց գերեզմանատունն է
ՍԵՒ ՀՈՂԵՐԸ. Թուի թէ ուխտիւ ընտրած
են մայրեր իրենց սրտի հատորներու արիւ-
նաշաղաղ հողոյն մէջ թաղուիլ եւ զովացնել
իրենց զուակաց կսկծանաց բոցով այրեց-
եալ ոսկորները. ՍԵՒ ՀՈՂԵՐ, այսպէս կը
կոչեն ցայսօր Սեւաստիա Հայեր, որ շրջա-
պատուած է որմով եւ իր մէջն ունի Ս. Գէ-
որգի մատուռ մը. գերեզմանատանս շրջա-
կայքը Հայոց եւ Թուրքաց բնակութեան թա-

ղեր են, իսկ Ս. Գէորգի մատուռը Յունաց ձեռքն էր. Յոյները խիստ սակաւաթիւ են քաղաքիս մէջ, իրենց յատուկ եկեղեցի և գերեզմանատուն չունենալով, Հայոց թոյլտուութեամբ հոս թաղեր են իրենց ննջեցեալները և սոյն մատրան մէջ աղօթեր ու պատարագեր են. 'ի վերջոյ ելած ամբողջ գերեզմանատուն և մատուռը տիրեր են, մեծ վէճեր ու ծեծկռուքներ տեղի ունեցեր են երկուստեք. Պօլսոյ Պատրիարքարաններ միջամտեր են, մեծ գումարներ մսխուեր են, վերջապէս կառավարութիւնն արգիլեր է երկու ազգաց ալ հոն մեռել թաղելը, բայց մատուռը Յունաց ձեռքն է մինչև այսօր. հազարաւոր գերեզմաններու քարեր Հայոց գրերով, և ննջեցելոց տէրերը կ'երթան գերեզման օրհնել տալու, որոց հողը դատարկ էր, - մտածողներ կային թէ ձիւնենք Յունաց հետ և վերջացնենք բանը։ Սև հողերը ոչ միայն պատմութեամբ և նուիրականութեամբ Հայոց համար աննմանթանկ տեղ է, այլ իր դիրքով ալ սքանչելի է, անոր մէկ հողմը կարելի է շինել վարժարան։

ՔԱՌՍՈՒՆ ՄԱՆՈՒԿ. Քաղաքի արևմտեան ծայրը, Գայաճէրի դրան մօտ, ընդարձակ գերեզմանատուն է Հայոց, երկու կողմն որմնապատ. գերեզմանատանս մէջ աւերակ թուոյ մի կայ խաչքարերով, և կոտրած սիւներով, այս տեղի է շիրիմ և Հայաստանեայց տաճար սրբոց Մանկանց քառասնից, զոր

կործաներ է Լէնկթիմուրն և հոս 4000 հոգի Սեբաստացի ողջ ողջ թաղեր։ Այս աւերակին վրայ կու գան խունկ և մոմ կը վառեն բարեպաշտ անձինք, և երբեմն վրանով պատարագ կը մատուցանեն։ Հոս է գերեզման Ս. Ստեփաննոսի եպիսկոպոսին Սեբաստոյ և երկու աբեղայից նահատակեալ 1387ին, որոց ուխտ կու գան։ Բայց այս քաղաք ոչ մէկ, և ոչ հազար ու մէկ են նահատակք, այլ բոլոր հողերը խառնուած են Հայ—քրիստոնէի արիւնով և չորս կողմը գերեզմանք են մարտիրոսաց։ Սոյն գերեզմանատան մէջը քանի մը երկար, մութ և լերջ քարեր կը ցուցնէին առանց խաչի և յիշատակագրի, զորս կ'անուանէին՝ ՔԱՋԱՑ ԳԵՐԵԶՄԱՆՔ, և անոնցմէ քանիսը՝ ԺԱՄՈՒ ՏԵՄԵՐ։

Լիճ, ուր քառասուն մանկունք ձգուեցան, գրեթէ կից է յիշեալ գերեզմանատան։ Լիճը չկայ այժմ, այլ տարածեալ ճահիճ մ'է, բայց ակն մի կայ, ուստի ջուր կը բղխի, վրան քարաշէն ծածկած, վարէն աչք մը թողած են միայն, ուր Հայք ուխտի կերթան, իսկ Տաճիկ կանայք լաթ կը լուանան. լեղի է ջուրն. լուացուեցանք մենք ալ այդ սրբազան ջրով և ափ մը խմեցինք։ Ասոր տարուած է Ս. Նշանի վանքը ԻՋՄԱՆ ՔԱՐ, այսպէս կ'անուանեն առեալ շարականէ, «Այսօր Սեբաստիա եղեւ երկրորդ Յորդանան, իջմամբ որդւոյն Աստուծոյ...»։

Այս ջրոյն մօտ կը ցուցընեն Տաճկի մը տուն, ուր կորստական բաղնիքի տեղն է եղեր։

Ս. Վլասիոսի գերեզմանը քաղաքին մէջըն է Թուրքաց թաղը, Թուրքի մը տան մէջ. Թուրք կնիկ մը անոր լուսարարն է, մշտավառ կանթեղ մը կը վառէ, և բանալին իրեն քովն է։ Հողաշէն նեղ յարկի մը ներքեւ կը ննջէ Սուրբն. Վրայի տապանաքարը նոր է, բայց գլխուն կողմէն կլոր քարէ կիսափին մը կայ անկուած, փոս, որոյ մէջ ջուր կը լեցնեն խմեն ուխտաւորք, կ'աւանդեն թէ Սրբոյն բժշկական դեղորայք մանրելու անկանն է եղեր. իւր յատուկ ուխտաւորներն են թէ՛ Հայ և թէ՛ Թուրք՝ փողացաւ և աչքի ցաւ ունեցողներ, և անոնք՝ որոց կոկորդը ոսկոր խրած լինի։

Քաղաքիս Ս. Սարգիս եկեղեցւոյ մօտ կայ հնաշէն փոքրիկ մզկիթ մը, զոր Հայք Ս. Լուսաւորիչ կը կոչեն, արդարեւ դիրքն յարեւելս է և գմբէթ վեղարաձեւ 'ի գաղաթան։ Կ'աւանդեն թէ շինուած է եղեր սայուսուրց և 'ի յիշատակ դալատեան Ս. Լուսաւորչին 'ի Սեբաստիա, բայց Տաճկաց բռնաւորութեան օրերը, երբ Տաճիկ մը համարձակ էր մտնել տները, եկեղեցիները, ուզածն ընել, ուզածը տանել, — ո՜հ օրեր, որոց հետքը չէ անհետացեր տակաւին տեղ տեղ մինչև իսկ մեր օրերը, — ներս կը մըտնէ Մոլլայ մը Ս. Զատարաքի ժամուն և սե-

զանն ելլելով երան կը կանչէ, ու կը յայտա-
րարէ թէ՝ այս վայրկեանէս ալ բան չունի հոս
Քրիստոնեայն, որովհետեւ մկրտիթ եղաւ ա-
միկայ. բայց մեծ շնորհ մը կ՚ընէ թոյլ տալով
տէրտէրին՝ եկեղեցական գրեանքն և սպասքն
առնլու և մեկնելու, և ահա նոյն օրէն Ս.
Լուսաւորիչը կը տանկցընեն: Իսկ Ներսէս
կաթողիկոսն Սսոյ, զոր վերը յիշատակե-
ցինք. Սեւաստ կը գտնուէր, Յամ. արքայն
Սուլթան Մուրատ Դ.ին կը դիմաւորէ, ա-
նոր Բաղդադէն վերադարձին, եկեղեցա-
կան հանդիսիւ, օրհնութեամբ և ընծանե-
րով, հաճութեան և մեծարանաց կ՚արժա-
նանայ մեր՝ Հոգեւոր տէրն. (այսպէս կ՚ան-
ուանեն մինչև այսօր այս ժողովրդասէր Հայ-
րապետն): Սուլթանն կը հրամայէ, — Ուզէ՛,
ինչ կ՚ուզես: — Ապրած կենաս, Թագաւոր,
կը պատասխանէ Հոգեւոր տէրն, և կը պատ-
մէ Ս. Լուսաւորչին դէպքը, ու կը խնդրէ
որ իրեն շնորհուի: — Փոխանակ այս մէկին,
եօթն եկեղեցի շինելու շնորհը կ՚ընեմ քեզ,
կ՚ըսէ Սուլթանն. և ահա այն օր կը շինուի
անոր մօտ արդի Ս. Սարգիս եկեղեցին. այս
առթիւ թաղուած էր սոյն եկեղեցւոյ մէջ
Հոգեւոր տէր՝ Ներսէսն, իսկ վեց եկեղեցիքն
գիւղերու մէջ շինուած են, ամենքն ալ Ս. Սար-
գիս անունով:

ՀԱՂԴԱՐ անունով առանձին թաղ մը
կայ Հայոց, որ մօտ է Ս. Նշանի վանքին,
քանի մը արտերով միայն անջրպետուած

քաղքէն, այս արտերէն մէկը Քահանայապե-
տի արտ կ՚ըսուի. կ՚աւանդեն թէ այս է Մխի-
թար Աբբայի ծնած ու սնած տեղը։ Հող-
դարին մօտ ապառաժի մը վրայ կը բարձ-
րանայ մինարէով չէնք մը, որոյ չուրջ կան
և քանի մը Թուրքաց տներ. Աւէըլ Վահաղ
Ղօճի կը կոչեն այս մզկիթը Թուրքեր, իսկ
Հայք՝ Ս. Յօհաննէս, և կ՚ըսեն թէ վանք
կամ վկայարան է եղած։ Քաղաքի մէջ և
չուրջը բազմաթիւ նուիրական շիրիմներ կան
Թուրքաց պաշտելի, որոցմէ մէկն է Էշէքլէ
բաբա, որ ամեն գիշեր ձի կը հեծնէ օգնու-
թեան կը հասնի նեղեալոց, պատերազմի կ՚եր-
թայ, եւն. ուրիշ նոր Էվլէաի մը շիրիմ կը
ցնէին, որ յայտնուած էր տեսլեամբ Ա-
նավուտ տէրվիշի մը։ Քաղքի բերան, ըն-
դարձակ տեղ մը գրաւած է Թուրքաց գե-
րեզմանատուն, ուր Հայոց ննջեցեալներ կը
թաղուին եղեր նախ. դեռ կը գտնուին յա-
րեւելս ուղղեալ գերեզմաններ և վրան պատ-
կեցուցած օրօրոցաձեւ քարեր, որք և ուխ-
տատեղի են Հայոց և Թուրքաց։

Գայսէրի գափուսուէն կէս ժամ մը բա-
ցակայ կ՚երեւի Շէհնէ՛ գօմիւքիւի ըսուած չէնք
մը, ուր ձմեռները անցորդք կ՚ապաստանին
և ուղղակաց որջ է, և որոյ գագաթը գանձ
կայ զետեղուած, կը կարծեն։

Հայոց թաղերէն կայ որ առանձին են,
կայ որ Թուրքաց հետ խառն։

Սեւաստ 'ի հնումն, և 'ի նորումս միջա

հուշակաւոր քաղաք եղած է, բայց աւելի նշանաւոր շէնքեր չունի ։ Իբրեւ հնութիւն կը համարուի Վերին բերդ, քիչ մը բարձր բլրաձեւ դիրքի վրայ, որոյ գագաթը նոր շինուած է հասարակաց ժամացուցի աշտարակ մը, դեռ կան քանի մ'ալ տուներ ։ Իսկ Ներքին բերդը քակուած է բոլորովին, և տեղը տուներ շինուած ։ Վերին բերդի ըստորոտը նշանաւոր շէնք մը կայ ամբողջ մարմարիոնէ, կրկին մինարէներով, արտաքուստ խիստ չքեղ քանդակազարդ, մանաւանդ դրան ճակատը, ուր կայ ինձգլխեան երկու միջակ քանդակեալ և արուեստակեալ ծաղկունք, եւն. իսկ ներսը չքեղ չէ, Կէօք-Մէտրէսէ կ'անուանեն զայս, զոր Հայք կը համարին պալատ Սենեքերիմայ ․ շէնքը, քանդակներ և գրուածքներ նմանութիւն ունին Թօքաթի և Ամասիոյ մէջ եղածներուն ։ Արդեօք կրնա՞յ կարծուիլ թէ մինարէք և գրերը ետքէն աւելցուցած ըլլին ։ Այս շէնքի ներսը կը շրջէինք, և ահա երկու կանանչագլուխ իւլէմաներ տեսանք ընկողմանած շատրուանին ափը ընդհովանեաւ հին կաղամախի մը․ այս երկուքը ունէին երեք աչք, բարեւելէն զկնի հարցուցինք թէ կրնա՞ն տեղեկութիւն տալ մեզ այս շէնքի հնութեան մասին ։ Անոնցմէ մէկը՝ — «Այո, ըսաւ, շատ հին շէնք է, Կոստանդիանոսի շինածն է․ ․ ․ ։» Հասկցա՞նք, հասկցա՞նք, շնորհակալ ենք ։ — Ձեր պաշտօնն ի՞նչ է․ — Մեծ վարժապետ

ենք , ըսին ։ Անշուշտ , և անոր համար իբրև պատմագէտ խօսեցան . . . ։

Ներքին բերդի մէկ մասին մէջ կան երկու մէտրէսէններ դէմ առ դէմ կառուցեալ․ մէկ մի եւս քիչ մը բացակայ , որոց դրանց ճակատներ նմանօրինակ մանր քանդակներով զարդարուած են ։ Ասոնցմէ միոյն մէջ գըմբէթաւոր յարկի մը տակ ինն շիրիմք կան , որոցմէ մէկն մեծ և յախճապակով բեւեալ․ Հայք կ'ըսեն թէ Սենեքերիմի գերեզմանն է այն , ուստի յետոյ մարմինը փոխադրեցին Վան՝ Վարագը ։

Քաղաքիս փողոցներ , շուկաներ և խաներ անձեւ շինուածք են , ամբողջովին կաւակերտ , թէպէտ ներքուստ բաւական շնորհքով․ ամառն թոյնի պէս ժահահոտութիւն կը բուրէ փողոցաց մէջ տեղ տեղ լըճացած ու նեխած ջրերէն . աղբերու առատութենէն․ անկարելի է մանաւանդ Թըրքաց թաղերէն առանց քիթը բռնելու անցնիլ , այլ սակայն իրենք կը ծծեն անխորժանօք այդ հոտաւէտ օդը․ Ջուրը խիստ առատ կը վազէ ամեն կողմն , թէ՛ առուներով և՛ թէ աղբիւրներով․ գրեթէ տուն մը չկայ որ իւր բակի մէջն աղբիւր չունենայ․ իրօք բակերու հողն ու քարն անգամ ամէն օր կ'ողողեն մաքրեն , իսկ փողոցի դռնէն դուրս աղտոտ և աղբոտ կը պահեն ։ Քարայատակ չունին փողոցներ , անցորդն պատրիւ ունի ամառները աղտոտ փոշիներ կլլելու , իսկ ձմեռն աղբ

և կամ շաղախելու ։ Անկարագրելի է Հրապարակաց աղտոտութիւնը, ուր ամեն առաւօտ գեղերէն բեռնաւորեալ սայլերը և գրաստները կը լեցուին բողոք ընելու համար ։ Երեւակայելու է այս տեղերը եղած ամբոխին ժխորն ու աղաղակը, որ կը բաղկանան Թրքաց, Հայոց, Յունաց և Չէրքէզաց բազմութենէն ; որոց մեծ տուտուրն է ցորեն, անասուններ, եւն, զորս կը փոխարինէն՝ քաղաքէն զանազան ապրանքներ գնելով ։ Սեւասա յաջողակ առեւտրականութիւն կայ, մանաւորապէս մեծ քանակութեամբ ցորեն, և մեծ քանակութեամբ ոչխար, ձի և արջառ կը վաճառէ ։ Արուեստները տեղական պիտոյից համար ամեն տեսակը կը գտնուի, աւելի յաջողակ են երկաթագործք և պղնձագործք, որք Եւրոպիոյ րէվօլվէր և նոր հրացաններ ու անոնց փամփուշտներ կը շինէին ։ Տեղացի բաւական թուով Հայ բժիշկներ կային թէ քաղաքիս մէջ և թէ մերձակայ քաղաքները ցրուած, որք քաջ վիրաբուժութիւն սորված էին Ամերիկացի Տօքթէօր Ուիսդէն, և վիրաբուժական ամենանուրբ գործիքները տեղացի երկաթագործները ճարտարած էին. իրբև բարերար իրենց քաղաքին կը յիշատակէին յիշեալ Տօքթէօրը, յորմէ շատ մը առողջապահական սկզբունքներ ուսած էին. սոր աշակերտները մանաւոր ճարտարութեամբ գիտէին աչեաց մէջ գոյացած քարը հանել, ախտ

մը՝ որոյ շատ ենթակայ է Սեւաստցին: Արդ-
եօք ջրերէ՞ն է . . . :

Արուեստաւորք ընդհանրապէս Հայք
են. կարեւոր թիւ և գիրք մը ունին մոր-
թողներ (ղասսապ), որք նոյնպէս ամբողջ
Հայք են: Զգեստուց նորաձեւութիւն դեռ
մտած չէ այս քաղաքը, բայց կանանց հա-
գուստը շնորհալի չէ:

Զարմանալի է տեսնել Սեւաստցիները
այնքան կայտառ և սիրուն, անշուշտ օդին
և ջրոյն շնորհիւն է, ասոնց շնորհիւն է որ
այնքան անմաքրութեանց հակառակ՝ քաջա-
ռողջ են և կարմրերես. ուտելու մասին շռ-
այլ են, օղի և գինի բաւական առատ կը
գործածեն, առատ ալ միրգեր կ'ուտեն,
որք թէպէտ ոչ մէկն իր գաւառէն կ'ելնէ,
բայց եղած տեղէն աւելին և ընտիրն հոս կը
բերուի: Կը զարմանայինք տեսնելով այն
ինչ բժիշկներ և Բէլէտիէի ժողովք կար այս
քաղաքի մէջը, ինչո՞ւ պէտք էր այսքան
խանգարել և ապականել մաքուր այս քա-
ղաքը, պատասխանեցին.— Այո՛, տարին 30000
ղրշ. էն աւելի հասոյթ կայ Բէլէտիէին՝ խա-
նութներէ, մորթողներէ, կշիռքէ, և այլ և
այլ հրապարակային վաճառքներէ; են, բայց
հասարակաց համար ոչինչ ըրած, ոչինչ շի-
նած է. ի՞նչ կ'ընէին ուրեմն գոյացեալ հա-
սոյթները. եթէ հաւատալ պէտք է, մզկ-
կիթներու նորոգութեան և քանի մը երազ
եկած Ցաճիկ Էֆէնտիներու շիրմաց շինութեան

և այլ այսպիսեաց համար կը ծախսէ , ան-
շուշտ ժողովոյն պաշտօնէից ամսականները ալ
կը վճարէ ։ Երբ սատակ տուողն հաշիւ չպահանջէ
երբ քաղաքացին իւր պաշտօնեայն իրեն տէր
ճանաչէ , . և իւր պէտքերուն անխիղճ գըռ-
նուի , մինչ ամօթ կամ մեղք համարող կա՞
անոր սատակն ուտել և զինքն անքանի տէր
դնել . . . ։

Մեզ ցոյց կուտային քաղաքի մէջ այն-
պիսի Հայեր , որ մուրացկանի ձեւով հագ-
ուած էին , բայց քանի մը հազար ոսկեր
տէր էին . այնքան զօրացած է բռնաւորաց
երկիւղն այս ողորմելեաց վրայ , որ չեն հա-
մարձակիր իրենց հարուստ լինելը ցոյց տալ
գաղտուկ մաղտուկ գործեր կ'ընեն , ցած և
հին տներու մէջ կը բնակին , սատակնին կը
թաղեն . վասն զի եթէ յայտնուի իրենց ու-
նեւոր լինելը , կը վախնան թէ խլեն ձեռ-
ուընէրնէն ։ Մասամբ մը ընդհանուր է այս
վասն զի կարի հազուագիւտ են լաւ հագ-
նող , լաւ տուն ունեցող , ձի և ծառայ գոր-
ծածող ։ Գրեթէ քաղաքական հրապարակի
վրայ պայծառ և փայլուն Հայ մը չունի Սե-
բաստ ։ Քաղաքիս Թուրքաց մոլեռանդութիւ-
նը և անհերքողութիւնն այնչափ է , որ կրնան
Հայ մը ձիէն վար առնել , շուկայի և փողոց-
ներու մէջ անտեղի պատճառով մը , կամ , ի՞նչ
պէտք է պատճառ , մինչ Հայ լինելն բաւա-
կան պատճառ չէ՞ , կը քաշեն կը գանակո-
ծեն . եթէ Թուրք մը բան գնած է Հայէ մը

իրաւունք չունի Հայն սատակ պահանջելու , եթէ վճարէ թուրքն՝ շնորհ մ'է , եթէ ոչ , իւր իրաւունքն է ։ Անկիրթ և որիկայ անձինք շատ կան , ասոնց ծայրայեղ կրից քանի՛ քանի անմեղ զոհեր կ'իյնան Հայ ընտանիքներէ և պատանիներէն ․ այս ախտը մասամբ Հայ որիկաներու մէջն ալ ճարակած է , գառնուկ մանուկներ և մատաղաշ աղջիկները տերեւի պէս կը դողան դ'ուրս ելած , վարժարան կամ եկեղեցի գնացած ու դարձած միջոցին ․ եղեր են օրեր , որ յանդգներ են մինչև վարժարանի դուռներ պաշարեր և տղայ յափշտակեր են ։ Առաջնորդէն մինչև գեղացի քահանայն չեն կրնար փողոցներէ անցնիլ առանց Տաճիկ տղաքներէն « Քէշի՛շ , օ՛չ , օ՛չ , Քէշի՛շ , օ՛չ , օ՛չ » լսելու , հասարակ թուրքերն ալ կը զուարճանան , մանաւանդ թէ իրենք կը թելադրեն ։ Այսպէս իւրև ամենօրեայ սովորութիւն կը հայհոյեն Հայուն խաչ ու հաւատքը , և Հայք իրենց խոհեմութեան գլուխները կախելով լռելու պէս՝ կ'անցնին ․ բայց կան նորահասներ ալ որ չհանդուրժելով կը փոխարինեն կամ կը հալածեն այդ բղէզները ։

Քաղաքիս զբօսավայրեր և ուխտատեղիք դրեթէ միևնոյն նշանակութիւն ունին , և բաւական շատ են ։ Անոնցմէ քանիները միայն պիտի գրեմ , թողլով Ս․ Նշանի և Հրեշտակապետի վանքը առանձին ստորագրելու ։

ԱՆԱՊԱՏ , փոքրիկ վանք մ'է , Ս․ Նշանին

մօտիկ, քաղաքէն կէս ժամ հեռի, կից Դավրա գեղին։ Ունի քանի մը սենեակներ, պարտէզ, բակին մէջ ընտիր ջուր մը, պարսպի տակէն կ'անցնի գետակ մը և մեծ առու մը ուռիներով և ուրիշ ծառերով զարդարուած, օդը խիստ ընտիր, իր քովերը քանի մը քարայրներ կան, զորս կը համարեն ճգնաւորաց ճգնարան, և մեծամեծ քարերով հին գերեզմանատուն մը։ Անապատիս տաճարը կը նորոգէին 'ի հիմանց քարուկիր՝ բաւական մեծածախս, 'ի զո՛ւր։ Իբրև հիւանդանոց համարուած է այս վանքը, ուր ամիսներով կու գան կը կենան ախտաւորք. հոս գրեթէ ամեն օր երամ երամ կանայք կու գան քաղաքէն ուխտի նպատակաւ. հոս կու գան նաև անպարկեշտ անձինք Հայ և Թուրք, հոս կու գան ճգնաւորաց խումբը։ Բայց իրօք կրնայ յարմար հիւանդանոցի մը վերածուիլ, որում շատ պէտք ունի այսպիսի մեծ քաղաք մը։

Ս. ՅԱԿՈԲ, զոր կանխաւ յիշեցինք, Անապատէն կէս ժամ անդին է, միայն տաճար մի է առանց սենեակ ունենալու, անուշ ջուր մը ունի և սքանչելի է դիրքն ու օդը. քանի մը ուռիներ տնկած են, որոց հովանեաց տակ կը հանգչին ուխտաւորք և զբօսաւէրք։ Տաճարը՝ որ նոր շինուած էր, խախտեալ էր, դրան երեսը գանձանակ մը դրած, ժամկոչ մը կ'սպասէր հոն. պատին վրայ Ս. Յակոբայ պատկերը և ձեռագիր

քարտէզ մը , անճոռնի և սխալմամբ լի գըր-
ուած մը , որ այսպէս կ'սկսի « Յիսուսի Քը-
րիստոսի ծառայ զտէր Ս. Յակոբ մծպնայ
հայրապետ . . . » : Ի չորս թաղուած և անլուր
հրաշից կը գտնեն մի նորալուր հրաշք ևս ,
զոր ամեն մարդ գիտէ թէ որո՞ւ ուստ հը-
րաշքէն քաղած են . այս է « . . . Թօթափե-
ցաւ Սուրբն զվերարկուն իւր և անկան 'ի
նմանէ 12 կաթիլս և բուսան 12 արմաւենիք
և եռուն պտուղս » եւ, եւ: կանո՞ն էր , կոն-
դա՞կ էր , յորդորա՞կ էր , խառնափնթոր բան
մը , զոր ստորագրած էին քանի մը խառնա-
փնդոր անձինք :

ԽՈՆԸՐԿՏՈՒՐ վանք , աւերակ , ժամ ու
կէս հեռի է քաղաքէն , տաճար մը միայն
ունի Ս. Աստուածածին անուամբ , որոյ հո-
ղերը Տաճկաց ձեռքն են : Այս վանքը Խընդ-
րակատար կ'անուանեն ոմանք իբր թէ ուղ-
ղելով խոնըրկտուրն , բայց կ'երեւի թէ կը
սխալին , նա ուրիշ նշանակութիւն ունենալու
է , ինչպէս որ Տաճիկներն ալ կ'անուանեն
[illegible] :

ԴԱՎՐԱ , որ ամենէն մօտ գեղն է Սե-
բաստու , ամենէն ալ գեղեցիկն է իր առատ
ջրերով , գետակին շուրթն , զառ'ի կող փոքր
ձորոյն , բազմաթիւ ջաղացքներով , հովանա-
ւոր ուռենիներով , վայր սխրալի բոլոր
Սեբաստացւոց , ուր կու գան օրերով զբօս-
նելու և զուարճանալու . ընտիր է Քեփենեկ
[illegible] բղխած ջուրը , զոր խողովակներով

քաղաքը տարած են ։

Կորիճ և Հաստանկուռ երիտասարդներ կան Հոռ․ կայտառ և քաջառողջ են ուստերք ու կանայք ։ Բոլոր բնակիչքը Հայ են , և մեծաւ մասամբ ջաղացպանութեամբ կ՚ապրին ։ Ունին քարաշէն պայծառ եկեղեցի մը և նորաշէն վարժարան մը ։ Եկեղեցւոյն կից կակուղ ժայռերու մէջ քարայրներ կան , որոց վրայ շատ բաներ կը պատմէին կռապաշտութեան ժամանակներէ ։ Այն ժայռի մէկ ճակտին վրայ երկու մեծ պատուհանի ձևով գուռներ կան․ կ՚երևի յատկապէս փորուած , նոյն քարէ սիւնակով մը բաժանեալ , Զաթոլ Ս․ Սարգիսն է , ըսաւ Տէրտէրն․ սանդուխ մը ցոյց տուաւ ժայռի վրայէն փորուած , որ կը հանէր Զաթոլ Ս․ Սարգիս , ուր սեղան մը կայ , ըսաւ , պատարագելու , և գեղի կանայք ու մանկունք հոն խունկ ու մոմ կը վառեն կիրակամուտ իրիկուններր ։ Շատ մը մանր խաչեր կային քանդակուած այն քարերուն վրայ ։ Քարայրները՝ ճգնաւորաց տեղեր են եղած , կ՚ըսէր Տէրտէրն , և Զաթոլ Ս․ Սարգիսն իրենց համար պատարագի խորան , Հայոց նոր քրիստոնէութեան սկսած հալածանաց օրերը ։ Այն ժայռերու ներքև կային հին գերեզմաններ՝ վաղ օրերէ մնացեալ ։

Աւերակ վանքերէն կը յիշատակուին Դէվէկրէքի Ս․ Գէորգ ։ Առաքելոց վանք՝ Դուղասարին վրայ ։ Սոխկերոյ կամ Սոխակերաց

վանք, ուր կ'աւանդեն թէ ճգնաւորներ ե-ղեր են, որք միայն սոխ և հաց կը ճաշակեին ամբողջ տարին, քաղաքէն երեք ժամ հեռու սենեկաձեւ փորուած քարայր մ'է: Գըլ-խըտեղ, Ս. Աւետարանոսի գլխատութեան վայրը, եւն:

Սեւաստիա քաղաքը անշուք տեղ մը ու-նի, շինուած հովտի մը մէջ, անծառ և ան-ջրդի: Գծուծ և հին շէնք մի էր նոյն իսկ կառավարութեան պալատը. անկանոն իր առանձնատուներ և բանտերը: Քաղաքին մէկ կողմն է Ալիս գետ (Գըզըլ Ըրմագ), կէս ժամ հեռու, որ հարաւային և արեւմտեան սահմանէն կ'անցնի. իր վրայ ունենալով կամարակապ քարաշէն կամուրջ մը, զոր կ'ա-ւանդեն թէ Սենեքերիմայ արքայադուստրն շինած է: Կան այլ և այլ մանր վտակներ ալ, բայց մանաւանդ Ալիսի վրայ գոր-ծարաններ շինելով մեծամեծ օգուտներ կըր-նան ձեռք բերել: Ալիս կը բղխի Երեւելեան հիւսիսէն, Հապէշ լեռներէն, որ մայրի, կաղնի, եւն. անտառներով հարուստ է, և շէնքի ու վառելիքի փայտեր կը բերէ այս լեռնէն քաղաքացւոց 'ի պէտս, և պէս պէս ձուկեր կը մատակարարէ: Հապէշէն զկնի Սեւաստիա նշանաւոր լերինքն են Եաղդըկ, (Եըլտըզ տաղին), Գուռլավնիկ՝ որ նոյնպէս անտառոտ է, Զամլը պէլ, Սախսուր և Սպի-տակ սարեր (Աք տաղի): Իրիս կամ Թօզանլը տային ալ Սեւաստիա լեռներէն կը բղխի:

Երկրիս գլխաւոր բերքերն են վաճառականութեան համար ցորեն, գարի, ճէհրի, գազի խէժ, տորոն, սալէպ, ալուճաննի, սամոյր, փայլենի, այծու և ոչխարի բուրդ և մորթ, եղ, մեղր, պանիր ևն. Ընտիր և առատ աղի աղբիւրներու լիճեր կան, մեծ քանակութեամբ աղ կը վաճառեն բոլոր շրջակայ գաւառաց։ Աղէկ կարպետ (քէլիմ) և Քիւրդի գորգ (խալը) կը գործեն։ Հանքեր կան գաճի (ալչը), բորակի (կիւհէրչիլէ), ընտիր մարմարի, կաւիճի և սպիտակ քարակաւ, ևն։ Ունի նաև երկու ջերմուկ տաք և պաղ հանքաջուր, ուր յաճախ կ'երթան Սեւաստացիք թէ առողջութեան և թէ զուարճութեան համար։

Երկրիս հողերը մեծաւ մասամբ՝ Թուրքաց սեփականութիւն են, թափուր եղած . . . արգաւանդ և բարեբեր են ընդհանրապէս. գրեթէ դաշտի մեծ մասն, լերանց ստորոտները, և բլուրները կրային և աղային են, սպիտակ գունով հողեր։ Բազմաթիւ բլուրներ կան այսպէս, զորս տեղացիք կ'անուանեն փուռ։ Լեռները սկսեալ Ամասիայէն ցայսր մերտաղի, պաղլեղի և այլ հանքերու գանձարան են։ Գիւղերու մէջ երկրագործութիւն խիստ ծաղկեալ է, և բնակիչք առոյգ, հսկայ, և աշխատասէր, այսու ամենայնիւ ծանր ծանր զրկանաց և հարստահարութեանց ենթակայ, զորս կը կրեն Չէրքէզներէ, Քիւրդերէ, քաղաքացի Թուրքերէ

զօրքերէ, աւազակներէ, մէկ խօսքով՝ տեղական կառավարութեան անհոգութենէն ու անարդարութենէն: Ճանապարհն է մեծ պողոտայն Բաղդադի, որ Դէմիքըմ Դաշէն անցնելով, Տիվրիկէն քիչ մը հեռու՝ ուղիղ կ'երթայ Մալաթիա. միւս արահետն է Կարնոյ ուղին՝ Երզնկայի վրայով, լեռնոտ:

Սեւաստու մէջ տեսայ Կիւրինցի Հայեր, որք կը պատմէին իրենց եկեղեցւոյ կողոպտուիլը, այս երկու տարուան մէջ Թուրքերէն կրած անտանելի զրկանք, բռնութիւն և հարստահարութիւն: Արաքեանի տանը քանի մը ամիսէ 'ի վեր ամեն գիշերը պաշարուիլ և քարկոծուիլը, Խնինոց ձէնէղէ Զիա պէյին անիրաւութիւնքը և անոր Թուրք սրիկայից տուած քաջալերը, իրենց Առաջնորդին՝ Մանճըլըխու Զաքարիա եպիսկոպոսին անպգայութիւն և անկիրտանութիւնը, որ այս ձիրքերուն հետ ունի նաև ծերութիւն և հիւանդութիւն, սիրտ և միտք չունեցող անձն, որ պատկեր է վանքը: Ասոր համար կ'ըսեն թէ՝ քաջ ձի նստել գիտէ եղեր; և միայն այն արժանեաց վրայ եղած է եպիսկոպոս Սուր. Աթոռէն. սա վանքի պատեր և ջաղացքներ իրեն անուան վրայ կալուածագրել տուած է, իբրև իւր սեպհական, որպէս զի ժողովուրդ չկրնայ հրաժարեցնել զինքը առաջնորդութենէ: — Անմիտ բան է այս — : Թէ՛ ասոր և թէ՛ իրենց ցաւոց համար Պատրիարքարան յաճախ բողոքած

են, այլ անլսելի մնացեր է ։ եւն, եւն ։

Գրեթէ ամեն օր գեղերէն կը դիմէին Հայք Առաջնորդին և կառավարութեան, թէ՝ Քիւրդեր ու Չէրքէզներ մեր եզները քըշեցին տարան, թէ եզները քերթեցին՝ կաշին տարան, թէ՝ լեռը փայտի համար գնացողները ծեծեցին ու կողոպտեցին. միայն մէկ գիւղէն 18 ձի և 12 եզն տարեր էին նոյն օրը Չէրքէզներ, և Հայոց [illegible] ըրած արտերուն տէրեր էին, ընդ պաշտպանութեամբ քաղաքի հռչակաւոր Մէհմէտ Ալի Էֆէնտիին. ասոր բարեխնամ հովանեաց ներքեւ ապաստանեալ են ամենայն մնասակար անձինք Մուշոյ քաղաքին և բոլոր երկրին, որոնց ամենէն նշանաւորն է Քիւրդ Ալիշան պէյն, եւն, եւն։

Մուշոյ Ս. Սարգիս եկեղեցւոյ Առաջնորդարանը նստած գտանք հռչակաւոր Ցիգրանեան Մկրտիչ եպիսկոպոսը, որ եկած էր ութն ամիսէ 'ի վեր․․․։ ի՞նչ ըսենք այս մարդու համար, զոր ոչ ոք կայ չճանչցող․․․։ Հազիւ շարժեցաւ տեղէն Թօքաթ գնալու, և անտի Ամասիա։ ինչո՞ւ կը շրջի, ի՞նչ կ'ընէ, միթէ պէ՞տք է հարցնելու։

Փափաքելի էր այս տեղի Հայոց ներքին կեանքի, տնական և ընկերական սովորութեանց, աւանդութեանց, լեզուին, ոճոյն, վէպերուն և խաղերուն վրայ տեղեկութիւն գրել, վասն զի իսկապէս Հայկական հին կեանք կայ ասոնց մէջը. բայց ատոր համար հարկ

էր բաւական օրեր անցունել հոն և պտըտե-
ըը շրջիլ, որ շատ ցանկալի էր ինձ, այլ
պաշտօնս կը փութացնէր զիս մեկնիլ: Սովո-
րութեանց և արարողութեանց մասին շատ
նման էին Վասպուրականցւոյն, ուստի գաղ-
թեալ են. բայց լեզուն շատ տարբեր կը
խօսին, գրեթէ մեծաւ մասամբ Փոլսեցւոյ
նման: Անշուշտ գիտենք որ Սենեքերիմէն յա-
ռաջ շատ յառաջ Հայեր կային այս կողմերը:

Ուրիշ առթիւ, կամ ուրիշներու թողլով
հետաքրքիր լինել և գրել այս մասերը, կը
փութամ վերջ տալ Սեբաստիոյ տեղեկա-
գրութեանս, անվերջ ունենալով յուշիս մէջ
իրենցմէ՝ ազնիւ և զգայուն անձանց անոյշ
յիշատակը, և բոլորին համար յառաջադի-
մելու և նորոգուելու քաղցր յոյս:

Քաղաքիս Հայոց եկեղեցիքն են Ց. որոնց
մէ երեքն՝ փոքրիկ: Վարժարաններն են՝ 1
ուսումնարան և 1 ծաղկոց Թարգմանչաց ան-
ուամբ: Ծաղկոց 7. Ներսիսեան, Արամեան,
Թարգմանեան, Ս. Սահակեան, Ս. Մինասեան,
և երկուքն անանուն: Վարժարան 3. աղջը-
կանց՝ Հռիփսիմեան, Լուսինեան և Գեղիք-
եան: Ծախք վարժարանաց տարեկան 52000
ղրշ. որոց 47000 ղրշ.ը Սենեքերիմեան ընկե-
րութիւն կը հոգայ, երկու խանութներու ար-
դիւնքներով և ընկերաց բաժանորդագնով.
մնացեալը մասնաւոր ընկերութենէ մը, Ս.
Մինաս. եկեղեցիէն, և մաս մը՝ աշակերտնե-
րէ: Թիւ ուսանողաց 1422 մանկունք. 494

աղջկունք ։ Թիւ Հայոց 13200 ։ Կաթոլիկ և Բողոքական Հայք 72 ։ Յոյնք 330 ։ Թուրքք 18437 ։ Աղոխեան՝ թուրք բօշայ 200 ։

Հայաբնակ գիւղօրայք ։

ԲՐԳՆԻԿ գեղ. ամբողջ Հայ կաթոլիկ. Թիւ նոցա 1800. ունին եկեղեցի և վարժարան ։

ԳԱՎՐԱՑ գեղ. Եկեղեցի 1. Աստուածածին ։ Վարժարան 1. Գաւթեան ։ Ուսանողք 100 մանկունք. Թիւ Հայոց 880 ։

ՍԱՐԸ ՀԱՍԱՆ գեղ. Եկեղեցի 1. Ս Գէորգ. Թիւ Հայոց 96 ։

ՓՕՐԱՉԻԳ գեղ .... Թիւ Հայոց 30 ։ Թուրքք 30 ։

ՆՈՐ ԽԱՆ Աւան. գայմագամութիւն ։ Եկեղեցի 1. Ս Խաչ ։ Վարժարան 1. Սենեքերիմեան ։ Ուսանողք 100 մանկունք. Թիւ Հայոց 682 ։ Թուրքք 720 ։

ՇԸՆԳՈՒՐԱԿ գեղ. Եկեղեցի 1. Ս. Սարգիս ։ Թիւ Հայոց 28 ։ Թուրքք 110 ։

ՂԱԼԴԸ գեղ. Եկեղեցի 1. Ս. Սարգիս. Թիւ Հայոց 256 ։

ԻՇԽԱՆԻ գեղ. Եկեղեցի 1. Ս. Նիկողոս ։ Վարժարան 1. Բագրատունեան ։ Ուսանողք 60 մանկունք. Թիւ Հայոց 408 ։

ԳԸԴՄԱՃ գեղ. Եկեղեցի 1. Ս. Սարգիս ։ վարժարան 1. Ղեւոնդեանց ։ Ուսանողք 50 մանկունք. Թիւ Հայոց 411 ։

ԲԻՆ—ԿԷՕԼ գեղ. Եկեղեցի 1. Ս Մինաս ։ Վարժարան 1. Ս. Սեւերիանոսեան. Ուսա-

նողք 60 մանկունք · Թիւ Հայոց 615 ։

ԳԵՏՐՈՍԻ կամ **ՂՕՉՀԻՍԱՐ** գեղ․ գայ-մաղատմութիւն ։ Եկեղեցի 1․ Ս․ Յակոբ ։ Վարժարան 1․ Գետրոսեան ։ Ուսանող 110 մանկունք ։ Թիւ Հայոց 706 ։ Թուրքք 470 ։

ԵԷՆԻՃԷ գեղ․ Եկեղեցի 1․ Ս․ Յակոբ ։ վարժարան 1․ Արգարեան․ Թիւ Հայոց 157 ։

ԽԱՆ,ՉԱՌ գեղ․ Եկեղեցի 1․ Ս․ Սարգիս ։ վարժարան 1․ Աթանագինեան ։ Ուսանողք 60 մանկունք․ Թիւ Հայոց 467 ։

ՂԱՎՐԱՋ գեղ․ Եկեղեցի 1․ Ս․ Փրկիչ ։ վարժարան 1․ Վռամշապուհեան ։ Ուսանողք 40 մանկունք․ Թիւ Հայոց 261 ։

ԽՈՐԱՍԱՆ գեղ․ Եկեղեցի 2․ Աստուածածին և Ս․ Սարգիս ։ վարժարան 1․ Արշակունեան ։ Ուսանողք 100 մանկունք․ Թիւ Հայոց 618 ։

ԱՂՏՔ կամ **ԴՈՒՋԱՍԱՐ** գեղ․ Եկեղեցի 1․ Ս․ Կարապետ ։ վարժարան 1․ Հրեշտակապետեան ։ Ուսանողք 200 մանկունք․ Թիւ Հայոց 1631 ։

ԴԱՎՇԱՆԼՈՒ գեղ․ Եկեղեցի 1․ Ս․ Թորոս․ Թիւ Հայոց 83 ։ Թուրքք 420 ։

ԳԱՎՐԱ կամ **ԳԵՐԵՐԱ** գեղ․ Եկեղեցի 1․ Ս․ Սարգիս ։ Վարժարան 1․ Ս․ Մեսրոբեան ։ Ուսանողք 50 մանկունք․ Թիւ Հայոց 438 ։

ԿԱՄԻՍ գեղ․ եկեղեցի 1․ Ս․ Թորոս ։ Վարժարան 1․ Ս․ Սահակեան ։ Ուսանողք 80 մանկունք․ Թիւ Հայոց 827 ։ Թուրքք 75 ։

ՇԸԺՂԵՆԻԿ կամ ԽԱՐ—ՀԻՍԱՐ գեղ. Եկեղեցի 1. Ս. Սարգիս ։ Վարժարան 1. Գարթեւեան ։ Ուսանողք 75 մանկունք . Թիւ Հայոց 827 ։ Թուրքք 300 ։

ԻՍԴԱՆՕԶ գեղ. Եկեղեցի 1. Ս. Թորոս ։ վարժարան 1. Սիւնեաց ։ Ուսանողք 60 մանկունք . Թիւ Հայոց 498 ։ Թուրքք 128 ։

ՃԱՆՃԻ գեղ. Եկեղեցի 1. Ս. Խաչ . Թիւ Հայոց 138 ։ Թուրքք 310 ։

ԹՈԴՈՐԱԿ գեղ. եկեղեցի 1. Ս. Յակոբ ։ վարժարան 1. Տաճատեան ։ Ուսանողք 50 մանկունք ։ Թիւ Հայոց 500 ։ Թուրքք 370 ։

ԿՈՎՏՈՒՆ գեղ. Եկեղեցի 1. Ս. Աստուածածին ։ Վարժարան 1. Վարդպատրիկեան ։ Ուսանողք 200 մանկունք . Թիւ Հայոց 1145 ։

ՔՕԴՆԻ գեղ. Եկեղեցի 1. Ս. Սարգիս ։ վարժարան 1. Մովսէսեան ։ Ուսանողք 60 մանկունք . Թիւ Հայոց 483 ։

ԴԵԽՈՑԱՑ գեղ. Եկեղեցի 1. Ս. Կարապետ . Թիւ Հայոց 70 ։ Թուրքք 270 ։

ՁԱՐԱՑ Աւան . գայմագամութիւն ։ Եկեղեցի 1. Ս. Լուսաւորիչ ։ վարժարան 1. Արշակունեան ։ Ուսանողք 200 մանկունք . Թիւ Հայոց 1497 ։ Թուրքք 1900 ։

ՔԱՐՀԱՏ գեղ. եկեղեցի 1. Ս. Աստուածածին ։ Վարժարան 1. Թարգմանչաց ։ Ուսանողք 30 մանկունք . Թիւ Հայոց 328 ։

ԱԼԱ ՔԻԼԻՍԷ գեղ. Եկեղեցի 1. Ս. Մինաս ։ վարժարան 1. Նարեկեան . Ուսանողք 150 մանկունք . Թիւ Հայոց 663 ։

ԹԷՔ ԷՎԼԻ գեղ. Եկեղեցի 1. Ս. Գէորգ. Թիւ Հայոց 130։

ՂԱՐԱ ԲՕՂԱԶ գեղ. Եկեղեցի 1. Ս. Խաչ։ Վարժարան 1. Առաքելոց։ Ուսանողք 40 մանկունք։ Թիւ Հայոց 224։ Թուրք 40։ Քիւրդ 25։

ՉԱՅ ՔԷՕՅԻՒ գեղ. Եկեղեցի 1. Աստուածածին։ Թիւ Հայոց 80։ Թուրքք 180։

ԳԱՂՁԷՃԻԿ գեղ. Եկեղեցի 1. Ս. Գէորգ։ Վարժարան 1. Ռուբինեան։ Ուսանողք 30 մանկունք. Թիւ Հայոց 279։ Թուրքք 40։

ԽՕՐՕԽՕՆ գեղ. Եկեղեցի 1. Ս. Հրեշտակապետ։ Վարժարան 1. Խախառունեանց։ Ուսանողք 40 մանկունք։ Թիւ Հայոց 372։ Թուրքք 280։

ԲՐԱԲԵՐԴ գեղ. Եկեղեցի 1. Ս. Թորոս. Վարժարան 1. Մամիկոնեան։ Ուսանողք 60 մանկունք. Թիւ Հայոց 362։ Թուրքք 251։

ՈՂՆՈՎԻՏ գեղ. Եկեղեցի 1 Ս. Յակոբ. Թիւ Հայոց 58։ Թուրքք 700։

Վիճակիս մէջ գտնուած օտար ազգաց գիւղերու և բնակչաց թիւը չկրցանք ճիշդ ձեռք բերել։ իսկ գեղերն են՝ Թուրք, Քուրդ, Գըզըլպաշ, Չէրքէզ, Յոյն, Բօշայ։

Ս. ՆՇԱՆԻ ՎԱՆՔ

Ինչպէս յայտնի է 'ի պատմութենէ, ԺԱ. դարուն սկիզբները, Վասպուրականի Սենեքերիմ արքային և չորս հարիւր հազար Հայ

ժողովրդեան գաղթականութեան օրերը հիմնուած է սոյն մենաստանը ։ Սեբաստիա փոխանակ Տուրայ՝ Ոստանայ եւն., եւ Ս. Նշանն փոխանակ Վարագայ, երբէք անբաղդատելի փոխանակութիւն, զոր օրինակ նախամարդն 'ի դրախտին եւ արտաքոյ դրախտին ։ Իրաւունք ունէր դժբաղդ Թագաւորն իւր սերունդով եւ իւր ժողովրդով մէկ տեղ ցվերջին շունչ կարօտիլ, հառաչել Վասպուրականին, Աղի ծովին, Արտոսին, եւ Վարագայ սարին, մինչեւ կտակել գոնէ իրենց մարմինը դարձունել աւանդել իրենց կեանք տը-ւող ցանկալի հողոյն, իրենց արեւ տուող չոլին եւ ջուքին ներքեւ ։

Ս. Նշանի վանք կառուցեալ է Մէյրէ-գում լերան ստորոտը, թէպէտ դաշտային այլ բարձրադիր է իւր տեղին ։ Շէնքերը անձեւ եւ խառն 'ի խուռն են, գլխաւորաբար երեք բակի բաժնուած ։ Ուխտաւորաց թաղ, Վարժարանի կամ սեղանատան թաղ, եւ Միաբանից թաղ. կրկնայարկ են յարկերը, եւ հում աղիւսով կերտուած, ախոռն ու գոմը սոյն թաղերուն կից. Նեղ եւ մութ փողոցներ ու սանդուխներ ։ Մեծ. եւ պայծառ կը համարուին շէնքերուն մէջ առաջնորդարանըն, վարժարանն եւ սեղանատունն ։ Մըշտահոս ջրոց չորս աղբիւրներ կան վանքին մէջ ։

Երեք տաճար ունի քովէ քով ։ Առաջինն Ս. Նշան, խաչաձեւ, հնաշէն, գմբէթա-

արկ, չորս քառակուսի սիւնաձեւ անկիւնե-
րով, որոնց և ոտանց կիսէջն 'ի խոնարհ
ախճապակիով բաժեալ։ Ս. խորանի երկու
ողմն նկար և մեծին աւանդատուններ կան
. Պօղոս և Ս. Պետրոս անուամբ. իսկ դը-
ան կողմն յաջմէ՝ խորան Ս. Կարապետի,
րոյ սեղանն և շրջապատը մարմարեայ, քան-
ակեալ և ոսկեզօծեալ. 'ի ձախմէ՝ խորան
Գլխադրի։ Տաճարիս գրան քով դաւթէն
նեղլիք նեղ դուռ մը կայ, որ սանդուխով
ը հանէ փոքրիկ վերնատուն մը հանդէպ
Աւագ խորանին, այս է տեղի աղօթելոյ
Ծագաւորին։ Ամբողջ տաճարիս յարկը, որ-
մունք և յատակը խճնաւ են։

Հին, և բաւական արուեստակերպ. Ա-
թոռ մը ցոյց տուածն, որոյ վրայ կը նստի Ե-
լեր Սենեքերիմ արքայն։

Երկրորդ տաճարն է Ս. Կարապետի ան-
ուամբ, մեծ, ընդարձակ, նոր, լուսաւոր,
բարձրագմբէթ, տասնց սեան, նորոգեալ
'ի հիմանց 1857 ամին. աջակողմեան դասին
երկու վանդակաւոր դռներով կը մտնանք
փոքր խորան մը՝ Էջմիածին, ուր 'ի միջա-
վայրի Փառատուն մանկանց լճէն իշման քա-
րը բերած զետեղած են սեղանի վէմ քարին
ներ. վրայի սեղան սիւնազարդ և քանդա-
կազարդ, ողջ մարմարիոն, ոսկեզօծ. քան-
ակները կը ներկայացընեն մէկ կողմը Բա-
անիքն, ուր կը դիմէ Կարապետականն, և այն
րանեկի Մայրն՝ որ իւր մանուկն Մելիտոն

չալուկած կը փայլէ հասնիլ և խառնել զայ-
սրբոց Քառասուն Մանկանց ոսկերաց հանգի-
ստին ։ միւս կողմն ոսկերաբարձ սայլեր ։ և
Պետրոս Եպիսկոպոս եկեղեցական հանդիսիւ
որ կ'ամփոփէ Երանելեաց նշխարները · բա-
ւական ճարտարութեամբ կերտուած ։

Գեղեցիկ է մարմարեայ ճակատ դրա-
Ս. Կարապետին , նոյնպէս քանդակեալ և ոս-
կեզօծ · իսկ փեղկերը երկաթէ և արոյրէ
վանդակաւոր , մէկ փեղկին վրայ Մկրտի Ք-
րիստոս , և միւսին՝ քարոզէ Մկրտիչն · մե-
ղաւորք և մաքսաւորք ունկն դնեն , և ա-
ընթեր՝ Գառն Աստուծոյ ։

Երրորդ տաճարն է Ս. Աստուածածնի
փոքրիկ գաւիթով մը , փոքրիկ է նոյն իս
տաճարս , այլ սիրուն և չքեղ , չորս անկիւ-
նը կրկնասիւն , 'ի մէջի գմբէթ , և յատակ
յախճապակի ։ Ցաջմէ շիրիմ Գետադարձի
Պետրոսի · (թէպէտ սորա նշխարներն ևս
փոխադրուած են 'ի Վարագ ·) և 'ի ձախմ
շիրիմ Թէոդորոսս Աբեղայ Նահատակին , որ
միւնն էր յորդւոց Ս. Գոհարինէի , մարտիրո-
սացեալ 1156ին՝ նոյն կողմանց բռնաւոր
Թուրք Ցանիշմանտէն ։ Այս երկու շիրիմներ
ալ ընտիր մարմարիոն քարերով շինուած են
իրենց պատկերները որոնց վրայ նկարուած
պատմութիւնը խոշոր տառերով սռան-
ւոր գրուած , և վրանին փայտեայ ոսկեզօծ
խաչկալներով չքեղ յօրինուած ։

Մեծ դաւիթը , ուստի կը մտնենք այս

երեք տաճարները, կը պարունակէ կարգ մը Առաջնորդ եպիսկոպոսաց և վարդապետաց գերեզմանները ։ Իսկ հասարակ Միաբանից գերեզմանները վանքին պարսպէն դուրս յարեւելս է, որմափակեալ, կից տաճարաց որոց, կամ ըստ ուղիղ աւանդութեան՝ «Ընդ-հովանեաւ սրբոյ եկեղեցւոյն հանգուցեալ». այս հասարակաց հանգստարանին դրան մօտ Ս. Նշանի հիւսիսային պատին փակած է գերեզման Անանիա եպիսկոպոսին և կաթողիկոսին Սեբաստիոյ. որոյ օրով չորս կաթողիկոս կար Հայոց. . . 1203—1205. Հռոմկլայ, Սիս, Ծիրակ և Սեբաստիա ։ Ահա. Անանիայի տապանագիրն ։

«Յայս դամբարանիս եղին ըզմարմին,
«Տեառն Անանիա կաթողիկոսին.
«Որ օծեալ նստաւ վեհապետ ազգիս,
«Ի գերահռչակ սուրբ մենաստանիս.
«Սա էր ազգական Գէորգի մեծին,
«Գետադարձ կոչեալ սուրբ հայրապետին.
«Ժամանեաց վախճան սուրբ կենաց նորին,
«Թուին վեց հարիւր յիսուն և վեցին »։

Ընդարձակ պարտէզ մը ունի վանքս, ուր տնկուած են ճէհրի ծառեր, մրգաբեր տունկեր, բարակենիք և ուռենիք, և կը մըշակեն զանազան բանջարեղէններ. Ջուր մը կ'անցնի միջէն, և Լոյս—աղբիւր մը ունի. իբրև զբօսավայր է քաղաքացւոց և ուխտաւորաց, որք ամեն օր գրեթէ պակաս չեն, բայց աւելի բազմութեամբ կու գան կիրակի

օրերը ։ Վանքն ունի 47 կտոր արտ, երկու ջաղացք, և 10 խանութ՝ քաղաքի մէջ ։ Երկրագործութեամբ կ՚զբաղին, և թէ մշակած պտղիներէ, ուխտաւորներէ բաւական հասոյթ ունին . բայց և այնչափ կը մխիթարուին, փառքն զի իբրև միակ մեծ վանք, համաշխարհի վրայ, քաղաքի մօտ, ամեն օր լի են ուխտաւորներ, ճամբորդներ այլ և այլ ազգէ և աշխարհէ, անշուշտ վանքի ապահովութեան համար ալ այս տեղն ու կերպըները մէջոց մ՚է ։ Այսու ամենայնիւ իւր տնտեսական վիճակը բարւոք է, և տարիէ մը ՚ի վեր էր որ Գեր. Առաջնորդ Ս. Հայրն վանքի վարժարանին մէջ 25 գիշերօթիկ աշակերտներ հաւաքած էր Թէմի գեղերէն և քաղաքէն, որոց կ՚աւանդուէր Հայերէն գրականութիւն, ազգային և Սրբազան պատմութիւն, կրօնք, Թըւաբանութիւն, տաճկերէն և երաժշտութիւն . այս աշակերտներուց կոչումն էր Վարդապետ, քահանայ, և վարժապետ լինել ։

Կանոնաւոր էր մանկանց ննջարան և մահիճները, մաքուր՝ ուսումնարանը, և վանքի տպեալ ու ձեռագիր մատեաններն ալ շատ խնամքով զետեղուած էին ուսումնարանի գրադարաններու մէջը . անշուշտ եթէ արժանաւոր ուսուցիչներ ալ ունենան, ասոնք պիտի պտղաւորեն Նորին հայրութեան գովելի ջանքն և փառաւորեն բաղձացեալ նպատակն . Ս. Նշանի վանքի իրաւասութեան տակն են վիճակիս միւս վանքերը . և Զէա-

րոս Հայր սուրբն, Առաջնորդն, այնքան լաւ հմտութիւն և կրթութիւն ունի վանական կառավարութեան, այնքան աղէկ կը հասկընայ հողագործական և տնտեսական գիտնա-կը, այնքան սրբասէր և պարկեշտ կրօնաւորութիւն ունի; Միաբանականաց կը հասկընայ թէ վանքերուն ինչ կ'սպասէ ազգը. անընչասէր, անձնանուիրութեամբ, այնպէս որ իրեն նման քիչ կայ այսօր մեր վանականաց շըրջանին մէջը. բայց քաղաքական առաջնորդութեան պաշտօնը խիստ ստանձնելի լինելով, կը զրկէ ազգը վանքերուն համար ընծաիք առողջ իմաստութիւններէն, որքան մենք կ'ըսպասենք և որքան կարող է ինքն ընծայել.

Երբեմն ծրքնակ մեր Հայաստանի աշխ զաւառաց կը յիշատակեմ թէ, Ս. Նշանի և Ս. Հրեշտակապետաց և միւս վանքերուն աղօթեր ու կանոնաւորութիւնը, ինչպէս նաև քաղաքի եկեղեցեաց կարգաւորութիւնը Առաջնորդի անձուամբ գրեթ սիրուած է և կարգաւորութիւն առանուած, բայց այս կարգաւորութեան պատճառները բոլոր օրինակելով ասուամբք մը մէջ՝ Վարդան Հայր սուրբն, իր կողմէն ալ երկարոց գրելով՝ թէ «Որքան իմ անուանս են գրուած, բայց այսքաներ այս վանքին, այսքանը այս վանքին, այս եկեղեցւոյն, այն եկեղեցւոյն են ; չ եմ, զոր ներկայացնելով Մեծաշնորհին ; վաւերացնելու ատեան է. Պատուիրին կ'երթամ, և այսպէս ամբողջացուցած է ազգին առաջարկուածները :

Ս. Նշանի վանքին միաբան և իբրև առ-նօրէն ժողով՝ երկու վարդապետ միայն կա-յին, ուխտին տիրացու, մշակը, անասունք, այլ և այլ պաշտօնեայք, և երկու անկեալք։

Ս. ՀՐԵՇՏԱԿԱՊԵՏԻ ՎԱՆՔ

Քաղաքէն հինգ ժամ հեռի է, Աղթաւոց կամ Գուղամաւարին մօտ բարձր լեռնակի մը վրայ, որ կը նայի հովտի բոլոր գեղերը, և կը դիտէ Ախիսին երեսը և շրջապատ լերանց գեղեցկութիւնները։ Բնական թուով սեն-եակներ ունի կրկնայարկ, բայց խարխա-լեալ։ Փոքրիկ տաճար մը միայն ունի, բայց շատ սիրուն։ Այս վանքը Քրդերէ և տա-ճիկներէ շատ վնաս կը կրէ. իւր արտերը մշակել տալու և վանքին հսկելու համար Ս. Նշանէն ղրկուած էր, հոն Զարացի Մովսէս վարդապետ, հսկայ և կարիճ անձն։ Վանքի պարտիզին մօտ խաչ—քար մը կայ, գերեզ-մանաց, ուստի գտնուած էր 1871ին Ս. Գո-հարինեանց ոսկերքը արկղաձև շարուածքի մը մէջ զետեղուած — և վրան թղթաչափ մե-ծութեամբ սպիտակ քար մը իբրև խուփ դրուած, զոր աչօքս տեսայ և վրայի գրը-ուածքն օրինակեցի, որ է. «ԱՅՍ ՆԱՀԱ-ՏԱԿՔ ՈՐ ԿԱՏԱՐԵՑԱՆ ՄՕՏ ՎԱՍՆ ՔՐԻՍՏՈ-ՍԻ. ՌՍՏԻՌՍ. ԵՒ ԳՈՀԱՐԻՆԷ. ՏՆԿԻԿ ԵՒ ԾԱՄԻԴԷՍ» Քարին միւս երեսը գրուած՝ «ԵՒ ԵԴԱՆ ՑԱՑՍ ՏԵՂԻՍ Ի ՁԵՌՆ ՍՈՒՐԲ

ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ԲԱՐՍՂԻ ։ ԹՈՒԱ․ ՌԼԶ ։» Այն յորոց նշխարք ամփոփած են այժմ վանքիս տաճարին մէջ յաջակողմն՝ պատին տակ, Ա․ Հրեշտակապետի մեծ և անեղ պատկերին ներքև ։

ՁԵՌԱԳԻՐՔ ԵՒ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆՔ

Աւետարան մէջ բազմաթիւ են ձեռագիրները, բայց մենք մեր տեսածներու ցանկը և յիշատակներն միայն կը դնենք այս տեղ ։

1․ Աւետարան, փոքր երկաթագիր, մագաղաթ, ՚ի Մայր եկեղեցին․ ընտիր ոսկենկար, պատկերազարդ, որոյ դրան վրայ Արաբերէն գրուածք մը կայ, զոր օրինակել տուի թէպէտ, բայց դժուարահասկանալի և սխալներով լի էր․ ուստի միայն իմաստը կը դնեմ․

« Սեբաստիոյ դատաւորին նախագահութեանը տակ կազմեալ արքայական ժողովոյ (Դիվան շէր՝) մէջ եկեղեցականաց տեսչութեամբն ու քննութեամբը ստուգուած է թէ այս Աւետարանը Մատիէլեան Նորսիսին՝ Տավաթ փաշայի Աննիկ, Ազնիւ և . . . . անուն դուստր ժառանգորդաց թողուցած ինչքերուն մէջ տեսնուած է․ սակայն այս պայմանաւ թէ Ներսէս եպիսկոպոսը Սեբաստիոյ եկեղեցապետ Առաքել եպիսկոպոսին, սա ևս վերոյիշեալ Մատիէլին և որմէ յի-

չեալ Նորաշէնի յանձնած են, և 'ի վերջոյ Պետրոս Գրիգորեանի յանձնուած է վագըֆի եղանակաւ, որպէս զի եկեղեցականք միշտ պարտ և պատշաճ աւանդ կարդան » ևն:

Ի վախճանի Արաբերէնին՝ Հայերէն գրեալ․

« Զվերջին ստացող սուրբ Աւետարանիս յիշեսջիք 'ի սուրբ և 'ի մաքրափայլ յաղօթս ձեր զՊատուականն, որ ազատեաց զսուրբ Աւետարանս 'ի ձեռաց այլազգեաց, և եդ յիշատակ Պատուականն իւր հոգւոյն և իւր հաւրն Խամարին և իւր մաւրն Անուշին, և իւր կնոջն Ղամարին, և իւր հաւրն Յոհանէսին, և մաւրն Ջանփաշին, և քեռոյն Միրզին, վասն և յիշատակ իւրեանց հոգւոյն Պատուականին, եղբաւրն Իսկանտարին և Աբրահամին և Խաչատուրին որ փոխեցաւ առ Քրիստոս աղայ հասակաւ: Աստուած ողորմի իւրեանց հոգւոյն, ամէն: Դարձեալ յիշեսջիք յաղաւթս ձեր զԽըտըրն, զկինն զկաւլխատանն և զիւրեանց զաւակն զՍադարն, զՆազաշն, զԶրնքուշն և զՎարդանէօն, զկեռասն, զկոչիկն, զՂամարին, եղբայրն զԽաչատուրն: Այս եղեւ 'ի քաղաքս Սեբաստիոյ 'ի թուականիս Հայոց ՌԾԱ․ 'ի փառս Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ, որ է աւրհնեալ յաւիտեանս ամէն: Զայս սուրբ Աւետարանս եդ յիշատակ Պատուականն 'ի ձեռն աւէր Տիրատուրին. խնամ տանողքն աւրհնին յԱստուծոյ. ամէն ... « Յիշեսջիք զմայրն Մանանայն ... զՊատուականին որդին զՂումրին, զփեսայքն զՊետրոս և զԱմիրջանոսն և զհարսն զԳոհարն, և

զթոռներն զԹամարն, զՏիրուհին և զՅարութիւնն . . . » ։

— . Ծաղկենկար երկու երեսի պահուստա-կաց մէջ ոսկեզրով գրուած է .

« Ով յանուկիցդ ծագոյ բան ,
« Որ ծագեցար յազգըս մարդկան ,
« Եւ զայս մատեանս Աւետարան ,
« Մեզ հնչեցեր ձայն ցնծութեան .
« Դու զորս ետուր մեզ քեզ փոխան ,
« Կաթողիկոս 'ի Հայաստան ,
« Զտէր Կոստանդին պետ հովուութեան ,
« Ի գունդն ընկալ 'ի Պետրոսեան .
« Եւ զստացող այսմ տառի ,
« Եւ զարդարող սուրբ կտակի ,
« Զթորոս նորին եղբաւրորդի
« Եւ քահանայ սուրբ և արի ,
« Եւ զՏալիթա բարիհոգի ,
« Իւրեանց ծննդաւք և այլ զարմի .
« Ընկալ 'ի քում առագաստի ,
« Որ ես աւրհնեալ յամենայնի » ։

— . Ի վերջն Մատթէի .

« Ընդ մետասանիցն գնդի համաշխարհա-քրիստոս զտէր Կոստանդին կաթողիկոս և զեղբաւրորդին իւր Թորոս քահանայ ստացող աստուածախաւսս այս մատենի » ։

— . Ի վերջն Մարկոսի .

« Ստացողի սորա Թորոս քահանայի ո-ղորմեա Քրիստոս » ։

« . Ի վերջն Ղուկասու .

« Զաստուածապատիւ տէր Կոստանդին կաթողիկոս Հայոց և զեղբաւրորդին իւր Թո-

րոս քահանայ որ և ստացող լուսազարդին յիշեսջիք 'ի Քրիստոս Յիսուս »:

— Ի վերջն Յօհաննու, յիշատակարան, մաքուր երկաթագիր.

« Փառք քեզ անսահման անուն և անզուգական անձնաւորութիւն Հայր և Որդի և սուրբ Հոգի: Որ ետուր կարողութիւն և սատար եղեր տկարութեան իմոյ 'ի զրահանել ըղձալի մատենիս:

« Օրհնութիւն քեզ սուրբ Երրորդութիւն և միաբանական Աստուածութիւն, այժմ և":

« Շնորհիւ Յեսուն սկսեալ և ողորմութեամբ նորին յանգ ելեալ աւարտեցաւ մատեանս աստուածային աստուածունակ երկրպագելի և պաշտելի սուրբ Աւետարանս յեւթն հարիւր և յետասաներորդի ամի Թըւականութեանս Հայոց, յաշխարհամուտ Աթոռս Հռոմկլայ ընդհովանեաւ աստուածաբնակ տաճարացս որ յանուն սուրբ Փրկչին և սրբոյ Աստուածածնին և սուրբ Լուսաւորչին մերոյ և այլ ևս բազմահաշուաք սրբոց: Ի ժամանակս աստուածասէր և բարեպաշտ արքային Հեթմոյ. և 'ի Հայրապետութեան տեառն Կոստանդեայ կաթողիկոսի որ ըստ բազում վարուք իւրովք առհասարակ զարմացուցանէր զբազումս, մինչ զի և յարտաքնոցն առաւել ընդունէր վկայութիւն զանհամեմատ վարուցն իւրոց մաքրութեան. հեզ էր և ողորմած և բազում պայծառութեանց լինէր աւրինակ: Ուստի և եղբաւրորդին իւր Թորոս քահանայ 'ի նմանէ ուսեալ լինէր գրասէր և աստուածասէր, զմտաւ ածեալ թէ ամենայն որ ինչ յերկրէ ընծայեալ նիւթք ընդ նոյն կործանել ունին, և որ յաւիտեան

՛Ոսայ՝ բան Տեառն է ։ Վասն այսորիկ եռա-
փափագ սիրով ստանայր մասնաւոր Աստ-
ուածաշունչս 'ի հին և 'ի նոր կտակարանաց,
և զամենայն գոյս իւր և զարարս գ'ոգջիր եթէ
ջանայր գնել 'ի վերայ նոցա և այլ ևս զար-
դուց սրբոց եկեղեցւոյ. վասն զի յոյժ տռփա-
նաւէր էր. այրն և պայծառացուցիչ եկեղե-
ցական կարգաց. Նմին իրի ստանայր կրկին
անգամ զմատեան սրբոց Աւետարանիս յիմէ
անարժանութենէ Թորոսէ մականուն Ռուսո-
յին կոչեցելոյ, որ և ըստ կարի իմում յանգ-
ւանի Աստուծով զհրաման նորա, նոյնպէս
զարդարեալ ոսկւով սրբով և երանգ երանգ
գունովք ներքոյ և արտաքոյ ընդելուզեալ
քարամբք պատուականաւք առ 'ի սիրելի առ-
նել զսա մանկանց սրբոց եկեղեցւոյ ։ Վասն
որոյ աղաչեմ զձեզ ով աստուածասէրք,
որք հանդիպիք սմա և որք ժառանգէք զսա,
յիշել աղօթիւք 'ի Տէր զարժանաւորսն ա-
մենայն բարեաց յիշատակի զբարեպաշտ ար-
քայն Հեթում և զորբանոցի Թագուհին իւր
Զապէլ. դուստր Լևոնի արքայի, և Աստու-
ծով զորդիս սոցա զպարոն Լևոն և զպարոն
Թորոս և զամենայն նախնիս իւրեանց որք և
անուանին Ռուբինեանք.

«Յիշել աղաչեմ և զԹագաւորահայրն
պարոն Կոստանդին ուստերօք և դստե-
րօք և ամենայն զարմիւք.

«Յիշեսջիք և զերջանիկ հայրապետն Հայոց
տէր Կոստանդին. և զհայր իւր Վահրամ և
զմայր իւր Շուշիկ և զեղբարսն իւր զԳորգ
և զԳրիգոր և զպարկեշտուհի քորսն իւր
Շուշանիկ և Վանենի.

«Աղաչեմ յիշել և զքաջակրօն քահանայն
Թորոս զստացօղս մատենիս և զհայրն իւր
Գորգ քահանայ և զմայրն իւր զԱզիզ, և

զխնդրարան իւր զաստուածապատիւ եպիսկո-
պոսն. պահէր Աստեփաննոս և զԳրիգոր նորին
հայրապետ, և զքոր իւր Շուշանիկ և զդըս-
տերսն իւր Մլքի և Շուշան և զմայր սոցա
Ցամիթա կանուխ վախճանեցելոյ զկենցաղս :
Եւ զհաւրեղբաւր որդին իւր զԳրիգոր,
զԱստեփաննոս, զԹորոս և զամենայն ազգականս
իւր :

« Յիշել աղաչեմ և զհայրն շառաւիղ որ-
դին իւր մարտն Աստեփաննոս, իշխանական
պատուով զինուորեալ 'ի դրան արքայի. և
կատարումն նորա զտիկին Աղայ 'ի մեծ տոհմէ
և զուստերս սոցա և զդստերս :

« Որոց ամենայն յիշեցելոցս առ հասարակ
Քրիստոս Աստուած ննջեցելոցն հանգիստ և
ողորմութիւն պարգեւեսցէ, և կենդանեացն
անփորձ խաղաղութեամբ պահեսցէ. ամէն :

« Ցերեսս անկեալ բազմամեղ և թշուա-
ռական գրիչս աղաչեմ յիշել և զիմ անառա-
ժանութիւն և զծնաւղսն իմ և զամենայն
բարի ուսուցիչսն իմ. և Աստուած զձեզ յի-
շեսցէ յիւրում արքայութեանն և 'ի փառս :
ամէն » :

— . Ի սպառուած յիշատակարանիս սպա-
րանց տեղ մը բոլոր գրով գրուած է :

« Կարդացօղ սուրբ Աւետարանս 'ի թՎն.
ՌՀԶ. 'ի քաղաքն 'ի Թեոդոսուպօլսոյ, 'ի դուռն
սուրբ Աստուածածնին ձեռամբ տառապելուն
մեղօք լցեալ Մելքիսեթ դպրիս և զուսուցիչն
իմ Մելքիսեթ վարդապետն որ հանգուցեալ
է 'ի Քրիստոս. որ բազում աշխատեցօ ընդ
իս և ուսոյց արհեստս գրոյս : Ով ընթերցող
քահանայք, աղաչեմ զձեզ, որ մէկ Հայր
մեղայիւ մի յիշէք զմեզ աղաչեմ աղաչեմ » :

—. Ի վերջին երեսս.

«Զմեղաւք դատապարտեալ կազմաւղ սորա զԱւագել Հնազանդենց եւ զծնողսն իմ եւ զհարազատն իմ զՊաւղոս ս ր կ ; եւ զուսուցիչն իմ զՍարգիս քահանայ զհանգուցեալսն ի Քրիստոս աղաչեմ յիշել ի Տէր. ի Թուաս. ՉԺԱ»:

—. Ջնջի այսպիսի ընտիր երկաթագրովք.

«Դարձեալ ես բազմամեղս Թորոս ի Թուաս. ՉԺԵ. ետու զսուրբ Աւետարանս ի սուրբ ուխտն Արքակաղին կոչեցեալ ի ձեռն տէր Յոհանի եպիսկոպոսի. եւ խնդրեմ ի ձենէ որ ի յիշատակի Նախավկային ըզպատարագն իմ ծնողացն եւ հոգեւոր տերոջն եւ ինձ մատուցեն մինչ յայսմ աւուր պատարագ մատուցանի. եւ որք զխնդրուածըս մեր կատարեն՝ Քրիստոս Աստուած զձերեանց կատարեսցէ:

«Զանհնանս զայս միաբան եղբայրութիւնն յանձն էառ, եւ որք զկնի մեր գան, կատարեսցեն զայս»:

1. Աստուածաշունչ բոլորագիր, ընտիր, մագաղաթ, ի Ս. Սարգիս եկեղեցին:

«... Արդ ի Թիւ Հայոց ՌՁԳ. Թագաւորն Տաճկաց Սուլթան Մուրատն, եկն ի Սեբաստիա, գնաց ի Պարս ի պատերազմ. կամաւքն Աստուծոյ հրաման եղաւ նորոգելոյ զեկեղեցին սուրբ Սարգսի, որ ի վաղուց հետէ հնացեալ եւ խախտեալ էր: Եւ երանաշնորհ հայրս մեր Ներսէս վարդապետն մեր վերատեսուչ մայրաքաղաքիս մերոյ Սեբաստիոյ, Թողեալ զամենայն հոգս մարմնա-

կանս, և միայն հոգևորին բռունն հարկեալ, և փառելով 'ի սէրն Քրիստոսի, ձեռն արկ 'ի շինուածս սուրբ Եկեղեցեացս, և բազում նեղութիւնս կրեաց 'ի յանօրինաց. որպէս 'ի շինուածն Զօրաբաբէլ, և Յովսեդեկեանց քահանայ մեծ, որ բազում և չար աշխատանս կրեաց հաւատով և յուսով, և միամիտ սիրով. շինեաց բազում ծախիւք, և նորոգեաց զսրբութիւնսն Աստուծոյ. և լուսաւորեալ պայծառացոյց զկարգս և զկրօնս Եկեղեցականաց, որ խանգարեալ էր 'ի թուլամորթ և 'ի ծոյլ առաջնորդաց: Եւ յետ այսր յաւել ևս նորոգել զսուրբ Աստուածածին եկեղեցիս մեր. և ոչ այսու միայն շատացեալ այլ և զԱյի—որ եկեղեցին Յունաց ազգին, որ 'ի վաղուց հետէ խախտեալ և կործանեալ էր, և նոքա անմխիթար մնացեալ՝ ո՛չ ունելով ձեռնտու 'ի մարմնաւոր և 'ի հոգեւոր կարեաց: Վասն որոյ յոյս 'ի յԱստուած եդեալ ձեռն արկ և վերստին նոր նորոգեաց և ուրախացոյց ևս զնոսա: Զոր Տէր Աստուած, իւր աշխատանացն փոխարէն հատուցումն արասցէ Ճ. պատիկն առա, և 'ի հանդերձեալն անտրտում ուրախութիւնն պարգևեսցէ անզրաւ յաւիտենին:

«Եւ դարձեալ ստացաւ զսուրբ գիրս զԱստուածաշունչս զայս, անմաշելի թղթով որ ինքն իւր ձեռամբն չինէր, զմագաղաթս քերէր և պատրաստէր զտետրս առ 'ի դիւրութիւն լինելոյ ինձ անվարժ գրչիս, և բազումս զմեզ մխիթարէր 'ի հոգևոր և 'ի մարմնաւոր կողմանէ. որ թէպէտ մեք անարժան էաք գործոյս այսորիկ, սակայն սատարութեամբ աղօթից բազմերախտ հօրս մերում, բարերարն Աստուած ոչ ըստ մեղաց իմոց արար. և ոչ ըստ անօրէնութեան ի-

մուժ հատոյց ինձ, այլ ըստ իւր մարդասի-
րութեամբն ողորմեցաւ մեզ և գթացեալ
փրկեաց յամենայն փորձանաց հոգւոյ և
մարմնոյ ։ Վասն որոյ հայցեմք յանկարօտ
Փրկչէն մերմէ Յիսուսէ Քրիստոսէ, որ փո-
խանակ այսմ գրի որ զյիշատակս գրեցաք,
գրեսցէ Տէր 'ի գիրն կենաց, և նմա փառք
յաւիտեանս ամէն ։

« Յիշատակս օրհնութեամբ եղիցի. և
Զեզ յիշողացդ և մեզ յիշեցելոյս առ հասա-
րակ ողորմեսցի Քրիստոս Աստուած մեր,
ամէն ։ Հայր մեր որ յերկինս ։

« Կատարեցաւ գիրս, ծաղիկս, և յի-
շատակարանս, թուին Հայոց ՌՉԹ. օգոստո-
սի ԻԹ. օրն շաբաթ 'ի փառս Աստուծոյ ։
Գիրքս այս սիրելի, թուղթս անմաշելի, նը-
կարս անքակտելի, յօրինակն մի' խնայեսցի»։

— . Այլ գրով գրեալ.

« Աստուած ողորմի Անդրէաս Պարոն Տի-
րոջն և իւր ծնողացն որ ետ 'ի գին Աստ-
ուածաշունչ գրոցս Ի. ղրշ. Աստուած լու-
սաւորէ զիւր հոգին ։

« Աստուած ողորմի մահտեսի Պաղտա-
սարին և կողակցին իւր Անուշին, որ ետուն
'ի գին Աստուածաշունչ գրոցս տուն մի Լէ.
ղրշ. ի ։

«Ես մեղաւոր Աճամ Գրիգոր Ո. ա՛ բ՛ ա՛

ին լուս | | | | | | | | | | | | | »։

Գրեթէ բոլոր ձեռագիր Աւետարանաց
սկիզբները քանի մը երես խորանաձեւ նը-
կարներ կան, երանգ երանգ գունով և ոս-
կեզօծ, զանազան ծառոց, ծաղկանց, կեն-

գանեաց, Թռչնոց պատկերներով, և այլ և այլ ձեւերով գեղազարդուեստեալ. չափ Աւետարանաց նկարները կը նմանին իրարու, գործ' քննութեան արժանի ճարտարաց: Խորանաց մէջն ալ համաբարբառ չորից Աւետարանչաց' սեւնակ սեւնակ գրուած: Հետեւեալը բացատրութիւն է այն նկարաց և խորանաց.

« Աստեփաննոսի Սիւնեաց եպիսկոպոսի զառաւել հրաշից արժանի ոսկեայս գերապանծութիւն բանից գեղեցկազարդեալ այտանացուացս զաս 'ի չորից աւետարանչացն մեզ պիտառութիւն: Արտայայտելով զխնմական բանիւ, տասնեցունց կանոնացն, նկարակերպ խորանայարկ գունակ գունակ դեղոցն: Երփներփ ներանկմունքն, որոց ձրի ջան զերկնային մարմնոյն մետաղխան բացատրելով պարտականապէս, այնպէս համազոյգ բանիւք մի առ մի չաղաչարեալ զընթերականացն հոլովոն արտակայեալ, որ վասըն Յիսուսի վկայութեան բանքն: Ուստի և խորանացն դեղոցն նկարագրութիւնք: Սկսեալ յառաջնմէ կանոնացն են մինչև յտասներորդն: Արիւնաներկեալ կարմրոք սեանցն և խոյակացն որք 'ի մարմնաւորութիւնն և 'ի խաչն մեզ պիտառեցին....:

Իսկ ոսկեգոյն կամարն զքահանայական ունի զխորհուրդ 'ի միջի կացեալ. իսկ կարմիրն գինեգոյն վասն զի զՄեղքիսեդեկի բերելով զխորհուրդն 'ի դէմս Քրիստոսի: Իսկ վերնայարկ սեաւն լայնատարածեալ հանրաւքըն, իբրև ամբով ծածկեալ ունի զխորհուրդ Աստուածային անհասութեանն: Իսկ երրորդն նմանապէս դեղաւքն 'ի խորհուրդ

Աստուածայայտն եկեալ, սիւզքն առնու առաջին կանոնին երեք մի մի միաձնական Աստուածութեան արտայայտելով, յորոյ վերայ կամարացն սեզանն բոցափառն հրով, 'ի վերայն սեաւքն, վասն զի ծածկեալ էր սեամբքն իբրև զպատրուակաւ զխորհուրդն Քրիստոսի։ Իսկ հաւքն՝ վասն զի աքաղաղքն նայելով 'ի խորանին տնօրէնութիւնն և խաչըն։ Եւ որպէս աքաղաղքն 'ի մէջ մարեմատանեաց ձոխք և համարձակք հրամանատուք և անհարկուք։ Իսկ ապա չորրորդն յայտնէ զդէմս եկեղեցւոյ չորք տեղաւք համարատուութեամբն, միակարգ բանիւք զանազան կամարաւքն, ունելով 'ի մէջ կամարացն զխաչն, և երկու տղաւնակերպ հաւք 'ի նմա նայելով, իբրև ոչ եթէ սոսկ տղաւնիք, այլ նմանութեամբ վասն զի որք առին զՀոգին սուրբ, եղեն ընդունակ Հոգւոյն սրբոյ։ Իսկ արտաքին սեաւն բացագոյնն, վասն զի նախ սուներ էր անցաւորի հին աւրինացն առ 'ի լինելոյ մաքրութիւն կարմիր արեամբն Քրիստոսի, նոյնպէս և զսեղանն, զմթարն անաւսրացուցեալ, և զբոցն պայծառացուցեալ իմացականապէս որ Քրիստոսարկանէ։

« Իսկ եղջիւրք կամարացն անդրէն 'ի վերայ խոյակացն, զոյգ առ միմեանս կարմիր և կապոյտ խառնեալ. հինգ հինգ մասամբք մերձ ընդ մերձ զհինգ դատողական և զհինգ տախտակ աւրինացն նշանակէ։

Իսկ արմաւենիքն 'ի սորուստ 'ի վեր բուսեալ, վասն զի յերկրէ առնի ճշմարտութիւն բուսաւ մերձենալով առ վերին կարգսըն կանաչացեալ արդարութեամբ որպէս և գրեալ է։ Իսկ երկու հաւքն կարմրահատուցք և կարմրատուտք, որպէս առաջին խորանին

սպասաւորքն, որ Թէպէտ և մարմնովն մե-
կուսի էին 'ի Նոր խորհրդոյս այլ ձայնիւ և
բերանով զնոյն բերէ զխորհուրդ: — Իսկ
հինգերորդ խորանն զնոյն բերէ զխորհուր-
դըս, սոսւերն պակասի և կարմիրն պայծա-
ռանայ, և չուշան ծաղկէ, քանզի խաչն
մերձեցաւ, և գուշակէ յարութեան հասին
յայտնել Քրիստոսի արեամբն փրկութիւն
հեթանոսաց: Այլ դեռ ևս քողն 'ի վերայ
կայ, զի զմարգարէականն դեռ ևս նշանա-
կէ զխորհուրդս, վասն այսորիկ երեք միայն
իբրև զմարգարէական և Թագաւորական և
քահանայական:

« Իսկ նռնենիքն երեք ստեղունք 'ի մի
փնջի ելեալ, աւրինակ բերելով զհնոյն 'ի
Նորա խորանաւն և կտակարանաւն եղաւն
կեղեւովն զքաղցրութիւն պտղոյն 'ի Ներ
քամանելով: Իսկ եղջիւրքն մերձ առ վերինն
սեղանն զՄովսէսի և զԱհարոնի բերեն ըզ-
խորհուրդս, որպէս 'ի միւս կանոնին գտա-
նեմք, և կաքաւսն առ պտղնիկն Մարիամ և
առ Բախարն: Իսկ ձկնաքաղն ձայնիւ որսոր-
դութեամբ 'ի ջուրսն, հոգւոյն առեալ ա-
սութեամբ մարգարէիցն, յոսս աւետարան-
չացն ասելով: Իսկ աքաղաղքն ոսկեզգեստք
փետրաւքն զարդարելաւք, վասն զի հոգւոյն
արծաւորքն նախ զանձինս իւրեանց մաք-
րէին »:

1. Աւետարան՝ որոյ յիշատակարանի
Թուղթ պակաս էր:

— Ի վերջն Ղուկասու, յետ բանիցս
« Գովէին և աւրհնէին զԱստուած », կայ
յաւելեալ. « Իւ զամենայն համառաւտագոյն

պատմեցին այնոցիկ, որք եկին ընդ Պետրոսի։ Յետ այսորիկ ինքն Յիսուս սկսեալ յարեւե-լից մինչեւ 'ի մուտս արեւու. և եա 'ի ձե-ռըս նոցա զԱստուածային զանապական քա-րոզութիւնն տիեզերական փրկութեան, ա-մենայն արարածոց յաւիտեանս ամէն »։

Յիշատակարանէն զկնի հետեւեալ աղիւ-սակը կար, որոյ ներքեւ գրեալ էր.

« Այս իմաստ շարակարգեալ Վարդան վարդապետի, Երուլիկեցւոյ։ Ո՞վ բացցէ դիւ-րին է հմտասէր. ակիտոյ է բազում գանձս գտանէ։ Համեմատէ չորս տարրս։ իմանա-լիք և զգալիք »։

« Մի մեղադրէք. տեղիս վատ է. և գրիչն կու փակչէր, և զեղկելի և զփձուն գրիչս յի-չեցէք »։

Ե.	Մոլարք	Առաքելաւորութիւնք	Գուաւորք	Երջանք	Ժամք
Է Է	Ջ 6 Ջ	Ա 0 Ա	0 0 Ե	0 Դ	0 ԺԲ
ԺԴ	ԺՋ	ԺԸ	ԺԹ	ԺԵ	ԺԱ
Ա Ա Տրէք	Ա Ա Իշխանէ	Բ Բ Ժամք	Բ Բ Մոան	Գ Գ Գաւառաց	Ա Մաքին կէս
ՅԿ Մի օր	0 Լուսն է	0 Առաւել	0 0 Հողմունք	0 0 0 Ցողմունք	ԽԱ Ման իշխանէ
Թ Դաս	Աթոռք Քերովբէք Սերովբէք	Թ Տէրութիւնք Զօրութիւնք Իշխանութիւնք	Թ Հրեշտակք Հրեշտակապետք	Թ Հուր Օդ Ջուր	Թ Երկիր Բոյս Տունկ
Ա Մարգ.	Ա Ջէն	Ա Կայծ	Ա Աստն անկան	Ա Դաս Ոգի	Ա Ա Ման իշխանէ
Ա Հաւր. լուս Ալյոզ նիւթ	Բ Խանձու Հաւր. երկիր նիւթ	Գ Յետոկ Ասսպ. զու- այս նիւ[illegible]	Գ Երկիր. ջուր հիւթ. հուր	Ա Ա Մառնի ունի	Բ Բ Տես ակ:

ԱՅԼ ՁԵՌԱԳԻՐՔ Ի ՆՈՅՆ ՎԱՆՍ

1· Պատմութիւն Նիկիայ ժողովոյն ։
1· Պատմութիւն Երգերգոցի ։
1· Նուիրակէից, Յակոբ Պատրիարքի ։
2· Մեկնութիւն պատարագի, Լամբրոնացոյն ։
1· » կաթողիկեայց ։
1· Նուիրակէից Սիմէօնի ։
2· Մեկնութիւն Եսայեայ. մինն, ոսկեղօծ և նոր ։
1· Հարանց վարք ։
1· Մեկնութիւն եօթն խորհրդոց ։
1· » երկոտասան մարգարէից ։
1· Ճառ Ներբողեան, Գետեզերեանց ։
1· Վեցօրէից ։
1· Բանք Դաւթի անյաղթի, Վարդանայ և Մագիստրոսի ։
1· Կուլիէլմոսի Աստուածաբանի, Մարգարէութիւն Եսայեայ ։
1· Մեկնութիւն Առաքածոց, և այլ մեկնութիւնք բովանդակեալ ։
1· Լուծմունք Տաթեւացւոյն ։
1· Քարոզ գիրք անծանօթ ։
1· Աստուածաբանութիւն Սկօթօսի ։
2· Մեկնութիւն Յոբայ, Տաթեւացւոյ. և այլ բանք ։
1· Մեկնութիւն յայտնութեան ; ընդարձակ ։
1· Աստուածաբանութիւն Թովմայի, առաջին հատոր ։

1· Քարոզ գիրք, 'ի վերայ Ամենասուրբ Երրորդութեան:

1· Տետրակ կտակաց և Նամակաց Երեմիայի:

1· Թուղթ Խորենացւոյ առ Սահակ Բագրատունի:

1· Քարոզ ապաշխարութեան:

1· Սահմանաց, Առաքել Վարդապետի:

1· Մեկնութիւն Մատթէի 'ի Խորենացւոյ: (Այսպէս էր գրուած):

1· Սաղմոս, տառանաւորի փոխուած:

1· Քարոզ Յովհաննու, և այլ բանք:

1· Պատմութիւն Ոսկեբերանի:

1· Կտակ Յոհաննու արքեպիսկոպոսի:

1· Քարոզք Յաթեւացւոյն:

1· Մեկնութիւն և քարոզք, անծանօթ:

1· Կերակուր քահանայից:

1· Յիսուս Որդի:

2· Կանոնագիրք:

1· Մեկնութիւն յայտնութեան, և սահմանաց:

1· Քարոզ յայտնութեան և մկրտութեան:

1· » Տաթեւացւոյ և Յակոբայ Ղրիմեցւոյ, և այլք:

1· Բանք Եփրեմի:

1· Շարական:

1· Գանձարան:

1· Հարցմանց Տաթեւացւոյ:

1· Աւետարան:

1· Մեկնութիւն տօմարի:

1· Նամակագրութիւնք Մագիստրոսի:

1․ Տաղարան։
2․ Լուծմունք Ցօրայ։
1․ Դաւթի հարցմանց ընդ երկարնական։
1․ Սաղմոս։
1․ Ժողովածու քարոզք։
1․ Ճաշոց։
1․ Ժամագիրք փոքր։
1․ Խրատ քահանայից։
1․ Ցայսմաւուրք հին։
1․ Ճառք Եւագրի խրատականք։
1․ Պատճառաբանութիւն Սուրբ Գրոց։
1․ Ներածութիւն Պորփիւրի, Սահմանաց Դաւթի, Ստորոգութիւն Արիստոտէլի, Պէրի Արմէնիաս, Թուղթ Արիստոտէլի առ Աղէքսանդր, Համեմատութիւն հին կատարանաց ընդ նորոյս, Մեկնութիւն Սահմանաց Առաքել վարդապետի, «Ամենայն չար տանջելի» եւ․ որ են միակազմ գիրք մի։
1․ Անալօճիա, կամ Բանք ոսկիականք ընտիր քարոզ։
1․ Մխիթար Գօշի և Կոմիտաս հայրապետի բանք։
1․ Դիոնէսիոսի Աստուածաբանութիւն 'ի վերայ հրեշտակաց, և Ստեփաննոսի Խլավացւոյ բանք։

ԱՌԱՋՆՈՐԴ ՊԵՏՐՈՍ ՀԱՅՐ ՍՈՒՐԲԻ ՍԵՊՀԱԿԱՆ ՁԵՌԱԳԻՐՔ

1․ Կիւրակէից, Աղամալեան։
1․ Քարոզ գիրք, Կարապետ Պատրիարքի։

1. Մեկնութիւն առակացն Աւետարանի ։
1. Ընտիր ճառ և Մեկնութիւն, անծանօթ հեղինակի ։
1. Բանք իմաստասիրաց, և Համեմատութիւն հնոց և նորոց ։
1. Ջօրից վերջնոց ։
1. Ղուրրան Մահմէտի ։
1. Կտակ խաչելութեան ։
1. Բարոյական և բանաստեղծական զուարճալի մատուռ ։
1. Մեկնութիւն «ի սկզբանէ էր բանն» ին ։
1. Վեցօրէից ։
1. Ճաշական, ընտիր մագաղաթեայ ։
1. Քարոզ գիրք, աշխարհաբառ ։
2. Բանք, այլ և այլ իմաստասիրաց ։
1. Մեկնութիւն ծննդոց, անկատար ։
1. Քարոզ գիրք, անծանօթ ։
1. Աստուածաբանութիւն, անկատար ։

Եւ այլ և այլ տետրակք ։

Ս. ՆՇԱՆԻ ՅՕՀԱՆՆԷՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ՔՈՎ ՁԵՌԱԳԻՐՔ

1. Դատաստանագիրք, Կիլիկեցւոց օրէնք, «ի Լամբրոնացւոյն» ։
1. Աւետարան մագաղաթ, խիստ հնագրագիր ։

———

ՑԻՒՐԻԿ ՔԱՂԱՔ

Յունիս 28 ։ Մեկնեցանք դէպի Ցիւրիկ ։ Ժամէ մը հասանք Բրդնիկ գեղը , ինչպէս կրօնքով զուտ կաթոլիկ են գեղիս Հայք , նոյնպէս և իրենց զգեստուց տարազով կը զանազանին միւս գեղերուն Հայերէն · մանաւանդ կնանանց հագուստներ , խոշոր , թանձր և անձեւ , բայց կարծես հնութիւն մը կը ցուցնեն ; Այրք կարիճ են · մէկ մասն հողագործ և մէկ մասն ջորեպան են ։ Ժամ մը ետքը , և ահա կը հասնինք Ալիս · փոքր և մեծ լեռներ կան մեր շրջապատը , և անձուկ հովիտներ ։ Գետակներ միացուած են դաշտին երեսը · սայլերը ճռնչելով կ'անցնին կը դառնան , գոմէշներ կը լողան , և կովեր ու եզը բռնած են Ալիսի ջրեզրը ։ Քարուղիր կամուրջէ մը կ'անցնինք ։ Մօտ է Բին—գէօլ գետը ։ Իսկ ահա կը տարածի մեր առջեւ նոր հովիտ մը , որոյ մէջ անեզը կը առանուի կովտուն գետ . մեր ալ կողմն է Գայլրա գեղ՝ կպած քարի մը ։ Մեր ջորեպան Գըլլայաշ Խըր-տըրն կը պատմէ թէ , Գայլրայի վերն եղած լերան բարձր գագաթը ժամանակով գանձ կայ պահուած եղեր , որոյ Ծըլըըլըն է եղեր «Երբ Ալիսի ջուրը հօս հասնի ; գանձն յայտնուի» ։ — Անճամբին բան ։ Բայց նախորդ մը՝ իր աչքերնները չորցած լինելով Ալիսի մէջ կախեցնելու տանելը , նախիրը քարերլայեր

այս լեռը, Նախորոդը չոր տրեխները ջրով լի առեր վազեր հօն, և ջուրը գետին թափելով, գանձը դուրս ելեր...: Նոյն կողմըն է Խորասան կամ Խողասան գեղ, որոյ գիւղն և ամէն տարածեալ նորաձև հովիտըն ու հասկայից արտերը մեծ գեղեցկութիւն կ'ընծայեն: Ասկէ կը բարձրանանք Հրեշտակապետի լեռը. վանահայր Մովսէս վ. ճերմակ աչխոյժ ծեր մը հեծած, զէնքերը վրան առած, վեղարն 'ի գլուխ ալէծածան՝ առաջնորդ կու գայ մեզ դիմաւորելու: Արդէն երեկոյ է, հոս օթեցինք գիշեր մը: Ո՞վ գիշեր անմոռանալի: Վանքի բարձունքէն լուսնակի լուսով և անուշ զովագին օդով կը դիտէինք Սեւասառ հովիտը: Մեր աչքի առջեւն է խանձառ, Քեսորոսի, և այլ գեղորայք Հայոց. Ախս արծաթափայլ կ'ընթանայ, Ջորայի լեռներ, Հալէչ լեռն անտառոտ և այլ շղթայք, որ կը շրջապատեն այս հովիտը զանազան մասամբ և զանազան անուամբ: Պակասութիւնն այն է միայն, որ գեղերը ծառաստունկ չունին: Աղէք կամ Դուզապար գեղ վանքին մօտն է, և վանքին ստորոտները լի են այգի աղբիւրներով ու լըճակներով: Նստած ենք քանի մը հինաւուրց ընկենեաց ներքեւ, որոց կանանչ ոստոց մէջէն և քովերը գտնուած մացառներէն զանազան թռչնոց դայլայլիկներ երջանկութիւն կ'ազդեն 'ի մեզ: Հոս եկաւ հասաւ մեզ կառավարութեան ոստիկան Մահմուտ աղան:

որ բարեկիրթ մէկն էր ։ Հոս տեսութեան եւ-
կան մեզ Պուզանտարէն առաջնաւոր ազգա-
յինք ։

Յունիս 27․ ընդ առաւօտն մեկնեցանք,
Պուզանտարի ջրաղացքներէն անցնելով․ ժամ
մը ետքը Պաղչանելու գեղի առջեւն էինք ։
Ջառ՚ի վեր կ՚ելլենք․ լեռնադաշտեր, գոմեր,
արօտայից եւ հանքայից տարածք, վտառակա-
ւոր երկրագործաց բազմութիւնը սփռուած
են հոս․ կորիճ Հայ կանայք գերանդի ՚ի
ձեռին կը մրցին երիտասարդաց հետ խոտ
հնձելու․ ասոնք են այն քաջակազմիկ մայ-
րեր, որ այնքան քաջառողջ եւ հսկայ զաւակ-
ներ կ՚ընծայեն ազգին․ մեծաւ մասամբ տա-
րու եւ ջամուկ (երկուորեակ)․ Սեւատառ գե-
ղերու մէջ աղջիկ շատ թանգ է եւ հազուա-
գիւտ ։ Քօթնի եւ Եար—Հիսար գեղի գոմերը
հասած ենք․ 3 1/2 ժամ գալով իջանք Ան-
տօն քեահեայի գոմերը, պաղ ու վազուն ջրո-
րոյ մը առի, ծաղկեալ փշատի թփոց հովը
իջանք․ Օրը պայծառ է, հաց, աղ, սոխ, դդում,
պաղ ջուր, զովարար օդ, փշատի ծաղկանց
հոտ, դխմայէն՝ խոտ հնձելու խշխշոց, առու-
ներանց աչքի ծայրով դիտելը եւ հարսանց
փափաց, մեր ձիոց խրխնջարոց եւ վրնջոց;
թռչնոց ճլվլոց, բզէզներու տզզոց, կրակին
մուխն ու բոց․ մեր թէյ կ՚եռայ, երգերը՝
լօ լօ լօ բարբառով կը մրմռայ, Սարհամա-
ադան մրգաստանի է, եւ մեծ գանձիու չըթռակեր
պոշն ու ականջը շարունակ կը շարժէ․ Աշ-

խոյժ ծերունին Անտօն քովս նստեր կը հար-
ցնէ եւ կը պատասխանէ, կը տխրի եւ կը
զուարթանայ: Ձեռներն 'ի վեր կ'ամբառնայ
երկնից բողոք կը բառնայ, եւ կը դառնայ
դոհանայ... իւր որդիքներէն երեքը, նու-
բեղ, Արթին, եւ փոքրիկն Նշան քովս կը
խօսյատան: Ահա մեր երկու ժամ այս տեղ:

Ելանք շարունակել մեր ուղին, դար-
ձեալ լերինք, խոտ, հունձ, եւն: Կիւռլավիկ
բարձր եւ ծիւնոտ լեռան մօտն ենք. դէպ 'ի
Ղարա—բէլ կ'ընթանանք, որ նոյնպէս բարձր
է եւ ծիւնոտ: Այս լեռնամէջներն եւ բար-
ձունքները խիտ խիտ գեղեր եւ վրաններ կան
Գզլպաշներու: Ջէրքէզներ պատեցան: Մահ-
մատ աղան բանաստեղծական խօսք մը կ'ը-
նէ, թէ «Կեսարիոյ Էրճիաս լեռը կարի բար-
ձըր ըլնելով, ըսած է, Գուռլավիկն իմ դօ-
տին է, եւ Ղարա—բէլն իմ բլուրներ»: Կը
յառաջանանք, դարձեալ կոյսին լերինք եւ
բլուրք, վտուռն, որ Սեւաստէն կը շարունա-
կէ: Ել եւ էջք շատ: Ղարաբէլէն կ'իջնանք,
որ կ'անջրպետէ Սեւաստու եւ Տիւրիկի սահ-
մանները: Տիւրիկի երեսը անտառոտ է:
Ժամ 11ին իջանք խան մը, տնակի եւ ա-
ւերակ, բայց հարկ էր հոն իջեւանել.
բարեբաղդաբար տէրը հոն գտանք, որ ե-
կած էր մեղուներ նայելու, ծածկոյթի մը
տակ պատսպարեց զմեզ: Ցեղի զուարճալի,
բայց լուերով, մծղակներով, եւ երկիւղով մի:
Հոս տեսանք վիրաւից Արաբացի Դաւրիշ մը,

իր շան հետ պառկած ջրին եզրը, անօթու-
թենէն լեզուն թանուած, կօշիկն և շապիկն
հազար տեղով ծակ ու պատառուած, հա-
գիւ կը հեկեկէր «Սէ՜ն Ալլա՜հ»․ իբրև վը-
կայական իրեն տրուած թուղթ մը կը ցուցնէր
և կը պաղատէր, որոյ ոչ գիր և ոչ լեզուն
կը հասկընայինք, բայց իւր վիճակին արգա-
հատեցանք։ Իւր այս վիճակը կը ներկայա-
ցընէր մեր Ասիոյ բնակիչները․ նա՛ անոնց
կատարեալ անձնաւորութիւնն էր․ բայց
իբրև Տաճիկ, իւր տէգն ու դաշոյնը վրան
կը կրէր դեռ այդ վիճակին մէջ։

Յունիս 28։ Գիշերով ժամը Յին հեծանք,
12 ժամ քշել պէտք էր մինչև Տիւրիկ, որո-
շած էի որ անպատճառ նոյն օրը Տիւրիկ
մտնէինք։ Ո՜վ ճանապարհներ, մէյ մ՚ալ
ձեր երեսը չտեսնամ։ Եւ և էջ, քար ու կը-
ուէճ, անջուր և անխարգ, հանդիպողը մեզ
կ՚ըսէ․ «Զգոյշ գնացէք, ի՜նչպէս չէք վախ-
նար . . . ։» Հինգ ժամէն կը հասնինք Հա-
յոց Ընջան գեղին մօտերը, ձորէ մը անցը-
նելով, ուր՝ ջուր, ծառ, ջաղացք, վարուելի
արտեր, հետեւաբար և մարդեր կը տես-
նանք․ Ջրոյ մը եզերքը իջանք հանգչելու 2
ժամ։ Ելանք շարունակել մեր ուղին․ չորս
կողմերնիս անբեր հողեր են ճերմակ, կիր,
տեղ տեղ խոտ կը քաղեն աղքատօրէն, ցո-
րեն ափ ափ ցանուած։ Խենդի մէկն ալ նոր
հերկ կ՚ընէ, ու հեռուէն առ մեզ կ՚աղա-
ղակէ «Ալլա՜հ էչէ՜ն ղո՜ւն, — հօ, հօ, եզներ

կը բէ․ Պօնօ ըէք մօլէ Նիմնիէ՛ան, հօ, հօ, հօօ ։ Հազիւ քանի մը ուղեւորներ տեսանք, որ սպառազէն Թուրքեր էին․ քիչ մը եւոք ալ Ալէնջանցի Հայ մը, որ Պօլսէն կու գար ։

Զմըռսկու—թէլ նշանաւոր լեռնադաշտ մ՚է փռանգներով լի․ զառ 'ի վայր խիստ խոր ձոր մը իջանք, ուր ձիու մը անցք հազիւ կայ․ երկու կողմն երկնաքերձ, փշրեալ կըռաքարեր, որ Թափեր են և կը Թափին մեր առջեւն ու ետեւը, ճամբան կը գոցեն և զմեզ կը սարսափեցընեն․ կրնայ այս ձորը անցորդաց գերեզման ըսուիլ․ 20 վայրկեան տեւեց մինչև դուրս ելանք ։ Ձորաբերան երկու փոքրիկ գեղեր կան․ բաւական լայնցած հորիզոնը․ հոս սարի անտի առուներ գալով գետ մը կը կազմեն, որք օժանդակելով մեծ ճիւղի մը՝ կ՚երԹան Տիւրիկ և անտի անցնելով կը խառնուին Եփրատ ։

Քարաշէն կամուրջէ մը կ՚անցնինք, ուռենի մը կը տեսնենք և կանանչ․ գլգլացող ջրոց ձայնը կ՚առնունք․ վազեցինք 'ի հով․ սաստիկ զառ 'ի կող է․ արեւը կիզիչ էր․ ազբերաց ակունքները տեսանք․ 12 թաժակ պաղ ջուրէն խմեցի, և դեռ պապակս չանցաւ ։ Դարձեալ հաց և սոխ, բայց ո՛րքան համով ։ Գետը մեր ոտքի տակէն կը հոսի, և ձկունք կայտռելով զմեզ կը դրդուեն․ Ժամ մը հանգչեցանք, և ելանք․ ամենէն չար ելն է մեր ուղին, նեղ կապան․ անհնարին է ձի նստիլ․ արդէն այս աւուր

ճանապարհը դրեթէ ամբողջ քալեր ենք։ Մարդ կը զարհուրի վար նայելու․ անդունդ, գետ, սպառնողաց և ուղղակեաց վայր, ժայռ, 1 1/2 ժամէն աւելի տեւեց։ Ե՛լ հա ե՛լ, և այս նայիքան էջ, մօլօզ քարերու մէջ։ Ահա կ'երեւնայ Տիւրիկ։ Քանի՛ ցանկալի կ'երեւիս հեռուէն ո՛ քաղաք։ Ժամը 10 1/2 էր իջեւանեցանք Առաջնորդարանը։

Շրջանակուած բարձր լեռներով պարսպեալ հովտի մը մէկ կողմն շինուած է Տիւրիկ, զարդարեալ ընդարձակ ծառաստաններով, ուր առատ և ընտիր միրգեր կ'ընծայեն․ ջրոց առատութիւն ունի, բնաւ ամենայնի վայելուչ և զուարճալի քաղաք մ'է, եթէ անմաքրութիւններ չունենայ։ Քաղաքի դիրքը երկուքի բաժնուած է ձորակով մը, ուստի ջուր մը կ'անցնի․ մէկ կողմըն հին բերդն է, բարձր լեռան թեւքին վրայ, որոյ պարիսպները քանդուած՝ բայց դեռ բուրգեր ողջ կը մնան ամրաշէն․ բերդի վրան ու ստորոտը տուներ կան շինուած․ այս մասն կ'անուանուի Բերդի տակ, իսկ միւս կողմն աւելի բազմաբնակ է թէ Հայոց և թէ Թուրքաց տներով, այս բաժինի մէջն են ծառաստանները, շուկայն, և այլ հասարակաց տեղեր ու հրապարակներ։ Զամբը ասոյէ գեղանկը՝ որ մեզ հետ կու գար, կը հասի քաղաքի կողէն յարեւելս, գետոյն միւս կողմն բուն բերդին դիմաց հին ամրոց մը կայ, զոր Հայք Աստուածածնի բերդ կ'ան-

տանեն, ուր ուխտատեղի մը կայ Աստուա-
ծածնի անուամբ: Քարայր մը կայ հոն, կ'ը-
սէին, մարմար քարերէ, որոյ տանիքէն
սառնորակ ջրեր կաթելով աւազան մը կը
կազմեն, կարի զով է, ուր ամառն կ'երթան
զատն ուտելու. խորունկ նեղուցի մը ունի
որ ըստ ոմանց մինչև դետը կ'իջնէ, ըստ ո-
մանց՝ գետոյն տակէն միւս եզերքը կը հանէ:
Տիւրիկի ոչ միայն քաղաքի մօտերը, այլ ամ-
բողջ գաւառն ամուր լեռներ, ժայռեր, ան-
ձաւներ, քարայրներ և անհնարին կիրճեր
են, որք կը յիշեցընեն մեզ անցեալ ժամա-
նակի Հայոց ազատութեան ապաստանարան-
ներ լինել: Տիւրիկ իբրև պորտ մի է ինկած
Տաւրոսի և Անտիտաւրոսի լերանց մէջ, մօտա-
ւոր. յարաբերութիւն ունի Կամախու, Բա-
բերդի, Ակնայ, Արաբկիրու, Խարբերդու,
Մալաթիոյ, Արսոյ և Մարաշու, Սեբաստու
և Շ. Գարահիսարի հետ, կամ՝ այսպէս ը-
սելով, Մեծ Հայոց, Փոքր Հայոց և Կիլիկիոյ
հետ: Տիւրիկ՝ Սսոյ աթոռոյն թեմն է մինչև
այսօր, բայց իւր Առաջնորդն Պոլսէն կ'ան-
ուանուի:

Ազգային վիճակը կարի անմխիթար էր,
մութ գաղափարներով տոգորեալ, և կու-
սակցութեան բաժանեալ: Առաջնորդն ու-
զող և չուզող, բայց իրօք անձնական էր վէ-
ճը: Առաջնորդն՝ Թէոդորոս Վ. Պատրիար-
քարանէն դադրեցուցած՝ քաշուեր էր վան-
քը. բայց անոր տեղ ուրիշ մէկը գոնէ Տե-

ղապահ չնչանակելով, մերթ իբրև առաջնորդ-
ինքն ընդունողներուն գործքեր կը նայէր ։
ուզողներունը՝ չէր ։ Քաղաքական ժողով ա-
նունով մարմին մը կար ազգը ներկայացնող,
բաւական գործունեայ անձինք էին ․ բայց
իրենց ազդեցութիւն կորած էին հակառա-
կող և բողոքող ազգայիններ, ուստի թէ՛
քաղաքն և թէ՛ գեղերը խանգարման և բար-
ձի թողի վիճակի մէջ կը գտնուէր ։ Շատ
խորհեր ըրի միացնելու, ժամանակին և ազգի
պէտքերը յիշեցընելով իրենց, քարոզելով և
խօսելով ․ Թէպէտ համբուրեցին զիրար և
ղահպանիչ խնդրեցին, բայց կ'երևէր որ
սրտով անհամբոյր էին ։

Առաջնորդն եթէ Աւետարանը հասկը-
նար, և կրթութիւն ու գիտութիւն ունե-
ցած լինէր, կարող էր միաբանել զիրենք ․
բայց ինքն ալ պատճառներ տուած էր, ինչ-
պէս նաև Պատրիարքարանն ։

Քաղաքիս մէջ երկու եկեղեցի կան Հա-
յոց, Ս. Աստուածածին և Ս. Երրորդութիւն՝
գեղեցկաշէն, իրարու մերձ, Բերդի տակ
ըսուած թաղին մէջ շինուած, այն ինչ Հայոց
ամենամեծ մասն քաղաքի միւս մասին մէջ
կը բնակին, բաւական հեռու ։

Քաղաքիս մէջ չորս վարժարան կար Հա-
յոցս, գծուծ շէնքերով և ողորմելի վիճակով
մը ․ վարք թաղի վարժարանը բոլորովին փակ
էր ․ լուսաւորութիւն և դաստիարակութիւն
զիրենք ճանչցողներ և ընդունողներ չունէին

հոս․ հայքը կը բարեհաճէին խօսել և լսել այս կենաց խնդրոյն վրայ ։ Բնիկ Տիւրիկցի Ղաբամաճի արուեստաւորք ժամանակաւ Պօլսոյ մէջ ընկերութիւն կազմած ; կալուածներ գնած լինելով, անոնց արդիւնքէն տարեկան 4000 դրշ. կու գայ եղեր վարժարանաց․ քանի մը տարիէ 'ի վեր դադրած էր այն գումարն, ծնողք թոշակ չէին վճարեր՝ ձրիին վարժած լինելով․ միայն Ս. Աստուածածին եկեղեցին 2000 դրշ. կը վճարէր իւր վարժարանին, և քանի մը ծնողք խիստ չնչին բան մը․ մեծ ամօթ էր այս Տիւրիկցի ազգայնոց, որոց մէջ աղքատ չկար, բայց զգացմունք արթնցնելու համար քարոզող և գործող ալ չկար ։ Թիւ ուսանող մանկանց իբր 200 ։ Տարեկան ծախք՝ 7500 դրշ. էր կ'ըսէին ։

Աղքատախնամ ընկերութիւն մը կար հնուց կազմեալ, և Հայրենասիրական ընկերութիւն՝ որ անգործ կեցած էր ։

Հայէն և Թուրքէն զատ ուրիշ ազգ բընակիչ չունի քաղաքս․ կալուածներ, վաճառականութիւն և արուեստները մեծաւ մասամբ Թրքաց ձեռքն է․ Հայոց հարուստները վարձակալ են, և մեծ մասն ալ փերեզակ, որ ապրանքներ կը տանին գիւղերը ծախելու, և շատերն պանդխտութեամբ կը շահին ։ Բողոքական Հայք շատ սիրով էին մեր ազգայնոց հետ․ Թուրք հասարակութիւնըն ալ աղէկ էր, բայց մօլլաներ և աղաները բարբարոս և մոլեռանդ ։

Հեռագիր չկար հոս, և ճանապարհնե-
րը լեռնային, դժուարին ու խանգարեալ։
Գլխաւոր լեռներն են՝ Գէլի-դաղ, Աղ դաղ,
Չընըլկու—բէլ, Գումուրճայի—բէլ, Եամա
դաղի, Գէմիրլու, Սարը չիչէկ, Սուսուզ—բէլ,
Գէօլ տաղի, ևն։

Տիւրիկ իրեն գեղերով միասին ծանր
հարստահարութիւններ կը կրէ Դըռըջանցի
Ցիւրդ Աշիրաթէն՝ որոց գլխաւորն է Գէլե
Ջըլօն. Գըզըլպաշ Խօշկերցի Աշիրաթէն՝ որոց
գլխաւորն է Ալիշան պէյ. սա իբրև հրամա-
նատար համարուած է Սեւաստի և Տիւրիկի
և անոնց սահմանաց մերձ եղած բոլոր ա-
ւազակաց ու սպանողաց, աղէկ ալ քաղաքա-
գիտութիւն ունի. Քէլէճօր Աշիրաթէն՝ ո-
րոց նշանաւորներն են Զօլախ Համոյի Մուս-
տաֆան և եղբարք. Ղարա—Բէլու Գզլպաշ
աղաներէն, ևն։ Աւելորդ է ըսել թէ քաղա-
քի Թուրք աղաներէն ալ անոնց նմաններ և
պաշտպաններ կան։

Տիւրիկու քաղ. կառավար. գայմագա-
մութիւն է՝ Սեւաստու վիլայէթութեան տակ։
Վիճակագրական թիւերը Պատրիարքարանին
ուղղած լինելով, օրինակները առձեռն չու-
նիմ, ուստի այսուհետեւ բնակչաց թիւերը
կը պակսին գործոյս մէջէն։ Պատրիարքա-
րանն, արդէն կ'իմանամք թէ, որոշած է 'ի
պաշտօնէ հրատարակել թէ՛ թիւերը և թէ՛
կարեւոր տեղեկագրութիւնները։

Հայաբնակ գիւղօրայք․

ԽՈՒՌՆԱՎՈՒԼ գեղ․ Եկեղեցի 1․ Ս․ Լուսաւորիչ։ Վարժարան 1․ Լուսաւորչեան։ Ուսանող 45 մանկունք։

ՄԸՐՈՒԱՆԱՑ գեղ․ Եկեղեցի 1․ Ս․ Աստուածածին։

ՍԻՆՋԱՆ գեղ․ Եկեղեցի 1․ Ս․ Գէորգ։

ՕԴՌՒՌ » » 1․ Ս․ Թովմայ Առաքեալ։ Վարժարան 1․ Մամիկոնեան։ Ուսանող 50 մանկունք։

ԱՇՈՒՇԷՆ գեղ․ Եկեղեցի 1․ Մոգուց Թագաւոր։ Վարժարան 1․ Սմբատեան։ Ուսանող 67 մանկունք։

ԲԱՐՂԱՄ գեղ․ Եկեղեցի 1․ Ս․ Աստուածածին։

Ս․ ՅԱԿՈԲ գեղ․ Եկեղեցի 1․ Ս․ Յակոբ վանք։

ԿԻՒՐԷՍԻՆ գեղ․ Եկեղեցի 1․ Ս․ Երրորդութիւն։ Վարժարան 1․ Ուսանող 40 մանկունք։

ՇԻԿԻՄ գեղ․

ԱՐՄՈՒԹԱՂ գեղ․ Եկեղեցի 1․ Ս․ Գէորգ։

ՓԱԼԱՆԿԱՑ » » Ս․ Գէորգ։

ԳԱՍՄԱՆ գեղ․ Եկեղեցի 1․ Ս․ Աստուածածին։ Վարժարան 1․ Ս․ Մեսրոպեան։ Ուսանող 45 մանկունք։

ՋԻՄԱՐԱ գեղ․ Եկեղեցի 1․ Ս․ Երրորդութիւն։ Վարժարան 1․ Ս․ Մեսրոպեան։ Ուսանող 60 մանկունք։

Աւերակ եկեղեցիք, վանք և ուխտատեղիք։

Ս. Յակոբայ վանք, որ գեղերու կարգին յիշեցինք, 12 տունի չափ Հայք տիրեր են վանքի հողոյն, բնակութիւն հաստատած են հոն, արտերը իրենց վրայ բաժներ և ճափա-ըրեր են. քանի մը արտ ալ Թուրքաց ծախեր են. վանքի պղնձեղէններն և այլ անօթները իւրացուցեր են. դեռ ուխտաւորներ կը յաճախեն Ս. Տաճարին, որոց եկամուտն ալ գեղացւոց իրաւունք եղած է։

Օղուա գեղին մօտ Փայլէվանք անուն վանքի մը աւերակ կայ։ Կիւրէսին գեղին մօտ Ս. Թորոս։ Գասման գեղին մօտ Բագրատուն անուն աւեր եկեղեցի մը կայ հին գերեզմանատունով մը։ Արակայ՝ Թուրքաց գեղին մօտ Ս. Գրիգոր Նարեկացւոյ անուամբ վանք մը, 4 ժամ հեռի Տիւրիկէն, ուր երբեմն Սրբոյն նշխարք ամփոփեցան Սենեքերիմ արքայի Վասպուրականէն գաղթելուն, ողջ մատուռ մը կայ և քանի մը հին սենեակներ, բարձր լերան մը վրայ։ Տիւրիկ քաղաքի մէջ՝ Ս. Աստուածամայր, Ս. Գէորգ, Խնդրակատար և Ս. Սարգիս եկեղեցեաց աւերակներ կան. վերջինոյս տեղը նախ պարտէզ և ապա արտ ըրած է քաղաքացի Թուրք մը, ևն, ևն։

ՑԻՐԻԿՈՒ Ս․ ԼՈՒՍԱՒՈՐՉԻ ՎԱՆՔ

Քաղաքէն 2 1/2 ժամ հեռի, կիրճերով և լեռներով բաժանեալ, նեղ տեղ մը ցած բլրակի մը վրայ կառուցեալ է վանքս, որ և կը գրուի «Կիւրղի Անապատ»․ և Խուռնավուլ գիւղին մօտ լինելով՝ «Խուռնավուլայ վանք» եւս ըսուած է։ Թերակղզւոյ ձեւ ունի վանքի բլուրն, երեք կողմէն հեղեղատներով, անտառներով ու փոսերով պատեալ․ խաղաղասէր և աշխարհուրաց կրօնաւորաց կարի յարմարագոյն վայր, սակայն պակաս չեն արջեր, գայլեր, և սառնցմէ աւելի՝ աւազակներ։ Զէնքով, շներով և հաց տալով կը պահպանուի վանքը։ Երբեմն բաւական թուով կրօնաւորներ ունեցեր է, ուր շատ գրքեր գաղափարուեր են, որ միակ և սուրբ աշխատութիւն էր վանականաց համար․ իսկ այժմ ոչ միաբան, ոչ աղօթող և ոչ ժամասաց։ Առաջնորդ Թէոդորոս Վ․ որ սնով և մտքով թանձր մէկն է, միայնակ կը վարէ և կը վայելէ այս վանքը։ Շէնքերը անշուք են, տաճարը խիստ փոքր, ցած և անլոյս․ միայն Առաջնորդարանը փառաւոր է, լուսաւոր և հովասուն, որ կը նայի գետակին և կարգով տնկուած ծառերուն վրայ, ուստի կ՚երեւի նաև Խուռնավուլայ ճանապարհըն։ Թթենեաց և այլ մրգաբերաց տունկերով դրախտ մը ունի։ Եկամուտն է գեղե-

րու պտղիներ, արտերու բերքեր և ուխտա-
ւորաց արդիւնք: Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի
նշխարաց գլխաւոր տօնին վանքը գնացինք,
ուր թէ մացի ուխտաւորաց բազմութիւն ե-
կած էր. և իրենց ուխտն էր՝ ուտել, խը-
մել, խաղ կանչել, պարել, մատաղ ընել,
ժամ գալ, ժամոց տալ, ևն: Նոյն օր պա-
տարագեց Նորին Սրբութիւն. և ապա իրմէն
պէտք եղած տեղեկութիւններ առի, ու
քանի մը ժողովականաց հետ մեկնեցայ քա-
ղաքը: Շատ ինքզինք կը բարեբանէր Երա-
նելին, և հարի խորոխտ էր Ողորմելին.

ՁԵՌԱԳԻՐՔ ԵՒ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆՔ ՏԻՒՐԻԿԻ ՄԷՋ

1: Առեղարան. Ս. Լուսաւորչի վանքը:

« Արդ ես Նուաստ Հայր Գրիգոր, սրբե-
ղայս ծոյլս և անարժանս 'ի կրաւնաւորս, և
շնորհիւն Աստուծոյ և ողորմութեամբ Նորին
գրեցի զսուրբ և զկենսունակ Աւետարա-
նըս 'ի պայծառութիւն մանկանց Նորին: Գը-
րեցաւ սա 'ի թուականութեանն Հայոց ՉԻԹ.
'ի յԱռաջնորդութեան Պաւղոս եպիսկոպոսի,
'ի սուրբ և 'ի գերահռչակ անապատիս որ
Փրկչի վանք կոչի, 'ի դուռս սուրբ Փրկչիս
և սուրբ Երեւմանս և Շամունեայ, և աստ-
ուածընկալ սուրբ Նշանիս որ աստ կայ:
Արդ աղաչեմ զձեզ մանկունք Նորոյ սիոնի
որք հանդիպիք այս սուրբ և աւետաքարոզ
Աւետարանիս, կարդայք, աւգտիք և կամ աւ-
րինակէք, յիշեցէք սրտի մտաւք 'ի մաքրա-
փայլ աղաւթս ձեր զփծուն և զխոշոր գըր-

չակս զԳրիգոր աբեղաս և զծնաւղսն զԳրի-
գոր Ներկրար և զմայրն իմ զՇուշան Խա-
թուն և զմղտեսի Մելիք մայրն իմ որ բա-
զում աշխատութեամբ սնոյց զիս . . . :

« Դրի յիշատակ . . . և եղբարցն իմ
Ողասագիխին , Ումէտին , Քուլաւշին , Յովա-
նիսին և եղբաւր որդոյ Մուղամշին և ամե-
նայն արեան մերձաւորաց : Ի դուռս սուրբ
Աստուածածնի , սուրբ Լուսաւորչի , և սուրբ
Յովհաննէս Աւետարանչի , 'ի յանապատիս որ
Խուռնամիլու վանք կոչի , և քվերն իմոյ Ա-
զուլթ խաթունին : Արդ աղաչեմ զամենե-
եան ով մանկունք նոր սիոնի որք ընթեռ-
նուք զաստուածապատում Աւետարանս 'ի
սուրբ խորհուրդն , և յէք , սրտի մտաւք մե-
ղաց թողութիւն հայցէք 'ի Քրիստոսէ Աս-
տուծոյ մերոյ , և զորս յիշեցաքն , նոցա , և
եղիցի : Եւ որ զհետ մեր սպասաւոր սուրբ
ուխտիս , կամ Հարպետ , կամ Եպիսկոպոս ,
կամ Վարդապետ , կամ Աբեղայ , կամ Ե-
րէց , կամ Աշխարհական , և կամ յիմ ազ-
գէն եղբայր , և կամ եղբաւր որդի , մի' իշ-
խեսցէ զսա ծախել կամ գրաւկան դնել
և հանել զսա 'ի վանիցս : Եւ որք տանեն
զայս ոչ առնուն աւրհնութիւն 'ի յայս սըր-
բոցս . և ելցեն անմասն յարքայութենէն . և
որ յիշատակարան քերէ կամ թուղթ կտրէ
և կամ գիր գրէ 'ի լուսանցն , մասն զՅուդա-
յի առցէ և զխաչահանացն . զԿորխայ և ըզ-
Դադանայ և զկայէնի պատիժն կրէ :

« Այլ և վասն նեղութեան ժամանակիս
որ գայ և հասանէ չարին , հանեն և թա-
գուցանեն 'ի յամրոցնին , մինչև անցանէ
բարկութիւնն . այլ յաւրինակ մի' խնայեսցէ
ոք : Իսկ խնամով պահողքն աւրհնին Աս-
տուծոյ և յամենայն սրբոց : Երբոր խաղա-

ղուԹիւն լինի՝ շուտով 'ի յետ բերեն 'ի սուրբ Ուխտս, 'ի Խուռնավիլու վանքս որ Կիրեղի ասի ։

«Այլ և աղաչեմ զդասս արբազանիցդ զի յամենայն ամի երկու անգամ զյիշատակարանս կարդայք, մէկ տաւնին և մին Զատկին . . . ։

«Իւ տէր մեր Յիսուս Քրիստոս որ առատըն է 'ի տուրս բարեաց, ձեզ յիշողացդ և մեզ յիշելոցս առ հասարակ ողորմեսցի և նմա փառք և պատիւ յաւիտեանս ամէն ։

«Ի Թուին ՋԽԲ. Աստուած ողորմի Շահ—Մելիքին հոգոյն, որ երեք խալկին. մի կէս մոԹնոց, յիշատակ 'ի վանքս Կիրեղի, ձեռամբ Մանուէլ սարկաւագին ։ Որ Առաջնորդ որ ծախէ և կամ հանէ 'ի վանացս նզովեալ եղիցի, և զմասն զՅուդայի և զխաչ հանողացն առցէ ։

ՏԻՎՐԻԿՈՒ ՍՈՒՐԲ ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ ԵԿԵՂԵՑՒՈՅ ՁԵՌԱԳԻՐՆԵՐ

1. Ճառընտիր. Ս. Աստուածածնի եկեղեցին ։

Աւրհնեալ է Աստուած. աւարտեցաւ Ատենի գիրքս ձեռամբ Աւետիս դպրիս, 'ի քաղաքս յԱրաբկիր. Թվ. ՌՃԺԶ.

Ով եղբայրք անմեղադիր լերուք սղալանացս զի կար մեր այս է. կարդալով կամ աւրինակելով, յիշեսջիք զԱւետիս գրիչս և դուք յիշեալ լիջիք Քրիստոսէ ։ Հայր" ։

«Յիշատակ է Ատենի գիրքս Եղեգնձորցի տէր Իսրայէլ հեզահոգի քահանային, և եղբաւրն Նորին Անանիային և մեծ հաւրն Ստեփաննոս քահանային, և կողակցին, և իմ

հաւրս Ցոհաննէսին, և կողանցին. գնեցին զգիրքս ։ և եդին յիշատակ 'ի գիւղն Եղեգընձոր 'ի դուռն սուրբ Սարգիս եկեղեցին. վարձն 'ի Քրիստոսէ առնուն »։

1. Աւետարան.

«Որդ գրեցաւ եդեմական քառավտակ աղբերս ոռոգանելով քառանկիւն և քառագիր Աւետարանաւս զոլորտս տիեզերաց, ըստ առաջնում ասացելոյ մարգարէին Հոգւովն Աստուծոյ։

«Եւ արդ աւարտեցաւ Աւետարանս աստուածաբան, Մատթէոսի, Մարկոսի, Ղուկասու և Ցոհաննու. 'ի թվաբերութեանս յոբելեան տումարիս, ՉԿԶ. 'ի փառս և 'ի պայծառութիւն սրբոյ եկեղեցւոյ, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնիս, 'ի դաշտիս Դարանու 'ի գեւղս Խոռինանց, ձեռամբ Վարդանայ աշխարհի իրիցու, յիշատակ ինձ և իմոցն, հաւր իմոյ Գրիգոր քահանայի, և մաւր իմոյ Աղբրացի, և եղբարց իմոց Մըկրտչի, և Աշխէն տիկնոջ։

«Դարձեալ աղաչեմք զամենեսեան որք հանապազ խաչակից լեալ էք խաչելոյն Քրիստոսի, և պտղաբերեալք արդասաւորութեամբ պտղաւք 'ի կամս Աստուծոյ ; յիշել զվարդապետսն մեր զՑակոբ, Կարապետ, զՍտեփաննոս և զՅովհաննէս, և զծնաւղս իւրեանց, և զհարազատ եղբարս նոցա ։ Եւ որք կամակից եղեն սմայ ըստ իւրաքանչիւր կարի, Քրիստոս Աստուած փառաւորեալ հանգուսցէ զհոգիս նոցա 'ի խորանս սրբոց իւրոց ամէն »։

1. Աւետարան.

«Այլ և զիս զապիկարս զթանձրացեալ մեղաւք, զՎարդան գրիչ յիշել վերստին 'ի հանապազ մշտահայեաց պաղատանս ձեր առաջի Աստուծոյ։

«Այլ և գրեցաք զսայ 'ի յիշատակ մեզ և մերոցն, և 'ի ժառանգ հարազատ զաւակաց մերոց, Յովաննիսի, Ղազարոսի, և Թադէոսի, զորս տէր Աստուած վայելել տացէ բազում ժամանակս աստի կենացս, և յետ աստիեացս յիշատակ իւրեանցն և ծնաւղաց իւրեանց։

«Եւ է սա Թադէոսի զորս տէր Աստուած վայելել տացէ մինչև 'ի խորին ծերութիւնն ամէն։ Ես Մարթա և Շնորհաւոր տիկին որ ետուք զաւետարանս գրել 'ի խալալ արդեանց մերոց, որք հանդիպիք սմա կարդալով կամ աւրինակելով, մեղացն մերոց թողութիւն խնդրեցէք 'ի Քրիստոսէ Աստուծոյ մերոյ, որ առատն է տուրս, և զձերն թողցէ գյիշողացդ 'ի միւսանգամ գալստեան իւրոյ»։

1. Աւետարան.

«Փառք անքաժանելի սուրբ Երրորդութեան Հաւր և Որդւոյ և սուրբ Հոգոյն։ Նորոգեցաւ սուրբ Աւետարանս 'ի թուականին Հայոց, ՌՂԶ. 'ի հայրապետութեան տեառն Փիլիպոսի, և Առաջնորդութեան Սանահնու Սարգիս եպիսկոպոսին ձեռամբ Մըկըրտիչ դպրի։

«Որ ողորմի Տէրն ամենայնի հոգոյ սորա ստացողի, Ղարախանին և կողակցին Ոսկեհատին, և որդիքն Դաւիթն, տէր Օհանէսն, Աստուածատուրն, Սարգիսն, Ամիրխան,

Մուլուխան, Գալուստ և Ղազարն, դուստրն Շնահաւորն, և հանգուցեալ որդին Շահնազարն, հայրն Ղարախանին, Աստուածատուրըն, մայրն Մուրվաթն: Բաց սորայ Դաւիթըն, հանիկն Մուրվաթն, եղբայրն Ալի խանն, Ցամուրն, հանգուցեալն Առաքելն, քոյրն Պահրի խանն, Շամանդուխն, Կուլպուտախն, Միրամարգն: Սա յիշատակ անջնջելի, բարի զաւակ հոգւոց սոցին, յորժամ որ գայ Տէրն երկնային, անճառ փառօք իւր հայրենին, Նստի աթոռ իւր դատանին, գիւան առնէ մարդկան ազգին, յայնժամ աջակողմն քաղցրակին, հայի սիրով յանձն սոցին, և բարբառոյն աստուածային, գոչէ 'ի վեր ըստ հաւտապետին, եկայք աւրհնեալք հաւր իմոյ ժառանգեցէք զվերինն Երուսաղէմ՝ Հայր մեր"»:

«Զվերջին ստացող և նորոգող սուրբ Աւետարանիս, զՏիւրիկեցի Անտոնի որդի Խոջայ Սիմաւոնն, և մայրն իւր զՄանանդն, և քորքն իւր՝ զԱրզուն, զՆազլուն, և ըզՄուրվաթն: Եւ զպապն իւր զՍուրմանչէն, և զհանիկն իւր զՄարգարիտն, և ժրագըլուխ ամուսինն իւր զՄարիամն, և զորդին իւր զնորաբողբոջ Անտոնն, և հօրեղբայրն իւր զԲազրտասարն, և զՄելիքոն. և միւս մեծ պապն զմկդսի Ամիրշէն, և կողակցին իւրոյ, և քեռոյն իւրոյ Սեդրակին, զէգէլին, Իշխանին, Պօղոսին, Միսակին, և Անտոն վարդապետին, և ամենայն արեանառու մերձաւորայն յիշեցէք և Աստուած ողորմի ասացէք: Արդ՝ ես Տիւրիկեցի մեղապարտ Սիմաւոնս, և կողակիցն իմ Մարիամն և որդին իմ Անդոնն, գնեցինք զսուրբ Աւետարանս, և տվինք վախմ և յիշատակ 'ի դուռն սուրբ Խունրկտրու եկեղեցուն վա-

...րըն փրկութեան հոգւոց մերոց, ով որք որ հանդիպիք Ա. բերան Աստուած ողորմի ա-սացէք աղաչեմ»:

«Գրեցաւ և Նորոգեցաւ, 'ի քաղաքն Տիփլիս, ձեռամբ Յակոբ դպրի, թուին ՌՃ. և ԽԳ:

«Ի վայելումն խոջայ Սիմաւոնին և ամե-նայն իւրայոցն ամէն: Հայր մեր"»:

1. Առաջաբան:

«Ուսումն և շառաւիղն աւրհնութեան և սեռն բարենշան, որքաղան և գերամաքուր մարդն Աստուծոյ, Նախանձեցաւ Նախանձ-արի: Տեսեալ զոմանս տարփողական սիրով տենչացեալս, զի զՏեառն մերոյ և զԱստու-ծոյ մատեան յաւետարանի յինքեան գրա-ւէին. և այս խորհուրդ մի բարի 'ի մէջ առեալ ասէ թէ ամենայն կեանք մարդոյ ան-ցաւոր տեսանեմ, և ստացաւ զստացուածս գեղեցիկս, Նախանձեցաւ Նախանձ բարիոք-իւ այս թախանձեալ զոգնամեղ և զանար-ժան գրիչս զՍտեփաննոս Էրէցս, նկարագ-րել զաստուածախաւս սուրբ Աւետարանս յի-շատակ հոգւոյ իւրոյ ըստ յայնմ որ ասէ թէ Երանի որ ունիցի զաւակ 'ի Սիոն և ընդանե-եակ յԵրուսաղէմ: Եւ իմ հարկեալ 'ի սի-րոյ Նորա թէպէտ և 'ի վեր էր գործառնու-թիւն սորա քան զկար իմ և զարժան, ա-պա և զանկարութիւն 'ի բաց եդեալ լցի զփափաք սոցա: Եւ գրեալ աւարտեցի զսա 'ի գիւղն որ ասի Կալանջ, կարողութեամբն Աստուծոյ: Ընդ հովանեաւ սուրբ Նշանացս 'ի գաւառս Մելտինու, 'ի թուին Հայոց ՌԺԸ. ամին: Ի թագաւորութեան Սուլթան Մելա-մին: Եւ 'ի կաթողիկոսութեան տէր Խաչա-

տուրին, և 'ի հայրապետութեան տէր Գ-
րիգորին ։

«Արդ երեսանկեալ աղաչեմ զձեզ ով սրբակրաւն քահանայք, որք հանդիպիք սուրբ Աւետարանիս կարգով աւրինակելով, կամ սերտիւ յիշեսջիք զմեղաւորս և զուսուցիչս իմ զՅովհաննէս երէցն. որ է հոգեւոր ծնողն իմ։ Եւ ըստ մարմնի ծնաւղացս Պապին և Թամամին և Մուսէս դպրին և ծնաւղաց իւր, Աստուած լուսաւորէ զիւրեանց հոգին ամէն։ Մանաւանդ զստացող սորին։ Դարձեալ յիշեցէք զվերջին ստացաւղ սուրբ Աւետարանիս, զԿուլասարն, և զիւր որդին զԱստուածատուրն, և զԳասպարն, զՊաղտասարն, զԱբրահամն, և զիւր աղջկունքն, զերեցկինն և զնազլուն։ Յիշատակ իւրեանց հոգւոցն իւրեանց ննջեցելոցն. և որ յիշէ և Աստուած ողորմի ասէ, Աստուած իւրն ողորմի 'ի միւսանգամ գալստեանն ամէն։

«Եւ ետուն 'ի ձեռն տէր Խաչատուրին 'ի գիւղն Արուճաձին; և ոչ ոք ունի իշխանութիւն ծախելոյ զսա կամ գրաւ տալու. և եթէ ոք անդգնի; զպատիժն կայէնի առցէ»։

1. Ճաշոց գիրք.

«Զոր տեսեալ զայսպիսի գանձս աստուածային և պայծառ լուսով, փափաքեաց հոգով և մարմնով, և ջերմեռանդ սրտիւ տեսանել Մկրտիչ քահանայն, և ետ գրել զբոլոր տարեգիրքս տարւոյն, անպատճառ և անթերի, յիշատակ իւր և ծնաւղացն իւրոց, Աւնոփրիոս քահանային, և մաւրն իւր Շայմելիքին, և հաւրեղբարցն իւր պարոն Բուլքարամին, Նիկաւղաոսին, և Ստե-

յանոսին և մաւրեղբարցն իւր. Կարապետ վարդապետին, և Յովաննէս հէրպետին, և ղիզբակին, և զմօրքուեր որդին իւր։ ըղձէր Ստեփան եպիսկոպոսն։

«Այլ և յիշեսցէ տէր Աստուածն իսրայէլի, զսանամայրն իւր զՄիւսլուն Մէլիքն, և զդուստր իւր զմեծ խաթունն, որ ՚ի տէր Մկրտիչ հէրպետին բազում երախտիք ունին, հոգեւոր և մարմնաւոր։ Քրիստոս Աստուած որ ողորմած է և գթած, երկայնամիտ և բազումողորմ, ողորմութիւն և թողութիւն շնորհեսցէ ամենայն սխալանաց նոցա ամէն» Արդ աղաչեմք զամենեսեան, նախ զվարդապետսն և զդասս քահանայից, և սարկաւագաց և քրիստոսադաւան ժողովրդոց, որք հանդիպիք սմա, տեսանելով կամ կարդալով, և կամ աւրինակ դնելով, աղաչեմք զձեզ ով սուրբ ծառայք Աստուծոյ, միով Տէր ողորմեայիւ արժանի արարէք, և Աստուած որ կարողն է և ողորմածն, ողորմութիւն և թողութիւն շնորհեսցէ ամենայն սըխալանաց մերոց և ձերոց առ հասարակ, յիւր միւսանգամ գալուստն ամէն։

«Արդ՝ աղաչեմ զամենեսեան, յիշեցէք ՚ի Քրիստոս զստացող գրոցս զՂազար երէց և զծնաւղսն իւր՝ և զայլ արեան մերձաւորսըն, և Աստուած զձեզ յիշէ յիւր արքայութիւնն ամէն։

«Արդ գրեցաւ սա ձեռամբ յոգնամեղ և անարժան գրչի՝ Յովհաննէս քահանայի. ՚ի յերկիրս Քաջբերունի, ՚ի քաղաքս որ կոչի Արճէշ, ընդ հովանեաւ կըմբէթայարկ և խորանաձեւ սուրբ եկեղեցոյս որ յանուն սուրբ Գէորգայ զաւրավարին կառուցեալ կայ։ Ի թագաւորութեան ազգին Նետողաց Սուլթան Ջիհանշային, և ՚ի կա-

թողիկոսութեան սուրբ Լուսաւորչին աթոռոյն, տէր Աբրահամի՝ որ մականուն Խըլըց կոչի։ Արդ գրեցաւ սա 'ի թուականիս Հայոց ՌՃԶ. թուին, ձեռամբ յոգնամեղ և տխամար գրչի Յովաննէս քահանայի՝ 'ի յիշատակութիւն Մկրտիչ քահանայի, ստացողի և նկարողի։

«...Արդ ես Մկրտիչ քահանայս ուխտ եդեալ էի գնալ յԵրուսաղէմ, և 'ի զբաղմանէս և 'ի ծուլութենէս ոչ շտապեցայ, և յաղագմանէ չարին եկաւ Նուրալւանդն 'ի վերայ Արճիշոյ և թալանեց զամենեսեան, և մեր չհանդիպեաւ ուխտին՝ առաք զգիրքս. և բերաք 'ի Տիւրիկիս և տուաք 'ի Ղազար երէցըն. և նա ետ մեզ Ծ. Փլօրի, և մեք տարաք յԵրուսաղէմ։

«Արդ ես Ղազար երէցս և որդին իմ Յովաննէս քահանայ, գնեցաք զգիրքս 'ի Մկրտիչ աբեղայէս Ծ. Փլօրի, յիշատակ մեր և ծնաւղաց մերոց։

«Արդ ես Ղազար երէցս՝ ուխտ եդեալ էի գնալ յԵրուսաղէմ. և 'ի ժամանակիս դառնութենէն 'ի վերայ ազգիս Քրիստոնէից զոր ելեալ Ջիհանշահ Սուլթանն 'ի Թաղթէն Թաւրիզոյ, և եկաւ 'ի վերայ Եզընկոյ քաղաքին, և էառ զԵզընկայն. և բազում նեղութիւնք էած 'ի վերայ ազգի Քրիստոնէից, և Խութլուպակ պարոնն ոչ հնազանդեցաւ Ջիհանշին, զոր հրաման ետ Ջիհանշահն, զաւրաց և զաւրավարաց իւրոց զոր գնացեալ առին աւար բազում, և գերի բազում. և ով կարէ պատմել զխեղճ և զաղիողորմն քրիստոնէից ազգիս։

«Եւ դարձեալ անտի, և չուեալ 'ի Կամախ, և առին աւար և գերի բազում, և զխեղճ և զողորմն զոր եղաւ 'ի վերայ Քրիս-

տունէից զոր հրաման Տեառն կատարեցաւ .
Թէ մի՛ լինիցի փախուստն ձեր 'ի ձմերայնի ,
և մի յաւուր շաբաթու . Այս 'ի Կամախ
կատարեցաւ , և իմ տեսեալ զդառնութիւն
ժամանակիս և զծերութիւն անձինս , և իմ
յուսահատեալ յԱստուած ապաւինեցայ , Թէ
այց արասցէ Աստուած փախստականաց իւրոց .
Եւ ողորմածն և մարդասէրն Աստուած , ո-
ղորմեցաւ , և այլ դուռն ողորմութեան ե-
բաց ինձ . զոր եկաւ գիրքս այս 'ի յԱրճիշոյ
և եհաս առ մեզ , և մեք տեսեալ զգիրս և
զթուղթ և զվայելչութիւն ծաղկի սորա և
մեր լցեալ փափաք սրտի . առաք զգիրքս 'ի
վայելչութիւն անձին իմոյ և իմ որդւոյ Յո-
վաննէս քահանային » :

1 . Գանձարան . «Ով սիրելի , սիրելի , եղբայրք
գովելի , միտ ած որ զայս քեզի խրատ տամ
որ լսես , յորժամ որ դու զանձըն երգես ,
Թուղթն Թքով ապականես , կամ երկու մատ-
ռունես քարշես , հանց որ կապին միաս գոր-
ծես , կամ անգէտի ձեռն դնես , խաղաց
մարդկան . կոխան շինես , զկողն անողորմ 'ի
յետ քարշես , և կամ Թանաս մատ ու շըր-
ջես , կամ վրան ըռոմ կախեցնես , և զիմ
գրածն ապականես : Այլ յոյժ սիրով նա-
խախնամես , սրբեալ ձեռօք լաթով բռնես ,
'ի հրոյ 'ի ջրոյ 'ի զատ պահես , մէջն գէշ
գէշ գիր չի գրես , երկու երեք շորով պա-
տես , 'ի չորային տեղիք դնես , բոլոր պատիւ
գանձ տաղ ասես , ապա զԱստուած դու
տեսանես : Ջեռքս փուտ և հող դառնայ , գիր
յիշատակ առ ձեզ մնայ » :

— . Նոյն Գանձարան : «Շնորհիւք Տեառն
մերոյ և փրկչին Յիսուսի Քրիստոսի , և

ողորմութեամբն Աստուծոյ, կիսանորոգ եղ-
Գանձարանս այս, ձեռամբ իմոյ անարժ
Գարսամ դպրիս, 'ի քաղաքն Տիւրիկի, ըն
հովանեաւ սուրբ խնդրակատար և սու
Նշան եկեղեցւոյն, 'ի թուականիս Հայոց
ԹԱԳՆ Է ՃՈԽԱԼԻ։

«Եթէ կամիս իմանալ, թոյէն մինչև ինին
կարմիր քաշած համարեսցես. և յետ թու
լոյն երկոտասան թիւ յարտաքս հան որ կ-
տարեալ լինի թվականն մեր Հայոց ազգ
դուռն իմաստութեան ընդ դէմ քո բացու
զայս թագս ճոխալի գլուխդ իջանի։ Քան
պատճառ կրկին նորոգման Գանձարանի
եղեն դպիրներն, քանզի վաղուց հետէ քա
քայեալ և ամայի գոլով, վասնորոյ կամեցա
'ի լոյս ածել, և 'ի յանգ հանել զսա զի մ
մնացէ ճրագն Աստուածային 'ի ներքոյ մա
հիճին. այլ կամեցան դնել 'ի վերայ աշտա
նակի, զի որք մտանեն լոյս տեսցեն, և ո
տեսցեն, լուսաւորին և փառաւորեն զԱստ
ուած կենդանի. իրաւի եղբարք, որ սա հ
գեւոր գանձ է և ունի ինքեան բազում ան
կողոպտելի մարգարտաշար պատուական ա
նուն, որով գովաբանէ համայնդամայն սուրբ
արն և յաղթող նահատակն իւրաքանչիւր
յաւուր տօնի իւրեանց, զոր քաղցրաբար
բառ դպրներ եղանակեն ազգի ազգի գու
նով, և համեղ մեղեդիքով, 'ի փառս ամե
նասուրբ Երրորդութեան Հօր և Որդւոյ
Հոգւոյն սրբոյ այժմ"։

«Տանեցուք ով սիրելի հայրք և եղբայր
իմ, որովհետև որ ոչ յայտնի եղեւ մեջ
գծողն և յիշատակ երգողաց անուանքն, ո
գրէաք, վասնորոյ Աստուած ողորմի և Հայ
մեղան անտրտունջ հանապազօր ասէք, որ Տէ
Աստուած զանուանս նոցին 'ի դպրութիւ

կենացն գրեալ է, և զձեզ և զմեզ անդա-
տապարտս պահեսցէ ամէն»։

1. Գանձարան. «Գրեցաւ աստուածախօսումբ տառս որ կոչի Գանձարանս, զոր արարեալ է մեծ րաբունապետն մեր Գրիգոր Կաֆա-յեցին, որ գաղտափարեալ ունի յինքն գանձս և զտաղս, որ է կատարեալ խորհուրդ-եւթնարփեան Հոգւոյն զաւրութեամբ, զորով զարդարէ կաթողիկէ կամար սեփհական. հաստատեալ սեամբք եւթնեակի Հոգւոյն մաքրականն, որով ազատիմք եւթն չափ մա-հու մեղացն ախտակրականն. և սրբիմք և լի-նիմք տաճար սուրբ Երրորդութեան ճաշակ-մամբ սուրբ Մարմնոյ և արեան որդւոյն Աս-տուծոյ մաքրական։ Այլ և գրեցաւ սա ձե-ռամբ Յովանիսի բազմամեղ և տխմար գըր-չի. և իմ անընդունակ գոլով յարուեստս գրչութեան, և բազում մեղաց ցնորիւք պաշարեալ, այլ ըստ կարի մերում զոր պար-գեւեաց մեզ մարդասէր Հոգին, կոր բազմ-աշխատասիրեալ եմ 'ի սմա, գրեցի անար-ժան ձեռաւք իմովք յընտիր և խոտոյգ աւ-րինակէ. 'ի Թուականիս Հայոց, ՌԺ. 'ի յաստուածախնամ գաւառս 'ի Տիւրիկի, 'ի հրեշտակաբնակ մենաստանս, որ կոչի Սիւր-ղի վանք։ Ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուա-ծածնին, և Յովհաննէս աւետարանչին, և սուրբ Լուսաւորչին. նախ սպասուեալ ծե-րունի հաւրս մեր, Յովաննէս եպիսկոպոսի վերադիտողի այսմ նահանգի, որ այսմ ամի փոխեցաւ 'ի Քրիստոս։ Արդ աղաչեմ, զդասքդ սրբազանից, որք պատահիք այսմ Գանձարանիս եղանակելով, կամ աւրինա-կելով, կամ տեսանելով միայն՝ յիշեսջիք 'ի մաքրափայլ աղաւթս ձեր զստացող բու-

բաստանիս զխոճայ Աղուպն որ տտագա-
զատ իւր յիշատակ 'ի հանլալ արդեանց և ի
ծնաւզացն խոճայ Վարդանին, և մաւրն
իւր կոզակցին խաթուն փաշային, և որդւ-
ցըն Վարհանին, և Գրիգոր սարկաւագի
որ մեզ կու սպասաւորէ, և յուժ աշխատու-
լով և զթուղթս կոկելով. Աստուած զին
'ի խոր ծերութիւն հասուցանէ. և դեռա-
բոյս մանկանն Յակոբին, և դստերացն
ամենայն արեան մերձաւորացն:

«Յիշելով զբան մարգարէին, թէ Երա-
որ ունիցի զաւակ 'ի Սիոն և ընտանի յե-
րուսաղէմ. վասն որոյ եւ գրել զսա և ե-
յիշատակ 'ի դուռն սուրբ Առաքելոց՝
պայծառութիւն եկեղեցեացն, 'ի վայելու
որդւոյ իւրոյ դեռաբոյս մանկան Գրիգոր
սարկաւագին. զոր տէր Աստուած վայելե-
ցուցէ մինչև 'ի խորին ծերութեան: Վա-
որոյ աղաչեմ հայրական գթով, և եղբա-
րական սիրով, ողալմանացս չմեղադրել: Յո-
վանէս եպիսկոպոսն վախճանեցաւ, և ծե-
հարեղանիքն հաստան. ժամու սաղմոսն խա-
փանեցաւ, Ովանէս արեզան սուտ հայրապե-
տեղաւ: Մինչև 'ի վարդավառին փոխն գրե-
ցի. զաւրինակն ափուցս առան. մինչև
վերջն այլ աւրինակէ գրեցաւ: Անմեղադ-
լերուք, սուրբ ընթերցաւղք, սիրտս 'ի սու-
և 'ի տրտմութիւն կայր. այլ աղաչեմ,
երես 'ի գետին դնեմ, ով սուրբ քահանայք
սիրով ուղղել, ներումն և թողութիւն հայցե-
'ի Տեառնէ ինձ բազմամեղ անձինս, գթո-
և ողալական մտացս: Եւ նա որ առատն է
'ի տուրս պարգեւաց, տացէ և ձեզ իւրո-
անբաւ և բազում բարեացն, ըստ ձերում
ախորժականացն, թողութիւն շնորհեսցէ ձե-
րոց սակաւ և յանկամայ յանցանացն, և

ոցն բազում և կամաւոր սպալանացն․ զի
արան վայելեսցուք հայրական պարգեւա-
ն, և ընդ աջմէ կացելոցն արժանաւորք ե-
ցուք․ և խոստայ Աղուսյն և իւր ծնաւղքա-
կողակիցն և իւր որդիքն, 'ի Քրիստոս Յի-
սուս Տէր մեր, որ է աւրհնեալ յաւիտեանս
եան։ Այլ յիշեսջիք, զՄաւլաւշիկ սարկա-
ւագն, և Յովաննէսուէկ սարկաւագն, որ մեզ
ծառայութիւն կան, և զԹուղթս կոկե-
ին․ Աստուած իրենց շնորհ տայ ամէն։

«Եւ ըստ վերոյ ասացելոցս, եմ խոստայ
ղուպս ըստացայ զգանձս, և եդի յիշատակ
ի քաղաքս 'ի Տիւրիկի, 'ի դուռն սուրբ Ա-
ռաքելոյն յիշատակ անջինջ հոգւոյ իմոյ և
նաւղաց իմոց, և զարդ մանկանց Նորոյ
ջնի․ և 'ի տաւնախմբութիւն տաւնից
էրուանականաց և 'ի պայծառութիւն սրբոց
ատուցն ամէն։ Արդ մի' ոք իշխեսցէ հանել
դրանէ սուրբ եկեղեցոյս․ ոչ առաջնորդ
պիսկոպոս, կամ աբեղայ կամ երէց, կամ
անուտէր, կամ իմ' ազգէն, կամ որդի,
ամ դուստր, կամ քուր, և կամ թէ այլ
ք, ոչ ծախելով ոչ գրաւ տալով, և կամ
է ումեք բաշխելով, և կամ թէ այլ ինչ
իք պատճառանաւք։

«Ապա թէ ոք անդգնի, և լրբութեամբ
ի դէմ դառնայ այսմ հրամանի, և առնէ
որ ասացաք ոչ առնել, այնպիսին զանէծ-
քն կայենի և զպատիժն կորխայ և Դաթա-
նայ կրեսցէ, զմասն և զբաժինն Յուդայի և
խաչահանուացն առցէ․ և զդատակցու-
թիւնն ընդ սատանայի և զկամարարացն նո-
րա ընկալցի․ և անտ մի' հասարակեսցէ զա-
ւուրս կենաց իւրոց․ ապա խնամող պահաւղ-
քն ա․․․»։

1. Աւետարան ։ «Արդ՝ ես Նուաստ Հոգս, Մեսրապայ ծոյլս, անարժանս, և անարուեստս գրիչս՝ որ գրեցի զաստուածաբարոզ Աւետարանս 'ի լաւ և յընտիր աւրինակէն ։ 'ի Թուին Հայոց ՋԿԵ. 'ի գիւղս որ կոչի Ակն. ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնին, և սուրբ Յոհնայ, և սուրբ Գէորգեայ, և այլ ամենայն սրբոցս ։

«Արդ աղաչեմ զձեզ, ով մաքուր քահանայք և կրօնաւորք ; որք հանդիպիք այս սուրբ և աւետաբարող Աւետարանիս, կարդայք՝ աւգտիք կամ աւրինակէք, յիշեցէք սրտի մտաւք 'ի մաքրափայլ աղաւթքն ձեր, զփցունն և զխոշոր գրչակս զՄեսրապայ, և յանդգնութեան իմոյ ոչ մեղադրել, զի յաւժարութիւն, և փափաք սրտիս մտացումն եղեւ տկարութեանս այժմ և յաւիտեանս ամէն ։ Ըստացող բուրաստանիս, յիշատակ է սուրբ Աւետարանս Գրիգոր աբեղիս ; և իւր ծնողացն Թորոս երիցուն, և մաւրն Մունաթին, եղբաւրքն Մեսրապայ երիցուն, ... քուրոջն Փաշային, Մաղթումին՝ իւր որդուն, որ ստացաւ զսա Գրիգոր աբեղայն Ակնցին իւր յիշատակ 'ի հալալ ընչից իւրոց բազում փափաքանաւք, և յոյժ աշխատանաւք, յիշելով զբան մարգարէին թէ Երանի որ ունիցի զաւակ 'ի Սիոն և ընտանեակ յԵրուսաղէմ. յառաջնորդութեան Խաչատուր եպիսկոպոսին. ով որ զայս Աւետարան գրաւէ կամ ծախէ, կամ 'ի յայս դրանէս հանէ կամ գրաւէ՝ Առաջնորդ կամ ազգական, նա զմասն Յուդայի առցէ» ։

1. Աւետարան ։ « . . . . Արդ ես նուաստ Ջաւրվար երէցս զմտաւ ածի զայս ամենայն, և յիշեցի զայն որ ասէ, թէ

րանի որ ունիցի զաւակ 'ի Սիօն և ըն-
անեակ յԵրուսաղէմ. և գրեցի զսուրբ
զկենդանութեան Աւետարանս ողորմութեամբն
ստուծոյ, յիշատակ ինձ և ծնաւղաց
մոց, Ստեփանոս քահանային և Նար-
կիզին, և կենակցին իմոյ Մեհրիմելիքին և
ղբաւր մաւրն մեր մղտեսի Մինային, և ա-
մենայն արեան մերձաւորացն. 'ի վայելումն
եռաքոյս զաւակին իմոյ Յովհաննէս սար-
աւագիս . . . . . »:

1. Առեփաքան. Որ է յիշատակ տէր Ներսէս
պիսկոպոսին, և գրեցաւ 'ի Թուականու-
թեանս Հայոց, ՉԻԹ. 'ի քաղաքիս Տիւրիկոյ,
նդ հովանեաւ սուրբ Սարգսի տաճարիս.
որք' աղաչեմք զձեզ ով մանկունք նոր Սի-
ոնի, որք հանդիպիք այս սուրբ և աւետա-
րանոզ Աւետարանիս, կարդայք և աւկտիք
և աւրինակէք 'ի սմանէ, յիշեցէք որտի մը-
տաւք 'ի մաքրափայլ աղաւթս ձեր զՋաւրվար
գրիչս և զվարպետն իմ զտէր Գրիգոր Ջաղ-
ցոյն. այլ և յիշեսջիք զբազմերախտաւորն
ի վերայ մեր' զվարպետ Սամուէլն. այլ և
յիշեսջիք զհոգեւորն մեր ծնաւղ, որ երեսուն
խորներուն և զՏնաւրինականացն զինչ որ
խարճ եղաւ. և Քրիստոս Աստուած զձեզ
յերկինից արքայութիւնն յիշէ ամէն: Այլ յի-
շեսջիք զպարոն Մելքիսեդն որ զաւրինակն
տորհեց: Այլ և յիշեսջիք զառաջնորդք գա-
ւառիս, զտէր Ստեփաննոս և զկարապետ
վարդապետն, որ մեզ աւգնական է յամե-
նայն պէտս հոգեւոր և մարմնաւոր»:

1. Մաշտոց. 'ի Ս. Լուսաւորչի վանք:
«. . . . Աւարտեցաւ Մաշտոցս . . . . յամի
ՉԺԵ. ընդ հովանեաւ Ս. Աստուածածնի, և

Ս. Գէորգայ զաւրավարին 'ի . . . (եղծեալ էր մրով) ընդ երկայն աւուրս արասցէ զնա Քրիստոս Աստուած ամէն: Եւ յեպիսկոպոսութեան այս նահանգի տէր Ստեփաննոս վարդապետի, և տէր Յովաննէս եպիսկոպոսի. ծաղկեցուսցէ զնոսա Տէր Աստուած 'ի վերայ ծաղկեալ գաւառանի իւրեանց. եղեւ լրումն սուրբ Մաշտոցիս ձեռամբ սուտանուն քահանայի Հերապետի: Յիշեցէք զստացող սուրբ գրոյս զբարեպաշտ և զերկիւղած կինն Սալչուկն խաթունն, 'ի բարի արմատոյն շառաւեղ . . . յիշատակ իւր և ծնաւղաց նորին Ստեփաննոսին և Գուլիզարին, և ջոջ պապուն Տէրուն աղին և մամուն Հէր—Մէլիքին . . . յիշեցէք զՍալչուկ խաթունն և զայրն իւր ըզ Ջանի բէկն, և զաւակոն իւրեանց զպարոն Գորգն, Մուսէհն, Շամշադինն, Միրտիչն, Բուսէն, Նուբարն, Այգուն . . . զխաւջայ Մալհամն, և զծնողսն իւրեանց զՆիկողոսն և զՓիրուզբախտն, և զԲէկին խաթունն, և ըզգեռաբոյս զաւակին իւրեանց զԳաբրիէլն. . . զՋանի բէկի ծնողսն զՄարգարէն և զԹանգ խաթունն, Աստուած ողորմի արժան արարէք . . . և զքուերսն Սալչուկ խաթունին ըզ Համոշն, զՍադաղէն և զԳուլնարն, զԲէկին, զՇայմելիքն. . . Հէրմէլիքն յիշեցէք առաջի անմահ Գառին Աստուծոյ:

«. . . Եւ զԳուլմէլիքն, զԲուսէրի տան մարդն յիշեցէք 'ի Քրիստոս, որ 'ի կիրքս 'ի տես եր եկ, և Աստուած ողորմի ասացէք նմա. Աստուած ձեզ ողորմեսցի ամէն. եղիցի եղիցի: (այլ գրով) Այս գիրքս . . . Եղեգնձոր Զքանդարին տղայն Յովաննէս գնեց և երետ յիշատակ իւր հոգոյն և իւր կողակցին խանդուտին . . . »:

1. Անտիոքայ. «Ի թուին ՌՀԹ. հայրապետութեան տէր Գրիգորի գրեցաւ սուրբ Աւետարանս երկիրս Գեղամայ 'ի սուրբ Ուխտս որ կոչի Հայրոյ Որձան 'ի դառն և նեղ ժամանակի. եկն երկիրս մեր Տամիկ մի՝ հարկ խնդրէր ոչ համարաւք այլ թուապաւք, որ է հակ բերաքն . . . . »:

1. Շարակնոց մագաղաթ, պատկեր, տօնացուցիւ հանդերձ: « . . . . Եղանակաւորատաս գրեալ ձեռամբ տէր Յակոբի 'ի յերկիրն Կեսարիոյ 'ի գիւղն Տամալրդայ. 'ի թուականին Հայոցս ՌՂԶ. կրկնակի քառից և միակ երից . . . 'ի թագաւորութեան Սուլթան Իպրահիմին, և կաթողիկոս Հայոց Փիլիպպոսի »:

1. Մաշտոց: « . . . Սարգիս ծերունի պատուական քահանայ 'ի սուրբ Ուխտէն Հաւույթառ՝ զթուղթն պատրաստեաց և ես անպիտանս Դաւիթ գրեցի զգիրքս . . . և ընծայեցաք զսա 'ի սուրբ ուխտս Հաւույթառ 'ի դուռն սուրբ կաթողիկէին և սուրբ Աստուածածնիս և սուրբ Յարութեան և ամենազաւր սուրբ Ամենափրկչին և այլ սրբոց: Եւ եղեւ գրչութիւն սորա 'ի Նախադրական սուրբ Ուխտն 'ի մեծն Այրի վանս, և կատարումն գրոցս յԱստուածային գիւղաքաղաքիս Գառնի, առ դրան սուրբ և հրաշափառ կաթուղիկէիս և այլ սուրբ եկեղեցեացս. 'ի թվն. ՊՀԲ. 'ի հայրապետութեան տեառն Պաւղոսի Գառնեցւոյ սրբազան կաթուղիկոսի, և 'ի վերադիտողութեան սուրբ Ուխտիս Հաւուց թառ՝ հեզահոգի և սրբասէր և մաքրամիտ և մեծազգի արքեպիսկոպոսի տէր Զաքարիայ . . . . Յիշեցէք 'ի սուրբ պատարագն

զՍարգիս քահանայն և զծնողսն նորա զՄե-
հեւանն և զԱստղիկն . և զբազմամեղ սուտ
անուն քահանայ զԴաւիթ գրիչս և զծնողսն
իմ . . . » :

— . Կային նաև շատ Մաշտոց , Ճաշոց , Գանձարան , Աւետարան , եւն , մեռեալ և փտեալ վիճակի մէջ անխնամ ձգուած :

— . Վանքիս տաճարի մէջ Ս. Մասունք-ներ պահպանելու արծաթէ մեծ տուփի մը վրայէն օրինակեցի հետեւեալը :

« Յամի փրկչին 1021. Հայոց թվին ՆՀ. ամին Աստուածընկալ սուրբ Նշանս այս 'ի ժամանակս Յունաց Վասլի կայսերն կոստան-դեայ Դաւիթ որդին Սենեքերիմայ հրաման-աւ հօրն բազում ընծայիւք գնաց առ Վասիլ կայսրն հանդերձ ծառայիւք , քահանայիւք և Ուշտունեաց Եղիշէ եպիսկոպոսիւ . թէ ըղ-խարհուրդ Սենեքերիմ արքային ծանուսցեն առ կայսրն . յորժամ հասին 'ի մեծն Պոլիս , կայսրն այն բազում սիրով ընկալաւ զնոսա և կատարեաց զխնդիր Սենեքերիմ արքային և ետ նմա հաստատուն նամակաւ զամենայն երկիրն Սեբաստիոյ հանդերձ ամենայն գա-ւառօք իւրովք մինչև 'ի գետն Եփրատայ . իսկ յորժամ եկն Դաւիթ առ հայր իւր Սե-նեքերիմ , ոչ սակաւ ուրախութիւն արար արքային . իսկոյն էառ զսուրբ Նշանն Վա-րագայ և ընդ նմին բազում գործիքն Քրիս-տոսի և մասունք սրբոց՝ եկն եհաս 'ի Սե-բաստիա , զսուրբ Նշանն կանգնեաց անդ , և իշխանացն նորին Կիւրեղ անուն իշխան մի սոյն գաւառն Տիւրիկու յանուն Ս. Լուսա-

որչի վանք մի շինեցոյց, որոյ մակագրութիւն կա-
ի կիւրղի անապատ. սուրբ Աստուածածնայ
և սուրբ Նշան եկեղեցիքն. մերձ նորին նո-
ինեաց. ատտանոր եղ զսուրբ Նշանն Աստ-
ուածընկալ: Նորոգեցաւ մաքուր, արծա-
թիւք և ոսկեզօծիւ նոյն դիտիւ, չորս կող-
մանց մասունքն ևս ինքն յիշատակ եթող
լանն իւր հոգւոյն, բաց 'ի յաշխատութենէն
և տուեցելոյն յիւրմէ. նաև որ էր Ղազա-
րոս արեգայն պատճառ դորա որ 'ի յԱկնա
երկրէն մինչև ցժողովուրդ տեղւոյս որ տը-
ւեալ են դմա աշխատող ոսկերիչ վարպետքն
և Միաբանքս որ տուեալ ունին՝ վարձն 'ի
Քրիստոսէ ընկալնուն. յիշատակն արգա-
րոց օրհնութեամբ եղիցի: վերանորոգեցաւ
ՌՄԿԳ և յունիս Ժ. օրն»:

ԳԱՍՄԱՆ ԵՒ ՔԵՆԿԱՑ

Յունիս 5: Տիւրիկէն կը մեկնինք: Ան-
միջապէս կ'սկսի զառ'ի վեր, քարոտ նեղ ու-
ղին, հազիւ ձիու մը սմբակներ կրնան բըռ-
նել, զահավէժ է, և վիհերով սարսափա-
տես: Ժամէ մը կը հասնինք Վանք գեղ
Գըզըլպաշի: Դժուարին ել, բարձր ել, միշտ
ել, քար և վախ շատ. կէսօր դաղին ենք, որ
հոչակաւոր է եղեռնագործաց չարիքներով.
սարսռեցուցիչ ցուրտ կ'զգանք, ձիւներու
վրայէն կ'անցնինք. հովիւք, գոմք, հօտք
զարդարած են լերանս արօտաւոր վայրեր:
Բոլոր մեր չուրջ երեւցած լեռները մետաղի
կերպարանք կը ցուցնեն. կ'ըսուէր թէ մագ-

նիսի, երկաթի, պղնձի և արծաթի հանքե-
րով լի են․ արդարև տեղ տեղ ալ կը պա-
տահէինք բովերու, որ երբեմն բանած եղեր
են, իսկ այժմ խափանեալ։ Լերան գագա-
թէն Չորեքեան Հիւսէին կը ցուցնէ մեզ Գա-
մախ, Զմարա և Բենկեայ մեծամեծ և գեղե-
ցիկ գեղեր։ Իրենց ձիւնապատ ճակատները
վսեմափառ տեսլեամբ մեզ հանդէպ կ՚ամ-
բառնան Մնձուր լերինք, այն է Տուժիլի կամ
Տէքսիմի մէկ կողմը. և վերջապէս կոյտ կոյտ
բարձրաբերձ սարեր ամենայն ուրեք, որ կը
ներկայացնեն Տաւրոսը։ Ո՛րչափ չար էր մեր
ելքը, գրեթէ նոյնչափ չար էր էջքը։ Հինգ
ժամէն իջանք Գամախ գեղը։ Գամախեայ
գիւղն ու շէնքը խիստ վայելուչ և շքեղ է,
իւր տները Տիւրիկի տներէն աւելի ձեւաւոր․
ծառազարդ է և ջրաւէտ։ Այս գեղը հայրե-
նիքն է Նորատունկեանց տոհմին․ Յակոբ է-
Փէնտիի անուան յիշատակարանը տեսանք
եկեղեցւոյ դրան վրայ, անոր ծախքով շին-
ուած էր, որոյ կից կար և վարժարանի մը
շէնք, բայց դուռը փակ։ Գեղիս բնակիչք
Հայ են, քանի մը տուն Թուրք ալ կայ․ կեն-
ցաղավարութիւննին քաղաքացւոց պէս է. Թէ-
պէտ հողագործ ալ են, բայց ընդհանրապէս
Պոլիս հացի փուռեր ունին, անոնցմով է ի-
րենց շահ․ և գրեթէ ամէն տունէ մարդ
կայ Պոլիս։ Իջեւանեցանք տէր Գէորգ քա-
հանայի տունը, ուր երկու ժամ հանգչելէն
և գեղը շրջելէն զկնի մեկնեցանք։ Օրը տա-

բաժանեալ է , կը շտապինք Բենիկայ հասնիլ . մեր ուղին դիւր է և զուարճալի . ընտիր ընտիր արտեր , ծառեր , ջրեր , և գեղազին ու գեղուհեին տարածեալ են դաշտը . Հնձոց ժամանակի օրերն են . ջորիներ որոց կը կրեն, կանայք և աղջիկներ գարի կը քաղեն , մանուկները ծառոց հով և ջրոյ ափը հովերու և խոտերու վրայ պառկած մրջիւններու թոյները կը խառնեն , որը կ'երգէ , որն ալ այտուտի ետեւէն կը վազէ . Թփոց մէջէն խոսնակ թռչունք ներդաշնակ կը նուագեն . խառհասուկ ճպուռին ձայն ճը՛ռ ճը՛ռ լսուեցեր է դաշտը , և երամ երամ հաւքեր ելնելով կ'ընեն քաղուած արտերու մէջը : արեգակն իւր ճառագայթները կ'ամփոփէ : Կը դրկուիմ Զմարիա երթալէ , ուր շատ Հայեր կան , և լաւ բարեկամներ : Հոն կը տեսնենք Բենիկայի ծանօթատանտէրներէն , ուր լի են բազմախումբն թթենիք և այլ մրգաբեր տունկեր : Բնանաբարձ ուղղոյց մեծ կարաւան մը Մալաթիա կ'երթայ : Կոյտոստ պատանեակք անոյշ ձայնով խաղ կը կանչեն ծառոց մէջ . Հարսունք և երիտասարդք երամ երամ Բենիկայ կը դառնան . գերեզմանատան կշտէն զատ վայր կ'իջնանք , ուր ընտիր տապանագրեր կան տաճածոյ : ժամը 12 անցեր էր , արեւուն վերջնալոյս հոգին կը լուսաւորէ մեր ուղին , և ահա Եփրատայ ափն ենք . . . . Եփրա՛տ ; ո՛ Եփրատ . . . Եփրա՛տդ իմ Եփրատ ! . . ո՛վ իմ սքանչելի ջուր . . . ամբղին

կը յուզես զիս․ դեռ կը բաբախի սիրտս, կը թրթռան շրթունքս, կը դողդողան մատունքս․ չեմ կարող նկարագրել զքեզ. և 'ի քեզ զգացածներս . . . .։

Անցանք կամուրջէն, քարերու մէջ, նեղ նեղ, ոլոր մոլոր, վեր ել փողոցներէն. և իջեւանեցանք տէր Յակոբ քահանայի տունը, որ անմիջապէս մեզ 'ի տես եկան բնակչաց երեւելիներէն, ուսեալ երիտասարդներէն, և վարժապետներ։

Տէր Յակոբ՝ դեռ երիտասարդ, բայց ուսեալ և բարեբարոյ քահանայ մ'է․ ինչպէս իւր անունն էր, նոյնպէս և իւր հիւրասիրութիւնը հաւասար նահապետական էր։

Հետեւեալ առաւօտը եկեղեցւոյ սենեակը ժողովեցան Բենկալի ազգայինները, որոնք ամենքն ալ գրեթէ Պօլսոյ մէջ ծանօթ անձինքներ էին. տեսակցութիւնք և հարց ու պատասխանք իրենց ու մեր կողմէն փոխանակուեցան․ պաշտօնս լրացընելէն զկնի՝ երկոսս վարժարանը այցելեցինք, զորս գոհ աչօք տեսայ, բայց գիտեցի որ կրնային աւելի լաւ վիճակի մը վերածել։

Կարէի առիթներ ըլլին, ես ալ կը փափաքէի քանի մը օր հոն անցունել, բայց պաշտօնս յառաջ կը մղէր զիս։ Բենկալի գիւղը խիստ ամուր է, ապաստանարան մ'է կամ ամրոց մը փակած ապառաժներուն, նեղ և խոր կիրճեր ունի յայսկոյս և յայնկոյս, ուստի մեծն Եփրատէս կծկելով՝ սըղ-

մուերով պտուտընթաց կ՚անցնի. կամուրջը՝ որ կը կապէ դիմացի դաշտը գետին հետ, ամեն տարեկոյ գարներով կը փակուի, և եթէ թշնամի ունենան՝ կամուրջը կը քանդեն, որով անանցանելի կը լինի գետն, քանզի կրնան միայն քար գլորելով դիմակնացնել և Ջրոյն հոսանաց առ յարձակողները։ Բենկացւոց մեծն ու փոքր զէնքեր ունին. ամեն սենեակի մէկ կողմն գիրք շարած են, երկու կողմն զէնքեր, մէկ կողմն ալ փոքր պէտքեր։ Ընտիր նժոյգներ ունին. քաջավարժ հեծեալներ են, և արագոտն գիտեն վազել քարեր ու լեռներն։ Ոլանդրդի, կամ որ նոյն է՝ Դէրսիմի Քրդերը այս կողմի Հայ ու Թուրք գեղացիներէն տուրքեր կ՚առնուն, կը կողոպտեն, կ՚սպաննեն եւ. միայն Բենկացիք իրենց քաջութեամբ ոչ միայն ազատ կ՚ապրին, այլ և կը սարսափեցնեն Քրդերը. դեռ Ոլանդրդցի մը ոտք կոխած չէ Բենկայ։ Թէպէտ երբեմն երբեմն որսի, ճանապարհի և դաշտի մէջ կը պատահին իրարու, բայց հաւասար քաջութեամբ կը կռուեն մէկզմէկ, և եթէ դէպ լինի, որ դարանակալութեամբ Բենկացի Հայ մը կողոպտեն, կամ վիրաւորեն, կամ սպաննեն Քրդերը, քանի մը պատիկ պիտի տուժեն։ Մէկ խօսքով՝ Բենկացի Հայեր՝ հարուստ, քաղաքակիրթ և քաջարի են. և եթէ իրարու հետ միութիւն պահեն, իրար սիրեն ու յարգեն, անհամեմատ են բոլոր Հայաստանի Հայոց մէջ, որոց օրինակ

ալ կրնան լինիլ ։ Գեղջին ստորոտը քանի մը տուն Թուրքեր կը բնակին՝ զատ, և կ'ապրին Հայոց շնորհիւ ։ Թրքաց Թաղը կ'անուանուի Բուրաբաթ ։ Իրօք Հոռաբաթ եղած է կ'ըսուէր գեղջիս հին անունը, զոր Ցենկիզխանեան Բէնիկ իշխանն նորոգեր ; և անոր անուամբ ըս-ուեր է Բենիկայ կամ Բենկեայ տուն ։

Երեք եկեղեցի ունին, Հրեշտակապետս, Աստուածածին, և Երեք մանկունք ։ Վար-ժարան 2. Մեսրոպեան և Ղուկասեան ։ Ուսա-նող 120 մանկունք, 60 աղջկունք ։

Գեղջի շուրջն են Ս. Թադէոս, Ս. Նի-կողոս ; Ս. Խաչ, Ս. Յակոբ, և խանձակատուր եկեղեցեաց աւերակք ։

Բենկեայ՝ Տիւրիկու գայմագամութեան, Սեբաստոյ վիլայէթին մերձին է ։

Յուլիս 6։ ժամը 6 էր մեկնեցանք Բեն-կայէն. քահանայք և իշխանք յուղարկաւոր եղան, և երկու նորահաս տղայք երիտա-սարդք, Պօղոս Մեծատուրեան և Նազարէթ Աղանեան՝ առնմանկանութեամբ, կրթու-թեամբ, սրտի բարութեամբ և արիութեամբ հաւասար գերազանց, Թռան իրենց կրակոտ ձիոց քամակը, սուրասիք և զէնքերով շող-շողուն, հեծեալք և ոտայք մէկ քան զմէկ աշխոյժ. ձիոց վրինջիւններով, հրացանաց պայթիւններով ու շառաչներով Թռանք լեռ-նագլուխը. կապան է մեր անցքը. վարը զա-հավէժ ձորեր, և հեռուանց Եփրատն կը պսպղայ, որոյ միւս երեսն կը նշմարուի Արա-

այ կամ Նարեկայ լեռն, գետն, ու վանքին
իրքը. Աղբանք կամ Աղպարանք գեղ, և
ուրիշ գեղեցիկ գեղեր Թոփզաց ու Քրդաց.
ոյն կողին վրայ է նաև Նարվէր գեղ Հա-
յոց, եւլն: Մեր միւս կողմն են Բենկեայի այ-
գեստանք, և խումբ մը աշխատաւորներ կը
տեսնանք, որ նոր առուի մը ջուրը գետը
տանելու ճամբան կը շինեն. սոր համար
յատուկ կտակ բրած էր 15000 դրշ. հան-
գուցեալ Մ. Պաղտասար Զայեան, 1000 քոն-
սոլիտ ալ եկեղեցեաց, 500 քոնսոլիտ վար-
ժարաններ, եւլն: Ժամու մը չափ յառաջացած
էինք, խնդրեցինք և օրհնութեամբ յետս
դարձուցինք մեր քաջարի բարեկամները.
մեզ հետ մնացին Գէորգ քաջայաղթ սպա-
ռաջէնն, Նիկողոս սուրհանդակն, և մեր
ստրիկաննե: Գէորգն ու Նիկողոս կը պատ-
մեն Բենկացւոց և Ըմաճըգցւոց կռիւները:
Հոս է, կ'ըսէ Գէորգ, ուր եղբայրս որսի
ելած ժամանակ Քրդերը դաւով սպաննե-
ցին: Քրդերու բազմութիւն մը կարա-
ւանով կը պատահին մեզ, մենք անոնցմէ և
անոնք մեզմէ կը զգուշանանք. տեղերը ար-
իւն կը հոտին. և ահա ժխոր մը տեսք ու-
նեցաւ, Քրդերը մէկանց բարեւի կայնեցան,
ամենախոնարհ յարգանօք բարեւեցին մեզ.
Գէորգին կը հարցընեն թէ՝ Սա՞ է (գիս ցուց
տալով) Պոլսէն եկող քննիչը, որ Սեւասդն
էր: Հասանք Սօոկը ըսուած զուարճալի տե-
ղը, ուր հովեր*, պաղ աղբիւրներ և բազմա-

Թեթեւ ուռենիներ կան . բնիկացւոց տուարա-
մակաղատեղն է : Աւեր եկեղեցի մը , որո-
ղալոց չուքը եղները հանգչած են : Քիչ մ՛
հանգստացանք մենք ալ , և դարձեալ զա-
ռիվեր կը բարձրանանք . քա՛ր , և շարունակ
քա՛ր : Ձորս ժամէն զկնի կը հասնինք քանի
մը Թուրք գեղեր՝ ձորերու մէջ զուարճալի
դիրքերով և ծառաստաններով : Հարմնիկ
կայ : Հայ—Հոռոմի գեղի մը քովէն անցնե-
լով՝ ձորակ մը կը բացուի առջևնիս անդըն-
դային խորութեամբ . պտղատու և խան-
դարեալ է ուղին , սանդխաւոր և նեղ , ժայ-
ռերով շրջապատուած , ոչ մարդ և ոչ ձի
կրնայ ուղղաձիգ կանգնիլ . ձորակին խոր յա-
տակը քանի մը ջաղացներ կան , վտակ մը կը
հոսի ; և մեծ ջրոյ ակն մի կայ սառնորակ ,
դալար ուռենիք միակ զարդ են այս ամայի
վայրին . սեպ սեպ բարձրացած են՝ կարծես
մինչև երկինք՝ լերկ ու մոյգ քարինք . տեղ
մը չկայ այնքան զարհուրանք ազդող մարդու
մը որչափ հոս , ուր արեւն անգամ չհամար-
ձակիր իւր ճառագայթները տարածել : Դէւ-
լէքլի—դաշն ենք , կամ Ծակ—քար , որ կա-
մարաձեւ դրան նման բացուած է և այդ
ծակի միջէն կ'անցնի ուղեւորը . երկինք հա-
զիւ ժապաւէնի մը չափ կը տեսնուի . կ'ա-
ճապարենք փախչիլ ելնել այս անդունդէն ,
ծնկակոտոր և շնչասպառ եղած : Ասոր գա-
գաթէն կը տեսնանք Հայ—Հոռոմոց վան
կամ վանք գեղ , ապա Ձորակ , վերջապէս

եղաշէն Ակն, որոյ ոտից տակէն մանեկա-
ւ կը ձգի Եփրատէան անեղ և ծանրացա-
ւմն երեսը ։

ԱԿՆ, կամ ԱԿՆԱՑ ՔԱՂԱՔ

Միթէ կ՚արժէ՞ս դու, մեծահամբաւ քա-
ղք, նոյնքան նեղութիւններ կրել տալ
էզ այցելու եկողին։ Արդարև. երբ ճըն-
ուած՝ քարերէ, խոտերէ, կախերէ, քըրտ-
աթաթախ և արիւնաշաղախ ոլեւէջներէ,
անկարծ կը տեսնես Ակն՝ ջորակի գագա-
ւէն, այնքան շքեղ շէնքերով և գեղեցկա-
արդ ծառաստաններով, կարծես արքայու-
թիւն մի է այն. իջնալ պէտք է մինչև կիր-
ին խոր յատակը, և երկրպագելով Եփրա-
տի թագաւորութեան պատուանդանին, ա-
պա անցնիլ կամուրջով մը, յայնժամ կը
տեսնես թէ այդ արքայութեան հանգիստ
յարծած քաղաքդ՝ քանի՜ դժուարին և անհե-
անելի առապար մ՚է, ինչպէս մարդ պատէն
կամ պարսպէն ՚ի վեր ընթանայ. քարերու
մէջ ենք, քար կը կոխենք, քարերն ՚ի վեր
կ՚ելնենք, եթէ մխիթարութիւն մը կայ՝ քա-
րաշար սանդուխներն են, նոխոջացող ա-
ռատ ջրեր, և ծառոց ու թռչնոց կանանչ
սաղարթներ, որ տարածուելով փողոցներու
պատերէն դուրս՝ գեղեցկութիւն մը սփռած
են։ Իջեւանեցանք Վերին թաղի Ս. Աստուա-
ծածին եկեղեցւոյ Առաջնորդարանը. Ակըն-

ցեղ արժանաւոր չէինք մը, ընդարձակ և փառաւոր։

Քաղաքի առաջաւոր ազգայինները, ժողովքներ, խորհուրդներ, քահանայք, ուսումնականք դաս դաս այցելեցին շնորհքով և կարգով։ Այն օր մնացինք Ակն. մեծ դիւրութեամբ կատարեցինք մեր պաշտօնը. ժողովքներ և ատենագրութիւններ բաւական կանոնաւոր էին. Առաջնորդ չունէին բայց պէտք ալ չունէին։ Արդէն իրենք իրենց գործեր կրնային վարել, թէև ալ փոքրիկ էր։ Եր պակսէր իրենց քահանայ, և վարժարանները հոգալու և յառաջադէմ վիճակի մէջ դնելու հոգը. քիչ մ'ալ «էս էս» էին. սակայն մեր քանի մը դիտողութիւնները փորձով ցոյց տուին թէ դիւրութեամբ կը համաձայնին ազգի օգտին։ Չէինք կրնար աւելի ալ մեղադրել, վասն զի Ակնայ յետին Հայն անգամ իր ունեցած չունեցածը կօնսօլիտէ, բաղդին թղթոյ փոխարինած էր. և ամենուն յայտնի է թէ այս բաղդն ինչ դժբաղդութիւններ բերաւ իրեն յուսացողաց գլխուն. եկեղեցեաց և վարժարանաց դրամներն ալ մի և նոյն հեղեղը տարած էր։ Արդէն Ակն ոչ առեւտուր և ոչ երկրագործութիւն ունի, ատոր համար բոլոր Ակնածիները օտարական են այլ և այլ քաղաքներ ու աշխարհները, շատերը անդարձ գաղթականութեամբ. բայց շատերուն ալ մեծամեծ տուներ և Ակնայ

ուրն ու ծղը չեն ձգած մեկնիլ. ուր որ
ջեցայ՝ Անեցիներու պատահեցայ ։ Առածը
ըսէ թէ՝ Անեցու երկու ոտքէն կաղն մին-
և Հնդկաստանը համեր է, մէկ ոտքէն՝ մին-
և Չինումաչին »։ Յիշեցէք ծիծեռնակը, որ
հայրենական բոյնը կը շինէ քարի մը կողը, և
քն արտագ արագ կը սլանայ յայս և յայն-
յս, որդն ու կուտ կը կրէ իր ձագուց.
ահա նոյն է Անեցին, չարունակ կ'երթայ
ու գայ, կը բերէ, կ'ապառէ, և նորէն կը
դրադառնայ ։

Անեցի Հայք՝ աւանդութեամբ զիրենք
ը համարին Անւոյ գաղթական. իսկ Ապու-
ջին ու Կամրկայ որ արուարձան էն Ակ-
այ, Վասպուրականի գաղթական ։ Թէ՛ աս՝
և թէ՛ անոնք՝ նախապատուհեմ կը կարծեն զի-
ենք. և իրենց հետ եկող ժողովուրդները
երձակայ գիւղերու մէջ բնակած ։ Այսօր
նկարելի պարծանք մ'է տոհմականու-
թիւն. անշուշտ իրենք ալ հասկցած են
է՝ անձանց արժանիքն է միայն ճշմարիտ
զնուականութիւն ։ Այլ սակայն պէտք չէ
ոռնալ թէ՝ Ակն՝ մեծ Հայերու հայրենիք է
եղած. դեռ դարուս սկիզբները թէ՛ Պոլսոյ
մէջ և թէ՛ գաւառներս մեծամեծ ամիրաներ
փայլեցան, որք օգուտ և պատիւ բերած
են ազգին իրենց պակասութեամբ հանդերձ,
որ ժամանակի կենցաղավարութեան պտուղն
էր և աղքատութեան արդիւնք. ո՞ւր են ի-
րենց ժառանգութիւններն և ժառանգները...։

Ակնայ, Ապուշխէխի և Կամրկապայ Հա-
յոց ճոխ և շռայլ կեանքը, ծանր և մեծա-
բարոյ վարմունքներ, ճարտար շահագիտու-
թիւնք, տանց և կահ կարասեաց մաքրու-
թիւն ու շքեղութիւն, ծառայից բազմու-
թիւն, տիկնանց պերճ զգեստներ և ոսկե-
ղէն զարդեր, ասոնց ֆէրաձէն, լայն ու երկայն
թեւերով նոպոյն, թանկագին մուշտակն,
գլխոց սպիտակ շղարշն, գաղտաթակալ թա-
սըն, երեսնոց, և գլխէն 'ի վար վարսերուն
խառն փռուած նրբաթել ծոպեր, արծաթէ
կոճակներ, և պարանոցն ու բազուկները
պճնող մարգարիտներն, ոսկիներն և բու-
տերը, ծանրաճեմ ու ակնածելի խոնարհանքե-
րը, եւ եւ. կը ցուցնեն թէ հարուստ մար-
դիկ և ժամանակիս որդիք չեն, բայց ա՛լ
հարկ է որ իրենք զիրենք ժամանակիս յար-
մարցընեն։

Նայելով Ակնայ կիրճին և տեղւոյն ամ-
րութեան, անշուշտ ընտրանօք շինած են հոս
իրենց բնակարանները. դարորդներէ հա-
լածուած թռչնոց նման՝ անմերձենալի և ա-
նառիկ քարերուն ապաստանած, ուր արեւն
և երկինք անգամ իրենց երեսը հազիւ կը
ցուցընեն. և ո՛ր կողմդ դառնաս՝ բարձրա-
բերձ գորշագոյն քարեր կը փակեն աչքդ
հորիզոնը։ Կամաւոր և անըմբերելի աքսո-
րանք մ'է ընդարձակ հովիտներու և մեծ
երկնքի վարժողի մը այս տեղ բնակիլ։ Վա՜յ
էր ինձ, որ Վանայ այգեստաններն, ծովին,

Վարագայ հովտին, Մշոյ մեծ դաշտին, Քաղկեդոնի շրջակայքին և Մարմարային գեղա-փիւռ և մեծածաւալ երևոյթներուն վարժուած, կը ճնշուէի այս ժայռերուն մէջ։ Քաղաքիս անունն Ակն, զոր Ընկին ալ կ'անուանեն, այլ և այլ մեկնութիւններ կ'ուտան, բայց ստոյգն այն կ'երևի, թէ իր անունն առած է ջրոյ մեծ Ակնէն, որ քաղաքին վերէն խիստ առատութեամբ կը բղխի քարուտ աւազանէ մը. և ջաղացքներ բանեցնելով, ու բոլոր քաղաքի փողոցներ, և այգիները բաշխուելով, տուները ողողելով, դեռ մեծ մասն կը թափի յԵփրատ։ Ի՞նչ գործարաններ չեն շինուիր այս ջրոյն վրայ և նոյն իսկ Եփրատին վրայ։ Եփրատն իր օգուտները ունի, ձուկ կ'ընծայէ։ իր ափերով կը զուարճացնէ, իր չալակով կը բերէ շէնքի և վառելու փայտեր, քշելով ալ ցորեն և այլ պէտքերը։

Գեղեցիկ է Արիգի թաղը՝ Ակնայ հարաւը. կից է Արիգին՝ Ապուշեխն, կարուշլան և կամրկապն, որք կրնան մէկ մէկ թաղ սեպուիլ. ամենքն ալ ծառազարդ, մրգաբեր. կամրկապն այգիներ ալ ունի, ամենքն ալ ջրաւէտ։ Անուանի է սպիտակ թութ համով և առատութեամբ։ Կը նստիս աւազանի մը կամ չորեք աղբիւրի մը քով, վերէն վարդենեաց, խնձորենեաց, ծիրանի, սալորի, տանձի, բալի ևն. ծառերը՝ նախ ծաղիկներով ապա պտուղներով ծանրացած ճղերը ծռած՝

կը ծառանան գլխուդ վերեւ, քովերդ ալ անկած են մեխակ, մանուշակ և այլ հոտաւէտ բոյսերն ու զանազան համեմները, մանաւանդ Ակնայ սուլթան խոշորափառ և բաստրագոյն, կծու և գրգռիչ կարմիր պղպեղըն, կեր, արբ, զուարճացիր, և ահա ամբողջ անձդ և չուրջդ կը փութին ծաղկունք ծառոց, և չոր թութ՝ աւազանին կամ բաժակիդ մէջ, սեղանոյն ու գաղաթանդ վրայ թրըխկ կ'իյնայ ծիրանի. խնձորի, ևն. կաթուկ մը, կանանչ սատերը և հասուն ալտուզներ սիրող թռչուններ քեզ նուագաւոր և պարայած։ Աղբիէն անդիէն ալ քաղցր և բարձր ձայնիւ պատանեկաց ու երիտասարդաց խաղ կանչելուն արձագանքները կը բերեն քեզ քարեր։

Ակնայ քաղաքը երկու Եկեղեցի կայ Հայոցս, Ս. Աստուածածին, և Ս. Գէորգ։ Ս. Գէորգ նոր շինուած էր հոյակապ և մեծածախ, քարուկիր, գմբէթաւոր, բայց իւր քովի վարժարանը հին և անկանոն, իսկ վերին թաղի վարժարանը՝ բաւական աղէկ։ Վերադարձիս ուրախութեամբ տեսայ որ երկու թաղ միանալով՝ իրենց վարժարանները ծաղկոցի վերածեր էին. և մէկ ուսումնարան մը բարձր ուսմանց համար սահմաներ էին արժանաւոր ուսուցիչներով. բացման հանդիսին ներկայ էի։ Կը մնայ իրենց ուելի կարեւոր պակաս մը, այն է աղջկանց վարժարան, որոյ յաջողութեան յուսով կը մնամ։

ԱԳՈՒՉԵԽ. Եկեղեցի 1. Ս. Նշան. փառաշէն. իսկ իւր վարագայ վարժարանը՝ խարխալուած և յետին աստիճան անկարգ. ափսո՜ս դրամին և գրքերուն, ափսո՜ս այս գեղին ու վարժարանի նախկին համբաւոյն։

ԿԱՄՐԿԱԳ. Եկեղեցի 2. Ս. Աստուածածին և Ս. Գէորգ։ Վարժարանը երկսեռ՝ Արամեան և Շանդխտեան. աղէկ ուսուցիչներ ունէին, ապահով եկամուտներ, հետեւաբար և յառաջադէմ աշակերտներ, երկու քահանաներն ալ ուսեալ. Արժ. տէր Կարապետ Երէցեանը՝ առաջնորդական Տեղապահ էր Ակնայ։

ԿԱՐՈՒՇԼԱՑ. Եկեղեցի 1. Ս. Աստուածածին, և մէկ Ծաղկոց՝ խեղճ վիճակի մէջ։ Կարուշլայի մէկ կողմը ժայռի մը փակած է Ս. Կոզմոսի և Դամիանոսի մատուռն, որ ընդհանուր ուխտատեղի է, երեք փոքրիկ խորանով, տանիքի վրան ալ ունի երեք կիսախորան, ուր պատարագ կը մատուցուին. մատրան դրան դէմ երկու սենեակ կայ Մատաղատուն անունով՝ ուխտաւորաց համար. խաչքարեր և ծառերը կը զարդարեն այս վայրը, որ Կարուշլացւոց գերեզմանատունն է, և քանի մը Առաջնորդաց շիրիմներ ալ կան։ Այս մատրան արդիւնքը Կարուշլացիք իրենց սեպհականած են, իբրև թէ իրենց վարձք բերող կալուած մը լինէր, ուր խիստ յարմար է կեդրոնական ուսումնարան մը լինելու։ Եփրատեան այս մատրան տակի ժայռը

համբուրելով՝ գլուխը կը դարձնէ յարեւելս։

Ապուշեխին մօտ է Ջերագ թաղ. և Մայր-
ընդուրիկ, զոր իբրև ուղղելով կ՚ըսեն Մայր-
ընդունակ. Ագրակներու Աստուածածին,
Ս. Մինաս, Ս. Թորոս, Ս. Սահակ, լեռան
Ս. Թորոս։ Կամրկապայ մօտ է Ս. Յակոբ,
Ս. Թորոս, և Ս. Ներսէս։ Կաշոյ գեղն այ-
գեստանք գրեթէ խառն են Կամրկապին,
փոքր ձորով մը անջրպետուած։ Կաշոյի բնա-
կիչքը իբր հարիւր տարի առաջ տաճկացեալ
Հայք են, կ՚ըսէին. և ամեն մարդ գիտէ
թէ տակաւին թաղեր և տոհմեր կան Հայ
անունով։ Կը պատմեն թէ Կաշոցիք՝ Թուրքաց
բռնութենէն ազատելու համար կ՚որոշեն
տաճկանալ, և կը տաճկանան. գեղին քահա-
նայն այգին կը գտնուի այս ժամուս. երէց-
կին կը վազէ գոյժ տալ երիցուն, թէ, փա-
թա՛, գեղացիք ամենքը տաճկցան։ Երէցը կը
դառնայ կը պատասխանէ. « վա՜յ, քէօռը, ալ-
տանա կեսաբտա՞ն մը սօնրա՞լը, այն ըլքա՛ն
Տաճիկ օլմալըմ »։ Խեղճ երէցկինը այլայլած,
մազերը փետտելով կը թողու ծայրը մը գլուխ,
ձայն կ՚արձակէ Կամրկապցւոց. « Ես մինակ
մնացի Հայ. ձեր Աստուած կը սիրէք, կա-
մրկապցիք, իմ հոգւոյն խունկ ծխեցէք, ա-
ղօթք ու պաշտօն կատարէք »։ Եւ Կամր-
կապցւոց աչքին առջեւ զինքը կը գահավիժէ,
Եփրատին հոսանաց մէջ կը սուզանի. Կամր-
կապցիք անոր մարմինը կը հանեն կը թաղեն,
ամեն տարւոյ անոր գերեզմանը կ՚օրհ-

նուք, և ամեն կիրակամուտին կամրկապատ մայ-րերը երբ տանիքը խունկ կը ծխեն սոյն ա-ղօթքը մրմնջելով, «Աստուած ողորմի Հին ու Նոր անցաւորաց, անօրէնէն ազատ-ուածին, ծովու ու ցամաքը մեռածին, Համ-բաշ շինողին, աղբիւր բերողին, կամուրջ կապողին, քարերը խաչկողին» եւն., կը յա-ւելուն ասել, «Աստուած ողորմի Հաւշայի Ե-րէցկին Մամային»:

ԷԻՃԹ գիւղ, հինգ ժամ հեռու Ակնէն. Եկեղեցի 1. Ս. Աստուածածին: Վարժարան 1. բայց քայքայեալ:

ՆԱՐՎԷՐ գեղ, չորս ժամ հեռու Ակնէն. Եկեղեցի 1. Ս. Մինաս: Վարժարան 1:

Ասոնք են Ակնայ վիճակի հայաբնակ գե-ղեր. Թէպէտ Բեհնկան ալ Ակնայ վիճակին է, բայց քաղաքականապէս Չիւրիկին էր. Նաև Զորակ և Մուշեղկայ գեղերն ալ չորս տան Հայ կայ, բայց Հայ—Հառամի գեղեր են: Մուշեղկայ Հայ—Հառամոց Ս. Գէորգ տաճա-րին մէջ աջակողմեան խորան և Մկրտու-թեան աւազանը Հայոցս է. Վանք գեղի Հայ—Հառամոց Ս. Գէորգ տաճարին կից բա-կին մէջ Ս. ՍԱՐԳԻՍ անունով մատուռ մը կայ Հայոցս, ուր տարին միանգամ Ս. Պատա-րագ կը մատուցանեն Հայք:

Գրեթէ ամեն գեղերու մէջ Թուրք կայ: Ամեն եկեղեցիք ալ պայծառ և հոյակապ են. տուները և կենցաղավարութիւնները քաղա-քացւոց պէս, ամենքն ալ աշխատութեամբ

կը փատտիկին, և ամենուն տունն ալ՝ չատ, քիչ, գրքեր կը գտնուին․ սաղմոս և նարեկ, վաւօղ և գնդակ մի և նոյն սենեկի մէջ կը պահուին․ տնական անօթ և զարդուց զգեստ, հրացան և սուր՝ մի և նոյն պատէն կախուած․ պատահմունքիւն չկայ առանց զէնքի դանէն դուրս ելնել․ պահոց, աղօթից և աւանդութեանց նախանձախնդիր են․ բայց սրտի անկեղծութիւն քիչ ունին, և իրարու որոգայթ լարել խիղճ չեն ըներ․ բայց թէ յայլոց և թէ իրենցմէ լամծներու բաղդատելով անտաշծիս հետ, շատ բարեփոխուած էին, մանաւանդ յաստատու երիտասարդներ կային․ քիչ ժամանակի մէջ կրնան նախանձելի ըլլալ Ակնայ վիճակը։ Երեք ընկերութիւն կար Ակնայ մէջ․ Ազգասիրական, Ուսումնասիրական, և Շահաբեր․ ասոնց դրամագլուխներ քոնսօլիտ են, ասոնց ոսկի։ Գեղերու մէջն ալ ընկերութիւնք կը յաւնեն և կը նեղեն։ Ընդհանրապէս նկատելով՝ վարժապետները պակաս չեն և արժանի են այն պաշտօնին․ բայց ուսանողք քիչ են, ահա քաղաքի և գեղերու ամբողջ ուսանողաց թիւ՝ 782 մանկունք, 182 աղջկունք։ Եկեղեցեաց և վարժարանաց կալուածներէն շատը Զօրոյ մէջն են, ինչպէս նաև անհատներուն ալ։

Քանի մը գեղեր կան՝ Հայ—հոռոմաց, որք են Ջորակ, Մուշեղկայ, Վանք, Տրզու, որոց բնակիչք գրեթէ երբէք տարբերութիւն չունին Հայոցմէն, իրենց ընտանեկան

և վարժարանի լեզուն Հայերէն է, դասատու-
ներ և տումարներ Հայերէն, վարժապետ
Հայ, քահանայք անգամ Յունարէն չգիտեն
խօսիլ, և շարունակ յարաբերութեանց մէջ
են Հայոց ժողովքներու և առաջնորդարանին
հետ, միայն քահանայից գիտակը, եկեղեցե-
ցաց գրքերը և ծէսերը Յունական են.
եկեղեցական ընթերցուածքները միա մը Հա-
յերէն են, օրօրինակ, Աւետարան, Ջաշու-
գիրք, Ճամագիրք, բայց պատարագն Յու-
նարէնէ Հայերէնի թարգմանելով կ'ընեն.
Հաւատամքն և Սուրբ Աստուածն Յունարէնէ
իրենց անունները առջևէն Հայ ու Հոռոմէն
խառն: Յունարէն լեզու կամ գիր գիտցող
խիստ հազուագիւտ է: Ասոնք Յունական
կայսերաց բարեպաշտութեան արդիւնքներն
են, Քաղկեդոնիկութեան աւարները. Երե-
ւի թէ մի և նոյն գեղերէն եղեր են ասոնք
որ Հայ մնացեր են, ուստի հարկ եղեր է
մի և նոյն եկեղեցին կիսել, օրօրինակ: Վանք
գեղի մէկ մատուռն Ս. Սարգիս՝ Հայոց,
միւսը Ս. Գէորգ Հայ—Հոռոմոց, և Մուշեղ-
կոյ գեղի եկեղեցւոյ մէկ խորանն և Մկրտ-
չութեան աւազանը Հայոցս մնացը, միւս եր-
կու խորանն՝ Հայ—Հոռոմոց, ևն: Մաս մը Հայ
—Հոռոմներ ալ Ձաչկանձակու գեղերն ունինք
որք մօտ են Ակնայ:

Կան և քանի մը գիւղորայք, որոց բը-
նակչաց համար նախնիք կ'աւանդեն թէ
Տաճկացեալ Հայք են, և իրենց բարբառոյն

մէջ Հայերէն բառ շատ գործ կ՚ածեն. տան, այգւոյ, թաղի, արտի անուններն Հայ են ցայսօր, բայց իրենք շատ քաղաքի են։ Ահա այս գեղերէն քանիներու անունները, Փակեր. Որչոյ, Ագրակ, Ակրանք, Մանդունի, Վերգ գեղի ագրակ, Միլիս գեղ, Վան, Արւարիկ. Սերկեւիլ. Գաղան, Հողդար, Արտամ, Աւերակ, Հառապուտ, Թաւաք, Ուռէնք, Հարանուս (ինչ թէ կ՚ըսեն Հարեգանոց), Բաղմաշէն, Նկնակի, Փշատի եւ։ Դարձեալ Եփրատայ միւս կողմն. Չմշկածակու հողը, Ս. Թորոս Նշենեաց քաւած գաւառն, ամբողջ գերդաստանակներն Ցանկացեալ Հայք են եղած։ Այս օ՞րքան թեթեւ է եղած սոնց հաւատքը, մի թէ որոնք որ ցայսօր մնացեր են Հայ, ապակա՞ն բռնութիւններ, կրած են. Երեւի թէ իրենց կրօնականներն ալ Նաւչոյի երկրայերկրակիցներէն են։ Ո՛հ, մարդ չկրնար աւանց արտասուելու լսել եւ գիտել սոնք։

Ակնայ եւ գեղերու Հայ բնակչաց աճումն զգալի կերպով նուազ է. սոր պատճառը իրենց կենցաղավարութիւնն է մասամբ մը, եւ մանաւանդ յաճախ պանդխտութեան մէջ օրեր անցընելն։

Շատ ձեռագիրներ կը գտնուէին յԱկն եւ իւր գեղերը. բայց ինչ որ եկեղեցեաց կը վերաբերէր՝ ընտիրները թանգագին անօթոց եւ զգեստուց հետ գրեր դարաններն պահեր էին պատերազմի երկիւղէն. իսկ ձեռքի վերայ գտնուածներուն ցանկը եւ յիշատակա-

րանաց օրինակութիւնը միջոց չունեցայ առ-
նելու ։ Ճաշու գիրքէն մեծ դիրքով՝ ընտիր
մագաղաթ, ոսկէնկար պատկերազարդ, եր-
կաթագիր Աւետարան մը, կողքերը արծաթա-
պատ, և չորս անկիւնը չորս մասունք զետե-
ղած, ակունքներով, մէկ խաչով՝ արուեստի
և մեծագնի գանձ մը, Այցուչելու եկեղե-
ցին տեսայ, զոր կ'անուանէին Սասնոյ կամ
Սասմոն Աւետարան. բայց յիշատակարանը
կ'ըսէր որ Սեւաստացի երկու եղբարք յօրի-
նած են այն արուեստներ պատկերաց և կո-
զերուն վրայ, ուրեմն ինչո՞ւ պիտի ըսուէր
Սասնոյ Աւետարան, գուցէ լինէր այն սա-
սանութեանց կամ Աստուածային ցասմանց
օրերը դուրս հանելու և կարդալու համար ։

Ակնայ և իր չուրջ եղած լերինքն են՝
Սարը չիչէք և Մնձուր լերանց շղթան, այն է
Ովանըք, Գուժիկ, որոյ մէկ թեւն է Խոստա
ճանապարհներ խիստ չար են, քար, կա-
պան, սար ու ձոր ։ Ամբողջ միճակը լեռ-
նային է, և Քրդեր կամ Գըզըլպաշներ կը
մնտան ամեն ուրեք ։ Թէպէտ Հայք բաւա-
կան առուտուր ունին անոնց հետ, բայց
հարի չատ կը քաշուին. կարաւաններ կը
կողոպտուին, անասուններ կը յափշտակուին,
գոյքեր և ապրանքներ կը գողցուին, ապա-
հովութիւնք տեղի կ'ունենան. միայն այս առա-
ւելութիւնը կայ, որ Հայերն ալ զինեալ լի-
նելով և քաղաքագիտութիւն ունենալով՝ եր-
բեմն իրենց քաջութեամբ, երբեմն կաշա-

վարութեան միջոցաւ, երբեմն ալ բարեկամութեամբ՝ իրենց աւարներ եւ կը վերադարձնեն ։ Գրեթէ ամենօրեայ դէպքեր էին նախիրը տանել, ջորիներ խլել. Գօլէն եկողները թալանել, մարդ վիրաւորել, եւն ։

Իբր տարի մը յառաջ Ովաճըգցի նշանաւոր աւազակ մը կը կալանաւորուի կառավարութենէն եւ կը ղրկուի Խարբերդ կը բանտարկուի. այս միջոցին առեւտրականութեամբ Ովաճըգի կողմն կը գտնուի Ակնցի Գօղոս անուն Հայ մը, Քրդեր զայն իբրեւ պատանդ կը բռնեն եւ Ակնցւոց իմաց կու տան. Եթէ մեր մարդ (Քիւրդն) չազատէք, Գօղոսը կը սպաննենք ։ Երկար ժամանակ կը պահեն. Քիւրդը բանտէն չազատուիր. եւ խեղճ Գօղոսը որ հնար գտած է եղեր փախչելու, ետեւէն կը հասնին, եւ քարերու վրայ կը դընեն կը մորթեն. որոյ ողորմելի ընտանիքը ամեն տարուան երկու ժամէն աւելի լաց ու սուգ կ՚ընէին այն ժամուն, երբ լսեր էին Գօղոսին խողխողման գոյժը ։

Գաւառիս բերքերը կարի նուազ են. միայն քիչ մը շերամ ունին եւ ճէհրի. բոլոր իրենց պէտքերը դրսէն կը գնեն. հաց, հագուստ, փայտ, եւն ։ Ամեն արուեստները տեղական պիտոյից համար կը գտնուին. Նշանաւոր արհեստն է մանիսա գործել և կօշիկ կարել ։

Միակ վանք մը ունին, Ս. ՓՐԿԻՉ, Ակնէն 3 ժամ հեռի, մօտ Լիճքին եւ Բէնկեալին, ո-

որոյ մօտ եղած քարի մը վրայի Ս. Երեւումն
խաչատուր անուամբ՝ ԵՐԵՒՄԵՆ վանք ալ
՚ըսուի ։ Վանահայր և Միաբան չունի . Գա-
ւառական վարչութեան և Առաջնորդին տես-
չութեան ներքեւն է ։ Դիրքը բարձր , հովա-
սուն , և ախորժելի ջուր ունի . շէնքերը մե-
ծաշէն՝ այլ հնացեալ ։ Ծանրագին Ս. անօթ-
ներ և զգեստներ ունի , զորս առ ահի Քըր-
դաց՝ Լինջ գեղի մէջ կը պահեն և մաս մ՚ալ
Ակնայ մէջ ։ Ունի 20ի չափ ընտիր արտեր ,
և Պոլսոյ մէջ կալուածներ , և այլ և այլ նը-
ուէրներէ տուրքեր և պտղիներ ։ Վանական
խորհուրդ անունով 7—8 անձինք ընտրուած
էին տեղական վարչութենէն , որոց անմիջա-
կան հսկողութեան տակն էր վանքը . ասոնք
անցեալ տարի Հրաշագործ սրբազանը հա-
մոզելով , կամ լաւ եւս իրենք անկէ համո-
զուելով ; վանահայր կարգած էին վանքիս ,
որ խոստացեր էր թէ՝ Շատ հարստութիւն
ունիմ ես . Ծերացեալ եմ . Ունեցածս վան-
քին կը թողում . Վանքը կը շինեմ . Վարժա-
րան կը բանամ . եւն . եւն . քանի մը ամիս նըս-
տելէն զկնի , կ՚ելնէ պտղիներ կը ժողվէ . Այս
իմ իրաւունքս է ըսելով՝ ծոցը կը ծրարէ ,
օր մի ալ Բենկացի ուխտաւոր գալու առթիւ
Լինջէն ձեռք մը զգեստ , սկիհ , եւն , բերել
կու տայ պատարագ կ՚ընէ , վար կը դնէ .
կը տեսնէ որ ետ ուզող չկայ . Ելէք երթանք ,
կ՚ըսէ , ո՞ զգեստք և սրբազան անօթք .
դուք ինծի պէս Սրբազանի պէտք ունիք ,

և ես ձեզի։ Ու գեղէ գեղ ժողովք ընելով յանուն Ս. Վանիցն, կը հանէի Տիւրիկ, քաղաքի մէջն ալ կը ժողվէ, և վերջապէս ժողվելով հասած էր Սեւաստ, ուր ամեանք զինքն Ս. Սարգիս եկեղեցւոյ սենեակը ութն ամիսէ 'ի վեր փռուած ու նստած, քանի մ'ալ քահանայ ձեռնադրած էր, և դեռ կը ժողվէր և կ'օծէր։ Ակնցիք ակն ունէին թէ Ն. Սրբազնութիւն իրենց վանքի համար ժողովածները ամփոփ անուր դառնար․ բայց յանկարծ իմացան որ վանքէն առեր ու տարեր էր։ Կային ոմանք որ չէին կրնար հաւատալ թէ Սրբազան մը խաբող ըլլի, տարող ըլլի։ Բայց ասիկայ հրաշագործն է, և արդարև Ակնցւոց պէս ճարտարները խաբել ու կողոպտել՝ հրաշքի մը չափ գործ է։ Չէին հաւատար զգեստները տանելուն՝ աւելի իրենց ամօթ բերելուն համար․ բայց ո՞ւր են զգեստները, չկան։ Քրդերէն պահպանած էին, և Սրբազանի մը կողոպուտ տուած․․․։

Ակնայ և կամրկապայ ազգայնոց ստէպ ստէպ թախանձանքները չկրնալով մերժել, Ս. Պատարագ մատուցինք և քարոզ խօսեցանք։ Ազգային զգացմամբ զեղուն անձինք և եռանդագին երիտասարդներ իրենց բանախօսութեամբ և երգերով մեծ մխիթարութիւն ազդեցին սրտիս։ Վերջին գիշերը մեր ազնիւ մտերմին, և իւր բարութեամբ բազմաց ծանուցեալ, Պօլսոյ Գասըլ— գեղը բնակող Հազարեանց Կարապետ աղայի

տունը օթեցինք 'ի կամրկատ ։

Ջեմ կրնար չյիշել կոմերներ լեռն, յոր-
մէ կը բղխին 40 ակունք ցինչ և սառն ջրեր, որդարեւ իբրև ատինք կոզու, մօտ ընդ մօտ, Լզուշեխու և կամրկապու վերև. տեղի զուարճալի և երանաւէտ, ուր կ'երթան տաք օդերուն գառն ճաշակել. այս ջրերը սառ ամռ քաժնուելով կ'ոռոգեն յիշեալ արուարձանները ։ Նկատմունք մի ևս, Ակ-
նայ քանի մը գեղերու անունները «կայ» վերջաւորեալ են. ինչպէս Մուշեղկայ, Բեն-
կայ, Արակայ, Աշոտկայ, եւ․ կը ցուցնեն թէ՝ կայան կամ տուն եղած են սոնք Մու-
շեղի մը, Բենիկի մը, Արայի մը, Աշոտի մը, եւ։ Գուցէ ժողովուրդն սոնց պատմութիւն-
ներ ալ աւանդութեամբ պահած ունի, ափ-
սո՜ս որ մեր ժամեր չէին ներէր հարցնելու և գրելու այսպիսի բաները, որ պատմու-
թիւն լուսաւորող ճառագայթներ են ։

Ակնայ քաղ՝ կառավար․ դայմագամու-
թիւն է՝ Խարբերդի մեծ միւթասարիֆու-
թեան ներքև. դայմագամն իւր ձեռքի տակն ունէր ինն նահիյան . . . ։

Հեռագիր չկայ Ակն, որուն անչափ պէտք ունին ։

Ուրախութեամբ կը լսեմ թէ Պոլիս գըտ-
նուող՝ Ապուշեխի Հայ որդիք նոր ընկերու-
թիւն մը կազմեցին, բարեկարգ և յառաջա-
դէմ վիճակի մէջ դնելու իրենց գեղին վար-
ժարանը ։ Ահա գեղեցիկ նախանձ ։

1865ին Ակնայ մէջ Նահապետական անունով ընկերութիւն մը կազմուելով, քանի մը տարի ետքը գեղ մը գնեցին Մշոյ դաշտին մէջը իմ ձեռքովս. այս ընկերութեան հիմնադիր կը համարուի Թիմուրեան Միսաք. որ իբր առաջարկութիւն առ իւր ընկերս տետրակ մը հրատարակած է. տետրակի պարունակութենէն մաս մը յառաջ կը բերեմ հոս, որով կը հասկցուի Նահապետականաց նպատակն։ Ահաւասիկ.

« . . . . . Ամենաբարին Աստուած մեզի սորվեցուց և պատուիրեց թէ՝ «Քրտամբ երեսաց քոց կերիցես զհաց քո», և թէ՝ գործեսցես զերկիր, ևն։

« . . . Տես երկրագործը իր երկիր բրելուն առօրը անզգայ հողոյն կը զարնէ և քաղաքացւոյն անկէց բերքը կամ ուտելիք կը հանէ. տե՛ս քաղաքացին ալ թէ ինչ կ՚ընէ, երկուծայրն ալ սուր գործիք մը ձեռքն առած կերպ կերպ խորամանկութիւններով, նենգութիւններով և չարագոյն հնարքներով նախ իր հոգւոյն և հետեւաբար ընկերին կը վնասէ. երկրագործը իր ժողված բերքերը ո՛րքան առատապէս քաղաքացւոյ կ՚ընծայէ ու ինքը միայն աւուր պարէնով կը բաւականանայ։ Տե՛ս նաև քաղաքներուն բազմաթիւ մարդիկները, միլիոնաւոր դատարկաշրջիկները անոնց աշխատանքովը կը կերակրուին, պալատները և մեծամեծ տուները

երկրագործին աշխատութեամբը կը զար-
դարուին և մեծամեծ ամարանոցները և վա-
ճառանոցները դարձեալ երկրագործին քրտ-
նաջան աշխատութեամբը կը լեցուին ։ Այս
ամէն բաներու վրայ տե՛ս ինչ կերպ վար-
մունքով կը վարուի քաղաքացին երկրագործին
հետ, անանկ որ շանոնք տեսնալն անգամ
նախատինք կը սեպէ իրեն, որն որ արդէն
միշտ անոնց մատուըներովը ժողվուած ար-
դիւնքներն և անոնց աշխատութեան արգա-
սիքներն են որ ինքը առատաբար կը վայելէ։
Թողունք ասոնք, մտածենք անգամ մը ու
տեսնանք թէ՝ ի՛նչ գործ որ բռնենք նէ,
մեր ընկերին վնաս մը տուած չենք ըլլար ։
ինչ ալ ըլլայ նէ, ամէն մարդ կը ջանայ որ
իւր բաղդը, իւր շահը և օգուտը ընկերոջը
վնասին մէջը փնտռէ. զորօրինակ՝ եթէ գնող
ենք՝ ծախու առնելու բաներնիս թեթեւ գը-
նով մը, կամ արժէքէն շատ մը վար՝ կէս
գնով առնել կը ջանանք. իսկ եթէ վաճա-
ռող՝ ծախելիք բաներնիս կ՚սկսինք գովել.
զանիկայ հազուագիւտ բան մը ցուցնել, որ-
պէս զի իր արժէքէն տասնապատիկ աւելի
գնով ծախելու կարենանք համոզել։

« Տեսնանք երկրագործինն ալ ասա՞նկ է,
ո՛չ, հապա իւր հողին մէջ ինչ սերմ որ դրա-
նէ՝ ի հարկէ նոյնը պիտի հնձէ։ Ահա այս
է քաղաքացւոյն և երկրագործին մէկ մէկու
դէմ ընթացքնին. տեսնենք թէ որո՞ւն ըն-
թացքը Աստուծոյ կամացը համաձայն կըր-

նանք գտնալ։ Ամէն բերան կը խոստովանի որ երկրագործինը համաձայն է, . և մարդկային ընկերութեան շահաւէտ և օգտակար։

«. . . Աստուծոյ անհաւոր դատաստանէն ազատելով, և ժամանակիս կենաց համար ալ գիւղին կեանք մը անցունելու տաժանաւոր հողերէն ազատելու համար՝ ցանկացինք նոհաշէփական անուն ընկերութիւն մը կազմելու, որպէս զի անով կարենանք երկրագործական արդար վաստակոց համար աշխատիլ և միջոց ձեռք բերել։ Այս ալ մեր քաղաքին դուրսը (Ակնայ) չհամեմատելով՝ մէյմը որ քաղաք տեղ չըլլար անոր համար, և մէկ մ՚ալ բաւական հող չգտնուելուն համար, ուստի սաանկ հաճութիւն տրուեցաւ որ քանի մը անձինք երթանք Հայաստանի մէջ մեր Օսմանեան Տէրութեանը հազերուն արգաւանդ տեղ մը գիւղ մը կազմել և անդ միակերպ ըստ թուոյ ընկեր ըլլացող տանց պարզ տուներ շինել, և պատրաստել ամէն երկրագործական վերաբերեալ գործիքները, տեղւոյն կուսակալի հաճութեամբ ՚ի Կոստանդնուպօլիս դիմել և Տէրութեան Բարձրագոյն Դանէն հրաման առնելով՝ քանի տուն որ ընկեր եղած ենք նէ՝ գաղթենք ՚ի Նոր Հայ անուանուած գիւղը, քանի մը տուն այս կողմի խեղճերէն առնելով և քանի մը տուն Հայազգի մշակներ ՚ի գիւղ բերել բնակեցնելու. մեր դրամը և քաղաքականութիւնը անոնց աշխատութեա-

Իր հետ խառնելով, բնական ընթացքով մեր
սրտի կենաց պիտոյքը հոգալով և բարոյա-
կանութեամբ ալ մեր հոգւոյն պէտքերը
պատրաստելով, տանելով հետերնիս մաքրա-
կենցաղ քահանայ մը և Աստուածային երա-
կելով զարդարած, իմաստուն վարժապետ
մը, հոգևոր պաշտօնէիւն զՍուրբ Եկեղե-
ցին զարդարել ամենայն փառաւորութեամբ
թէ նիւթականաւ և թէ զինուորեալ եկեղե-
ցեաւ, և իմաստուն վարժապետաւն ալ թէ
մանչ և թէ աղջկանց մտքերուն անդաստա-
նք սերմանել զբանն Սուրբ գրոց, և ուսու-
ցանել անոնց ճշմարիտ բարոյականութիւն
Քրիստոսի կամաց, Քրիստոնէութեան Աստ-
ուածահաճոյ ուսում և ընկերահաշտ քաղա-
քականութիւն. աւելորդ սեպելով անօգուտ
ուսումները որ մեր ընթացքին և պարզ վա-
րուցը չեն վերաբերիր:

« Ինչպէս որ ըսինք, թէ տուները միա-
կերպ ըլլայ պիտի. և զարդարանք ալ չունե-
նայ պիտի, նոյնպէս մեր հագուստներն ալ
համեստ ու պարզ ըլլալու է. բաւական հա-
մարելով բրդէ և բամպակէ զգեստները,
որոնք որ մեր մարմինը պիտի պատսպարեն,
ինչպէս որ մեր նախնի Սուրբ Հարք և առա-
քելի անձինք այս կերպ պարկեշտ հագուստ-
ներով ինքզինքենին կը պատսպարէին, առնց
պէս նախնի Սպարտացիք և իմաստուն փիլ-
փասփայք ալ խորին կռապաշտութեան ատ-
ենները:

«... Անոնց նման կերակուրնիս ալ պարզ և բնական յարմար ընել. ինչպէս որ բնութիւնը պարգեւեր է մեզի, աւելորդ սեպելով արուեստաւոր զեղխութիւնէն յառաջ եկած ամէն բաները, որոնք որ օգուտ չունին ու վնասակար են: Հերիք սեպել մեր աշխատանքովը մեր հողէն ելած բերքերը որ Աստուած կը պարգեւէ, ոչխարին կաթը, մեղուին մեղրը, ցորենին պարզ հացը, ծառի պտուղները, ծովին ձուկերն ու օդին թռչուններն միթէ չի՞ բաւեր մեզի, պարզապէս եփելունը եփել, չեփածն ալ չեփած ուտել որ տեսակներն ալ կը փոխենք ու հազարումէկ տեսակ խմորեղէններ ալ կը հնարենք:

«Եւ մեր անդաստանին պտուղներուն միջակութեան աշխատանաց արդեանցը և ընտանի-անասուններու ու վայրենի ընտանեաց տուած վաստակներովը բաւական ըլլալով՝ յօտարութիւն չգնալ, և մէկզմէկէ վաստկելու միջոցները խափանելով անանկ կանոն մը հաստատել որ չըլլայ թէ պանդխտութեան երթալու կարօտ ըլլանք, վասն զի շատ կը վնասուինք և կը տանջուինք. որովհետեւ մարդկային սրտին դէմ է և ընտանեացմէ զատուիլը անտանելի է: Այսպէս ըլլալով մէկ մէկու օգնականութենէ զուրկ կ'ըլլան թէ տուն և կնոջը, թէ հօր և թէ որդւոցն: Տեսէ՛ք ահա երկրագործը ազատ է այս անտանելի վիճակէն և երջանիկ է, և Աստուած

ալ չուզեց որ սանկ ըլլայ ։

«Աստուծոյ պարգեւ ըրած եւ մեր աշխատութենէն քաղած արդիւնքէն կամ արմըտիքներէն նախ տէրութեան տասանորդը արդարապէս հանել տալու է, եւ երկրորդ մէկ բաժինն ալ գիւղին հասարակութեան ընծայել՝ առաքինութիւն վաստակելու նպատակաւ, եւ երրորդ ամէն տուն իւր տարեկան պիտոյքը անթերի լեցունելէն ետեւ՝ աւելցածն ալ աւուր արժէքի գնով ծախել եւ կամ ծախելու խրկել, ամենեւին չպահել թէ սուղ ծախենք, որ աւելի վաստակ ըրած ըլլամք, վասն զի սանկով մարդկային ընկերականութեանց մեծ վնաս տուած կ'ըլլամք եւ Աստուծոյ ժողովրդեան անէծքը կ'ընդունիմք, ըստ այնմ թէ՝ «Ցորենը պահողին ժողովուրդը անէծք կու տայ ։

«Կանանց հագուստի զարդերն համեստութեան փոխել, փուճ ու մունճ բաներ չինելու ու կարելու տեղն՝ բամպակ եւ բուրդ մանելու կրթել եւ զբաղեցնել, որոնք կտաւի եւ վերարկուի գործածելու համար թէ տունի եւ թէ յատկացեալ գիւղին մէջէն գործուի ։

«Գիւղին գործածութիւնները չորս անձանցմէ բաղկացեալ Ցեռչական ժողովի մը ձեռօք տեսնելու համար չորս անձինք ընտրելով առաքինի եւ ալեօք պատկառելի ըլլան, որոնք ամէն խնամքները ընելու աշխատին գեղին հասարակութեան օգուտին հա-

մար և այնպէս կառավարեն գիւղի ժողո-
վուրդը, որ ո՛չ վէճի պատճառ ըլլայ և ո՛չ
տարաձայնութեան. Վէճի պատճառ չըլլար
երբոր հասարակութեան միօրինակ խնամք-
տանքին և դատաստան տեսնալու գործ մը
պատահի նէ, դարմանալով մը խրատունք չա-
նեցողին ըսել. Թէ ընկե՛ր, ինչպէս վստահա-
ցար որ այդպէս ըրիր, ուրեմն մեղանչեցիր
ըսեն. երբ ներում խնդրէ՝ ներեն, ալ բը-
նաւ չը յիշելու պայմանաւ, վասն զի Քրիս-
տոս այսպէս կը հրամայէ։

« Եւ տարաձայնութեան պատճառներն
ալ վերցունելու փոյթ ունենան. ինչպէս
տուները միաձեւ ըսինք, որ միւսն չը ցան-
կայ, նոյնպէս ալ զգեստները միօրինակ հա-
մեմատ ըլլալու է. սա ալ գիտնալու է որ
թէպէտ աղքատը հարուստին հագածին չի
կրնար կարողանալ հասնելու, բայց հարուս-
տը կրնայ աղքատին համեմատիլ։ Ասոնց պէս
տէրութեան օրինաց համեմատ արքունական
տուրքերը առանց ուշացընելու վճարելու
փոյթ և ջանք պիտի ունենայ Տեսչական ժո-
ղովը, անանկ որ ուզած ատեններին մարդ մը
գայ ուզէ նէ՝ եկած օրն կամ միւս օրն ան-
միջարար տան ու ճամբեն։ Ասով իրենց հա-
ւատարմութիւնը տէրութեան իբրև մշտա-
փառ ճրագ մը փայլեցնեն, և դրացի գիւ-
ղերուն հետ ալ ամենայն խմաստութեամբ
և սիրով վարուելու միջոցներ ձեռք բերելու
են, որպէս զի երբ դուրսէն անծանօթ

թշնամի մը պատահելու ըլլայ՝ ատիպուին դըրացի գիւղացիք ալ պաշտպանելու զինք գիւղը ։ կը պարտաւորին նաեւ դրացի գիւղացւոց մարդասիրութեամբ խնամք տանել, և անոնց մտաւորական և նիւթական պիտոյքները ընծայել, որով առաքինութիւն ըրած ըլլամք ։ Ասանկ կացութեամբ թշնամի բնաւ չենք ունենար և մէկը մեզի հակառակ չի կենար, ինչու որ նախապէս Աստուած հաշտ կ'ըլլայ ժողովրդեան հետ ։ Աստուած այն ժողովրդին վրայ հաճ և հաւան եղած ատենը՝ ո՛վ կրնայ չարիք հասցնել անոր. այլ ինչպէս որ կ'ըսէ Սուրբ Գիրքը «Օրհնեալ զանդըս և զանդաստանս և զքերս,» արդարեւ Աստուծոյ ողորմութիւնը ու օրհնութիւնը անանկ տեղեր անպակաս կ'ըլլայ միշտ ։

« Նաև կրօնականի վերաբերեալ հոգերուն, եկեղեցական պաշտօնեայն և իւր ընկեր բարեկիրթ վարժապետը ուսումնասէր անձամբ կրնան ժողով մը կազմել և ամենայն բարեկարգութեան միջոցներով ձեռք բերել և ծաղկեցունել ամենայն փառաւորութեամբ ։ Մեր փառասիրութեան բաղձանքը առաքինութիւն գործել և Սուրբ Եկեղեցինիս փառաւորապէս զարդարել պիտի ըլլայ, վասն զի պիտի ըսենք. «Մի՛ մեզ Տէր մի՛ մեզ, այլ անուան քում տուր զփառս.» Յայտնի գեղեցիկ կարգադրութեամբ և համաձայն Հայաստանեայց Սուրբ Եկեղեցւոյ և մեր Լուսաւորչական դրութիւնները և աւան-

դութիւնները պահելով՝ ի՜նչ զանազան առաքինութեան պտուղներ կ'երեւի և ինչ մաքուր վարքեր կը փայլէ անդ ։ Այս տեսակ ըլլալէն ետքը շատ մը բարի մարդկանց նախանձելի և բարի օրինակ մը կրնայ ըլլալ, և ո՛վ չի փափաքիր թէ հոգեւոր և թէ մարմնաւոր երջանկութեան պատճառ եղող միջոցին ձեռք զարնել, որ արդարեւ ստուգապէս Նոր մարդ և Նոր Հայ գիւղ անուանելու իրաւունք կ'ունենայ . . . . . . » ։

Արդարեւ նախանձելի, և բարի օրինակ լինելու արժանի ձեռնարկութիւն, ոչ միայն Ակնայ Հայոց համար, այլ պէտք է ըսել թէ և Պօլսեցւոց և այլ շատ տեղերու համար ։ Այն գեղը (Շքաւղիան) զոր ես գնեցի այս ընկերութեան, իբր 100 ոսկի վճարելով. ունի իրեն լեռնային և դաշտային մասն, անտառ, արօտնոց, ուստի առատ խոտ կը հնձուի, աղբիւրներ և արտեր, Ս. Կարապետի վանքի հողերուն գրեթէ կից. 15 երկրագործ տուն կրնայ բաւականանալ ընդարձակօրէն ։ Թիմուրեանի պարզամտութիւնն ու հաստատամտութիւնը չունեցան միւս ընկերներն. ո՛րը եկաւ ու վերադարձաւ, ո՛րը երբէք չեկաւ, ո՛րը իր կողմէն ուրիշ մարդ զրկեց, իսկ ինքն Թիմուրեան յետ քանիցս անձամբ գալուն ու գնալուն, վերջապէս ընտանեօք հաստատուեցաւ Մշոյ մէջ. անշուշտ չկրնալով ՆՈՐ ՀԱՅ գեղն մինչեւ ցայսօր նա-

հայեստական բաղձացեալ վիճակին վերա-
ծել. թէ՝ առանց ընկերաց միալուն, և թէ
երկրին ու քաղաքականութեան պատահա-
բեր դժուարութեանց համար: Փափաքելի
էր որ մեր դրամատէր Հայեր իրենց ուշը
դարձնէին Հայաստանի մէջ հողեր գնելու.
հոն Լորտի պէս ճոխ պիտի ապրին, Հայ մշա-
կի պէս առողջ, և մեծ ազդեցութիւն պիտի
ազդեն տեղական կառավարիչներուն, Թուրք
և Քիւրդ պէյերուն վրայ, իբրև օրէնսգէտ
և քաղաքագէտ անձինք, և Հնդկաց Ռաճայի
մը չափ հարուստ պիտի լինին հողով, բերքե-
րով, ձիերով և բազմաթիւ անասուններով:
Թող չսարսափին այնչափ Հայաստանէն հա-
սած չարիքներէն, մի՞թէ պակա՞ս են նոյն
իսկ Եւրոպիոյ և Մայրաքաղաքիս մէջ աւելի
չարաչար չարիք, մի՞թէ նոյն իսկ Թագաւոր-
ներ և պաշտօնականներ չե՞ն զարնուիր: Մի-
թէ չուկայի խանութներ, տուները ամեն օր
գողոց ձեռքը չե՞ն. մի՞թէ Բերայի փողոցնե-
րուն մէջն անգամ մարդիկ չե՞ն կողոպտուիր,
և թաղերու մէջ՝ իրենց տանց մէջ չե՞ն սպան-
ուիր: Թողունք ինչ որ ախտն ու մոլեգնութիւն
կ՚սպաննեն, եւ, եւ: Հայաստանի ամենամեծ
չարիքը իւր կարող որդւոց հեռի մնալն է; և
զանի աղքատ ու անպաշտպան ձգելը. պէտք
է հողեր գնել, պէտք է տեղ տեղ փոքրիկ
գանձ հաստատել, որոնք գոնէ Հայը պան-
դխտութեան դիմելէ ետ կը կեցնեն, պէտք է
օրէնսգէտներ և բժիշկներ երթան հոն. այս

երկու դասուն ալ մեծ ասպարէզ կայ Հայ-աստանի մէջ , որոցմով կը պաշտպանուին գոյից և կենաց զոհեր ։ Հայաստանի մէջն է բուն ՀԱՅԿԱԿԱՆ խնդիրն , և մեք Պէրլինի մէջ կ'որոնենք զայն . . . ։

ԱՐԱԲԿԻՐ ՔԱՂԱՔ

Յուլիս 18 ։ Կամրկապէն յուղի անկանք ։ Ողջարկաւորաց բազմութիւն ։ Մանկտին կ'երգէ ։ Այգեստանեաց գլխէն տուինք ի-րենց « Մնաք բարով » և առինք « Երթաք բարով » , բարձրացանք քարերն 'ի վեր ։ Թէ-պէտ 10 ժամու ճանապարհ է մինչև Արաբ-կիր , բայց վտանգով լի . ուստի ոստիկանին հետ երեք ալ կորիճ զինեալ Հայք կամրկա-պէն եկան մեզ հետ ։ Այն ինչ լեռան միւս երեսէն 'ի վար կ'իջնէինք , կամարակապ աղ-բիւրին վրայ խումբ մը ձիաւորներ տեսանք . որոնց [illegible] կը փրփրէին և ատրճանակներ մուխ , բոց և [illegible]թիւն կ'արձակէին . յուղարկաւոր բարեկամներ էին Ակնէն կանխած , ուր յար-գանաց և համակրանաց փոխադարձ հաճոյու-թիւ պատահեցանք իրարու ։ Հոս ժամանեցին մեզ Երզնկայի բանակէն մեկնող Մարաշցի թեւապետ մը և զինուոր մը , աղէկ ուղեկից ։ Մեր ոստիկան էմին աղան խիստ քաղաքավա-րի մէկն է ; աղէկ ալ հայերէն կը խօսի ։ Ճամ-բան մեզմէ անբաժան կ'ընթանայ , քարեր [illegible] են , գեղերու ծառաստանեաց

միջէն կ՚անցնինք ։ Հարանոսի (հարեղանոց) ձորոյն մէջ, ջրոյ ափը, թթենեաց շուքը նըս-տանք ՚ի ճաշ ․ զբօսալի է վայրը ․ գետը՝ որ վերեւն է, քարերուն միջէն կ՚երեւի, ասոր ալ բնակիչք տաճկացեալ Հայք են եղած ։ Կ՚ընթանանք ․ կիրճ ու կապան ․ գետը կ՚ան-ջատէ Չմշկածագու և Ակնայ սահմանը ։ Ան-դին սփռուած են այգեստանք՝ լերանց ստո-րոտը մինչև ջրեզրը ։ Ջորեպան և Էմին աղան կը պատմեն այս ձորերու մէջ անեղի ունեցած կողոպտումներ և սպանումները ։ Թանձր նո-ւակ մը կը տեսնենք, որով անցուդարձ կ՚ը-նեն Չմշկածագ երթեւեկողներն ։ Այս ձորոյն մէջն է Գըռռու քըլլըռը, Արեան գոյն և սա-ևան հող ․ քիչ մը անդին է Առաջաւորի խան, որ ողջ է, բայց ամայի, առ ափն Փրդայ ։ Ցայնկոյս Եփրատայ անդեայք և խաչինք ․ մերթ ընդ մերթ հրացանի գնդակի արձակ-ման ձայնից արձագանքներ կը լսենք դիմա-ցի քարերէն ։ Կ՚անցնինք դժուար չար քա-րուտ լեռ մ՚ու ձոր մը, Գօբ—գեչէնի ։ Եփ-րատ Կ՚անհետի ։ Ջառ ՚ի վեր պտուտալով կը բարձրանանք, բարձր կատարին վրայ ամեն պահականոց մը կայ և ցամաք աղբիւր մը, Թուլթ—բէլին է, ծառատունկներ և ինքնա-բոյս մացառներ կան աստ և անդ ․ խորին ամայութիւն արհաւիրք կ՚ազդեն ՚ի մարդ, և ահա քանի մը այծերու մըկմկոց կը լսենք, երջանիկ այծարածն հողւոյ կատարեալ ան-դորրութեանն ընկողմնած պառկի մը շուք՝

իւր սրինգը կը հարկանէ ։ Լեռնահովիտ մը կը բացուի մեր առջեւ . — Փառք քեզ, Աստուած ։ Հողոյ երեսը և արտեր կը տեսնանք , ամեն ուրեք հնձողք կ'երեւին ։ Թուրք կանայք և այրք փռուած են դաշտը , և ահա Աշոտկայ գեղ, դիրքը սիրուն և շէնքերը վայելուչ , բնակիչքը տաճկացած Հայք են եղած ։ Մեր աջ կողմն , լեռան բարձր թեւին վրայ է Օձախ գեղ Թրքաց , որոյ այգեստանեայք կը հասնին մինչև մեր ճանապարհը ։ Աղբիւրի մը մօտ , ուռենեաց հովանեաց տակ հանգչեցանք . մեր շուրջ կը զարդարեն թըթենիք , մրգաբեր այլ և այլ ծառաստունկք այգիք , և անպտուղ ծառեր , անդաստանք և մարգագետինք , հնձողք և մանկտիք ։ Աշոտկայ առջեւէն կ'անցնի Խարբերդի ճանապարհն ։ Անկէ մէկ ժամ տեւեց մինչև Ոսկեգետակ , որ կը բղխի Արը չիչէկ լեռնէն . իւր ափունքը կը նմանին կոյսի վարսերուն , սաղարթախիտ ծառաստունկներով , և իւր ծոցոյն մէջ կը լողային կարմրախայտ ոսկեփայլ ձկունք ։ Աղտոտ գնչուներ իրենց էշերով և ձագերով թաւալած են ջրոյն ափը . մուրացկանութեան տոպրակներ և բուռները բացած մեր շուրջն առին , հաց , թիւթիւն , լաթ , ստակ , ինչ որ տաս , և ինչքան որ տաս , շահ կը համարեն իրենց և շնորհակալ կը լինին ։ — Բայց ինչո՞ւ երկիր չէք գործեր . — Երկիր չունինք , և ոչ բնակարան ։ — Վարձկա՛ն եղէք . — Ծառայ լինել չենք

ակիրը ։ — Բայց այդ ի՞նչ կեանք է, և միթէ դուք գո՞հ էք ։ — Գոհ ենք, եթէ մեզմէ տուրք չպահանջեն ։ — Դուք որ երկիր չունիք, տուն չունիք, չահ չունիք, ի՞նչ անունով տուրք կու տաք ։ — Մեր տուրքը, մարդագլխի վրայ է ։ քանի՛ այր և քանի՛ կին ենք, մէկ մէկ տարրակ ունինք մուրճլու, ամէն տարի վարձկան մը կը գնէ կառավարութենէն մեր տուրքը, և կուգայ կը թուէ գլուխ, իւրաքանչիւր տարրակէն 30—40 ղրշ. ռոճ գըբամ կը ժողվէ ։ Աս ալ ասոնց [illegible] է եղեր ։ Քիչ մը հանգչելէն և զովանալէն զկնի՝ կամուրջով մը կ՚անցնինք Զօկերդերակ, յայնկողմ կան քարակոյտներ, զոր կ՚անուանեն Խոշաքեոյ Քաղաք, և կ՚ըսեն, Հին քաղաքի աւերակ է ։ Արդարև քաղաք շինելու յարմարագոյն տեղ, ուր բուսած հասկերէց ցորեններ կը հնձէին ։ Գետակին եզերանք, ժայռի մը քթին տակը կը ցուցնեն Ս. Փիլիպպոս առաքելոյ անուամբ վանքի մը տեղ, որ շատ ժամանակ չէ աւեր եղած է. իւր սեպհական արտերը տիրած են Թուրքեր, մինչև ցայսօր ուխտաւորք դեռ կը յաճախեն հոն ։ Մօտ է անոր նաև Ս. Մամաս, աւերակ ։ Եւ մը կ՚ելնենք, որոյ գլխէն կը տեսնենք Շեփիկ գեղ, գեղեցիկ է իւր դիրքն ու շրջակայքը. հեղեձորներու մէջէն կ՚անցնինք. դեռ քառորդ մը կայ գեղը հասնելու, և ահա վարժապետըն ութ աշակերտով՝ ծառոց տակէն մեր ճամբան կը կտրէ. փոքրիկ մանկունք, գըլ-

խնկոց, երկայն ու խառնակ մազերով, թա-
ցիկ աչքերով, մէկ շապիկով ու վարտիքով,
բոկոբիկ ձայնիւ սկսան երգել և կրկնել.

«Անգութ երկինք ալ չը յիշեր մոռցեր է
Հայաստանը,

«Անխիղճ Հայեր ալ չեն սիրեր անուշիկ
Հայաստանը....»։

Սիրտս ծովացաւ անոնց ձայնէն և ա-
ռոգուածքէն. յուզեալ կը ծփայր արիւնս
և արցունքս...։

Շէնքեղ տուն մը կայ առջևնիս, հոն
հանգուցին զմեզ, հացագործ Սիմոն աղայի
տունն էր, որ 'ի դուրս իւր բոլոր հարստու-
թիւնը թափած էր այս շէնքին համար. իսկ
մնացած էր, միայն դասսոր կարգեր էր Մել-
քոն անուն բարեբարոյ երիտասարդի մը հետ
զմեզ խիստ շնորհալի կերպով ընդունեց,
բողոքական էր այս խեղճը, և բաւական կա-
յին նոյն գեղի մէջ Բողոքական անունով Հա-
յեր։ Գեղացիները ժողվեցան մեր շուրջ.
ինչ հարստահարութիւններ և զրկանքներ կը
պատմեն, զորս կրած են և կը կրեն Քրդե-
րէ, այլ մեծաւ մասամբ քաղաքի Թուրքե-
րէն, պաշտօնատարներէ, ոստիկաններէ և
զօրքերէ։ Բոլոր գեղացիք ծանր պարտուց
տակ էին, և աղքատ։ Գեղի հողերը Արաբ-
կերի Թուրք պէյերունն էր, որք տասնց ի-
րաւանց սեփհականած էին իրենց, կ'ըսուէր։

Հետեւեալ օր Թողինք Շեփիկ, մխիթա-
րելով գեղացիները որչափ և կրցանք։ Իջանք

ծոր մը, սառն ջուր մը կը հոսի, ծառա-
ստաններով վայելուչ. խիտ խիտ թթենեաց
և այլ մրգաբեր ծառոց միջէն կ'անցնինք.
քանի մը տուներ կան հոս. Գեղը կ'ըսուի
այս տեղ. պաղորակ ջուր մը վերէն կը թափի.
Մեր աջ կողմն, իբր կէս ժամ հեռի կ'երեւ-
ւին ծառազարդ բնակարաններ. Հին—Արաբ-
կիրն է, զոր Հայք՝ Անդի—քաղաք կ'անուա-
նեն և Թուրքեր՝ Էսկի շէհիր, ուր տակաւին
Թուրք բնակիչներ կան և մինարէով մզկիթ-
ներ. հազիւ 70 տարի կայ որ Հայք խալա
թողած են զայն և գաղթած Նոր քաղաքը:
Գեղլուի գլխէն երեւցաւ Արաբկիր քաղաքի
մէկ երեսը շնորհալի տեսքով մը: Նոր լուած
էին մեր գալը. առաջնորդարանք կը պատրաս-
տուէին դիմաւորել, բայց արդէն ես մտած
էի քաղաքը:

Խառնուեցանք հեծեալ և հետի բազ-
մութեան. Եկաւեանց վարժարանի մանկը-
տին փողոցը կայնած կ'երգէր. շուկայէն էր
մեր անցքը. ամբոխ մեծ, Քիւրդ, Թուրք,
Հայ, Գայմագամէն ալ չաւուշ մը, որ զար-
դարեալ ձի մը կը բերէր, շնորհակալ եղայ
տուանց հեծնելու: Դէպ Առաջնորդարան գը-
նացինք, ուր 300ի չափ աշակերտք Ուսում-
նարանին և Մայր վարժարանին, երկու
կարգ բաժանեալ կ'երգէին, ինչ էր այսքան
հանդիսադրութիւնք. — Արաբկերցւոց ազ-
գային զգացմանց ցոյցք: Ո՞վ էի ես, — Օ-
տար ազգաց համար, ոմանց՝ Ինկլիզ, ոմանց

Միւֆէթթիշ ։ Իսկ ինձ համար ողջունատար մը, այլ խնկարկէ՛ ես, Գարեգին վարդապետ, որ ոչ միայն չէի արժէր. չէի թողար, այլ և չէի սիրեր այնպիսի բաներ, չափազանցութիւններ, ուստի ծանր տպաւորութիւն գործեցին վրաս, ինչպէս նաև մեր-ջէն ըրածնին ալ, քրտինքներ հոսեցին անձնէս ։

Մեծ ուրախութեամբ ողջունեցի Մինաս և Զօղոս Չէրպէճեանք. Եկաւեան եղբարք, Մինաս տէր Միքայէլեան, Յօհաննէսեան, և այլ բազումք, զորս յանձնէ կը ճանաչէի Կարինոյ մէջ և անոնց բարեկամութեան կարօտը կը կրէի ։ Անմիջապէս պատուեցին ըզմեզ իրենց ներկայութեամբ Ազգային ժողովներ և խորհուրդներ. Նշանաւոր անձինքներ, քահանայից և վարժապետաց դասն, և այլ անհատներ, բոլորն ալ կարգով և չնորհալի սպասաւորութեամբ ։ Այս Գայմագամն իտարէի ժողովքով, և միւս Ա-եանները, քաղաքի երեւելի Թուրք պէյեր, և նոյն օրը քաղաքը գտնուած Գիւղպաշներու գլխաւորներէն Թօրեազ պէյ, Աբբաս պէյ և այլն։ Արտաքոյ կարգի համբաւ հանած էին մեր անձին և պաշտօնի նկատմամբ. ասոր համար գայմագամն և բոլոր պաշտօնատարներ ու պէյերը խիստ երկիւղածութեամբ կը խօսէին, զիրենք արդարացնելու ջատագովութիւններ կ'ընէին՝ Հայերուն կրկնելով նոյնը. և երբ փոխադարձ գնացի

խորագանչութիւն, առանձին առանձին մէկզը-
մէկ կ՚ամբաստանէին։ Գայմագամն՝ այէ յե-
րուս հասկցր՝ ներքնաւոր եւ բարբարոս են, կը-
ռէր։ Ասոնք՝ գայմագամին խնդր է, կ՚ըսէին,
Թէ՝ Իր էֆ. կաշառակեր է, եւ առագահաց
ապաշտպան, Թէ՝ Մեծ Հ. այէյն ինքզինք դը-
րեր օրէնքէ եւ իշխանութենէ վեր, Թէ՝
Խարբերդի միւթասարրըֆն է չարերուն երես
տուող, եւ ամենայն պեղծ մանց հեղինակու-
թեան Խարբերդի կեդրոնէն կը ծագի, Թէ՝
եւ. եւ. եւ։

Սին օր կեցանք Արաբկեր, անձամբ այ-
ցելեցինք եկեղեցիները, վարժարանները.
շատ գեղեցկութիւն ընծայեց միաբանութիւն-
թեամբ Թաղ. վարչութեան կանոնաւորու-
թիւնը, Ազգ միաբան մը, ուր արձանագրու-
թիւնք, տումար, դիւան, քարտուղար, եւ.
կը տեսնեմ խնամութեան, յօժարութեան
եւ եռանդը, բարեխառնութեամբ կը գործեն.
ափսոսք ազնիւներն բարոյից ալ այնիւ՝ չէին
փարչիր հասարակութենէն քուէով ընտրելոց
մը հաւատար նախիլ եւ պաշտօն վարել։ Ու-
նին 10 վարժարան. մէկն Ուսումնարան է
Ս. Թարգմանչաց անուամբ, որոյ ներքեւ
յարկին ալ օրիորդաց վարժարան է Զարուհե-
եան անուամբ, միւսները Թաղերը կամ մի-
ջին կարգի վարժարաններ են, որոց մէջ
առաջնութիւն ալ գիրքերն ալ կ՚ըան. պատմ-
ագրաց վարժարան ունենալուն՝ Թանգերուն
մէջ մէջէն հեռի մնացեր է, յայց ընդհանուր

ալ մէկ Ուսումնական խորհրդոյ հսկողու-թեան տակն են ։ Մայր վարժարան ըսուածը ծաղկոց մ'է , ուր 200 աշակերտք ձրի կ'ուս-անին ․ Սաղաթիէլեան դպրապետ այսպէս 'ի կենդանութեան կտակած 50000 ղրշ. ի տո-կոսով , որ տարեկան 1000 ղրշ. կը վճարէ ․ դրամագլուխն իր քով պահելով. և 'ի մահ-ուան 50000 ղրշ. ազգային անտեսութեան յանձնել կտակած է մի և նոյն պայմանը գոր-ծադրել և իր ու կնոջը գերեզմանը վար-ժարանին մէջ ամփոփել պարտաւորելով . կանխաւ արդէն տապանաքարերն ալ բերել տուած էր ։ Բոլոր վարժարանաց ծախքն է տարեկան 42500 ղրշ ։ Սաղաթիէլեանի կտա-կէն զատ՝ 16000 ղրշ ալ Մայր եկեղեցին կը վճարէ , 3500 ղրշ. միւս երեք եկեղեցիք ․ մը-նացեալը՝ թոշակներէ ։ Վարժարանի կառավա-րող մատակարարութիւնը Մայր եկեղեցւոյ թաղականաց ձեռքն էր ։ Արժանաւոր ուս-ուցչապետ մը ունէին , Զաքարեան Յակոբ , Ծաղ գիւղէն ։ Ուսանողաց թիւն էր 805 մանկունք , 80 աղջկունք ։

Արաբկերի Հայ վաճառականք և վաստա-կաւոր պանդուխտք ընկերութիւն կազմած էին քանի տարիէ հետէ և դրամագլուխ ու-նէին Հալէպ եղողները՝ 700 լիրայի , Կարին եղողները՝ 600 լիրայի (քոնսոլիտ), Պոլիս ե-ղողները՝ 120 լիրայի (կառավարութեան թուղթ), որոց նպատակն էր մի և նոյն , այն է կա-լուածներ կառուցանել Արաբկերի [վարժա-

բանակց համար։ Իրենց հաջորդներից Զօզաս էֆէնտին՝ որ յետ փախած էր բանակէ և Ա-տուած թաղդաւորած է զինքը, խոստացած էր մեծ գումար մը նուիրել, եթէ ուսումնա-րանի մը բացման. այն պայմանաւ որ իրեն-ցան Արաբկերցիներ ամբողջ տարին, նոյնս չափ ինքն միայնակ պիտի տար։

Ահա այսպէս պատրաստութիւն և չար-ժումն կար. ուրախութեամբ կ'սպասէին ի-րենց նորընծային Աւագերեց Վեհրիկ վարդա-պետին. ո՛չ ամէնքն ուրախ պէտք էր լինէր Վեհրիկ վարդապետը, որ այսպիսի պատրաստ-ութեան և համակրական պատուական հանդէս մը կը յանձնուէր իրեն։

Վարժարանները այցելածս միջոցին, ինչպէս նաև քանի մը բանկերու մէջ ըրած փորձառութիւններս անմիջապէս ուշադրու-թեանս առին և բարեփոխել ձեռնարկեցին, զարգացնելով, գրագիտութեամբ և դաստիարակու-թեան մեթոդներուն համար. Եւ Ուսումնա-կան խորհրդոյ, Հոգաբարձութեան և Ուս-ուցիչներու խառն ժողովներ կազմեցին. Բայց անհնար աչքի զարնելու էր, խնդրոյ օրինա-կաց վարժարաններն էր, ջանի, խոհեմ, հաս-տատ, որոնց այդ նկրտումներուն մի էր, համաձայն էր այս միջոցին նաև անոնց ուս-ման միջոցին, Զէյ զիտերը ինչ նշանակութիւն ունի կեղծաւորական փորձառութեան, անհամ արդէն հայ Մ. Թարգմանչաց ուսումնարան. իսկ Ա-թէ Պետերբուրգի կարծիքը ընել կ'ուզեն,

անզգամացան էր Աստուածորդի , ծնրադրեալ է .
և կրծոյ լսանել թէ՝ քահանայք չունին Արևմտ-
եան Հայք ; ինչպէս նաև զԽաղտիացիք , բայց
դի երեք գեղերէն , յորս երկերիւր քահանայ
կան . իմ ուսումնասիրութեան մէջ Անդրդի գետի
քահանայք լուսաւորչական էին . Քաղաքի Ս. Յով-
հաննէս եկեղեցին երկանեալ վարդապետն մը կայր
իւրն քահանայք և իւրն վարժարանն ; խաչա-
տանկեաց կրօնաւոր , և Լատինադաւանութեան ալ
մով :

Արտաքիւրի մէջ առաջին արուեստ հան-
դիսաւոր է մետաքսի գործել . 1800 հոգի կը
բանեցր ; իր հոն եղած օրերը բանեցող
(գործաւոր) կրնայ էին , որոնց օրական
թղթադրամով վճարելու ամեն . գործա-
տեղերը որ վաճառականութեան են , մեծ յաջող
մեկերի մէջ էին . գործաւորները երբեմն կամ
պակաս էին իրարու մէջ և իրենց ուզած գին
նը տրուէր , ամէն ծը և առաջանայ աղանդաւո-
րած էին իրենց ամբողջ բանակումին . Ինչու
զինքը Հռոմէական մէջ կը կարծէին . Մեծ յառա-
ջադիմութեան մշակութեան կը փոխադրութեան և կը
վաճառական այլ և այլ քաղաքները . Ցէյթունցի
մեծ գործաւոր Պոլսոյ էր . գործարան մը բացած
էր , ուր չըներ և կրթութեան ազգը
առաջադրած կենդանի նախապատմութեան . որ կը
մշակէին Հալէպի և Զէյթի վաճառականութեան
Լեհաց , Ամերիկայի նաև չերքեզ սկսելու գործ
ծախելու . առաջադրութեանց այլ Արտաքիւրի
Հայոց և ազգի Հայերէն .

ընդհանրապէս արուեստներ յառաջա-
ցուցեալ չեն կ'ըսէին Հայք . գեղերը ամեն-
քըն սկսած են Եւրոպական մաղով մաղել
կալերու ցորենները , որ քաղաքին մէջ կը
ծախուի . ճարտարագործներ կան , որ դիւ-
րութեամբ կը շինեն Եւրոպական զէնքեր ,
մեքենաներ և նուրբ գործիներ , որոնց
առաջին կը համարուին Զաքար Չիտէճեան
և Գէորգ Ցէմիրճեան :

Արաբկերի հողը այէ յերը 'ի բաց առա-
եալ , հաստատակութիւն խիստ անհայ վար-
մունք ունին Հայոց հետ , յատերին Հայերէն
գիրեն : Քաղաքս տարածեալ է և ելնէլ
գիրք մը ունի . օդն՝ առեղ լաւ , առեղ ծանր
է : Ազատներորդարանը հին և օդն սեզմուե
կը : Բազմաթիւ թթենեաց և այլ և այլ մրգա
պարտեզաց ծառաստանները կը զարդարեն
քաղաքս , գետակ մը երկուքի կը բաժնէ
թաղերը . Արաբկերն ալ շինուած է Արծ-
րունի Սենեքերիմայ գաղթականութեան սկիզ-
բանին , բայց ինչպէս որ ըսինք՝ նորոգեալ . Ա-
րաբկերը չէ այժմ : Բնակիչներ ընդհանրապէս
աշխատասէր հաստատ (գործուն) կը համարին . նոց
բաղդաւոր քէչ կայ . և կանայք՝ սնանելով
կը ծանուցին , բայց ինչպէս երկրին սերմնա-
քըն . զարդն ալ մանկին ամեն նոյն է . կարգ
բարեպաշտ են և եկեղեցասէր : Նշանաւոր
են աղքատախնամութեան մէջ , և յանկարծէա
գործարանաւ կայ 60—60000 գրշ. ի համբաւ
նակուած , աղքատաց օգնելու նպատակաւ .

Եկեղեցի ունին 4. Ս. Աստուածածին՝ Մայր եկեղեցի, Ս. Յակոբ, Ս. Գէորգ, Ս. Լուսաւորիչ։ Մայր եկեղեցին միայն հոյակապ է, ընդարձակ և քարուկիր. միւսներ պայծառ՝ բայց փոքրիկ են։

Հայաբնակ գիւղորայք։

ՇԵՓԻԿ. Եկեղեցի 1. Ս. Աստուածածին. վարժարան 1. Ուսանող 60 մանկունք, 10 աղջկունք։

ԱՄԲՐԿԱՑ. Եկեղեցի 1. Ս. Նշան. վարժարան 1. Ուսանող 40 մանկունք։

ԱՂԸՆ. Եկեղեցի 1. Ս. Աստուածածին. վարժարան 1. Ուսանող 15 մանկունք։

ՎԱՂՇԷՆ. Եկեղեցի 1. Ս. Աստուածածին. վարժարան 1. Ուսանող 16 մանկունք, 5 աղջկունք։

ՔՈՒՇՆԱՑ. Եկեղ. 1. Ս. Աստուածածին

ԿՐԱՆԻ. Եկեղեցի 1. Ս. Կարապետ. վարժարան 1. Ուսանող 15 մանկունք։

ՀԱՍԿՆԻ. Եկեղեցի 1. Ս. Գէորգ.

ԷՃՆԷՅԻՔ. » 1. Ս. Աստուածամայր. վարժարան 1. Ուսանող 17 մանկունք

ԽՈՌՈՉ. Եկեղեցի 1. Ս. Աստուածածին

ՄԱՇԿԵՐՏ. » 1. » »
վարժարան 1. Ուսանող 30 մանկունք, 10 աղջկունք։

ՍԱՂՄԿԱՑ. Եկեղ. 1. Ս. Աստուածածին

ԱՆՁՐԳԻ. Եկեղեցի 1. Ս. Նշան. վարժարան 1. Ուսանող 80 մանկունք։

ՃԱԳ. Եկեղեցի 1. Ս. Նշան։ Վարժարան 1։ Ուսանող 40 մանկունք։

ՎԱՆՔ. Եկեղեցի 1. (Աւերակ)։

ԾԵՊԼՎԱՐ. . . . . . . ։

Վերոյիշեալ գիւղերը թէպէտ Արաբկերի Առաջնորդութեան թեմն են, բայց տեսած գեղ Ակնայ գաւառագամութեան ենթակայ են. որոց իրաւասութեանց առակ Մխաթիր մը կը նստի Աղըն գիւղը։ Այն անկախանութիւն մը ժողովրդեան գործերը տեսնալու. մանաւանդ այս գիւղեր 7—8 ժամ հեռի են Արաբկիրէն. իսկ Ակնէն 10—12 ժամ երկուքուկից հանապարհով։ Գրեթէ ամեն գեղերու մէջ Թուրք բնակիչ կը գտնուի, և մասամբ բազմաթիւ երբեմն Հայեր։ Գիւղացւոց շէնքերը հազուատ ու տարազ մեծաւ մասամբ քաղաքացւոց նման են. տեղ տեղ այլ դիտուած քան քաղաքացին. կանանց պերճանքն չաւալ է, ամեն տանէ պանդուխտ կայ Պոլիս կամ այլ մեծ քաղաքները. երկիրը անձրևով է մշակութեան համար և բերրի չէ. գեղերէն շատն ենթակայ են Ցէբարիմ-պէկաց ցարաագործութեանց և Թուրք բռնաւորաց հարստահարութեան. Թէպէտ Հայեր զինուոր զինելով և ուժով վարժուած, քաջութեամբ զինքենք կը պաշտպանեն Քրդերէն, բայց յաճախ կը չարչարուին կառավարչներէն, պաշտօնէներէն և զինուորներէն, որոց դէմ պէտք չգտնիր, և կառավարութեան օրէնքն անոնց կամքն է. ո՞վ մ՛ւր գիտէ և ինչ ընենք

Դէպք մը. — Հէյնէցիք քանի տարիէ
բաղկացեալ փոքրիկ գեղ մ'է Հայոց. Երկ-
րատի միւս երեսն ալ Գամ—փաուց ամենաւ
գեղ մը կայ Քրդաց՝ Զմշկածակա կառավարու-
թեան տակ։ Գամփաուցիք գիշերով անձա-
ռուն կամ ցորեն գողնալու համար 30 հոգ-
ւոյ բազմութեամբ մը կու գան Հէյնէցիքներու
վրայ. Հայերը կը յաղողին անոնցմէ երկու
Քիւրդ բռնել, միւս Քիւրդերը գնդակներ կը
թափեն գեղին մէջ. Հէյնէցիքն ալ գնդա-
կով կը պատասխանեն. այս կռուոյն մէջ
բռնուած Քիւրդերէն մէկն սպաննուած էր.
Հայեր կ'ըսէին թէ Քիւրդերու գնդակով մե-
ռած էր նա։ Բայց ինչ կար, թող Հայոց
գնդակով մեռած ըլլար, ոչ, անհարկի է
տարբերութիւնը, նոյն խակ ատենն ատենը։
Վերջապէս յաղթող օրերը խնդիր կու տան
կառավարութեան. և ահա իրաց վերա-
ծան. դիւանն և կուսակալութեան Քիւրդերը կ'ար-
ձակուին 'ի Գամփաուց. Գամփաուցիք մեռած
Քիւրդ ու արեան գինը կը պահանջեն Հայերէն,
և մինչև սպառնալեաց ատեն կը գտնեն գեղը.
Հայք բաւական ծախքեր կ'ընեն, Գաւառապետն
սիրով Քիւրդերուն վրայ երթայ. իւր բերած
զօրքեր ու ոստիկանները քանի մ'օր Հէյնէ-
ցիք կը նստին, կ'ուտեն կը թափեն, և Հա-
յեր խոթինթաքի կ'ենթարկուին. Քիւրդերու
վրայ երթացող չկայ. Գամփաուցիք կը կեր-
ենեն իրենց պահանջքն ու սպառնալիքն, և
երկրորդ երբերոն գիշերները խմբովին Հէյնէ-

գետի վրայ կը յարձակին. Հայք իրենց կալն ու արտը ձգած՝ սպառազէն կը պահեն գեղը. բայց վերջապէս գիշեր մը գիւղէն քիչ մը բացակայ կով ընող երեք Հայ երիտասարդներ կը յափշտակուին Քրդերէն և կը տարուին Գոմբայ. կը կապուին սիւն. կը ծեծկեն զանոնք չարաչար. կը լլկեն, անպատւող կը պահեն, մեռած Քրդուն ընտանեաց վրէժխնդրութեան կը մատնեն, մէկ կողմէն ալ լուր կու տան Հէյնէցիներուն թէ՝ եթէ մեր մեռածի արեան գինը և զէնքերը զրկէք, ձեր մարդիկ կ'ազատենք, թէ ոչ՝ կը խողխողենք: Հայք Թէլէշ աղա անունով նշանաւոր Քիւրդ մը միջնորդ կը ձգեն, 15000 ղրշ. կը վճարեն, տղայքը կ'ազատեն, որոց տալիքնին յոյս չկար, և դեռ վերջացած չէր խնդիրը, դեռ զէնքեր կը պահանջէին, մի և նոյն ժամանակ մեր կառավարիչներն ալ տուրքեր կը պահանջէին:

Քանի՛ քանի այս օրինակ և ասկէ ծանրագոյն դէպքեր լսեցի, ինչպէս նաև Սազմկացւոց դէպքը. բոլոր Չմշկածագի գեղերուն և Խարբերդուն ու Չարսանճագի, և այլ տեղերուն, որոցմէ քանիսը իրենց կարգին պիտի նշանակեմ. Ուրիշ պատմութիւն մը:

Տիւրիկու, Ակնայ, Արաբկերու և Մալաթիոյ միջև ինկած Սարը չիչէկ և Աղջատաղ լերանց մէջտեղերը կը բնակին Դէըրճանցի Քրդեր, որոց գլխաւորն է Դէլի Աւօն, մարմնով և կիրքերով վիթխարի

գաղան մը, Բ. Դունէն հրաման կ՚ելնէ զայն
հանելու տարը փրայ, և թուներ կամ ըն-
դաններ: Արաբկերի կառավարութեան կը
յանձնուի այս գործողութիւնը, և Գէյլի—Ար-
լօն իւր մարդերով զօրաց դէմ դնելէն զինք
տկարանալով կը փախչի: Անոր տունն, գան-
ձերն ու ստացուածքը, որ ամբողջ աւազա-
կութեանց արդիւնք էին, կ՚առգրաւուին,
նոյնպէս և գեղը: Հրաւէր կը ղրկուի շրջա-
կայ գեղեր ու քաղաքներ, որպէս զի մնա-
ցականներն ու կողոպտեալներն գան, և ի-
րենց գոյքերն ապացուցանելն ու առնելի-
կու գան, որոնցմէ շատերն Թուրք և Գըզըլ-
պաշ գեղացիներ էին, մաս մի ալ Տիւրիկու
Հայ գեղացիներ: Նոյն օրերը Խարբերդի
մեծ Միւթասարիֆն այցելութեան ելնելով
իւր վիճակները, կը հասնի Արաբկեր. և
անձամբ իւր հետ կը տեսնուի Գէյլի—Արլօն՝ Ախու-
չէյման աղա եղած, հացակից և պատուա-
կից: Ամեն եկած ու նստած տեղն, շրջած
և այցելած տեղերը, «Կէ՛լ Ախուչէյման աղա, Կէլ
Ախուչէյման աղա»: զայն տեսնելով դատախազ-
ները՝ խոհեմութիւն կ՚ընեն ետ դառնալ ի-
րենց տեղերը, միայն Հասան—Չէլէպիէն
տասնի չափ Թուրքմէն կամ Գըզըլպաշ կը
մնան իբրև դատախազ: Միւթասարիֆը մեր
ժամանելէն քանի մը օր առաջ մեկնած էր
Խարբերդ. Գէյլի—Արլօն—Ախուչէյման աղան և
անոր դատախազներն ալ հետ տանելով, ուր
քննութեան պիտի ենթարկուէր: Երբ Մալաթիայէն

խարդախող գործոց, ասաց որ Ալեքսանդրեան տղան ամբողջ խաւարէի, այս Թուրքը ալէյլի մը տուն հիւր եղած էր, և շատ համարձակ կը խօսէր ու ընտանի եղանակաւ կ'ընէր։ Թէ՛ առանձնութիւնը և թէ՛ ամէն անկիւնը. զարմա-նալ իմ խանձերս պատմեցի այս անձին վրայ, և դիտեցի թէ ինչպէս կարելի է հասարակաց այսպիսի ծանուցեալ եղեռնա-գործ մը և Տէրութեան հրամանին ու զօրացը դէմ դնող յայտնի ապստամբ մը տակաւին քննութեան մերապահել, և եթէ քննու-թեան ենթակայ՝ ինչպէս խաւարէի ազգը մը տուն պատուով հիւր դնել, և թէ՛ սա քաղաքական օրինաց ու զինուորական օրի-նաց երկին յանցաւոր եղած էր . . . — Խօսք կարեց Մութասարրիֆն ; «Իրաւունք ունիս , ըսաւ ցած ձայնով, բայց յանձնարարական (Պույուրլդու) բերած է. շատ անհնարութեան մէջ կ'իյնայ կառավարիչ մը՝ երբ բարձրա-գոյն պաշտօնատարէ մը, ո՛ և իցէ անձի մը կամ խնդրոյ մը համար յանձնարար գիր կ'ընդունի. Ալօն Երզնկայ փախած էր, և առանց բուռն միջոցներու՝ վստահութեամբ կրցաւ գալ մեզի՝ գրով մը միայն»:

Դէմ — Ալօյի ըրած հազար հազար ու սարսափելի խժդժութիւնք անլուր բաներ էին. ոչ միայն անասնոց և ստացուածոց ընտիր-ները՝ ո՛ւր և որո՛ւ քով լինէր՝ հրաման կ'ընէ-և բերել կու տայ իրեն, այլ և ո՛ր գեղ որ երթայ, գեղի աղջիկներն ու կանայքը

աչքէ կ՚անցընէ, հաւնածին հրաման կու տայ գիշերը իրեն ղրկելու. չերթացողք և չյօժարողք կը մորթուին: Ալեւոր Քիւրդ հայր մը իւր աղջկան պատիւը խնայելուն համար, Դէլի—Ալօն զանի շամբուր անցընելով մեծ կրակի մը վրայ խորովել տուեր էր անոր ընտանեաց աչքին առջեւը . . . : Ահա այս էր Դէլի—Ալօն, որուն վերջին բարուոք ու ընդարձակ վիճակը տեսնելով շատեր, ամենէն չնչին սրիկան կամ Քիւրդն անգամ սկսեր էր Ալօյութիւն ընել:

Երկրիս բերքերն են ցորեն, գարի, կարագ, մեղր, ընտիր և առատ մրգեր, խաղող, շերամի բոժոժ, աֆիոն: Կը սնուցանէ ընտանի կենդանիներ, ունի աղուէս, կուզ, վարշաղ, գայլ, եւն: Բայց Եւրոպայէն ամենամեծ քանակութեամբ մանած կը գնէ մանիսա գործելու համար, և այլեւայլ պէտքեր:

Հողերը՝ որ մեծաւ մասամբ դաշտային է, Թրքաց և Գզլպաշներուն սեպհական են Նաֆառով. քիչ մաս կայ Հայոց ձեռքը: Լերինքն են Անտիտաւրոսի շղթայն: Անուանիք՝ Կէօլ—դաղ կամ Մէհէկ—դաղի, Ղարաբաբայ եւն: Ջրերն են՝ Ոսկեգետակ և Անկոյ վտակ՝ Սարը չիչէկ լեռնէն իջնելով Աղընու հովիտէն կը Թափին յԵփրատ. Թուխման—սույու գետակն՝ Աղջատաղէն բղխելով Արգաւանի հովիտէն կը հոսի, բրինձի և ցորենոյ արտերը ոռոգելով, Մալաթիոյ 4 ժամ հեռացած կը խառնուի յԵփրատ:

Արդուան գաւառի մէջէն կ'անցնի Բաղդատի մեծ ճանապարհ, քաղաքէս 6 ժամ հեռի ։ Մեծ Հայաստանի կամ Կարնոյ հետ հաղորդակցելու համար կարճ՝ ճանապարհ կայ եղեր Դէրսիմի վրայով. զոր Ակնցիք, Չմշկածագցիք և Չարսանճախցիք ալ պատմեցին, բայց խափանեալ է խանգարուելով՝ և Քրդերու երկիւղէն. այժմ Ակնէն և Երզնկայէն անցնելով կ'երթան Կարին, որ 70 ժամու չափ կը տեւէ ։ Ձեռագիր չունին, որուն անչափ պէտք ունին ։ Երկրիս բնակիչները են Հայ, Թուրք, Գզլպաշ և Քիւրդ ։

Արաբկերու ձեռագիր գրքերէն միայն հետեւեալը օրինակել տուի, թէպէտ սըխալներով լի ։

«Պատմութիւն սուրբ Գեղարդեանն և այլ Տնօրինականաց Քրիստոսի և Նշանացն ։

«Ի սուրբ և փրկական Տնօրինականացն սրբութեանց Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ այսպէս դտաք Գործոց ոսկեգրով 'ի պատմագիր Թագաւորութեան 'ի քաղաքս Կոստանդինուպոլիս, և այսպէս պատմեցաւ, որժամ առին զԹագաւորութեան քաղաքն՝ մեծ Թագաւորն Ֆռանկաց բացեալ զմեծ եկեղեցին զսուրբն Սոփիա և մեծ պարսաւանօք գոչէր զամենայն քաղաքն և զՊատրիարքն և զնախարարս սուրբ եկեղեցոյն, և խնդրէր զփրկական սրբութիւնս, և նոքա զոր ունէին ցուցին. և ապա բերին մեծ Գործոցին զպատմարանսն, և էր գրեալ այսպէս. Պատմուճանն Աստուածային որ փառանկեալ էր ամենեւին և զարգիոն նամոր-

տըն տուեալ սուրբ առաքելոցն Ղիչեա և Տիմէթէոս, և նոցա տարեալ 'ի Սելևկիա կղզին և կայ մինչև ցայս աւր. պարէգօտն և զպատառատակալն և զանկար պատմուճանն՝ Արգարու թագաւորին.. Մաթէոս Աւետարանչի տարեալ 'ի Արաբիա՝ միաբաց և կա մինչև ցայսօր. ՛՛՛ զքղամիդ կարմիր և զԲ. մատն պատկին փշոց առաքելոյն Մարկոս տարեալ Սպանիա 'ի Վէնէտիկ քաղաք. ՛՛՛ զկրկնափորան և զլին բեւեռն, և զկապտըն որ կոչի աքցան, և զվարշամակն որ ոչ կայր ընդ՝ այլ կտաւսն՝ այլ ուրոյն ծալեալ 'ի մի կողմն, տարեալ զայն երկիրն Նաւեաց որ այժմ Համաչէն, մերձ մօտ ի Ճանէք և 'ի Տրապիզոն քաղաքն եղին առաքեալքն 'ի բարձրագիտակ լերին. և ամպ և մէգ շուրջ է զնովաւ, զոր ոչ ոք կարէ ելանել և մըտանել 'ի նա մինչև ցայսօր. իսկ 'ի զարդ 'ի պատառամին Տեառն որ կապեալ 'ի խաչ ունէր, որ արեամբ թացեալ, որ ոչ ոք կարաց համանել 'ի ներս, փի որ մերձենայր հրով այրէր, Յոհան Աւետարանիչն ունէր և տարաւ 'ի Ակիսա քաղաք կղզի Յոկաս քաղաք, և կայ 'ի նմին։

«Աստուածամօր պատմուճանն և ծիրանեան Որմնական կղզոյն կայ. խանծարուրն 'ի Հռոմ քաղաք կա և մոգաբէր հանդերձ տղայութեան 'ի Սելևկիա կղզոյն Ռուական քաղաք կա. սուրբ սեղան վերնատան և ղենճակն և այլ սպասքն 'ի Կոստանդնուպօլիս է տարեալ. բեւեռն և սուրբ ձեռացն 'ի նոյն թագաւորացն կա. զարմանաթոռն և պատառ խնկոցն 'ի Մրակաս կղզոյն... Կատեա քաղաք կա Հայրական տուեալ ըղգիրն կենաց անբաց և անընթեռնուլ տարեալ Գետրոսի Որակլիա կղզին... քա-

ղակք, զոր սուրբ Բագարատ դարձոյց և զծ-
կուռքն խորտակեաց. և կա անդ։ Եւ զինւոր
գեղարդն, որ զկողն փրկական աղբեր ար-
եանն եհեղ, առեալ Ղունկիանոսի, որ կոյր
էր 'ի ծնէ, հարեալ 'ի կողն Փրկչական,
առժամայն լուսաւորեցաւ. Աստուածար-
եամբն ներկեալ սուրբ Գեղարդն, և Փուշ
պսակն, Ովսէփ Արեւմաթացոյն աջն, և սուրբ
Շիշ իւղոյն ազնուականին, և Աստուածամօր
պատկերն, սուրբ առաքեալն Թադէոս տար-
եալ 'ի Հայս։ Այս է նշան սուրբ Գեղարդ-
եանն, և այսու օրինակաւ ճանաչէք, որ ոչ
խաբեն զձեզ նենգաւոր ազգն Ունաց, որ
Թագաւորք սուրբք և աստուածասէրք բեր-
եալ վերկնային պսակն սուրբ. հաստատցե-
լոյն Քրիստոսի, և ամենայն սուրբ եկեղեցիս
հուչակապարծանք։

«Եւ արդ սուրբ Գեղարդն Քրիստոսի
երկնային զանձն լուսոյ կա 'ի խառաչէ ծած-
կեալ աշխարհի Հայոց, և որք տեսանեն զնա
մի՛ տեսցեն զմահ յաւիտենից, և ոչ իշխես-
ցէ ձեռն մտանել 'ի սահմանս, և որ Թա-
գաւորութեան որ կա խմացեալ և պատ-
ուեալ՝ Թագաւորութիւն այնմ աշխարհին
սակաւ նուազի ժամանակս։ Եւ նմանութիւն
Աստուածագիր Գեղարդին այսպէս է. գլխ-
բեթաձեւ 'ի վեր քարշեալ գլուխ նորա,
որպէս նիզակին սուր առ հաւասար. և երկ-
նային և հրեշտակաձեւեալ, նման խաչի, փո-
րեալ հատուածն անդէն Բ. կողմանէ երե-
սաց սուրբ խաչին բեւեռեալ, և բեւեռամամբք
Դ. որպէս Տէրն 'ի խաչին, աղիւսանման,
և ԺԲ. օրինակ առաքելոցն, և վայր կողմն
փոր նիզակին Դ. մատին չափով, բայց ոչ այլ
ինչ քանդակեալ, այլ ամենեւին անարատ և
հաւասար. այս է նշան Գեղարդեանն։ Տէ-

րամօր պատկերն 'ի Հոգոց վանքն 'ի Թող-նկոց գաւառին ։ Եւ Շիշ իւղոյն երկիրն Տարօնոյ 'ի վանքն Եղէգնի. (1) 'ի ճանաչել Արեւմաթացոյն աջն (2) 'ի Արբերան գաւառին գեղն որ առաքելոյն Թադէոսի անուամբն է. և Պօսկ փիշոց . . . կա՝ ուր նահատակեցաւ սուրբն 'ի Զարեւանդ գաւառի. և այսպէս օրինակեցաւ անօրինական սրբութիւն 'ի Հռոմ գրէ 'ի Հայ թարգմանեցաւ և բերաւ 'ի Հայս, որում էր թիւն ՃՀԶ. և Քրիստոսի փառք յաւիտեանս ամէն ։»

« Յիշատակ է Ղուկասու մեկնիչս, որ կոչի Քարոզ գիրքս Յովհաննէս վարդապետին և իւր ծնաւղացն, հաւրն Մկրտչին և մաւրն Թամրէզին, և եղբարցն Գրիգորին, Զաքարին, Մարգարին. հաւր եղբարցն և քուերացն Հարզավարդին, Գոհարին, և ամենայն արեան մերձաւորաց մեծի և 'ի փոքու առհասարակ ամենեցուն ամէն» ։

«Դարձեալ գրեցաւ գիրքս 'ի ձեռանէ Գրիգոր վարդապետին ճերմակ ծովուն ատակն 'ի քաղաքն որ կոչի Կոստանդնուպոլիս. 'ի Թվ. ՌՋԴ. 'ի Հայրապետութեան տէր Փիլիպպոս կաթողիկոսին. ո՛վ ովք հանդիպիք 'սմա կարդալով կամ աւրինակելով, յիշեսջիք 'ի մաքրափայլ աղօթս ձեր զմեղապարտ Յովհաննէս վարդապետս որ յանուամբքս եմ միայն և գործովս ոչ, և զծնողս իմ. Աստուած զձեզ յիշէ իւր միւս անգամ գալստեան Քրիստոս Աստուած մեր որ է աւրհնեալ յաւիտեանս ամէն» ։

---

1 Այժմ Ս. Յովհաննէս կը կոչուի, ուր կայ մինչև ցայժմ. մենք ալ ականատես եղած ենք.

2 Սոյն Աջն ևս Ս. Յովհաննու վանքն է այժմ.

«Ցիշատակ է Քարոզ գիրքս և Դատաս-
տանագիրքս և կանոն գիրքս Գրիգորի քաջ
հռետորի և երջանիկ րաբունապետին մերոյ
քաջ և անյաղթ փիլիսոփայի՝ Եպիսկոպոս և
որոշեալ 'ի գործս տնտեսութեան և վար-
դապետ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ, և Պատ-
րիարք մայրաքաղաք և Թագաւորանիստ Կոս-
տանդինուպօլսոյ և բնածին Կէսարիոյ,
Թվին ՌՁԵ· պատահեցաւ Էջմիածնայ Խաչա-
տուր վարդապետի աշակերտ Նուիրակ անուն
տէր Ցովաննէս վարդապետն. մեք մեր կեն-
դանութեան ժամանակին, մեր ձեռամբն
յանձնեցանք Գ.Զ. գիրք 'ի ձեռն Ցովաննէս
վարդապետին, որ մեզ խոստովանահայր ե-
ղեւ, և զմեր մահու կեանքն դա կտակա-
րեաց. դորա ձեռամբն կտակ արաք.
Թէ գիրք և թէ այլ ապրանք՝ դա բաժան-
եաց Շահին Ջալալպուն ձեռամբն, և իսկան-
տար Ջալապուն. Զ. գիրք Էջմիածնայ և զայլն
աստ և անդ: Դարձեալ ով որ չունի իշխա-
նութիւն զայդ Գ. գիրքդ 'ի դորա ձեռացն
յափշտակել, զի իւր աշխատանքն է. ո՛վ
ընթերցող սուրբ գրոցս՝ թէ հանգիպիք սո-
րա կարդալով կամ աւրինակելով, յիշեցէք
մաքրափայլ յաղօթս ձեր վերջանիկ րա-
բունապետն մեր զտէր Գրիգոր վարդա-
պետն, որ 'ի դռան և 'ի վերջ ժամանա-
կիս, և Թագաւորութեան իսմայէլացոց
Սուլթան Մուրատին, որ ել բազում զաւ-
րաւք 'ի վերայ Պարսից և յաղթեալ 'ի նը-
մանէ, և արար բազում աւար 'ի գաւառս
Հայոց: Եւ 'ի Հայրապետութեան Տեառն
Տեառն Փիլիպպոս կաթողիկոսին, և 'ի Պատ-
րիարքութեան Ըսպահանայ Խաչատուր վար-
դապետին, որ յայսմ ամի փոխեցաւ առ
Քրիստոս րաբունապետն մեր Գրիգոր վար-

դայեկն. զորս Պատրիարքութեան ժամանակն եղեւ մոլորումն և Ծուազաւիկ Հռոմայեցոց ազգին Բ. ամաւ յառաջ որ բազում նեղութիւն կրեաց 'ի դոռոզ և ինքնահաւան Յունաց ազգէն, թէ լոյսն մեր է. և վարդապետն՝ իւր քաջ իմաստութեամբն յաղթեաց նոցա. Շնորհաւքն Քրիստոսի փառք անպրաւ յաւիտենիւ ամէն: Հայր մեր"։

Արաբկերէն կ'շտապէի մեկնիլ, բայց վարդավառի տօնն վրայ հասաւ. ազգայնոց թախանձանաց և տօնի մեծութենէն պատկառելով յանձն առի կիրակի պատարագել Մայր եկեղեցին, օրհնեցի և մխիթարեցի ժողովուրդը, և իրենք՝ փոխադարձաբար: Հետեւեալ օր, երկուշաբթի առաւօտ պատրաստ էինք մեկնիլ: Առաջնորդարանի դուռն և փողոցն ընդ լայն և ընդ երկայն անթիւ բազմութիւն խռնուած էր, Գայմագամն և չատերը Նըթաք բարովի եկած էին: Ժամը 4 էր՝ ելանք: Քահանայք և վարժարանի մանկունք կարգաւ կեցած՝ «Տէր ուղղեա» ըսին; և «Գնացեք րփրեա» և ուրիշ հայրենի երգեր երգեցին փառաւոր խանդով մը. այլայլած և արտասուօք անցայ շնորհակալ լինելով: Եթէ կանխաւ իմանայի, պիտի թոյլ չտայի այդ հանդէսը, բայց արդէն թակարդը ինկած էի. և ալ թող տուի ինչ որ կ'ուզեն ընեն, ոչ իբրև ինձ 'ի պատիւ, այլ իբրև իրենց հայրենասէր եռանդեան և ըղձից յայտնութիւն. իղձեր, զորս յանձն

իմ կը նկատէին, և գիս գրկողներէն կ'ա-
կընկալէին : Ուստի ո՛րքան տեւեց քաղաքին
պաշարումը, նոյնքան ծաւալեցաւ հանդէ-
սըն. տեղ տեղ ալ ուղերձներ կարդացուե-
ցան; որք լի էին օրհնութեամբ, զգացումով
և ազնիւ փափաքներով, զորս 'ի դիմաց մե-
ծի և փոքու, արանց և կանանց, կը յանձ-
նարարէին ինձ բերել և ներկայել ում որ
անկ էր: Քաղաքի պաշարումքին հետ կար-
ծեցի թէ հանդէսն ալ պատած էր. բայց
ահա ձիաւորաց բազմութիւն և մանկտւոյն
երամ, որ թռչնոյ արագութեամբ կը թռին
լեռն 'ի վեր, և կը շարուին Սպիտակ աղ-
բիւրի լայն աւազանին շուրջը: Հազար գո-
հութիւն և օրհնութիւն կը նուիրեմ անոնց
և կ'աղաչեմ որ ետ դառնան, նոքա խայ-
տանօք կ'երգեն, և երիցս կ'աղաղակեն,
«կեցցէ՛ Հայն ու Հայաստան, կեցցէ՛ Պատ-
րիարքն և Պատուիրակք, կեցցէ՛ Գարեգի-
նըն». ատրճանակներ 'ի հայթ 'ի պայթ կ'ո-
րոտան, մանկտին կը մնայ, հեծեալք կ'ար-
շաւեն: Շատ զուարճալի է քաղաքացւոց
ձիարշաւի հանդէսն. մինչ ընդհանրապէս
աշխոյժ, կրակէն և մէկ մէկու վազելէն կը
խրտչին համայն երիվարներ, վրնջելով գո-
փելով յառաջ անցնիլ կ'ուզեն, հեծեալնե-
րէն ոմանք կը դողան սաստիկ՝ անոնք որ ան-
վարժ են. ոմանք կը գոռան և արագ արագ
կը յառաջեն ու կը դառնան, անոնք որ
քաջավարժ են: Վերջապէս Խալիլ—չաւուշի

աղբիւր կը լինի մեր անջատման կէտ , ուս-
տի բաժնուեցան յուղարկաւորք՝ երթալով
այգիի մը հովերուն շուքը և պաղուկ ջրոց
շուրջը՝ գառն ուտելու համար . մենք կերած
էինք արդէն և բաժին մ'ալ տուին : Տէր-
պէտէրեան Պօղոս էֆ. իւր երկու զինեալ
Հայ ծառաներով և Ղօլանճեան Նազարէթ
աղնիւ երիտասարդն ընկերացան մեզ 'ի
պատիւ և յապահովութիւն ճանապարհին .
արդէն երկու տարիկան ալ կառավարութե-
նէն ունէինք ,

Անոնք գրեցի , որպէս զի մեր ընթեր-
ցողներ տեսնան թէ Հայաստանի մէջ ի՞նչ
կեանք և ի՞նչ ճաշակ կայ . գրեթէ ամէն
տեղն այսպէս : Կերթանք ,

ՄԱԼԱԹԻԱ

Կէօլ—դաղիի կողերէն կ'անցնինք . օդը
զով էր . մեր ձախ կողմը եռեւէ եռեւ կը
թողունք Գզըլպաշներու շատ մը գեղեր . զար-
մանալի քարայրեր կը տեսանք ճանապար-
հէն քիչ մը վար , որք աւազակաց որջ հա-
մարուած են : Երեք ու կէս ժամ յառաջա-
նալով հանդչեցանք աղբակներու հով , որոյ
մօտ ջաղացքներ կան և գետակ մը կ'անցնի :
Բոլոր մեր աջ ու ձախ եղած գեղերը
Գզըլպաշ են . ընդհանրապէս ծառաւէտ և
ջրաւէտ : Կը շարունակենք մեր ուղին . օդը
տօթագին է . վերջապէս ժամ 9 էր իջեւա-

նեցանք Գայրահիւյիւք գեղը Ալի աղային տու-
նը, որ Գզըլպաշներուն Տէրէն կամ մարգա-
րէն կը սերուեր, հարուստ, խորամանկ, և
իւր խօսքերն ու կերպերը կարի զգուշաւոր.
փառաւոր ընդունելութիւն ըրաւ մեզ Ալի
աղան. սոյն գեղի խանէփան Բօրեազ պէկն
և Աղ. Ահմալէթ 'ի տես էկան, որք ընդհան-
րապէս ցաւ և դժգոհութիւն կը յայտնէին
իրենց վիճակէն, թէ՝ Աթմանցի, Աղջատաղ-
ցի և Դըռըլջանցի աշիրաթ քրդերը շատ վնաս
կը հասցնեն եղեր ասոնց, թէ՝ վարձկալներ
և պաշտօնատարները հարստահարութիւն և
զրկանք կ'ընեն եղեր գեղացւոց, ևն. ևն:
Բայց գեղին հասարակութիւն և դրացի բը-
նակիչներն ալ, ինչպէս նաև կառավարու-
թեան պաշտօնեայք կը գանգատէին Ալի ա-
ղայէն և Բօրեազ պէկէն՝ իբրև կէս ապըս-
տամբք, իբրև հարստահարիչք, և գողեր
գործածող. նոյն իսկ իրենց անուանած աշի-
րաթներուն ընկեր և թեւապետ: Զարմա-
նալի էր որ Ալի աղան և Բօրեազ պէկն եր-
կուքն ալ Գզըլպաշ; բայց զատ աղանդ ու-
նէին, և օրեր եղեր էր որ իրենց աղանդա-
կիցներ և կուսակիցներն առած՝ իրարու
վրայ յարձակելով աւեր, հրէշ և սպանու-
թիւն կ'ընեն եղեր երկուստեք: Թէ՝ ասոնց
և թէ՝ այսպիսեաց կռիւներէն օգուտ կը քա-
ղեն քաղաքի մէջ կառավարութեան պաշտօ-
նեայ կամ աղայ եղողներ. Արաբկերի մէջ
ամենէն աւելի շահ ունեցողն էր Իպրահիմ

էֆ. որոյ անձն անբաժան է կառավարու-
թեան ատենին, և ձեռքը տարածեալ է
ամեն գեղերու և աշխարհներու մէջ։

Գեղիս կից բլուր մը կայ, կը թուի թէ
՚ի հնումն բերդ է եղած. կը պատմէին թէ՝
տակը կողերէն և ստորոտէն աւերակներ կը
բացուին, և թէ՝ երկաթի նետ և շղթայի
կտորներ ևն. կը գտնուին, զորս խոփ կռել
տուեր էին։ Երեկոյ է, Ալի աղայի հետ տա-
նիքը բարձերու վրայ նստած ենք. դիտա-
կով կը ցուցնէ Կիւմիւշ կամ Կապան—մա-
տէնի ձորը՝ սեղմուած քարալերանց մէջ,
ուստի կ՚անցնի Եփրատ, անտեսանելի. ՚ի
ստորոտ այդ հանքալերանց՝ Եփրատ կ՚ե-
րեւի, որոյ ափանց քով յայնկոյս՝ հրուան-
դանի նման բարձրագագաթ լեռ մը կայ և
անոր վրայ շինուածք մը։ Ալի աղան կ՚ըսէ
թէ՝ Հայոց եկեղեցի է այն. այլք կը կարծեն
թէ՝ կռապաշտից ժամանակէ մնացած է, ո-
մանք թէ՝ Աստղերը նայելու դիտարան.
վերջապէս կը հաստատեն թէ՝ Ս. Ահարոն
անուամբ եկեղեցի է։

Մալաթիոյ ընդարձակ հովիտը կը տա-
րածի մեր աչաց առջեւ. անկէ 11 ժամ է
Մալաթիա, այլ սակայն իւր բազմախուռն
ծառոց և այգեստանեաց ծաւալը իբրև սեւ
գիծ մը կ՚երեւի։

Առաւօտ դեռ արեւ չծագած՝ հեծանք,
Տէրպէտէրեանն և իւր մարդիկ, Ալի աղան
և Բորեազ պէկն քանի մը ձիաւորով ժամու

մը չափ հետերնիս էկան ։ Արկաւան գաւառըն ենք ․ քանի մը գեղեր անցնելով Հասանք Թէհէր—քէօյ , ուր Միւտիր կը նստի ․ Աստծու խեղճ մի էր , ելաւ հիւրընկալելու զմեզ ․ իւր բնակատունն ու պաշտօնատունն մի և նոյն յարկն էր , որոյ մէկ կողմն ցորեններ , չուլեր , չուաններ , և այլ բըժժանքներ , մէկ կողմն գրագիր մը , ոստիկան մը , մէկ պուճախն ալ ինքն խսիրի վրայ նըստած , լալկան , անօթի , մերկ , ոչ կրակ ունէր ոչ ճրագ , սուրճ մը անգամ չունէր ․ իւր ամսականն էր 370 ղրշ․ Թղթադրամ․ գանգատ ըրաւ որ Քրդեր իւր ձին ծեծեր և տրօտէն վաներ էին , առանց խօսք միացած էր , կը վախնար որ զինքն ալ ծեծէին ․ իւր ամսականով և այսպիսի գծուծ վիճակով խաղաղ անպատչաճ էր կառավարութեան ներկայացուցիչ և երկրին վարիչ ըլլալու ․ « Ոչ ծառայ կրնամ ունենալ , ոչ ընտանիքս և ոչ անձս կրնամ շահել , կ՚ըսէր , այս գումարով․ հոս ուրիշ շահեր ալ չկան ; այն ինչ ուրիշ տեղեր Թէպէտ այս ամսականով՝ բայց կըրնայի շահուիլ․ . . » ։ Ասկէ յետ դարձուցինք մեր յուղարկաւորները ; բայց ճանապարհի ապահովութեան համար հետերնիս դրին Ամաղան իւր մշակ Հասօն , և Բօրեազ պէկն իւր մշակ Ահմատն ․ Ահմատն կորիճ ու ճարպիկ մէկն էր , իսկ Հասօն կը նմանէր մաղոտ սատանայ ։

Ամբողջ չորս ժամ կ՚երթանք , խմելու

ջուր չկայ, գեղի և մարդոց երեսը չենք տեսներ, ահագին տարածութիւն մը խո-տալից, թռչունք անգամ չեն թռիր, ահա ու սարսափոտ վայրեր. շարունակ կը պատ-մեն այս տեղերը պատահած սպանութիւններ և կողոպտութիւններ. Աղջատաղը կը ցուցնեն, Աղջատաղցւոց մինչև այսօր ապստամբ լինե-լը, ատոնց ձեռքով կարաւանաց և բնակչաց հասած եղեռններ և վնասներ, քանի մը տա-րի առաջ Պարսից Շահզադէի մը սպաննելը, եւն: Արեւը կիզիչ է, և դաշտային գնացքը կարի ձանձրացուցիչ. ահա կը հասնինք Բա-լաքան գեղը, որոյ բնակիչք Գըզըլպաշ են. Ալի աղան, Բօրեազ պէկն և Ցէրպէտէրեա-նըն դրած էին գեղիս մեծաւորաց Պէկթա-շին և Մահմատ Ալիին, որ քանի մը ձիաւո-րով զմեզ մեզ ապահով հասցընեն Մալաթիա. բայց սա երկուքն ալ գեղը չէին: Հանգչե-ցանք ուռենեաց շուքը, ջրոց ափը. և մեծ ախորժակով ճաշ ըրինք, թան, պանիր, վա-րունկ, սոխ և սխտորով ու եղով տապակ-ուած հաց՝ վրան ալ մածուն դրած:

Շատ հոգածութեան մը և խորհրդեան հետ են մեր ոստիկաններ և Քրդերը. ա-ռանձին կը խօսին կը վիճեն, և վերջապէս կը յայտնեն մեզ իրենց որոշումն, այն է գիշերը այս գեղն մնալ, մինչև մարդ առ-նունք հետերնիս, որովհետեւ ահա կ'սկսի Եագի-խանի դաշտը, որ այնքան սոսկալի հռչակ ունի իբրև աւազակաց աղատ ապաս-

թէզ, և ուր ամեն օր մարդ կը կողոպտուի, մարդ կ'սպանուի։ Ես կը պնդեմ երթալ, Ճասօն շատ աղաչանքով ձիոյն սկարանայն ալ պատճառ բերելով՝ ետ կը մնայ. մենք կը հեծնանք և կը քշենք։ Կ'անցնինք Գուրուչայ գետակէն, որ գեղի առջևէն կը հոսի, և յաշնան ու գարնան ահագին կը մեծնայ եղեր։ Անմիջապէս կ'սկսի Եայլի—խան, որոյ լայնութիւնն է 2 ժամ և երկայն՝ 12 ժամ, ընտիր հող, բայց անջուր մնալուն համար՝ անմշակ և անբնակ է. Թօխման—սույու գետոյն վերին կողմէն դիւրաւ կրնայ ջուր հանուիլ այս դաշտը, բայց ո՞վ է շինողն։ Ամայութիւն որ տիրած է այս կողմերը, անհուն է և զարհուրելի, անդորրութիւն և ապահովութիւն չկայ, լեռնականաց յափշտակութենէն և կառավարչաց անհոգութենէն դեռ ցայսօր ամայանալու վրայ է երկիրը։ Ահմառը միշտ մեզմէ յառաջ կ'ընթանայ, ամեն կողմն կը դառնայ, կը դիտէ, թէ՛ նա և թէ՛ սատիկաններ պէնքերը առ ձեռն ունին. մենք ալ մեր նետիչներ (1)՝ և ձիերու վրայ քաջագօտի զինուորի նման սուր կ'արշաւենք. ժամ ու կէս հասանք Եայլի—խանի մէկալ եզրը, ուստի Թօխման սույին խորոխս և բնակակցաց նման բարբարոս արշաւանքով կ'անցնի, քակելով փլցու-

---

1 Նետիչ բառը գործ կածեն տեղ տեղ փոխանակ հրացանի և ատրճանակի։

նելով ափերը, ողողելով ցորենոյ, բրինձի, բամպակի ընտիր արտեր, որոց ջուրն ալ ինքըն կու տայ, և բերքերը ինքն կ՚ապականէ, ինչի՞ կը նմանի այս: Մեծ և հին կամուրջով մը կ՚անցնինք, զոր Գէօք կէօփ կ՚անուանեն, շինուած Սուլթան Մուրատէն, բայց մէկ մասն դիակ և մէկ մասն կմախք դարձած է: Ասկէ մինչև Մալաթիա խճուղի շինուած է. հեռագրի թելեր և սիւներ գտանք, խորին ազդեցութիւն ըրին վրաս, զորս Սեւաստալեռներէն կորուսած էինք: Բաղդատի մեծ ճանապարհի մէջն ենք: Անցուդարձներ, մըշակներ, քաղաքացիք և գեղացիք կը հանդիպինք, լոյս աշխարհն ինկանք: Կամարակապ աղբիւրին քով ծառոց շուքը շնթռկեր են խոշոր շներ, իրենց շոքէն լեզուն դուրս ձգած լըխկ լըխկ կ՚ընեն, անոնց քով կովն ու հորթ, էշն ու քուռակ.. Քրդու աղջիկն ու կեղտոտ պառաւ, և քանի մը բաց գլուխ ու անվարտիկ կուռօ, կճէ, փոքրիկ լաճուկներ՝ այծերու մորուքէն կը քաշկռտեն կը մկմկացնեն: Զովանալով այս ջրով, և զուարճանալով այս տեսարանով, թողինք ու առաջացանք. հարթ և ընտիր արտորայք կան մեր երկու կողմն, ամեն տեղ կալ կ՚ընեն, որաներ կը կրեն. լեռներու կը մօտինք, արեւը կը խոնարհի, զովագին օդը զուարթութիւն կը սփռէ 'ի մեզ, և Քիւրդ Ահմէտն ու ոստիկանք փոխ առ փոխ «Քօռ—օղլին» և այլ խաղեր կը կանչեն: Ծառաս-

տանք և վազուն ջրեր կ'ափոփեն մեր տըք-
նութիւնը՝ ողջունելով զմեզ ։ Մօտ ենք հին
Մալաթիա քաղաքին , կլոր երկայն քար մը
մը կայ տնկուած ճանապարհին վրայ , որ
Յունարէն գիր ունի , և գագաթը քիչ մը
փոս ։ Կը պատմեն թէ՝ Սուլթան Մուրատի
տնկած քարն է այս , իբր Կէս կամ Կեդ-
րոն իւսքիւտարէն մինչև Բաղդատ երթալուն ,
թէ՝ աղջիկ մը մէկ ձեռքով բարձած այս քա-
րը և Սուլթանի դիմացն եկած է , որոյ քա-
ջութեան 'ի նշան հրամայեց կանգնել կո-
թող անոր յիշատակին , թէ՝ քարի գլխու
փոսին մէջ ափ մը ոսկի դրեր է Սուլթանն
և Բաղդատէն վերադարձին տեսեր է որ
ամբողջ նոյնութեամբ կը կենայ , զարմացեր
Մալաթիոյ բնակչաց քաջութեան և հաւա-
տութեան , որոց տկար աղջիկն քարէ սիւն
մը մէկ ձեռքով կը բռնայ , որոց մէջ աղ-
քատ ու կարօտ մէկը չկայ . երանի՛ տուեր
այս երկրին , երանի՛ իւր թագաւորութեան ։
Բայց այդ քարը և իւր արձանագիրը իմաս-
տասիրելու արժանի առարկայ մ'է ։

Վերջապէս համեղութեամբ , խոշորու-
թեամբ , աղւորութեամբ և առատութեամբ
հռչակաւոր Մալաթիոյ մրգաստանեայց մէջն
ենք . թթենի , ծիրանի , տանձենի , խնձո-
րենի և այլ պտղատու ծառոց դրախտներ ,
և զանոնք վայելելու , ժողվելու չորացնելու
զբաղող Ադամ—Եւայներ , ամեն ուրեք ։
Ալա քաղաքի պարիսպներ , բուրգեր , որք

տեղ տեղ փլած են, խրամներ, որոց մէջ թութիւն տնկած են, ականակիտ ջրեր, ուր խումբ խումբ թռչունիք կանայք և ճերմակեղէն կը լուանան, մինարէներ, գմբէթներ, քարաշէն տուներ, բաղնիքներ, միջնաբերդ, մեծամեծ քարակերտ շէնքեր, զորս տեսանց մէջը շրջելու՝ կը դիտենք, ամենուն ալ աւերումն իր ծանր ձեռքով հարուած տուած, ա՛յս է եղեր այն պատմական հին և անուանին Մելիտինէն Հայոց, զոր այժմ կը կոչեն Էսքի Շէհիր, Հին—Մալաթիա։ Ա՛յս քաղաքն է որ հին դարերու մէջ Արեւելեան և Արեւմտեան խուժադուժ ազգաց, ժողովրդոց և իշխանութեանց արշաւանքներ տեսած է. Միջագետք՝ որ յաւուրց Աղէքսանդրի՝ Յունաց և Հռոմէացւոց, Բաբելացւոց, Մարաց, Պարսից և Հնդկաց ուժերու զիրար ջախջախելու, աշխարհակալելու թատր եղած էր, այդ ամենայն անցքը Միջերկրականէն և Բաբելոնէն երկուստեք Մելիտինէն էր, ինքն իսկ երբեմն նպատակ լինելով յարձակմանց, մանաւանդ Միջին դարուն, մասնաւորապէս Հագարացւոց և Թաթարաց արշաւանաց առջեւ. անուանի հանդիսացած է ընդհանուր, Ազգային, և Եկեղեցական պատմութեանց մէջ, որ շատ մարտիրոսներ ունեցած է, այլ իրօք վերջին դարերուն մէջ Թուրքաց շահաստան մը։ Հազիւ 45—50 տարի կա՛յ որ ձգած են բնակիչք այս քաղաքը, և գնացած ժամ մը հեռու Նոր—Մալաթիան կը բնակին,

ուր յառաջ իրենց այգեստանն ու ամարանո-ցըն է եղած ։ Սակայն հին քաղաքի դիրքն ու օդը լաւագոյն է Նոր քաղաքէն ․ — դեռ կան քանի մը հարիւր տուն Թուրք բնակիչք հոն, և Նորէն ալ մեծ մասը շատեր կու գան ի-րենց պարտէզներ և պտուղները մշակելու և կթելու ։

Ծառաստանք կը վերջանան, քաղաքի ներքին աւերակներէն աչքերդ վեր առնելով՝ յանկարծ կը պատահիս անթիւ գերեզմանա-քարերու խռնուածքի մը, ուր կը ներկայանան Մալաթիոյ Թուրքաց փաթթոցաւոր գլուխնե-րու կերպ կերպ ձեւեր, որոց երեւոյթն իսկ կը զարհուրեցնէ զմարդ, թէ ի՞նչ սոսկալի անձինք են եղած, որք թէպէտ հողոյ տակ՝ այլ դեռ սարսափ կ'ազդեն տեսնողին ։

Անցանք, և ահա բանակ մը 300 իշոց և 100էն աւելի սպառազէն Քրդաց, տարօրի-նակ մեծութեամբ փաթթած են իրենց գը-լուխները, արիւնկզակ մարդիկ, որք կ'եր-թան Սեւաստ աղ գնելու ․ բոլորն ալ ա-ռանձին առանձին դիտելով զմեզ, իրարու կը խօսէին «էշխա ընկ․էչ ա՛, Թէվ՛իէչ ա՛, ևն»։ Մեր ձախ կողմն մօտ ընդ մօտ գեղեր կ'երեւան Թուրքաց, ջրերով և ծառերով առատ, և ա-հա վերջապէս Մալաթիոյ բերանը հասանք ։ Քաղաքի շէնքերը բնաւ չեն տեսնուիր, ժա-մէ մը աւելի տարածեալ ծառատունկերու անտառ մը կը թուի, բարձրացած բարտե-նիք և այլ և այլ տունկք թանձր ու խիտ

կը փակեն աչքէդ քաղաքն ու շէնքերը․ փողոցները կանոնաւոր և անկանոն, գրեթէ ամբողջովին անմաքուր․ ջրալից առուներ ամեն թաղ, ամեն տեղ տեսածդ՝ թուրքեր են․ լամուկները յետին աստիճան լիրբ, սըրիկաները և արբեալները կը վխտան։ Դըռներու վրայ Շամայ մեծ գլուխներով և երկայն մօրուքներով թուրքերը նստած կը ծըխեն և ծանր ծանր կը խօսակցին, խոժոռ ու խորհրդաւոր հայեացքներ ձգելով անց ու դարձ ընողին վրայ․ հոս եկած էին Քըրդըրումէն գաղթական քանի մը տուն բարեպաշտ Միւսլիմաններ, չկրնալով հանդուրժել կեավուր Ռուսի իշխանութեան տակ մնալ և իրենց խղճմտանքը հանդարտել։

Շուկայի մէկ կողմով շրջելով հասանք Մայր եկեղեցին, Ս. Սարգիս; ուր էր Հայոցըս Առաջնորդարան։ Ո՛հ Առաջնորդարան, արդեօք ի՞նչ ջրով պէտք է լուանալ զքեզ․․․։ Քո աղտոտութիւնք, մաշուած շէնքդ, անճահ կահերդ, անկարգ կազմաւորութիւնդ, հսկայ լուոց լէգէոններ, մոծակաց խաղախ հեծելազօրք, հետեւակազօր ոջիլներու գումարտակներ, և պաշը պօզուք ճանճերդ, որոցմէ շրջապատեալ իբրև պետ և թագաւոր կը բազմէր վերին անկիւն առաջնորդն Մելիտինոյ Նորին Սրբազնութիւն Տ. Արապիոն Եպիսկոպոս, որ սոյն հանդիսական դահլիճին մէջ ընդունեց զմեզ, ուր վաղվաղակի իմ անարժանութիւնս յայտնեցի այդքան փա-

ուշուք սպանջականութեան. և Սարաֆեան Աստուր աղայի տունը նորակերտ մաքուր սենեակով մը գոհ եղայ, ուր գոնէ միայն նիզակաւոր փաշտ մը մոծակներ (խոշոր և խայթող «էվէրէ»էնէկներ) նուագներ ածելով սպառ կը հարկանէին մեզ, շարունակ համբուրելով մեր ոտք ու ձեռքերը և երեսները։ — Գտա՛նք։

Յաջորդ օր կառավարութեան մարդիկներէն և ազգայիններէն շատեր մեր գալուստ շնորհաւորելու եկան, ինչպէս նաև Բողոքականաց Մարտիրոս պատուելին, և Կաթոլիկաց եպիսկոպոսի կողմէն՝ երկու եկեղեցականք, զորս Առաջնորդարանը ընդունեցի. այս առթիւ բաւական թեթեւցաւ զօրաց բանակը, վասն զի ամեն եկողին հետ իբրև յուղարկաւոր դաս դաս կ'երթային, բայց պահեստիք նորէն անոնց տեղ կը բռնէին։ Քաղաքական ժողով անունով մարմին մը կար, որոց ներկայացուցի իմ պաշտօնական գրերը, և հարկ եղած նախապատրաստութիւնները խնդրեցի։

Երրորդ օրը փոխադարձ այցելութեան շրջեցայ. Միւթասարիֆը փոխուած էր, տեղապահ Մօլլային ներկայացանք։ Ո՞րքան արժանի էր այս անձը այնպիսի քաղաքի մը։ Կառավարութեան պալատն ընդարձակ շէնք մ'էր, բայց կառավարութիւնը շէն չէր։ Նոյն իսկ քաղաքին մէջ և շրջակայքը ամենայն չարիք և եղեռն համարձակ կը գործուէր, կատարեալ անիշխանութիւն էր.

և անբարոյականութիւն, յափշտակութիւն, կրքութիւն ու սպանութիւնք՝ տիրական պաշտօնէութեան դարձած էին. սոնց հետ մէկտեղ՝ ապուշներ և խենդեր ալ բազմաթիւ էին, որ զերծ ու մոլի կենաց հետեւանքներ են: Գրեթէ ամեն ոք այն դրախտագեղ ծառաստանեայց և ջինջ ու առատահոս առուաց ու աւազանաց քով նստած ծալապատիկ կակուղ բազմոցներու վրայ, կը կլկլացնէ իւր նարկիլէն, կը կոնծէ օղին և գինին, կը լափէ խորովածն ; գլորիկն (քիւֆթէ) ու փիլաւը, կը խածնէ բազմազան միրգն 'ի կոկորդն և 'ի ծոցն. դարձեալ օղի, անշուշտ ափիոնի հոտէն և օղւոյն տապէն ալ ազդուելով և ածա կամ թմրեալ իր եղած տեղը կը մնայ, կամ գրգռեալ կիրքերէն կը վարի տստ և անդ զոհեր որսնելու: Մալաթիոյ մէջ ուր կը հաւաստէին թէ՝ տարին առ նուազն 120000 լիրայ կը բերէ ափիոնի վաճառքը, զարմանալի էր տեսնել. որ քաղաքացիք շատ աննշան բաժին մ'ունէին այս գումարէն, և այն՝ միջնորդ լինելով և նենգելով և եթ, այլ բոլոր այս բերք մշակողներն և շահողներն վայրենի Քրդերն էին: Դրամատէր հարուստ Հայ չկար այս քաղաք, բաց 'ի քանի մը վաճառականներէ, որք պանդուխտ էին: Թէպէտ կարօտ ոք ալ չկար. և իրենց մեծամեծ տներով, ընդարձակ այգեստաններով, ծառաստաններով, և քիչ մը շահով երջանիկ կը կարծէին ինքզինքնին. նոր նոր արթըն-

ցեր էր իրենց մէջ դժգոհութեան հոգին, և կը համոզուէին թէ պէտք է գործել և յառաջադիմել թէ՛ նիւթական և թէ՛ մտաւորական ասպարէզին մէջ։ Արդարև Հայոցմէ կ'սպասուէր այս. վասն զի իրենք էին միայն Քրիստոնեայ տարր այդ տեղը. բայց զիրենք ալ զարթուցանող, լուսաւորող և առաջնորդող կը պակսէր։ Կրօնական և ուսումնական վիճակնին մռայլ. Հայ վարժապետ մը ունէին՝ որ Խօջայ կը կոչէին, կը դասախօսէր տաճկերէն, հայերէն, գիր, թիւ, ձայնաւորութիւն, կառավարիչ էր և անօրէն և ամենայն ինչ։ Գրագիր էր Առաջնորդարանին, և այլ ուրիշ պաշտօններ ունէր, ո՞վ կրնար դատել զինքն թէ իրաւ այսքան բանգէ՞տ էր կամ բան մը չգիտէր. իրեն կ'ըսէին՝ Բաւական ես մեզի, դու ամեն բան գիտես, ամեն բանի կարող ես։ Երկու կամ երեք անձինք միայն կրնայ գտնել մարդ ժամանակին պահանջմանց վրայ գաղափար ունեցող. ընդհանրապէս խորին հնութեամբ կ'ապրին իրենց ներքին և արտաքին կեանքով։ Ադիեաման և Պէհէսնի սոյն Առաջնորդութեան թեմին լինելով, ոչ ոք տեղեկութիւն ունէր. բաղդաւոր էի որ դժբաղդ առթիւ մը Արօ անուն Հայ մը այն կողմէն բերուած էր կառավարութեան առեանը դատուելու. ծեր՝ այլ աշխոյժ անձ մը, որ երկար ժամանակ վարձկալութիւն և գանձապահութիւն ըրած լինելով՝ անձամբ և մանրամասնօրէն գիտէր

Հայոց վիճակն, բնակութիւններ և թիւերը, անկէ քաղեցինք մեր տեղեկութիւնները։ Ինչպէս ամեն տեղ, նոյնպէս և հոս աղքատերցի որ Առաջնորդարանի մէջ ազգահամարութեան տումար ունենան, և հետզհետէ ծնածն ու մեռածը նշանակեն։ Բայց միթէ ուրիշ խնդրոց տումար կամ արձանագրութիւն կա՞ր, բնաւ։ Ս. Առաջնորդն իւր ձիէն զատ բան մը չէր յիշեր. ամեն օր իւր հոգն ու խօսքն իւր ձինն էր, իւր ծախած ձին, իւր առած ձին...։ Աւա՜ղ, խոր ցաւեցաւ հոգիս։ Մալաթիոյ Առաջնորդութիւնը Սսոյ կաթողիկոսութեան թէմն է։

Ս. Առաջնորդի հետ վանքերը շրջելու գնացինք, որ հեռի չեն քաղաքէն։ ԼՈՒՍԱԽՈՐՋԻ վանքը բարձր և հովասուն դիրք մը ունի, փոքրիկ տաճարով մը և քանի մը քարուկիր սենեակներով. բոլոր դռները բաց, ամայի, ապականութեանց մէջ. մարդու նըշան չտեսանք, այլ իբրև որջ կը բնակին եղեր հոն գիշերները աւազակներ և որսկաներ... օդն ու ջուրը զովանչելի, ընտիր տեսատեր ունի։ Այս է այն վանքը, որոյ կրօնաւորներ շատ ձեռագիր եկեղեցական մատեաններ գրած են, ինչպէս տեղ տեղ յիշատակարանաց մէջ ընթերցայ։ Բայց այսօր այս աւազելի վիճակին իմանալուն պատմութիւնը լսելու արժանի է։

Այս վանքի մէջ տէր Սահակ անուն քահանայ մը իւր ընտանեօք կը բնակի եղեր,

ինչպէս՝ որ իր հայրն ալ ընակեր է, ազգին հաճութեամբ իբրև վանահայր և իբրև մշակ- այս տարի խնդիր ծագելով՝ տէր Սահակին ներէ է սեպհականելու վանքի բոլոր արտերն իր անձին, քարերազդաբար Նափօն անոր անուան վրայ չեն բրած։ Ազգային քաղ- ժողովով կը բանեն զինքն, և իր տունը վան- քէն կը հանեն. Նա կը դիմէ կառավարու- թեան ատեաններուն, կը դիմէ մինչև Տիգրա- նակերտ—Վիլայէթ, երկու տարի ծախքեր տեղի կ'ունենան, մինչև կը հեռագրուի Ս. Պատրիարքին. և Ս. Պատրիարքը կը կանչէ տէր Սահակը Կ. Պոլիս. Նա կարճ ճանապար- հը կ'ընտրէ, կը դիմէ Մալաթիոյ կաթողի- կոսց Ղևոնդ գերապայծառին, անոր հա- ւատքն ու խնամքը կ'ընդունի, յուսալով թէ այնու սիրտ կարող լինէր տիրելու վան- քի հողերուն կամ վանքն կաթողիկաց ձեռք անցունել, Լուսաւորիչն՝ Պապական դար- ձընել։ Մի՛ զարմանար անոնց խելքին. Գերա- պայծառն, որոյ միայն արտաքինն է պայ- ծառ, ինքնին պատմեց ինձ թէ՝ ինչպէս կանխապէս մարդ մը և մատ մը տեղ չեն ունեցած հոս, թէ ի՞նչպէս ժողովրդական հակառակութեանց ներհուն այսօր բաւական թուով կաթողիկ, մեծ եկեղեցի մը, վարժա- րան, առաջնորդարան, և այլ կալուածներ ունին, թէ՝ իրենց չահուն մեծ մասն Մաղ- ըրմեան Առաքել վարդապետին պարտական են, որ երբեմն Առաջնորդ էր քաղաքիս, և

միջոց մը ինքն իսկ ժողովրդեան մասին մը հետ կռւթուրիկ եղած, եւ. եւ.։ Այսոնք տեղի ունեցած էին ոչ թէ գերապայծառին համ-ճարեղութենէն ու զօրաւորութենէն, այլ Մաղաքեանի չարաչարութենէն, ուրիշ Ա-ռաջնորդաց անպիտանութենէն և ժողովր-դեան ազգխտութենէն։ Զարմացիր արդեօք թէ ինչպէս մնացեալներն Հայ մնացած են ցարդ։ Արդէն մաս մ'ալ թրքախօս են, բայց գրեթէ անխտիր են իրենց եղբարց հետ, ինչպէս իրենց պատուելի Մարտիրոսն ալ ան-կեղծ Հայ մ'է և բարեսիրտ անձն մը։

Շրջեցանք վանքին արտերը, զորս հնձել կու տային Քրդաց։

Վանքին տաճարի դրան ճակատի վրայ գրուած էր. «Շինեցաւ դուռս Ս. Գրիգորի ձեռամբ Մինասի եպիսկոպոսի. 'ի թուին Հայոց ՊՁԸ. մարտ Գ. յիշատակ ինձ և ծնողաց. . . .»։ Տաճարի դռնէն դուրս գերեզ-մանի մը արձանագիր, «կանգնեցաւ չիրիմս Փրկչ. . . Նահատակ Ստեփան վարդապետին, թվին ՌՄԻՋ. ին»։

Ս. Գրիգորի կամ Լուսաւորչի վանքէն իջանք ԱՆԱՐԾԱԹ ԲԺԻՇԿ; որ դաշտավայրի մէջ փոքր գաւիթ մը տակ աւերակ մատուռ մի է, միայն երկու կամարը ողջ. իւր շուրջը ա-ւերակաց կոյտեր ունի. չէն վանք է եղած. մատրանս առջեւէն կը բղխի մեծ ջուր մը, որ կ'ըսուի Բանդըրը պուշի, աւազան է բաղում ախտից, որոյ պարզ և պաղորակ ծոցոյն մէջ

ծփծփալով կը լողային ձկունք, և մշտադալար սէզն իւր կանանչագեղ գորգերով կը զարդարէր աւազանին շրջանակը. տեղի խիստ զուարճալի, որոյ հողերը Թրքաց ձեռքն էին, իսկ մատուռը՝ քանի մը տարի առաջ կաթոլիկներ գաղտնի ջանացեր են կառավարութեան ձեռքով առնել և վանք մը կառուցանել, հազիւ արթնցեր են Հայք, և թէպէտ յաջողեր են խափանել կաթոլիկաց շինելը, այլ իրենք գէթ մատուռը նորոգած չեն:

Անարծաթէն անցանք Օրդուզի գեղը, Ս. ՓՐԿԻՉ վանքը, որ բաւական շէն է սենեակներով, պարտէզներով, ևն. ուր անպակաս են ուխտաւորք և երթևեկք. հող մը ունի բակին մէջ, յորմէ դեղնութեան ունեցողներ կ'ուտեն ու կ'անցնի. ուխտաւորաց մեծ մասն ցածրիկ կանայք են. վանքի դիրքն հովասուն, ջրաւէտ և ապահով լինելուն՝ օդափոխութեան և զուարճանալու համար եկողներ ալ շատ կան, ուր տեղի կ'ունենան խաղ, դափ, պար, ևն: Ս. Փրկչի տաճարը խիստ ընդարձակ և հոյակապ շէնք մը եղած կ'երևի իւր աւերակէն. արդի տաճարը՝ աւերածոյն մէկ մասն է, վոր ծածկեր են. մութ և խոնաւ է, ուր Պատարագ կը մատուցանեն կիրակի օրերը քաղաքի քահանայք շրջանով. փոքրիկ մատուռ մ'ալ կայ տաճարին աջ կողմն՝ նոյնպէս մութ: Դրսէն հիւսիսային պատին վրայ դրան մը տեղ կայ

դրոշմուած, և անոր ճակատին վրայ յունարէն գրով արձանագիր մը ։ Ըստ աւանդութեան, Լէնկթէմուրի աւերածն է եղեր այս մեծաշէն տաճարն, և պարզ հողեր ու կալուածները տիրեր են Թուրքեր ։ Օրդուպը գեղը բազմաբնակ է. և դրախտի պէս շուարճալի՝ ծառերով և ջրերով․ բնակիչք Թուրք են․ և քիչ մ'ալ Հայք․ գրեթէ քաղաքի արուարձան կը սեպուի ։

Դարձանք մեր պաշտօնատեղին ։

Ես, որ ոչ ծովէն ու ցամաքէն, ոչ Ջէրմէզէն ու Քրդէն, ոչ տքնելէն և քրտնելէն չէի տկարացած, Մալաթիոյ մէջ օրէ օր, ժամէ ժամ, վայրկեանէ վայրկեան անդամ զգալի ծանրութիւն մը և տկարութիւն մը կ'զգամ։ Բոլոր քաղաքը հիւանդ է, ծառոց խտութենէն օդ չխաղար, ջրոց շատութենէն և լերան ստորոտը շինուելէն՝ խոնաւութիւն կայ, արջառոց հիւանդութեան կոտորած՝ չորս կողմը սատակներով լցած, ոչ ոք է որ զանոնք թաղէ․ արեւ կիզիչ, աղբ և աղբիւս, փորոտիք և կղկղանք, խոտերու և մրգերու ապականած միճակը՝ ամեն տեղ թոյն կը սփռեն․ բնակիչք զանազան ախտից բռնուած, մարդ չկայ, որ գոնէ տենդ չունենայ, հիւծոգականն, վէրէմ, տեղական ախտից կարգէն է․ ո՞վ կրնայ ասոնց հասկցնել, առողջապահական զգուշութիւններ, օրէնքները, Աստուծոյ հակառակ խօսիլ էր․ և Թէպէտ Մէճիտէի հէքիմի ալ ունէին, բայց կը գանգատէր

թէ՝ երբեք բաժններս ուշադրութեան չեն առներ ։ Փախչիլ որոշեցի , և աճապարեցի վիճակագրութիւնս լրացնել ։

Յուլիս 28 ։ Նոր Միւթասարիֆը քաղաք մտած էր գիշերուան ժամ 5ին ․ առաւօտը գալուստ շնորհաւորելու գնացինք , որ իջեւանած էր քաղաքի երեւելիներէն Հաճի պէյ անուն ազնուական Տաճկի մը տուն ․ ընդարձակ սրահ մը , առջեւը բաց , որոյ միջեւէն կը հոսէր գետոյ չափ մեծ՝ սառն և սպիտակ ջուր ։ Ճիտը հաստ , մարմինը գէր , հասակը բարձր , քիչ խօսելու անվարժ , լեզուն ալ Յունաց նման ծեք ծեք Թուրքերէն , Կիրիտցի էր ինքն , և Տ. Գարահիսարէն կուգար ։ Աղէկ ընդունելութիւն ըրաւ , և պատմեց գիշերը քաղաքի մէջ իրեն գալստեան միջոցին պատահած հետեւեալ դէպքը ։

Թուրքի մը տան առջեւէն կ՚անցնէինք , ըսաւ , տանիքէն մարդ մը ինքզինքը վար նետեց և ինկաւ ջուրը ․ քանի մը հոգի ալ տանիքի միւս կողմէն փախան աղաղակելով և հրացան կրակելով ։ Փաշայի մարդիկներէն ոմանք կը կարծեն թէ՝ գողեր են , և հարէմն ու աղջիկը կ՚ուշաթափին՝ կարծելով թէ փաշան զարնուեցաւ ․ փաշան ալ կը կարծէ թէ ջուր իյնողը հալածեալ մ՚է օգնութեան կարօտ , այն ինչ ոստիկաններէն մէկն ալ զանի զարնել կ՚ուզէր ․ վերջապէս նա կը յաջողի խոյս տալ , և ասոնք սարսափալից բայց անվտանգ կ՚անցնին ։ Առաւօտեան տաճիկ կին

մը կը ներկայանայ փաշային, թէ՛ ես այն տանը տէրն եմ. իմ աղջիկս բռնաբարել եկած էին անոնք որ տանիքէն փախան, որոց պարագլուխն էր Ապտ իւլ Գատիր Էֆ. ջուր խյնողը։ Քաղաքի էն պատուաւոր և բարձրաստիճան անձին որդին էր սա, ինքն ալ նոյնպէս պատուաւոր և ատենական մարդ, որուն քանիցս հրաման ղրկեց փաշան, այլ չկրցաւ բերել տալ։ Ամեն մարդ մատ խածաւ։

Մենք ալ պատմեցինք Փաշային մեր գիտցածները, և թէ ինչպէս կը նախատուէին կը հայհոյուէին կը քարկոծուէին Հայեր, իրենց կանայք և զաւակները, իրենց հաւատքն ու պատիւը. և թէ՛ ինչպէս քահանայից ու նոյն իսկ Առաջնորդին ետեւէն «Քէշիշ, օ՛չ օ՛չ» կը պոռային ու քարեր կ՛արձակէին, որուն մենք ալ ականատես եղանք, և յատուկ նօթ-եր գրուեցաւ. բայց գործադրուեցաւ կարծեմ՝ ոչ։ Երկու օր վերջն ալ Քրդերը զօրանոցին մօտերը ձիաւոր զօրք մը զարկին. և քաղաքին մէջն ու դուրսը չարագործներով լցաւ։ Գործերն եղան Դիոսի գերանին վրայ։ Ընդհանրապէս այս սովորութիւնն ունին Քըրդեր և չարագործներ. ամեն նորեկ կառավարչի մը առաջին օրերը իբրև փորձ քանի մը չարիքներ կը գործեն. եթէ եկողը աչալուրջ և կտրուկ իշխանութիւն ցոյց տուաւ, կը հանդարտին, եթէ թոյլ ու չուառ մնաց, ազատաբար ամենայն ինչ կը գործեն։

Հայոցմէ ոմանք առանձին եղած ատեն

չատ վատ բաներ կը պատմէին Տաճիկ պաշտօնէից և բնակչաց ըրածներէն. բայց երբ իրարու քով գտնուէին, չէին համարձակեր բան մը խօսիլ, և խոհեմութիւն կը համարէին իրենց այս վարմունքն. վասն զի, կ՚ըսէին, Գատող ու պատժող մը չեղաւ մինչև այսօր, և եթէ լսեն մեր գանգատ ընելը, պիտի աւելցընեն իրենց չարիքներ: Դէպք մը, զոր ամենքն ալ կը պատմէին զատ զատ, և կը ժխտէին միշտ այլոց առջև, բայց յայտնի էր թէ ակամայ կը ժխտէին. այն էր, դեռ փոքր միջոց մը առաջ՝ փայտէ խաչ մը կախեր էին չան պարանոցէն, և շուկայի մէջ շրջեցուցած էին Հայոց խանութներու առջևէն, իբրև թէ Ռուսաց նախատինք ընելու նպատակաւ. խեղճ Հայերը լռութեամբ նայեր էին վրան. և երբ փսփսացեր էին կառավարութեան ականջին, խափանել տուեր էր, և փութացեր էր պատասխանել Հայոց թէ՝ խենդ մ՚է եղեր այդ բանն ընողը: Ալ միթէ շուկայի մէջ բազմող և չան ետևէն քալող այնքան Թուրքերը բոլո՞րն ալ խենդ էին: Կարի երկիւղով պաշարեալ են Հայք, ոչ իրենց իրաւունքը և ոչ իրենց կրօնքը կրնան համարձակ խոստովանիլ: Եթէ այսպէս ապրին, լաւ է որ չապրին:

Այսպիսի քաղաքները եթէ Եւրոպական հիւպատոս գտնուի, շատ մեծ տարբերութիւն կ՚ընէ ներկայ վիճակէն. դժբաղդաբար աղէկ Միւթասարրիֆներու ալ արժա-

նուազած չեն · բայց գոնէ Հայոց Առաջնորդն ժիր և բանիբուն մէկն լինի, գրեթէ կէս միւթասարիֆ և ամբողջ հիւպատոս մը կրնայ համարուիլ, և եթէ լուսաւորուի ժողովուրդըն, կ'արիանայ ինքզինքը պաշտպանելու · զի գիտութիւն՝ զօրութիւն է ։

Մալաթիոյ քաղաք · կառավարութիւնը Միւթասարիֆութիւն է, Տիգրանակերտի վիլայէթին ներքև ։ Եկեղեցիք Հայոց՝ 3 · Ս · Սարգիս՝ Մայր եկեղեցին · Ս · Յարութիւն և Ս · Երրորդութիւն ։ Վարժարանք 3 · Մեսրոպեան, Ներսէսեան և Արշակունեան ։ Ծախք վարժարանաց տարեկան 7000 ղրշ · եկեղեցիներէն ։ Ուսանողք՝ 400 մանկունք ։

Հայաբնակ թէմք ։

ՀԻՆ—ՔԱՂԱՔ · Եկեղեցի 1 · Ս · Ստեփաննոս ։

ՕՐԴՈՒԶԻ գեղ · Եկեղ · 1 · (Ս · Փրկչի վանք)։

ՁԸՐՄԽՏԻ գեղ · Եկեղեցի 1 · Ս · Էջմիածին ։

ՀԷՔԻՄ ԽԱՆ Աւան · Միւտիրութիւն ։ Եկեղեցի 1 · Ս · Աստուածածին ։

ԱՆՍՈՒՐ գեղ · . . . . . ։

ՄՈՒՇՈՎԿԱՅ գեղ · Եկեղեցի 1 · Ս · Յոհաննէս ։

ՊԷՀԷՍՆԻ քաղաք · Գայմագամ · Մալաթիոյ միւթասարիֆութեան տակ ։ Եկեղեցի 1 · Ս · Փրկիչ ։ Վարժարան 1 · Ներսիսեան ։ Ուսանող 40 մանկունք ։ Բնակիչք մեծաւ մասամբ Թուրք ։ Կաթոլիկ և Բողոքական Հայեր ալ կան ։

ԱԴԻԵԱՄԱՆ քաղաք, կամ ՀԱՍԱՆ ՄԱՆ-ՍՈՒՐ․ Գայմագամ․ Մալաթիոյ Միւթասարրի-ֆութեան տակ։ Եկեղեցի 1․ Ս․ Աստուածածին․ վարժարան 1․ Բուրթնեանց։ Ուսանող 50 մանկունք։ Բնակիչք՝ Թուրք, Ասորիք, կաթոլիկ և Բողոքական Հայք։

Հայաբնակ գիւղօրայք Պէհէսնիոյ և Ադիեամանի։

ՍԱՄՍԱՏ (Սամուսատ), ԳԱՎՐԱԿ, ԴԱՐ-ԴԸՂԱՆ, ՂԱՆԴԱՐՈՒ, ԿԷՕԼ—ԲՈՒՆԱՐ, ՔԱՐՔՈՒՇԷՆ, ԳԸՋԸԼՃԷ—ԲՈՒՆԱՐ, ՎԱՐ-ԴԱՆԱՑ ԳԵՂ, ԲԱՐԲԱԴՈՅ, ՔՕԼԻԿ, ԲԷՕՅՈՒՔ—ԲԱՂ, ՆԱՈՒԼՃԷ, ԳԱՆ, ՀՈՒՆԻ, ՔԱՎԱՐ-ՏԻՇ, ՂԱՐՊԻՇ, ՀԷՆԻՃ, ԿԱՐԿԱՌ, ՓԷՐԴԷ-ՍՈՅ, ԹԷՄՍԻԱՍ, և ՔԱՂԴԷ աւան; ուր Գայմագամ կը նստի։

Վերոյիշեալ գեղերն ամենքն ալ առանց եկեղեցւոյ և առանց վարժարանի են․ միայն Քաղդէի մէջ եկեղեցի մը կայ Հայոց Ս․ Գէորգ անուամբ։ Իսկ բնակիչքն են Հայ և Քիւրդ, տեղ տեղ ալ Ասորիք և Թուրք կան։

Լերինք Մալաթիոյ․ տեղական անուամբ Աղ—դաղ, Բէկ—դաղ, քաղաքին հարաւը․ որոց բնակիչքն են արիւնկզակ Քիւրդեր, Մալիկանցիք, Ալիկանցիք, Քավլի, եւ․ թէ՛ հասարակաց վնասակար և թէ՛ ցեղ ցեղի սաստիկ ոխերիմ։ Այս լերանց միւս երեսն է, Պէհէսնի և Ադիեաման։ Աղջադաղ լեռն՝ Մալաթիոյ արեւմուտքն է, որոյ բնակիչ Քըզ-

դեր 5—6 հազար տուն են, կիսով չափ Գըլ-
զըլպաշ, որք մեծ չարիք կը հասցնեն Արաբ-
կերու, Հէքիմ—խանի, և Հալէպի ճանա-
պարհաց, ու անոնց մօտ եղած գիւղերու և
քաղաքաց, ոչ զօրք կու տան տէրութեան և
ոչ տուրք: Այս լերինք Անտիտորոսի շղթայն
են: Աղջատաղի մէկ ծայրն կը հասնի Մարաշ՝
Կեավուր փոքր անունը ստանալով: Աղջա-
տաղն է ճիշդ այն ՍԵՒ ԼԵՌՆ, որ ՍՈՒՐԲ
ԼԵՐԻՆՔ ալ կոչուած են մեր պատմութեանց
մէջ, ուր լի էին Ասորւոց և Յունաց միան-
ձանց վանքեր, ուր նաև մեր Գրիգորիսներ
և Ներսէսներ ծաղկեցան, Շնորհալւոյ օրերը
և անկէց զկնի խիստ հռչակաւոր վանքեր
ունեցանք իբրև դպրէվանքեր, ուր թէ՛ մեր
երջանիկ Վարդապետաց գրիչին, թէ՛ մեր
դիւցազն Ռուբինեանց, Թորոսեանց, Լևոն-
եանց եւն. սրոյն ու նիզակին փառաւոր հան-
դիսարաններ եղած են: Ինչպէս վերև նշա-
նակեալ ցանկին մէջ կը տեսնուի՝ դեռ եր-
կու գեղ կայ Աղջատաղ՝ Հայաբնակ և Հայ-
անուն, ԱՆՄՈՒՐ և ՄՈՒՇՈՎԿԱՑ. Մուշովկայի
ծերունի տէր Յակոբ քահանայն տեսայ Մա-
լաթիոյ մէջ, որ կը պատմէր թէ՝ բոլոր Աղ-
ջատաղի ձորերն ու բլուրները աւերակներով
լի են. խաչքարերու աւերակոյտներ, զորս
կը յարգեն Գզըլպաշներ և կ՚ըսեն թէ՝ եկե-
ղեցի են եղած այս տեղեր. խաչքարերու
վրայ յաճախ Յունարէն և Ասորերէն գրեր
կը տեսնուին, դուն ուրեք ալ Հայերէն.

բայց Հայոց խաչքարեր յայտնի են, ըսաւ, վասն զի բեւեռ ունին մէջտեղը, թէ՛ Թաւրէզու առաքելոյ օծածներն են այն բեւեռները։ պատմեց թէ ԴՈՒՐՇՈՒՆԼՈՒ ԳԱԼԱ գեղի Գզըլպաշները աւերակ մը փորեր էին, ուստի չորս խաչաքար ելած էր, և եկեղեցւոյ կամարները կային, տէր Յակոբը կանչեր էին Քրդերը, և սա գնալով խաչքարերը մէկ կողմ առած էր, եկեղեցւոյ չուրջ քարերով կիսացանկ ըրած էր, և այն խաչքարերու բեւեռները հանելով իր քովն առած էր, որոցմով հիւանդաց համար խաչհանգիստի ջուր կ՚օրհնէր։ Բեւեռի մէկին խնդրեցի և առի։ Սա պատմեց թէ՛ ԹՈՐՈՍԻ ՎԱՆՔ անունով շէնք մը կայ դեռ. և այլ կցկտուր և սրտակտուր բաներ կը պատմէր, ափսոս որ աղէկ ուշադրութիւն ըրած չէր, թէպէտ բաւական աչքաբաց և լուրջ մէկն էր բայց պատմութիւն գիտնալ պէտք էր. սա ազատութիւն ունէր բոլոր Աղջատաղի Քրդաց մէջ արձակ և ապահով շրջելու, վասն զի իբրև աղօթելով և թուղթ գրելով բժշկութեան համբաւ հանած էր, ուստի բոլոր Քիւրդ հիւանդներ զայն կը յարգէին. այս Քրդերը այն աւերակ եկեղեցեաց ուխտ և մատաղ ալ կ՚ընեն եղեր։ Տէր Յակոբի հետ Մալաթիոյ ծերերն ալ կը հաստատէին թէ՛ հին քաղաքին Մելիտինէի պարսպին մէկ դուռն՝ Թորոսի անուամբն էր, զոր Թորոս քափուսու կ՚անուանեն եղեր Տաճիկները։ Կարօտը սրտիս մէջ մնաց

Աղջատաղը շրջելու, տէր Յակոբի պէս կարապետ մը հազուագիւտ էր արդարև ։

Պէհէսնիոյ 3 ժամ անդին Քէսոն գեղին առջեւ ՎԱՍԻԼԼՈՍ անուամբ քարակոյտ մը կայ, որ Գող—Վասլի ապարանք է, կ'ըսեն. յորմէ կէս ժամ հեռի է Կարմիր վանքի աւերակը, և առոր կից քարայր մը, զոր կ'աւանդեն թէ Շնորհալւոյն առանձին աղօթատեղին է եղեր ։

Մալաթիոյ գրեթէ կռնակին կից էր Աղ—դաղ լեռը, ուստի կը հոսէին քաղաքին այնքան առատ և զուլալ ջրեր. լեռան գըլուխը, կ'ըսէին, Եդեմայ պէս դրախտ մի էր բիւր ծաղիկներով և ջրերով. ուր սակայն այն օրերը ոչ ոք կ'իշխէր երթալ, զի Քրդերէն կ'սպանուէր իսկոյն ։

Թէ՛ Մալաթիոյ, թէ՛ Պէհէսնիոյ և թէ Ադիեամանայ երկիրը մեծ մասամբ հովիտ է, որոց մէջէն գետակներ կը հոսին և կը խառնուին յԵփրատ ։ Երկրին պիտոյից համար պարզ արուեստներ կան ։ Բերքերն են՝ ափիոն խիստ՝ ընտիր տեսակ, չերամի բոժոժ, տորոն, ցորեն, գարի, թիւթիւն, բամբակ, բրինձ, ընտանի և վայրի կենդանիք, ընտիր միրգեր՝ թութ, մըշմըշ՝ որ փոքր բայց համեղ ծիրան է, ցեղ ցեղ տանձեր և խնձորներ; խոշորահատ խաղող և չամիչ, մանաւորապէս Պէհէսնիոյ և Ադիեամանայ մէջ, խոյսէ և սեւ սալոր, եւ. որոց չորցուցած չիրերը շատ երկիրները ծանօթ են ։

ճանապարհները խիստ բանուկ են. և դիւր, յարաբերութիւն ունի Հալէպու, Մարաշու և Իսքէնտէրունի հետ. Տիգրանակերտու, Խարբերդու, Սեւաստու, Կարնոյ և շրջակայ փոքր քաղաքաց հետ. և իբրև պորտ է Բաղդադի և Կ. Պոլսոյ մէջ: Բնակչաց զգեստը տեղական կապոյտ կտաւէ զգուն և ասուէ վերարկու է ընդհանրապէս, Շամայ և Հալէպի կերպասներն ալ կը հագնին, ամենքն ալ պճղնաւոր են: Կանայք թէ Թրքաց և թէ Հայոց խիստ հոգէծ են, ծածկեալ և անտեսանելի:

Վիճակիս բնակիչ ցեղերն են Հայոցմէ զատ՝ Թուրք, Քիւրդ, Գզլպաշ, Ասորի:

ՁԵՌԱԳՐԻՔ ԵՒ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆՔ Ի ՄԱԼԱԹԻԱ

1. Աւետարան.

— Ի սկիզբն Աւետարանի, ոսկեզօծեալ տողերով.

«Տէր իմ Քրիստոս լոյս գերարփի,
«Որ շրջեցար մարմնով յերկրի.
«Եւ զայս մատեանս աւետալի,
«Մեզ հնչեցեր ձայն ցնծալի.
«Դու զտէր կոստանդին հոգիւ բարի,
«Կաթողիկոսն Հայոց սեռի.
«Զոր փոխեցեր 'ի յայսմ ամի,
«Ցածտոռ նստո՛ ընդ Պետրոսի: Ամէն»

ՉԺԶ.

«Եւ զծառանգող այս մատենի,
«Զ Պարոն Հեթում հանգյակ բարի.

«Ար է որդի նա Լեւոնի,
«Որդւոյ Հեթմոյ մեծ արքայի.
«Զահէա կենաւք յերկարելի,
«Իւր ծնողաւքն և այլ զարմի.
«Եւ 'ի քո փառաց հայրենի,
«Հաղորդս ընկալ քեզ կրկնակի : Ամէն»

— Ի վերջն Մատթէոսի. «զԱստուածապատիւ տէր Կոստանդին կաթողիկոս յիշեցէք 'ի Քրիստոս» :

— Ի վերջն Մարկոսի. «Ընդ մեծապատնիցն համագոյակաց Քրիստոս զարքայական կաթողիկոսն տէր Կոստանդին ստացող սորա և զեղբաւրորդին նորին Թորոս քահանայն : Եւ մեղապարտ գրչի սորա շնորհեա մեղաց թողութիւն» :

— Ի վերջն Ղուկասու. «Ընտրելոց մեծապատնիցն հաղորդս ընկալ Քրիստոս Աստուած զտէր Կոստանդին կաթողիկոսն Հայոց ստացաւղ քոյին բանի. և Թորոսի քահանայի եղբաւրորդւոյ նորա շնորհեա' դասել ընդ սուրբս քո : Եւ քեզ փառք յաւիտեանս» :

— Ի վերջն Յովհաննու. Յիշատակարան. «Փառք համագոյ և միասնական սուրբ Երրորդութեանն և միոյ Աստուածութեանն Հաւր և Որդւոյ և Հոգւոյն սրբոյ այժմ և միշտ և յաւիտեանս : Շնորհիւ Տեառն սկսեալ և ողորմութեամբ նորին յանգ ելեալ աւարտեցաւ մատեանս աստուածային երկրպագելի և համբաւրելի սուրբ Աւետարանս : Յամի Չժ և Է երորդի Թուաբերութեան Հայկազեան տումարի, աստուածապահ դղեակս Հռոմկլայ, ընդ հովանեաւ սուրբ տաճարապետիս սուրբ Փրկչին մերոյ և սուրբ Աստուածածնին և սուրբ Լուսաւորչին մերոյ հրա-

մանաւ և ծախիւք երջանիկ հայրապետին Հայոց տեառն Կոստանդեայ որ զԱստուածահաճոյ վարուց իւրոց և բարի անուան համեմատ ունէր զպատմութիւն։ Որ և 'ի կենանս իւր 'ի ձեռն քաջակրաւն քահանայի Թորոսի եղբաւրորդւոյ իւրոյ ետ գրել զսա իմոյ անարժանութեանս Թորոսի մականուն Ռաւսլին կոչեցելոյ։ Եւ նուիրեաց զսա կտակ հոգւոյ իւրոյ, և ծնողացն և գեղեցիկ մանկանն Հեթմոյ որդւոյ Լեւոնի որդւոյ Հեթում թագաւորի։ Եւ ինքն կատարեալ զկեանս իւր հանգեաւ 'ի Քրիստոս կալեալ զաթոռ հայրապետութեան ամս Խ և Ե։

«Որ և 'ի շնորհացն Աստուծոյ և հրամանաւ թագաւորին Հեթմոյ, յաջորդէ զաթոռն սուրբ տէր Յակոբ այր բարի և վարդապետ հին և նոր կտակարանաց, անապատական վարուք ճգնեալ։ Ի ժամանակի յայսմիկ մեծն Անտիոք գերի վարեաց զբազումս անաւրէն արքայէն Եգիպտացւոց, և բազում եղեն սպանեալք և գերիք նորա. և կսկիծ Աստուածաբնակ սուրբ և հռչակաւոր տաճարացն որ 'ի նմա։

«Զոր ոչ է պատմել զհրաշատեսակ վայելչութիւն գեղոյ նոցա որք հրով սպառեցան։ Յայսմ երկիւղէ և չարաչչուկ համբաւոյ զարհուրեցան բազում գաւառք, և առաւել աշխարհս Կիլիկեցւոց։

«Եւ մինչ յայսմ մեծի տագնապի և 'ի դողման էաք, բայց առաւաւտ խաղաղութեան մարդասիրին Աստուծոյ, և մեծն Լեւոն թագաժառանգն Հայոց զերծեալ եղեւ խնամաւքն Աստուծոյ յերկաթի հալոցացն 'ի ծառայութենէ և 'ի ձեռաց նոյն արքային Եգիպտացւոց։ Եւ բազում պատւով և ընծայիւք եկն յաշխարհ և 'ի հայրենի աթոռ

իւր, և եղեւ խաղաղութիւն երկրիս և խըն-
դութիւն Քրիստոնէից։

Ի նոյն աւուրս եղեւ զրաւ գրչու-
թեան սորա զանազան նիւթոց, և երանգ
երանգ գունովք, առ 'ի սխրալի լինել որ-
դոց սրբոյ եկեղեցւոյ։

«Վասն որոյ աղաչեմ զձեզ, ով որդիք
լուսոյ մաւր Սիոնի, որք վայելէք սովաւ յի-
շեսջիք աղաւթիւք 'ի Տէր զարժանաւորսն ա-
մենայն բարեաց յիշատակի սուրբ հայրա-
պետն զտէր Կոստանդին ստացող սորա և
զժառանգող սորին զծիրանածին մանուկն
Հեթում, և զհայր իւր Լեւոն թագաժա-
ռանգ և զմայր իւր բարեպաշտուհի Նուիրեալ
'ի թագուհի Հայոց, Կիռան կոչեցեալ։ Բա-
րեպաշտաւնեայն Հեթում երախտագործ
Հայոց և ինձ անարժանիս, որդւովք և դըս-
տերաւք իւրովք և ամենայն զարմիւք. որոց
ննջեցելոցն հանգիստ և ողորմութիւն պար-
գեւեսցէ Քրիստոս Աստուած, և զմնացեալ-
սըն անխռով խաղաղութեամբ պահեսցէ, և
երկնաւոր թագաւորութեան հաղորդս ա-
րասցէ ամէն։ Յիշել աղաչեմ և զարիագոյն
քահանայն Թորոս որ զծախս գրոցս երկրոր-
դեաց զոսկին։ (Ամ. գրով) «Բազմամեղ գրիչս
աղաչեմ յիշել զանարժանութիւն իմ, և
զծնաւղս և զորդիս և զուսուցիչս, և զամենայն
երախտագործս իմ և զկազմաւղ սորա. Եւ
Քրիստոս Աստուած զձեզ յիշեսցէ . . .»։

1. Աւետարան.

«Զմեղաւք մեռեալ հոգիս պաշէր Մխի-
թարն արքեպիսկոպոսին Մալաթիոյ վրայ դի-
տողին, և իմ որդի Ոսկան բէկին, վար-
ժեալ ձեռամբ վարդապետին Աւետարանչս
բարունակերտն. վերջին կարգեցաւ 'ի Մելի-

տեառն, 'ի դուռն սրբոյն Գրիգորին. 'ի ՉԳ. Թուականին, 'ի յունիս ամսեանն ԻԲ. ին. ով որ կարդայ 'ի յատենին, նա մեզ տայ զՔրիստոս որդին. և զՀայր մեր յերկինքն 'ի յետ նորին, նա Թողցի իւր մեղքն և իւր ծնաւղին, և ժառանգէ զերկնիցն զբարին, և Աստուածողորմի իմ վարդապետին, Առիստակէսի րաբունապետին, և ինձ անարժան և անպիտան ծառային, տէր Սիմէոնի արքեպիսկոպոսին, և ծնաւղաց իմոց առաջին և վերջին, հոգևորին և մարմնաւորին, և ամենայն արեան մերձաւորացն, ամէնին. ով որ տայ մի սուրբ զՏէր ողորմին, նա Քրիստոս Թողու զիւր անցանքն և զնախնեաց նոցին, ամէն. Ռ. Թ. ամէն։

«Սուրբ Աւետարանս այրած էր Յովան. գլուխն և մենք խիստ աշխատեցանք և վերստին աշխատեցաք նորոգել զսուրբ Աւետարանս յիշատակ մեզ և ծնաւղաց մերոց և ամենայն արեան մերձաւորացն ամէն։

«Սուրբ Աւետարանսվս որ կազմել են նա ՃՄՉ. գիրք է, որ և շնորհօք սուրբ Հոգւոյն և ներութեամբ փրկչին մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, որ զանց առնէ զմեղս մեր և ոչ նախատէ զմեզ բազում ոճալանաց մերոց. և տայ զշնորհս բազում որ 'ի խորոց սրտէ յառաջանք խնդրէ. որ և յետնեալ ծառայս ձեր, ծառայիցդ Աստուծոյ, մեղօք փտեալ, և 'ի բարի գործոց եմ հեռացեալ, միայն անուամբ եմ կոչեցեալ այլ և բարեաց դատարկացեալ. Աբրահամ եպիսկոպոս, որ եմ որդի տէր Մկրտիչ քահանային վերադիտողի Մելտինու քաղաքին, տեսի զսուրբ Աւետարանս որ Ղուկաս և Յոհան գլուխքն եղծեալ էր որ գրոց նշանքանք ոչ կայր գըրեալ, նորոգեցի վերստին. ով սրբասէր վար-

դապետք և քահանայք և մանկունք եկե-ղեցւոյ, երես 'ի գետնի դնելով աղերսեմ 'ի սրբութենէ ձերմէ, հայցեմ, յորժամ որ ընթեռնույք զսուրբ Աւետարանս 'ի յատեան, յիշեցէք 'ի մաքրափայլ յաղօթս ձեր զմեղօք լցեալ Աբրահամ արեղայս. և զհայր իմ տէր Մկրտիչն՝ Քրիստոս որդի ասելով և Հայր մեր որ երկինս 'ի հետ նորին տալով. որ և խնդ-րեմ բազմատառատ անտանէ. մերմէ Յիսուսէ Քրիստոսէ, զձեզ յանուանէ յիշեսցէ իւր սուրբ արքայութեանն ամէն և հազար ամէն: Նորոգեցի գրերն թվին ՌՃՂԳ. ամսեանն մայիսի ժէ. ամէն»:

(Այլ գրով). «Ով սուրբ կարդացողք յիշե-ցէք 'ի սուրբ յաղաւթս ձեր զԱբրահամ ասկե-րիչս և զծնաւղսն իմ, զհայր իմ զՄխիթարկան և զմայրն իմ զԱլամ տիկին, և զեղբայրն իմ զԳրիգորն, և զհօրաքոյրն իմ զԹագուհին, և զծնաւղս իւր զՈսմէտն և զԱչխան, և զդե-ռայրոյս պատանեկս մեր զԱստուածատուր սարկաւագն, և զամենայն արեան մերձա-ւորս իմ 'ի Քրիստոս. և ձեզ յիշողացդ, և մեզ յիշեցելոցս, ողորմեսցի Քրիստոս Աստուած, որ է աւրհնեալ յաւիտեանս ամէն»:

«Որ կամակից եղայ սուրբ Աւետարանիս գալ 'ի սուրբ Առաքելոցն . . . . որ ժամուն և պատարագին մասնակից լի-նիմ, ով սուրբ քահանայք աղաչեմ աղաչեմ զձեզ որ յիշէք 'ի սուրբ յաղաւթս ձեր: Յա-մենայն տարի 'ի Յայտնութեան պատարագ մի անխափան կատարեցէք ինձ և ծնաւղաց իմոց ամէն»:

(Այլ գրով). «Ով սուրբ հայրապետք վար-դապետք, քահանայք և կրօնաւորք և սար-կաւագունք և ուսումնականք և կարգացողք

սուրբ Աւետարանիս, որ է բերանն Քրիստոսի,
և ընթերցողք 'ի սուրբ Եկեղեցի. յիշեցէք 'ի
Քրիստոս և 'ի սուրբ մաքուր յաղօթս ձեր
զմահդասի Կիրակոսն, տխուր մանուկ և մե-
տուք կատարելոյ, որդի մահդասի Գէհնա-
մին, որ երես վերստին կրկին նորոգել և
զարդարել զսուրբ Աւետարանս, յիշատակ
իւր և ծնողաց իւրոց մահդասի պարոն Գէհ-
նամին, և փաշայ Մելիքին հանգուցելոյն 'ի
Քրիստոս, և հաւրեղբաւրն պարոն Յոհան-
նիսին և հարազատ որդայն պարոն Դաւթին.
և քուերցն իւրոց Խուանդ խաթունին, Կի-
րայ խաթունին, Մանայ խաթունին, Սառայ
խաթունին, և դստերաց զաւակին իւրոյ
Մարիամին, և կողակցին իւրոյ Հոփփսիմէին,
և ամենայն արեան մերձաւորացն: Եւ մեծ
հաւրն իւրոյ պարոն Կիրակոսին, և մեծ
մաւրն իւրոյ Կիրայ խաթունին . . . :

«Եւ սա՛ երես զանիրաւ մանուկն. որ
չէ մեր սեփական, և էր Աւետարանս այր-
եած և կրկին երես նորոգել զսուրբ Աւե-
տարանս: Նա Քրիստոս որդին Աստուծոյ նո-
րոգեսցէ զհոգիս մղտեսի Կիրակոսիս, և ըզ-
ննջեցելոցն սորայ զկենդանեացն և հանգու-
ցելոցն յիշատակացն և անյիշատակացն: Յի-
շեցէք 'ի Քրիստոս և զմեծ հայրն իմ զՊա-
տուականն, և զմեծ մայրն իմ զՂութլու-
Մելիքն և Աստուած զձեզ յիշէ ամէն: Եւ
մի՛ ոք իշխեսցէ զսուրբ Աւետարանս ծախել
կամ ուժով կամ առնել թէ իմ է. եւ մըղ-
տեսի Կիրակոս որդի մղտեսի Գեհնամին
վաղջ արի իմ ամէն ազգիս վերայ, ով որ զայս
պատուէրս չկատարէ, նա զանէծքն 'ի յԱս-
տուծոյ առնէ, և 'ի սուրբ Աւետարանէս.
հնազանդեալքն աւրհնին յԱստուծոյ և 'ի
սուրբ Աւետարանէս ամէն և Ա. ամէն: Ի

յոր տեղ որ կենայ, նա առաջ հինգշաբթին
ասուրն զպատարագն մեր ննջեցելոցն մա-
տուցանեն. և խնամ տանաւղքն զաւրհնու-
թիւն 'ի սուրբ Աւետարանէս առնուն. 'ի
թվին Հայոց ՋԳ. նոյեմբեր ԺԱ. 'ի փառս
Աստուծոյ ամէն:

«Ով որ չունի իշխանութիւն, կամ առ-
նուլ, կամ ծախել, կամ գրաւել, կամ սուրբ
Ստեփաննոսի դրանէն հանէ. ով որ յան-
դըգնի՝ բանիւ եղիցի»:

(Այլ գրով). «Զվերջին կազմող սուրբ Աւե-
տարանիս զքաջհամեղ գրիչս, աղաչեմ զձեզ
յիշել 'ի Ցէր զՀարապետ աբեղայն. կազմեցի
'ի դուռն սուրբ Ստեփաննոսին, ՌՄ. թվական-
նին, 'ի փետրվար ամսեանն ԺԲ. ին. ով որ
կարդայ 'ի յատենին նա մեզ ասէ զՔրիստոս
որդին, և զՀայր մեր յերկինքն 'ի հետ նո-
րին, նա թողցի իւր մեղքն և իւր ծնողին,
և ժառանգ է զերկնիցն պարքին . . . »:

Յուլիս 29. իմ վերջին օրն է Մալաթիոյ
մէջ. պանդուխտ վաճառականն և բնիկ ազ-
գայինք Ս. Առաջնորդի հետ անհնարին թա-
խանձանքներ ըրին, հարկ եղաւ գիշանիլ Ս.
Պատարագ մատուցանելու և քարոզ խօսե-
լու. նոյն օր իրենց մեծարանքները վայելեցի,
փոխադարձ իմ մեծարանքներս նուիրելով:

Կեսարացի ազգայինք, և 'ի մասնաւորի
Եփրեմեան Սերովբէ և Սարգիս եղբարց Մեծ.
Տեարց գործակալը հարի յաջողակ և բարձր
տեղ կը բռնէին գրեթէ ամեն պատահածս
տեղերը վաճառականաց դասուն մէջ. Մա-
լաթիոյ մէջ անոնց գործակատարն էր Մ.
Յոհաննէս Եփրեմեան, ճարտար և եռանդուն

երիտասարդն, զոր ամբողջ Մալաթիացիք ՀԱՃԻ ՓԱՇԱՅ կ'անուանէին։ Քաղցր պարտաւորութիւն է ինձ հոս յիշատակել թէ յիշեալ ազնիւ և ազգասէր եղբարք, Տեարք Ա. և Ա. Կիւլպէնկ, յատկապէս յանձնարարականներ տուած էին ինձ, որոց շնորհիւ մեծ դիւրութիւններ վայելեցի ամեն ուրեք, ուր որ անոնց մարդ կը գտնուէր, և բաց ՚ի երեք փոքր քաղաքներէ, միւս ամեն տեղերը կը գտնուէր։ Ես մեծ էջեր պիտի նուիրէի ընդարձակ գովեստներ հիւսելու այս պատուական հարազատաց, որ ազգին պատիւն են վաճառականութեան հրապարակին վրայ, ու Նախախնամութենէն շնորհք մը տուեալ ազգիս կարօտելոց և ազգային ուսումնական ու բարեպաշտական հաստատութեանց, ընկերութեանց և ընտանեաց՝ իրենց յայտնի ու գաղտնի նպաստներով. և բարերարութեամբ. պիտի ներբողէի զիրենք, որ շատ գաւառներու մէջ վաճառականութեան բերքեր յառաջ բերելու ձեռնտու և քաջալեր հանդիսացած են, զորօրինակ քանի մը տեղեր ափիոն մշակել տալով. և բայց գիտնալով իրենց համեստ խոնարհամտութիւնն և երկիւղած բարեպաշտութիւնը կը լռեմ, որպէս զի անհաճոյ գործ մը ըրած չլինիմ, և փոխանակ պատուելու զիրենք, որում այնչափ արժանի են, վշտանալու առիթ տուած լինիմ։

Յուլիս 30։ «Մնայ բարով Մալաթիան»

ըսինք և մեկնեցանք, Ս. Առաջնորդն, քաղաքական ժողովը և այլ պատուաւոր անձայինք՝ ձի հեծան. Օրդուզի վանքը հանգիստ մը ըրինք, ուր ուխտաւորաց բազմութիւն ալ հը գտնուէր. բակի ջրային աւազանին շուրջը բոլորուելով Մալաթիոյ քէյֆ մը տեղի ունեցաւ զուարթագին. միայն փաշայի թիւրիմացութիւն կամ անքաղաքավարութիւնը կոտրեց մեր սիրտերը պահ մը, զոր աւելորդ կը համարիմ նկարագրել, ապա իւր կողմէն երկու անձինք յուղարկաւոր, և երկու ոստիկան ուղեկցող զրկեց: Ժամ Ց էր, մեք ճանապարհն ինկանք: Դաշտային էր մեր ուղին, 4 ժամէն Եփրատայ եզերքն էինք, բայց երկու ժամ ևս շարունակելով խճողուտ գաւառի միջով գետայն անցքը հասանք: Օդային տօթը կը խաշէ մեր անձը, և մոծակներու միլիոնները կ'եռան կը զեռան ջրոյն երկու կողմն, ո՞վ կրնայ տանց հազարաւոր վէրքեր ընդունելու անցնիլ այս հրոսակներէն, որք ոչ թագաւորի հրամանք կ'անսան, ոչ ոստիկանները բանի տեղ կը դնեն, ոչ վարդապետ կը ճանչնան, ոչ առկարին կը գթան, ոչ զօրաւորէն կ'ակնածեն, ոչ կրակէ, ոչ գնդակէ, և ոչ սուրէ կը վախնան: Անձնատուր եղանք: Հոս Եփրատը կրկնապատկուած է, վասն զի Մուշէն եկած Արածանին՝ որ Ճապաղջուրէն և Բալուէն կ'անցնի, Արաբկերու, Խարբերդու և Չմշկածագու միջոցը կը խառնուի Կարնոյ և

Ակնայ մեծ ճիւղին ։ Նաւ մը կայ ջրոյն վրայ մեծ և խոր․ խոշոր գլուխ Քիւրդ մը՝ իբրև Գաբտան նաւուն կատարը կայնած, թանձր և կոշտ գերան մը դեկ ըրած է, որոյ վերին ծայրէն կլոր ու ծանր երկաթ մը կայ կախուած, այս երկաթը շարժելով՝ դեկը ուզած կողմն կը դարձնէ․ չորս Քիւրդեր ալ չորս գերան իբրև թի գործ կ՚ածեն, նաւուն մէկ գլուխը բարձր և միւսը գետնին հաւասար, ասկէ կը մտնան մարդիկ և անասունք և իրարու խառնուած կը կայնին նաւուն փորը․ տասն վայրկեան տեւեց մեր անցքը ։ Թէպէտ գետափը գեղ մը կար, բայց կարի հուշակեալ էր անոր մոծակաց և լուոց բազմաթուութիւնն ու բարբարոսութիւնը, ուստի և այս իրաւամբ Պէրլինի Քօնկրէն ինքնավարութիւն և անկախութիւն տուած էր անոնց՝ իրենց որոշեալ տեղը ։ Անցանք կէս ժամ վեր ՝ ծառազարդ գեղի մը մէջ, Ապտուլլահ աղայի տունը պայծառ լուսնակով տանիքին վրայ բազմելով և ննջելով, հանգիստ և զուարճալի գիշեր մը անցուցինք այն Քրդու գեղը ։ Տանուտէր Ապտուլլահ աղան Մալաթիոյ մէջ բանտարկեալ էր, ըստ վկայութեան բազմաց՝ ինքն աղէկ, հարուստ ու պարկեշտ մարդ լինելուն համար ։

Առաւօտ լուսոյ աստղ ծագեց և մեք ձի հեծանք․ Եփրատի ափերով կ՚ընթանանք, որոյ պարզ և ջինջ ծոցոյն մէջ բոլորեալ լուսինը կը լողայ․ ամեն կողմէն բարձրաբերձ

լերինք լուսնակով և ստուերով գեղանկարը։ Խորի՜ն լռութիւն և գաղտար համայն բնութեան. տեղ տեղ պուրակաց և թփոց բոյլերու մէջ թեւաւոր ափ թափ կը զարթնուն թառած թռչունք, Եփրատայ եզերքներէն փուլ փուլ կը փլչին հողեր շառաչմամբ ջրոյն մէջ, գետը երբէք զուարթ չէ, հեծութեան կերպարանք մը ունի, և իւր ձայնը կը նմանի մշտացելոյ մը կամ խոցելոյ մը հեկեկանաց։ Ուղեւոր սագ մը նստած Եփրատին ալեաց վրայ կը նայի յառաջ՝ գրեթէ անբաժան մեզմէ, պահ ընդ պահ իւր գեղեցիկ գլուխը և երկայն պարանոցը պարզելով ուշադիր կը դիտէ զմեզ։ Ձորամէջ է մեր գնացքը, և լերանց կողերու վրայ աստ և անդ գեղեր կան, պրակ պրակ ծառոց միջէն խոխոջելով կը թափին ջրեր և կը ծուարին Եփրատայ մայրենի ծոցը։ Մեր ձախ կողմն կը տեսնանք ապառաժ մը տաշուած և վրան բեւեռագիրեր. ռամիկները կը պատմեն թէ՝ Նուշիրւանի գիր է այն, և թէ գանձ ունի այս քարը, իւր մէջը պահուած, ո՛վ որ այդ գիրը կարդայ, գանձը կը հանէ։ Քիչ մը յառաջանալով Եփրատ հրաժեշտ կու տայ մեզմէ, մտանելով ապառաժներու մէջ, նեղ կիրճով մը կ'անցնի երթալ Հռոմկլայ։ Արտաքին բարեւներ և երկրպագութիւններ յանձնարարեցինք իրեն։ Իսկ ահա հեղեղատէ մը կ'անցնինք, որոյ միւս եզերքը շինուած կայ կոփածոյ քարերով ընդարձակ խան մը և մըզ-

կիթ մը, Փեշաւոյ խանն է այս, որ լքեալ ու ամայի կը մնար իւր սենեակներով ։ Այս խանէն վեր, ձախակողմն ապառաժներու վրայ ամրոցներու նմանող աւերակ շէնքեր կան. ոստիկանք կ'ըսեն՝ թէ. Հայոց եկեղեցի կայ հոն ։ Ջաւրիլեր կ'ելնենք. աստի երկու ժամ գնալով կը հասնինք Խարբերդու հովիտը, շէն և մեծամեծ գեղերով ճոխ, որոյ երեւոյթը կ'արդարացնէ այս առածը՝ «Խոշնոց դժոխ-ակ, ողնան օձաւէ» ։ Ամբողջ հողերը մշակեալ ։

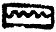
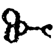
Մեծ բազմութիւն մը կու գայ, հանդէպ մեր, ծերունի Հնդիկ իշխան մը, որ իւր երկիրները Անգղիացւոց յանձնելով՝ փոխարէն 25000 Անգղ. ոսկի տարեկան առնելով՝ երկար տարիներէ 'ի վեր կը բնակէր Բաղդադ, այժմ կ'երթայ Փարիզի արուեստահանդէսը. իրեն աղջկէն ու ետեւէն կ'երթային սեւամորթ և ազատ ծառայից բազմութիւն և քանի չափ ոստիկաններ ։ Հասանք ԽԱՆ գեղը, որ քաղաք մը կ'արժէ, բնակիչք թուրք են, որոց մէջ խանէփաններ շատ կան ։ Աղբիւրի գլուխը հանգչեցանք քիչ մը, և ուղղակի քշեցինք Սորսորու վանքը, ուր ժամանեցինք 5 1/2 ժամէն ։ Այսօր 15 ժամ ճամբայ ըրինք ։ Ճէ՛ Մալաթիոյ ժանդերէն և թէ ճանապարհի ոքնութենէն ու տաքութենէն ընկճուած էր անձնս ։ Օրհնեալ լինի Սարգիս վարդապետի հիւրասիրութիւնը, որ ըստ ամենայնի սփոփեց և հանգոյց զմեզ. «Վա՜նք՝ վարդապետի կեա՜նք» ըսած է առածը ։

Տիգրանակերտու ձեռագիրներէն առնըլով՝ Հայոց նշանագիրներէն մաս մը կը դնենք հոս

	երկինք		ցորեան
	երկիր		անդաստան
	աշխարհ		բուրաստան
	արեգակն		դրախտ
	արեւելք		պտուղ
	արեւմուտք		ցանք
	փայլակն		հոգի
	առաւօտ		գլուխ
	գարուն		կերպարանք
	ամառն		ճակատ
	աշուն		ունք
	ձմեռն		լեզու
	աղբիւր		բերան

	անգամ
	որովայն
	եղբայր
	երկուորեակ
	քաղաք
	գրունք
	գուռն
	աշտարակ
	բուրգն
	թագաւոր
	ծառայ
	իշխան
	որոգայթ
	խոնարհ
	հաւատար
	երկիւղած
	ճշմարիտ
	արդար
	պարկեշտ
	հանդարտ
	համարձակ
	կեղծաւոր
	բանսարկու
	մեղաւոր
	անզգամ
	պոռնիկ
	ամբարիշտ
	ամբարտաւան
	ապստամբ
	դաւաճան
	նախանձ
	անիրաւ

ոխակալ	անդունդք
աւ աթ աւէր	դժոխք
փառաւէր	ճանապարհ
պղերգ	ասպարէզ
անեղծ	սահման
անթառամ	առաջնորդ
պայծառ	անցաւոր
անապակ	պանդուխտ
յաջող	պարունակ
Հաւատ	լեռան
աղանդ	բարձր
Հիւանդ	խորան
անմահ	աստիճան
մեռել	աթոռ
կախարդ	պատուանդան
սատանայ	մատանի

	դաւաճան		անասուն
	առագաստ		զուարակ
	հանդերձ		եղջիւր
	արուեստ		յափշտակել
	հանճար		պատրաստ
	դաստիարակ		խորհուրդ
	երաժիշտ		համեմատ
	գուսան		օգնական
	ողջոյն		բազում
	ողջակէզ		ամենայն
	պատարագ		անչափ
	սողոմոն		այսուհետեւ..
	առիւծ		ի սկզբանէ
	վիշապ		փոխանակ
	թռչուն		անհաւատիկ

ՎԵՐՋ ԱՌԱՋԻՆ ՄԱՍԻՆ

ՑԱՆԿ

ՎՐԻՊԱԿՔ

ԵՐԵՍ·	ՏՈՂ·	ՍԽԱԼ	ՈՒՂԻՂ
104·	26·	*վանդ ակագործ.*	*քանդ ակագործ.*
204·	18·	*րլուրներ·*	*բլորներ·*
243·	8·	*խսատերէ·*	*խորերէ·*
247·	20—21	*Արիգի*	*Արեգի*

Առ . . .

Գարեգին վարդ. Սրուանձտեանց

Ընկալայ մեծաւ հաճութեամբ զգեղեցիկ նուէրդ զՀամով-Հոտովն ասեմ մատենիկ. որ հոծ եւ խիտ է ցանկալի տեղեկութեամբք զհայրենեաց մերոց, մանաւանդ ժողովրդական երգովք, առասպելօք, ազգային աւանդութեամբ եւ այլն:

Շնորհ ունիմ անխոնջ վաստակողիդ վասն պարգեւիդ, եւ խնդրեմ ընդունիլ իբրեւ փա-կաւամասն [?] տրիտուր [?] զքանի մի հարիւր ֆրանքս (600) ի սատար տպագրութեան Բ. հատորոյ Թորոս Եղբօրդ:

Ողջ լինել ցանկամ...

ՄՈՍԿՈՒԱ ՄԿՐՏԻՉ ԷՄԻՆ

17 Յունուարի 1885

ԿԱՆԽԱԲԱՆ

Կը ներեն *Թորոս Աղբար* ընթերցողք, որ հինգ տարիէ ի վեր զիրենք առաջնորդած ու հասուցած են Խարբերդը, ուր այսքան ժամանակ կը մնան, այն ինչ ես շատ գաւառները շրջեցայ:

1878 Ապրիլ 30ին առաջին ուղեւորութեանս թուականն է:

Սեւ ծովէն Խարբերդը երթալու համար երեք ուղիներ կան.

1. Սամսոնի նաւահանգիստէն՝ Ամասիոյ եւ Սեւազի վրայօք.

2. Կիրասոնի նաւահանգիստէն՝ Շապին Գարահիսարու եւ Ակնայ վրայօք.

3. Տրապիզոնէն՝ Երզնկայի եւ Ակնայ կամ Խօզաթի վրայօք:

Թորոս Աղբար առաջին մասն՝ Սամսոնի գիծը առաջնորդուած, երկրորդ մասն՝ Տրապիզոնի գիծը պիտի առաջնորդէ. եւ ընթերցողները շրջեցնելով ի Խարբերդ, պիտի տանի ու ցուցնէ այն տեղերն ու իրերը, զորս առաջին մասին մէջ խօսացեր է:

Ձեռագիր մատենից ցանկ եւ յիշատակարանք գրքիս վերջը դրինք:

Կանխաւ ներողութիւն կը խնդրուի , եթէ ուրեք ուրեք խոտորինք մեր խոստմունքէն. քանզի այն օրէն ցայսօր շատ բաներ նոյնը չմնացին , եւ շատ ճամբաներ փոխուեցան · զարմանալու չէ ուրեմն եթէ մեր ընթացքն եւ Թորոս Աղբօր երգերն ալ իրենց եղանակը փոխած լինին :

ՑԻՇԱՏԱԿ

1879 Ապրիլ 26, երեկոյ, Կ. Պոլսոյ Գատը գիւղի Ազգ. Արամեան վարժարանի սրահին մէջ ընթրիք մը պատրաստուած էր: Այդ սեղանին շքեղութիւնն ու պերճանքը ոչ բազմատեսակ խորտիկներ եւ ըմպելիներ էին. այդ բաները կարի համեստութեամբ կարգադըրեալ էր, այլ անոր իսկական շուքն էր գեղին պատուաւոր, զգայուն եւ ուսեալ Ազգայնոց՝ նոյն սեղանոյն շուրջ խմբուիլն. տարեւորն եւ երիտասարդն: Արդարեւ քաղցր էր նկարագրել սրահին պատշաճաւոր հանդերձանքն, եւ հանդիսականաց արժանիքն ու անուանքը, բայց թոյլ տուեալ չէ ինձ. զի աղոնք կը կազմեն այն դասն, որոց գործքերը վայելեր ու կը վայելէ Ազգն, եւ որք փոյթ չ'ունին հռչակելու իրենց անձնը: Ահաւասիկ այդ է իրենց ճշմարիտ արժանիքն: Հոն եղողները ամէնքն եւս Հայ էին իսկապէս:

Ուղեւորելու հանդէս կը կատարուէր այն ընթրիքով, կրօնաւոր մը կը ճամբէին. որում կը յանձնէին իրենց իղձեր եւ բարեւներ, սիրտեր եւ փափաքներ. հոգեկան ընծաներ եւ աւանդներ: —Անծանր եւ քաղցր բեռն:

Աննկարագրելի են արդարեւ այն բանախօսութեանց խանդն ու համը, այն մրմնջանաց հագագն ու ձայնից ընդհատումն, ափ ծափն ու հառաչանքն. որ իրարու կը յաջորդէին:

Միթէ մարդու մը լա՞լ կամ գուա՞լ պէտք է բարձրաձայն իր զգացածը յայտնելու համար. սակայն բուռըն զգացողք չեն կրնար լալ. կը կարկամին, եւ կը ցամքին այնպիսեաց արցունք իբրեւ աղբիւր մը, որ

շատ անգամ փոխանակ ակնէն դուրս հոսելու, երկրի երակաց մէջ պատռուածքէ մը ի խոր կը սուզանի : Եւ այս կը պատահի գարնանային օրերը, ծիւներու հալուցքին. երբ բնութիւն անհանդուրժելի անձկութեամբ կը դիմէ գարնանանալ գեղալից գեղեցկութեամբ. ջուրեր կը յորդին հողին թոքերէն : Այսպէս որը հեղեղօրէն կ'ըղձաբանէր, որը բարբառն ու աչքը միանգամայն կը խցէր. բայց ամենուն հոգին գեղուն էր ներքուստ : Պանդուխտ էին.

Շատ բարեւ կը ղրկէին իրենց տառապեալ մօրը, կարօտ՝ իրենց եղբարց եւ քոյրերուն. անձո՜ւկ՝ իրենց հօրենական տան վրայ ծագող արեւուն. համբո՜յր հողին, ջրոյն, քարին, խաչքարին, տաճարին. ողջո՜յն ողջ մնացողին. խո՜ւնկ հանգուցելոց գերեզմանին : Անոնցմէ մինն ալ հացիկ մը տուաւ, որ տանիմ կուտ տամ իմ « Թորոս Աղբար » Թռչունին :

Ահա ա՛յս էր մեր ընթրիքն. ա՛յս էր մեր խորտիկն ու խառնելին. ասոնցմով յագեալ էինք :

Ո՜վ երեկոյ խորհրդաւոր. ո՜վ սեղան եւ սեղանակիցք անմոռացք: Ես հաւատարիմ եղայ Ձեր եւ իմ ուխտին. ես մատուցի Ձեր բարեւներն ու համբոյրներն տեղն ի տեղը. մխիթարուեցան Ձեր մայրն եւ Ձեր ազգականները. այցելեցի Ձեր նախնեաց տան ու տաճարին. գտայ հողակոյտներու տակն ու վրան Ձեր Հարց դամբարանները. գրեցի գեղերու եւ տեղերու անունները, ջրեր եւ լեռներ, որք հաւատարմապէս կը պահեն իրենց կոչումն եւ յիշատակներ :

Շրջեցայ այն երկիրները, որ պարապ տեղ մը չունի առանց հայու նշանի, եւ եթէ ուրեք ուրեք բնակիչքը փախած կամ փոխուած են. դեռ հողին երեսը

կամ աւերակաց ներքեւ աւանդութիւններ թողած են։ Իսկ այն տեղերը ուր կան եւ կ'ապրին հայեր, կ'երգուի Շարական, կը կարդացուի Աւետարան. կ'օծուի եւ կը պաշտուի խաչն. կը պսակուին Հարսն ու Փեսայն. կոչնակին ձայնը կը լեցնէ պրակներն ու բլրակները. վանքերը ուխտի կերթան. սրբոց խունկն ու մասաղը կը նուիրուին. քահանայն կը պատարագէ, մամիկներ կ'աղօթեն. կը ծնրադրեն. կը յուսադրեն. կը վիպեն։ Այսպէս շէն է Ձեր հօրենական տունը. այսպէս կեանք, սէր, եւ հաւատք ունին Ձեր արենակիցք:

Եւ իմ աւետարանութիւնս էր իրենց թէ՝ Լուսաւորուեցէք եւ կը նորոգուիք, աշխատեցէք եւ կ'ապրիք. սիրեցէք եւ կը փրկուիք:

Կը փրկուիք Աստուծով. կը փրկուիք ձեզմով. աչքերնիս յերկինս, աչքերնիս Ազգին, աչքերնիս Օսմ. մեր Վեհափառ Սուլթանին:

ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

1879 տարւոյ գարունը՝ մեր Օգոստափառ Սուլթան Համիտ կայսրն՝ իւր նախարարապետ Վսեմ. Խայրէտտին փաշային օրով, հրամայած էր որ Թուրքիոյ Հայաբնակ գաւառաց համար Քօմիսէրներ ղրկուին, որոց պաշտօնն էր ուշադրութեան առնուլ ժողովրդեան դժգոհութեան պատճառները, եւ գոհացնել երկրին բնակիչները: Վսեմ. Եուսուֆ փաշան՝ Աղաբէկեան Սարգիս էֆէնտիին հետ որոշուած էին Տրապիզոնի, Կարնոյ եւ Վանայ վիլայէթներուն բաժնին. Վսեմ. Ապէտին պէյ (այժմ փաշա) Մանաս էֆէնտիին հետ՝ Սեւազի, Խարբերդի, և Տիգրանակերտի վիլայէթներուն բաժնին:

Ապրիլ ամսոյն Քօմիսէրները իրենց սահմանեալ վիճակները կ'երթային: Անոնց հասնելէն առաջ ոգեւորութիւն մը կը տիրէր ժողովրդեան վրայ, եւ սարսափ բռնած էր երկրի չարերն ու անիրաւները: Պետութեան մը ընելիքին համաձայն գործեցին այդ բարձր պաշտօնեայք: Կայսերական գանձը զոհողութիւններ ըրաւ. Արդարութիւնը ինքզինքը ցոյց տուաւ. կեղեքիչները հաւատացին թէ ինչպէս Աստուած յերկինս, նոյնպէս եւ կայսրն իր գահոյից վրայէն կը յիշէ իւր ժողովուրդը, կը կամի երկրին շինութիւնն ու

բնակչաց բարօրութիւնը. կը հաճի պաշտպանել աշխատաւորն, եւ դատել անոնց յափշտակիչներն ու լլկողներն։ Այո՛, այս ամէնը տեսան եւ հաւատացին. և այն օրէ հետէ զգալի փոփոխութիւն մը կայ այդ երկիրներուն։ Ընդհանրապէս ընտրանօք պաշտօնեայք կը կարգուին գաւառները, Քիւրդ ցեղապետներու և չեխերու երեւէն եղած աւերումները նուազած են։ Եթէ երբէք Կարսի եւ Պաթումի գաղթականք, ու ի տեղիս տեղիս Չարքազք վնասներ կ՚ընեն տակաւին. անոնք ալ պիտի հանդարտին շնորհիւ մեր Վեհ. Սուլթանին, իւր արժանաւոր մեծ եպարքոս Վսեմ. Սայիտ փաշային, եւ այլ իմաստուն նախարարաց, որոց անծանօթ չէ այդ վիճակը։

Բարւոքմանց սերմունք սկսած են ցանուիլ գաւառաց մէջ։ Կրթական գործը առաջնութիւն ստացած է կառավարութեան առջեւ։ Հասարակաց առողջութեան վիճակին հոգ կը տարուի։ Ճանապարհներ կը շինուին։ Ափիոնի, բամբակի, և այլ այսպիսեաց օգտակա՛ր մշակութիւնք կը քաջալերուին։ Հասարակաց փոխառութեան (էմնեաթի) սնտուկներ կը վերահաստատուին։ Գիւղախումբերու (նահիէի) վարչութեան կազմութիւնը գրեթէ ամէն վիլայէթի մէջ կատարուած է. որ տեսակ մը ինքնավարութիւն և ինքնապաշտպանութիւն է։ Տեղական (Պէլէտիյէ) ժողովներ ամէն ուրեք կան։ Առեւ-

տրական ու Դատական ատեանները հաս-
տատուած են։ Նոյնպէս և վարչական (ի-
տարէ) ժողովք ամէն պաշտօնէութեանց կեդ-
րոնը, ևն. ևն։

Ասոնց ամէնի մէջը անխտիր կ'ընտրուին ու
կ'առնուին մահմէտականն ու քրիստոնեայն,
տեղ տեղ պէլէտիէի ըէիս, Թիճարէթի ըէիս,
ընդհանուր դատախազ և մուավին, մալ միւ-
տիրի, ևն. եղած են Հայք։ Իսկ դատական
կամ վարչական ժողովոց հայ անդամք, ինչ-
պէս նաեւ Առաջնորդք, եթէ բանգէտ ու
ողջամիտ անձինք են, գրեթէ իրենց ձայնին
կը բերեն ժողովոյն հաւանութիւնը, եթէ ի-
րենց դիրքն ու ջանքը երկրին օգտին համար
լինի։ Իսկ եթէ կը գտնուին այնպիսիք որ
միայն որոշումներ, տեղեկագիրներ, և հա-
շիւները կնքելու համար կ'անդամակցին ժո-
ղովոյ մը կամ պաշտօնէութեան մը, եւ կը
լինին գործիք վնասակար անձանց եւ անար-
դար պաշտօնէից, դոքա կամ իրենց անգէտ
ու ապիկար լինելէն է, կամ շահասէր լի-
նելէն։

Եթէ ժողովուրդն ունի իւր իրաւացի
դժգոհութիւնները դատերու, կալուածա-
գրութեանց, հարկերու բաշխմանց և հա-
ւաքմանց ևն. համար, բայց կը դժգոհին ա-
նոնք ոչ տէրութենէն և ոչ օրէնքներէն, այլ
գործադրիչ անձինքներէն։

Ուրեմն բարեխնամ կայսեր, կառավարու-
թեան նպատակն է գոհ ընել իւր երկիրն և

ժողովուրդը․ պէտք է հաւատով փարինք մենք ալ նոյն նպատակին։ Մեզի բաւական է որ կառավարութիւնը տայ այդ երկիրներուն համար լաւ կառավարիչ և արդար դատաւոր, պաշտօնեայք՝ որք ժողովրդեան վիճակը հասկնան, եւ համբերութեամբ ու քաղցրութեամբ վարուին անոնց հետ․ ինչպէս նաեւ խիստ ու անաչառ լինին յայտնի չարագործաց համար։ Մեզի բաւական է, եթէ եղեալ օրէնքն առանց թիւրելու ի գործ դրուին։ Արդարութեան և անխտրութեան համար հաւատք ունենանք, մենք ալ սիրենք աշխատիլ, մենք ալ սիրենք ծառայել երկրին ու կառավարութեան շինարար կոչման, իբրեւ բուն մեր շահուն և յառաջադիմութեան։ Անյուսութիւնը թողունք, եւ երբ հրաւէր կ'ընդունինք, կամ կ'ընտրուինք այս ինչ պաշտօնին, այն ինչ ժողովոյն գործակցելու կամ անդամակցելու՝ չհրաժարինք։ Շինութեան համար՝ չինենք, նպաստելու՝ նպաստենք որքան կարող ենք։ Եթէ իրաւունք կ'ուզենք վայելել այս հողին վրայ, պարտական ենք մեր բոլոր ոյժեր թափել հոն։ Այո՛, այսպէս պէտք է ընենք մենք։

Երբ մեք փոխանակ մեր տեղը կենալու, փոխանակ հեռացեալքս ալ հոն վերադառնալու, եւ ուժով մեր մտաց, ուժով մեր հոգւոյն, ուժով մեր մարմնոյն և նիւթոյն այդ երկիրները զարգացնելու, և տէրութեան ոյժն աւելացնելու, կը պակսինք օր ըստ օրէ

մեկնելով ի հեռաւորս, թողլով մեր արտն ու արմատը գօսացած ։ Միթէ իրաւունք կը մնա՞յ մեզ այլ եւս գանգատիլ թէ Քիւրդն, Զարքաղն ու Մուհէճիր կը լեցուին այդ գաւառները ։ Ասոնք բարի են դեռ ։ Եթէ մի այլ ցեղ եւրոպական ազգերէ յաջողի մուտ գտնել, ոտն ածել այն տեղերը, ոչ եւս կեանք կը մնայ մեզ պէս ժողովրդեան մը ։ Եւ ո՞ւր պիտի ապրինք, ամենայն ինչ կորած է յայնժամ մեզ համար, եւ մենք կորած՝ ամէն բանի համար ։ Քան զամենայն առաւել ազդու կը հարստահարէ զմեզ անհոգութիւնն ու անգործութիւնն, որ մեծ պատճառն է մեր աղքատութեան ։ Ինչո՞ւ մեր բամբակներէն և մեր բուրդերէն մեր գործած տարազները չենք գործածեր մենք․ միթէ տէրութիւն բռնութեամբ կը վաճառէ՞ մեզ Եւրոպայի ապրանքները ։ Ինչո՞ւ խանգարուած են Ամասիոյ, Թօխաթի, Ակնայ, Արաբկիրի, Խարբերդի, Մալաթիոյ, Տիգրանակերտի, Վանայ, Բաղիշոյ և այլ գաւառաց հազարաւոր գործարանները կերպասեղէնի, կտաւեղէնի, չիթի, մանիսայի շալի, շիլայի, և տեսակ տեսակներու ։ Ամենէն անծանօթ և աննշան գեղերու մէջը՝ մտած է Ամերիկայի և Անգղիոյ ապրանքն՝ հագնելու և կահաւորելու ։ Ո՞րքան անձինք կ՚ապրէին և կրնան ապրիլ այն գործարաններով ։ Թող գողը տանի, թող տէրութիւնը հարկէ, ժողովուրդ մը չկործանուիր, բայց սարսափելի կործանումն է երբ զմեզ

անգործութեան կը դատապարտեն , գործն ու գործողները կը խափանեն , և այնքան մեր սեպհական շահերէ զմեզ զրկելէ զկնի՝ ծանր ծանր կողոպուտներ կ'ընեն., տանելով մեծ քանակութեամբ դրամ մեզմէ , փոխարէն՝ թողլով մեզ չուայլութեանց վարժութիւնը և նորաձևութեանց ճաշակ ։

Այժմ այս վիճակի մէջը ուրիշ բան չկայ ժողովրդեան մեր գաւառները , բայց միայն պարտք առնուլ , մուրհակ տալ , գրաւ դնել , իր անասունն , իր արտն , իր պարտէզն , իր տունն , և ի լրանալ պայմանին անտրտունջ թողուլ աղօնք , և մեկնիլ ։ Պարտքով կը վըճարէ տէրութեան հարկը , պարտքով կը գնէ իր և ընտանեաց ապրուստն ու հագուստն , պարտքով դատ կը վարէ և ծախքեր ուղղակի եւ անուղղակի կը հոգայ դատարանին՝ այնչափ , քան զոր յոյս չունի շահելու , եթէ երբէք իրաւունք վաստկի . պարտքով պանդխտութեան ճամբու ծախքը կը հոգայ , պարտքով հարսնիք կ'ընէ . պարտքով եւրոպայէն եկած կօնեաքին ու իքսիրին գինը կը վճարէ . . . . ։

Թէ յիշեալ արհեստները , և թէ երկիրը մշակելու համար , մեծ միջոց մի է տեղական և աժան տոկոսով փոխատուներ հաստատել կեդրոն գաւառները ։

Ի Կ . Պոլիս և այլ ուրեք պանդխտելով շահելու յոյսը՝ գլխաւոր պատճառ մի է գաւառացւոց , որ իրենց ոյժն ու կեանքը ի-

րենց երկրէն դուրս կ՚սպառեն․ այն ինչ ե-
թէ այնքան ազնութիւն և զոհողութիւն կրեն
իրենց տեղը, պիտի ապրին լաւապէս հողն
ու արուեստը մշակելով, եւ իրենց արդիւնքով
ապրելով․ պանդուխտներն՝ որ իրենց սերըն-
դեան հետ, կը լքանեն կը պակսեցնեն երկրին
գործն ու արդասիքը, եւ դոքա են որ կը բե-
րեն գաւառները շռայլութիւն և այլ և այլ
մոլութիւններ, և մահացու ախտեր։

Ողբալ, անիծել, և գաղթելու նպատակ
ունենալ․ այս է բազմաց մեր գաւառացւոց
վիճակը, միշտ հանգիստ որոնել։ Որոնել ան-
շուշտ հանգիստ կենաց՝ բնական և կրթական
ճաշակ մի է, բայց առանց վաստակելու, ա-
ռանց ազնելու զայն ունենալ՝ անբնական է։
Այլք իրենց զոհողութեամբ ձեռք բերած
տեղն ու ասպարէզը չեն տար որ ուրիշ մը
վայելէ։ Այդ բանը մենք կ՚ընենք միայն։
Եւ, տեղափոխութիւնը՝ մեծամեծ դժուարու-
թիւն ու զոհողութիւն կը պահանջէ, մին-
չեւ բնակարան մը ու հաց մը գտնէ մարդ
և վայելէ։ Տանք այդ աշխատանք մեր բնա-
կած տեղւոյն, և առանց կորուստ անձին
ունենալու գոնէ՝ կը վայելենք անտարակու-
սելի բարիք և հանգիստ․ ողբն ու անէծք
ցնծութեան և օրհնութեան կը փոխուին մեր
մէջը, և մեր վրայ արժանիք ու բարձրու-
թիւն նկատելով մեր Վեհապետն և այլք,
պիտի բարձրացնեն կրթեալն, վաստակաւորն
օգտակարն իր երկրին և պետութեան մէջը։

Մարդ հասցունենք, Մարդ ունենանք, Մարդ լինինք։

Ես առիթ ունենալով ներկայ գտնուիլ կայսերական քօմիսէրի գործողութեանց՝ քանի մը տեղեր, տեսած եմ իմաստուն կուսակալաց և պաշտօնէից ոմանց խնամքն ու աջակցութիւնը մեր ազգային շահերուն մէջը, ուր ընդհակառակն օտար պետութեանց մարդիկներէն կային որ կը ջնային կամ կը չրջէին միշտ յուզելու և խռովելու հայ ժողովուրդը ընդդէմ հայութեան, դժգոհ ցոյց տալու զհայն ընդդէմ տիրող կառավարութեան․ բողոքել և կռուել տալ Հայն ընդդէմ Թուրք և Քիւրդ բնակակցութեան, և դժբաղդաբար մեր զանազան դասերէն ալ շատերը անգիտօրէն կը գտնուէին՝ ջանքեր ու ցոյցերը նուիրելու այդ օտարին շահ առթող և մեզ կործանումն բերող մեքենայութեանց․ անշուշտ խաբուած էին ոչինչ բաներով կամ սուտ խոստմամբ։ Բայց այս ընթացքը որքան վնասներ բերաւ գաւառաց, բաց մը տեղի ունեցաւ ի մէջ կառավարութեան և Ազգ․ պաշտօնէութեան, ի մէջ Հայոց՝ և ի մէջ բնակակից Թրքաց և Քրդաց։ Եւ հետեւանքն եղաւ ծանր, մինչեւ պարզուեցաւ թէ ժողովուրդն անմեղ էր։

Շատ տխուր էին այն ձայները որք այս և այն գաւառներէն կը լուէին, թէ՝ Հայքս Անգղիացի կը դառնանք․ այսինքն Անգղիական եկեղեցւոյ կրօնքը կ'ընդունինք․ թէ՝

Ռուս կը դառնանք. այսինքն Ռուս եկեղեցւոյ կրօնք կ'ընդունինք. տեղ տեղ ալ՝ այլակրօնութեան դիմելու ձայներ հանին, տեղ տեղ ալ՝ գաղթելու։ Անշուշտ ընթերցողաց յայտնի են թէ՝ այլակրօնութեան փափաքն ի՞նչ կ'ակնկալէր այն այլազգիներէն. յայտնի են նաեւ թէ՝ այսօր դորա ոչ Անգղիացի, ոչ Ռուս, ոչ այլակրօն են. այլ որպէս էին, նոյնպէս եւ մնացած են Հայ, և իրենց տեղն են։ Բայց ո՛րքանի կշռեցան ազգին վրայ այդ կեղծ ու պատիր անխոհեմ ցոյցքերը։ Նրբամիտները դիւրաւ կրնան խելամուտ լինել թէ Հայուն կանչել կուտային այդ խաղերը մեր օտար ու սուտ բարերարները, որոնցմով տագնապ աւելցուցին Հայուն, աշխատութիւն աւելցուցին մեր բարեխնամ կառավարութեան, բայց իրենք խնդացին, ու ծափ զարկին խաղացին և այժմ հանգիստ կ'ըննեն։ Հա՛րկ է յիշել Տիգրանակերտը, Վանը, Բաղէշը, Մուշը, Կարինը, և ողբալին՝ Ալաշկերտն...։

Ոչ, եղբարք, այս չէր մեր ընելիքը, այդ ճանապարհ դէպ ի բաղձալին չէր հաներ։ Այդ կեղծ բարերարները ոչ հայուն հօրեղբայրն էին և ոչ հայուն քեռին, այլ աւելի ճարպիկ որսորդներ ու մսագործներ, որ զմեզ, էրէ վայրիի, պատրաստ ոչխարներու, և պարարտ կովերու տեղ դնելով, մեր փարախէն կուզէին խրտեցնել, հեռացնել, և իրենց ձեռքը ձգելով ի սպանդ մատուցա-

նել...։ Բայց մենք մարդ ենք և որդի մարդոյ։ Ո՛րքան աղուէսուց, գայլոց, արջոց և առիւծոց դարեր ու դարանակալութիւններ անցուցեր է հայն, հաւատարիմ մնալով իր Աստուծոյն, իր եկեղեցւոյն, իր խաչին, իր գրքին ու Աւետարանին. իր տաճարին, վանքին, արտին, հողին, ջրին; իր հօրենական տանն ու գերեզմանին, և իր տիրող Թագաւորին, որ ազատութիւն տուեր է ապրելու և պաշտելու իր ազգային նուիրական սրբութիւնները, հաւատքը։

Խաղողը իր բուսած հողին վրայ կը հասուննայ, մանուկն իր մօրը ջերմիկ ծոցը կը զարգանայ։ Եւ պտուղը հասուննալու, հունձք հնձելու եղանակն՝ ամառն է։

1881—82ի ձմեռը՝ Կեդր. վարչութեան որոշմամբ ի Բաղէշն էի Վանէն եկած, տեղւոյն հայ ժողովրդեան ծանուցեալ ծանրագոյն խնդրոյն առթիւ։ Օրհնեալ է Աստուած որ յաջողեց ի փառս իւր։ Անտի Թեղուտայ վանքն ու գեղը, և Մշոյ Առաքելոց վանքը Արուեստասիրաց ընկերութեան բացած երկրագործական վարժարանը տեղեկագրելու համար պաշտօն տուած էր ինձ Միացելոց Կեդր. պատուական Յանձնաժողովն։ Ապրիլ ամիսն էր երբ անցայ Մշոյ դաշտը, այդ հիանալի, հոյակապ և մշտամատաղ դաշտը և իւր շրջապատող անտառոտ լեռները, Ջուխուլայ շամբերը, ամբողջովին ողողեալ էին ձեանց հալքերով, և գեղեցիկն

արեգակն ծլեցուցեր էր հազար ու բիւր տեսակ կանանչներ ու ծաղիկներ, բնութիւնը յուսալից ոգելից վերածնած էր գարնան զեփիւռին հետ. կռունկն, արագիլն, սարեակն և հազար կերպ թեւաւորք ու եղանակաւորք կը կենդանացնէին այդ օրհնեալ հողն. ձիեր, քուռակներ, գոմէշներ, եզներ, կովն և իւր հորթը, մագին իւր գառնուկը, այծն և իւր ուլը, կը վրնջային, կը կարկաչէին, կը բառաչէին, կը բայէին, և այնքան անուշութեամբ ու երանութեամբ կը լնուին մեր սիրտերը, որ այլ եւս դրախտին չէինք ցանկար, զի դրախտը գտած էինք...: Վերջապէս ընդ երեկն կը հասնինք Ա. գիւղն Հայոց, ուր տեսայ ժողովեալ գրեթէ զգեղացի բոլոր Հայերը, որոց դէմքին վրայ խորին վիշտ և վարանումն կը տիրէր: Ողջունելէն և զիրենք հարցունելէն ու օրհնելէն զկնի, —Կը զարմանամ, ըսի, ինչո՞ւ լուծք չէք հաներ, ինչո՞ւ արտերը չէք հերկեր, այգիները չէք փորեր. տունը նստելու պարապ մնալու ծ՞ր է...: —«Մենք պիտի չվարենք, չփորենք, չցանենք, չտնկենք այլ եւս», ըսին ինձ, դառնութեամբ սրտի..., և ծանուցեալ բացատրութիւնները երկարօրէն մտիկ ըրի, որոց եզրակացութիւնն էր թէ՝ —Մեր եզներն ու կովերն անգամ կուշտ խոտ ու յարդ չեն ուտեր, և մենք միշտ անօթի, մերկ, տուրքի ու պարտքի տակ, արեւու ու ձիւնի տակ կը մեռնինք... ոչ կամք կայ և ոչ կա-

լողութիւն որ աշխատինք… որոշեր ենք որ երկրէն ելնենք. ամբողջ ձմեռն մինչեւ օրս այդ կը մտածենք. բայց խօսքերնիս չենք կրնար համաձայնել. ո՞ւր երթանք, կ՚ըսենք Ռուսի հողն երթանք, Աճմու հողն երթանք, Մըսըր երթանք, մեռնինք՝ խօ մեռնինք, իսկ եթէ ապրինք՝ կտոր մը մարդու պէս ապրինք… այս ի՞նչ է մեր քաշածը…:

Այժմ վարանման վիճակն իմ վրայ տիրեց. բաւական վշտակրելէս զկնի, խօսեցայ թէ ի՛նչքան անհնարութիւն, դժուարութիւն, կորուստ և մահ կայ գաղթելու ճանապարհին վրայ, և թէ՝ լաւ է քիչ մը եւս սպասել, համբերել, Թագաւորը պիտի յիշէ իր ժողովուրդը, Աստուած պիտի ողորմի վերջապէս, օրեր պիտի փոխուին, չարերը պիտի պատժուին, աղէկ կառավարիչներ և արդար դատաւորներ պիտի ղրկէ Թագաւորը, և զձեզ պիտի մխիթարէ և այլն:

Մինչ ես օրինակներով կը ջանայի համոզել զիրենք թէ՝ Ամէն երկիր գիշեր կը լինի, խաւար կունենայ, բայց չէ՞ որ Աստուած ամէն օր առաւօտ կը բանայ, լոյս կուտայ մեզ, ձմեռուանէն յետոյ՝ կուգայ գարուն. ամէն աշնան՝ չորցած, քաղուած, տրորուած ու դօսացած հողը՝ Աստուած կրկին կը կանանչեցնէ գարնան արեւով. կը հալին ձիւները, կը տաքնան օդերը, կը ծաղկին դաշտն ու ծառերը, այսպէս և մեր վիճակը կը նորոգուի շնորհիւ մեր հայրախնամ Վեհ. Սուլթա-

նքն ։ Ցանկարծ ծերունի մը իբրեւ կցուրդ իմ ձայնիս կրկնեց, ու մատով ցոյց տուաւ գեղի առջեւի մարգագետինը, — «Եղբարք, ասաց, տեսէք սա չայիրը. գեղի տաւարը, գնացողի էկողի գրաստները ամէն օր կը կոխկռտեն ու կը կրծեն, հէմէ կանանչ է, կանանչ է, ինչի՞, որ իր արմատը կը մնայ իր տեղը. մեր ազգ չէ որ մինչեւ այսօր այնքան կոխկռտուեր, ճմռուեր, քաղուեր է, նորէն կանանչցեր է իր տեղին վրայ. մենք կը չորնանք, կ'ոչնչանանք, թէ որ մեր տեղն ու մեր հողը փոխենք. եկէք, մ'ընէք, Աստուծոյ ողորմութիւն շատ է, Թագաւորի ռահմ շատ է...»։

Այս ծերունւոյն խօսքերը եւ տուած օրինակը կրնան ամէն տեղի Հայոցս վրայ ալ տպաւորութիւն ունենալ։ Արդարեւ ժողովրդեան մը ու ազգի մը կեանքը հոգեկան կապեր ունի իր ծնած հողին ու արեւին հետ, իր հօրն ու մօր գերեզմանին հետ, գետին եւ արտին հետ, աղբիւրին եւ ծաղկին հետ, աստղին ու ամպին հետ, վանքին եւ սուրբին հետ, թռչնոյն եւ անասունին հետ, թմբուկին ու պարին հետ, զոմին եւ զոմէչին հետ, հորթիկին եւ գառնուկին հետ, թոնիրին եւ մուխին հետ. «Ո՞ տայր ինձ զծուխն ծիրանի, եւ զառաւօտն Նաւասարդի, զվազելն եղանց, եւ զվազելն եղջերուաց, մեք փող հարուաք եւ թմբկի հարկանէաք»։ Ահա քեզ Թագաւորի մը հոգեկան կարօտ. մեր Արտաշէսին։

Ո՞րքան հապա ժողովուրդ մը, որ կրնայ մաշուիլ և կորչիլ այդ կարօտութեանց պատճառաւն անգամ։ Դիտուա՞ծ է արդեօք, երբ մէկը առաջին անգամ իր ծնած տեղէն պանդխտութեան դիմէ ո՛ւր որ լինի, գնացած տեղը հիւանդութիւն մը կ'ունենայ, և չը բացատրուիր թէ ո՞ւր տեղը կը ցաւի. օդոյ և ջրոյ փոփոխութեան կուտան շատեր այդքանը; բայց ոչ, պէտք է ըսել հայրենական տան կարօտը կրելու հիւանդութիւնը. Ես իսկ յաճախ ենթակայ եղած եմ, շատերու վրան ալ տեսած եմ։ Ո՞ւր կը մնայ հապա գաղթականութիւնը. որ ըսել է՝ անդարձ պանդխտութիւնը։ Սիրտ և հոգի կրող գաղթականի մը հարցուցէք, թէև ունենայ փարթամ և անդորր վիճակը, հառաչանօք կը յիշէ իւր թողած վայրը...։ Եւ միթէ ամէն գաղթողը կը յաջողի՞. հազարներէն հազիւ մէկը։ Ինձ ծանօթ է թէ քանիցս մեր գաւառներէն գաղթել ուզողները՝ դրացի պետութենէն պատասխան ընդունած են ընա՛կելու Կովկասէն հեռու։ Ինչո՞ւ։ Որպէս զի չտեսնան Մասիսը, չտեսնան Այրարատը, հեռի Գեղամայ ծովէն, Արագածի հովերէն, հեռի նոյն իսկ Տփղիսի հայերէն, որք կենդանի շղթայ մի են այդ լերանց, հողին ու ջրին, և հողմոց տալուն առնելուն։ Այս գիտեն պետութիւնները թէ՝ խոտն իր արմատին վրայ կը զարգանայ և կը կանանչի։

Միթէ հարկ կա՞յ պատասխանելու ա-

նոնց, որք կ'ըսեն թէ բարեկեցիկ վիճակը հերիք է ազգի մը կեանքին համար, երբ նա մանաւանդ կը տանի իւր հետ իւր կրօնքն ու լեզուն, կը կառուցանէ եկեղեցի, վարժարան, ունի քահանայ, ուսուցիչ, և այլ ինչո՞ւ պիտի կորսուի նա։

Իմ ընթերցողաց ծանօթ է խորամանկն Շահաբաս, որ Սպահանի մէջ ամէն ընդարձակութիւն տուաւ իր տարագրած Հայոց. անձամբ կը պատուէր անոնց կրօնական տօները, կը շնորհէր և կը նպաստէր փառաւոր եկեղեցիներ շինելու, կը պսակաւորէր կղերն, բայց միշտ ախ ու վախ կը լսէր Ջուղայեցի գաղթականներէն։

— Ի՞նչ կը պակսի ձեզ, ահա տուն, պատուական վայր ձեր բնակութեանց, ազատութիւն, համակրանք, վաճառականութիւն, շահ, վայելեցէք և Շահին համար աղօթք ըրէք։

— Էջմիածնէն զրկուեցանք, հառաչեցին ամէնքը իրենց սրտերէն....։

Էջմիածին. բառ մի էր, որ ժողովրդեան հազար տեսակ հոգեկան իղձերը կը բացատրէր։ Բայց և քիչ մնաց որ այս անմեղ ու բնական իղձը անհետ ընել տար զԷջմիածինն, որպէս զի անհետէր Հայոց սրտերէն ու հոգիէն այն կարօտը։ Մտածեց Շահն քակել այդ Աստուածաշէն հիմունքը, և Սպահանի մէջ կառուցանել զայն։ Հազիւ զգալով անմեղները իրենց նուիրական զգացմանց յայտ-

նելուն ծանր մեղքը և անոր ծայրագոյն հե-
տեւանքը, յաջողեցան համոզել զՇահն. և
միայն քանի մը քարեր բերել տրուեցաւ Էջ-
միածնէն. և Ս. Լուսաւորչին աջը....:

Անցաւ սակայն հետզհետէ այդ սերունդն, և
գաղթականութեան հատուածներն աստ և
անդ բաժիններ տուին: Հնդկաստանի Հայք
ամենէն երջանիկ գաղթակա՞նք եղան: Ցի-
չե՞նք նաեւ ի Լեհաստան գաղթեալ Հայք,
և մեծաւ մասամբ այսօրուան Ռումանիոյ
Հայք. ե՛ւն. ամէնքն ալ Հայ լեզուն և Հայ
կրօնքն իրենց հետ տարած, ու բաւական
տարիներ ալ պահած էին. բայց թուել գիտ-
ցող մը թող բաղդատէ այսօր գաղթելոց և
մնացելոց թիւերը, և քննէ թէ ի՛նչ պատճա-
ռաւ սպառեցանք:

Կ. Պօլիս և իւր շրջակայքը տար-
բեր պատճառներ ունին. այս մայրաքաղաքը
միշտ հաղորդակցութեան մէջ է ամէն
երկրի Հայոց հետ, և գաւառները սոյն կեդ-
րոնին հետ, ուր պանդուխտներն անպակաս
են, ամ յամէ եւս կը նորոգի այստեղի պան-
դուխտներու բնակութիւնը: Ակնցի, Կե-
սարացի, Մշեցի, Վանցի, և այլ Գաւառացի
ո՞ր թաղի մէջ չգտնուիր, ո՞ր տունը, ո՞ր խա-
նը, ո՞ր նաւահանգիստը, ո՞ր եկեղեցին, չա-
տերն ընտանեօք, շատերն ալ հոս ամուս-
նացեալ. անպակաս են և եկեղեցականք:

Այստեղ մանաւանդ Օսմ. Բարեխնամ
Կայսրութիւն մեծամեծ խնամքով պահած

է Հայերը. և, որ յատուկ ուշադրութեան արժանի է, միակ կայսրութիւնն է, որ չներեր իւր հպատակաց, մասնաւորապէս Հայոց, գաղթելու իր հողէն, ջանալով գոհ ընել զիրենք։

Պատուական և օգտակար էր այն սովորութիւնը, երբ Էջմիածնի նուիրակները կը շրջէին Հայոց մէջը, թէ իրենց բնիկ հողին վրայ բնակողաց և թէ գաղթելոց օրհնաբեր և ողջունաբեր լինելով, Հայոց՝ և Հայոց մէջը. եկեղեցւոյն՝ և իւր մայր Աթոռոյն մէջը. ոչ միայն շնորհաբաշխ և նուիրահաւաք էր անոր պաշտօնը, այլ և խնդրա՛կ և բանբեր։ Հարցուցէք պատմութեննէն, և քննեցէք, կը տեսնաք որ նուիրակաց անհետանալէն զկնի, կորուստներ սկսեր են մեծամեծ յաջողութեամբ կլնուլ զՀայն։ Օտարաց գործունէութեամբ լեզուն ու կրօնքը կողոպուտուած Հայոց վանքի Եպիսկոպոսն ու Մայրապետն դեռ կը պահեն Լուսաւորչի պատկերն և կը յիշեն ջերմեռանդութեամբ սուրբ Էջմիածինն՝ յԱւստրիա կամ ի Բոլոնիա. ինչպէս կը գրեն տեղեկագիրք և այցելուք։ Նոյնքան օգտակար էր նաև Մշոյ սուրբ Կարապետի նուիրակն, որ կը շրջէր ուր որ Հայու հոտ առնէր, և ցայսօր այդ նուիրակութեանց արդասիքն է, որ Մոզդոկէն, Աժտէրհանէն, Խրիմէն, Նոր Նախիջևանէն, Կովկասէն, Պարսէն, Ռումանիայէն և Թուրքիոյ գրեթէ ամէն գաւառներէն ա-

մէն տարի ուխտ ընողներ, ուխտ էկողներ բազմաթիւ են այդ սուրբ հողոյն վրայ կա-ռուցուած սուրբ ուխտին, Մուրատատուր սուրբ Կարապետին, ուր էկողները կրօնա-պէս մխիթարուելէն զ'նի, հոգեպէս և մտա-ւորապէս ալ կը ճաշակեն քաղցրութիւն յի-շատակաց, տեսութիւն վայրաց, մեր անմահ նախնեաց։

Ա՜հ, ուխտաւորութիւն, ինչ հզօր և սրբա-զան կապերով կը կապես մեր կեանքը մեր արմատին։ Ուխտաւորն երբ իր աչքով տես-նէ այդ երկիրները, այլեւս անփոյթ և ան-տարբեր չ'կնար երբ լսէ թէ՝ այդ վանքը կը կործանեն քանի մը կրօնաւորաց կիրքեր և աշխարհականաց ոմանց շահերը· անփոյթ և անտարբեր չ'կրնար կենալ, երբ լսէ թէ, կը գայթակղի, հաւատափոխ կը լինի ժողո-վուրդ այս և այն պատճառաւ, և թէ՝ կը գաղթեն այդ երկրէն հայերը...։

Անսպառ են այս նիւթոյն վրայ գրելիք, բայց ես կը փութամ այստեղ գնելու ըն-թերցողաց աչքի առջեւ մի պատճէն բարձրա-գոյն Հրամանագրին, զոր Բ. Դուռն հաճե-ցաւ Ազգ. Պատրիարքարանի խնդրանաց վրայ գրել հայաբնակ գաւառաց կուսակա-լութեանց։ Կը հրատարակեմ զայն ցոյց տա-լու համար թէ Օսմ. Կայսերական կառավա-րութիւնն որքան բարեմտութեամբ և հայ-րաբար կը հոգայ իւր Հայ ժողովուրդն, որ կը յանձնարարէ պատրիարքարանէն ղրկուած

վարդապետին «պատիւ, ընդունելութիւն և ի հարկին ամէն դիւրութիւն և ձեռնտուութիւն», ըստ խնդրանաց Ամեն. Ս. Պատրիարք Հօր, որոյ պաշտօնն էր «խրատել Հայ բնակիչները. հարստահարութեանց պատճառաւ հայրենիքնին թողլու նպատակէն ետ կեցնելու»...: Վայելեցինք արդարեւ յանձնարարեալ կայսերական շնորհքները, և դիւրութիւն ընծայուեցան. գործեր գործուեցան, զորս այստեղ մանրամասն յիշատակել աւելորդ կը թուի:

Ահաւասիկ Հրամանագրին Հայերէն:

ԹԱՐՁՐԱԳՈՅՆ ՀՐԱՄԱՆԱԳԻՐ

ԽԱՐԲԵՐԴՈՒ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ ՈՒՂՂԵԱԼ

Համար 29

Մեծաշուք Տէր,

Այդ կողմերու Հայ բնակչաց՝ Բրդերէ եւ ուրիշ անձերէ կրած հարստահարութեանց պատճառաւ **Հայրենիքնին** թողելու նման դիտումներ ունենալնին՝ իրենց պատրիարքարանի կողմանէ իմացուելով զանոնք իրենց սոյն նպատակէն ետ կեցնելու, եւ իրենց **Հայրենեաց** մէջ մնալու համար խրատելու եւ յորդորելու պաշտօնով՝ Գարեգին վարդապետն այդր ուղարկուած ըլլալով, եւ յիշեալն Խարբերդի (*հոս գաւառները կը թուէ*) կողմերը երթալուն՝ իրեն նկատմամբ պատիւ եւ ընդունելութիւն ցոյց տալու, եւ

ի հարկին ամէն դիւրութիւն եւ ձեռնտուութիւն ըն-
ծայելու մասին՝ վերոգրեալ տեղերու, իշխանութեանց
հարկ եղած հրամաններն ի գործ դնելու համար՝ Հա-
յոց Բարձրաշնորհ պատրիարքին կողմանէ խնդիր
մատուցուած լինելով, կարեւոր եղածն ի գործ դնե-
լու եւ կատարելու շնորհն ընելնիդ կը յանձնարարուի
ներկայ գրութեամբ։

գօ Րեճէպ ٨ (Կնք+)

ԹՈՐՈՍ ԱՂԲԱՐ

ՄԱՍՆ Բ.

ՀՐԱԺԵՇՏ

Ապրիլ 28 է, մեք արդէն տեղաւորուած ենք Թիմաւօ շոգենաւը։ Աջը համբուրած եմ Ս. Հայրիկին, Աջը համբուրած եմ Ներսէս Ս. Պատրիարքին, միւսք բարովն ըսած եմ բարեկամաց և ծանօթից, Բերայի խորհողներուն, Ղալաթիոյ խօսողներուն։ Եւ թէպէտ առ փղձուկ սրտիս կը ծովանան աչերս, և կը փակուին ծովէն անդին տեսնելու, բայց սիրտս միշտ բաց է հոն, հոն կը շրջի, հոն կը խօսի, Գատըգիւղ, այո, սակայն ահա շուրջս, ի նաւին կը գտնեմ այդ գեղը, ազնիւ Յովակիմ էֆ. Յ. Յովակիմեան և իր հետ եղողները, ներկայացուցիչք Գատըգեղցւոց։ Մնան բարով։ Ժամն 8 է, նաւապետը նշաններ կուտայ, անիւներ կը դառնան, հիանալին Վոսբորը կը ծփայ գեղեցկափայլ։

Մնան բարով իւր շքեղութիւնք։

Թիմաւօն ունէր իւր մէջ կայսերական քո-

միսէր Վսեմ. Ալէտին փաշան և երկրորդն Մանաս էֆէնտի։ Արդէն շնորհ բրած էր Ամեն. Ս. Պատրիարքն ներկայել և յանձնարարել զիս Ն. Վսեմութեան, գեղեցիկ պատեհութիւն էր նաև որ միևնոյն նաւուն մէջ կը գտնուէինք։

Ապրիլ 30. Թօմիսէրներն ելան ի Սամսոն, որք պիտի անցնէին Սեւազէն, Խարբերդէն, և երթային Տիգրանակերտը, ուստի պիտի սկսէին իրենց պաշտօնը, որ երեք հայաբնակ մեծ կուսակալութեանց ընդարձակն և առաջինն էր, իբրեւ այցելութեան և բարեկարգութեան ալ առաջինն։

Իսկ մեք Մայիս 1 ին ելանք Տրապիզոնը։

ՏՐԱՊԻԶՈՆ

Առաջնորդարանը իջեւանեցանք, Ս. Առաջնորդը՝ Տ. Մատթէոս եպիսկոպոսն՝ բացակայ էր։

Ազգին պատիւ կը բերէ Առաջնորդարանի նորակառոյց շէնքն, իւր դիրքն և իւր հանդերձանքն։ Շատ մխիթարուեցայ քաղաքիս ամէն ինչ արժանեաց մէջ տեսնալով, բացի եկեղեցիներէն և եկեղեցականութենէն, որոց վրայ ցաւելով կ՚ըսեմ՝ լքեալ և նսեհ էին մնացած, թէպէտ զգալի էր իրենց ալ, և կը խօսուէր նկատողութեան առնլու։

Բարեկամաց, Ազգային պաշտօնական մարմնոց, փարթամեանց այցելութիւններ

վայելեցի, և փոխադարձաբար կատարեցի։ Երկսեռ վարժարանն համեստ և անձայն ընթացք մը ունէր, որոյ տնօրէնն էր Էթմէքճեան Սահակ էֆ. ծանուցեալ ուսումնականն և գրագէտն, ազնիւ թարգմանն «Ինքնօգնութեան», և արժանի անձն իւր կոչման, որ հոգւոյ խաղաղութեամբ և խղճով կը վարէր կրթական տեսչութիւնն, առանց աղմուկ հանելու, առանց ինքնագովութեան, և առանց ազգային գործերը խառնելու, ինչպէս կ'ընեն շատերը դժբաղդաբար, և իրենց պաշտօնը թողլով ժողովուրդը կը յուզեն պէսպէս պատրանօք։

Նայելով տարւոյն քաղաքական և նիւթական անձկութեանց, մանաւանդ այս քաղաքին՝ որ զգալի անկում մը ցոյց կուտար իւր նախկին շահեկանութեանց, որ յառաջ եկած էր վերջին պատերազմէն, անշուշտ խոստապահանջ լինելու շատ իրաւունք չունէինք. սակայն չէինք կարող իսպառ անտարբեր լինել և չխօսիլ իրենց պէտք եղածն ու կարելին. բաղդատելով Տրապիզոնը՝ Տրապիզոնին հետ, զոր աւելի պայծառագոյն տեսնել անհնարին չէր։

Չէի կարող լռել օրուան պահանջները իրենց յիշեցնելէ, որոցմէ յոյս ունէի, զի կը ճանչնայի արդէն այն պատուական և կարող անձնաւորութիւնները, որոնց փորձը տեսնուած էր, և որք դեռ կարող էին լաւագոյն փորձեր ընծայել, բայց «պատճառ ունինք»

կ'ըսէին։ — Այսօր այդ պատճառը չկայ այլ եւս։

Քաղաքիս ազգայնոց կրթասիրութեան նշան էր տեսնել մասնաւոր վարժարանաց բացուիլը, Սարըեան Մկրտիչ էֆէնտիէն և Գ. Հայկունիէն ևն. Սարըեանն սակայն նոյն օրերը մեկնեցաւ իր վարժարանէն և քաղաքէն, Պօլսոյ Արեւելեան Դպրոցասիրաց ընկերութենէն կարգուելով տեսուչ Տարօնոյ և Բագրեւանդայ գաւառաց մէջ բացուած վարժարանաց որ ծանօթ է ցարդ Միացեալ ընկերութեան վարժարանաց ընդհանուր տեսչութեան պաշտօնով։ Ոմանց նման երբէք չեմ կրնար պարսաւել մասնաւորաց վարժարանները, այդ յարկերը զանազան տեսութեամբ օգուտ կ'ընծայեն դաստիարակութեան թէ իրենք իրենց մէջ, և թէ նոյն իսկ Ազգային կամ Թաղային վարժարանաց. բաւական է որ այդ դռները բացող անձն լինի արժանաւոր կրթութեան կոչման, բանգէտ, համեստ, լուրջ, և չհանէ իւր վարժարանէն դաս մը խմաստակաց, որք լուսաւորութիւն և գիտնականութիւն կը համարին բանի տեղ չդնել իրենց ծնողքը, մեծերը, երախտաւորները. որք ազատութիւն կը համարին կրօնքն, կրօնից բարոյականն, եկեղեցին, եկեղեցւոյ օրէնքն, Աստուծոյ երկիւղը, մարդոց պատկառանքն, և յոռի ու թիւր գաղափարներով կ'լինան ժողովրդեան մէջը, որոց պատճառած գայթակղութիւնք

և մաքրութիւնք ատելի ու խորշելի կը կացուցանեն վարժարանները և ուսումնքն յաչս հասարակաց։ Այսպիսիներ միայն մասնաւոր վարժարանաց մէջ ոչ, այլ Ազգային և Ընկերական վարժարանաց մէջն ալ երեւցած են դժբաղդաբար, և ասոր մի միայն պատճառն է վարժապետի ու տեսչի լաւագոյն ընտրութիւն չընելը։

Մենք քանի մը փարայի միրգ առնելու համար, մեծ խնամքով կը քննենք կը դիտենք, կը հոտուըտանք, երկար հարցուփորձ կ'ընենք, որպէս զի մեր ստակն ի զուր չերթայ և մեր ստամոքս չաւրուի, սակայն վարժապետի, վարդապետի, ժողովականի ընտրութեան երբեք հոգ չենք տանիր. հերիք է որ լրագրի մը մէջ մէկը ինքզինքն գովել տուած լինի, հերիք է որ լեզուն կը դառնայ, ո՞վ է, ի՞նչ է եղեր, ի՞նչ է ըրեր, ի՞նչ գիտէ, ինչո՞ւ կուգայ, ուստի՞ կուգայ։ Ո՞վ կը հարցունէ։ Այդպիսիք մեծամեծ դումարներ յումպէտս կը փճացնեն Ազգէն, և հոգեկան ու մարմնական կեանքը միանգամայն կը խանգարեն։ Անշուշտ կը հասկնայ ընթերցողը թէ այս գրածներս Տրապիզոնի համար չեն, այլ ուր ուրեք որ այսպիսիք կան։

Տրապիզոնի պատմականն, քաղաքականն և նկարագրականն ծանօթ ըլլալով ընթերցասիրաց, աւելորդ է կրկնել, մանաւանդ լրագրաց մէջ յաճախ կ'երեւի իւր հին և նոր երեւոյթներով, նոյնպէս և իւր Ազգա-

յինն ։ Սակայն փափաքելի է, իբրեւ քաղաք մը՝ որ կը գտնուի այսքան մերձաւոր յարաբերութեամբ ի մէջ Հայաբնակ գաւառաց, Մայրաքաղաքիս եւ Ռուսահայոց, ունենայ այնպիսի վիճակ մը, որ օրինակելի եւ նախանձելի լինի խորերը գտնուած Հայ ժողովրդեան ։ Լուսաւորութեան եւ քաղաքակրթութեան սահմանին մօտ մի դուռն է Տրապիզոն, որոյ չեմէն անցուդարձ կ'ընեն ամէն տարի հազարաւոր հայեր, որ կրնան օգտուիլ ։

Պատրիարքարանէն սպասելիք ունենալով, եւ քանի մը մասնաւոր՝ այլ կարեւոր յանձնարարութեանց առթիւ հարկ եղաւ ինձ տասներկու օր մնալ ի Տրապիզոն ։ Այդ օրերու մէջ Իզմիրի առաջնորդ Գեր․ Տ․ Մելքիսեդեկ սրբազանն եկաւ, որ կ'երթար ի սուրբ Էջմիածին եպիսկոպոս ձեռնադրուելու․ եկան Արժ․ Հարք, Տ․ Ղեւոնդ վարդապետ Փիրղալէմեան, Տ․ Մեսրովբ վարդապետ Երուսաղէմի, որ կ'երթային Վանը․ եւ Տ․ Վահան վարդապետ Տ․ Մինասեան, որ Պատրիարքարանէն կ'երթար ի Կարին իբրեւ պատուիրակ, զորս հիւրասիրեց Առաջնորդարանն ։

Անմոռանալի կը մնայ ինձ այն տարուան «Համբարձման տօնը», որ սուրբ եկեղեցւոյ մէջ ջերմեռանդութեամբ եւ խուռն բազմութեամբ կատարուեցաւ․ եւ սուրբ պատարագէն ու աւուր պատշաճի քարոզէն զկնի,

դաս մը պատուաւոր և զգայուն ազգային-
ներէն հանդէս մը հանդերձեցին ի պարտիզի
Ումուտեան եղբարց, դալարեաց վրայ, կա-
նանչ թուփերու շուքը, ծաղկեալ ծառոց և
վարդենեաց մէջը սեղան մը, և ազնիւ բազ-
մականք համատիպ կը հանդիսանային դալա-
րին, կանանչին, կարմիր վարդին և պտղաբեր
ծաղկին։ Հոն կիրթն ու վայելչութիւն,
խանդն և յոյս ջերմագին կը փայլէին ի սէր
և ի պատիւ Տօնին։ — Շատ ապրին։

ԿԻՒՄԻՒՇՀԱՆԷ

Մայիս 12ին մեկնեցայ Տրապիզոնէն և 14 ին
հասայ Կիւմիւշհանէ։ Տրապիզոնէն մինչ ի Կա-
րին շինուած ճանապարհով կ'երթանք, որ
կ'անցնի Զղանայ լեռնէն, անտառոտ, զուար-
ճալի։ Մօտ առ մօտ խաներ շինուած են, և
անտառներու մէջը սփռուած զառի վեր և զառ
ի վայր Լազերու աները կը զարդարեն ու
կը գեղեցկանան։ Շալակաւոր և աշխատաւոր
կանայք, ծառախիտ ձորեր, ջրոց խոխոջն,
թռչնոց դայլդայլն, և Լազ պատանեաց սպար-
կապզուկն ու կայտառ պարերն կանանց և
աղջկանց երամով՝ զոր կը կատարեն ի գնացս
ճանապարհին, զմայլումն կ'առթեն։ Տեղ տեղ
ալ մատուռներ, ձայն զանգակաց, երէցն ու
ժիր սպասաւորք՝ աղօթից մրմունջներով կը
լնուն այդ վայրերը։ Աստ ամենայն ինչ

նուագաւոր է, ուղեւորն հետի կամ հեծեալ՝ կ'երգէ. այծն, ոչխարն, կովն, որ կը սփռին յարօտ, զանգակաւոր են. բեռնակիր էշն, ջորին, ձին ի ձայն զանգակաց՝ զորս կը կրեն իրենց լանջերէն, կողերէն, և յետուստ ի կախ, կ'ընթանան ծանր բեռանց տակ անտրտունջ, պարսիկ չարվադարն (գրաստապան) հարայը կը կանչէ, այլք գնդակ կ'արձակեն, և հրարձակներու որոտալից արձագանքը ժայռէ ժայռ անդրադարձելով անդունդն ու անտառը ահեղ կը թնդացնեն, որոց ձայնէն խուռն ու արագ կը թռին թեւոց բախմամբ երամք զանազան թռչնոց. հողմոց շնչմամբ վայրենի ծառոց սաղարթալից գլուխներ իրար խառնուած կը ծռին կը շտկուին ծովու կոհակաց նման, և սօսափիւնն կը դաշնակաւորէ միւս բոլոր ձայներն ու եղանակները: Մերթ ընդ մերթ Մայիսին սիւքը կը մատուցանէ քմացդ զմայլելի անուշահոտութիւն մանուշակին և երփն երփն ծաղկանց՝ ծածկուած ծրարուած պարարտ պրակներուն ծոցը: Ոտքիդ առջեւ մրջիւններու կարաւանը, կաղնեաց և մայրեաց թիկանց վրայ փեթակները և մեղուաց ժրավաստակ բիւրք: — Հանգիր առուակի մը եզերք, աղբիւրի մը գլուխ, կամ խանի մը դուռն, ինչ որ ուզես կը բերէ խանճին, կամ բաց քո խուրջին, ծծէ ըմպելին, ծծէ օդը, զուարճացիր տեսարաններով, վայելէ Մայիսի արքունական պերճանքն և բնու-

թեան բարիքը, նայէ երկինքը, և փառք տուր Ստեղծողին։

Կիւմիւշհանէի ձորը, ուստի կ՚անցնի ճանապարհը, թէպէտ տօթագին է ամառը, սակայն ի գարնան սքանչելի է, զարդարեալ պտղաբեր ծառաստանօք, որոց պտուղները համեղ, խոշոր և ազնիւ տեսքով, տարուան ամէն եղանակի մէջ կրնայ գտնել ուղեւորն, հռչակաւոր է իւր տանձն ու խնձորը։ Այժմ կը թողունք մեծ ուղին, որ կ՚երթայ Բաբերդի միջով ի Կարին, և կը խոտորինք յաջ։ Քիչ մը զառ ի վեր կը բարձրանանք, և ահա Կիւմիւշհանէն, գողաւոր և մանեկաձեւ դիրքով. սակայն տխուր քաղաք մ՚է. շատ տներ անբնակ և աւերակ լքեալ, իսկ չէն մնացածները կը ցուցնեն թէ փայլուն օրեր տեսեր է սա, երբ կը հանէր իր հանքերէն արծաթն ու ոսկին, և արդիւնաւոր աղբիւր մի էր Օսմ. Պետութեան գանձուն, որոց դադարման հետ՝ դադարած էր գրեթէ ամբողջ կեանքը բնակչաց, որք սակայն մեծ յուսով կը սպասէին թէ վերստին պիտի սկսուին բովերը, զի քննիչներ կու գային կ՚երթային, և կը հաստատէին թէ առատ նիւթ կայ այդ հողին աղիքներու մէջ։ Արդէն կ՚իմամք թէ գործն սկսուած է։

Հետաքրքրական էր տեսնել և լսել բացուած ու բանուած բովերը։ Դեղնակարմիր գոյնով տնկուած քար մը կը ցուցնեն, զոր կ՚անուանեն Ալ չուխայով քար, և ամէնք

ի մի բերան կը հաստատեն թէ առատ ոսկի կայ այդ քարին տակը, ասոր մօտ տեղ մը կը ցուցնեն երկար փլածոյ մը, ուր արծաթ հանելու համար աշխատող յոյներէն քառասուն անձինք փլածին ներքեւ մնացեր մեռեր են, քառասունին անունն ալ Պաւլօ, քառասունի ընտանիք և բարեկամք այս աղէտին առթիւ լալով կը լեցնեն քաղաքը՝ կրկնելով «Պաւլօ, Պաւլօ»։ — Ո՞վ է այս Պաւլօն, և ի՞նչ մարդ է եղեր, զոր կ'ողբայ ամբողջ քաղաքը։ Կը պատասխանեն «Ամէն մէկ իր Պաւլօն կուլայ, քառասունն ալ էին Պաւլօ»։ Ասկէ չինուեր է առածը թէ «Ամէն ոք իւր Պաւլօն կուլայ», և տեղին կը կոչուի Քըրք Պաւլօ։

Քաղաքիս բնակիչներէն շատեր ցրուած էին մերձակայ քաղաքները և գեղերը, և դեռ կը գաղթէին, զի ուրիշ արուեստով և առուտուրով չէին կրնար ապրիլ հոն, իսկ Մնացելոց տնական և եկեղեցական անօթներ ու զարդերը ծանրագին արծաթեայ էին, որք յօրինուած էին առատութեան օրերու մէջ։

Վայելչաշէն էր Հայոց եկեղեցին, իսկ վարժարանը գրեթէ չունէին։ Բնակիչք երեք ազգէ են, Թուրք, Հայ և Յոյն, առողջ՝ կայտառ և սիրուն են։

Կէս ժամ հեռի է քաղաքէն Ամենափրկիչ վանքն Հայոց, փոքր բայց գեղեցիկ. ձորակի մը ծոց։ Իր շրջապատը կը բարձրանան լեռները, յորս թէպէտ կը գտնուին գեղեր, բայց սովորաբար աւազակաց վայրեր են։

Այն վանքը իւր շէնքերով, ծառաստանով, ջրերով, խիստ զուարճալի ու սիրալի է, մանաւանդ սուրբ տաճարն սիրուն և վայելուչ շէնք մի է։ Կիւմիւշհանէի Հայ աղաներ կը կառավարէին վանքը, որ ունէր ոչխարներ, դուար, արտեր, կարասիներ, անօթներ, եկեղեցական ընտիր զարդեր։ Երբեմն երբեմն վարդապետ վանահայրներ եղեր են, բայց չեն շարունակած, յորոց մինն՝ կը պատմէին, Եօզղատցի հուչակեալ Աբրահամ վարդապետ, որ այդ վերջին օրերը գնացեր էր Գաթում, և այն տեղ մեծ տուն մը գնելով կը նստի եղեր. — կեր, արբ, և ուրախ լեր...։

Կիւմիւշհանէն Տրապիզոնի թեմ է, և Ս. Առաջնորդն աշխարհական փոխանորդ մը ունէր հոն։

ԵՐԶՆԿԱՅ

Մայիս 16 ին քաղաքէս մեկնեցանք յԵրզընկայ։ Անմիջապէս սկսանք ել մը, որ կը հանէր Մուսալլայ անուանով բարձր լեռ մը։ Որքա՞ն զով է օդ, և ի՞նչ պաղ պաղ ջրերէ կը խմենք։ Լեռան գանգի տարածութեան վրայ լճակ մը կը տեսնանք, որոյ մէջն ու եզերքները երամ թռչնոց կը ճռուողեն և կը թռչտին, ուղեկիցներս կը բացատրեն թէ՝ Այգըր զօլու կ'ըսուի այս լճակը, և թէ հրեղէն ձիեր ունի իր մէջը։

Խիստ մօտէն կ'երեւին Շ. Գարահիսարու լեռներ, ահա Գավուր տաղին: Իսկ մեր միւս կողմէն կը ցուցնեն իրենց գլուխները Բաբերդու լեռներ, որ կամարաձեւ կը հակին դէպի Երզնկայ, երկու գօտիներն եւ ձիւնապատ, կլոր շրջանակի մը, կամ լուսեղէն ձիւնեղէն պսակի ձեւով: Կը պտտահինք կապաններու, անտառներու միջով կը կտրենք կ'անցնինք, շատ մը գեղեր կան մեր շրջապատը, կ'իջնանք Տօղսան տօլաշմայեն, որ եղան չուխկի պէս պտուտաւոր և նեղ ուղիով զառիվայր մի է, և ահա խորունկ ձոր մը անտառալից, ուր լի են բնութեան գեղեցկութիւնք և հաւուց դեղն ու գեղգեղանք. Մշոյ ճշնանոր ծաղիկն և վարազայ գինեբուկն.... Ո՞ր հո՞ն է բերեր արդեօք: Ֆընտըխլըի տէրէ կ'ըսուի այս ձորը: Սակայն այսքան զմայլմանց մէջ ուրախակաց սարսափը կը դառնացնէ մեր ամէն ճաշակը, ձիոց ոտնատրոփներ կը լսուին քիչ մը հեռուստ, և մեր կարաւանը արագօրէն կ'ընթանայ: Արդէն ըսած էին մեզ թէ ահալից է այդ ճանապարհը, բայց ես չէի ուզեր վախնալ: Քիչ մը եւս, և ահա ձորը լայնցաւ մեր առջեւ. ապահով եղանք, զի հասած էինք Թուրջէի մեծ գեղի մը բերան: Գեղին ուռենեաց ներքեւ, վճիտ և պաղ ջրոյ մը եզերքը իջանք հանգչելու. առուին քովերը մանկտին և հորթիկը կը խաղան անմեղութեամբ ցատկռտելով, և մի ալեւոր ծերունի

Թուրք բազմեալ կը գիտէ զանոնք հաճոյա-
լիր աչօք և քաղցր ժպիտով։ Ահմէտ բաբան,
այս էր ծերունւոյն անունը, պահ մը թո-
ղուց այն տեսարանի երջանկութիւնը և մե-
զի դարձաւ, որքան բաներ կը խօսի, դա-
րումը՝ կամ ալ աւելի օրերու կենդանի պատ-
մութիւնն էր, կը պատմէր քաղաքական
նշանաւոր անցքեր և անձինքները, կը պատ-
մէր թէ՝ ինքն գտնուած է անձամբ շատ
դէպքերու մէջ, և կը պատմէր կանոնաւոր
ու առանց չափազանցելու, իսկ իրեն համար
կ՚ըսէր 150 տարեկան եմ։

Ելնելով այդ յիշատակեալ տեղէն կը շա-
րունակենք մեր ուղին, կը հասնի ձորն ու
անտառը, և իրիկուան մեր իջևանը եղաւ
Փիքոն գեղ Թրքարնակ, իբր 150 տնէ բաղ-
կացեալ, գեղին ամենէն երևելին, ալէփառ
Շէրիֆ էֆէնտի, հիւրընկալեց զմեզ իր ըն-
դարձակ սենեակը, որոյ կէսն բարձրայարկ
էր և գորգերով փռուած, պատուհանները
լեցուն գրքեր շարուած, այս մասն սենեկին
յատկացեալ էր աղօթելու, ուր Ղուրանը
փոքր գրքակալի մը վրայ դրած բաց՝ կ՚ըն-
թեռնուին, իսկ վարի մասն՝ բուխէրիկը
մշտավառ, քովը փռուած ու բազմած էր ինքն
Շէրիֆ էֆէնտին, գիրք մը երկու ձեռքով
բռնուած, երբեմնամբ անձին կը վերծանէր
լուին։ Մեծարանօք բարեւեցինք զինքն, ինքն
աւելի յարգանօք ընդունեց, կրակի միւս
կողմն փռել տուաւ մեր տեղը, այնինչ մեր

սուրճն ու թէյը կուզէինք պատրաստել, խստութեամբ յանդիմանեց զմեզ, և խլելով գիրքը, ինքն իր ձեռքով բոլեց, ծեծեց, եփեց և հրամցուց մեզ Նոր խահուէ: «Այս իմ պարտքս էր, ըսաւ, այսուհետև ինչ կ'ուզէք խմեցէք»: Ընթրիքն ալ մաքուր և պատուական պատրաստուած էր: Մեր հանգստութեան համար արգիլեց նոյն իրիկուն գեղացիներուն որ չժողվուին հոն, ուր սովոր էին կրօնի և հասարակաց խնդիրներով զբաղիլ: Հանգիստ քնացանք: Իսկ առաւօտ գրեթէ ամբողջ գեղացին, որոց մեծ մասն այրի կիներ էին և աղքատ պառաւները, մերկ մանուկներ, աղմկալից լեցուեցան սենեակը, ոստիկաններ եկած էին գեղը ոչխարի տուրք առնալ, և այլ մնացորդ տուրքեր ժողվելու, գիւղերը տնէ տուն շրջելով՝ որոնք կարողութիւն չունէին եղեր դրամ տալու, և ահա պաշտպանուելու կուգային Շէրիֆ էֆէնտիէն. Նա կուլար սրտի ցաւէն, ու կ'ըսէր, «Ի՞նչ ընեմ, այս կանանց շատերուն էրիկն կամ եղբայր, կամ տղան պատերազմի մէջ մեռած են, կամ գերի գնացած. որբեր ու այրիներ ամէն ունեցածնին ծախեցին կերան, մէկ այծով կամ կովով մը իրենց դառն օրապահիկը կ'ընեն, զայն եւս չեն թողուր. անշուշտ եմ, որ բարեխնամ Կայսրն իմանալով ասոնց վիճակը, պիտի գթայ և թոշակ իսկ սահմանէ այս խղճալեաց»: Այլ սակայն անողոքելի կը մնային հարկահանները, և այդ-

ողորմելեաց խումբ մը, ճամբայ հանելին դաւա-
ւազլուխը տանելու ։ Իսկ Միացելոց համար
գիւղութիւն մը գտած էին, հար՚կահաւա-
քաց հետ անասուն գնող չէլէպի եկած էր,
որ գրաւեալ անասունները կը գնէր, և այն
գումարէն հարկի բաժինը կը հանէին, թէ
աւելնար տիրոջ կուտային ։ Մեր մեկնելու
ժամն հասած էր, շնորհակալ եղանք Շէրիֆ
էֆէնտիէն, և մոռնալով այս սրտաճմլիկ
տեսարանէն, ճամբայ ելանք ։

Մայիս 17. Այս աւուր մեր ուղին հան-
գիստ է և զուարճալի, հովիտ մ՚է, որոյ
միջով կ՚անցնի Գայլ գետ, և գաւառն կ՚ան-
ուանի Քէլ-ֆիւղ, հովտին մէջտեղը, գետին
մօտ շինուած է Զիւղլիկ մեծ գեղն կամ Ա-
ւան, որ ունի 230 տուն Քիւրդ և Թուրք
բնակիչ. 20 տուն Հայք Կիւմիւշհանէէն ե-
կած էին հոս և կ՚աշխատէին դարբնութեամբ,
դերձակութեամբ և այլ արուեստներով. ոչ
քահանայ ունէին և ոչ եկեղեցի, ամենա-
խեղճ ստրուկներու վիճակ մ՚ունէին. ո-
րոց կրածները, զորս կը պատմէին, ե-
թէ ստոյգ է, չէր արժեր իրենց ապ-
րիլն ու չահուիլն ։ Յայս վայր Կիւմիւշ-
հանէի դաւառն է. բայց իշխանութիւնը
գրեթէ անուանական և եթ է ։ Իսկ ասկէ
անդին Երզնկայի կը վերաբերի ։ Անհանգիստ
հանգիստ մը առինք ի Զիվղլիկ, և ելանք
մեր ուղին, խիտ առ խիտ գեղօրայք են մեր
աջն ու ձախը և արտօրայք մշակեալք,

Գայլ-գետը կ'ոռոգէ այս ձորը և օղակ օ-
ղակ օձի պէս պտոյտներով կ'ընթանայ, վեր-
ջապէս սպառեցաւ ձորն, և ահա լեռ մը,
որոյ գոգէն կը բղխին Գայլ-գետի աղբերա-
կունք։ Մեր իջեւանն եղաւ Գալօր գիւղը
Թրքաբնակ։ Հեռի չէր ասկէ Սատաղ գեղն,
որ նշանաւոր է իւր աւերակաց մէջէն գըտ-
նուած հնութիւններով, որք են զանազան
դրամներ, թերափներ, արծաթեայ զարդեր,
ոսկիէ կուռք, և դեռ որոնողներ կը գտնեն։
Աղ-տաղ, կամ սպիտակ լեռն, այս է Գայլ-
գետի ականց և Սատաղի լեռան անունը, ո-
րոյ միւս երեսը կը հայի Երզնկայու ընդար-
ձակ դաշտին։ Աղբերաց չըթներէն կը քա-
ղենք շուշան և գինեբբուկն, լերան կողե-
րէն գաբն ու խաւարծիլ։ Հասած ենք ի գա-
գաթն։ Այդ լայնածաւալ հովիտն, Եր-
զընկայու քաղաքն, բազմաթիւ գիւղօրայքն
ի դաշտին, պղտոր Եփրատն, Տէրսիմի բարձր
լերինք, և ամբածրար սըբազանն սեպուհ
դպան աչքիս․ դպան սրտիս։ Գարբեր ե-
տեւէ ետեւ շրջանով կը ներկայանան յի-
շողութեանս, անպատմելի տպաւորութեան
ներքեւ, ու յափշտակութեանց մէջ կը գըտ-
նուիմ...։

Ո՜ դաշտ, նուիրական յիշատակներով լի։
Լուսաւորչի և Տրդատայ հանդիսաւորու-
թեան արժանի։ Ո՞վ կրնայ նկարագրել քո
շուքն անցեալ աւուրց, ո՛վ պատմել տրոփն
այն սրտերուն, մեր սրտերուն։ Տեսիլ հիանալի։

Սպիտակ ցլոց զահերն Անահտայ ոսկի արձանին առ ի Սատաղ (*) ուր ի մէջ այնքան չքեղափառ հանդիսաւորութեանց, Տրդատայ ծառայն, Քրիստոսի ծառայն, խաչին լուսով կը ճառագայթէ, իր աչքն երկինքն է, Սեպուհն է, փառաւորեալ և պերճացեալ նշանաւ խաչին ի հանդէս՛կը մտանէ. սէգն Տրդատ, իւր ահեղ բանակն և նախարարք կ՚ապառնան, կ՚ողոքեն, կը չարչարեն. Նա միայնա՛կ կը նահատակի, արիւնէ արիւն, մահէ մահ, երկաթէ յերկաթ, վիրաւէ ի վիրաւ փոխուելով կ՚ուժովնայ, կը փայլի, կը զօրանայ, կը յաղթէ, և օր մը այդ տեսարանը կը փոխէ ի հակառակն. Առիւծն Տրդատ՝ Աստուծոյ դատն կը դարձունէ, Անահտայ դաշտը՝ եկեղեցւոյ հովիտ, լեռներ ու բլուրները խաչին պսակաւ կը զարդարէ, Սեպուհն՝ երկնից կը հաւասարէ, և անոր անդնդային խորերը՝ երկնից կամար կը յօրինէ, Սերովբէից դասուց ձորերը կը լեցնէ։

(*) Անահտայ արձանն ու մեհեանը այնքան հռչակաւոր և յաճախ յիշատակեալ մեր հին մատենագրաց մէջը, յԵկեղեաց գաւառ, յԵրէզն աւան, առ Գայլ գետով, կը Թուի Թէ Սատաղն է բուն մեհենի տեղն եղած, Գայլ գետը հոն, հնութիւնք և հետք մեհեննեաց հոն։ Չկայ Գայլ գետը Երիզայի կամ Երզնկայի դաշտին մէջ, և չկայ Երզնկայ քաղաքին մէջ ու մօտն նշան հնութեանց, որով նշմարուի Թէ եղած է Անահտայ մեհեան: Սատաղն լերան վրայէ, և դաշտին միւս երեսը, Թէպէտ հեռի չէ Երզնկայէն. Սատաղէն գտնուած էր ոսկի Գլուխն Անահտայ իբր 20 տարի յառաջ, և որ այժմ ի Լոնտրա է

Երզնկայ դաշտային քաղաք է․ դիւր և արձականիստ, իւր ամէն կողմերը խիտ առ խիտ գիւղօրայք են ծառաւէտ, ջրաւէտ և մշակեալ արտօրէիւք, դաշտը կը ձգի յարեւելից յարեւմուտս, երկու ծայրերը հակեալ ընդ հիւսիս եւ հարաւ, ունի իւր մէջ ճախին վայրեր, ապականուած հանքային ջրերով, մաս մի ևս շորաղ, և մաս մը՝ աւազալից, անգործածելի ըրած են իրենց բըռնած երկիրը։ Դաշտի Արեւելեան ծայրը կը սկսի այն լեռներէն, որոյ միւս երեսն է Դերջանու գեղեցիկ գաւառն, ուստի Եփրատն կուգայ և նեղ անցքէ մը կը մտնայ Երզնկայի լայն արգանդը, Իսկ Արեւմտեան ծայրն է Սեպուհ լեռն, որոյ կողէն կուշտէն ճամբաներ կան Կամախ երթալու, բայց բուն սպառուածքը կը շօշափէ Կէրջանիսի գաւառն, որ կիյնայ Գէլ-գետի, Շապին Գարահիսարի, Արմտանի, և Կամախի միջև։ Եփրատը գետի մը պէս ձգուած է Երզնկայու դաշտի մէջքին և սորտին վրայ, տեղ տեղ բոնթեր յօրինած։ Գրեթէ չորս կողմէն խոշոր լեռներով շրջապատեալ կը տեսնուի այս դաշտը, յորս աւելի վեհ դիրք և ձև մը ունի Տէրսիմն, զանազան ձորերէ ջրեր կը հոսեն, և բնակչաց ծառայելէն զկնի, կը թափին յԵփրատ։ Վանքերը ամենէն գեղեցիկ դիրքը գրաւած են լերանց բազկաց, լանջաց, և ստորոտներուն վրայ։ Եկեղեաց աշխարհ, եթէ «Եկեղէ» բառը առանձին նշանակու-

թիւն մը չունի, արդարեւ Եկեղեցեաց գաւառ ըսուելու յարմար է· բայց միթէ «եկեղեցին» հայերէ՞ն էր քրիստոնէութենէն յառաջ, եւ միթէ գաւառիս մերձակայ գըտնուած «Վերին Կեղի, Ներքին Կեղի» անունով գաւառնե՞րն ալ եկեղեց կամ եկեղեցեաց գաւա՞ռ կը նշանակեն, գուցէ «Կեղի, Էկեղի» կոչումն առած ըլլին իրենց դիրքէն, կամ անտառուտ եղած են ի հնումն, որոց հետք կան ցայսօր իսկ· եւ, Կեղի, որ կը գրուի նաեւ «Քեղի» ըլլի տեսակ մը անտառի փայտերու անունը, յորմէ նաւեր կը շինուին, զի քեղի «նաւի ղեկ» կը նշանակէ, արդէն իր մօտի լեռներ անտառալից են, եւ ցայսօր մեծ առուտուր կընէ Երզնկայ Կէրջանիսի փայտերովը որ կը վաճառէ այլ գաւառաց· կամ այլ պատճառաւ մը, որ հետազօտելի է, ինչպէս Արմուտան գաւառակ Տանձենիքէն կոչուած է, ուր ցարդ կայ «Տանձիկ» անուն գեղ մը, եւ այս բնական ու սովորական է։ Կայ նաեւ «Կեղիս» անուն գեղ մի 'ի Խիզան։

Երզնկայ՝ 'ի նախնիս կը գրուէր Երէզ աւան· Երիզա, յետոյ յորջորջուած է Երզնկայ։ Ուրիշ առթիւ դիտել տուած եմ ընթերցողաց թէ՝ ԿԱՅ կը նշանակէ կայան, տուն, օթեւան, աւան, կրնանք ըսել նաեւ ապատանարան, ամրոց, ինչպէս ցոյց տուած ենք Մուշեղ-կայ, Բեն-կայ, Բենիկի տուն կամ ամրոց, որ ցայսօր իւր դիրքը կը պահէ· Ա-

չոր-կայ. Ա.Ն. Եկեղեաց մէջ Երէզնաւա-
նը կար, բայց քաղաք չէր. քաղաք ձեւա-
նալէն զկնի եղեր ԽՐՁՆԿԱՑ. իսկ Թէ Ե-
րէզն բառ մարդո՞յ անուն է, Թէ դիցա-
կան կոչումն. շատ հին է, զոր չենք ուզեր
կրկնել։

Երզնկայ պատմական քաղաք է, և ինչպէս
կրօնական ճոխութեամբ նշանաւոր, առա-
ւել ևս բարբարոսաց և օտարաց ոտնակո-
խութեամբ, և երկրաշարժէ յաճախ կործան-
մամբ անցեալ մը ունի։ Մեր ժամանակները
սակայն յամ յամէ կը բարգաւաճի շնորհիւ
Օսմ. մեր վեհափառ կայսրութեան, որ
հաստատելով բանակատեղի այս քաղաքը,
զօրաց և զօրապետաց ներկայութեամբ ա-
պահովուած է, և աւերակներ գեղեցկացած է
շքեղ շէնքերով, առեւտուրով, արուեստնե-
րով, և քաղաքակրթութեամբ։ Հաղորդակ-
ցութեան մէջ կը գտնուի Սեբաստիոյ, Խար-
բերդի, բոլոր Տէրսիմի, Կարնոյ և Տրապիզոնի
կուսակալութեանց ու գաւառաց հետ յորոց
կ'օգտուին Երզնկացիք. բաղդաւորութիւն է
իրենց համար չորրորդ բանակին սպարապետ
Վսեմ. Նաֆըզ փաշան, որ երկրագործու-
թեան և արուեստից քաջալերիչ է, ճանա-
պարհաշինութեանց հզօր հսկող, գիտու-
թեան և ճարտարապետութեան ծաղկեցու-
ցիչ, և որ մեծն է՝ ամէնուն հետ հայրաբար
գիտէ վարուիլ, և յառաջադիմութեան ու
կենցաղագիտութեան հոգի ներշնչել, աշխա-

տասէր և խաղաղ պահել մեծն ու փոքրը, զօրաւորն ու տկարը։

Մխիթարական էր տեսնել մեր Ազգայնոց մէջ Մանիսայի և այլ տարազուց գործարաններ և գործողներ. ուրախալի էր տեսնել վարժարանաց համար ունեցած այնքան եռանդն ու արդիւնքն։ Պատուաբեր երիտասարդութիւն մը կար այդ քաղաքին մէջը, որոց մի խումբը հիմնած և ցարդ կը կառավարէ Ընկերական վարժարանն կանոնաւոր և արդիւնաւոր ընթացքով։ Պատիւն էր Երզնկայի օրիորդաց Քրիստինեան վարժարանը, և կեդրոնական ուսումնարանն տղայոց. բերկրութեամբ կը տեսնուէին և նախակրթարանք փոքր մանկանց, և կրթութեան նպատա՛կաւ հիմնուած ընկերութիւնք։ Գիշերօթիկն չկար մեր առաջին գնալուն. փլած տեսանք զայն յետ երկու տարւոյ, և և այժմ չ՛կայ այլ ևւս։ Ափսոս, որ ասուպի մը պէս երևցաւ և անցաւ անհետ։

Մեծին Ներսիսի Պարթև Հայրապետին Ս. շիրիմն և սրբազնագործ Աջն համբուրելու երջանկութեամբ լցայ. ափսոս որ չժամանեցի Զարչարանաց Լուսաւորչին կամ Տատասկի վանքն երթալու, որ ի դուռն Տաւրոսի, Մէրճան պօղազին կառուցուած է, գնացինք նաև Սուրբ Նիկողոս վանքն, որ հիանալի օդ և տեսարան ունի։ Մեծին Ներսիսի աջը քաղքի Ս. Սարգիս եկեղեցին կը գտնուէր, ուր կային նաև հարընտիր մա-

սուքներ, որոց վրայ գրուած են մեր Հաւաքած յիշատակարանաց կարգին, ինչպէս նաեւ տեսած ձեռագիր մատեաններու վրայ։ Ս. Ներսիսի վանքն ալ, չիրիմն ալ անշուք էր, ընդհանրապէս չքեղ չէնքեր չեն Երզնկայի վանքերը, յորս կը բնակին քահանայ վանահարք իրենց ընտանեօք, և վանքն է իրենց իբրեւ տուն կամ ագարակ, լի անասուններ, անմաքրութիւններ, և տաճարն խիստ քիչ խնամեալ։

Քաղաքի Ս. Նշան եկեղեցին, առաջնորդական Աթոռոյն տակ՝ յեցեալ ի սիւն, գտայ իւր ժամանակին, և Հայոց եկեղեցւոյն Նշանաւոր Սոփեստոս, Աստուածախօսն և երգախօսն Յօհան Պլուզ վարդապետ Ծործորեցին. Աւաղ, որ զՍեպուհն գերազանց նուագեր էր, և Հայաստանեայց եկեղեցին քան զարեւն ի վեր բարձրացուցեր և փայլեցուցեր էր, ինքն ինկեր էր նոյն եկեղեցւոյ աթոռոյն ոտից տակ նսեմ, անտես և անյիշելի, որոյ վրայ ամենայն անտարբերութեամբ կը բազմէր Սրբազանն, և ոտները կը կախէր։ Յիշեցուցի՛ որոց անկ էր։

Դեռ Գեր. Հմայեակ Սրբազանն Պոլիսէն Նոր Առաջնորդ պիտի գար, Երզնկայի ժողովուրդը քանի մը հազար ոսկի պատրաստած էր Նոր գերեզմանատուն մը գնելու և չինելու, վարժարանաց վիճակը բարձրացընելու, Թատրոն և Առաջնորդարան կառուցանելու, զորս լրացուցած և կը վայելեն

այժմ։ Արդարեւ Երզնկան կենդանի և յառաջադիմելու շաւղին մէջ տեսնալով բերկրեցայ ի հոգի, կարող էր օրինակելի քաղաք լինել մեր գաւառաց շատ մը քաղաքաց։

Երզնկայի մանրամասն տեղագրութիւն և վիճակագրութիւն գրուած են քանիցս և հրատարակուած լրագիրներէն, աւելի ընդարձակն կ'ընթեռնունք յԱրեւելեան Մամուլն, զոր գրած է Ընկերական վարժարանի առաջին ուսուցիչ Պ. Ս. Ամատեան ուսումնական և բնական տեսութեամբ։

ԿԱՄԱԽ

Մեկնելով քաղաքէս կ'ընթանանք յարեւմուտս մեծ բազմութեամբ Ազգայնոց, գոհութիւն իրենց։ Հեռուհեռէ կը ցուցնեն մեզ Հայրապետ, Թիլ, Ջուխեակ սուրբեր, Ծոխա, Խախ, ևն. և վերջապէս կը թողունք դաշտը, ու բարձրանալով հասած ենք լեռան մը սկաւառակի վրայ, յորում է ԿԱՑ Ի ՓՈՍԻ Ս. Յակոբայ վանք, ջուրն, օդն, արօտն հիանալի և սառն, գեղեցկակերտ է Ս. Տաճարն, յորում կայ վէմ մը ջրհորի ձեւով, ուր կը ճգնէր՝ եղեր Ս. Յակոբ, յաջմէ խորանին առիւծ՝ և ի ձախմէ եզն, քարակոփ խոյակաց վրայ։ Իսկ դրսի շէնքերը աննշան են։

Մեր ուղին լեռնային է, Սեպուհն այս

կողմէն երեք փեղկի բաժանեալ կը տեսնուի, առաջնոյն վրայէն կ'երթանք մենք։ Ղըզըլբաշ Քրդերը, ընտանեօք և զաւակօք բազմութեամբ նստած են այս լեռան գագաթը տօնի հագուստներով և աղօթելու կերպով. հոն կայ ուխտատեղի մը ՍԵՐԷ անուն և գերեզման մը, ուխտ կ'ընեն հոն։ Այս Սերէէն մերթ ընդ մերթ կ'արձակուին կայծակունք և որոտմունք և լոյս, և կը տարածին Սեպհոյ ամբողջ մասերուն վրայ։ Տեղացիք կը հաւատան թէ այն գերեզմանէն կ'ելնեն այդ նշանները։ Ինչ որ ալ լինի, խորհրդաւոր է այդ ուխտն և նշանները և Սերէ անունն, արդեօք լե՞ռն իր անունն առեր ասկէ, թէ զուգադէպ մի եղեր է։ Զառ ի վեր, զառ ի վայր յառաջ կ'երթանք. մեր փափաքն ու նպատակն է դիմել յԱւագ վանք, մայրիք և մացառք մեզ ճամբայ կուտան, խո՛ր, խո՛ր կ'իջնանք, և ահա կուզես նեղ ձոր ըսէ, կուզես հեղեղատ մը, սեղմուած բարձրաբերձ լերկ և լեռջ ժայռերու մէջ. մութը կոխեր էր, վանից ճրագները տեսնալէն յառաջ՝ վանից զամբուեր թնդացուցին հաչիւնով այդ անդունդը, և մեր խումբէն ատըրճանակ ու վանքէն հրացաններ դղրդեցուցին պահ մը այդ Սրովբէական սրբազան վայրն, ուր, սակայն, հոգիս հազար յուզմանց մէջ էր։

ԱՒԱԳ ՎԱՆՔ կ'ըսուի նաեւ Թադէոս Ա-

ռաքելոյ վանք, և Լուսաւորչի Անապատ·
որ Սեպհոյ բոլոր ուխտատեղեաց կամ մատ-
րանց աւագագոյնն է, և միւս փոքրերը այս
վանքով կը կառավարուին։ Զարմանալի չէ
թէ այսպիսի խոր և անտես ձորոյ մը մէջ
Թադէոս Առաքելոյ օրէն հիմնուած եկեղե-
ցի եղած լինի, և քրիստոնէութիւնը իւր
հալածանաց օրերու մէջ մինչ ի սուրբ Գրի-
գոր Լուսաւորիչն՝ քահանայ և հաւատացեալ-
ները սնուցած լինի աստ հանդերձ անապա-
տականներով և ճգնաւորներով· որոյ յարմար
քարայրներ, խոռոչներ, և ծածուկ ձորերը
պատրաստ կ'ընծայէր Սեպուհն, և իբրեւ
ապառաժ ու անքնակ լեռն՝ կրնար խուզար-
կուելէ Թադուն մնալ, ինչպէս Վարագայ լե-
րան համար կը կարծուի թէ՝ նախ քան
զՀռիփսիմեանս, կը գտնուէին Հայ Քրիստո-
նէից ծածկեալք, որոց քով ապաստանեցան
Հռովմայեցի կուսանք։ Ի Սեպուհ ես կոյսն
Մանի սրբոց սրբութեան հոտ մը առնլով դի-
մած էր, և Ս. Լուսաւորիչ այդ լեռը իրեն
աղօթարան ընտրած, յոր կը մնար երկար
ժամանակ' անծանօթ զինքն որոնողներէն·
այլ սակայն կենակից հոգեղինաց, երգակից
հրեշտակաց, և Սերովբէք զինքն գտած էին,
իրեն կը դասակցէին և կ'սպասաւորէին, և
երջանիկ հովիւք իրեն կը հանդիպէին։

Երանեալ հովիւք, Բեթլէհէմի քարայրին մէջ
ծնկած Աստուածը գտան, ծագեալ լոյսը տե-
սան, և հրեշտակաց հետ «փառք ի բարձունս»

երգեցին։ Երանեալ հովիւք Սեպհոյ Մանեայ լերին մէջ Աստուածարեալ անձին ճառագայթը կը տեսնային, և Լուսաւորչին լուսափայլ հոգին ի լոյսն անմատոյց ցոլանալուն հանդիպելով, սրբասնեալ մարմինն «փառք ի բարձունս» երգով կ'ամփոփէին։

Արդարեւ այս անդնդային խորեր, և երկնաբարձ լեռները այնքան վսեմութիւն և սրբութիւն կ'ազդեն հայու մը հոգւոյն, որ կը կարծէ թէ երկնից կամարի մէջ կը շրջի, ամենայն քարինք լոյս կ'արձակեն, Աստուած կը շրջի հոն, ճառագայթներով լցեալ, անմահութեան բուրմամբ զմայլեալ, «խորին խորհրդով, գեղապանծ լուսով բերկրեալ, կենդանի կառօք, զօրօք հրեղինաց պարփակեալ, աջովն Յիսուսի պատուեալ, Գողգոթայի խաչելոյն տեղւոյն համանմանեալ»․ ինչպէս կը նուագէ հոգւով Յօհան Պլուզն իւր մեծ և սքանչելի քնարովն, «Լերինք ամենայն, այսօր ցնծացէք ընդ մեծապայծառ փառսն Սեպուհւոյ գերազանց լերին»․․․․։

Տեղ կայ, ուր մարդու սիրտն ու քնար քար կը դառնայ․ քար կայ՝ որ քար կտրած սիրտեր և խորտակեալ քնարներ կը շարժէ։ Ինչպէս երբ գտնուի մարդ տեսարանի մը մէջ, և իր չորս դին հէն ձայն քաղցրանուագ զինքն շրջապատող հազարաւոր բերնէ կամ գործքերէ մոփոխակի լսէ, կամ լուսաւոր երեւոյթներ, շարժմունք և թոմբիւնք յա-

ջորդաբար ցոլանան ի վեր և ի վայր, առջեւ ու ետեւ, յաջ և ի ձախ, կը շարժէ մարդն իր դէմքն ու աչերը լսելու և տեսնալու անոնց քաղցրութիւնն, անոնց հրաշալիք, այս վիճակ կունենայ Սեպուհի ուխտաւորն, թէ բարձրանայ ի բարձունս լերանց, թէ իջնայ յատակս ձորոց, թէ անցնի այրերու առջեւէն, թէ ջրի մը հանդիպի, թէ ժայռի մը և թէ քարամէջ բուսած ծառի մը։

Սեպհոյ ամենէն բարձր մասն է «Գոհանամք»ը, որոյ գլուխը շատ հեռու տեղերէ կ'երեւի. իսկ դեռ չէն մատուռներն են այդ լերան մէջն ու վրան՝ ՄԱՆԿԱՑ ԱՅՐ, ՀԱՆԳԻՍՏ Ս. ԼՈՒՍԱՒՈՐՉԻՆ, ուր ամփոփուած ու գըտնուած է մարմինն Աստուածարեալ. ՍԵՐՈՎԲԷՔ ՔԵՐՈՎԲԷՔ, կամ ՍԵՐՈՎԲԷԻՑ ՎԱՆՔ։ Ցանկալի վայր մի է նաեւ Ծաղկումարգ ըսուածը։

Այս լերան վրայ եղած ազգային սրբազան աւանդութիւն մը կայ, թէ սուրբն Տրդատ, որ իր վերջին օրերը ճգնութեամբ ընդ Աստուած լինելու նուիրեց, հետեւելով հետոց իւր և բոլոր Հայոց վարդապետին, լուսատուին, քակեց իր մէջքէն այնքան յաղթանակներով պսակեալ սուրը, որ ծառայեր էր ջնջելու Այրարատեան տան թշնամիները, ծառայեր էր ուղի բանալու Քրիստոսի աւետարանին, և բարձրացնելու յաղթական նշան Ս. Խաչին. այն դիւցազնական և ահեղ սուրը ի ձեռն Սուրբ Լուսաւորչին ձգեց

այս լերանց մէջ, որ չինկաւ գետին, այլ միայն կախման օդին մէջ, ի ձեւ խաչին, որոց շուրջը շրջանակեալ շող մը կը փայլի, որ լոյսն է լուսոյն մշտավառ կանթեղին Ս. Լուսաւորչին, որ նոյնպէս կը կենայ անշուան կախուած, անշէջ վառուած, երկուքն եւս կը տեսնուին աչաց արժանաւորաց: (*)

Ո՛ սար և խաչ Տրդատայ, ո՛ լոյս անշէջ մեր Լուսաւորչին, ես կը հասկնամ ու կը հաւատամ Ձեր խորհրդաւոր գոյութեան:

Ահա և սար երգը. «Խորհուրդ խաչելոյն գերահրաշ տեղւոյն Գողգոթայ ծածկապէս ի սմին լերին տեսանի, զէնն արքայական, սպանման գործի կենաց, արքային՝ ի կենաց գործիս նուիրեալ. որով փրկեցէ զմեզ յաւիտենից մահուանէ» — Ամէն —. Նշան և խորհուրդ փրկութեան յաւիտենից մահուանէ....:

Ցօհան Գլուզ, յաւիտեան անմահ քո երգն ու քնար, յաւիտեան օրհնեալ քո բան և յիշատակ: Ո՛վ քեզ նման, ոչ ոք քեզ նման կրցեր է շարժել այս ժայռեր, ոչ ոք քեզ չափ՝ շարժել մեր սիրտեր:

Աւագ վանքը երեք տաճար ունի, Ս. Աստուածածնի և սուրբ Կարապետի տաճարները փոքրիկ են, և կ'աւանդեն թէ՝ Ս. Աստուածածինը՝ Թադէոս Առաքելոյ հիմ-

---

(*) Տես ի Համով-Հոտով. երես 361. 362:

նածն է, իսկ մեծ տաճարն՝ որ է յանուն Ս. Թադէոսի Առաքելոյն, վայելչակերտ. և Ս. Կարապետինը՝ Ս. Լուսաւորչէն հիմնարկեալ կ՚աւանդեն։ Առանց գմբէթի են տաճարները, իսկ փայտեայ դուները՝ իրենց երկփեղկին վրայ ունին քանդակներ. Ս. Թադէոսի դրան վրայ քանդակեալ տասն պատկերք Առաքելոց, և ի մէջի Յիսուս, երեք Առաքեալք եւս ի ներքոյ՝ հանդերձ Պօղոսիւ, և յիշատակարան փորագրեալ խոչոր և երկարաձեւ երկաթագրով։ Վանքիս Ս. մասունքներ և ձեռագիր մատեանները իրենց յիշատակարաններով գրած ենք իրենց կարգին։

Ս. մասանց հետ կը գտնուի արծաթ. կլորակ տուփի մէջ ծրարուած ՏԵՂ-ՏԱՓ կոչուածը, ձեռքի մը չափ, մոխրագոյն փայլուն քար, որոյ վրայ նուրբ արուեստով քանդակուած կայ երկու արծուի, յաջմէ թագաւոր ի ձախն թագուհի, և ի կեդրոնին՝ մասունք կամ ակն դնելու տեղ մը, ուր Ս. Լուսաւորչի ակրայն գրած են եղեր, որ ինկած էր և տեղը պարապ մնացած։ Այս գործ հիանալի և աննման, կ՚աւանդեն թէ՝ Կոստանդիանոս ընծայած է մեր Տրդատին, կամ Սեղբեստրոս՝ Լուսաւորչին։ Շատ անցորդք և հնախոյզք յատկապէս հեռի տեղերէ եկած են զայս տեսնելու, և հիացեր են, շատ ալ ջանացեր են արծաթով կամ այլեւայլ խոստմամբ և հատուցմամբ հանել

զայն վանքէն, ինչպէս նաեւ հնարքներ ու հրապոյր ի գործ դնելով, սակայն չեն յաջողած ։

Բրոխորանեան տէր Յարութիւն քահանայն է վանահայր Աւագ վանից և առաջնորդ թէ֊միջ, որք են Արմուտանի, Կէրհանիսի, և Կամախու գաւառները ։ Մի հսկայ, պատկառելի, հարիւր երեք ամեայ, պարթեւ հասակ, սպիտակ և երկար մօրուք, ուժեղ բազկով, զօրաւոր ձայնով, ծանրախօս և լուրջ ծերունի մը, իւր տոհմը հարիւրաւոր տարիներէ ի վեր քահանայ և վանահայր և առաջնորդ են եղած բնակելով իրենց ընտանեօք այդ վանքը ։ Տէր Յարութիւն ունի զաւակներ, թոռներ, և թոռանց զաւակներ, որք առ հասարակ կը բնակին վանքը, թէ քաջ մշակ են, թէ քաջազէն, որով կրնան պահպանել վանքն Տէրսիմի աւազակներէն և այլեւայլ կողոպտիչներէ, երբեմն ալ զոհեր տալով առնլով. արդ֊արեւ այդ ամայի վայրը՝ իր չինութեամբ և սրբութեամբ պահպանել ամենայն չարչարանօք և չարեօք որքան գովութեան արժանի է, նոյնքան և զարմանալի է որ ազգայիններէն եղեր են և կան ոմանք որ կը չարանան և չարակամութեամբ կը խօսին ու կը ջանան հանել վանքը այդ անձանց ձեռքէն, և առաջնորդի, վարդապետի, կամ ժողովականներէ կազմեալ տեսչի ենթարկել, որպիսեաց ձեռքով միշտ խանգարմունք սեռնուեր են, իսկ

չինութիւն երբէք. մանաւանդ թէ՝ այդ գերդաստանին վարձատրութիւն ալ ընել արժանի է, որ իրենց կեանքը այդ սուրբ տան վրայ դնելով, անոր հետ կը պահպանեն ամբողջ սուրբ Սեպուհն և սրբավայր ուխտատեղիք, ուր վարդապետներ չորս օր չեն կրնար դիմանալ, և բան մը իրենք կողոպտելով պիտի փախչին և միացեալն ալ քրդաց և այլոց կողոպուտ տալով թերեւս:

Տէր Յարութիւն քահանայն այս վերջին տարիներս կորսնցուց իր աչաց տեսութիւնը. և Սահակ նահապետի պէս տեսայ զինքն երկրորդ ուխտիս՝ նստած ի մահճի, զաւակունք, հարսունք, թոռունք իր շուրջը,. մօտեցայ համբուրեցի աջը և օրհնութիւնը խնդրեցի: Ինքն ևս համբուրեց և օրհնեց: Ապա հարցուց թէ՝ գիտէ՞ արդեօք աչքը լուսաւորելու դեղ մը, — Ձեր աչքերը պիտի բացուին, հայր, պատասխանեցի, և լուսաւոր աչալեամբ զՔրիստոս պիտի տեսնէք: «Խոստովանիմ և հաւատամ. տաց նա հոգւոյ ամենայն զօրութեամբ. յոյս ունիմ զՔրիստոս տեսնելու, բայց քանի որ նա կամի մնամ այս աշխարհիս մէջ, աշխարհի լոյսն ալ կուզեմ վայելել, օրհնեմ եղբայր կամք տեառն»: Եւ ապա սկսանք հարցումներ: Մի կենդանի պատմութիւն է նա ամբողջ մէկ դարու, շատ երկիրներ շրջած, շատ նկանաւոր անձանց ծանօթացած, դէպքերու և անցքերու ճշգրիտ նկարագիրը կ'ընէր, իր գլխէն և ձեռքէն ան-

ցածները կը թուէր կանոնաւոր ոճով և եռանդալից , պարապ չէր շրջած , հարեւանցի չէր անցած , ամէն բանի խորամուխ և իր դատողութիւնն ու դիտողութիւնն ունէր իրաց վրայ , կ'օրհնէր զյիշատակ վարդապետի մը , որ զինքն էջմիածնէն խրատեր իր տեղը ղրկեր էր իր պատանեկութեան օրերը , ապա թէ ոչ՝ պիտի կորսուէի , կ'ըսէր , ոչ հոգւոյս և ոչ մարմնոյս յիշատակ պիտի մնար . . . եւն . ու մեծապէս կը գոհանար իւր զաւակաց և թոռանց վրայ :

Տէր Յարութիւնի որդին տէր Վրթանէս քահանայն այժմ կը վարէ հօր պաշտօնները :

Վայելելով այս օրհնեալ տան և օրհնող նահապետին շնորհալի հիւրընկալութիւնը , հեղեղատն ի վար կ'ընթանանք , երկրպագելով սրբազան հողին և քարերուն , կ'անցնինք վանքի ջաղացներէն , և տնկովի ծառոց պրակներէն , որպիսի նման են այս տապառաժներու մէջ , կը մտնենք Գառնի գեղը , կը տեսնենք Թըվկըներ գեղ , և կ'ելնենք դուրս ձորէն , քիչ մը յառաջանալով կը գտնենք մեծ պողոտայն՝ որ Երզնկայէն կուգայ Եփրատայ քովէն : Մնձուր՝ որ Տէրսիմի այս մասին անունն է , մեր ճակտին կը զարնէ իւր զովը , և մեր աչաց առջեւ կ'արձանանայ բարձրաբերձ պարսպանման սպիտակափառ ձիւնազարդ , որ իր վրայ ծագած մայիսի արեգակն արծաթափայլ կը շողշողացընէ և մեր բիբերը կը խաղտեցնէ : Մնձու-

րի այս երեսը որքան վեհ և ահաւոր՝ նոյն-
քան քնքոյշ և գեղադէմ է, ժայռեր և պա-
տառուածքներ ունի, կանանչներ և դալարիք
փռուած են միւս տեղերը։ Շէն և աւերակ
գեղերը բազմաթիւ կ'երեւան, և ահա կը
յիշեցնեն մեզ այն մեծ գաղթականութիւն
Հայոց, որք այս գաւառէն փոխադրուած
են ի Թէքիրտաղ, Կէլիպօլու քաղաքներ և
գիւղերը։ Այսպէս նաեւ քիչ մը յառաջ եր-
թալով պիտի տեսնանք Կամախի բերդաքա-
ղաքի ամայութիւնն, և անդին գտնուած
գեղերուն մինչեւ Ակնայ սահմանը, և նոյն
իսկ Ակնայ գիւղօրէից շատերուն փոխադ-
րութիլը Նիկոմիդիոյ կողմերը, ուր հաստատ-
ուելով Հայք՝ իրենց թողած գեղերու ա-
նունները իրենց նոր բնակած տեղերուն վրայ
դրեր են, որպիսի է Միջագիւղ կամ Օրթա
գեղ, Բաղչաճիկ կամ Պարտիզակ, եւն եւն.
և միեւնոյն անունները դեռ կը մնան հին
գեղերու վրայ։

Հեռուանց կ'երեւի մեզ մեր պատմութեան
մէջ անուանի անառիկ ամրոցն կամ բերդն
Անի, իր ետեւի կողմէն կ'անցնինք, աւերա՜կ
յորում կան սակայն շէնքերու մնացորդներ և
եկեղեցեաց, և հին մզկիթ մը իր մինարայով։
Աւերա՜կ, որ իր դիրքով զարմանալի է, ար-
դարեւ ամրոց անառիկ. աւերա՜կ, յոր պահ-
ուեցաւ գանձն Խոսրովիդուխտ Արշակունին
Արշակունեաց արքունի գանձերով. աւերա՜կ
որ կը խօսի անխօս մեր սրտին հետ, և Եփ-

բատին հետ, որ իրարու լեզուն կը հասկնան և իրարու վրայ կուլան։ Բերդին տակ, ձորաբերանը շինուած է այս աւանը, վտակ մը կը հոսի Մնձուրէն ի վայր բերդին ոտները թրջելով, և կը բաշխուի բնակչաց թաղը, արտերուն և պարտէզներուն, այս ջուրը կը բերէ իրեն հետ գարնան և աշնան առատութեան միջոցին՝ հնութեանց կտորներ, դրամներ, փոքրիկ կուռքեր, քարակներ, զորս կը հանէ աւերակաց մէջէն, կամ պահուած հողադարաններէն, և ջրոյն նուազման օրերը մանուկները կ'երթան կը ժողվեն, որոցմէ քանիներ տեսանք, և շատերը վաճառուած էին ու կը վաճառեն շրջող հնախուզաց։ Գլնձագործ ուսթա Յարութիւն, որ իր արհեստին բերմամբ կը շրջի քրդերու գեղերն ալ, շատ այդպիսի նիւթերը ձեռք բերած ու ձեռքէ հանած էր, ես գնեցի իրմէն փոքրիկ կուռք մի՝ կանացի, ոտները բեկած. և մի կարմիր քարակն՝ քանդակեալ մօրուօք, գլուխ մի սաղաւարտով, որ ունի նետ եւ աղեղն եւ մի աստղ եւս իւր վրայ, զոր երեք կողմ դարձնելով՝ երեք պատկեր կը ներկայացնէ, գլուխ մարդոյ, ձի և աքաղաղ։

Օդն անառողջ էր աւանիս, բայց գրեթէ տասն վայրկեան անդին մի գեղեցիկ թաղ կայ Տաճկաց, այգիներով եւ ծառերով, վայելուչ տուներով, հոս կը նստին հին տոհմականք Կամախու, բայց ամենէն աւագ

տոհմն է Մաղըր օղլիին, որ տակաւին իր բարձր ազդեցութիւնն ունի բոլոր գաւառին վրայ, կը յարգէ զինքն կառավարութիւն, կը վախնան իրմէն Քրդերը, բայց չէ գիտցած դեռ երկրին խաղաղ բնակչաց համակրութիւնն ու գոհութիւնը վաստկիլ, զի մերթ ընդ մերթ դժգոհութիւն եւ գանգատի ձայներ հանած է իւր դէմ, թէպէտ ինչպէս կառավարութիւն, նոյնպէս եւ ամէն անցուդարձ ընողներուն պատուադիր հիւրընկալ գտնուած է եւ քաղաքավար ոմն է։ Իր տունը աւանին մէկ կողմն առանձին շինուած է ճաշակով։

Եփրատայ ձախ կողմէն է մեր ուղին, կը հանդիպինք չէն եւ աւեր գեղերու, աւեր եկեղեցիներու, եւ միւս երեսը գետոյն կը տեսնենք նոյն տեսարանը։ ՎԱՍԻԼԻ կ'անուանեն քարի տակի մեծ գեղ մը, այս բառը՝ Ս. ԹԱԳԱՒՈՐՆ է, զոր յունացուցած են յետաքննակ յոյնք, այս գեղի բնակիչ Հայք իրենց հետ տարած են Թիքիրտաղ Ս. Թագաւոր եկեղեցին եւ խաչը, զոր ունէին աստ եւ այսպէս կը բացատրեն, թէ՝ այն բեւեռն է այդ Ս. խաչը, որով գամած էին Քրիստոսի խաչափայտին վրայ Պիղատոսի գրածը «ԹԱԳԱՒՈՐ ՀՐԷԻՑ». այս էր Քրիստոսի մահապարտութեան յանցագիրը, եւ որ եղաւ պաշտելի հաւատացելոց Ս. Թագաւոր, որոյ մի մասն է Պօլսոյ Գատը գեղի Հայոց եկեղեցւոյ Ս. Թագաւորն։

Լեռնակող է մեր ճանապարհը, եւ երե-
կոյեան իջեւանն ըրինք Հողխ գեղ, որոյ
բնակիչք Հայ-Հոռոմ են։ Հետեւեալ օրը ան-
կանոն եւ վտանգաւոր ճամբաներով կ'իջնանք
Ավչէն գեղ, Թողլով Եփրատը որ կը մտնէ
նեղումեղ կիրճերը, կորսնցունելով իր երեսը
բայց ոչ ձայնը, սոսկալի եւ ամեհի ժայռեր
պտոյտէ պտոյտ եւ խորէ խոր վիժելով նա-
զելին Եփրատը չարաչար կը հարստահարեն,
որ սակայն փշրուելով ու փրփրալով ազատ
եւ աւելի աղւորցած կելնէ դուրս քանի մը
ժամ յետոյ։

Ավչէն ծառազարդ է, եւ շէն գեղ մը ե-
ղեր է, բայց ա՛լ ինկած էր, իրմէն հեռի չէ
Խանի գեղ, որ ձորի մը մէջ 7—8 տունէ կը
բաղկանայ։ Խանիէն կելնենք դժուարին ել
մը, ուստի կերեւին ցիր եւ ցան գիւղօրայք.
սարսափելի է այս ուղին, Տէրսիմի քրդերու
որջ եւ ասպարէզ, ամէն քարի տակ սոսուեր-
ներ կերեւան, եւ կը սարսռի անցորդի ոս-
կորը, զի այն ինչ կը քալես, գնտակի մը
ձայն կելնէ, եւ ահա ինկած ես, կամ կո-
ղոպտեալ կամ դիակնացեալ։ Սակայն այս
տարիներ մեծ տարբերութիւն կայ, զի հե-
ռադիր, Թաթարի անցք, զօրաց անց ու
դարձը եւ լաւագոյն հսկողութիւնք հետ-
զհետէ անհետ կընեն այն չարերը ու չա-
րիքը. արդէն նոր պողոտայ մի եւս Երզն-
կայէն յԱկն եւ ի Խարբերդ կը շինուի, որ
ապահով կընէ երթեւեկն։

Այլեւս սպառած է Կամախը, անցած ենք Ակնայ սահմանը, կ՚իջնանք Բաղըrաաf skrk-ափն, աղեաց ձոր, որ կընայ ըսուիլ մահու ձոր, եւ անկէ ելնելով զուարճալի ջաղացքներու եւ ջրերու մէջէն կը բարձրանանք ԽՈՍ-ՏՕՕ լեռն, լեռն բարձր, ցուրտ, քարոտ եւ ահոտ. սքանչելի է իւր աղբիւրին ջուրը՝ անոյշ եւ սառն։ Արդէն քարի աշխարհի մինչեւ ենք, թէպէտ 1—2 գեղի պէս չէներ կը տեսնենք, բայց ամենեւին քարերու մէջ ենք։

Ակն նկարագրուած է Թորոս Աղբօր Ա. մասին մէջ։

Մայիս 28 է. մենք պիտի մնանք միջոց մը այստեղ, իբրեւ Ակնայ Առաջնորդ։

ԿԱՊԱՆ ՄԱՏԷՆ ԵՒ ԽԱՐԲԵՐԴ

Թորոս Աղբօր Ա. մասն Մալաթիայէն արեւմտեան գծով տարաւ զմեզ ի Խարբերդ, իսկ այժմ հիւսիսէն կ՚իջնանք։

Երզնկայի և Կամախի Եփրատը, որ այլ եւս Ակնցի է, կը տանի զմեզ Ակնէն, անցնելով Արաբկիրու Հայարնակ գեղերէն, որոց նկարագիրն եղած է, կը հանէ զմեզ ի Կապան-Մատէն, ուր մեր Եփրատը միացեր է արդէն Մշոյ կամ Բալուայ մեծ ճիւղին։ Այս այն ճիւղն է որ կը բղխի Բագրեւանդէն, մեծ մաս մի եւս՝ Բինկէօլէն, և ժողվելով Ալաշկերտի, Խնուսի, Մանազկերտի, Պուլանըխայ, Մշոյ, Կինճի, Ճապաղջուրի, և Բալուի լերանց ու

աւազանաց ջրերը, մէկալ ճիւղէն քանի մը պատիկ աւելի ճոխ և զօրաւոր կուգայ· կը գրկէ իւր քոյրը։ Այս ճիւղն է որ ի գիրս կ'անուանուի ԱՐԱԾԱՆԻ, այլ Մշոյ և միւս գաւառաց բնակիչներէն կը կոչուի ՄՈՒՐԱՏ, իսկ Բալուէն սադին՝ Բալուայ գետ, որ այլ եւս. Կապան-Մատէնի առջեւ կը կորսնցունէ իր անունը, և միւս ջրոյն անուամբ Եփրատ կամ Ֆրատ կը յորջորջուի մինչեւ ի Ծոցն Պարսից, ուր կ'երթայ լիացնել Ովկիանոսի արգանդը։ √

Կապան-Մատէնի առջեւ կոչտ նաւերով անցուդարձ կ'ընեն մարդն ու գրաստ դանդաղ և վտանգալից. ժամանակի կորըստեան հետ, ապրանաց, անասնոց, երբեմըն ալ մարդոց կորուստ կը պատահին։ Խորունկ է և ծաւալուն այս տեղի ջուրը. ո՞րքան պէտք կայ կամուրջի մը շինութեան. բայց որովհետեւ շոգենաւ բանեցնելու ալ խօսքեր կար ասկէ ջրին ընթացքին հետ. ուստի կը մնայ առանց կամուրջի. շոգենաւին շինուիլն ալ դիւրին չէ։

Կապան-Մատէն շատ նշանաւոր եղած է իբր երսուն տարի յառաջ. մեծ կուսակալ կը նստէր հոն. որոյ ենթակայ էր Դէրսիմ. Խարբերդն և Տիգրանակերտն՝ իրենց գաւառներով. մեծ քանակութեամբ արծաթ կը հանուէր ասկէ, բովերը կը կենան և հետքերը կը տեսնուին. դեռ տասն տարի յառաջ կըպեղուէր. այս հանքերու առթիւ գործաւորաց,

վարպետաց, առեւտրականաց, չահադի-
տաց կարի բազմութիւն մը կը բնակէր հոս
Յունաց, Հայոց, և Տաճկաց։ Ակնայ Ապու-
չեխցի Արփիարեան Հայ ամիրայք՝ ամիր կամ
տեսուչ էին հանքերուն, և իրենց ազդե-
ցութիւնը շատ մեծ էր թէ բոլոր գաւառաց
մէջ և թէ նոյն իսկ կուսակալին և ամենայն
պաշտօնէից առջեւ, զանազան արտօնութիւն
վայելեր են եղեր Արփիարները Օսմ. վեհ.
կայսրերէն իրենց գործունէութեամբ և հա-
ւատարմութեամբ. ոչ ոք կայ այն երկիրներու
մէջ, որ չ'գիտնայ Արփիարենց անունն. ու-
նին ադոնք իրենց ետեւէն թողած օրհնու-
թեան և բարութեան յիշատակները, ունին
սակայն և զիրենք անիծողներն։ Իրենց տու-
նըն յԱպուչեխ խիստ ընդարձակ և հոյակապ,
այժմ բոլորովին տեղն անյայտ, հրկէզ եղած,
այլ ցարդ իսկ մոխիրներու մէջէն կը գտնուին
գնով նիւթերը։ Ոսկին ու արծաթ, մարգա-
րիտն ու ադամանդ. ակրճանքն ու զարդ,
ծառայք և երիվարք համրանքով չեն եղած։
Անոնցմէ էր Մ. Գասպար ամիրայն, որ գը-
րեթէ վերջին փառքն եղաւ այդ տան. և որ
գտնուած է հռչակաւոր Օսման փաշային և
կայսերական բանակին հետ, որ Վանայ լե-
րանց ապստամբ Խան Մահմուտ և Խան Ափտա-
լը իրենց ցեղերով ձերբակալեց։ Այս անձն
պետութեան և թէ ազգին օգտակար ծառա-
յութիւն ըրած է, ի վերջոյ նորէն Վանը
դարձեր, և հոն կը հանգչի, հոն է իւր գե-

րեզմանը ։ Արփիարենց տոհմի մեծ ճիւղը կը ներկայացնէր Յարութիւն աղան, որ իր տունը փոխադրած էր Խարբերդու Մէզրէն. այժըմ հանգուցեալ, թողած է որդիք, որոց աւագն է Նշան էֆէնտին, յառաջադէմ կառավարութեան պաշտօններու մէջ։ Կան այլ և այլ մանր ճիւղեր ալ ցրուած աստ և անդ, և մաս մը՝ Ապուչեխի մէջ, այլ սակայն հին Արփին չունին։

Կապան-Մադէնի այժմեան կերպարանքը կարի տխուր է, քաղաքի երեք մասէն աւելի աւերակաց կոյտ մ'է. Յոյնք երբէք չեն միացած, որք թողած են հոյակապ և ոսկեզօծ եկեղեցի մը, իսկ Հայոց 100 տունք կը մնան, որք ունին Ս. Աստուածածին եկեղեցի մը շքեղ զարդերով, պատուական ընդարձակ շէնք մը, որ կը մնայ յաճախ առանց քահանայի. կար և մէկ եկեղեցի ամայի, վարժարան մը՝ առանց վարժապետի, Առաջնորդարան մը՝ որ կը ծառայէ հիւրերու ։ Իրենց Առաջնորդն կը նստի ի Չմշկածագ. և Չմշկածագու գայմագամն կը նստէր ի Կապան-Մադէն։

Ծանօթ է արդէն թէ Կապան-Մադէնը Տաւրոսի կողն է, կամ Տէրսիմին ոտքը. մենք Երզնկայէն ելնելով՝ Կամախէն և Ակնէն մինչեւ աստ շարունակ այդ լերան շուրջը և երբեմն ալ թեւոց վրայ կուգայինք. այս ժայռեր և կապոյտ կողերը գրեթէ ամէն տեղ զիրենք կը մատնեն թէ աստ հանքեր ու-

նինք կապարի, արծաթի, պղնձի. ինչպէս Ակնայ Ս. Փրկիչ վանուց առջեւ երբեմն բանուած ու ձգուած պղնձի հանք. և այս տարիները գտնուած ածուխի հանք, որ մօտ է Ակնայ՝ Ջմշկածագու Վարդենի գեղին տակ, Եփրատի եզերքը։ Կապան-Մատէնի օդը առողջարար չէ. ունի տեսակ տեսակ մրգեղէններ, և բանջարեղինաց ու մրգեղինաց մշակութիւնը յաջողակ է. առեւտուր, արհեստք դադարեալ։ Մարդն ու քաղաքը հոգեվարք էր։ Նեղ, քարուտ. զառի վեր և զառի վայր ճամբայ մը ունէր. սակայն այս տարիները շինուեցան. ուղեւորն կը հանդիպի խաներու և գիւղերու, և ապա կը հասնի Արփաւուտ գեղը. ուստի հաճոյական կ՚երեւի դաշտն Խարբերդու, էի մեծամեծ գեղերով, մշակեալ արտերով, վաստա՛կաւոր գեղացիներով։ Կապան-Մատէնէն ի Խարբերդ քաղաք կը տեւէ ութն ժամ։ Խարբերդի գիւղօրայք կամ հովիտն եր՛կու մասի բաժնուած է, Ուլ-ովա և Գուզ-ովա։ Մենք Մալաթիայէն Սորսորու վանք էկած էինք Ուլովայի միջով. իսկ այժմ կը հանդիպինք Գուլէի-վանքին, որ Գուզ-ովայի մէջ է։ Ուլովայի գեղօրայք աւելի արգասաւոր են և ծառազարդ և այգեւէտ քան զԳուզ-ովային։ Ուղղակի կ՚իջնանք Մէզրէն, որ քսան տարիէն աւելի է կառավարութեան կեդրոն եղած է ի դիւրութիւն գեղացւոց, քաղաքէն ժամ մը հեռի։

Բուն քաղաքը կը գտնուի լեռան մը ծուն–

կին վրայ, բարձրագիր. ուստի կը նայի ըն-
դարձակ հովիտին. օդն առողջարար, առե-
տուրն յաջողակ, ունի հին բերդ մի, որոյ
շէնքն ու պարիսպները դրուած են ապա-
ռաժի վրայ. բայց այս պատճառ մը չէ որ
Խարբերդը կոչուի Քար-բերդ, զի բազում
ուրեք կը գտնուին այդպիսի բերդերը, որք
սովորաբար կոչուած են կամ շինողին ան-
ուամբ, կամ գաւառին, աւանին անուամբ.
ինչպէս Վանայ բերդ, Կարսայ բերդ, Բաղ-
ուայ դերդ, Մուշեղկայ բերդ, Բա-բերդ,
Վահկայ բերդ, և այլն: Վերջին տարիներս
մեր Լրագիրներ և Թղթակիցներ իբրեւ նոր
գիւտ մը՝ փոխեցին Խարբերդի անունը և
ցարդ կը գրեն Քարբերդ, ես հետաքրքիր
եղայ և գտայ այդ քաղաքին կամ լեռան մօտ
ու ստորոտն՝ դէպ ի Գուզ-ովան, քաղաքի մը
դրից չափ ընդարձակ աւերակ մի շինու-
թեանց, որոյ մէկ կտորը դեռ կ'անուանուի
ԽԱՐ, և որ այժմ գեղ է Թրքաբնակ. այն տեղն
է Ծառուկ անուն գեղ մը, Հառսենիկ, Խոչիկ,
Ջախըրլի մրզայ, Էկոր Մեզրէ և Քորփէ գե-
ղերը, և իրենց մէջն ու շուրջը մեծամեծ շի-
նութեանց աւերակներ, ու հիմերը կը տես-
նուին: Քորփէցիք կը պատմեն թէ իրենց
գեղէն ներքնուղի մը կայ, որ բերդը կը հա-
նէ, և Էկոր Մեզրէի մօտերը նոյնպէս ստո-
րերկրեայ վիհեր բացուեր են երբեմն, որք
յատկապէս կերտուած են եղեր: Աւելի չեմ
ուզեր երկարել տեսութիւնս, ասկէ պարզ

կ'երեւի, որ Խար-քաղաքին կամ աւանին բերդն է Խարբերդ, և Խարի բնակիչքը ի ժամանակի պատերազմաց կամ ապստամբութեանց կ'ապաստանէին այս բերդը, և հոն կը փոխադրէին իրենց ընտանիք և կարասիքը. և վերջապէս Խարն ամբողջ փոխադրըւեր է ի բերդ, բնակութիւննին հաստատելով հոն. և շիներ են քաղաք, որ սակայն երբէք քաղաքի տեղ չէ իր բարձր և զառիվեր դիրքով։

Այս բացատրութիւնը ես հրատարակած եմ Արեւելեան Մամլոյ մէջ եւս, սակայն մեր գրագէտք տակաւին կը շարունակեն գրել Թարբերդ, փոխանակ Խար-բերդի, զարմանալի է։ Խորին զգուշութիւն պէտք է մեր գրողներուն, երկիւղած լինելու է և պէտք չէ որ յանդգնին փոխել տեղերու անունները, զի կրնայ շատ անգամ՛ մէկ բառ միայն մեծ լոյս մ'ընծայել պատմութեան. մանաւանդ մեր հին մատենագրութեանց, յիշատակարանաց, և ժողովրդեան բերնի մէջ երբէք լսուած չէ Թար-բերդ, կամ ըստ ոմանց՝ Կար-բերդ, կ'ուզէ Ինճիճեան լինի այսպէս կոչողն. կ'ուզէ Գաղանճեան, ոչ Կար-բերդ և ոչ Թար-բերդ, այլ ԽԱՐ-ԲԵՐԴ, և ահա ԽԱՐՆ, և ահա ԲԵՐԴՆ։

Խարբերդի շուկան և խաները բաւական ճոխ են. շէնքերու մէջ նշանաւոր են մզկիթներ, բաղնիքներ, Ասորւոց և Հայոց եկեղեցիք. և երեւելեաց տները. ջուրը առատ

չէ, բայց ընտիր և բաւարար։ Բերդն իր հընութեամբ՝ դեռ ամուր է և չէն տեղեր շատ ունի, կ'ըսուէր թէ բեւեռագիր ունեցող քար մ'ալ կայ։ Փողոցները լայն և նեղ, ել և էջ, տեղ տեղ մաքուր, բայց մեծաւ մասամբ անմաքուր. նոյնպէս են և բնակիչք, կենդանիներն, հագուստնին, խելքերնին հին և մթին, դժուարին է որոշել ունեւորն և չունեւորն. քաղաքակիրթն ու անկիրթն. բացի քանի մը ծանուցեալներէ։ Այդ տեղի Հայ ազգն որքան կրօնասէր և եկեղեցասէր, նոյնքան զարմանալի է տեսնել թէ՝ մասն մասն հերձեալ են, և չնչին խնդրոց համար եղած կան Բողոքական, Կաթոլիկ, Լատին. դարձեալ Հայ, բողոքականութենէ Լատին, լատինականէ Կաթոլիկ, դարձեալ Հայ. Հայ՝ և վերստին Բողոքական. քաղաքացւոց չորչոփ դպած է նաեւ գեղացւոց, որք մի և նոյնը կ'ընեն։ Լատինք ունին՝ փաթէրաներ, Կաթոլիկն ունի Գերապայծառ, Բողոքականք ունին Միսիոնարներ։ Այս վերջինները շատ են՝ և զօրաւոր։ Բաւական չքեղ են այդ այլակրօնից Առաջնորդարանք և Առաջնորդք. ունին եկեղեցիներ և վարժարանները, Կաթոլիկաց ու Լատինացը՝ Մէզրէի մէջ. իսկ Միսիօնարաց՝ քաղաքի մէկ կողմը եւրոպական ճաշակով ընդարձակ և մեծածախ շէնքեր. Գօլէճ Արմէնիան, զոր կը կառավարեն Միսիօնարք, ունի իր մէջը ոչ միայն բողոքականաց, այլ և Հայոց մանուկներէն, աղջիկ-

ներ ալ կը դաստիարակեն, և վարժարանը գիշերօթիկ է և ցերեկեայ։

Աստիք շարժում մը չունին դէպի կրթական յառաջադիմութիւն, թէպէտ հարուստ եկեղեցի մը կայ, որ հռչակաւոր ուխտատեղի է, և իրենց մէջն ալ ընչաւէտ մարդիկ կը գտնուին։ Ասոնք կը խօսին հայերէն։

Իսկ Հայոց վիճակը ողբալի էր արդարեւ։ Արդէն տեղացի բէկերէն ու կարդացողներէն՝ տգիտութեան թակը ծանրացած էր Հայ ժողովրդեան վրայ, որուն սովորած էին տանիլ, և յոյս ունէին թէ բարեխնամ կառավարութեան շնորհիւ պիտի անհետին այդ բաները, ինչպէս արդարեւ բաւական տարբերութիւն եղած է ցայժմ. սակայն իրենց մտաւորական և հոգեւորական վիճակին անյոյս կը թուէին։ Տեղ մը՝ ուր այնքան օտարազգի վարպետ որսորդներ կը գտնուին, հարկ էր հոգեւոր ժիր մշակներ և ծաղկեալ վարժարաններ ունենայինք, կարգով կանոնով ժողովներ, հաւատարիմ և ուղղամիտ գործիչներ, վարդապետողներ։

Հայոց Առաջնորդութեանց մեծագոյն վիճակներէն մէկն է Խարբերդ, և սակայն իւր հովիւներէն ոչ անձնադիր, ոչ դիւրիչ, ոչ ուղղիչ եղեր են, այլ կռուարարք, կեղեքիչք, ատեցողք սրբութեան, անհոգ լուսաւորութեան, անփոյթ կրթութեան. ոչ միայն չեն առաջնորդած, այլ գայթակղութեամբ լցուցած են այդ երկիրը։ Իրենց վարքը չինարար

չլինելով, եթէ երբէք խօսած ալ եղեր են բան մը, ազդեցութիւն չեն կրցած գործել. «Հան նախ զգերան յականէ քումմէ»։ Ի՞նչ շինութիւն կրնային ստանալ մի ծանօթ եպիսկոպոսէ, և անոր յաջորդող մի վարդապետէ, որք իրենց ուխտն առ Հայ, Սուրբ եկեղեցին, և անձնական առաքինութիւնը չկրցան պահել։ Դոքա երբեմն առաջնորդ էին Խարբերդի։

Աղ անհամեալք։

Ի՞նչ շինութիւն տեղացի վարդապետներէն, որք յաճախ և մէջ ընդ մէջ Առաջնորդ կամ Տեղապահ են եղած, և կամ վանահայր, բնակելով ի գիւղս և ի տունս և ցայսօր քարինք գայթակղութեան, վէմ գլորման եղած բոլոր ժողովրդեան և նախատինք Հայ կղերականութեան։

Ի՞նչ շինութիւն կրնային ստանալ մի այլ Առաջնորդ վարդապետէ, որ քահանայի մը մօրուք կ'ածիլէր այնքան չնչին պատճառի մը համար, որ՝ քաղաքական ժողովոյ Ատենապետին աքացի զարնելով, հանդերձ հայհոյութեամբ, բարձր սանդուխէ մը ի վայր կը տապալէր թաւալգլոր. որ՝ Ս. վարդապետին հետ կռուելով՝ հայհոյալից, «Գնա... կանաչը ես կը կապեմ գլուխդ» կ'ըսէր. որ՝ կառավարութեան մէջ և կուսակալին առջեւ Պ. վարդապետին հետ իրարու վրայ յարձակելով, միմեանց մօրուք եւայլն կ'անարգէին հաւասար անպատկառութեամբ. որ՝ Սուր Բարթողն իր ձեռքին և խելքին

գործիք բռած, կը դատապարտէին փեսայն եւ հարսն, աղջիկն ու իր նշանածն։ Ծանրածանր զեղծումներ կը գործուէին յանուն օրինաց. եւ բոլոր ոգէտ ժողովուրդը սատութեամբ ու Ազգասիրութեամբ, շող-մող պատրանօք եւ սպառնալեօք իր եռեւը կը ձգէր։ Նա չուսով ալ եպիսկոպոս պիտի լինէր։

Յետ նորա այժմ Ծգնաւորեան Սրբազանն է Առաջնորդ, որ բաղդատմամբ իւր նախորդաց՝ արդարեւ ճգնաւոր կը սեպուի. բայց անփոյթ եւ անպտուղ ոք է։

Ի՞նչ ընէ ժողովուրդը այսպիսեաց եռեւէն առաջնորդուելով, որոց ձեռքը լոյս չկայ, որոց հոտն անոյշ չգար։

Ծգնաւորեան Սրբազանի նախորդի օրումն էր մեր այցելութիւնը, զոր բազմեցուցած էին քաղաքին ամենէն անշնորհք թաղը, վարձեալ տան մը վերնայարկը։ Այդ Առաջնորդարանին մէջ ի զուր կարդացուեցան մեր տարած գրերը, եւ ի զո՛ւր՝ մեր խօսքեր։ Ոչ ոք էր որ լսէր, ոչ ոք որ հասկնար, ոչ ոք որ օրուան պահանջն զգար։

Կարի բորբոքեալ էր գլուխն, «Գինի նոր ի տիկ հին», եւ տիկն պատռեր էր։

Եթէ կային բանգէտներ, ծածկեր էին զիրենք։

Մենք անձամբ սկսանք ընդիր վիճակագրութեան, եւ քահանաներէն ոմանք, ու Ծէֆէրեան Գէորգ էֆէնտին եւ այլք օգնեցին։

Քաղաքի եկեղեցեաց մէջ ամենէն պայծառն

է Ս. Յակոբ. եւ ապա՝ Ս. Կարապետ. իսկ Ս. Նշան եկեղեցին ի Սիհամուտ Թաղ, գրեթէ ամայութեան կերպարանք ունէր։ Ս. Ստեփաննոս նոր էին նորոգեր ի հիմանց՝ ծանր գումարներ մսխելով, որ սակայն իր գմբէթով հանդերձ վերէն վար ճեղքուած էր, եւ դադրեցունէին պիտի հոն ժամերգութիւն։ Այս եկեղեցւոյ բակը կը չինէին կարգ մը սենեակներ, որ կրնար վարժարանի կամ Առաջնորդարանի յարմարիլ։

Վարժարաններն այցելեցինք. եկեղեցեաց սրահները փոշիներու մէջ նստած էին մանկունք. քանի մը երգ երգեցին սրտառուչ, որ կարծես ծանր բողոք մ'էր իրենց ծնողաց դէմ, քաղաքացւոց և ժողովականաց դէմ։

Խեղճ ու լքեալ մանկունք, իրենց տան քունջ ու պուճախէն հանուած գիրքեր մը կը գործածէին իբրև ընթերցարան. եւ ընթերցողքն էին 7–8 տարեկան փոքրեր. Թաթն ու ֆալախան ամէն վարժարանաց մէջ կար, և Թաթի մը վրայ սոյն բարոյականը արձանագրուած,

«Գանք և կշտամբանք վարուց ուղղութեան,
Կարգեալ ի խրատ բարուց մանկութեան»։

Հասկցա՞ք, ո՞ մանկավարժք և դաստիարակք, բան սորվեցէք «Մանկանց վարուց և բարուց ի խրատ»...։ Ս. Յակոբ եկեղեցւոյ բակը, նեղ սենեկի մը մէջ ցոյց տուին մեզ 14 հատ մաղաշ աղջիկներ, եւ մի հասակաւոր՝ նոյն սէուէն, որ կը կոչուէր Վարժուհի, տարեկան 400 ղրուշով վարձեալ։ Այս Թա–

ղի Հայք կարող անձինք են, և իրենց մօտ աչքի առջեւն է Մխիթարեան երկսեռ կըր-թարանն, և անոնց ժողովարանն, բաւական ալ տրամադիր կը տեսնայի զիրենք լուսաւո-րութեան և յառաջադիմութեան. բայց, վար-դապետ և վարժապետ չկայ, կ՚ըսէին. վար-ժապետք եւս՝ դրամ տուող չկայ, կը պա-տասխանէին. երկու կողմանց ըսածն ալ ճըշ-մարիտ էին, բայց ամուլ և անպէտ ճշմար-տութիւն։

Ս. Նշանի բակի վարժարանը անկախ էր, հոն վարժապետ մը ունէր իր առջեւ ծնրա-կապ նստեցուցած 25 ի չափ մանուկներ փո-չէթաթախ, և ինքն հետեւող էր Արիստոտէ-լի, ճեմելով դաս կուտար։ Մանուկ՝ մէյ մը գրքին վրայ, մէյ մը վարժապետին վրայ արագ արագ աչք կը տնկէր, կրկնելով անոր ըսածը մեքենաբար, և երբեմամբ անձին, մշտելով ընկեր զընկեր, և հեգնութեան ցոյ-ցեր ընելով վարժապետի ետեւէն. և ահա փայլակի պէս կը դառնար կը տեսնար վար-ժապետ, և կայծակի ուժով ձեռքի փայտը կ՚ի-ջեցնէր զարնելով խորտակելով անխտիր թեւը, թիկունք, ճիտ, քիթը, մէջքը, գլուխը, աչ-քը, բերանը։ Անշուշտ շատ մեծ՝ պատիւ կը գտնէր երեկոյ այն ջախջախեալ մանկանց ծը-նողաց առջեւ, որ կը կրթէր իրենց տղան։ Այս վարժապետը՝ ամէն մէկ տղայէն շաբա-թը տասն փարայ կ՚առնար, եւ այս էր իւր թոշակն. սակայն այդ մատաղները երգեցին

մի երգ մելամաղձոտ եղանակաւ · այն էր

«Ափսոս քեզ Հայոց խեղճիկ ժողովուրդ,
Ցիրուցան եղած անմեղ, անխորհուրդ,
Հարիւր ու հազար ցաւի գիմացաք,
Ձեր քաղցրիկ երկրէն դուրս·ու չդըրաք,
Հիմի ձեր հօր մօր գերեզման թողաք,
Տներն ու ժամերը ուրիշի տուաք...: »
Մանկունք, հերիք, կը խորտակէք սիրտս
... մանկունք ապրիք...:

Սմբատեան Ընկ. վարժարանն առանձին շէնքի մէջ էր. այցելեցի, տեսայ ընկերութիւնը, տեսայ կանոնները, տեսայ վարժապետներ, վարժարանի գրասեղաններ, և սրահի պատկերներ. հարկ չկայ ըսելու թէ միակ բարեկարգ և յուսալից վարժարան պիտի լինէր, որուն շատ ալ հոգ տարած էր ընկերութիւնն. բայց այդ օրերը ինկած էր. աշակերտաց երգեր լսեցի, իրենց կարգերը տեսայ, ուսմանց ցանկն ընթերցայ, և ուսուցչաց բացատրութիւնը լսեցի: Կ'արժէր որ այդ մեծ գաւառը ոյժ ընծայէր այս միակ յարկին, որ կրնար մրցիլ Միխոնարաց ջանքին դէմ, այլ աւաղ մարելու վըրայ եղած կանթեղի մը կը նմանէր: Մեր դիտողութիւնք եւ քաջալերութիւնք թողինք իրենց:

Խարբերդցւոց հագուստի եւ կահուց նիւթերը գրեթէ բոլորովին տեղական է. մանաւանդ երկրագործներունը. կտաւն, կապոյտն, մանխայն, եազման, կօշիկն, եւայլն.

թէ քաղաքը եւ թէ գեղերը արուեստաւոր-
ներ շատ կան . երկաթագործ , հիւսն , կա-
շեգործ , ոստայնանկք , իրենց մանրամասնու-
թեամբ ։ Հայոց ձեռքով բացուած էր գոր-
ծարան մը ի քաղաք . գործարան մը ի Մէզ-
րէ , Հայ գործաւորք եւ Հայ վարպետք կը
հանէին Շամի եւ Հալէպի ապրանաց տեսակ-
ներ բամբակէ եւ կերպասէ ։ Քաղաքի եւ
Խոյլու գեղի մէջ մեծ քանակութեամբ գո-
մէշի եւ եզան կաշիներ կը տաբաղին ։ Քար-
տաշութիւն , որմնադրութիւն , բրուտու-
թիւնն ալ անուանի է ։

Այս գեղեցիկ եւ ծաղկեալ աշխարհ , իւր
ժողովրդեան քրտնաջան աշխատութեամբ
արդաւանդ է . ոչ միայն հացի բերքերով այլ
զանազան հունտերու մշակութեամբ . որոց
համար ջանացի քիչ մը ընդարձակ տեղեկագ-
րել , գաղափարելով՝ որքան կարելի էր հա-
ւաստի աղբիւրներէ ։

Ափիոն , որ դեռ երեք տարի էր սկսած
էին , եւ այժմ աւելի յառաջ տարան , տարին
10,000 ոսկւոյ ։ Խօզայ եւ Թել աբրշում .
1,000 ոսկւոյ ։ Մուրք այծու եւ ոչխարի՝ 2,000
ոսկւոյ ։ Մուշտակցու աղուէս , կուզ , գայլ ,
նապաստակ՝ 5,000 ոսկւոյ ։ Կթուն՝ նուշ եւ
մէհլէպ՝ 2,000 ոսկւոյ ։ Մեղրամոմ՝ 250 ոսկ-
ւոյ ։ Ասոնք Թուրքիայէն դուրս կամ Եւրո-
պա կը տարուին . իսկ Թուրքիոյ զանազան
գաւառները կը ղրկէ Բամբակ եւ կտաւ՝
30,000 ոսկւոյ , Գինի՝ 500 ոսկւոյ , այնինչ

1,800,000 քաշ գինի կ'ելնէ, զոր ամբողջովին տեղացիք կը ծծեն. Մորթ դաբաղած, այծու և ոչխարի, 2,000 ոսկւոյ. Շուշմայի, կտաւատի, կեճէ կէրչէի իւղ, 1,000 ոսկւոյ։ Իսկ Իփէկլի և Թիրէլի կէզի և մանիսա, խէժ, գարի և ցորեն, եւն. 4,000 ոսկւոյ։

Ասոնցմէ զատ գաւառին մէջ կը մշակուին, ցորեն 1,200,000 Պոլսոյ քիլօկրամ. միւս բերքերն են գարի, եգիպտացորեն, գըլգըլ, բրինձ, սիսեռ, լուբիա, բակլայ և զանազան բանջարեղէնք և մրգեր։ Ընտանի կենդանեաց հօտք և ջոկք նուազ են, զի արօտավայրեր քիչ են, երկիրը բազմաբնակ և մշակեալ լինելուն համար. սովորաբար Ալաշկերտի, Կարնոյ և Մշոյ կողմերէն կը գնեն եզն, գոմէշ, խաշինք, իբր 5,000 ոսկւոյ։ Կաշի (չը բանուած), գոմէշի և եզան՝ 4,000 ոսկւոյ։ Տիգրանակերտէն, Հալէպէն, Այնթապէն զանազան պէտքեր, և մօտակայ գաւառներէն ալ՝ իբր 30,000 ոսկւոյ։ Ջուխայ, Ամէրիքան, Սուրճ, Շաքար, Կազ, Կլայեկ, Լեղակ, Գըրմըզ, Մանած, Պղինձ, Երկաթ, Թէօսէլէ, եւայլն. Եւրոպայի ապրանք՝ իբր 200,000 ոսկւոյ։

Աւելի մանրամասնութիւնք կը թողունք։ Հողերն մեծաւ մասամբ Բէկերու սեպհականութիւն էին և թափուն իրենց վրայ ըրած քիչ բացառութեամբ։ Գեղացիք առ հասարակ Մարաբայ էին, բայց հողատուրք մա-

լարաններ կը տային տէրութեան։ Կային Մեզրէ բնակեալ Ակնցի Հայք և քաղաքէն ոմանք, որ բաւական հողերու տէր էին եղած, և մարաքայ ունէին։ Խարբերդի բէկեր կամ հողատէրեր կատարեալ աւատներ են, և հին օճախներ ու վուճուհներ են, իրենց երկրագործներն ալ կատարեալ ստրուկներ, այնքան սարկացած էին որ չէին գիտեր թէ իրաւունք ունէ՞ն կամ կարո՞ղ էին ձայն ունենալ բողոքելու իրենց բէկերուն կամ տէրերուն ըլլանաց, և զրկանաց դէմ, զորս իբրեւ սովորութիւն և տիրական իրաւունք ի գործ կը դնէին գեղացւոց և անոնց ընտանեաց ու զաւակաց վրայ։ Աննըկարագրելի են և անասելի մեր իմացածները, սակայն նուազած են հետզհետէ և կը նուազին բարեխնամ կառավարութեան ջնարհիւ։ Ցաւալի էր տեսնել թէ այդ եղեռնագործ և սրբապիղծ անձանց առջեւն ու ետեւը հայեր ալ կը գտնուէին, իբրեւ գործիք և իբրեւ ընկեր։

Խարբերդու գեղերը տեղ տեղ ական բանալով (քէհրիզ) ջրեր հաներ են, որոց նմանն Վանայ և Սալմաստի կողմն ալ կ՚ընեն, թէպէտ տեղ տեղ ալ ինքնահոս առուներ կան։ ՍԵՒ ԳԵՏԱԿ կանցնի Ուլ-ովայէն, և ԱՐԾՈՒՐԱԿ գետակը՝ Գուզովայէն, որ կ՚ոռոգեն արտորայք, կը դարձունեն աղօրիք, և յարմարութիւն ունին գործարաններ բանեցնելու։

Ցորենոյ, գինւոյ առատութեան երկիր է Խարբերդ իւր գաւառներով։ Քաղաքի հողերը, և գրեթէ ամենայն գեղերը և մեծաւ մասամբ Ուլ-ովան այգիներով լի են, բայց շահ չեն գիտեր հանել. այդ-չափ անչափ և պտուղական գինին գրեթէ բնակիչներու մէջ կը սպառի, անոնչան է մերձակայ այլեւայլ գաւառները ղրկուածն վաճառուածն։ Դիւրին է գուշակել թէ արբեցողներ բազմաթիւ են, և իւր հետեւանքները շատ, մանաւանդ ձմեռուան պարապ օրերու մէջ։ Կռիւներ թշնամանքներ, և անվայել վարմունքներ՝ թէ ի խօսս և թէ ի գործս կը վարեն գիւղերնք յաճախ ի դատ, և տուգանաց կ'ենթարկեն։ Նոյնպէս այս երկրի Ազգային և դատական ընդհանուր խնդիրներ են յիշեալները, և աղջիկ ու կին յափշտակելու, առեւանգելու, հասի չհասի, և այլ զբաղումներ, որոց երեսէն շատ ալ դրամ կը մսխեն։ Առած մը ունին թէ՝ Աստուած Խարբերդցին ստեղծած ատեն հարցուցեր է. Ի՞նչ բանով գոհ կը լինիք երկրի վրայ, ի՞նչ կ'ուզէք որ տամ ձեզ։ Պատասխանած են. — Հաց, գինի, կին։ Արդարեւ կարծես այս երեք բառերէն զատ իրենց համար հոգ կամ փափաք չկայ. բայց կենաց այդ երեք պայմաններն ալ չարաչար կը վայելեն, ոչ իբրեւ Աստուծոյ օրհնութիւն այլ պատիժ։ Մարդ կրնայ ըսել թէ՝ էրիկ մարդերէն աւելի՝ կանայք և աղջկունք կարի աշխատասէր են, սխուռած դաշտին և այ-

գիներու մէջ արեւակէզ կը տքնին մշակութեամբ, խտիր չկայ մատաղաշին և տարեւորին, գեղեցկին և անգեղին, և իրենց սովորութիւնն է երեսնին պատատել նոյն իսկ դաշտին մէջը. և կոշտ ու անվայելուչ հագուիլ նոյն իսկ տներու մէջը. այսպէսով հանդերձ կը վտանգուի յաճախ իրենց համեստութիւնը բէկերէ, աղաներէ, և սրիկաներէ։ Գինիի չարիք խօսեցանք արդէն, և որ բաժին է նա յիշեալ երեք դասերուն։ Իսկ ցորենոյ համար, որ այսքան առատ է, կան գեղեր որ կարօտը կը քաշեն, և թէ աւելցած են՝ հետեւեալ տարին չ'ապրիր։ Բամբակն և միւս հունտերը կրնան ազնուանալ, բովանդակ երկրագործութիւնը քիչ մը դիւրացնելու կերպեր եթէ գործադրուին, այս գաւառը արագապէս չափազանց կը հարստանայ։

Մտածեր և գործադրել ձեռնարկած էին Ծովքէն — մեր Թորոս աղբօր լիճքէն, — վտակ մը բանալ ջուր հոսեցնելու Ուլ-ովան, որ շատ դիւրին և շատ օգտակար կը լինէր, բաւական ալ աշխատուեր էր, հորեր և ականներ բացուած էին պատերազմէն առաջ, բայց խափանեալ կը մնային։ Եփրատն ամենամեծ օգուտներ կրնայ ընծայել գաւառիս, որոյ ետեւէն առջեւէն ծովածաւալ կ'ընթանայ, և իւր այժմեան վիճակով ոչ միայն անպէտ կ'անցնի, այլ ծանր վտանգներ և վնասներ ալ կը գործէ։

Մշոյ, Վանայ կամ այլ գաւառաց նման բազմաթիւ պանդուխտներ չհաներ երկրէն՝ Խարբերդն, Թէպէտ կ՚երեւնան Թիֆլիզի և Կ. Պոլսոյ մէջ ցանցառ, բայց մեծաւ մասամբ Ատանայի կողմն կ՚երթան ի գարնան բամբակի և այլ մշակութեան կ՚աշխատին, և աշունը կը վերադառնան։ Մարդկային Ծննդոց աճումն կանոնաւոր է, ծեր և ալեւոր մարդ շատ կան. առոյգ, պնդակազմ, և առողջ են. հիւանդութիւնք Թեթեւ, ժանտամահ չկայ, հազիւ բժշկաց հետ ծանօթութիւն ու յարաբերութիւն ունին. անշուշտ իրենց քրտնավաստակ կենաց արդիւնքն է և կլիմայի շնորհքը. բայց եթէ մաքրութեան և քիչ մը առողջապահութեան զգուշութիւն գիտնան, ա՛լ աւելի բարեբաստիկ պիտի ապրին։

Երկիրը մեծաւ մասամբ դաշտային է. բայց իւր զանազան դիրքերն ալ ունի, ուստի և ըստ տեղւոյն տարբեր է կլիման։ Տեղ կայ որ ձմեռն մշուշապատ է, սառնամանիք կ՚ընէ, եւ ամառն՝ տօթագին։

Քաղաքէն քիչ մը վեր քարագագաթ մը կը ցուցնեն, զոր բուզլուֆ կ՚ըսեն, այդ քարին տակ գտնուած այրը խիստ զով է յամարան՝ և ջերմ ի ձմերան, ջրեր կը կաթին քարերէն և սառն կը կտրին. տապ օրերու մէջ այս սառոյցը կը գործածեն, և զուարճութեան համար քարայրը կ՚երթան ուտել և ըմպել։ Այդ տեղը կը գտնուի Նաեւ

Ասորւոց վանք մը, որ անուանի ուխտատեղի է, ուր հեռուստ կը դիմեն Ասորիք եւ քաղաքիս ու շրջակայից Հայք եւս կը յաճախեն։

ԽՕԹՆԱԿՆ՝ քաղաքի եւ Հիւսէյնիկ գեղի միջոցն է, ձոր մը՝ որոյ մէկ կողմի լերկ քարերէն եւ պատռուածքներէն ջրեր կը վիժեն իբր եօթն ճիւղ, հովոց եւ շուք տեղ մի է, աւազաններ շինած են, ուր զուարճանալու կ'երթան։

Հիւսէյնիկ գեղը ամենէն մերձ է քաղաքին, բազմահայ, մեծաւ մասամբ արուեստաւոր են բնակիչք, գրեթէ երկրորդ քաղաք մի է։ Նոյնքան եւ աւելի ծաղկեալ է Գազրիկ (քէսիրիկ) գեղ եւ այլ քանի մը գեղերը։ Մէզրէն, որ եւ կը կոչուի՝ ՄԱՄՈՒՐԱԹ-ՈՒԼ-ԱԶԻԶ, ուր կը նստի կառավարութիւն, եւ ուր այսքան տարիէ ի վեր թէ պաշտօնատուններ եւ թէ հարուստ եկաւորներու տուներ շինուած են, որոց մեծ մասն Ակնցի Հայեր են, խան եւ խանութ բացուած են, այլ դեռ չկրնար ըսել թէ Ես քաղաք եմ։ Դեռ գիւղ է արդարեւ։ Բուն քաղաքը նախանձելի ջանքեր ըրեր է ու կ'ընէ որ կառավարութիւնը իր մէջ փոխադրէ, սակայն չի յաջողիր, ընդհակառակն անխնամ ձգուած է. ոչ պահակ, ոչ ոստիկան, ոչ դատական եւ առեւտրական ատեան, եւ ոչ եւ այլն. որոց պակասութեան համար մեծապէս կը բողոքէին քաղաքացիք. դէպքեր ալ

յաճախ տեղի կունենային. արդարեւ կ՚արժէր ապահովութեան եւ խաղաղութեան համար բան մը ընել այդ քաղաքին, ուր այնքան ապրանքներ եւ ապրողներ կը գտնուէին։

Խարբերդը հետզհետէ իւր դիրքով կարեւորութիւն ստացաւ, եւ միւթէսարիֆութենէ վիլայէթի վերածուեցաւ։ Գտնուելով Տէրսիմին եւ իւր գաւառաց մօտ, կամ աւելի լաւ է ասել, ի մէջ Տաւրոսի՛ լերանց, ունի յարաբերութիւն այդ լեռնագօտիներու եւ լեռնամիջեայ բնակչաց հետ, կը համարուի կեդրոնավայր. ուստի կրնայ քաղաքակրթութիւն սփռուիլ յիշեալ երկիրները. ուր արդէն յառաջ բանակատեղի է եղեր, ինչպէս կը կենան դեռ մեծամեծ չէն եւ աւերակ զօրանոցներ, եւ այս տարիներ ալ կը խմբուին հոն ի հարկին զօրաց բազմութիւն։ Թէպէտ Տէրսիմին մէջը, ի Խոզաթ, նոր վիլայէթ մը կազմուեցաւ եւ Խարբերդի ինչպէս նաեւ Երզնկայի քանի մը գաւառներ անոր ենթարկուեցան, բայց մեծ գործողութիւնները կ՚ընէ Խարբերդ։ Բաղդատի ճանապարհին ալ իբրեւ պորտ կը նկատուի Խարբերդ. հոս կը միանան եւ կը բաժնուին Տրապիզոնի ու Կարնոյ ճանապարհը, Սամսոնի եւ Սեւազի ճանապարհ, որոց մեծ մասն կառուղի շինուած է, եւ մնացեալն ալ յառաջ կը տարուի փութով, եւ արդէն մինչ ի Տիգրանակերտ շինուած է ճանապարհ։

Խարբերդ հեռի է ցամաքային ճանապարհով՝ Ուսկիւտարէն կամ Պոլիսէն 260 ժամ, Սեւաստէն 60 ժամ. Մալաթիայէն 18 ժամ. Կիրասոնէն 60 ժամ (Շ. Գարահիսարով և Ակնայ վրայով). Կարինէն 60 ժամ (Երզնկայով, բայց 30 ժամ է Տէրսիմի միջով). Իսքէնտէրունէն, որ Հալէպայ նաւահանգիստն է, 80 ժամ. Մուշէն 26 ժամ. Տիգրանակերտէն 25 ժամ. Բաղդատէն 240 ժամ։ Ժամերը բեռնակիր գրաստի ընթացքով հաշուեալ են։ Իսկ Բալու, Չարսանճագ, Չմշկածակ, Ակն, Արաբկիր, Կապան մադէն, Արղընու մադէն Խարբերդի շուրջն են եւ միշտ անմիջական յարաբերութեանց մէջ իրեն հետ իբրեւ իւր մերձակայ գաւառներ։

Վանքեր։ Ի Խարբերդ չորս վանք կար Հայոց, երեքն Ուլովայի մէջ են, և կը կոչուին իրենց մերձակայ գեղերու անունով։

Ա. ՍՈՐՍՈՐՈՅ ՎԱՆՔ, Սորսորի գեղին մօտն է, Մէզրէէն մէկ ժամ հեռի, տասնի չափ գեղացւոց տներ կից շինուած են վանքի պարսպին, և տանիքները՝ վանքի տանիքին, մեծ տգեղութիւն և անշքութիւն է այս՝ վանքին համար, որոյ մէջ նստողներն են վանքին մարաններ իրենց ընտանեօք և անասնովք։ Վանքին սենեակները ապականութեամբ լի էին և աւեր դարձած. միայն երկու մեծ սենեակ կար վերնայարկ, շէնքն ամբողջ հողաղիւսէ են։ Տաճարը՝ Ս. Գէորգի անունով է, փոքր, անշուք, մթին, խորթին, խոնաւ,

նկուղի մը կը նմանի. եթէ չցուցնեն և չըսեն քեզ, կարելի չէ գտնալ դուռը, և ոչ հաւատալ թէ Ս. Տաճարն է այդ։ Միաբան, ժամասաց ոչ ոք կայ, ոչ աղօթող, ոչ խունկ, ոչ կանթեղ, ոչ պատարագ, ոչինչ վերջապէս։ Այս վանքս իբր թէ Սարգիս և Պետրոս վարդապետաց նախապապ քահանայ մը հիմնած ըլլալով, ասոնց ցեղին սեպհականութեան պէս համարուած է, և վանքին արդիւնքները երբեմն միութեամբ, երբեմն փոփոխակի, երբեմն գիրար յաղթահարելով՝ կը տիրեն. իսկ եթէ իրենցմէ զօրաւոր Առաջնորդ մը գտնուի, նա կը տիրէ, երբեմն ալ աշխարհականաց՝ բաժին աւարի կուտան։ Վանքին զբաղմունքն է երկրագործութիւն մարաբաներու ձեռքով. անասուն երբէք չունի։ 81 հատ ընտիր արտեր ունէր, ջուրն առատ, թափուր եղած չէին հողերը։ Վանքի պարըսպին մէկ կուշտն էր մեծ այգի և պտղատու ծառեր, ունէր նաեւ քանի մը հազար հատ բարդի ծառեր, որ հետզհետէ կտրելով ու աճեցնելով լաւ շահ կը բերէր։ Վանքին հասոյթն էր՝ իր արտերէն հարիւր քիլէ ցորեն, (1 քիլէն 56 հօխա է). իսկ Թեմական գեղերէն՝ 24 քիլէ ցորեն ու գարի, և 2000 ղրուշի բամբակ կամ բամբակի գին, իբրեւ պտուղի։ Վանքն ունէր եկեղեցական ընտիր զգեստներ և անօթներ, որ կը պահուէին ի Մէզրէ Պետրոս Վ. ի տունը. և մաս մը՝ ի քաղաք։

Վանքիս պարսպի դրսի մեծ դրան ճակա-

տին դրուած քարի մը վրայի արձանագրութիւնն է. «... Այս անեղին Աստուծոյ և անմահին շինեցաւ դուռս ի թվին Ջ. Կ. Ա. ի փառաւորչահութեան Շահ Աբբասին, ի Հայրապետութեան Տէր Ցվս. ով կարդաք, Աստուած ողորմի տասցէք աշխատողաց»։

Բ. ԴԱՏԽՄՈՒ ՎԱՆՔ. Դատեմ գեղին մօտ, չքեղ և կամարակապ գմբէթաւոր քարաշէն տաճար մի ունի Ս. Աստուածածնի անունով, կ՚աւանդեն թէ ի ձեռն Ս. Թադէոսի Առաքելոյն հիմնեալ, շէնքը հին՝ բայց անեղծ մնացած է։ Իսկ խուցեր և բոլոր միւս շէնքերն աւեր, կործանեալ, ապականութիւն տիրած էր ամէն կողմն, ոչ եկեղեցական կար և ոչ տիրացու. վանահայրն էր պառաւ տնտես մը, և տուն մը Հայ մարաբայ։ Թուրք մարաբաներ ալ կային, որոց կանայք և մանկտին լեցուեր էին վանքը. բայց բուն պահապանքն էին քանի մը խոշոր գամբռներ։ Ընտիր այգիներ և պտղատու ծառեր կան վանքին շուրջը. ունէր 150 քիլէ սերմամուտ արտեր՝ վանքին հողը, 60 քիլէի սերմամուտ արտեր՝ Դատեմ գեղին հողը, 15 քիլէ սերմամուտ արտեր՝ Խոյլու գեղին հողը. ամէնն ալ մարաբայի տրուած, և թափուր եղած չէին։ Այս արտերէն կ՚ստանայ վանքն տարին 100 քիլէ ցորեն, 50 քիլէ գարի, 100 հօխա բամբակ։ Ինն գեղ թէմ ունէր, որոցմէ կ՚ստանար պտղի։ Այս հասոյթները Առաջնորդարանին յատկացեալ էին։

Գ. ՋԱՐԴԱՐԻՋԻ ՎԱՆՔ. *Մօտ Ջարդարիչ գեղին և Իչմաին, ուստի կը բղխի առատ ջուր: Այս վանքը իւր պարիսպներով, խցերով և տաճարով աւերակ էր բոլորովին. Թէպէտ ունէր իր վանահայրն Կարապետ վարդապետ անունով, որ կը նստէր գեղը, և կը կուտէր ու կուտէր հասոյթները: Արտերէն շատը գեղացիք և դրացիք տիրեր էին. ունէր պարտէզներ, այգի և ծառեր, և թէմ՝ 24 գեղ: Արգեանց որքանութիւնը չկրցի իմանալ. այս վանքն ու վանահայրը Առաջնորդարանի ունօրէնութեան ներքեւ էր: Սուրբ տաճարն էր Ս. Արգլմնեհի անունով:*

Գ. ՂՈՒԼԷԻ ՎԱՆՔ. *Ղուլէ գեղին մօտ. Գուզովայի մէջ, և Մէզրէէն ու քաղաքէն 1 1/2 ժամ հեռի: Նայելով միւս վանքերուն՝ այս վանքը քիչ մը կը նմանէր վանքի: Տաճարը՝ Ս. Գէորգի անուամբ. և 14 կտոր սենեակներ ունի, հին և նոր, բաւական կոկիկ: Վանքին շրջապատները կային ծառեր և պարտէզ: 60 քիլէ սերմամուտ արտեր ունի, զորս կը մշակէ մարաբաներով, կը պահէ կովեր և խաշինք: Իբր թէ ֆէրման ունենալով՝ թափու բռած չէին հողեր: Արտերէն կ'ստանար 60 քիլէ ցորեն և գարի. 60 քիլէ ալ պտուղ. Թեմական գեղերն են 16: Վանահայրն էր անուանի Գէորգ Վ. Ծերունի, խորագէտ, հնարագէտ, բազմափորձ կամ փորձանք անձըն, որ վախճանեցաւ անցեալ ձմեռն: Իր եղբայր Տէր Բերովբէ քահանայն յաջորդած*

է իրեն, որ կը բնակէր վանքին մէջ իր՝ ընտանեօք և որդւովք։ Այս վանքը պատմութեանց մէջ կոչուած է Մովսիսավանք. Մըշոյ Առաքելոց վանքի Ս. Թարգմանչաց մահարձաններու նման բարձր խաչաքարեր ունի գերեզմանատան մէջ, որոց ոմանց վրայ արձանագրութիւնք և թուականք կան, զորս օրինակած եմ յիշատակարանաց կարգին։ Նոյնպէս՝ Ս. տաճարիս Նորոգութեան ժամանակ՝ 1839 թուականին, տուփով մը մասունք և փոքրիկ չիշով մը Ս. Միւռոն գրանուած էր Ն. Շնորհալւոյ կնքով զմուսած և մագաղաթի վրայ վկայագիր, Հեթում թագաւորի կնքով, Ռ. Հ. Ն. թվ. մի այլ մագաղաթ՝ երեք եպիսկոպոսաց կնքով, որոյ մանրամասնութիւն հրատարակած եմ Արեւ. Մամլոյ 1884 մարտ ամսաթուով, եւ յիշատակարանաց կարգին պիտի յիշենք։ Կորսուած էին այս բաները, մեք աղերս եւ սպառնալիք ի գործ դնելով, հազիւ գտնուեցան քանի մը բարեսէր անձանց ջանից շնորհիւ, որք էին Տէարք, Գէորգ Ճաֆէրեան, Մ. Սեդրաք Միսաքեան, եւ Առաքել Թիքիճեան։ Մեծաւ փափաքանօք կուզէի տեսնել այդ ցանկալի սրբութիւններ եւ համբուրել. պատասխանեցին, — Վաղ առաւօտ։ Եւ առաւօտ բերին փայտէ տուփ մը բաց, որոյ մէջ մասունքներ կային, եւ երկու կտոր մոմշոր. վրան դրոշմուած կարմիր մոմով կնիքներ Հեթում թագաւորին։ Մէկն պարապ էր,

իսկ միւս մոմչորի մէջէն պատառ մի հնագոյն թղթոյ եւ վրան խոշոր տառերով գրուած: (Օրինակն տես ի յիշատակարանաց կարգին): Գարապ մոմչորն ծրար էր այն մագաղաթին, որոյ վերայ գրուած էր վկայականն կամ վաւերականն Ս. Միւռոնի չիչին, եւ որ չիչին հետ կորսուած էր: — Ո՞ւր է մագաղաթն եւ չիչ: Պատասխան չեն տար: Գէորգ Վ. ի փորին գալարը կը բռնէ, կը դեղնի, եղբայրն ու եղբօրորդիք չփոթ մը ունին, երկիւղի մէջ են, կերթան կուգան, իրարու կը փըսփսան, եւ վերջապէս կ՚ըսեն — Կորսուած է չիչն եւ մագաղաթ: Կայծակ զարկաւ ըղեղիս, եւ նետ մը՝ սրտիս...: Իբր թէ վեց ամսէ ի վեր կորսուած են եղեր ու վարդապետին չեն յայտնած: — Ո՞ւր կը պահէիք, ըսի: Տարան զիս վարդապետի սենեակ, ուր պատի դարակի մը մէջ դրուած էին վարդապետին քթախոտի թէնէքէ կլոր երկար տուփեր, գավանօզներ, — Ահա ասոնց մէջ եւ այս տեղ դրուած էին. կ՚ըսեն: — Ո՞վ կը մտնէ այս սենեակը, — Ոչ ոք բաց ի վարդապետէն եւ մեզմէ, դուռն ալ միշտ կղպուած է: — Ուրեմն կորուստ չկայ, կ՚ըսեմ. կամ կը ծածկէք, կասկածելով որ մի՛ գուցէ հետս տանիմ. կամ վաճառեր էք բողոքականաց կամ կաթոլիկաց (*):

(*) Զի ադոնցմէ ոմանք գեղէ գեղ, տնէ տուն, և վանքեր ու եկեղեցիներ կը շրջին ձեռագիր մատեանք, կամ որ և իցէ հնութիւնք կը գնեն, ու կը ղրկեն ձեռքէ ձեռք մինչեւ Լոնտրա և այլ ուրեք՝ իրենց շահուն համար. այսպիսով բաւական աւարներ տարեր են գաւառներէն:

Կ՚ուրանան եւ չքմեղ կը ձեւանան վարդա-
պետեանք . կառավարութեան յանձնել կ՚ըս-
պառնամ զիրենք ։ Ցիշեալ երեք ընկերներս
կ՚երաշխաւորեն ։ Ես Զարսանճաքն էի , գրած
էին թէ գտնուեցան , եւ Տիգրանակերտէն վե-
րադարձիս տեսայ եւ համբուրեցի չիշն , որոյ
մէջ թանձրանալով Ս. իւղն՝ կիսոյ չափ մնա-
ցեր էր– և չիշին ձեւն ու չափը , կնիքներն ,
մագաղաթն օրինակեցի ։ Մեր տէրտէրի տղայք
ծախած էին , եւ ետ առած ։ Ո՞րքան համո-
զեցի որ կամ Ս. Էջմիածին , կամ ի Ս. Ե-
րուսաղէմ , կամ Պօլսոյ Ս. Փրկիչը ղրկէր պահ-
պանուելու համար . բայց անհնար էր ծե-
րունւոյ յամառութեանը յաղթել ։ Վախնամ
օր մը չկորսուին ։

Խարբերդի մէջ այս չորս վանքէն զատ ,
Գազրիկ գեղին կից բլուրի մը վրայ կար ա-
ւերակ մը Ս. Մամաս անուընով ։ Նոյն գիւ-
ղի բնակիչ բազմածանօթ եւ բարեպաշտօն
Մ. Ցօհան էֆ. Եաղճեանն ձեռնարկած էր
շինել մատուռն եւ սենեակներ , ուր կուզէր
հաստատել նաեւ վարժարան մը , բոլորը իր
ծախքով ։ Մեծագումար ստակներ մսխած է
Ցիշեալ անձն եկեղեցւոյ եւ վարժարանի հա-
մար , և շատ յիշատակներ ունի աստ և անդ ,
մանաւանդ իրենց գեղի հոյակապ եկեղեց-
ւոյ կառուցման և զարդարանաց ։ Կտակա-
գիր յօրինած և վաւերացուցած է Պատրի-
արքարանով. և Ս. Մամասայ շինութեան
համար բաւական ծախք ըրած , այլ թերի

ԱՂԲԱՐ հաւքին բնակավայր։ Ութն ժամ հեռու է Ծովք Խարբերդէն դէպ յԱրեւելեան հարաւ, Տիգրանակերտ գնալու ճամբուն բերանը։ Սոյն գծով կ'երկարին լեռներ դէպի Մալաթիա, որոց գօտւոյն վրայ կիյնան Կարկառ եւ Պուճախ։ Ծով՝ լերան վերայ եւ լերանց մէջ խնկամանի մը կը նմանի բաժակաձեւ. Ջուրը վճիտ՝ այլ քիչ մը լեղի, նաւակով 4 ժամ կը տեւէ իր երկայնքը եւ 1 ժամ լայնքը· իսկ խորունկ տեղերը մինչեւ 170 գրկաչափ է· Ջրերը թէ իր մէջէն կը բղխին եւ թէ շրջապատով լեռներէն մէջ կը թափին։ Ծովք կամ Կէօլճիւկ գեղը շինուած է Ծովքին հարաւային ափը, զարդարուած ծառաստուններով, ճիշդ իւր հանդէպն է կղզին կամ դղեակը, որ նախ թերակղզի է եղած կից այժմեան գեղին՝ ցամաքէն. բայց երբ հետզհետէ ջուրը կտրեր է ցամաքին պարանոցը, դղեակի բնակիչքը դուրս ելեր են եւ հաստատեր են արդի Կէօլճիւկ գեղը. ամէնքն ալ Հայ են. ծերունիք կը պատմէին թէ իրենք ծնած են ի դղեակն եւ մկրտուած ի Ս. Նշանի աւազանն։ Հազիւ 50 տարի կայ այս փոփոխութիւնը։ Լիճն զանազան թռչնոց հետ՝ ունի եւ քանի մը տեսակ ձուկեր, զորս ուռկանով կ'որսան ծովեցիք, յորս անբաւ կը գտնուի տեսակ մը մանր ձկանց, զորս կ'անուանեն Խըտուռ. եւ կը չորցնեն աղելով ու կը պահեն՝ ամբողջ մերձակայ գաւառաց բնակիչք։ Մենք ճաշակեցինք ձկանց

ամէն տեսակէն, խորովելով կրակետղի վրայ ու ծովեզերք թարմ թարմ, կերանք ու կերանք. բայց ինչո՞ւ չէինք կշտանար ... սուրբ և պատուական համ ու հոտ, Շնորհալուոյն կերած ձկանց զարմ և սերունդ։ Նաւակով քառորդէ մը հասանք ի կղզին, որ իսկապէս ապառաժի մը կտոր է, որոյ հողային մասերը լափեր է ջուրն. այս քարին վրայ կը միան որմունք փլած տաճարին Ս. Նշանայ։ Տաճարին սեմէն դուրս ցիր ու ցան քանի մը գերեզմաններ կը նշմարուին՝ կրօնաւորաց և քահանայից. անշուշտ շատ նշանաւոր անձանց ոսկերք եւս կային ամփոփուած, որք աննշմարելի են դարձեր։ «Հոգւոց» ըսինք այդ հանգուցելոց, և արտասուալից փափաքանօք համբուրեցինք քարեր որմոց և սեմոց Ս. տաճարին, յորս թռչունք բոյն դրած էին, և շարժումներ ընելով ձայն կ'արձակէին դէպ ի մեզ։ Ի՞նչ կ'ըսէին, ինչ կը ցուցնէին...։ Տաճարին կամարն քակուած, և քարեր գլորուած կային յայս և յայն կողմն, մանրերն ալ շաղախով մէկտեղ պաղաղ պաղաղ ինկած։ — Տխուր օրինակ Հայ ազգին կենաց։ Թէպէտ բան մ'էին, չէնքի մը կը վերաբերէին, բայց իրենց բուն տեղէն ինկած խումբ խումբ և ցրիւ. Թէպէտ անշարժ, անկենդան, բայց կը խօսէին կը հասկցնէին թէ՝ մեք վէմ ենք ապարանից, դղեկին, տաճարին, այլ աւա՜ղ, լռող ու վերցնող չունէին։

Շատ հետազօտեցի գրուածոց հետք մը գտնալ այդքան քարերու վրայ, հազիւ այս փշուրները ժողվեցի։ Տաճարի որմին աջակողմը փոքր խաչքարի մը վրայ փորագրուած ՅԾՏԿ Է ՍՈՒՐԲ ԽԱՉՍ։ ԱՄԸՐ...»։ Եւ Տաճարին արեւելեան որմին դրսի ճակատին վրայ դրուած լերջ քարի մը երեսը խոշոր խորագրով փորագրուած։

Ծոփաց հռչակաւոր դղեակն և իւր Ս. Ներշանայ վանքն՝ այսօր ծովակուր եղած լինելով, մեր տեսած բեկորներն ալ պիտի ծածկուին ջրով և անհետանան ընդ փոյթ, զի ջուրերը օրէ օր կ'աճին և կը բարձրանան. իսկ եթէ վտակներ հոսեցնեն ծովէն, մեծ գանձեր պիտի բացուին մեզ այդ ջրոյ տակէն։ Կէօլճիւկ գեղն է հայաբնակ, և բնակիչք կը կոչուին «Ծովեցի»։ Կար և մի գիւղ լճակիս մօտ քրդաբնակ, զոր կ'անուանէին «Քիւրդ Կէօլճիւկ», իսկ հայաբնակն՝ «Կավուր Կէօլճիւկ»։

Մնան բարով Թռչունները, Մնան բարով ձուկեր, քարեր և աւերակներ, Մնայ բարով Թորոս Աղբարը... ո՜վ միւսանգամ եւս տայր ինձ համբուրել և ողջունել զՁեզ։

Ես տեսայ կրկին այս սուրբ ծովիկը տարիէ մը զկնի, և կը տեսնամ միշտ զինքն ի սրտիս, և առ ինքն զիս....։

Երբ դարձանք ի Կէօլճիւկ, ուռկաններ ձգած էին վերստին ծովուն մէջ, ուռկան ինքնին էր ծովն, որ Հայ եզողի սրտերը կ'որսայ, Հայուն՝ որ միանգամ իր աչքն կամ ուշքը հոն ձգէ։

Կէօլճիւկի եկեղեցին շինուած է Ս. ՆՇԱՆ անունով, ունին և մաս մը Ս. Նշանէն, առ որ ուխտաւորք կը դիմեն շրջականներէ. բայց անշուշտ Շնորհալւոյ Ընդհանրականին մէջ յիշատակեալ Ս. Նշանը՝ Աթոռոյն հետ փոխադրած էին ի Հռոմկլայ։ Զարմանալի էր որ միայն երկու ձեռագիր աւետարան կրցայ գտնել, յորոց մինն գրուած էր Վարագայ քովի Արգելանոց կամ Ս. Գրիգորի վանքը։ Օրինակներ տես ի կարգի յիշատակարանաց։ Բայց ինչպէս կ'աւանդէին՝ թէ գրքեր և թէ այլ թանկագին բաներ Բարձրահայեաց վանքը կը պահպանուէին։

Նայելով պատմութեան մեզ աւանդածներուն, տարակոյս ունեցած են ոմանք թէ՝ Շնորհալւոյն հօր Ապիրատ իշխանին կառուցած դղեակն, կամ Գրիգորիսին ու Ներսիսին ծնած վայրն ու կաթողիկոսական աթոռն՝ չլինէր այս Ծովք-դղեակ. այլ զանազան յիշատակներէ և պարագաներէ կը հետեւցնեն թէ՝ Ապիրատին կամ Շնորհալւոյն Ծովք դղեակն պէտք էր գտնուէր Մարաշու սահմանին մէջ և Սեաւ սուրբ լեռնէն հեռու չլինէր. կամ՝ գտնուելու էր Ծօպլիններու երկիրներուն մօտ, եւայլն։ Սակայն ինչ-

այս յայտնի է, Մարաշու քովէր լիճ կամ ծովիկ չենք ունեցած և չունինք, բայց Խարբերդի այս Ծովիկը խիստ մօտ է Սեաւ լերան, զի Սեաւ լեռն է Աղձատաղ, որոյ վրայ գրած ենք Թորոս Աղբօր Ա. մասին մէջ, Մալաթիոյ հետ։ Աղձատաղի մէկ ծայրն կը վերջանայ Եազի-խան բուսած ընդարձակ ու ամայի դաշտավայրը, և Եազի-խանն Եփրատով բաժնուած է Խարբերդէն։ Մեր այս Ծովք ունի կարճ գծերով ճանապարհներ Սեւ լերան հետ հաղորդակցելու, աւելի կարճ Հռոմկլային հետ, մի օրեայ գնացիւք։ Աղձատաղը երկարօրէն կը ձգի մինչեւ Մարաշ. քեաճ՝ որ մօտ է Մարաշին, հեռի չէ Խարբերդէն. և զարմանալի չէ թէ Մարաշի տիրապետողաց սահմանն հասած լինի երբեմն մինչեւ մեր Ծովքն։ Նոյն իսկ Խարբերդը շատ յարաբերութիւն ունեցած է իբրեւ մերձաւոր՝ Կիլիկիոյ և Խաչակիր պետաց հետ, մինչեւ իսկ Եգիպտոսի սուլթանին, Հալէպի ամիրայից և Ֆրանկ իշխանաց, Անտիոքի և Եդեսիոյ տիրողաց հետ, ուրեմն կրնար խառնուիլ մեր Ծովքն յիշեալ տեղերու և տիրողներու անուանց հետ։

Ինչպէս կրնայ տեսնուիլ Մատթէոս Ուռհայեցւոյ պատմութենէն, և ուրիշ կողմով ալ նկատելով, Արեւելեան հիւսիսային և Արեւմտեան և Հարաւային Հայոց հետ հաղորդակցելու մեծ յարմարութիւն ունէր այստեղ։ Իսկ դղեակն՝ շինուած է իբրեւ ամուր դիրք

մը, և ապահով տեղը, պարսպեալ չորից կողմանց պարապաձեւ լեռներով և ջրով պատեալ, ինչպէս էր դիրքն Աղթամարայ իւր բերդով և տաճարով, յետոյ երկոցունց ալ ցամաքը կտրուած, դղեակն կործանուած. Թէպէտ Աղթամարն մեծաշէն և հոյակապ կը կենայ իւր տաճարով, և անհամեմատ է ծովն ծովկու, ժայռն ժայռիս։ Այսպէս շատ բերդեր կամ դղեակներ կան երեք կողմէն ջրով պատեալ, որ ի հնումն զօրաւոր կը համարուէր, և հոն կ'ապաստանէին իշխանաց քով՝ մեր եկեղեցական հովուապետք եւս։ Աստ նստելով հանդերձ՝ դիւրին էր վայելել պաշտպանութիւն Քրիստոնեայ իշխանաց, որ մօտ էին, ասոր Սեաւ լերան կրօնաւորաց և կրօնաստանաց այց առնել դիւրին էր նոյնպէս։

ԾՈՓՔ՝ յիշատակեալ պատմութեանց մէջ, երկու են, մին է սա, հին ՀԱՆԶԻԹին մէջ, միւսը Նփրկերտին, ուր մեր Շնորհալին չէ երեւցեր։ Այլ անշնորհք երեսով, վիթխարին հասակաւ և ուժով, Անգեղեայն Տորք. որ «որձաքարեր մատներով կը փշրէր, եղնգով արձուիններ կը քանդակէր վիմաց վրայ, և բլուրներ կը վերցնէր դնէր»։

ԽԱՐԲԵՐԴԻ ԱՌԱՋՆՈՐԴՈՒԹԵԱՆ ԹԵՄՔ
ԿԱՄ ՀԱՅԱՐՆԱԿ ԳԻՒՂՕՐԱՅՔ

ՔԱՂԱՔ ունի 4 եկեղեցի։ Ա. Մ. Յակոբ, որոյ տարեկան հասոյթն իբր 4000 ղուրուշ

ժողովրդեննէն։ Բ. Ս. Կարապետ, հասոյթ 5000 ղուրուշ ժողովրդեննէն, բաղնիքի մը չորս բաժիննէն մէկն Ս. եկեղեցւոյս, երեքն տաճկաց է, որոյ արդիւնքէն՝ 2000 ղուրուշ. մէկ պարապ տեղ մը և մէկ խանութ ևս ունի, որոցմէ արդիւնք չառնուր. կալուածագիրք երկու Հայ մեծատանց վրայ են։ Գ. Ս. Ստեփանոս, հասոյթ 1500 ղուրուշ ժողովրդենէ, և 450 ղուրուշ մէկ խանութէ։ Դ. Ս. Նշան, հասոյթ 1000 ղուրուշ ժողովրդենէ, 600 ղուրուշ բաղնիքէ մը, 600 ղուրուշ երեք և կէս խանութներէ։ Իւրաքանչիւր եկեղեցւոյ սրահը ծաղկոց մը կայ մանր մանկանց, որոց թիւն էր 150, և աղջիկ՝ 50։ Քաղաքի մէջն է Սմբատեան ընկերութեան վարժարանն, որ ունէր աշակերտ 70, տարեկան ծախքն էր իբր 25 ոսկի, ընկերութեան բաժիններէ և հանգանակութենէ։ Իսկ միւս ծաղկոցներու տարեկան ծախքը 3850 ղուրուշ, զորս կը հոգային եկեղեցեաց հասոյթէն, թոշակէ, բարեպաշտօն ոմանց նուիրատուութեամբ ևայլն։

ՀԻՒՍԷՅՆԻԿ գիւղ. 1 եկեղեցի, Ս. Վարդան։ Վարժարան երկսեռ՝ Հայկեան և Վարդանեան, ծախք վարժարանին տարեկան 2100 ղուրուշ, եկեղեցիէն և Հայկ. Ընկերութենէն։ Աշակերտք՝ 100 մանկունք, 60 աղջիկ։ Տունք Հայոց 418։

ՄԷՋՐԷ. — ՄԱՄՈՒՐԱԹ-ՈՒԼ-ԱԶԻԶ. որ է կառավարութեան կեդրոն։ 2 եկեղեցի, Ս.

*Աստուածածին և Ս․ Սարգիս։ Տունք Հա-
յոց 246։ Վարժարան 2-3, կը բացուին ու
կը գոցուին․ աղջկանց համար ալ կար, նոյն-
պէս բաց ու խուփ։ Երկսեռ աշակերտացը
200էն աւելի, և եթէ ծախք ընէին՝ 4800
ղուրուշ որոշեր էին՝ եկեղեցիներէ և թօշակ-
ներէ։*

Վերին Մէզրէ.	1 Եկեղեցի	Ս. Լուսաւորիչ	Տունք Հյց.	14
Սորսորի.	»	Ս. Կարապետ	»	173
Եղէգի.	»	Ս. Գէորգ	»	126
Պէտրիկ (Գազրիկ)	»	Ս. Աստուածածին	»	314
		ունի վարժարան մը 170 աշակերտօք		
Մարենիկ	»	Ս. Գարսամ	»	97
Սարայ	»	ոչ գոյ	»	44
Ղուրբաթ Մէզրէ	»	Ս. Կիրակոս	»	6
Հողէ	»	Ս. Գէորգ	»	178
Մուրի	»	Ս. Աստուածածին	»	57
Ծէմսի	»	Ս. Աստուածածին	»	48
Արօսիկ	»	Ս. Գէորգ	»	40
Ախուր	»	Ս. Աստուածածին	»	36
Խանադիկ	»	Ս. Աստուածածին	»	20
Տըզաչի	»	Ս. Փրկչ. և Աձձին	»	80
Գօնազ ալմազ	»	Ս. Աստուածածին	»	34
Վարդենիք	»	ոչ գոյ	»	7
Սարը զամբօ	»	Ս. Աստուածածին	»	80
Հաւուկ	»	Ս. Աստուածածին	»	18
Խըրաչ	»	Ս. Գէորգ	»	38
Մունզար օղլու	»	Ս. Մինաս	»	79
Ալամիսիկ	»	Ս. Գէորգ	»	18
Վերին Խօխ	»	Ս. Աստուածածին	»	140
Վարի Խօխ	»	ոչ գոյ	»	15
Խարմրի	»	Ս. Թորոս	»	90
Տնթիլ	»	Ս. Սարգիս	»	108
Խերխիկ	»	Ս. Գէորգ	»	40
Փարչանջ	»	Ս. Փրկիչ	»	220

Վարդաբիլ	1	եկեղեցի	Ս. Գէորգ	Տունք Հյց.	61
Թլանցիկ		»	Ս. Սարգիս	»	17
Եէնիջայ		»	Ս. Աստուածածին	»	16
Քէյլի		»	Ս. Կիրակոս	»	30
Մօլլա-քէնտի		»	ոչ գոյ	»	2
Գեղ վանք		»	Ս. Նշան	»	38
Երդմնիկ		»	Ս. Աստուածածին	»	60
Գասեմ		»	Ս. Աստուածածին	»	200
Խոյլու		»	Ս. Ստեփաննոս	»	279
Այու պապի		»	ոչ գոյ	»	3
Քարդարիչ		»	Ս. Խաչ	»	30
Իշման		»	Ս. Նիկողոս	»	160
Աղբնոսի		»	Ս. Կարապետ	»	60
Քունկ		»	Ս. Փրկիչ	»	190
Կէօլնիւկ (Ծովք)		»	Ս. Նշան	»	60
Նազրակ		»	Ս. Մինաս	»	42
Ընկըզիկ		»	ոչ գոյ	»	4
Հանի սէլի		»	Ս. Սարգիս	»	18
Ակվան	2	»	Ս. Գէո. և Ս. Սարգ.	»	58
Հարսէնք		»	Ս. Աստուածածին	»	37
Իբիլ		»	Ս. Մամաս	»	14
Ծառուկ		»	Ս. Սարգիս	»	25
Արփաւոս		»	Ս. Գէորգ	»	70
Ջօբալի		»	Ս. Գէորգ	»	40
Դուլայ		»	Ս. Աստուածածին	»	200
Բզմըշէն		»	Ս. Աստուածածին	»	210
Ջօրչիք		»	Ս. Գէորգ	»	60
Արզուրուկ		»	Ս. Աստուածածին	»	30
Այվօն		»	Ս. Աստուածածին	»	120
Հաքուսի		»	Ս. Աստուածածին	»	180
Քօրփայ		»	Ս. Գէորգ	»	175
Գառքնկերս		»	Ս. Թովմաս	»	32
Սինան		»	ոչ գոյ	»	8

Վարժարան չնշանակուած գեղերէն ոմանք ի ձմերան կը ժողվեն իրենց տղայք ախոռ–

ներու մէջ, կամ յարմար տեղ մը, և կը կար-դացնեն, շատերն այդքան ալ չունէին։ Ցան երեք գեղերու Հայք՝ Բողոքականներ ունին իրենց մէջ, վեց գեղեր՝ Կաթոլիկ կամ Լա-տին ունին։ Թուրք՝ գրեթէ ամէն գեղերու մէջ կայ. իսկ Ասորին՝ ի քաղաք, միւս տե-ղերը աննշան են։

ԶԱՆԿԱԾԱԳ

Օգոստոս 11, մեկնեցանք Խարբերդէն։ Գուզ-Օվայէն է մեր ճանբան, որ յետադարձ մը կը համարուի. զի աստի ուրիշ գծով մը կը դառնան Կապան-Մատէնի և Արաբկի-րու Օվայի, ու Ակնայ մէկ մասին ետեւը, ուր կ՚իյնայ Զմշկածագն և իւր գեղերը։ Գուզ-Օվան՝ որ Ուլ-Օվայի նման քնքոյշ և զարդա-րուն չէ, սակայն ունի մեծամեծ և խիտ գե-ղեր. արտօրայքը թէպէտ քարուտ, այլ շատ բարեբեր։ Հնձոց օրեր լինելով, գեղացին իր ամբողջ ընտանիքով տարածուած էր դաշտին մէջ, ուր կնոջ աշխատութիւնը շատ է՝ քան արանց, և մանր մանկտին հորթիկներու, ոչ-խարաց, և քուռակներու հետ խառնուած կը թռվռայ, կը հսկէ, կ՚երգէ և կը զուարճա-նայ։ Աշխատութեան և անմեղութեան քա՛ղցր տեսարան...։

Աշվան գիւղն եղաւ մեր իջեւան, որ Գուզ-Օվայէն դուրս է, Բալուայ Ջրոյն—Եփրատին վրայ, և բարձր դիրք մը ունի, բեղմնաւո-

րութեամբ անուանի, որ ունէր նաեւ շատ պտղաբեր ծառեր ։ Գեղին հողերը Խարբերդ-բնակող ակնցի քանի մը Հայոց սեպհականու-թիւնն էին, որ թթենիներ ալ տնկած ունէին. և շերամ կը մշակէին, ճաշակով տուներ շի-նած էին ։ Գեղիս սեխն ու ձմերուկն հռչակ-ւած է համեղութեամբ ։ Շնորհքով քահանայ մի կար հոս, Տէր Կարապետ ։

Գետն սահմանագլուխ է Խարբերդին, ո-րոյ միւս երեսը Չմշկածագի հողն է, կամ Տէրսիմի. քրդերը յաճախ կ'անցնին ջուրէն և ասոնցմէ ոմանք կը կողոպտեն Աշվանցիները տանց և արտերու մէջ ։ Գեղիս Թորոս քահեան նոյն տարին աղէտ մը անցուցեր էր ։ Իբրեւ ունեւոր և խօսքի տէր մարդ՝ որոշուած է եղեր քրդերէն որ վերցնեն զինքն և տունը աւա-րեն. Գիշեր մը յանակնկալս կը պաշարուի իր տան մէջ. և Թորոսն այլ ոք կեղծելով ինքզինքն, և իբրեւ կամեցող Թորոսի կորըստ-եան, կ'սկսի ինքն հայհոյել զԹորոս քահեան, ու կ'օժանդակէ քրդերուն որոնելու զինքն. յարկէ յարկ, ծակէ ծակ որոնելու միջոցին, կրցեր է ճարտարութեամբ խաբել և ծած-կել իր անձն. լուսոյն դէմ չարագործներ կը մեկնին, ժամադրելով ուրիշ գիշերուան մը համար. բայց Թորոսն այլ եւս տունը չէր պառկեր ։ Դարձեալ այս գիւղէն եօթն տա-րու աղջիկ մը յափշտակեր էին չարագործք և ջրէն անդին անցուցեր էին, վեց ոստիկան և հարիւրապետ մը գեղացւոց հետ ջրէն ասդին

կեցած սպառնալեօք չարագործներէն աղջի-
կը՞ դարձուցեր էին ծնողաց · որսացեալ գառ-
նուկը դողասարսափ ծնողաց գիրկն ինկած
էր , մահու երկիւղի մէջ : Այսպիսի դէպքեր
Աչվանցիք և քանի մը այլ գիւղացիք կը պատ-
մէին պարզախնութեամբ :

Մտիկ ընելով գեղացւոց , յուսադրեցինք
զիրենք բարեխնամ կառավարութեան անու-
նով . և առաւօտ ելանք մեր ուղին : Թէպէտ
թանձր և կոշտ նաւեր կային , բայց ես որո-
շեցի հունէն անցնիլ . քանի մը կարիճ երի-
տասարդներ ջուրը մտան , և մենք հետեւե-
ցանք անոնց ընկղմելով և յառնելով : Օրհ-
նեալ ջուր , որ այնքան բարութեամբ և փափ-
կութեամբ վարուեցար հետս : Հոտ կուգար
իրմէն . հոտ մահու և անմահութեան . Ջուր՝
որ կը բերէր իր հետ դրախտի ծաղիկ , և օ-
ձու չալիկ . Ջուր՝ որ կուգար Պայազիտէն ,
Ալաշկերտէն , Խնուսէն , Մանազկերտէն և Մու-
շէն , որ կրեր էր դիակներ , խառնուեր էր
արիւններ , և բաղադրուեր էր աղի ու դառն
արցունքներէ : Արցունք մ'ալ իմ աչերէս :
Ջուր՝ սակայն , որ ունէր և կը նուիրէր յոյս .
թէ կ'անցնին չարիքներ , ինչպէս կ'անցնին
իմ ալիքներս . և ետեւէ ետեւ մաքուրն և
կենդանին կը յաջորդէ , բաւական է որ Ակն
անսպառ հոսէ , կեանքն իւր ընթացքը չ'կա-
սէ , վտակն իր ճամբան և իր տեղը չ'փոխ-
խէ :

Գետոյն միւս երեսն է Աչկան կամ Աչ-Գա-

նի գետը, դաշտաղիր։ Վտակ մը կուգայ ուղղակի Զմշկածագ քաղաքէն, մարդ առանց առաջնորդի կրնայ այս վտակին հետօք ուղղակի քաղաքը երթալ, որոյ շուրջ գեղեր կը գտնուին, նայելով իրենց կ՚անցնէինք, շնորհքով չէնքեր կան գեղերու մէջ։ Հողն ու մարդը աւելի կայտառ են այս կողմը, բայց Տէրսիմցիներուն ոտնակոխ, ճամբան վտաթար է ու աւեր։ Զորս ժամէն մտանք Զմըշկածագը, որ ունի զարդարուն պարտէզներ. զուարճալի ձորեր, ցիր և ցան մեծամեծ և մանր քարերով, կարգ մի եւս բարձրացած ժայռերը պարսպաձեւ, բրգաձեւ, և քաղաքին հանդէպ շատ մը շինուած քարայրեր, Բէկ օղասի, Բայրամ բաբա, ևն. անունով։ —ինչե՞ր են տեսեր, ինչեր անցուցեր այս այրերը։

Առաջնորդարանը իջանք, բայց հոգեվարք էր այդ յարկը, ուստի իրիկուն Իգնատիոսեան Միքայէլ էֆէնտիի տունը իջեւանեցանք. և ամէն ցերեկները ընդունելութիւնք, տեսակցութիւնք և մեր գործքերը կուգայինք կատարել Առաջնորդարանը, ամէն րոպէ նայելով սրտատրոփ երկիւղիւ կոտրած գերաններուն, փտած նեցուկներուն և խարխալեալ պատերուն. մանաւանդ այն ժամերուն, երբ մեծադղորդ գոչմամբ կը ժողովէին ի նիստ Ազգային ժողովները և իրենց արժանաւոր Առաջնորդն Տ. Պետրոս Վ. Ներկարարեան, մարմնով և ձայնով արդարեւ գե-

ռազանց անձին նախագահութեան տակ, պոռչտելով իրարու դէմ, մէկզմէկ նախատելով, որոց բոմբիւնէն կը սարսէր և փոշի կը թափէր դողդոջուն յարկն։ Անշուշտ իրաւունքը միշտ հուժկու և շատ բոռացողին կը մնէր։

Քաղաքիս փողոցները և շուկան խառն ի խուռն են, բայց բաւական կանոնաւոր շէնքեր կը գտնուէին, ամենէն շքեղ և ձեւաւոր շէնքն էր Հաճի Թահար բէկի տունն. և ինքն էր բոլոր բէկերէն աւագագոյն և քաղաքավար. ինքն էր ամենէն աւելի հողեր և գիւղեր ունեցող, երկրի բարեաց եւ այլն հեղինակ, որ ունէր զինքն յարգողներ, այլ բազմաթիւ եւս էին դժգոհներ և հակառակորդներ։ Քանի մը այլ Բէկեր ալ կային. և քանի մը Աղաներ, որք նոյնպէս հողատէր, գեղատէր էին, և գեղացի մարաբաններ՝ իրբեւ իրենց ճորտեր. գրեթէ ամէնքն ալ երեսանց փափագող էին բարեկարգութեան. բայց ամէնքն ալ իրենց պաշտպանութեան տակն ունեցեր էին դատապարտելի մարդիկներ։ Այլ դեռ Մալաթիոյ և Խարբերդի անուանիներէն բարի էին առքա։ Այս երկիրը յաճախակի վնասներ կը կրէր նաեւ Տէրսիմի քրդերէն, որոց հետ խառն է բընակութեամբ, և քաղաքիս մէջ կային թէ բընիկ և թէ գեղացի անձինք որ կը ցուցնէին զիրենք միականի, ոտնակոտոր, թեւահատ, երեսը կտրուած. ևն. որ չարագործներէ խեղճացած էին ընդհանրապէս։

Քաղաքիս արուեստներն եւ առուտուրն խիստ սահմանաւոր էր · եւ կառավարութիւնը՝ Միւտիւրութիւն, Կապան-Մատէնի գայմագամութեան տակ, աստ պաշտօնատուն չ'կար ։ Յետոյ առանձին գայմագամութիւն եղած է, եւ այժմ Տէրսիմի-Խոզադու վիլայէթին ենթակայ, յորմէ 8 ժամ հեռի է ։ Թաղերը զանազան դիրքեր ունին ։ Իւչ-Բէկ թաղը զատ մաս մը կը կազմէ քաղաքին ։ Բնակիչք են Հայ եւ Թուրք ։ Եկեղեցիք Հայոց 2 · Ս · Աստուածածին եւ Ս · Թորոս ։ Ս · Աստուածածին եկեղեցին՝ մթին· նսեմ, ցած, եւ գերաններ կախուած էին աղօթողաց գլխին, որոց ներքեւ կը ծնրադրէին ։ Վարժարանն երկու ։

Ծաղկոցը կամ նախակրթարանն խիստ ողորմելի էր, անձուկ, անլոյս, առանց օդի, ներքնայարկ, ուր տեսայ քանի մը թօշնած ծաղկունք-մանկունք · եւ դեղնած մարած աղջկունք ։ Եօթնամեայ աղջկան մը ձեռքը դասագիրք մը կար, որ ծանր եւ մեծ էր քան զաղջիկն, Բողոքականաց տիպ մեծադիր Աստուածաշունչ մը, ըսին թէ՝ բոլոր միւս դասագրքերը լմնցուցեր էր · եւ «ի սկզբանէ արար»էն մինչեւ «չորրորդ թագ· գիրքն» ալ ասոր վրայ կարդացեր էր, եւ իրօք ջուրի պէս ալ վարժ էր, կը վազէր ։

— Տեսա՞ր Մանկավարժութիւն . . . ։ Եւ այսպէս մէկալ աշակերտներն էին ։

Վերին յարկը սրահ մի եւս կար իբրեւ ու-

սումնարան, որոյ ուսուցիչը լաւ էր, բայց դժգոհ։ Հայոց Միացեալ Ընկ. տեղացւոց նպաստներով բարձր Նախակրթարան մը բացաւ հոս, որոյ շէնքն շքեղ է եւ ընդարձակ։ Այժմ կառավարութեան պաշտօնատուն եւ Ազգ. Առաջնորդարան ալ շինուած է։

Քաղաքիս և գիւղերու բնակիչներէն շատերը թէ Հայ և թէ Տաճիկ Պօլսոյ մէջ սովորաբար գործ ընելով, թէ հազուստով եւ թէ կենցաղավարութեամբ կոկիկ եւ քաղաքավարի են, անոնցմէ շատերն ալ կալուած եւ հասոյթ ունէին, ու հանգիստ կ՚ապրէին։ Ազնուականաց տուներ, որոց նմաններ յԱկն և յԱրաբկիր ալ կը գտնուին։

Անդորրութիւն կենաց եւ ապահովութիւն գոյից կարի գոհացուցիչ էր այդ օրերը վալըն զի Ալի-Շէֆիք բէկ Կայսերական կառավարութենէն եկած էր բարեկարգելու Տէրսիմն, եւ իր հրամանին տակն ունէր զօրքեր, Նորին վսեմութեան հետ կը գտնուէր նաեւ Երզնկացի Կիրակոս էֆէնտի Գազանճեանն։ Միւս կողմանէ ալ Խարբերդու կառավարութիւնը քանի մը կարեւոր խնդիրներ կարգադրելու փոյթ կը ցուցնէր, որ պարտաւորած էր զիս մասնաւորապէս, եթէ կարգադրելի՝ բայց կարելի կարգէն խնդիրներ տեսնամ, գրեմ. եւ արդարեւ քանի մը բաներ կարգադրուեցան։ Զօրաց մաս մը քաղաքի մէջն էր, իսկ Ալի-Շէֆիք բէկ ներսերը կը գտնուէր։ Իմ պաշտօնս

լմցնելով՝ փափաք ունեցայ Կարմիր վանքն երթալ. բայց նոյն գիշերը զօրքերը քաղաքէն մեկնած էին Ագրակ գեղը՝ Քրդաց մէկ ցեղապետ Տիապ աղան ձերբակալելու եւ անոր անասունները ու գոյքերը գրաւելու։ Ագրակին կից էր Կարմիր վանքն։ Սարսափ տիրեց քաղաքին, կրնար ճակատամարտ տեղի ունենալ, կրնային Քրդերը փախչիլ եւ գեղերն ու քաղաքը աւարել, ճամբաները բռնել, եւայլն. այս էր իրենց ենթադրածը. ուստի եւ զիս կը համոզէին որ վանքը չերթամ։ — Պիտի երթամ ըսի։ Ոչ ոք ընկերացաւ ինծ, որպէս զի չերթամ։ Բայց ես հետս առի Իւչ-Բէկի ութսունամեայ Տ. Մանուէլ սպիտակափառ տէրտէրը, որ իր մանկութենէն ի վեր Տէրսիմի լերանց մէջն անցուցեր էր, Հալւորիկի սուրբ Կարապետ վանքը մնալով, եւ ծանօթ էր ճանապարհին, չարին եւ բարիին, Դաւիթի Սաղմոսին եւ Գողիաթի երկաթին. աշխոյժ եւ բարեպաշտ ծերունին հետս եկաւ։ Ափսոս միայն իւր հեծած երիվարն միականի եւ հարստահարեալ էր. բոլորովին հակոտնեայ իւր հեծեալին։ Մեզ հետ կար նաեւ անմազ գլխով ոստիկան մը, որ կը դողդողար։ Հազարի գեղը մեր ձախ կողմէն կը տեսնանք և կ'անցնինք, տեղ տեղ ծառերու ետեւէն, թուփերու և քարերու տակէն, ձորերու մէջէն շարժումներ կը նշմարենք, որք իսկոյն կ'անհետին, Քրդերու աղջիկ եւ կին են, փախած

թագչած այդ տեղերը, զմեզ ալ զօրական կարծելով՝ վախէն խաւերու մէջ կը պահուէին։ Ժամ ու կէս երթալով հասանք վանքին դիմաց որ շինուած է բլուրի մը վրայ, անայութեանց մէջ։ Բայց նախ ելանք Ագրակը։

Գեղը լուռ եւ տխուր էր․ Քրդերու կանայք միայն կ'երեւէին, քանի մը ալեւորները, եւ Հայերը։ Զօրքն եկեր ու Տիապին և Գօչօղլի Մուստաֆային անասուններ եւ գոյքերը տարեր էին, սակայն Տիապն ու Գօչօղլին խոյս տուած էին։ Մենք տեսանք Տիապին մայրը, հուժկու եւ յաղթանդամ կին, զոր քանի մը զօրքեր կը տանէին, կամ ինքն կ'երթար, նժոյգի մը վրայ նստած, թուրը մէջք, ատրճանակներ կապած, եւ քանի մը գրաստները բարձած։ Գեղին Աէյիտը կը բացատրէր մեզ թէ՝ Տիապը՝ դեռ 25 տարեկան բարեսիրտ երիտասարդ մի է, բայց իր մայրը խիստ չար կին մի է, որդին իւր մօր չարութեանց զոհ կ'երթայ։ Տիապի տունը փառաւոր շէնք մի էր գեղին մէջը, ամէնք կը պատմէին անոր հարստութիւն, և Քրդու կանայք կ'աւաղէին զինքն։

Հայոցս հնագոյն եկեղեցի մի կար գեղին գլուխը, որուն քով կը բղխին երկու ակունք սառնորակ, ջինջ, և առատ ջրոց, այս ականց վրայ ընդ հովանեաւ ընկուզենեաց նստանք, և Աէյիտն ու գեղացի Հայք պատմեցին զօրաց գալն ու գնալն եւ իրենց գեղին հին եւ նոր անցքերը։ Ես նայելով գեղին աքանչելի դիրց

ընդարձակ գերեզմանատան, հրապուրիչ տեսարաններուն, զանազան հարցումներ կ'ընէի։ Քիւրդ Ջանթիկ եւ Մողործորցի Մարգար քեահեան կը պատասխանէին։ Նոքա մեր քովի երկու ականց համար ըսին. «Այս մէկին մէջ կոյս աղջիկ մը կայ, որոյ ձայնը երբեմն երբեմն կը լսուի, և ջուրի եկող գեղի աղջիկներուն կ'երեւայ, հրեղէն է։ Նա կը բռնէ կը գոցէ ջուրը երբեմն, եւ երբ մատաղ կտրենք, ջուրը թող կուտայ»։

—Ահաւասիկ Նայեադ՝ մը։ Ջուր մը, արդարեւ արժանի Յաւէրժահարսանց։ «Իսկ մէկալ ակնէն ելած ջուրը Անկչի ջուր կ'ըսենք. որու ականջը ցաւի կամ գոցուի, կուգայ կը մըտնէ այս ակնէն ներս, որ ական չինուած է, եւ 10 քայլ յառաջ երթալով կը հասնի քարէ աւազանի մը, ուստի այս ջուրը կը բղխի. հոն մոմ կը վառէ. ջուրէն կը կաթեցնէ ականջը, եւ դուրս կ'ելնէ առողջացած»։

—Արդարեւ ջուր մը, որոյ չափազանց պաղութենէն դուցէ այս բանը կը լինի։ Ունին աղբիւր մի եւս գեղէն վար. զոր Դողի աղբիւր կը կոչեն. որոյ ջրով կը լուացուին դողցըւորներ եւ կը բժշկուին։ Բազում սուրբ ծառեր ալ կային. որոց վրայ լաթի բժժանքներ կապած էին։ Գեղխս հողն ու բոյսն ալ զօրաւոր է։ Ա՛յս էր Ագրակն երբեմն հաւրիւրաւոր տներով հայաբնակ գեղ մը, որոյ հողն, բոյսն ու ջուրն բանաստեղծական եւ նուիրական, արժանի պաշտելի լինելու. բայց

քուրդը խրթնեցուցած էր զինքն ։

Ագրակէն դարձանք Կարմիր վանք․ որոյ սահմանը ձորով մը կը բաժնուի․ ընդարձակութիւն վանքի հողերուն երկու ժամով կը շրջապատուի․ ընտիր երկիր, խոտաւէտ եւ մացառոտ 200 քիլէի սերմանում արտեր ունի, զորս թափու ընել տուած էին Մուրատեան Աւետիս էֆ․ի անուան, բայց մեծաւ մասամբ Ագրակցիք կամ Տիապ տիրած էին՝ իրենք կը մշակէին․ ուրիշ անուանի քիւրդ մը դըրուած էր վանքը՝ իբրեւ պահապան եւ իբրեւ մարաբայ միացեալ հողերուն ։ Կարմիր են հողն եւ քարինք այս բարձրաւանդակին, որոյ վրայ շինուած է վանքը, այս է պատճառ Կարմիր-վանք կոչուելուն ։ Տաճարը՝ որոյ տեղը միայն յայտնի էր, եւ քովի փոքր մատուռն մը կամարն ու երեք որմերը միայն կային Ս․ Նշանի անուամբ կառուցեալ եղեր է․ երբեմն հռչակաւոր ուխտ, ուր բազմաթիւ ձեռագիրներ գրուած են ։ (Այլէ Սեւլերան Կարմիր վանք, ուր Բարսեղներ եւ Ստեփաննոսներ ծաղկեր են)։ Տեսայ կուրանալի աչքովս այն տաճարին սրբավայրը անասնոց աղբերով լի, ուր երբեմն «խումբ առեալ դասք քահանայից, սարկաւագաց, դպրաց եւ կղերիկոսաց կը մատուցանէին բուրումն անուշահոտ խնկոց, ստաշխից եւ կինամոնաց» ։ Յաջկոյս որմին քակեալ խորանին քարի մը վրայէ օրինակեցի «Յիշատակ է Ս․ խաչս Մխիթար քահանային ի թվ․ ՉԼ․»

իսկ ի ճակատն՝ «Ս․ Խաչս Մինայ տնտեսին․ թվ․ Զ․ Ի․ ։»

Քանի տարիներ առաջ՝ Խարբերդի Ղուլայ վանքի Գէորգ Վ․ Առաջնորդ լինելով Չըմշկածագի, իբր 40 հազար ղրուշի հանգանակութեամբ եւ ժողովրդեան աշխատութեամբ պարիսպ մը կանգնեցուցած է շրջապատ վանուցս եւ երկու մեծ սենեակներ, ընդարձակ ախոռ մը, եւ մարագ մը, բայց մատուռը միացեր աւեր, աջակցութեամբ Մուրատեան Փիլիպպոս եւ Աւետիս էֆէնտիներուն։ Երբ կը հանիս պարսպի դրան առջեւ, դրան շէնքն եւ ճակտի փառաւորութիւնը կը հիացնէ զքեզ, որոյ վրայ քանդակեալ է Օսմ․ Թուղրան, եւ երկու կողմը աստղ ու մահիկ։ Իսկ ներսը տեսանք արդէն։ Դրանէն քիչ մը հեռու նորաշէն աղբիւր մը կայ, զոր շինելու համար Հրաշագործ Սրբազան վեց հազար ղուրուշ հանգանակեր էր ժողովրդէն։ Աղբիւրին ճակատը գրուած է «Սուլթան Համիտ Խան, կեցցէ յաւիտեան։ Աղբիւր բարեհամ բժշկութեան, հաւատացելոց սրբութեան»։ Եւ այս աղբիւրի աւազանին մէջ խաչահանդիստ կ՚ընէ եղեր ուխտաւորաց։ Շատ քիչ է միացեր Սրբազանն այս տեղ․ կ՚երեւի թէ շատ չէ բաներ իւր պրոպատիկէն․․․․։ Վանքիս գրքեր եւ գոյքերը քաղաքի մէջ կը պահուէին։

Չմշկածագ՝ թէ՛ ի քաղաքին եւ թէ՛ ի գիւղօրայս ունի աւերակները, արժանի հետա-

զօտուԹեան, հանգար եկեղեցիններ եւ վան-քեր ալ կան, յորս երեւելի է Խաչիշտրու Ս. Կարապետի վանքն, որոյ չէնքին մնացորդք դեռ հոյակապ եւ գեղեցկակերտ՝ իրաւամբ կը գրաւէ մարդոյ հիացումն եւ արցունք կը քամէ տեսնողաց աչքերէն. ուր «ԻՋ վարդա-պետք կային երբեմն բացի սարկաւագներէ-տիրացուներէ եւ սպասաւորներէ». ճշմարիտ դպրութեան վանք մը եղեր է. իւր բազմա-թիւ ձեռագիրներ եւ անօթներ տեսանք Ցաղ-թուկ գեղը, զորս տես ի կարգի յիշատա-կարանաց: Մեծաչէն վանքի մը աւերակ եւս կայ Վասկաւան գեղին կից, զոր կը կոչեն Վասչիկայ-վանք, որոյ մէկ խորան դեռ չէն, եկեղեցի է գեղացւոց:

ՉՄՇԿԱԾԱԳՈՒ ԱՌԱՋՆՈՐԴՈՒԹԵԱՆ ԹԵՄՔ

Պաղառ. Տունք Հայոց 280: Վարժարան 3. տարեկան ծախք վարժարանաց 6200 դրուշ: Աշ. 180 մանկ. 15. աղջ. (բացի Միաց. Ընկ. վարժարանէն):

ՀԱՅԱԲՆԱԿ ԳԻՒՂՈՐԱՅՔ

Հազարի. 1. Եկեղ. Ս. Երրորդութիւն. վարժարան 1: Աշ. 45 մանկ. 10 աղջիկ: Տունք Հայ. 50:

Մամառ. 1. եկեղ. Ս. Գէորգ: Վարժ. 1: Աշ. 20 մանկ. 10 աղջ: Տունք Հայ 40: Իբր 36 տան չափ եւս Հայ-Հոռոմք:

Խնգրկիկ. Հայ-Հոռոմ են. 8 տուն:

Սարիրկէռ. եկեղ. ոչ գոյ: Տունք Հայ. Զ: —Հայ-Հոռոմ 2 տուն:

Բազարճուն. 1. եկեղ. Ս. Աստուածածին: Տունք Հայ. 21:

Միասուն. (*կէմիճի*). 1. *եկեղ. Ս. Աստուածածին* ։ *Վարժարան* 1 ։ *Աշ.* 55 *մանկ.* 5. *աղջիկ* ։ *Տունք Հայ.* 54 ։

Նարմրի. 1. *եկեղ. Ս. Աստուածածին* ։ *Վարժարան* 1. *Աշ.* 20 *մանկ.* 5 *աղջիկ* ։ *Տունք Հայ.* 40

Մուրջխայ. 1. *եկեղ. Ս. Աստուածածին* ։ *Տունք Հայ.* 35 ։

Սիոնա. 1. *եկեղ. Ս. Յովհաննէս* ։ *Վարժարան* 1 ։ *Աշ.* 25 ։ *Տունք Հայ.* 32 ։ (*Մանկավարժական անուամբ Ընկ. մի կայ*)։

Բրեխի. 1. *եկեղ. Ս. Գէորգ* ։ *Տունք Հայ* 26 ։

Բրասոիֆ. 1. *եկեղ. Ս Աստուածածին* ։ *Տունք Հայ* 3 ։

Թակէ. (*Թէքէ*) 1. *եկեղ. Ս. Թորոս* ։ *Տունք Հայ.* 5 ։

Ցաղբուկ. 2. *եկեղ. Ս. Մինաս և Երեք Մանկունք*։ *Վարժարան* 1 ։ *Աշ.* 25 ։ *Տունք Հայ.* 25 ։

Խաղիօար.—*Աւերակ հոյակապ վանք Ս. Կարապետ* ։ *Տունք Հայ.* 3 ։

Ջրնձոր. 1. *եկեղ. Ս. Աստուածածին* ։ *Տունք Հայ.* 3 ։

Փասա-մէզրէ. *եկեղ. ոչ գոյ* ։ *Տունք Հայ.* 3 ։

Մանկունեակ. *եկեղ. ոչ գոյ* ։ *Տունք Հայ.* 3 ։

Սօզանի. 1 *եկեղ. Ս. Գէորգ* ։ *Տունք Հայ.* 6 ։

Բրադի. *եկեղ. ոչ գոյ* ։ *Տունք Հայ.* 6 ։

Բաղրաբիլ. 1. *եկեղ. Ս. Յակոբ* ։ *Տունք Հայ.* 12 ։

Թումա-մէզրէ. 1. *եկեղ. Ս. Լուսաւորիչ* ։ *Տունք Հայ.* 26 ։

Բաղչէնիկ. 1 *եկեղ. Ս. Աստուածածին*։ *Տունք Հայ.* 15։

Դարասար. 1. *եկեղ. Ս. Թորոս* ։ *Վարժարան* 1 ։ *Աշ* 30 ։ *Տունք Հայ.* 24 ։

Էրեց-Սզրակ. 1. *եկեղ. Ս. Խաչ*, *վարժ.* 1 ։ *Աշ.* 30։ *Տունք Հայ.* 34 ։

Սրդական. *եկեղ. ոչ գոյ* ։ *Տունք Հայ.* 4 ։

Խաչսուն. *եկեղ. ոչ գոյ* ։ *Տունք Հայ* 6 ։

Սզրակ.—*Կարմիր վանքի մօտ*։ *Եկեղ. Ս. Յակոբ*։ *Տունք հայոց* 9 ։

Վասկուսան. *եկեղ. Վասլիկայ-վանք*։ *Տունք Հայ.* 18։

Ուլուղալայ. 1. *եկեղ. Ս. Մինաս* ։ *Տունք Հայ.* 4։

Կապան-մասէն. *Աւան.* 2. *եկեղ.* 1. *վարժ. Աշ.* 50. *Տունք Հայ.* 100

Հայաբնակ գեղերէն գրեթէ շատ քիչ կան որ Թուրք եւ Քուրդ խառն չունենան. տեղ տեղ Բողոքական ալ կայ։ Թուրքեր առ հասարակ բարեկիրթ են եւ դժգոհութիւն չեն պատճառեր։ Աւելի ազնիւ են Ս. Թորոս Նահիէի գեղերու բնակիչ Թուրքեր, որք ընդհանրապէս Պոլիս կառավարութեան դըռները, նախարարաց տները, եւ մինչեւ կայս. պալատան մէջ պաշտօն վարողներ են։ Մաքուր եւ ծանրագնի կահ կարասիներ ունին. եւ ճաշակաւոր տներ։ Իրենց գեղերու անունները զուտ հայերէն են. ունին թաղերու, տներու եւ այգիներու անունները. զորս կը կոչեն «Տէր Պօղոս բաղի, Մինաս թաղի, Թորոս էվի» եւն։ Եկեղեցեաց տեղերը, իրենց գործածած բառեր եւ ինչ ինչ սովորութիւններ կ'ապացուցանեն այն աւանդութիւնը թէ՝ Հայ են եղեր, եւ յետոյ տաճկացած։ Իրենցմէ շատերն ալ կը խոստովանին զայս։

ՉԱՐՍԱՆՃԱԳ

Մեկնելով Չմշկածագէն, լեռնոտ ուղիով, տեղ տեղ ալ ձորէ եւ փոքր հովիտէ անցնելով, իջեւանեցանք ի Ցաղթուկ գեղ, որուն մօտիկ են Բրաստիկ եւ Թակէ փոքրիկ գեղերը, սիրուն, ջրաւէտ եւ ծառազարդ, որոց բնակիչ Հայք թէեւ սակաւաթիւ՝ այլ շէնքով շնորհքով էին. իրենց խօսքեր եւ

կենցաղն մարդավարի ։ Աստ չենք ուզեր քըր֊
դի մը անիրաւութեանց վրայ խօսիլ զորմէ
գեղացին խնդիր տուած էր կառավարու֊
թեան, մեծ ջանք կ՚ընէին եւ մեծ յոյս ու֊
նէին կառավարութեան վրայ ։ Ցաղթուկ
գեղի մէջ մեր ասպնջականն էր Գետիկեան
Ցակոբ աղան, անկեղծ, բարեսիրտ եւ ա֊
ռատասեղան անձն, նահապետ՝ իւր անուան
համաձայն. գեղացիք ամբողջ գոհութիւն կը
յայտնէին թէ ի՞նչպէս անձնուիրաբար հա֊
սարակաց օգտին համար տիւ եւ գիշեր կը
ջանայ, գոհողութիւն կ՚ընէ, ու գեղի մխա֊
սիչները՝ իրեն անձին թշնամի են եղեր, ըս֊
պառնալիք ու վտանգ հասցնելով իրեն, բայց
Աստուած պահպաներ էր զինքն, եւ օրհնու֊
թեամբ լցեր էր իւր շտեմարանն եւ իւր ըն֊
տանիքն ։

Այդ երեք գիւղի հայերն ալ ժողված է֊
ին Գետիկեանին տունը, եւ իրենց գիտու֊
թեամբ հոն ի պահ դրած էին Խարդիշարու
Ս. Կարապետի վանքին եկեղեցական անօթ֊
ներ եւ մատեաններ ։ Ձեռագիրներու յիշա֊
տակարանները օրինակեցի. եւ ամէնքն միա֊
սին հաճեցան ընծայել ինձ մի մեծադիր Աւե֊
տարան, ընտիր, մագաղաթ. «գրեալ ի Հը֊
ռովմկլայ, յաւուրս Հեթմոյ արքայի եւ Կոս֊
տանդին կաթողիկոսին» ։ Արդարեւ անգին
պարգեւ. օրհնութիւն եւ գոհութիւն իրենց ։
Այդ Աւետարանը իբրեւ իմ յիշատակ ես նը֊
ւիրեցի Ղալաթիոյ Ազգ. Մատենադարանին,

գրելով Նուիրողաց յիշատակն եւս ։

Օգոստ․ 20 էր մեր Ցաղթուկէն ելած օրն, դաշտ մը ձորերու մէջով գնացինք, ապա ելք եւ մացառներու կը պատահինք․ մեր մէկ կողմն կը տեսանք Խադիշար գեղը լեռան մը գոգը, եւ գեղի տներէն վեր յաղթ ընկուզենաց մէջէն բարձրացուցած իր ջախջախեալ գլուխը կը ցուցնէր մեզ Խադիշարու Ս․ Կարապետի հուշակաւոր ուխտին հոյակապ տաճարն՝ աւեր և ամայի ։

Երկու ժամէն կ'իջնանք Սակէտի գեղը՝ երբեմն հայերով լի, այժմ 7 տուն միայն ունի, ընտիր հովիտ մը, զոր քրդեր եւ աղաներ տիրած են ամբողջովին․ ուր կայ կարմիր քարերով աղուոր եկեղեցի մը․ խաչքարեր, մահարձաններ իր շուրջը․ կը վազեմ համբուրել, բայց տաճարին դուռը քարերով շարուած է, մէջը խոտ են լեցուցեր․․․ ։ Այլ եւս Զարսանճագն ենք, չարչարանաց աշխարհը ։ Մեր գնացքը Խարբերդի ետեւէն է ։ Կ'անցնինք Փայիկ եւ Աղզոնիկ գեղերէն․ վերջնոյն մօտ կայ մի գեղեցկակերտ եկեղեցի, եւ գրեթէ կից անոր՝ մի մեծաշէն տուն, որ Եուսուֆ աղայինն է ։ Ապա Ակչաքար գեղն ընդարձակ եւ փայելչադիր, ուր հանգստացանք քիչ մը, ուտելով համեղ ձուաձեղ եւ մածուն, եւ մեղրահամ ձմերուկն ։ Անտի քարուտ ճամբաներով հասանք Գոմռաշ գեղը քրդաց, աստ մեզ առաջնորդող ոստիկան Թէլօն յանձնարարութիւն ունէր ի-

րեն հետ որոցմէ որ անկ էր, եւ զմեզ թողլով՝ առանձինն յառաջացաւ գեղապետ Ցէյզօյին վրանը, եւ այդ անհեթեթ յաղթանդամ քրդուն քանի մը բաներ աւանդեց։ Ցէյզօն քաղաքավարութիւն ընելու համար եկաւ զմեզ հրամցուց որ նստինք եւ ճաշենք, մենք շնորհակալութեամբ հրաժարեցանք։

Օրը կը մթնի, եւ մենք թէպէտ կը տեսնանք գեղերը եւ Բերդակու բարձր բերդին գագաթը, բայց բաւական հեռու է Բերդակըն, ուր որոշած ենք իջեւանիլ։ Ռամազանի լուսինը երեքօրեայ է. Բալուայ Ջուր կամ Եփրատ սկսաւ փալփլիլ եղջերաձեւ Մահիկին լուսով.—Ո՜, ի՜նչ ոգեւորութիւն կ'ազդես յիս, ո՜ջուր։ Բայց մենք ճամբան կորուսինք, ինկանք Հին Բերդակի աւերակաց մէջ, եւ կողմէ կողմն դառնալով հազիւ Բերդակայ այգեստանները մտանք. գիշերուան ժամ երեքին մօտ էր՝ դժուարութեամբ հայու մը դուռը զարկինք, տանուտէրք–Մանուկ եւ Գասպար ալեւոր եղբարք, հազար զգուշաւորութեամբ ներս առին զմեզ։ Պառկեցանք տանիքը։ Բերդակէն անդին մեր ջորեպան եւ ոստիկանն ճանբայ չ'գիտեն. պաշտօնագիրն ղրկեցի Միւտիրին եւ ձիաւոր ոստիկան մը խնդրեցի մինչեւ ի Փէրին։ Շատ քաղաքավարութեամբ ներողութիւն խնդրեց ոստիկան չունենալուն, բայց վստահացուց թէ՝ երկիւղ չ'կայ, եւ թէ՝ կը ջանամ մէկը գտնել մինչեւ առաւօտ։ Առաւօտ էր,

մենք ծառերու մէջ, ջրերու եզերքը նախա-
ճաշիկ կ'ընէինք, կ'ըմպէինք եւ կը լսէինք Բեր-
դակցի Հայոց հետ. եւ ահա տասներկու տա-
րեկան քուրդ տղայ մը ներկայացաւ աշխու-
ժիւ, յայտնելով թէ՝ Միւտիրէն ղրկուած էր
մեզ հետ ի Փէրին ուղեկցելու ։ —Անունդ ի՞նչ
է. —Սըլօ ։ Ես Զաւթիա եմ ։ Քիչ մը վարա-
նեցանք ։ Նա մեծ աշխուժիւ խօսեցաւ, —Ես
կտրիճ եմ, ճամբաները քաջ գիտեմ, կրնամ
ձեզ ապահով տանիլ, այդ կողմի մարդիկը
բոլորն ալ կը ճանչնամ զիս ։ Զուարճացանք իր
ձեւին եւ խօսելուն վրայ, եւ ընդունեցինք
զինքն ։

Քահանայն եւ քանի մը անձինք հետս ե-
կան, ժամէ մը աւելի կը տեւէ Բերդակայ
մէկ ծայրէն միւս ծայրը, տներ եւ այգիներ
ցրիւ ցրիւ տարածուած, չէն եւ աւեր, դիր-
քը ճաշակով ընտրուած է, եւ ըստ այնմ նաեւ
դրախտներ ու բնակարաններ եղած են ։ Իւր
հին բերդը Բալուայ ջրոյն երկու կողմը կը
գտնուի, այս ջուրը կը կտրէ Խարբերդի լեռ-
ները եւ Տէրսիմն իրարմէ ։ Բերդակն ամուր եւ
գեղեցիկ գաւառ մի է համայն Տէրսիմին, եւ
այդ լեռնագաւառաց բնակչաց գլխաւոր տե-
ղին, ուր դեռ ամէն շաբթու օր մը կը ժող-
վուին ի վաճառ (բազար) ։ Բերդակ շատ շուտ
կը ծաղկի, եթէ քաղաք կամ կեդրոն մը լինի ։
Իր մէջի հին շէնքեր կը ցուցնեն Բերդակայ հին
բնակչաց վայելչասիրութիւնը. իսկ արդի
բնակիչներ հետզհետէ կ'եղծանեն ձեւացեալնե-

րը, եւ իրենց մէջ՝ Թէպէտ չէխի. կարդացողի, Թէքքէի, մէտրէսէի պէս բաներ ունին, բայց մեծաւ մասամբ զուրկ են բարի վարմուն-քէ։

Հայք եւս կրթութենէ զուրկ, եւ ժամանակի անտեղեակ են, ունին արտեր, այգիներ, քանի մը մանր արուեստներ, բայց աղքատ են։

Գեղին վերին ծայրը հոյակապ տաճարն Ս. Թորոսի՝ կանգուն կը կենայ, մեծամեծ վիմօք, գմբէթով, ընդարձակ եւ գեղեցկակերտ շինուած մը, որ հիացումն եւ պատկառանք կ'ազդէ մարդոյ. Թէպէտ գմբէթն ինկած է, այլ կամարներ եւ խորանները կը կենան. առաջին կամարին մէջ նոր պատ մը քաշելով, ըրեր են եկեղեցի Հայք որոցմէ իբր 30 տուն կը բնակին մօտ։ Ս. Տաճարի միւս մասերը լի էին քարերով, հողերով, աղբերով։ Իսկ դրսի դրան տակէն կը բղխի մեծ ակն ջրոյ սպիտակ, բարեհամ եւ սառնորակ։ Ս. Թորոս մեծ վանք է եղեր, կ'ըսեն տեղացիք, եւ ասոր թեմն է «Ս. Թորոս նահիէն», այժմ Չմշկածագու գաւառ համարուած։ Այդ գեղերու Հայոց համար գրուած է արդէն թէ տաճկացած են ժամանակաւ։ Ս. Թորոսի տաճարը կ'անուանուի նաեւ Ս. ՏԻԿԻՆ։ Ո՞ր Հայ տիկնոջ յիշատակն է արդեօք։ Կը ցուցնեն մեզ նաեւ երկու աւեր եկեղեցիներ. եւ եթէ ընդունինք՝ ամենուրեք այս գաւառիս մէջ լի էին վան-

քեր եւ եկեղեցիներ ։ Համբուրելով զՍ. Տի-
կինն , մեկնեցանք ։

Դեռ գեղին ծառերու միջով կ՚անց-
նէինք , եւ ահա խումբ մի մարդոց , ո-
րոց ամեհի ձիոց վրնջիւններ , անոնց վրայի
արծաթեայ եւ պայծառ սարասներ , ծա-
ռաներ , եւ հեծելոց հագուստն ու կա-
պուտը կը ցուցնեն թէ՝ նշանաւոր անձինք
են . արդարեւ Զարսանճագի կառավարու-
թեան Տաճիկ եւ Հայ ազաներն եւ Հայոց ա-
ռաջնորդ Յովհաննէս վարդապետն էին , որք
բողոքած լինելով իրենց դայմագամին վրայ ,
կանչուած էին ի Խարբերդ՝ դատուելու ։ Տե-
սակցեցանք , եւ Առաջնորդն խոստացաւ փոյթ
վերադառնալ ։

Հինգ ժամ անցեր էր , հասանք Փաշավանք
գեղ , որ Խասք պէյի սեպհականութիւնն էր ,
ուր կը բնակէին ութսուն տունէն աւելի
Հայք , որոց տուները , այգիներ , հողերը , մա-
ցառները , լեռները ամբողջ պէյին կը վերա-
բերէին . եւ մէկ բաղէի մէջ կրնար պէյն զի-
րենք հանել այն տեղէն , կամ մէկին տունն
ու այգին՝ միւսին տալու ։ Ասոնց վրայ
պիտի խօսինք ։ Ապա կը հանդիպինք Հայոց
Վասկերտ գեղը՝ ծառազարդ եւ սիրուն դիր-
քով . ուր է մեծակառոյց տունն Բիւչիւք ա-
ղային , որ տէրն է այս գեղին ։ Ժամէ մը
զկնի կ՚իջնանք ՄՆՋՈՒՐԻ գետը , (մունզուր
սույի) , որ կուգայ Մնձուր լեռնէն , ջուր
յստակ , երկնից օրինակ , պատուական կար-

մրախայտներ իր մէջ կը խայտան․ իսկ վը-
րայի կամուրջը կը յիշեցնէր վերջին դատաս-
տանին մազէ կամուրջն, բեկբեկուած, կախ-
ուած, վրայէն անցնողն զինքն կը պատրաս-
տէր յաւիտենական աշխարհին համար․ այլ
երբ անցանք, խմեցինք ու խմեցինք այդ ան-
յագելի ջրէն, լուացուեցանք, եւ կազդուր-
ուեցաւ մեր ողջ անձն։

Աստի փոքրիկ ել մը ելնելով, մեր առջեւ
տարածեալ կը տեսնենք նեղ հովիտ մը, ո-
րոյ մէկ եզերքէն կը հոսի գետակ մը։ Փէրի-
նի մօտէն կ'անցնի այս ջուրը, բայց խիստ
ծանօթ կը թուի ինձ իւր տեսքն եւ իւր հա-
մըն ու հոտը։ Ջուր, դու կուգաս Տարօնոյ
Ս․ Կարապետի սարէն։ Իննակնեան աղբե-
րաց վերեւէն․, դու Մէրգէմէրու ջուրն ես,
Բինգօլի Թոռն, որ Վարդոյ գաւառէն կը
մտնես ի Քեղի, եւ հոս՝ Քեղուայ ջուր կը
կոչուիս։

Ջուր, ո՞ւր այդպէս շտապ շտապ, փախէ
փախ, հարցմունք ունիմ քեզ, պահ մի պահ,
բան մի բան, ա՛սա ինձ ու գնա։

Կը փախչէր նա լալագին, կարծես հալա-
ծիչներ ինկած էին ետեւէն, եւ կ'երթար
կը փարէր Մնձուրայ վտակին, երկուքը մէ-
կէն իբրեւ քոյր եւ եղբայր կը մտնէին Բալ-
ուայ Եփրատին մայրենի ծոցը։

Երեկոյեան ժամն 12 է, հասանք Ջէրին
գեղը քրդաց, կալւորները այս զովագին ժա-
մուս խաղ կանչելով ցորեն կը կասեն, գեղին

գամբռները հաչելով վրանիս կը վազեն․ քըրդաց տուէք, կըճէք եւ լամուկները զմեզ կը դիտեն։ Դեռ ժամ մը կայ մինչեւ ի Փէրին։ Քսան վայրկեանէն հասած ենք Փէրինի այգեստանները, այգիներու միջով է ճանբան։ Ի՞նչ գեղեցիկ լուսնակ գիշեր, չէն այգիներ, գետակին տեսքն ու ձայնը․ ահա Փէրինի կալերը, եւ գեղի տներէն ճրագներ իրենց շառաւիղները կը բլբլացնեն։ Նեղ ու քարուտ փողոցներէ անցնելով մտանք Հայոց եկեղեցին․ եւ ի վերայ տանեաց հանգչեցանք։ Հոն էր Առաջնորդարանը։ Հետեւեալ օրը Ազգ․ ժողովականներ եւ երեւելիներ կանչելով եկան ի տես, ընդհանրապէս մեծ յուսահատութեան մէջ էին, մէկ քանիներ հազիւ կ'ուզէին պատմել իրենց վիճակը, եւ խստիւ կը պահանջէին՝ որ Պատրիարքն ու Կեդր․ վարչութիւնը ունենային մեծ ոյժ․ քանզի Թագաւորին եւ Նախարարաց քով կը նստէին, կը տեսնուէին, եւ կը խօսակցէին։ Կ'ուզէին որ հասկցնէի ասոնց կրածները Պատրիարքին եւ Վարչութեան․ եւ այսքան տարիէ ի վեր իրենց յարուցած դատը գլուխ հանէին, դատապարտել տալով Զարսանճագի անիրաւ բռնաւորներ, իրենց տալով մշակելու երկիրներ, տէր ընելով զիրենք իրենց տներուն եւ այգիներուն եւն։

«Մեր խնդիրը յարուցանելէն առաջ աւելի քիչ չարիք կը կրէինք, կ'ըսէին, այժմ տասնապատիկ ծանրացած է մեր դատն ու

զրկանքն, մեր կնիկները եւ մեր աղջիկներ մեր չեն, հմշափի տուրքը մենք կուտանք՝ կալուածն աղային է, հողային տուրքը մենք կուտանք՝ հողն աղային է, եզն ու քրտինքը մեր՝ արդիւնքն աղային է: Աշխարհիս երեսը Թռչունն ու մրջիւնն իրենց բոյն մը ունին. Զարմանճագցի ժողովուրդն տուն ու հող չունի...: Ալ մեր ինչո՞ւն համար է Պատրիարք, ինչո՞ւ Առաջնորդ, ինչո՞ւ համար եկեր ես դու հոս...:

Այնքան սաստիկ յուզմամբ եւ կրիւք կը խօսէին, եւ այնպիսի լեզուով մը, որ երեք օր ընդունայն եղան բոլոր իմ յուսադրութիւններս եւ յորդորներս, ապա տասնի չափ անձինք քիչ մը մեղմացուցին իրենց խստութիւնը: Ի՞նչպէս ալ մեղադրէիր, լրագրի երես տեսած չէին, քաղաքականութենէ եւ աշխարհի ընթացքէ անտեղեակ, մերձակայ քաղաքներու հետ անգամ անհաղորդ, ուսմունք, գիրք իրենց անծանօթ, խորի՛ն կարեկցութեան արժանի: Իրարու վրայ ալ անվստահ էին, կը վախնային որ մէկնումէկ մատնէր պէյին թէ գանգատ ըրած է նա պէյին վրայ: Եթէ այրի կին մը, կամ աղջիկ մը, կամ տուն մը կամ այգին՝ պէյը կը խլէր մէկէն կուտար միւսին, մեծ պատճառն հայերն էին, որ կամ իրենց մատնութեանց վարձքի տեղ կ՚ստանային, կամ աւելի գին, կաշառք, կապալ կուտային պէյին, խնդրելով որ զայն առնէր Մարտիրո-

սէն տայր Կիրակոսին ։ Կային այնպիսի կարգ մը Հայեր ալ, որք իրենց այս տարօրինակ ճարտարութեամբ, կաշառք կ'առնուին ժողովրդէն զոր կը մատնեն, պատիւ կը գտնէին պէյերէն՝ որ հնարքներ հնարեն ։ Ոմանք եւս բողոք յարուցանել կուտային ժողովրդենէն պէյերու վրայ, եւ ծախք կը ժողվէին, պարգեւ կ'ստանային պէյերէն եւ բողոքը կը խափանէին, կամ գոհութեան գրեր անդիտարար ժողովրդեան կնքել կուտային ։ Ցաւալի էր տեսնել Հայերէն շատեր արբեցող եւ հայհոյիչ, որովհետեւ գաւառը առատ գինի կը բերէ, եւ զոր կրնան փոխադրել ի Կարին եւ սակ վաստկիլ, բայց լաւ համարած են խմել ամբողջ, եւ անկարգութիւն ու վնասներ շահիլ անձանց ։ Ցաւելով կը գրենք այս ճշմարտութիւնները ։

Գաւառիս Հայն տգէտ լինելով հանդերձ իր պահքին, հաւատքին եւ աղօթքին պինդ է, յաճախ փորձ ըրած են բողոքականք եւ չեն յաջողած որսալու ։ Ինչպէս բնական է այսպիսի տեղեաց, կախարդական բաներու վրայ շատ կը խօսին, եւ թուղթ նայելու, թուղթ գրելու շատ կը հետեւին ։ Ֆրանգ Կարապետ անուանեալ ճարտար ու զուարճախօս հայ մը կը խօսէր թէ՝ — « Հայր սուրբ, այս երկիր դիւանական բաներու շատ կը հաւատան, իմ խելքս չհասնիր ։ Իմ հարս հիւանդ եղաւ, ըսին դիւանական է, օր չորս գլուխ Աւետարան կարդալ կուտային ։ Զօր

ըրին թէ թուղթ հայել տուր, հայել տուի։ Ա՛յ հա՛յ, գիւանական է ըսին. Ջին կա՛յ։ Ո՛վ բերենք, ո՛վ չբերենք, Թիլ գեղի Մօլլան բերենք, էնի ջիներ կը ժողվէ։ Կնիկ մարդ անխելք է, բայց խօսքը անց է, չկրցայ փողպատս (եախաս) ազատել, մօլան բերինք։ Եկաւ, նստեր կը պտպտայ (մնջիկ կարդալ), եղէգ մը ուզեց, դանակ մը հանեց, գետնէն դանակի բերնով կը ժողվէ եղէգի մէջ կը լեցնէ։ — Դօ էդ ի՞նչ է կը ժողվես, մօլայ։ — Ջին է, դեւ է կը ժողվեմ։ — Ո՞ւր է։ — Ահա հա՛, կ՚ամէն ինծի, չե՞ս տեսնար։ — Չէ, աղբէր, քօռնամ թէ բան մը կը տեսնամ։ Աչքերս կը շփեմ, բան չկայ։ — Մենք կը տեսնանք, կ՚ասեն։ — Էհ, աղէկ։ Ժողվեց լցեց եղէգը, բերանը մոմեց, որ չը փախչին, տուեց ինծի ու ասաց. — Գիւղի տանիս տեղ մը խորես։ Տեղ մը ցցուց։ — Է՛, փարայ տուր։ — Աղէկ, թէ որ հարսս աղէկցաւ տամ։ — Չ՚է, փարայ տուր։ Զօր արին։ Հանինք երկու հինգ ղուրուշնոց տուինք։ Չերթար։ Նեղեցայ։ Գնաց որ ետքէն գայ մնացածն առնէ։ Հարսս չաղէկնար։ — Էս ու էն կ՚ասեն. — Դու չես հաւատար։ — Է՛, հիմայ դեւերը ժողվե՞ց մօլան։ — Հա՛։ — Կեցէք, ասի։ Եղէգը զարկեր էր առաստաղը, վար առի. ահ ու սրտում ինկաւ նստողներու մէջ, թէ՝ վա՜յ, դեւեր պիտի ելնեն դուրս։ Մոմը բացի, եղէգի ծայրը դրի մէջ բերնիս. — Աղբէր դուք մէ

փախնաք, դեւեր թող մտնեն իմ փորը։
Բան չկայ որ մտնէ։ Շատ այսպէս խաբեբայ
բաներ։»

Գ. Գասպար որ գիտնականութեան համբաւ ունէր, խառնակ գրերով տետրակ մը ցոյց տուաւ ինծի, «Սողոմոնի» էր տետրակին անունը, որոյ մէջ մարդոց բաղդ կամ ճակատագիր կը նայէր։ Կենդանակերպից անուանք կարգաւ գրուած են, Խոյ, Կարիճ, Կշիռ եւ այլն։ Իւրաքանչիւր կենդանակերպին հանդէպ գրուած է «Ծնեալն եթէ կին է, աչեղ լինի եւ գեղեցիկ, առաջին այրն մեռանի, երկրորդով երանելի լինի; իմաստուն եւ բաղդաւոր, այլ ի զաւակաց չցնծայ,» եւ այլն եւ այլն։ «Եթէ այր ծնանի, մեծագլուխ լինի, կտրիճ, ինչ բանի ձեռք ձգէ, յաջողի, կնոջմէ խաբի, բայց վախճան բարի լինի. եթէ հիւանդանայ՝ ոչ մեռանի, այլ նոր բաղդի տիրանայ» եւ այլն։ Այս Խոյին։ Կարիճին ալ՝ ձախորդ կամ յաջող կերպ մը, նոյնպէս եւ Կշիռին. եւ այլն ըստ կարգին։

Խեղճ կինը կամ այրը հաւատալով թէ իրեն համար նախասահմանուած է լինել աղքատ, հիւանդ, դժբախտ, կը հալի չարունակ այն վիճակին մէջ։ Ուրիշ մը, թէ՝ երիտասարդական հասակին մէջ մեռանի պիտի, թէ՝ ամուսինէն կամ ի զաւակաց չցընծայ. եւ այլն։ Միշտ ախով ու վախով իր կեանքը կանցունէ։

Անդին՝ «Գեղեցիկն, աչեղն, բաղդաւորն, իմաստունն» կը զօրէ կը զօրէ որ Սողոմոնի ըսածին պէս լինի, եւ չկրնար։ Աւելի ճախորդն կայ, մինչեւ անգամ կը գուշակէ թէ «Այս կինն անհամեստ պիտի լինի կամ պարկեշտ, գող կամ արդար, ապանող կամ հաւատարիմ,» եւայլն։

Տիրելով այսպիսի գաղափարը գիրը. Նայել տուողին երեւակայութեանը վրայ, կասկածներ անպակաս կը լինին տունէն։ Բայց վարպետ Սողոմոնը ադոնց դէմ գրուածներ հնարած է, որ դիմեն թուղթ նայողին եւ գիր մը գրել տան կնոջ կամ առն հաւատարմութեան համար, եւ ամէն բանի համար։ Թղթի վրայ պէտք է տող մը աննշան գծեր գծել, եւ ասոր տակը Արաբերէնի պէս քանի մը բառեր, եւ այդ թուղթը կարել պէտք է այն անձին գլխոյն կամ թիկանց ծածկոյթին վրայ, կամ այլ տեղը, կամ թաղել ճանապարհի վրայ եւայլն։ «Սողոմոնին» աւելի ընդարձակ էջերը նուիրուած են ախտից եւ հիւանդութեանց, որ կ՚սկսի այսպէս. «Վասն գլխացաւի եւ փորացաւի, ծննդականի կամ թոքացաւի», եւայլն։ Եւ ապա, —«Կոչեաց Սողոմոն զդեւսն եւ ասէ. Ասա ինձ զի՞նչ է անուն քո։ Ասէ դեւն, անուն իմ Սէրլիք է, եւ մեք թուով բազում եմք։

Ասէ Սողոմոն, Զի՞նչ չարիք առնէք մարդոց։

Ասէ դեւն, մեք բնակիմք ի ջուրս եւ

ի Ջրհորս, հարկանեմք զմարդ եւ զարհու-
րեցուցանեմք, խաւարեցուցանեմք զաչս եւ
ցաւեցուցանեմք զմէջս եւ զգլուխս, երեւիմք
երբեմն ի ձեւ աղջկան, երբեմն ի կերպարանս
անասնոց։

Ասէ Սողոմոն. Ասա ինձ, ով պիղծ, զի՞նչ
է ճար եւ դարման այդ ցաւոց։

Ասէ դեւն. Սեւ ագլօր զենուլ, արիւնով
գրել զայս Թլըսմ, ի ջուր
դնել եւ խմել, չորս գը-
լուխ Աւետարան կարդալ, եւ Ս. Յակոբայ
մոմ վառել, եւ հարիւր ծունր դնել»։

Այսպէս ամենայն ցաւոց համար մէկմէկ
դեւ կը կանչէ Սողոմոն, որք իրենց անունը
կուտան, եւ թէ՝ շատուո՞ր են թէ սակաւաւոր.
թէ՝ ուր կը բնակին, թէ՝ ինչ կերպարանք կը
կրեն. որը չան, որը ձիու, որը եզան, որը
գայլու, որը խոզի, որը կատուի, որը գե-
րեզմանները կը բնակին. որը փողոցները,
որը ծառոց ստուերները, որը տներու մէջը,
որը տանիքը, որը այգին, որը դաշտը, որը
աւերակները։ Թէ՝ ամենայն ախտից եւ հի-
ւանդութեանց պատճառողք սատանաներն
են, բայց բարեպաշտօրէն կը յայտնեն որ
այսինչ ախտով բռնուածն այնինչ վանքն եր-
թայ, Անարծաթ բժշկաց գերեզմանը յուխտ
կը խրկեն ծննդականն, ոտքի ցաւէ բռնուողն՝
Ս. Խաչի վանքը, սրտի ցաւէ բռնուողը Նա-
րեկ Թող կարդալ տայ, եւ գլխացաւն՝ Աւե-
տարանը, եւայլն—։

Գիշեր մը նստեր էինք եկեղեցւոյ տանիքը , ուստի կ'երեւին դաշտ եւ արտօրայք , եւ գիւղօրայք զուարճալիք , եւ Թեղուայ գետն ոլորուն կը հոսէր գեղին մէկ քովէն , լուսափայլելով լուսնակին լուսով , որոյ ջրոց մէջ մերթ ընդ մերթ շփուելով հոծ խոշորաձայն խշրտոցներ կը հանէր · — « Հայէ , հայէ , հայր տուրբ , կ'ըսէ Ցրանգ կարապետն , վիշապներն եկան ջուր խմելու , վիշապ կը լինին այն օձերը որ եօթն տարի անդամնորդւոյ երես չտեսնան , թեւեր եւ եղջիւրներ կունենան · մեծ են մեծ հա , մարդ , գազան , կը կլլեն , թէ որ Աստուծոյ հրամանքով հրեշտակներ երկաթէ զընջիլով չքաշեն երկինք , երկրի երես մարդ չմնար կը կլլեն ։ կը քաշէն կը քաշէն , կը թողեն համա բանձր լեռներու վրայ հազար կտոր կ'անեն » — ։

Փէրինէն կէս ժամ հեռի Հոշէ անունով Հայու գեղ մը կայ աչքերնուս առջեւ ջրէն անդին , գեղին վերեւը ճրագ մը կը վառի , կը ցուցնեն ինծի եւ կը պատմեն թէ՝ «Տարուայ չորս եղանակի մէջ Աստուծոյ գիշեր , այս ճրագը կը վառի · ասկէ պարզ կը տեսնանք ։ Հոշեցիք չեն տեսնար · մարդ կը ղըրկենք որ երթան տեսնան թէ ի՞նչ է այն , գեղին քով կը հասնին , ճրագը կը կորսուի , բայց միեւնոյն ժամանակ ասկէ , կ'երեւի ։ Սուրբի տեղ է ի՞նչ է այն , չենք դիտեր , մեր պապերն ալ միշտ տեսած են » ։

Արդարեւ ես ալ կը տեսնայի , բայց մէջ

ընդ մէջ կը մարէր փարոսի նման եւ դարձեալ կը լուսէր ։

Հոշէ ինչու ըսուած է այս գեղը ․ — կը պատմեն թէ « Տիարպէքիր չշինուած , ուզեր են այդ քաղաքը հոս շինել , ընդարձակ հիմունքներ եւ հոփածոյ մեծ քարեր կան այստեղ , հիմն կը ձգեն եւ ամէն օր հիմնեց վրան շէնքը կը շինեն , առաւօտ կ'ելնեն կը տեսնեն որ գործիք կորսուած են ։ Վարպետը կը հարցնէ՝ Գործիքն ո՞ւր է ։ Կը պատասխանեն « Հոս չէ , Հոս չէ » ։ Ուրեմն մեր շինելիք քաղաքին տեղը հոս չէ , տեղւոյն անունը կը մնայ հոս չէ , հոշէ ։ Յառաջ կ'երթան շինողները մինչեւ կը հասնին Տիարպէքիրին տեղը , հոն ճարտարապետն իր գործիքը կը գտնէ , կրողներն են կրած ։ Աստուծոյ կամքն այստեղն է , կ'ըսէ , ու կ'ուզէ քաղաքը շինել » ։

Տէրսիմի Քրդարնակ տեղերու վրայօք այնքան շատ բաներ կը պատմեն , որ եթէ ստոյգ լինէին , յատուկ հետազօտութեան արժանի պէտք է համարել այս լեռն ամբողջ , ուր ոչնչացած եւ դեռ չոչնչացած բաներ կրնան գտնուիլ ։ Պատմածներէն մաս մը հաւանական կը թուէր , կային չափազանցութիւններ , մինչեւ առասպելաց կը հասցնէին ։ Քանի մը գեղերու անունները տուին , որոց աւերակաց մէջէն ամաններով արծաթ եւ ոսկի դրամներ ու զարդեր գտած են Քրդեր ։

Այս հաւանական է , տարապատահութեանց

եւ մարտից օրերը թաղուած գանձեր են, որոց տէրերը կամ մեռնելով կամ չդառնալով, մնացած են թաղուած տեղերը։

Քարայրերը կ՚ըսէին, յորս լցուն հին գրքեր կան հայերէն. եւ այրերու դռները շարուած, տեղ տեղ բացուեր եւ երբ ձեռք ձգեր են որ գիրք մը հանեն, բոլորը փտած ու ապականուած՝ վար թափեր են մոխրի պէս։ Այս եւս կրնայ ճշմարիտ լինել դժբախտաբար, որ եւ բացատրութիւն չպահանջեր։

Քարայրեր կամ քարուկիր շինուածքներ, կ՚ըսէին, որոց մէջ սնտուկներով լցուն են ոսկի եւ արծաթ, եւ այլ կան կարասիներ ու զէնքեր, բայց ոչ ոք կրնայ ներս մտնել կամ ձեռք կարկառել. զի աղաղակներ եւ որոտմունք կը լսուին, եւ շահէն կը մեռնին։ Մանաւորապէս հետեւեալը պատմեցին չորս անձինք, բայց «Մենք լսողաց ենք ըսին, տեսողաց չենք»։ Էրմոյեան Մանուկն իբրեւ իր աչքով տեսած այսպէս պատմեց,— «Փէրինէն չորս ժամ հեռի Տէրսիմի ներսը Ղռան Աշիրաթէն Ապտուլլահ անուն քուրդն բլրոյ մը վրայ իրեն համար տուն մը կը շինէր ասկէ քսան տարի յառաջ։ Ղռան մեծ քաղաքի պէս տեղ է եղեր եւ ունի շատ աւերակներ, քուրդըն իր տան հիմունքը պեղած ժամանակ քարուկիր կամարակապ ներքնաշէնք մը բացուեցաւ, պատուհանէն, դռնէն նայեցանք որ կոյտ կոյտ ոսկի եւ արծաթ դրամներ, սըն-

տուկներ, մաքուր եւ ընտիր զէնքեր, ձիոց սանձ ու թամբեր, եւ կերպ կերպ հագուստներ. քրդերէն մէկը զինքն ներս նետեց եւ սնտուկ մը գրկելով դուրս վազեց, բայց ինկաւ մեռաւ, գանձուց պահպանող Աներեւոյթներ չարաչար զարկեր էին զինքն։ Այդ սնտուկով ոսկին Աբդուլլահին տունը կը կենայ. կը տեսնան, բայց չեն կրնար ձեռք տալ կամ հատ մը վերցնել, իսկոյն կը մեռնին, Աներեւոյթ պահապան կայ քով։ Աբդուլլահ իր տունը չինեց այդ կամարակապին վրայ, որ կ՚ըսուի նաեւ Եզերի տուն. ծակեր թողած ունի, ամէն մարդ կրնայ նայիլ տեսնալ պատմածներս, ինչպէս նաեւ տան մէջը դրուած սնտուկն ու ոսկին արծաթն» —։ Այս Աբդուլլահն ուրիշ տեղերէ ալ գտած ունի եղեր հին դրամներ, Երմոյեան կ՚ըսէր թէ, «Նա երեք հատ ոսկի տուաւ ինծի՝ ամէն մէկն 12 տիրէմ. պղինձ ղուրուշնոցի մեծութեամբ, տարայ Խարբերդը փոխանակեցի մէկն 1140 ղրուշի Թվէնքչեան Գէորգէն»։

Այս ստոյգ էր թէ հին դրամներ եւ այլ հնութիւններ բաւական կը տեսնուէին այս գաւառի բնակչաց քով, եւ շատն ալ ժողվեր էին ու կը ժողվէին շահադէտներն։ Պատմեցին նաեւ թէ Փէրինի քովերը տաճիկ մը փորելով գանձ հանեց, վերցնէր պիտի, Աներեւոյթները՝ սեւ արաբ էին, չարաչար զարկեր էին զինքն, ցաւէն ու ահէն լեզուն բալ

եղաւ եւ ականջները խուլ։ — Անշուշտ իր երեւակայութեան պտուղ։ Ծածկեալ գանձուց համար նաեւ արարք կամ աներեւոյթներու պահպանութիւնը սովորաբար ամէն գաւառի ժողովուրդը կը խօսի։ Հոն մեծ հաւատք ունէին բանի, զանազան հմայութեանց, եւն։ Թող առասպել լինին մեր լսածները, սակայն կը թուի թէ՝ այդ ամուր լերանց խորշերը իրօք բաներ կան յայտնուելիք։ Արշակունեաց օրերէ հետէ, իբրեւ ամրոց, իբրեւ ապաստանատուն, իբրեւ դարան կրնանք նկատել Տէրսիմը, ինչպէս նաեւ լի են բերդերու, դղեակներու, վանքերու, շիրիմներու հետքերը, որք ոչ միայն Ազգ. պատմութեան այլ նաեւ քաղաքականութեան եւ գիտութեան ալ նիւթ կը մատակարարեն։

Ես շատ փափաքեցայ շրջել միանգամ այդ խորերը, բայց պաշտօնս չէր ներեր, եւ զօրաց բանակն ու քրդերը մեծ շարժումներ կ'ընէին. միայն Մեծկերտը դնացի, ուստի երեք ժամ հեռի կը գտնուէր նոյն օրը Ալի Շէֆիկ պէյն զօրաց հետ, եւ հրաւիրած էր քրդաց երեւելիները, որոց առաջարկեր էր երեք պայմաններ. 1. տուրքեր վճարել եւ զօրք տալ, 2. մարդահամար ընել. 3. զէնքերը բերել յանձնել։ Այս երրորդ պայմանը ծանր թուած էր իրենց, եւ անհնարին խորհրդոց մէջ էին։ Մեծկերտը ունէր քարաժայռ բերդ մը, որոյ ուսին վրայ. գողաձեւ շինուած էին տուները. շէնքեր եւ աւերակ-

ները կը ցուցնէին թէ ի՛նչ կարեւոր դիրք եւ դեր ունեցեր՝ այս բերդաւանը. որոյ չորս կողմն լեռնապատ է, եւ խոր ձոր մը ունի. առջեւս 7—8 եկեղեցեաց աւերակներ կը տեսնայինք եւ նշանաւոր խաչքարեր, երկու եկեղեցի ալ քարի մէջ փորուած՝ գեղէն դուրս որ կ'ըսուէին. Դալասունը եւ Քառասուն մանկունք: Օդն ու ջուրը անմըման: Մեր գնալու եւ գալու ճամբուն վրայ էին Խուզուլջուխ, Կօքթափայ եւ Տամիթաղ գեղերը հայաբնակ: Մեծկերտն ալ հայաբընակ էր. իբր 25 տուն թուրք միայն կային, եւ հին՝ այլ գեղեցկաշէն գմբէթով ու մինարէթով մզկիթ մը ունէին, յորում կար սուրբի մը գերեզման: Բնակչաց կեանքը խիստ աննախանձելի էր:

Առաջնորդ Հայր Սուրբ վերադարձած էր Խարբերդէն. իր ուշադրութիւնը խնդրեցի պատմական եւ իրական հնութեանց վրայ: Նա ցոյց տուաւ ինձ փոքրիկ կուռք մը եղջերաւոր ցուլի, որ գտնուած էր Փէրինու արտի մը մէջ հօտաղի մը ձեռքով. եւ այլ քանի մը բաներ: Նա ընծայեց ինձ տառատակ բեւեռ մը Ս. Լուսաւորչի չարչարանաց վանքէն, եւ մի այլ դատատակ ունէր, որ կլոր պնդուկի մը չափ էր փուշ փուշ, փափագանօք համբուրեցի:

Վիճակագրութեան չսկսած՝ եկեղեցիները այցելեցի, մթին եւ ողորմելի շէնքեր. նոյնպէս են եւ եկեղեցականները. բայց գոնէ կը

գտնուին, եւ ժողովրդեան հոգեւոր պէտքերը կը հոգացուին։ Ո՞վ հոգացեր զիրենք, ո՞վ կրնայ մեղադրել զիրենք։ Օրհնեալ լինի Արարատեան ընկերութիւնը, որ մեր առաջարկութեան վրայ վարժարան մը հիմնեց ի Փէրին, զոր կը կառավարէ ցարդ Միացեալ ընկերութիւնն. մեծ բարիք մ՚եղաւ այդ երկրին. ինչպէս նաեւ Չմշկածագի վարժարանն։

Կուզեմ ծանուցանել ընթերցողաց Զարսանճագի աղաներ կամ պէյեր յանուանէ, որք թուով 25 են։

1. Փաշավանքի Իսաք պէյ։ 2. Խարէսիկի Օսման պէյ։ 3. Վասկերտի Քուչուկ աղա։ 4. Մարջամակի Իբիշ, Մահմատ եւ Աբդի աղայք։ 5. Բալէշիրի Հիւսէին, Մուստաֆայ եւ միւս եղբայր։ 6. Վերին Հաւսիկի Սալման աղա։ 7. Կալուգարի Յուսուֆ աղա։ 8. Խըունիկի Մահմատ աղա եւ եղբայրն։ 9. Գալանդարի Աբուշ աղա։ 10. Փէրինու Սաըդ եւ Օսման աղայք։ 11. Բաղնիքի Նահիբ աղա։ 12. Ղուշչիի Օսման աղա։ 13. Սայխոլիի Իսմայիլ աղա։ 14. Ղայաչիի Չիլֆի եւ Սէֆօ աղայք եւ միւս եղբայրն։ 15. Զորակի Իբիշ եւ Մահմատ աղայք։ 16. Կոտարէճի Յուսուֆ եւ Թօսուն աղայք եւ միւս եղբայրն։ 17. Ուրցի Ահմատ աղա եւ եղբայրն։ 18. Կօքթափայի Ահմատ պէյ։ 19. Կորճանի Ալի աղա։ 20. Աղ-մազրայի Իբիշ աղա։ 21. Իսմայիլցիկի Սուլէյման աղա,

Աբօշ աղա եւ Օսմանի որդիք։ 22. Վահնայի Իսմայիլ աղա։ 23. Ջէրինի Քուչուկ աղա։ 24. Սարիխայի Ահմատ աղա եւ հօրեղբօրորդիք։ 25. Բաղչիչի Հաճի Մուսթաֆա աղա։

Ահա ասոնք են երկրին տէրերը, ամենէն առաւել խաք պէյն է որ ունի 36 կտոր գեղ ու մագրայ, անկէց վար ունեցողներ կան 12, 10, 6, 4, եւն. կտոր գեղերը։ Ասոնք բոլոր իրենց գեղերու հողերը իրենց անուան թափու ըրած են առանց բնակիչներէն հարցուելու, միայն Մեծկերտը եւ Սըղձով գեղերու հայք՝ եւ չնչին մաս մ'ալ Բերդակցիք իրենց վրայ թափու ունին, այլ ամէն հողային եւ կալուածական տուրքերը ինչպէս նաեւ ի հարկին խանէնները գեղացիները կը վճարեն, որ կը գրուին ի հաշիւ աղաներուն, եւ անոնց անուան ֆօչաններ կը տրուին, անշուշտ յայտնի է թէ՝ գեղացին մարաբայ լինելով բերքերը կը բաժնեն աղայից հետ։ Առանց աղայի հաւանութեան եւ հրամանին եղած ամուսնութիւնք շատ ծանրագին կը նստի ժողովրդեան։ Կան աղաներ ալ որ կուզեն իրենց գեղը եկեղեցի եւ քահանայ գտնուի, գոհ ապրին, որպէս զի չփոխադրուին ուրիշ աղայի մը հող։ Այս պէյերու ահէն է որ Տէրսիմի Քրդեր ամէն կողմ վնասներ կը գործեն, բայց Զարսանճագին վնաս մը չեն կրնար տալ։ Խաք պէյը յաճախ ամբաստանուած է, որ թէպէտ գովելի մէկն չէ, բայց միւս աղաներն են մե-

ծառ մասամբ բողոքել կուտան, որպէս զի ասպարէզն իրենց մնայ եթէ նա լինայ, իսկ եթէ չյաջողին՝ Հայք պիտի նեղուին իրմէն եւ իրենց դիմեն։ Ամէն աղան իր տեղը ճըշմարիտ խաք պէյ մի է։ Թարեխնամ կառավարութիւնը քանիցս քննիչներ ղրկած է հոն, օրինաց արդարութիւնք գործադրելու համար։

Փէրինու հայերէն մաս մը արհեստաւոր լինելով, մանաւանդ Ղալայճի եւ զինագործ, ազատ ելեւմուտ ունին Տէրսիմցւոց մէջ, անոնցմէ ոմանք, եւ յատկապէս ծերունի Ոսս-Թա Յակոբն հետաքրքրական տեղեկութիւններ տուին։ Քաղուածք մը կը դնեմ այստեղ։

«Տէրսիմն երկու մասի բաժնուած է. Առաջին մասն կը կազմեն Մնձուր լերինք, եւ այս է Տուժիկ ըսուածն, այս մասին մէջն է Ովաճուխ անուանի լեռնահովիտն խատաւէտ, Ջրաւէտ եւ մացառոտ։ Երկրորդ մասն է բուն Տերսիմն, որ կը տարածուի Քղիի, Գերջանի եւ Երզնկայի կողմը, ուր է Խուզուլջանն։ Կան ոմանք որ Տէրսիմն երեք մասի կը բաժնեն, Մնձուրն ու Տուժիկը զատ զատ առնելով, որք իրարու մօտ սրածայր լեռներ են։

«Ովաճըխի կամ Տուժիկի բնակիչ Քրդաց նշանաւոր ցեղերն են, որ աշիրաթ կ'ըսուին, Շեխհասանցիք, Փիլովանցիք, Խարաբաշցիք, Աբասանցիք, Քօչ-ուշաղցիք, Բազգիարանցիք. — Այս ցեղէն են Խըռ-ուշաղի, եւ Քօփուզ

ուշաղի հռչակեալ եղեռնագործք —. Կամ ուշաղցիք, Տամ-ուշախցիք, Բահիրարցիք, Ըռուջանցիք, Տեխմանմացիք, Խըրղանցիք եւայլն։

— «Տէրսիմի մասին բնակիչ ցեղերու նշանաւորներն են Ջըբրանցիք, Սուրանցիք, Ալյանցիք, Արեցիք, Գուրեշանցիք, Ղեխմանմացիք, Հայտարանցիք, Դեմանանցիք, Յուսուփանցիք, Լուշանցիք, Տասեցիք, Խզօղլուցիք, Ղռանցիք, եւայլն։ Կը յիշուին նաեւ Գօչար ուշաղի, Բագեար-ուշաղի, Ասլան-ուշաղի, Բրիմ-ուշաղի, Բեք-ուշաղի եւայլն»։

— Տէրսիմն եւ Տուժիկն կը բաժնէ մէջտեղէն Մնձուրի գետակը — Մունզուր սույի. — բայց ներքին միջավայրերը այս լերանց էլ են այնեւայն ջրերով, անտառներով, հովիտներով եւ զարդարուն ձորերով, այնքան դաժան համբաւ ունեցող եւ դրսէն խոժոռ երեւցող այս լեռները՝ գեղեցկութեամբ լի են, եւ կը զմայլեցնեն զմարդ։ Բաց ի ծանուցեալ գետերէն, ընդհանրապէս Քուրդ բնակչաց տները ցիր ու ցան են՝ շինուած անտառի փայտերով, իրենց հացը կորեկ է եւ գլգըլ, ոչխար ու կով ունին բազմաթիւ, եւ ջորի. բոլոր տեղերը կամ հետի կամ ջորիով միայն կարելի է գնալ, զի ուղիներ դիտմամբ աւրած են, եւ անտառներէ, ժայռերէ, եղեւնիներէ պէտք է անցնիլ։ Այս Քրդաց լեզուն Զազայի է, եւ կրօնքը Գզլբաշի, Հազրէթի Ալին է իրենց մարգարէն, Առաքեալն.

եւ Սուրբն ։ Ունին իրենց կրօնականներ եւ կրօնապետներ, որոց տոհմը սրբազան է, եւ կը կոչուին Սայիտ, Տէտէ ։ Ուղեւոր մը եթէ Սայիտ մը առնու իր հետը, կրնայ անվտանգ ամէն տեղ շրջիլ, ինչպէս կ՚ընեն շատեր ։ Անոնք յայտնի են ամէն տեղ․ որք ունին իրենց ծուխեր, զորս կը հովուեն եւ անոնցմէ սահմանեալ հասոյթներ կը ժողվեն․ գիր եւ մատեան չունին, բայց աղէկ բարոյական խրատներ կ՚աւանդեն, եւ տարեկան տօներուն ժողովուրդ համախմբուած ժամանակ՝ հաղորդութեան պէս արարողութիւն մը ունին հացով եւ գինիով, զորս զատ զատ ամանի մէջ կը դնեն, եւ Սայիտն հրապարակաւ կը յանդիմանէ զմեղաւորն, որ եթէ խոստանայ այլեւս չընել մեղք, իւր խղճին կը ձգուի մերձենալ ու հաղորդուիլ․ բայց կան անզեղջ մեղաւորներ ալ՝ զորս կը զրկէ Սայիտն հաղորդելէ, եւ իր այցելութիւն կը կտրէ այնպիսիներէ, յայտարարելով հասարակութեան որ անոնք ալ յարաբերութիւն չունենան եւ անոր հացէն չուտեն ։ Ամուսնական սրբութեան կարի նախանձախնդիր են ։ Չունին յատուկ աղօթատեղի, բայց տեղ տեղ սուրբ Տէտէներու գերեզմանները գմբէթով շինած են եւ աղօթողներ կարգած, ուր ուխտի կ՚երթան․ յաճախ ուխտ կ՚ընեն նաեւ Հայոց շէն կամ աւեր տաճարներուն, որոց քարերը կը համբուրեն, խունկ կը ծխեն, մոմ կը վառեն, մատաղ կը կտրեն,

հիւանդաց վրայ Աւետարան կարդալ կուտան եւ երկիւղածութեամբ կը համբուրեն զայն. եկեղեցւոյ զգեստ եւ անօթ կը գողնան, բայց Աւետարանը կը համբուրեն: կնաթողութիւն չունին, եւ բացառութիւն է մէկէ աւելի կին ունենալ:

Սայիտներ կամ Տէտէներ թէ այցելած գեղերը եւ թէ տօնի օրերը երգելով կը կարդան, կան որ սազ մը կը չալեն հետը, եւ յափշտակեալ ոգեւորութեամբ, սրտաճմլիկ եղանակաւ կ'երգեն Աստուծոյ արարչագործութիւնը, կամ Աբրահամի պատարագելը իւր որդին, կամ Յակոբ Նահապետը, կամ Յովսէփ գեղեցիկը, եւայլն. բայց միշտ Ալիի անունը կը խառնեն մէջը: Խորին տպաւորութեան տակ ունկնդրութիւն կ'ընեն միւսները: Այս երգոց մէջ կը յիշատակուին Ադամայ հետ՝ Եւան, Աբրահամու հետ Սառան, Յակոբայ հետ՝ Ռաքէլ, Յովսեփայ հետ՝ իւր ողջախոհութիւնն, որոյ բարոյականն, երկու սեռին եւս օգտակար կերպով կը բացատրեն: Հայ քահանաներ եւ վարդապետները կը պատուեն, ինձ ալ պատահեցաւ որ ծունկս եւ կուրծքս կը համբուրէին եւ աղօթք կը խնդրէին: Հայ քահանայի մը յիշատակը կ'ընեն ոմանք, որ ասոնց մէկ մեծ Սայիտը ազատեր է հաւատոյ հալածչաց ձեռքէն, պահելով զայն իր տանը մէջ, եւ անոր փրկանքին համար իր եօթն զաւակները զոհեր է. երգ մը կամ շարական մը յօրինած

են քահանային օրհնութեան յիշատակին , յորմէ մաս մը թարգմանելով կը դնեմ այստեղ ։

«Մտիկ ըրէք , Աստուծոյ մէկ գործը պատմեմ ։

—Հայ քահանայն իր եօթն որդիք նահատակել տուաւ ,
Ողբալով օրհնենք անոնց յիշատակը ։
Սայիտ Հիւսէյին սպանիչներէն հալածեալ ,
Հայ քահանային ապաստանեցաւ ,
Քահանայն իր եօթն որդիք զոհեց ,
Սայիտ Հիւսէյինն՝ ազատեց ։
Աստուած օրհնէ Հայ քահանայն ։
Նա ի վերջոյ ի բանտ մատնուեցաւ ։
Սայիտ Ջաֆար բանտը մտաւ ծածուկ ,
Համբուրեց Հայ քահանային օրհնեալ աջը .
Եւ անոր օրհնութիւնն առաւ ։
Բանտին մէջ կ՚աղօթէր Հայ քահանայն .
Անոր աղօթքը երկինքը կը հասնէր ։
Վերջին դատաստան պիտի ընէ Յիսուս ,
Հասան և Հիւսէյին Յիսուսի քով պիտի կենան ,
Չարերուն պատիժ պիտի խնդրեն , բարիներուն վարձք ։
Յիսուս լոյս է , Ալին ճառագայթ ,
Լուսեղէն կարմիր թագով պիտի պսակեն մեր գլուխը ։

Նա դրած է իր գլուխը կարմիր թագ ,
Բոցի պէս կարմիր , կարմիր վարդի նման ,
Կարմիր ձիու վրայ , աղեղն ի ձեռին լարուած ։
Օրհնենք Հայ քահանային յիշատակը . . . ։»

Այս բարոյական ունեցող Սայիտներու հով-
ուած ժողովրդեան մէջ, զարմանալի է որ,
կը գտնուին այնքան անագորոյն սպանիչներ և
աւազակներ, կը պատահի երբեմն ալ մարդ
յափշտակել տանիլ. բայց կսպաննեն՝ երբ դի-
մադրութիւն տեսնուի կամ գնտակ արձակուի
իրենց վրայ, ապա թէ ոչ՝ կողոպտանքով
կամ կամաւոր տուրքով մը կը բաւականա-
նան, զոր իրենց իրաւունք կը համարին յԱս-
տուծոյ սահմանեալ։ Եւ եթէ իրենցմէ մարդ
սպաննուած լինի կամ բանտարկուած, որոց
ձեռքով որ եղած է, անոնց գեղէն ու ցե-
ղէն մեծ վրէժներ կը հանեն, մարդ կը յա-
փշտակեն, մինչեւ նոյն գեղացիք իրենց
բանտարկեալն արձակել տան, կամ սպանե-
լոյն ծանր փրկանք վճարեն. ապա թէ ոչ
իրենց տարած անձն չարչարելէն եւ մեռցը-
նելէն զկնի, երկար ոխ կը պահեն եւ քանի
մը անձինք ալ կ'սպաննեն։ Զօրքերէ սաս-
տիկ կը սարսափին, բայց գեղացի ու քա-
ղաքացի Հայն եւ Տաճիկ մէկ հաշիւ են ի-
րենց քով։ Երբեմն նաեւ իրենց մէջ ցեղցե-
ղի դէմ ալ կռիւներ կ'ընէ։ Այդ ցեղերը
բաշխում ըրած ունին գեղերը իրենց վրայ,
եւ իւրաքանչիւրն իր գեղերէն տարեկան
տուրք կ'երթայ կ'առնու. Նոյն իսկ Ակնայ
վանքն, եւ բոլոր գիւղօրայք Ակնայ, Արաբ-
կիրի, Ջմշկածագի, եւայլն։ Բենկայ դեղա-
ցիներ եւ Արմուտաններ իրենց քաջութեամբ
ազատ են այս հարկէն, յորս Քուրդն չհա-

մարձակիր մուտ գործել. կան քանի մը այս-
պիսի տեղեր, բայց անոնք իբրեւ պագայա
կը հաշուեն: Տուրքերն են Թիւթիւն, տրեխ
եւ քանի մը հարիւր ղուրուշ դրամ, ըստ
բնակչաց, թեթեւ բաներ:

Պատահեցանք անգամ մը Հասոյին, գեղի մը
մէջ, եւ հարցուցինք. թէ — Ի՞նչ բանի համար
տուրք կապած են, երբ Աստուած հրամայած
է միայն թագաւորին տուրք տալ: — «Մենք
ալ Աստուծոյ հրամանաւ կ'առնունք, ըսաւ
Հասօն, զի երբ Աստուած հազրաթի Ալին
աշխարհ ղրկեց, պատուիրեց թէ՝ Գնա՛ քա-
րոզէ, քեզմով հաւատացողներն իմ զինուոր-
ներս են, զէնքով պէտք է ապրին: Հազ-
րաթի Ալին ըսեր. Եա՛ խուտա, հապա ո՞վ
անոնց համար հաց ու հագուստ պատրաստէ:
Աստուած ըսեր. Անոնք որ քեզմով չեն հա-
ւատար ինձ, իրենց վաստակէն հաց ու հա-
գուստ թող տան, իմ զինուորներս ալ թող
անոնց պահապան լինին: Մենք կը պաշտ-
պանենք եւ զոհ կուտանք մեր անձը տուրք
վճարողներուն, բայց չվճարողները կողոպ-
տելով սպաննելով Աստուծոյ կամքը կը կա-
տարենք: Իսկ գողութեան համար աղօթքով
կը խնդրենք յԱստուծոյ, որ արդար վաս-
տակներու չհանդիպինք, այլ որք խաբէու-
թեամբ, տոկոսով, անիրաւ եւ զօրաւոր մի-
ջոցներով ունեցած են հարստութիւն, թէ
դրամ լինի, թէ ապրանք, թէ անասուն,
զանոնք ղսմաթ ընէ մեզ: Այսպէս մեր ձեռք

բերածները Աստուծոյ յաջողութիւնն է ; որոյ արդարութեան գործիքն ենք » ։

Անշուշտ ամբողջութիւն չեն կրնար կազմել մեր գրածները Տէրսիմին եւ իւր բնակչաց վրայ , բայց մենք այսքան կրցանք ձեռք բերել ։

Այժմ անցնինք Զարսանճագի Առաջնորդութեան թեմի վիճակագրութեան ։

ԹԵՄ Ա.

ՓԻՒՐԿ . *գիւղաւան , ուր կը նստի գայմագամն , եւ առաջնորդն , (վիլայէթ Խօզադ)* ։ *1 եկեղեցի Ս . Աստուածածին ։ Վարժարան 1 , աշակերտ 100 , ծախք վարժարանին տարեկան 300 ղուրուշ ։ — Այժմ Միացեալ ընկերութեան Նախակրթարան . — Բնակիչք Հայ , Թուրք եւ Քուրդ ։ Տունք Հայոց 318 ։*

Բաղճիք.	*1 եկեղ.*	*Ս. Մինաս.*	*Տունք հյց.*	13
Դուռջի	»	*Ս. Աստուածածին*	»	20
Թիլ *վերին*	»	*ոչ գոյ*	»	8
Սէյիդլի	»	»	»	4
Դայաչի	»	*Ս. Մինաս*	»	10
Այվազլի	»	*Ս. Մինաս*	»	9
Քորակ	»	*Ս. Կարապետ*	»	13
Խոտարիճ	»	*Ս. Գէորգ*	»	27
Ուրց	»	*Ս. Մինաս*	»	21
Դուռինա *մազրա*	»	*ոչ գոյ*	»	6
Բասու	»	*Ս. Լուսաւորիչ*	»	25
Դուզուլջուխ	»	*Ս. Աստուածամայր*	»	20
Խօշ բափա	»	*Ս. Կարապետ*	»	40
Կորճաճ	»	*Ս. Աստուածամայր*	»	12
Իսմայիլցիկ	»	*Ս. Աստուածամայր*	»	25

Տոհմի	1 եկեղ.	ոչ գոյ	Տունք Հյց.	4
Հոռէ	»	Ս. Աստուածածին	»	25
Ցանկ	»	ոչ գոյ	»	3
Վասկերտ	»	Ս. Թորոս	»	35
Եղմագրա	»	Քառասուն մանկունք	»	30
Ուռիկ վերին	»	Ս. Յովհաննէս	»	40
Մարջումակ	»	Ս. Յակոբ	»	9
Նոր գեղ	»	Ս. Գէորգ	»	12
Թանց	»	Ս. Սարգիս	»	24
Մարկիկ	»	ոչ գոյ	»	12
Պալասար	»	Ս. Սարգիս	»	30
Սոփիա	»	Ս. Աստուածամայր	»	22
Սրղնով	»	Ս. Յակոբ	»	36
Ղարաբուղնար	»	ոչ գոյ	»	8
Հաւսիկ վերին	»	Ս. Մինաս	»	14
Հաւսիկ ներքին	»	Ս. Անտոն	»	15
Խանար վերին	»	ոչ գոյ	»	6
Խանար ներքին	»	»	»	4
Լուսասարիչ	»	Ս. Յակոբ	»	24
Ղալխայդար	»	ոչ գոյ	»	3
Խորենիկ	»	Ս. Յակոբ	»	15
Տէնցիկ	»	ոչ գոյ	»	8
Կասսայ	»	Ս. Կարապետ	»	17
Արմաղ	»	Ս. Գէորգ	»	40
Խարէսիկ	»	Ս. Կարապետ	»	22
Փասավանք	»	Ս. Սարգիս	»	89
		վարժարան 1. աշակ. 40		
Ղալանուխ	»	ոչ գոյ	»	4
Բերդակ աւան 2	»	Ս. Ած. ծին և Ս. Շամունէ	»	60
Թիլ բերդակոյ	»	Ս. Սարգիս	»	40
Վահնայ	»	Ս. Գէորգ	»	8
Սաղման	»	Ս. Գէորգ	»	4
Ակ-սաքար	»	Ս. Գէորգ	»	38

ԹԵՄ Բ.

ՄԵԾԿԵՐՏ. *Աւան. գայմագամութիւն. մի–*

ըայէթ Կարին. (այժմ միւթէսարիֆութիւն. վիլայէթ Խօզաթ). Փէրինէն, հեռի 5 ժամ. 2 եկեղեցի, Ս. Աստուածածին եւ Ս. Յակոբ. Տունք Հայոց 80։

Կազվան	1	եկեղ. Ս. Աստուածամայր	Տունք Հյց.	12
Չամլի-բաղ	»	Ս. Գէորգ	»	25
Դիլան օղլի	»	ոչ գոյ	»	10
Դանա բուրուն	»	»	»	15
Թուրուսմակ	»	»	»	4
Ճորսան	»	Ս. Սարգիս	»	25
Գարմսի	»	ոչ գոյ	»	4
Խոզբնգեղ	»	Ս. Յուսիկ (սուտ է գերեզ. Սրբոյն)		5
Զուխուր	»	ոչ գոյ	»	4
Հազէզ	»	»	»	3
Փախ	»	»	»	4
Լամք	»	Ս. Գէորգ	»	5
Մասսան	»	Ս. Սարգիս	»	25
Մարխոյ	»	ոչ գոյ	»	6

ԹԵՄ Գ.

ԽՕՁԱԴ. Աւան. այժմ վիլայէթի կեդրոն, որ հետզհետէ սիրուն քաղաք մը կը ձեւանայ։ 1 եկեղեցի, Ս. Փրկիչ։ Տունք Հայոց 19։

Ընձդակ	1	եկեղ. Ս. Սարգիս	Տունք Հյց.	28
Ողզունիկ	»	Ս. Սարգիս	»	7
Սարքիան	»	ոչ գոյ	»	12
Սազեսիկ	»	»	»	8
Փայնկ	»	»	»	12
Երկան	Եկեղեցին է Ս. Կարապետի վանքն		»	10
Զամբեղ	»	Ս. Մինաս	»	10
Դաշսակ	»	Ս. Յակոբ	»	6
Սին	»	ոչ գոյ	»	7
Ճալուրի	»	Ս. Աստուածամայր	»	7

Բնակիչք խառն են գրեթէ ամէն գեղի մէջ Թրքաց եւ Գզլբաշ Քրդերու հետ, տեղ տեղ ալ հայախօս Ասորիք կը գտնուին, որք անխտիր խնամութիւն կ՚ընեն Հայոց հետ. եւ անոնց կրօնական կարգեր Հայ քահանայք կը կատարեն։ Հայաբնակ փոքրիկ գեղերէն քանիները մէկ քահանայ ունին, որ այցելութեամբ կը հովուէ։ Ժողովուրդ մաքուր Հայերէն կը խօսի, Քուրդն, Թուրքն ալ Հայերէն գիտեն։

Վանքեր. Գաւառիս բազմաթիւ վանքերէն միմիայն ՀԱԼԻՈՐԻԿԻ Ս. ԿԱՐԱՊԵՏԻ ՎԱՆՔԸ ողջ է. Փէրինէն 18 ժամ հեռի դէպի յԵրզընկայ, մօտ է նաեւ Ջմշկածագին, շրջապատեալ Քրդերով եւ անտառներով. տուն մը Հայ կայ բնակեալ վանքին մէջ երկար ժամանակէ հետէ, որք թէ կը մշակեն վանքին հողեր եւ թէ որդւոց յորդի իրենցմէ վարդապետ մը կամ քահանայ մը վանահայրութիւն կ՚ընէ, մեր օրովն էր տէր Պօղոս քահանայն, որոյ գերդաստանը կը բաղկանար 65 անձերէ։ Վանքին աղան կամ տէրն էր Սայիտ Իպրահիմ, որոյ ցեղին տարէց տարի վանքն կուտայ 30 քիլայ ցորեն. (քիլան 100 հօխայ էր)։

ԵՐԿԱՆԻ կամ ԽՐԿԱՆ ԸՆԿՈՒԶԻ Ս. ԿԱՐԱՊԵՏԻ վանքն ալ աւելի հոյակապ եւ մեծագործ շէնք է, բայց քանի մը մասեր քայքայուած, ընտիր ճարտարապետութիւն, որոյ ձեւն եւ քանդակներն Եւրոպացի ուղե-

ւորաց իսկ հիացումն պատճառեր, եւ օրինակած են ոմանք։ Վանքը շինուած է Հայոց Ն․ Ի․ Դ․ թուին։ Տաճարն Ս․ Աստուածածնի անունով է, որոյ դրան ճակատին վրայէն օրինակուածն է հետեւեալը, զոր Առաջնորդէն առացայ․ «Այս է խորան մեր տեառն, յորմէ ծնաւ Յիսուս Քրիստոս ի յայրն Բեթղեհէմ․ յորովայնի հաճեցաւ, եւ ի սրտին բնակեցաւ, եւ Ս․ Հոգին հովանացաւ, աղաչեմ զքեզ Ս․ Աստուածածին բարեխօսեա վասն ծառայի քո մեծ Մխիթարիս զորդիդ քո Աստուած մեր դաւանելոյ», եւ ի թիւ... ման... գանձէ... թշնամւոյն, որ առաքեալք մեր նահատակեցան Քրիստոս վասն քո սուրբ ծննդեանդ․ եւ զկնի զխորանս շինեցի, ի թվին Ն․ Ի․ Դ․»։

Յիշենք քանի մը աւերակ վանք եւ եկեղեցիք։ Փնջրինու քով, Ջրին եզերքը Կարմիր վանք եւ Ս․ Լոյս վանք․ եկեղեցի մը եւս Ազգանդ ըսուած տեղը։ Լուսաւորիչ գեղին քով՝ բլրի վրայ Ս․ Քառասուն մանկունք վանք հոյակապ։ Փաշավանք գեղին քով՝ բլրի վրայ Ս․ Յովհաննէս ընդարձակ վանք։ Բերդակայ Ս․ Թորոս կիսաւեր վանք չքեղակերտ, որ եւ Ս․ Տիկին։ Զորակ գեղին քով՝ ձորոյն մէջ Ս․ Վարդան եւ Ս․ Աստուածամայր։ Դուշջի գեղին քով՝ Ս․ Անտոն։ Հոշէի քով՝ Ս․ Պօղոս։ Բաշխիշի քով՝ Ս․ Սարգիս։ Մեծկերտի քով՝ Ճերմակ վանք, Ս․ Փրկիչ, Պօղոս Պետրոս, Ս․ Գէորգ, Ս․

Արքանաս, Ս. Եղիա, Ս. Սարգիս, Ս. Մեսրովբ։ Լանք գեղին քով՝ Ս. Աստուածամայր եւ Ս. Թորոս։ Մասղանի քով՝ Ս. Կիրակոս եւ Ս. Յուղիդայ։ Խողընդեղի մօտ՝ Ս. Յուսիկի կիսաւեր վանքն։ Դաշտակի մօտ՝ Ս. Թումաս։ Սին, Թուրուշման, եւ Փախ գեղերու մօտերը՝ մէկ մէկ եկեղեցեաց աւերակ։ Խողադու Քրդաբնակ ին գեղին մէջ ինն սրբոց իննեակ եկեղեցեաց աւերակք։ Հաղէգին մօտ՝ չորս եկեղեցիք։ Ջուխուրին մօտ՝ Վանիֆակ վանքն։ Հաւորի գեղը՝ 12 եկեղեցիք աւերեալ. եւայլն։

ԲԱԼՈՒ

Օգոստոս 28 ին յառաւօտուն մեկնեցանք Ջարսանճագէն. Քղիի ջուրն անցնելով անմիջապէս կ'սկսի Բալուայ հողն։ Միշտ զառ ի վեր կը գնանք, եւ երկու կողմերնիս ձորերու մէջ լի են փոքրիկ գեղեր։ Ուղեկիցներս կը ցուցնեն Բալուայ լեռները, կը տեսնանք գլորակ բարձր գլուխ մը՝ Քղիի Սուրբղոս լեռն է. կ'երեւի բուն շղթայն Տէրսիմին մինչեւ Մնձուր, սուր եւ գլոր ժայռերով, եւ Թաֆմաճ լեռն, որոյ միւս երեսն է Ծապաղջուր. Կնճայ լեռները, որոց միւս երեսը կ'իյնայ Մշոյ դաշտը։ Պահ մը կը յուզուի միտս Մշոյ յիշատակներով։ Հինգ ժամէն սկսանք իջնալ ի Բալուայ հովիտն։ Ի հեռուստ կ'ողջունենք Բալուայ բերդի քարեայ

գլուխն, սիրտս իրեն կը քաշէ այդ կապոյտ ժայռը, աչքերս չեմ կրնար հեռացնել իրմէն, այդ քարին մէջն է Հայոց լուսաւորութեան արդանդն, Հայկական դրոց գանձարանն, այն պաշտելի քարայրը, յորում Աստուածայինն Մեսրովբ ճգնեցաւ, տքնեցաւ, մինչեւ ծնաւ ազգ մի ողջոյն. անոր ծագեց մեր լոյս արեւն։

Կէս ժամէն աւելի զառ ի վար կ՚իջնէինք, ընկերներս ետ էին մնացած, երիվարս կը վազէր, կանխաւ որոշած էի որ Հաւաու Քաղցրահայեաց Ս. Աստուածածնի վանքը պիտի իջնայինք, ուխտ ընէինք, հանգչէինք եւ անցնէինք։ Բալուայ քարին յաւելով ուշքս եւ աչքս, մոլորած էի. յանկարծ գիս գտայ ընդարձակ այգիներու մէջ, որոց ծայրը մեծ եւ շնորհքով գեղ մի կայ. ձայներ լսեցի, որ կը կանչէին զիս. ետ դարձանք ճամբուն վրայ։ Հաւաու գեղն էր այն եւ իւր այգեստանն։ Վանքին դուռը իջանք, սիրուն է վանքիս դիրքը եւ իր շուրջ եղած այգիք, ծառաստանք եւ ջուրք կ՚աւելցնեն վայելչութիւնը. իր առջեւ կը տարածուի գեղեցիկն Հաւաու կանանչազգեղ այգեստանեօք. եւ քաղցր աչքով կը դիտէ հովտին մէջ սփռուած ու հանդիպոյ լեռնակողման վրայ եղած շէն ու վայելուչ գեղեր։ Դուռէն դուրս մեծ աւազան մը ունի թթենեաց հովանեաց տակ, եւ ի ներքոյ վանքին ջաղացն է։ Վանքին ներսը ամենայն ինչ աւերակ էր, ապակա-

նութիւն եւ խառնակութիւն։ Ջորս չուն, չորս Թուրդ, երկու տնտես կանայք, հինգ կով, մէկ էշ եւ մէկ ձի, եւ մի կաղ վանահայր Մանուէլ վարդապետ։

Ահա Հաւաւու վանք։ Որոյ հայեացքը արդարեւ քաղցր, բայց մեր տեսածն էր խիստ դառն։ Ս. Տաճարն փոքրիկ եւ շատ սիրուն շէնք մ'էր, բայց միւս շէնքերուն մէջ խճողուած եւ կորսուած էր դրսէն։ Հոս գտանք վիճակին առաջնորդական տեղապահ Նաթանեան Պօղոս վարդապետ. որ երեք քահանայից հետ կրօնական ժողով կազմած էին, եւ կը յուզէին այս ժամուս՝ վանքէն կորսուած ոսկի խաչի մը եւ պանակիի մը խնդիրը։ Հրաւիրեցին նստելու. եւ Նաթանեան Հայր սուրբ իւր անտանելի սիրելութեամբ արգելք եղաւ մեզ նոյն օրը մեկնելու։

Վանքին ձեռագիրներ աչքէ անցնելով՝ յիշատակարանները կ'օրինակէի, բայց Նաթանեան Հայր սուրբն ժամանակ չտար, կը խօսի, կը բօռայ, գանգատներ կ'ընէ գաւառէն եւ պատրիարքարանէն, որոց կողմանէ կարծես պարտականն ես էի։ Իմ վրաս կը թափէր իր դարդերը, եւ ըրած ու ընելիք մեծագործութիւնները պատմելով կը պահանջէր որ իրաւունք տայի իրեն։ Հազիւ հասկցայ իր միտքը, եւ սկսայ գովաբանել իւր առաքինութիւնները ու իմաստութիւնները, ազատելով օձիքս։

Տանիքը ննջեցինք, որքան կենսատու էր գիւղերուան օդն եւ չքնաղ՝ երկնից գոյնն։

Բաւական ձեռագիր մատեաններ կային վանքս, որոցմէ քանին հրաշագործ Սրբազանն վասն ի վերուստ ըրած էր կ'ըսէին. զի այս տեղն ալ նստեր էր նա եւ հանրագրութիւն ժողվեր էր զինքն առաջնորդ ընելու։

Հետեւեալ առաւօտուն արեւուն ծագման հետ յուղի ինկանք, անցնելով Մրջման մազրայ եւ Ջինազն Հայ գեղերէն. հովիտի միջով մտանք քաղաքը։ Առաջին թաղ՝ ուր մուտ գործեցինք, Ջովիս կ'ըսուէր, բոլորովին տաճկաբնակ. տները հողաշէն եւ անշուք։ Մշոյ Եփրատն կը հոսէր, յայնկոյս գետոյն բազմաթիւ այգեստանք, եւ բարձրաբերձ լերինք հանքալից։ Պահ մի եւս, եւ ահա մտանք բուն Բալուն։

Բալու բերդաքաղաք է, բլուրէն ի վայր տարածեալ են շէնքերը. իսկ գագաթն է բերդն. որոյ բարձրագոյն կատարը ապառաժ ցցուած քար է. զինքն կը շրջապատէ Մշոյ Եփրատն երեք կողմանէ. որով թերակղզի մը կը ձեւանայ, թաղերը, շուկայն եւ կառավարութեան պաշտօնատունք այս բաժնին մէջն են։ Ջրոյն վրայ կամուրջ մը կայ, յորմէ անդին կիրճ է եւ կապան։ Մենք գնացինք դէպ յառաջնորդարանն, Առաջն. Տեղապահն հետոս է, եւ Ընդհ. ժողովոյ դիւանն, Վարչութեան Ատենապետն եւ այլք եւս կան, սակայն ընդ երկար կ'սպասենք դուռը, զի ներսը լի է անմաքրութեամբ, անասնոց աղբերով։

Համբերութիւն։ Վերջապէս մաքրուեցաւ, ներս գնացինք։ Ժողվել տուի անմիջապէս ժողովները, եւ հրաւիրեցի Առաջնորդ. Տեղապահն իր պաշտօնին գլուխը, որոյ հետ գրժտած էին, կամ ինքն անոնց դէմ. հարկ եղած յորդորներն ըրինք։ Ներկայեցի իմ պաշտօնագրերս, իրենց աջակցութիւնը խնդրելով ինձ։ Ղրկեցի գայմագամին՝ կուսակալութեան հրամանագիրը, եւ քիչ մը ետքը փոխադարձ այցելութիւններ կատարուեցան։ Հոն էր նաեւ Արղընի մաադէնու Մութասարիֆ Րուժի էֆ. որ մի եւ նոյն ժամանակ տեսուչ էր Արղընու եւ Կապան մադէնի հանքերուն, որոյ իշխանութեան ենթակայ էր Բալուայ գայմագամութիւնն։ Րուժի էֆ. գիտուն եւ քաղաքակիրթ անձն մի էր. գոհ էին իրմէն տեղւոյն բոլոր ժողովուրդ, գոհ եղանք եւ մենք։

Օդն ու ջուրը խիստ ծանր է այս քաղաքին, եւ մարդիկ դեղնած, գրեթէ ճերմակ մազերով մէկը չես տեսներ, քիչեր կան որ յիսուն տարին լրացնելէն զկնի մեռնին։ Կենաց ճաշակը խանգարեալ, միտքերն եւս հիւանդ. Թութի օդին ծանրահամ և մասակար, ջրի բաժակով կը խմեն. եւ կռուարար, խաբող, հայհոյող անձինք են մեծաւ մասամբ։ Գեղացիներ ընդհակառակն գերազանց կեանք ունին, ազնիւ վարմունք, առողջ անձն։

Հոս իսկոյն առաջին իրիկուն առողջութիւնս աւրուեցաւ, շունչս կը կտրէր, մէջքս ու

ծնկներս կոտոր կոտոր կը լինէին, եւ ճակատս կարծես կացինով կը զարնուէր· հինգ վեց տարիէ ի վեր անտես բարեկամս եկած էր, որոյ հետ չատ ժամանակ անցուցած էինք երբեմն, դողն եւ ջերմ։ Չ՚ախորժեցայ իր այցելութենէն, բայց վերջապէս տապալեց զ՚իս ի մահիճս, սաստիկ էր տապն, եւ լեռներ կը թաւալէին գլխուս։ Ա՛հ մայրիկ, ո՞վ պիտի նայէր ինձ, ահա այն ժամերուն համար վարդապետին ըսած են «Աստուած օգնական»։ Շատ աղաչեցի զԱստուած։ Առաւօտ ողջ ելայ։ Երկու օր հաց ու ջուր չ՚ճաշակեցի· հանգիստ ըրի, թէպէտ կը տանջուէի ի տապոյ։ Երրորդ օրը Տէր Մեսրովբ քահանայն հետս առնելով, առանց այլուս իմաց տալու, զի հետս էկողներ կը տանջէին զիս իրենց անտանելի կռուարանութեամբ, ինչպէս կ՚ընէին Առաջնորդարանի մէջը, եւ ելանք ի բերդ։

Հին եւ վիթխարի պարսպաց աւերներ ու բեկորները կոխելով վեր կ՚ելնենք· քայքայեալ մեծ դուռն մը կը մտնենք միջնաբերդը· ուր չտեմարանաց եւ սենեկաց աւերածներ, գետնայարկ կամարափուլ չէնքերը մէկը միւսին ետեւ կը ներկայանան մեզ· դեռ ողջ է զնդանատունը եւ մի քանի սենեակ· բայց ասոնք բան մը չեն արժեր իմ աչքին։ Կը դառնանք ի հիւսիս, ուր ապառաժ եւ լերկ քարեր են մեծամեծ, հոն եզերքին վրայ քարին երեսը տաշուած, վրան բեւեռագիր

անեղծ, մաքուր, 22 տող վերը եւ 7 տող վարը քանդակուած, մէջ տեղը բաց ձգուած էր, ուր տող մը արաբերէն գիր փորագրած էին. Այս «Գրման քարի» կողէն զառի վայր, նեղ, սանդղաձեւ, գրեթէ մրջման շաւիղով իջանք քարայրի մը բերան, որոյ մէջ փոքրիկ քարայր մի եւս կայ, երկուքին ալ առաստաղն ու պատերը սեւցած. երկուքի մէջն ալ բեմի պէս անկոփ քարերով շարուածք, եւ պատերուն վրայ բազմաթիւ խաչեր փորուած։—Ահա Ս. Մեսրովբայ ճգնարանն, ըստ Տէր Մեսրովբին։

Ծունկերուս վրայ ինկայ, հոն, ուր Սրբոյն ծնկները մաշուած էին, լզեցի այն քարեր եւ փոշիները, յորս չրթունք եւ ճակատ Սըրբոյն բիւրիցս քսուեր էին նուիրելով իր խորհուրդն եւ իղձերը Աստուածային իմաստութեան. հոն դրի երեսներս, եւ չէի ուզեր վերցնել այն ժայռերէն, ուր նստեր, կըռթներ, խոկալով եւ ոգնելով Հայ ազգին եւ Հայաստանեայց եկեղեցւոյն լոյս եւ կեանք ճարելու ճգնութեամբ...։ Քա՛ր, ո՛ քարայր, Հայոց արեւուն լուսնակամար, ուստի ծագեցաւ մեզ ճառագայթ դպրութեան. «յոր խորհրդեամբ ճշմարիտ լուսոյ փառաց անեղին նկարագրեցաւ մեզ գիր կենդանի յարգանդ մաքուր մեծին Մեսրովբայ, անմատոյց լուսոյն երկրպագեսցուք»։ Կից քարայրիս, արտաքոյ դրան. կայ մի տաշածոյ երեւ մեծ գրատախտակի նման, արդեօք Հայ տա-

ները ձեւակերպելու տախտակն էր Սրբոյն ։ Ինչպէս նաեւ երկու այլ քարայրեր, որոց առաջինն աւելի լուսաւոր եւ ընդարձակ է, ունի սրահ մը, եւ երկրորդն՝ կրկին պատերով սենեակ մը, որոյ առաջին սենեկէն ներսը, դրան հանդէպ, քարայրին ճակատը փորուած եւ կոկուած մեծ քառակուսի մը, եւ փորուածոյի աջ անկիւնը վերէն ծակեր կան ականջաձեւ, յորմէ մարդ մը կրնայ իր ձեռքն երկնցնել. եթէ արմունկդ կիսածալ ընես դէպ ի լանջքդ՝ գրեթէ նոյն ծակին ձեւը կ'առնու, եւ այն դիրքով կրնայ մարդ մը իր թեւը դնել այդ ծակին մէջ.—Ս. Մեսրովբայ դպրոց կ'անուանեն այս քարայրը, ըստ Տէր Մեսրովբին, եւ կ'աւանդեն թէ՝ այդ ծակէն ելած է ԹԱԹԸ եւ այս տաշածոյին վրայ գրեր է Ա. Բ. Գ.— ։ Արդարեւ երբ այդ տախտակին յառէր խոկալով Սուրբն իր ուշքն ու աչքը, պէտք էր որ այս անկեան ծակէն ելնէր Թաթն եւ գրէր «ոչ իրրեւ ի քուն երազոյ»․ այլ բացորոշ յայտնութեամբ Աստուածային «Որ զանմարմին պարունակող բանին զգրաւորական զիմաստ հոգւոյն շնորհէր որդւոց Թորգոմայ, յայտնեալ տեսլեամբ ի ձեռն սուրբ Վարդապետին... Նմանեալ Մովսէսին, բերելով զգիր օրինաց ի Հայս, որով լուսաւորեցան ազգ որդւոց Թորգոմայ ։» Շարական ։

Հայոց դպիրք, յուխտ գնացէք այս քարայրին, երկրպագէք Ս. Մեսրովբայ դպրոցին ։

Կան երկու այլ քարայրեր ալ, միոյն մէջ կը գտնուի ջրի հոր մը։ Ասոնց մէջը խունկի եւ մոմի մուխերը սեւցուցած են., մանաւանդ ճգնարանին, ուր բարեպաշտօն կանայք կ'եր- թան կ'աղօթեն իրենց զաւակաց համար։ — Աւելորդ է ըսել թէ Ս. Մեսրովք պատ- րաստ գտած է այս այր ու վայրը, որ իրմէն յառաջ ո՞վ գիտէ ի՞նչ նպատակի համար կռներ կոփեր են. դուրսի բեւեռագիրն ալ մտածել կուտայ թէ՝ շատ հինուց գործ է, թերեւս քիչատակարանաց դիւանը կազմելու մտքով տաշուած լինին. եթէ այսպէս, զուգադի- պութիւն մ'է Ս. Մեսրովբին։

Այս ուխտագնացութիւնս ոչ միայն հոգիս զմայլմամբ եւ գոհունակութեամբ լեցուց, այլ եւ ջերմն ու դողն ալ փարատեց անձ- նէս։ Կարի քաջառողջ կը զգամ զիս։ Եւ ո- րովհետեւ Բալուի պաշտօնականները ոչ ու- նէին եւ ոչ ալ ձեռնարկեր էին վիճակագրու- թիւնը պատրաստել, հարկ եղաւ մանաւա- րաց դիմել, եւ քանի մը գեղեր ալ անձամբ շրջիլ։ Նըբշի գեղը նոր վարժարան մը շի- նած էին, ուր մեր Վարագայ միաբաններէն Ներսէս վարդապետ դասատուութիւն կ'ը- նէր եւ եկեղեցին կը հովուէր. Ծառազարդ, այգեւէտ, վայելչադիր գիւղ մի է, եւ իւր օդն ու ջուրը պատուական։ Հանդիպելով մի քանի գեղեր եւս, իրիկուն մը օթեցինք Հաւաւ գիւղը, որ ամենէն ընդարձակ եւ նշանաւոր գեղն է Բալուայ մէջ, ոչ միայն

իր այգեստաններով, ջրերով եւ բազմաբնա-
կութեամբ, բնակիչ Հայք եւս գերազանց
տարբերութիւն մ'ունին․ եկեղեցիներ, ե-
կեղեցականք, վարժարանք, երիտասարդու-
թիւնը եւ ամէն դասու անձինք, քաղաքա-
վար, եռանդուն, աշխատասէր, սրտոտ,
բանգէտ։ Հաւաս կրնար օրինակ հանդիսա-
նալ գաւառաց ամէն գիւղաբնակ Հայոց։
Գեղին բոլորտիքը բարձր խաչաքարեր կան
տնկուած, նման մահարձանաց կամ ցասման
խաչերու, զորս օծեր եւ տնկեր են ի պաշ-
պանութիւն ժանտամահէ եւ երկրաշարժէ,
որոց յաճախ ենթակայ եղած է գեղն յա-
ռաջնումն։ Բայց բնակիչք իբր աւանդութիւն
կ'ըսեն թէ՝ երբ Թադէոս առաքեալն եկեր
այս գեղը քարոզելու, գեղի կռապաշտ մար-
դիկ ծաղրելու համար զԱռաքեալն ելեր են
առջեւն ու ետեւը «հաւ, հաւ»՝ ձայնելով
շան պէս հաչեր են, Ս. Առաքեալն անիծեր
զիրենք որ իրենց մարդկային բարբառը կոր-
սնցուցեր են եւ ինչ որ խօսին եղեր «հաւ,
հաւ» միայն կ'ըսեն, ուստի գաւառացիք
զիրենք անուաներ են հաւհաւցիք, աստի է
մնացեր գեղին անունը, յետոյ զղջալով Ս.
Առաքելոյն դիմեր են, որ գեղն եկեր, զի-
րենք օրհներ մկրտեր, բժշկեր, եւ այս խաչ
քարերն օծեր դրեր է գեղին չուրջը։ —
Բայց մեր լեզուով Հաւ կը նշանակէ նաեւ
պապ։ Ըսէինք նաեւ Հաւուճիք։

Բալուայ գեղերու հայերը մեծաւ մասամբ

թէ ի Պօլիս եւ թէ ի գաւառս ճարտարապետ, հիւսն եւ որմնադիր են, իրենց տեղն ալ այգեգործ եւ երկրագործ, Պօլսոյ ազգայնոց մէջ նշանաւոր անձինք եւ գերդաստաններ կան ծանօթ՝ Բալուայ հովիտէն։

Բալուայ գեղերու եւ քաղաքի աւերակներէն հին դրամներ եւ այլ իրեր կը գըտնուէին, բայց շատն վաճառած էին, ինչպէս նաեւ ձեռագիր աւետարան, շարական, նկարէն, և մագաղաթեայ ընդհանրապէս։ Խարբերդի միսիոնարաց եւ շահադէտ ոմանց կողմանէ շրջողներ պակաս չեն այսպիսի գաւառները. եւ մենք շատ բան արդէն ձեռքէ հանած ենք այսպէս։ Քաղաքի տէր Պօղոս քահանայն ընծայեց ինձ սեւ փայտեայ խաչ մը, որ քանդակուած էր ձեռքի մը չափ տախտակի վրայ, զոր հանած էր Ս. Թորոս ըսուած ուխտատեղւոյն հողերէն, եւ ես զայն ընծայեցի Ղալաթիոյ մատենադարանին։ Յիշեալ տէրտէրն յայտնեց թէ իր ձեռքով գիրքեր եւ այլ նիւթեր վաճառուեր են Խարբերդցի բողոքականի մը, յորս կը յիշէր նաեւ ոսկի մը, որոյ վրայ յունարէն գրուած էր, եւ կարդացեր ու թարգմաներ են «Վասիլիոս, Արմենիոս, Արշաւոս. — Թագաւոր Հայոց Արշակ»։ Ս. Սահակ եկեղեցւոյ ճախակողմեան խորանին վերեւը դարան մը կար, որոյ առջեւ վարագոյր մը կախուած էր եւ կանթեղ մը կը վառէին, 16 տարի յառաջ այդ դարանը նորոգելու միջոցին չի-

մը միւռոն գտած էին հոն, տեսանք շիշը որ մէկ քաշ բան կ'առնուր մէջը, բայց քիչ մը մնացեր էր միւռոն, զի եկեղեցիները գործածեր էին, սակայն վկայագիր կամ այլ բան չկար։

Բալուայ կանանց ազգ՝ Խարբերդու եւ Զարսանճագի գեղերու կանանց նման չիթով կամ եազմայով կը ծածկեն բոլորովին իրենց գլուխն ու երեսները, եւ չեն երեւար ու չեն խօսիր մարդոց, բայց կարի աշխատաւոր են եւ տնարար, եւ բարեպաշտ։ Դեռ առաջինն էր քաղքի մէջ աղջկանց վարժարան մը բանալ, ուր քանի չափ մանրուկներ կծկած էին փոշիներու մէջ, քաղաքի մանկանց վարժարանն եւս ողորմելի էր։ Աստուած գթայ ձեզ անմեղներ, այդ ի՜նչ դատապարտութիւն է։ Թէպէտ պաշտօնական մարմնոց, հարուստներուն, եւ եկեղեցւոյ բեմէն ամենեցուն՝ ազդու յորդորներ խօսուեցան, բայց ի զուր կ'անցնէին մեր խօսքեր։ Անոնք իրենց կիրքերն ունէին, ուրիշ բան չէին ճանչնար, կիրք եւ թշնամանք իրարու դէմ, որոց յարմարած էր եւ իրենց Հովիւն...։ Յաջողակ էին զիրար հայհոյելու, մատնելու, խարդախելու, բզկտելու մէջ, մանաւորապէս քաղաքի առաջաւորները, որք երկրի պէյերու մարդիկն են, եւ միւլթէզիմութիւն եւ ապառութիւն ալ կունենան կառավարութեան մէջ։

ԲԱԼՈՒԱՅ ԱՌԱՋՆՈՐԴՈՒԹԵԱՆ ՀԱՅԱԲՆԱԿ ԳԻՒՂՕՐԱՅՔ

ԲԱԼՈՒ *քաղաք. (գայմագամ՝ Արղնի Մատէնի միւթէսարիֆութեան տակ), Առաջնորդանիստ։ Եկեղեցիք Հայոց 4, Ս. Սահակ, Ս. Լուսաւորիչ, Ս. Աստուածածին, Ս. Կիրակոս։ Եկեղեցիք ունին կալուածք 12 խանութ եւ 4 մաղազայ։ Կալուածագրեր՝ Տ. Գէորգեան Մ. Յովհաննէսին, Արփաճեան Մ. Կիրակոսին եւ Թիւթիւնճեան Համբարձումի անուններովն էին։ Այսոնցմէ զատ կան նաեւ 2 աղբիւր, 1 ջաղաց, եւ 2 խանութ եւս Ազգային կալուած։ Վարժարանք 4. աշակերտ 200 մանկունք եւ 20 աղջիկ։ Տունք Հայոց 550։*

Սղամ.	1 եկեղ.	Ս. Խաչ.	Տունք հյց.	35
Ջէր	»	Ս. Թորոս	»	70
Խարազէլիկ	»		»	12
Հազար զոմ	»		»	20
Դուրի մեզրէ	»		»	24
Բաօարաք	»		»	10
Քէնկէռլի	»		»	20
Խանար	»		»	15
Ուզունովա	»		»	25
Ուզունովայի մեզրէ			»	6
Գուլիօկէր	»		»	20
Արմբչան	»		»	47
Նոր գեղ	»		»	48
Նորգեղի մեզրէ	»		»	20
Նորօինակ	»		»	5
Մրջման մեզրէ	»	Ս. Գէորգ	»	27
Խարաբոմք	»	Ս. Աստուածածին	»	23

Արդզան	1 եկեղ.	Ս. Մինաս	Տունք Հյց.	31
Ղամիշլի	»		»	11
Դավաջի	»		»	15
Այրանճ	»		»	20
Ջինազն	»	Ս Յակոբ. վրժ. 1.Աշ 45	»	45
Սազրաս	»	Ս. Թորոս	»	55
Ջայիրի մեզրէ	»		»	13
Ներխի	»		»	28
Խօսմաս	»	Ս. Աստուածածին	»	82
Իսաբէկ	»		»	30
Գումբէթ	»		»	20
Ղամբար-սեխ	»		»	3
Թափայ	»	Ս. Մինաս	»	40
Դիլիմլի	»		»	4
Կըրբոյ կամ **Կրբոցիկ**			»	8
Եղ կամ **Օղու**	»	Ս. Կիրակոս	»	27
Խարախայայ	»		»	1
Հաւաւ	2 եկեղ.	Ս. Աստուածածին եւ Կաթո-ղիկէ. վրժ. 1, կալուած Պօլսոյ Զուխուր խանի 2 սեննակ. աշ. 90 մանկունք. 30 աղջիկ	Տունք Հյց.	160
Թիլ	1 եկեղ.		»	25
Թըրխէ	»	Ս. Սարգիս	»	44
Նաջարան	»		»	15
Սըրին	»	Ս. Աստուածածին	»	17
Պաղին	»		»	170
Քուրդիկան	»		»	4
Դէմիրջի	»		»	2
Նըքսի	»		»	20
Խաչարի մեզրէ			»	2

Վանքեր: Երկու վանք ունի Բալու, Հաւաւոյ վանք կամ Քաղցրահայեաց Ս. Աստուածածին, եւ Պաղինու կամ Ս. Խաչի վանք, երկոցունց մէջն ալ միաբան ոչ ոք. միայն առաջնոյն մէջ վանահայր մը կար Մա—

նուէլ վարդապետ։ Հողերը թափու ըրած չեն, իբր թէ Ցէրման ունենային։ Հաւաւոյ վանքին 30 քիլայ սերմամուտ արտեր կան, (1 քիլան 400 օխա է), մարաբաներով կը մշակեն, ունի նաեւ 1 ջաղաց, եւ 3 այգի չէն, 5 այգի աւեր, եւ մաս մը անտառ։ Վանքին հասոյթն է 10 քիլայ ցորեան իր արտերէն (ամբողջը չմշակեր), եւ 30 քիլայ ցորեն ու գարի թեմերէն պտղի։ 60 օխա բամբակ իր արտերէն, եւ 60 օխա բամբակ պտղի։ Իր հողային սահմանն ու անտառը կը շրջապատէ երկու ժամով։ Թեմական գիւղ 34. եւ քաղաքը։ Իսկ Ս. Խաչի վանքն ունի ութ քիլայի սերմամուտ արտեր, 1 այգի եւ 1 ջաղաց։ Հասոյթն է 10 քիլայ ցորեն եւ 60 օխա բամբակ իր արտերէն, զորս կը մշակէ վանքն իր լուծքերով եւ մշակներով, 6 քիլայ ցորեն եւ 300 ղուրուշ պտղի, Թեմական գիւղ՝ 5։ Հողային սահմանի շրջապատն է մէկ ժամ։

— Մարդ կը զարմանայ թէ ինչո՞ւ Առաջնորդն տրտունջ կ՚ընէ իր ապրուստին, երբ պսակադրամին եւ հոգեբաժնին հետ այս վանքերու հասոյթն ալ Առաջնորդարանին յատկանան, զի չէնքերու ծախք չունին, բոլորովին աւերակ են երկու վանքի շէնքերն ալ՝ բացի տաճարներէն. կամ ինչո՞ւ գաւառական տնտեսական խորհուրդը գանձելով ատոնք չկրնար մատակարարել չափաւորապէս Առաջնորդի և Առաջնորդարանի ծախքը։

Մեսրոպեան ընկերութիւն մի կար ի քաղաք, որ կը նպաստէր վարժարանին, եւ Բարեսիրաց ընկերութիւն մը, որոյ նպատակն էր թաղին աղքատ ազգայնոց գլխահարկը վճարել, ունէին 4 խանութ կալուած եւ 40,000 ղուրուշ դրամագլուխ, որոնցմէ շահ ու տոկոս կը գոյանար տարեկան իբր 7000 ղուրուշ, եւ գանձապետն էր Ուղունեան Աւետիս: Ահա մի միայն գեղեցիկ գործ Բալուայ քաղաքացւոց:

Ժողովուրդը մաքուր հայերէն կը խօսին, եւ տեղական պիտոյից ամէն արուեստները գիտեն թէ քաղքցիք եւ թէ գեղացիք, շատ ալ աղքատ չունին: Գաւառին ներքին բերքերն են ցորեն, գարի, բամբակ, շուշմայ, կտաւատ, ոսպ, սիսեռ, կանեփ, խաղող, գինի, պանիր, իւղ, մեղր, ընտանի անասուններ, դուրսեր կը ղրկէ խէժ, չրէզ, ոչխարի եւ այծի մորթ, բուրդ, մեղրամոմ, նուշ, սորս (խօյուն պօյա կամ աչի պօյասի, որ հանքային հող է), բամբակ, կուզ, աղուէսենի, եւայլն. լերանց մէջ կան պղնձի եւ արծաթի հանքեր, Հաւաւոյ եւ Նոր գեղի մօտերն ալ հանքածուխ: Երկու հովիտ ունի Բալահովիտն 6 ժամ երկայն եւ 3 ժամ լայն. իսկ Աշմուշատն-Սամուսատոյ հովիտն 3 ժամ երկայն եւ 1 ժամ լայն է:

Հողերը պէյերու եւ աղաներու սեպհականութիւն են բոլորովին գրեթէ, եւ անոնց վրայ թափու եղած. առանց թափուի հո-

ղեր ալ շատ կան պէյերուն եւ աղաներուն, յորս քուրդեր կը բնակին եւ իճարէ կը վճարեն. բնակիչք Հայ եւ Քուրդք յաճախ ջանքեր ըրած են, խնդիր մատուցած են կառավարութեան, սակայն չեն կրցած յաջողիլ պէյերէն իրենց վրայ դարձունելու հողերը. հարիւրէն մէկը հազիւ Հայոց սեպհականութիւն կայ, զորս մասն առ մասն գնած են, բայց հոս՝ տուն եւ այգին գեղացւոյն սեպհականութիւնն է։

Ամբողջ Բալուն 460 գեղ է, յորմէ 30ն վագըֆ է, եւ անոնց հողն ու տասանորդը յատկացեալ է չէխերու կամ ճամիներու։ Պէյերու մէջ ամենէն գլխաւորն է Սաւըգ պէյն որ քաղաքակրթութիւն ալ գիտէ, եւ ընդհանրապէս Բալուայ պէյեր Զարսանճագի պէյերու չափ անագորոյն չեն, եւ ոչ ժողովուրդն՝ անոնց չափ ստրուկ, թէպէտ հոս ալ հողային տուրքը գեղացին կուտայ, այնինչ հողին տէրը պէյն է, գեղացին իր եզներով, իր սերմով, եւ իր աշխատանքով կը վարէ, ցանէ եւ կը հնձէ, եւ տասանորդը արդիւնքէն տալէն զկնի, մէկ բաժին իրեն, մէկուկէս բաժին պէյին կուտայ, տեղ տեղ ալ կայ որ՝ տասնէն ութն ինքն կ՚առնու եւ երկուք աղային կուտայ։

Հողատէր աղաներէն եւ պէյերէն զատ են Գուլանըքի եւ Կօքտարայ Նահիէի Զազայ Քրդեր. Իզօլ, Ղռան, Շատէ, Զաքան աշիրաթներ, եւ Քուրումցիք, Մաղարացիք,

Ուզովցիք, Փայանոցիք, Այրանիխէրեցիք, Կօզէրեցիք, Փիադացիք, Քարօրցիք, Թօ-Թիկցիք, Աղմէզրէցիք, Քասաքօփրուցիք, Ալխատեցիք, Բալխայեցիք, Ոչինցիք եւն։

Թէ Հայոց հետ խառն եւ թէ առանձին բնակող այլ ազգերն են Թուրք, Կորմանջի Քուրդ, եւ Զազայ Քուրդ։ Վերջիններ ա-ւելի բազմաթիւ են, որք Տէրսիմցոց լեզուն եւ կրօնքն ունին։

Մշոյ Եփրատն կամ Արածանին անցնելով Բալուէն Աշմուշատ եւ Մարզուատ նահիա-ներու մէջ Բրինձի միակութեան կ'օժանդա-կէ, եւ իր վրան նաւակներ ու քալակներ կը բանցունեն։ Գաւառին ճանապարհները լեռ-նոտ եւ խանգարեալ են, միայն դէպ ի Խար-բերդ դիւր է, որ կը տեւէ 12 ժամ։ Ունի դիւրութիւն կառուղի շինելու, որ Աշմու-շատի միջով կ'երթայ կը խառնուի Բաղդատի մեծ պողոտային Խարբերդի եւ Արղընի միջոց, Կօլձուկին քովեր։

ԱՐՂԸՆ ԿԱՄ ԱՐԿԸՆԻ

Մեկնելով Բալուէն, դժուարին զառ ի վեր ճանապարհաւ մը կ'երթանք լեռնակողմն կապան, եւ տեղ տեղ խիստ քարուտ, որ կը յիշեցնեն մեզ Ակնայ ուղիներ։ Բալուայ Եփրատն քովերնէս կը սահի, երբեմն կ'եր-գէ, երբեմն կը հեծէ, երբեմն կը սրտմտի, երբեմն կ'արտասուէ, կը նեղնայ, կը լայննայ,

միշտ կը խօսի, ինչե՛ր կը խօսի. — «Գրէ՛,
կ'ըսէ, թող կարդան զիս Հայեր... թող
յիշեն զիս... սիրեն զիս...»: — Բայց, ո՞
ջուր ցանկալի, որո՞ւ համար գրեմ, մեր Վօս-
փորացիք՝ այժմ Վօսփորն ու Ոսկեղջիւրն կ'եր-
գեն. մեր Տէլէմաքները Մարմարայի ափերն
ու կղզիները կը յածին. Դանուբն, Նեղոս,
Սէն, Թէյմզ: Նէվան կը պաշտեն, Լուտաս
կը ճաշակեն, եւ անոնց չէն, հանգիստ,
զուարճալի բերկրանաց ու գեղեցկութեանց
կը փարին, բազումք իրենց հաճոյքն ու քնա-
րը այն վայրերուն նուիրած են: Դու գեղ-
ջուկ ես, կ'ըսեն, տխուր ու ողորմուկ ես,
լաց ու արցունք չեն ախորժիր այժմ: Դու
թշուառ ես: Երբ զարդարուիս, երբ զուար-
թանաս, յայնժամ զքեզ պիտի սիրեն...:
— Իրենցմով, իրենցմով, գոռացին ջրեր,
պիտի բերկրիմ, զարդարուիմ եւ զուարթա-
նամ ես:

Աշմուշատայ դաշտն ենք, կը տեսնենք իր
աւերակները, եւ իր հովիտին մէկ մասը ո-
ղողեր էր գետն: Մեծ գեղն Պաղին՝ կը յի-
շեցնէ թէ Պաղնատուն գաւառի մէջ կը գըտ-
նուինք. ահա Թիլ գեղն, որոյ կից է Ս. Խա-
չի վանքն: Մենք իջեւանեցանք Թրխի գիւղը:

Հետեւեալ օրուան ուղին նոյնքան դժուա-
րին է լեռնոտ եւ քարուտ, սաստ անձրեւ
ալ կը տեղայ, եւ Արղընու հովիտն՝ որոյ
մէկ ծայր կը հասնի մինչեւ Տիգրանա-
կերտը, անհուն տարածութեամբ կը պար-

զուփ մեր աչաց առջեւ ։ Երեկոյեան ժամերգութիւնն աւարտած էր, մտանք Բարձրահայեաց Ս․ Աստուածածնի վանքը, որ շինուած է ապառաժ ահագին բարձրութեան մը վրայ որ կը կոչուի Արկնոյ բերդ, եւ արդարեւ բերդին պարսպի բեկորներ եւ ողջ մնացած մասեր կան ։ Վանքին թէ Ս․ տաճարն եւ թէ միւս շէնքերը քարաշէն են, թէպէտ հոյակապ շէնք չունի, բայց նայելով երկրին այլ շինուածոց, իբրեւ նշանաւոր հռչակուած է, բազմաթիւ՝ այլ խառն ի խուռն սենեակներ ունի, աղբիւր չկայ ուստի երկու մեծ սառնիճ ունի ջրալից ։ Առաջնորդարանին դարպասը ամենէն չքեղ շէնքն է, ընդարձակ եւ կոկիկ, իր ճակատն եւ մէկ կողմն շինուած են գրադարանները, յորս զետեղուած են տպեալ եւ ձեռագիր բազմաթիւ մատեանները բաւական խնամքով պահպանուած ։ Ձեռագիրներու ցանկն տես ի յիշատակարանս ։

Գրադարանաց անկիւնը փոքրիկ դուռ մը կայ՝ վրան նկարուած Երիքովէն ողկոյզ կրողաց պատկեր մը, այս դռնէն ներս փոքրիկ սենեակ մը յախճապակիով, եւ մէջը հազուագիւտ եւ թանկագին անօթներ, սափորներ, եւայլն ։ Երկու դարակաց դռան կը ծածկեն երկու ահաւոր պատկերներ Պօղոս եւ Պետրոս առաքելոց, մէկն բանալին ի ձեռին, միւսն սուր, սենեակը կը կոչեն չանաղ օտասի, արքայութեան օթեւան ։ Մեծ դար-

պասին Արեւմտեան ճակատը՝ շինողին անունք գրած է․ եւ ասկէ կը բացուի դուռ մը վանահօր առանձնասենեակը․ ուստի կը մտնեն մառանն ու շտեմարանը անօթոց, եւ ի տուն գինւոյ ։

Ս․ Տաճարն գմբէթաւոր է, բարձր, քառակուսի, ամուր քարուկիր ։ Դրան ճակատը գրուած «Աւժանդակութեամբ Աստուծոյ եւ հրամանաւ Աւթման Շահին կանգնեցաւ խորան Ս․ վերադիտողութեամբ Նգչ․ Մկըրտիչ եպսի․ Թվ․ Պ․ Գ․»։

Ս․ Տաճարին մէջը յախճապակիով է մինչեւ կամարները, ունի մէկ խորան յանուն Ս․ Աստուածածնի․․․ սեղանոյն վրայի Տիրամօր պատկերը հռչակաւոր է, զոր Ցոյնք եւս կը պատուեն. աւանդելով թէ՝ Ս․ Ղուկաս Աւետարանչի ձեռանկարն է ։ Մենք շօշափելով տեսանք որ նուրբ կաճի պէս նիւթով մը ծեփուած է, եւ այդ նիւթոյն վրայ նկարուած էր Ս․ Աստուածածին՝ Քրիստոս մանուկն ի գիրկն, արծաթ շրջանակի մէջ առնուած, եւ շրջանակին վրայ յունարէն տառերով թուական, 1786 ։ Իսկ Քրիստոսի կուրծքին վրայ հայերէն գրուած «Ցշտկ է Մատանու գահանից իշխանաց եւ համօրէն ժողովրդոցն, աւուրըն Սասընցի Կարապետ վարդապետին․ Թվ․ հայոց ١٢٣٦, մարտ ժե»։ Տախտակէ պատուանդանին վրայ, ուր կը հանգչի պատկերն, սպիտակ գրերով գրուած. «Նկարեցաւ պատկերս ի Ղալաթիա․ յիշա-

տակ Եղիազար վարդապետին . ի դուռն Բարձրահայեաց Ս . Աստուածածնին . Թվ . Ռ . Ճ . Դ . » : Ս . սեղանոյն եսեւ , աջակողմն գրուած է « Եօթն բեռ սրբոց մասանց , ի մատուռնս » : Արդէն յայտնի է որ վանքիս շինողն է Նագաշ Մկրտիչ եպիսկոպոս , եւ աւելի բարեզարդած է Եղիազար Անթապցին , պատրիարք եւ կաթողիկոս , անուանին իբր դար մը առաջ : Նագաշն՝ Մուֆարղինէն , որ է Նփրկերտ կամ Մարտիրոսաց քաղաք . Ծմաւոն եպիսկոպոսի զետեղած բիւր մարտիրոսաց նշխարներէն մեծ մասն փոխադրած է այս տեղ , եւ շատ մ'ալ Մշոյ Ս . Կարապետ եւ Տարօնոյ միւս վանքերը . բայց յաւանդութենէ կ'ըսեն թէ՝ Նագաշէն յառաջ մատուռ կար այստեղ Թադէոս առաքեալէն հիմնուած :

Ս . Տաճարին մէջը ճրագ մը տեսանք վրան արծաթ մէջը հողէ , զոր կը վառեն կայծակի օրերը , եւ կ'անուանեն « Սրնէ ճրագ , կայծակի ճրագ » , վանքն իր դիրքով յաճախ ենթակայ է կայծակի : Այդ ճրագի արծաթին վրայ գրուած « Յիշատակ է ճրագս արնէ ի տաճարն Բարձրահայեաց Ս . Աստուածածնայ , ի Նորին Առաջնորդ Անճէմեան Կարապետ վարդապետէն , որ է ինքն շաղեալ արեամբ մարտիրոսաց , ի յապահովութիւն տեղւոյս միաբանիցն ի կայծական , ի Ռ . Մ . Զ . » :

Այդ ճրագի ձեւով շինուած հողէ ճրագ մը

հետս բերի եւ դրած եմ Ղալաթիոյ Մատե-նադարանը ։

Մի այլ յիշատակագիր շէնքերու նորոգու-թեանց . «Շնորհիւ տեառն վերստին նորո-գեցաւ Ս. վանքիս բոլոր խցներն, Կոստան-դնու Գրիգոր Պատրիարքի փոխանորդի Սա-ընցի Կարապետ վարդապետի ձեռամբ, եւ նորին աջորդ Պօղոս վարդապետին, Թվ. Ռ.Մ.Ժ.Գ.ին»։ Սոյն Կարապետ վարդապե-տին, ինչպէս եւ այլ Առաջնորդաց գերեզ-մանք Ս. տաճարի դրան կից են, ահա եր-կու տապանագիր.

Ա. «Աստ ամփոփի նշխար ի դիր, Կա-րապետու արհի պետին, որբոյ ուխտիս արի դիտին, եւ մեծագործ... զի համայն շէնք թէ արտաքին, միանգամայն եւ թէ ներքին, արհւոյս ջանիւք կերտել յանգին»։

Բ. «Սահակ արհի մեծ րաբունիս, տեսուչ
համթայ եւ սուրբ ուխտիս,

Ծնեալ յԱմիթ, սնեալ յաստիս, ննջեալ
յայժմիկ ի տապանիս,

Մանկութենէ հասեալ յալիս, հոգայր պի-
տոյս մենաստանիս,

Զարգք եւ շինուածք եւ կարասիս, ընդ նոր
մատրանս կազմեաց արհիս,

Բուրման խնկոց միշտ արժանիս, վարձ իւր
հայցէ տալ ողորմիս,

Դուք որ ունիք զայս տան բարիս, եւ կամ
որ գայք ուխտ տաճարիս։

կցեալ հազարն երկհարիւրիս, յեօթանասա-
նին որ Հայիս.
Համ տեսչութեան քսան եօթնիս, թիւ կե-
նացն վաթսուն հնգիս»։

Վանքէն վեր, ապառաժին բուն գագաթը կը գտնուի Տաճկաց Թէքքէն զիղփի փեղամ-բար անունով, ուր շիրիմ մը կայ զարդարուած։ Քանի մը կարդացողներ կը նստին հոն, ուխտաւորներ։ Վսեմ. Աբէդին փաշան վանքը մէկ գիշեր օթելով, իրեն հետ առիթ ունեցանք Թէքքէն երթալու եւ Գերեզմանը տեսնալու։ Պատմութիւնն մեզ կ'ըսէ թէ՝ Այս ապառաժն էր Հարբիկ իշխանին բերդ, յորում սպանաւ նենգութեամբ, եւ թէ՝ այդ գերեզմանն լինի այն քա՞ջ այլ դժբաղդ Հարբիկին շիրիմը, որ եղաւ նախատինք Յունաց։ (Մատթ. Ուռհ.)

Վանքիս Ս. անօթներ եւ Ս. զգեստներ մեծ հռչակ ունէին, զորս դժբախտաբար չի կրցինք տեսնել, զի պատերազմի օրերէն ի դարանի կը պահուէին. այսպիսի ամայի տեղ մը զգուշութիւն եւ փորձառութիւն թելադրած էր զիրենք ընել այդ բանը, եւ մի նոր պարսպի պէս պատ մը շարած էին վանքին արեւմտեան ժայռերու վրայ, ուստի աւազակներ մտած էին քանիցս, եւ ի վերջոյ այնտեղը կենալով քարկոծեր էին վանքը։ Այստեղի անօթներ եւ մատեաններ եւ զանազան հաղուագիւտ նիւթերը՝ գաւառիս մէջ գտնուած վանքերու եւ եկեղեցեաց ա-

ւերմանէն յետոյ հետզհետէ ժողվուեր էին , իբրեւ ամուր եւ ապահով վայր , եւ զորս այնքան խնամօք ու արթնութեամբ պահպանել ներկայ վանահայր Յովհաննէս ծերունի ու առաքինի վարդապետին շնորհքն էր , արդարեւ սուրբի պէս մարդ մը , իւր մաքուր ու անբասիր վարքով , հեզ ու քաղցր բնաւորութեամբ , շինարարութեամբ եւ տնտեսագիտութեամբ աննման , համբոյր եւ սպիտակ ալեօք , որ կ'արժէր հազար ցուցամոլ եւ պտուտախօս՝ բայց անարդիւնք վարդապետ եւ եպիսկոպոս . սակայն եւ այնպէս Հրաշագործի հրաշքներուն քանիցս հանդիպած էր , եւ վանքին կարգադրութիւնները խախտելէն ու զանազան կորուստներ պատճառելէն զկնի , անգամ մը եւս յաջողած էր պատրել զպատրիարքարանն եւ վանուցս տեսչութիւնն ստանալ , խոստանալով որ գիշերօթիկ վարժարան եւ տպարան հաստատէր վանքը ։—Մինչեւ Ե՞րբ խաբուի ազգն այսպիսի գեղեցիկ այլ պատիր խոստումներէն , դժբախտաբար միայնակ չէ Հրաշագործն այս հրապուրիչ արհեստը գործածող ։ — Վանահօր մեծ պակասութիւնն էր կանոնաւոր տոմար եւ արձանագրութիւն չունենալ , որոյ համար հրահանգեցինք զինքն ։

Թեմական Հայք , ուխտաւորք , եւ շրջակայ այլ ազգք գրեթէ կը պաշտեն այս արժանաւոր անձն , որ թէպէտ այնքան ուսեալ մէկը չէ . բայց բարեմիտ եւ բարեգործ

է, եւ այս չափ հազուագիւտ բան է մեր այժմեան կրօնաւորաց մէջ։ Վանքն ունի երեք վարդապետ եւս, որք վանական կարգով կը պաշտեն ի Ս. տաճարին սաղմոսիւք, ժամերգութեամբ եւ պատարագաւ, եւ կը չրջին թեմերը այցելութեամբ ու ժողովրդոց հոգեւոր գործեր նայելէն զկնի, անոնց նուէրներ կը բերեն վանքը։ Թեմերէն վեց որբ տղայք եւ եօթն սպասաւոր երիտասարդք կային վանքը, ուր կը ծառայէին եւ կը կարդային։ Այգիներ եւ արտերը կը տարածուէին լեռան ստորոտը, 38 կտոր արտ ունէր, 5 խանութ՝ Մատէնի մէջ, 2 խանութ՝ Ջերմուկի մէջ, 4 տուն Տիգրանակերտը, 1 տուն՝ Արղնի։ Մշակութիւն մարաբաներով էր, թափուն «Մարիամ դուստր Յովակիմայ» անուամբ։ Կալուածներու եկամուտէն զատ, իբր 100 ոսկի եւ երթեւեկաց բազմութիւն ու անոնց համար մսխանքը մեծ տեղ մը կը բռնէր։ Պարտք երբէք չունէր։

ԱՌԱՋՆՈՐԴՈՒԹԵԱՆ ԹԵՄՔ ԿԱՄ ՀԱՅԱԲՆԱԿ ԱՒԱՆՔ ԵՒ ԳԻՒՂՕՐԱՅՔ

ԱՐՂՆՈՅ ՄԱՏԱՆ

Բարձրահայեաց վանքը վիճակին աթոռն է. եւ վանահայրն՝ Առաջնորդ։ Իւր թեմերուն քաղաքական կառավարութեան կեդրոնն է Փալուր Մատան կամ Արղընոյ Մատան.

ուր կը նստի Մութասարրըֆ՝ հանքաց տեսչութեան համար, եւ որ դեռ քաղաքի կերպարանք չէ զգեցած. օդն ալ ծանր է։ Յայտնի է թէ մեր Օսմ. կայսերութեան արդիւնաբեր հանքերէն մին է այս, ուր կան մեծամեծ բովեր, եւ վարպետաց ու գործաւորաց բազմութիւն, մեծաւ մասամբ յոյն։ Վանքէն 2 1/2 ժամ հեռի է, ի հարկին առաջնորդ կ՚երթայ կուգայ հոն։ Մատանը գտնուելով գրեթէ ընդ մէջ Խարբերդի եւ Տիգրանակերտի, երբեմն մէկին երբեմն միւսի վիլայէթին ենթակայ է։

Բնակիչք են Թուրք, Յոյն, Զազայ քուրդ եւ Հայ։

Մէկ եկեղեցի Հայոց, Ս. Աստուածածին, որ ունի կալուած 20 ու կէս խանութ, 2 տուն, 2 ջաղացք, եւ պարտէզ մը, կալուածագրերն են «Մարիամ Յովակիմեան» եկեղեցւոյ անուամբ, եւ կը պահուէին եկեղեցական Մկըրտիչեան Նալբանդ Սարգսի քով։ Վարժարան 1, Աշակերտ 50. տունք Հայոց 163։

ԱՐՂՆԻ ԱԽԱՆ

Բուն Արղնին, իւր հին ու ամուր բերդով եւ իբրեւ նախկին քաղաք հետզհետէ ինկած է. քանի մը հին ու նշանաւոր գերդաստանք դեռ կը բնակին հոն Թրքերէ եւ Քրդերէ, բայց մեծ մասամբ անկիրթ եւ անբարեբարոյ են մնացեալք։ Հայք եւս անկիրթ եւ զիրար բղքտող։

Միւտիր կը նստի աստ, Մառտանի մութա-սարըֆութեան տակ։ Ունին այգիներ, պար-տէզներ, կը մշակեն արտեր։

Երկու եկեղեցի Հայոց, Ս. Սարգիս եւ Ս. Սարգիս։ 2 վարժարան (փակեալ)։ Տունք Հայոց 252։

Փայամլը գիւղ. 1 եկեղեցի Ս. Աստուա-ծածին։ Տունք Հայոց 30։

ԱԿԻՂ ԱՒԱՆ

Ապառաժներու մէջ շինուած ամուր բեր-դաւան մը, որոյ քարավոր բերդն, բուր-գեր, եւ քարայրէ գերեզմանները հիացում սարսափ եւ հետաքրքրութիւն կը պատճա-ռեն տեսողաց. գերեզմանները փորուած են յատկապէս, եւ կը ցուցնեն իրենց դիրքով թէ՝ երեւելի արանց շիրիմներ եղած են, այժմ թափուր. երկու սեւացեալ քարայրեր իրենց փորածոյ ձեւերով կարծել կուտան թէ մեհենի տեղ են եղած, եւ այս անմա-տոյց վայրը ոչ միայն շիրմաց՝ այլեւ գանձուց եւ կարասեաց դարան են։ Բայց ո՞ւր են ե-ղեր այստեղի նախկին բնակիչք. ո՞րքան պա-կաս են մեր հին պատմութիւնք եւ նոր տե-ղագրութիւնք այս հին ու հիանալի աշխար-հին վրայ։ Բազմաց թերեւս անծանօթ է Ակիղ անունն. դարձեալ օրհնեալ լինի մեր ծեր Խորենացին, որ Բ. Արտաշէսի մեծ խնամակալին Սմբատայ համար կը գրէ...

«Սմբատայ տեղի տուեալ գնաց զկողմամբք Ասորեստանի, իւրով կամաւ թողու զիշխանութիւն զօրացն Հայոց, ընդ որ խանդայր Արտաւազդ, եւ հրամանաւ Արտաշիսի բնակի ի Տմորիս, ի յԱլկի, նստուցեալ զբազմութիւն գերւոյն, քանզի էր ի ծերութեան կին աւարեալ յԱսորեստանեայց հուպ յայն կողմանս, զոր յոյժ սիրեաց, վասն այնորիկ եւ զնովին կողմամբք բնակեցաւ»։

Արդ ահա կողմն Ասորեստանեայց, ահա Ակիղ, որ անշուշտ ձեռագրի սխալմամբ եղեր է Աղկի։ Սմբատ գիտէր Հայ աշխարհի բոլոր կիրճերն ու ամրոցներ. Սմբատայ ընտրութեան եւ բնակութեան արժանի է Ակիլ։ Իսկ թէ ո՞ւր յառաջ կամ յետոյ քան զնա, չգիտեմ։

Այժմ Ակիլոյ բէկերն ազնուութիւն ցոյց չեն տար, ոչ անձանց եւ ոչ վարմանց մէջ. Զազայի լեզուով կը խօսին։ Մարմնաւորական, հոգեւորական եւ բարոյական ախտ են դոքա այդ կողմի բնակչաց, որոց վրայ ոչ թէ միայն լսելով կը գրենք, այլ մեր աչքով զիրենք եւ իրենց ըրածները տեսնալով։ Անոնց քանի մը գնտակներ ալ նոյն իսկ մեր ականջի քովէն գժալով անցան։ Անշուշտ բարեխնամ կառավարութիւնը իր աջը կը կարկառէ հօն եւ անոր պէս տեղերը, որոց կարգին կը յիշեմ Ջերմուկն եւ Չնքուշն, յորս կը բնակին աշխատասէր եւ խաղաղ հպատակք Օսմ. կայսրութեան. սակայն

այդպիսեաց լլկանաց եւ զրկանաց մէջ։

Ակլայ ամրոցի տակէն խոր ժայռերու միջով կ'անցնի Տիգրիս երթալ ի Տիգրանակերտ, եւ իւր կողն ու կուշտը տարածեալ են այգեստանք։ Ակլայ տակի լեռներն են Մշոյ եւ Կինջի լեռները։

1 եկեղեցի Հայոց, Ս. Նշան։ Տունք Հայոց 200։ — Ս. Նշան՝ որում ուխտաւորք եւս կը դիմեն, երկաթէ մեծ խաչ մի է, երբ հարիւր պատառներով պատատուած, կոթը միայն կը համբուրեն. կ'աւանդեն թէ՝ այն տաշտին մասն է, յոր Տիրամայրն զՄանուկն Յիսուս կը լուար։ Կօճուկէն բերուած է հոս։ Ճիշտ այս մեծութեամբ եւ այս աւանդութեամբ Ս. Նշան մի եւս Վանայ Արծկէի Սքանչելագործ վանքը կայ։

Փիւրաճ գիւղ, 1 եկեղեցի Ս. Աստուածածին. տունք Հայոց 40։

Հրէղաճ գիւղ. 1 եկեղեցի Ս. Աստուածածին. տունք Հայոց 42։

Թիղ քաղղաս. Տունք Հայոց 45։

Հօփիկ. 1 եկեղեցի Ս. Գէորգ. Տ. Հ. 15։

ՋԵՐՄՈՒԿ ԱՒԱՆ

Ջերմուկը իւր անունն առած է ջերմուկ ջրերէն, որ երկու աւազանով իրարու մօտ կը բղխին, շէնքով ծածկուած, մէկն կանանց յատկացեալ, միւսն արանց, յաճախ ի պէտս առողջութեան եւ մաքրութեան ոչ

միայն մերձականներէն, այլ եւ ի հեռուստ կուգան այս ջրերը, որ մօտ են աւանին։ Աւանը լեռնամէջ է, աղտոտ անճաշակ շէնքերով, նոյնպէս եւ բնակիչք, յոր Հայէն, Թուրքէն եւ Քրդէն զատ կան նաեւ Հրեայք։ Ծառազարդ, այգեւէտ, եւ ջրաշատ է աւանը, տեղը փոս, ամուր լերանց մէջ, որոյ վրայ բարձրացած կարգ մը քարեր ի հեռուստ կը կարծուին թէ՝ պահապաններ են կեցած բերդին վրայ, բայց տեղացիք «Հարսնեւորներ» կամ հարսնէք կ'անուանեն, ու Թուրքեր՝ կէլինճիք, ու կ'ըսեն Աստուծոյ օրինաց հակառակ պսակ ուզեր են ընել, Աստուած քարի դարձուցեր է զիրենք։ Ջերմուկի օդը ծանր է արդէն, ապականութիւնք ալ լի, որք ժանտաթոյնի պէս կ'ազդեն մարդոյ, բնակիչքը վատոյժ եւ վատառողջ են։ Խուժադուժք հոս ալ լի են։

1 եկեղեցի Հայոց, Ս. Աբդլմսեհ։ Մատուռ մը լեռան կողն, բայց գեղին մէջ եւս ունէին յարկ մը աղօթելու, եւ եկեղեցի մը շինելու համար հրովարտակ առեր էին, տեղական արգելքներ յարուցեր էին ոմանք, որոց երեսէն բաւական ստակէ ելեր էին, մենք ալ գրեցինք ի Խարբերդ դիւրացնելու համար։ Գրեցինք նաեւ քանի մը եղեռնագործաց համար, եւ արդիւնքը տեսած էին ժողովուրդք, որոց հետ մենք ալ գոհ եղանք Վսեմ. փաշայէն։

Մէկ վարժարան. աշ. 48։ Տունք Հայոց 278։

Այս գաւառները թէպէտ լեռնային մասեր ունին, բայց մեծաւ մասամբ դաշտային են. Բարձրահայեաց վանքէն անսահման հորիզոն մը կը տարածուի դաշտային երեւոյթի մը, որոյ ծայրն կը հասնի Տիգրանակերտ քաղաքը, զոր չkoղ կ'անուանեն. Արղնոյ ծայրը աւելի մշակեալ է հողն, աւեր եւ լքեալ գեղեր շատ կան, որոց բնակիչները չկրնալով դիմանալ յաճախ ասպատակութեանց, որ տեղի կունենար յառաջագոյն Քուրդ եւ Արաբաքուրդ ցեղերու մէջ, տեղափոխուեր են յԱրղնի եւ այլ ուրեք։

Կը մշակեն բամբակ, ցորեն, գարի, կտաւատ, բրինձ եւ այլ զանազան ընդեղէնք. Կը բուծանեն ընտանի անասունք։ Ընտիր մրգեղէն ունին, եւ նուշ եւ նուռն։ Իսկ խաղողը այնքան ազնիւ եւ այնքան շատ, որոյ նման Հայաբնակ գաւառաց մէջ չկայ տեղ մը, չգիտեմ ինչո՞ւ Արղնոյ՝ գաւառ կոչած են եւ ոչ՝ խաղողոյ։ Դեղին, սեւ, կարմիր, սպիտակ խաղողներ, խոշորահատ, անուշահոտ, մեղրածորան, որ սոսինձի պէս կը փակչի ուտողին մատները, նրբամորթ, սակաւակուտ, մնոտ։ Զատ է գինւոյ խաղողն որ նոյնքան առատ է եւ պատուական իւր գոյնն ու համը։ Գրեթէ լեռներն ամբողջ որթատունկ են. Հողը դեղնակարմիր է. այգիներ ոչ պատ ունին ոչ պառիկոն, որքան կուզեն թող ուտեն, թող տանին ուղեւորք։ Ասկէ կ'երթան շատ հեռա-

ւոր գաւառները այնքան մեծ քանակու-
թեամբ չամիչ, պաստեղ, եւ կերպ կերպ
քաղցրաւենիք ալիւրով շաղուած, եւ ռուբ
(բէքմէզ) կը խաղողոյ մեզր, զոր եփելով
կը պատրաստեն։ Թէ անուշ է, թէ հաց է, եւ
թէ քաղցր կեր։ Կը վաճառէ նաեւ խէժ,
գղթոր, տորոն, գանգուլ (անթուֆ), որ
գղթորի տեսակ մ՚է, բամբակ, բրինձ,
բուրդ, փօստ, աղուէս, գայլ, նապաստակ,
կուզ, եւայլն։

Մատանի պղինձէն զատ, որ շատ առատ
է, ունի նաեւ Հրէդան գեղին մօտ արճիճ,
ծծումբ, զաճ, խարաբօյայ, եւայլն։ Տեղա-
կան պէտքերու համար արհեստաւորներ են
Հայք, որ զուտ Հայերէն կը խօսին։

Քանի մը գեղերու անուններ կը յիշեմ,
որք այժմ Քրդաբնակ են, բայց իրենց մէջ
ունին չէն կամ աւեր եկեղեցիք Հայոց․

Հաքարման, Հասուր, Ախոռներ, Հաջբար
Ս. Թորոս, Հիլար, Մալան, Բալախոր,
Թըլխըձոր, Օհան աղբիւր կամ Բակուր, Վա-
րի գեղ, Ս. Եղիա գեղ, (քըռըլար քիլիսա),
Հերուըլի, Կարմիր ֆար, Ագրակ, Մանսիֆան,
Թըլղասի, Թըլխում, Զանգաբիլ, Եկնի ֆկոյ,
Լաղարի, Խան գեղ, Տողան, Ալմասին, Քար-
բիլ, Կավլուր ֆկոյ, Այլու, Ղուլֆախիր, եւ
այլն։ Ասոնցմէ զատ՝ Ջերմուկայ մէջ՝ փլուկ
եկեղեցի մը։ Արղնոյ մէջ Ս. Փրկիչ եւ Դա-
նիէլիա ուխտատեղիք։ Ակիլոյ քովեր՝ Անա-
պատ վանք մը՝ աւերակ, Թովմաս առաքեալ

եւ Սուլթանըմայ վանքեր՝ աւերակ։ Հրէդան գեղի մէջ՝ Ս. Յակոբայ վանք աւեր։

Կօլճուկ գեղը՝ թէպէտ վանքիս թեմ է. բայց Խարբերդի վերաբերելուն համար այն կարգին գրած ենք։

ՁԸՆՔՈՒՇ

Ջերմուկէն վեց ժամ գնացինք ի Ջընքուշ, որ Մատանու ենթակայ աւան մի է լեռնամիջեայ, շինուած քարաբլուրի մը վրայ եւ իւր չորս կողմն քարաբլուրներ. իւր երեսներ եւ կողերը գեղեցիկ են ծառաստնկերով եւ չէնքերով, առջեւը փոքրիկ հովիտ մը կայ, ջուր մը կը զատէ աւանն այս հովիտէն։ Ուղին քարուտ եւ ահոտ է, մանաւանդ Սախալ թուրքան ըսուած նեղ տեղը. սակայն շատ տեղեր. ալ զուարճալի. երկու ժամէն աւելի այգեստանեայց մէջէն կ՚անցնէր մեր ուղին, պտղալից համեղ խաղողներով։ Վանքը քառորդ ժամ բացակայ է աւանէն, շինուած հովտիկին բերանը, հոն դիմեցինք։ Սիրամայեաց Ս. Աստուածածին կ՚անուանուի. կոկիկ եւ սիրուն չէնք մի է, այգիներու եւ ծառերու մէջ, իր առջեւի տարածեալ արտերն իրենն են, եւ դրան առջեւ գերեզմանք Ջնքուշցւոց։ Վանահայր Մալաթիացի Մինաս վարդապետ կը տագնապէր տապով։ Խեղճը երկու տարիէ հետէ այս տենդը կը քաշէր երկու օր անգամ մը։

Ցերեկը դուներ գոց էին վանքին, մեզ դի-
մաւորեցին խոժոռ դամբաներ, որոց անհա-
գին ալմուկէն տանիքն ելան մեզ տեսան եւ
դուները բացին։ Վանքիս շէնքերու նման՝
աղէկ էր իւր տնտեսութիւնն ալ. իւր հա-
սոյթն էր երկու ջաղացքներէն. հողերէն եւ
այգիներէն եկած արդիւնքը. իսկ Թեմ ու-
նէր Զընքուշն եւ Ադիշ գեղը։

Նախորդ վանահայր Տիգրանակերտցի Բաղ-
դասար վարդապետ, որ 40 տարի չարունակ
պաշտօն վարած է. իր օրով շինել տուած է
վանքիս Ս. Տաճարն եւ այլ շէնքերը. Զըն-
քուշայ եւ Ադիշոյ եկեղեցիները, քարուկիր
եւ վայելչակերտ, ունեցած է շատ մը ե-
րախտիք, եւ իւր բարեվարութեամբ ու բա-
րեգործութեամբ սիրելի եղած է երկրի Շե-
խերուն, Թրքաց, Քրդաց եւ Հայոց, որք
առ հասարակ Մեծ Դէտէ կը կոչէին զինքն,
եւ Հայք ամէն պատարագին կը յիշեն նորա
անունը ի կարգի «Հանգուցեալ րաբունապե-
տաց եւ շինողաց սուրբ եկեղեցւոյ». իւր
գերեզմանին ալ ուխտի կ՚երթան։ Այս ե-
րանելւոյն անուան վրայ թափու էին գրած
վանքին արտեր եւ ջաղացքները, որոյ մահ-
ուանէն յետոյ մահիլիւլ գրուած էին, որոյ
դատին ընդ երկար աշխատութիւն եւ ծախ-
քեր եղան, եւ պատրիարքարան մեծ ջան-
քեր ըրաւ։

Վանահայրն առաջնորդ էր միանգամայն,
բայց ոչ ժողովուրդն իրմէն եւ ոչ ինքն ա-

նոնցմէ զոհ էին։ Տկար էր ինքն, եւ անվարժ արդի օրինաց․ Թէպէտ կամքն ու վարքը խիստ բարի։ Կ'աշխատէր վարժարան մի շինել վանքին մէջ, ուր իր օրով ալ բաւական շէնքեր աւելցուցած էր։ Հոս ալ խնամքով պահպանուած մատեաններ շատ կային․ (Ձեռագիրներու ցանկն տես ի յիշատակարանս)։

Ս․ տաճարին դրան ճակատին վրայ արձանագրուած էր․

«Թվին Փրկչին 1841․ Հայոց 1290։ Հանդերձ բոլոր շինուածովքն ի հիմանց վերստին կանգնեցաւ Ս․ եկեղեցիս, Օսմանեան բարձր Հրամանաւ Սուլթան Մաջիթին, եւ բազում ջանիւք եւ վաստակովք Տիգրանակերտցի տեառն Բաղդասար րաբունապետի եւ տեղեացս առաջնորդին եւ աշխատութեամբ արանց եւ կանանց, ուստերաց եւ դստերաց Ջնքուշոյ եւ Ադիշոյ բազմութեան, որք վասն քիրաջի, աւազոյ եւ փայտի կրելոյն յոյժ աշխատեցան․ իսկ տրովք Աստուածասէր ժողովրդոց, եկամտից եւ մերայնոց, ընկալցի Աստուած։

«Սա է դուռն Տէրունական,
Աստ բազմեալ երկնից Արքայն,
Որք հաւատով դիմեն եւ գան,
Գտցեն ճարակ, դեղ Թողութեան։»

«Եթէ ոչ տէր շինէ զտուն ի նանիր վաստակին շինողք նորա»։

Ջնքուշի բնակիչք երբէք հողագործութիւն

չունին, այգեգործ են եւ տեղական արհեստներով զբաղեալ, գրեթէ ամէն գարուն կը ցրուին զանազան քաղաքներ ու գեղերը, կաշիի, կօշիկի, գրաստի եւայլեւայլ նիւթոց փոխադրութեամբ, առեւտրով կ՚աշխատին, ձմեռները կը ժողվուին իրենց տները։

Հոս ալ չարագործներ չեն պակսիր որոց գործերն կարելի չէ պատմել։

Աղիշոյ Հայք գրեթէ բոլորն ալ ի Պոլիս պանդխտելով կ՚ապրին, հացագործ են մեծաւ մասամբ։

Զնֆուշ 1 եկեղեցի կայ Հայոց. Ս. Կարապետ. 1 վարժ. աշ. 125։ Տունք Հայոց 500։

Աղիշ. 1 եկեղեցի կայ Հայոց. Ս. Կարապետ. որ ունի կալուած Պոլսոյ Խասգեղի մէջ 1 խանութ, եւ գեղը՝ 1 ջաղացք։

Կալուածագրեր Պղտոյենց Մ. Յարութիւնի անուան են։ Վարժ. 1, աշ. 100։ Տունք Հայոց 300։ Կայ մի աւեր եկեղեցի եւս։

Խառն կը բնակին Թուրք եւ Քուրդք, Հայոց մէջէն կաթոլիկ եւ բողոքական ալ կայ, լուսաւորութիւն չէ մտեր մէջերնին. Աւետաբեր Լրագիր ինչ որ դրէ՝ այն միայն գիտեն։ Հասակաւոր եւ ծեր այր մարդիկ օզ ունին ականջնին, իսկ կանայք քօղով ծածկուած են մինչեւ մահուան օր, երբ հողով կը ծածկուին։

Սեւարակն եւ Զնքուշն եւս կցելով Արղընոյ, Ջերմուկայ եւ Ակիլոյ հետ, մէկ առաջնորդական թեմ կազմելու է, կեդրոնն

ունենալով Արղնոյ Մատանն, ուր միւթէ-
սարիֆն կը նստի, որոյ ենթակայ են յիշեալ
գաւառներ, որք կրնան երկրորդական ա-
ռաջնորդ մը պահել եւ իրենց գործքերը
խնամքով նայել տալ. զայս առաջարկած եմք
եւ կը կրկնեմք վերստին Պատրիարքարա-
նին:

Վերոյգրեալ տեղերու լեռնային մասն կը
կազմեն Արղնոյ Մատէնն. Ջերմուկ, Ակիլ,
Կէօլճիւկ եւ Ջընքուշն: Անուանով լեռներն
են Մէհրապ եւ Հազար Բաբա, Սիահ Ցաւութ,
Աբդլմսեհ լեռն, ուր ուխտատեղի կայ սրբոյն
անուամբ, կոմայիկոյ լեռներ, որք Խարբեր-
դի լերանց շղթայն են: Արղնոյ մօտ՝ Կարմիր
քար լեռն—Սաքըզլի տաղ—, Էլի տաղի, եւն:
Իսկ հովիտներն են՝ Արղնոյ Մատէնի քով
Ճէրմասու ովան, Արղնոյ առջեւ Կէվրէ,
Ղլիչ եւ Էլիան ովաներ, որ Տիգրանակեր-
տի մեծ դաշտին մասն կը կազմեն: Ակիլոյ
հողերու եւ գեղերու տէր կը համարուին
գրեթէ տեղացի պէյերը, քիչ հողեր կան
թափու եղած ժողովրդեան վրայ. իսկ
միւս տեղեր մեծաւ մասամբ թափու են իբր
թէ Պէյերուն վրայ:

Փոքրիկ Ջրերէն զատ՝ Արղնոյ Մատէնի
գետակ եւ Ակիլոյ վտակն կ'երթայ կը թափի
Տիգրանակերտի Շատը:

Խարբերդի մեծ պողոտայն Մատէնու եւ
Արղնոյ առջեւէն կ'անցնի: Ընդհանրապէս
վատառողջ օդ ունին Մատէն եւ Ջերմուկն:

ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏ

Սեպտեմբեր 12ին մեկնեցանք Բարձրահայեաց վանքէն՝ ի Տիգրանակերտ երթալու։ Միաբան Ս. Հարք «Ճանապարհ» երգեցին. վանահայրը «Տէր ուղեա» աղօթքն ըսաւ. եւ Տիգրանակերտցի ուխտաւորաց մանկունք «Մնացեք բարեաւ», եւ «Ուրախ լուրեր տար ի մեր տուն...» քաղցրաձայն եղանակեցին։ Սրտայոյզ օրհնեցի մանկտին, համբուրեցի պատկառելի Ս. Հօր աջը. եւ արագօրէն կ'իջնէինք մեծ զառիվայրն, ծանր ու խոր հայեացքներ ձգելով մեր շուրջը։

Արղնոյ Շեխ աղան յատկապէս իւր մարդը դրաւ հետերնիս, կառավարութենէն ալ երկու ոստիկան ունէինք, դարձեալ կը սարսափեցնէին զմեզ մեր գնալիք ուղւոյն վրտանդներն պատմելով. միեւնոյն ժամ «Շեխ աղայի մարդ հետերնիդ է, ապահով էք» կ'ըսեն։ Անշուշտ հասկցուեցաւ այս խօսք։ Ժամ ու կէս շեղակի գնալով իջանք խանին դուռը, եւ բռնելով մեծ պողոտայն՝ յառաջացանք այդ ամայի եւ անեզր դաշտին մէջ։ Տօթ է օդն։ Արտօրայք հնձուած են։ Հազիւ կը պատահինք Քրդաց վրաններու. տեղ տեղ անդեայք եւ խաշինք. հատ հատ ֆէլահի ցեղ անցորդներ սեւամարմին, անվարտիք, շապիկ մը եւեթ հագած՝ որոյ փողպատով կը ծածկեն իրենց գլուխը արեւու

կիզմանէն ։ Երկու ժամ անգամ մը կըհասա-
նինք ջրհորի մը, ուր դոյլ կայ ուր դոյլ չը
կայ ։ Քրդաց՝ մէկ երկու գեղէ կ'անցնինք,
ուր բնակիչ կայ ուր չկայ ։ Արեգակն կը
խաշէ զմեզ ․ քարջինի ծառ մը՝ ադենական
դրախտի չափ արժեց մեզ, մենք հասկցանք
թէ անապատին մէջ ի՞նչ է ովասիս ։ Սակայն
այդ երանութեան ծառոյն հովանւոյն ներ-
քեւ փռուած էին խումբ մը մերկ ու սեւաց-
եալ մարդիկ, մանկտիք եւ ընտանիք ․ բոշա-
ներ էին իրենց կարասաբարձ էշերով եւ պա-
հապան շներով ․ արգիլեցի ոստիկաններ որ
չդպչին այդ մարդոց, որոց արդար իրա-
ւունքն էին վայրի ծառեր եւ անոնց հովերը ․
նոքա մեզի թողած են քաղաքներ, չէներ եւ
պարտէզներ ։

Սակայն մեր ըրածին փոխարէն չէր որում
պատահեցանք քիչ մ'անդին, ջրհորի մը բե-
րան, ուր դոյլով ջուր կը հանէին իրենց է-
շերուն, քաջաբար մէկ կողմը հրեցին ոստի-
կանները, եւ թող չտուին ոչ մեր գրաստ-
ներուն մերձենալ խմելու աւազանէն եւ ոչ
մեզ կաթիլ մը տուին դոյլէն, մինչեւ որ յա-
գեցուցին իրենց էշերը ։ Երկու ժամ գնացեր
էինք, մի անմեղ Քուրդ իր թեւին տակ կա-
պած թեթեւ տիկէն քասայով մածնաթան
մատոյց մեզ ․ արդեօք այդ համն ունի՞ նեկ-
տարը ․ համեղ եւ թանկագին թան ։

Իրիկուան իջեւանեցանք Կէյիկ Թափա գե-
ղի Քրդաց վրանները ։ Բէչէր քահեան հիւր-

ընկալեց զմեզ։ Բլէրի վրանը եղէգներով երկուքի բաժնուած էր, անդին էին ընտանիք, եւ կ'աշխատէին կաթն ու եղը պատրաստելով, տղաքներն օրօրելով, չուլ ու չուալ գործելով, եւ այլն։ Վրանաբնակ կեանքը հաճոյական երեւոյթ կ'ընծայէր, գիշերը գեղեցիկ էր եւ զով. այդ լայնածաւալ դաշտին հորիզոնը վսեմ եւ ընդարձակ, պայծառ աստղալից երկինք. Բամազանի առթիւ մօլլայ եւ դավրիշ կը շրջին գեղերը, իրիկուան աղօթքէն զկնի հանդիսաւոր ընթրիք մը տեղի ունեցաւ, մեղանակից էինք մենք, եւ կերակուրն էր կաթն, մեղրով մածուն, թան ու փիլաւ, եւ հացով ճմուռ, զոր եփած էին իւղով սոխի եւ սխտորի հետ։ Հացէն զկնի մարդիկ ելան դաշտին վրայ գոհութեան աղօթքն ընելու, եւ կանայք ու աղջկունք ծիրաժիր կը շարժին, անցուդարձ կ'ընեն, վրանէ վրան կը մտնան կ'ելնեն, քաղցր քաղցր կը խօսին, խրախու տ'նազ կ'ընեն։ Մեծամեծ կրակներ կը վառուին իւրաքանչիւր վրանի առջեւ, բոցերով լուսաւորութիւն կը լինի, ծուխերով մժիկները կը հալածուին, եւ այս բոցն ու ծուխը իրենց անոյշ հրապոյրն ունին անապատին գիշերուան մէջ։ Փոքրիկ լաքէճները կը խաղան շուներու եւ լակոտներու հետ, անոնց ձայնով կը հաչեն, լակոտներն ալ ցատկրտելով, կոտըրտուելով, աչք ու ականջը սրելով, պոչ երերցընելով «հաւբ ու հաւբ» կ'ընեն եւ կը լի-

ղեն մանկիկները։ Կովերը կը բառաչան, ձիե-
րը կը վրնջան, գամբռերը կը գանչան եւ
մերթ ընդ մերթ ահագին ձայներ կը հանեն
եւ յարձակում կ'ընեն. շուն մը կայ եզեր
կատաղած, որ կը վազէ վրաններու մէջէն ու
շուրջը, յանկարծ քրդաց միաձայն լօլօներ,
եւ շանց «հաւթ ու հաշտը» դղրդեցին դաշ-
տը։ — Սպաննեցէք կատաղին, կը գոչենք։
Բայց տէրը կը պաշտպանէ եւ չթողուր, կը
կապեն ամրապինդ։ Անկարելի եղաւ մեզ
ննջել։ Եւ ահա մի նոր տեսարան եւ նոր ա-
րարուած. երկու դավրիշներ վրանատեղւոյն
մէջտեղը, ընդարձակ հրապարակը մեծ կրակ
մը վառեցին եւ սկսան թմբուկ ածել ու խազ
կանչել որոտալից, ամբոխն ամբողջ խռնե-
ցաւ հոն, քրդուհիքն ալ նազանօք իրարու
ձեռքէն բռնած հոն կը դիմէին կիսաժմիտ եւ
զուարթագին. խաղին նաքարաթը կը լսէինք
մենք, որ էր «Վայ Մուխթար փաշայ...
Շեխ Ջալալադին»։ Դարձաւ եւ պատմեց
ոստիկաններէն մին թէ՝ «Իբրեւ հաւատոյ ու
պետութեան պաշտպան կը դրուատեն զՇեխ
Ջալալադին, ջանադի երանութիւններ տա-
լով անոր»։

Երկու ժամ մնացեր լուսոյն։ Ոստիկաններ
խորհուրդ կուտան որ Բշէր քեահեան հե-
տերնիս առնենք ապա հեծնանք. երկիւղալից
է ճամբան, եւ երկիւղի մեծն Բշէրն ինքն է։
Կ'ստիպենք, յանձն կ'առնու։ Մութ, քարոտ
եւ դարուփոս կ'ընթանանք։

Ամենէն վտանգաւոր վայրն Դեվէ Գէչիտ ըսուածն է, ուստի ջուր մի կ'անցնի, հոն քանի մ'օր առաջ վանքէն Տիգրանակերտ դարձող ուխտաւորներ կողոպտուած էին, Բշէրը կը պատմէր այդ դէպքը, եւ մեր խնամքը կը խնդրէր բարեխօսելու կուսակալին, զի իւր վրայ կասկածներ կային։

Վերջապէս ծագեց լուսոյ աստղը, յուսոյ աստղը. անցած էր գիշերն, անցած էին վտանգներ։ Աստղին հետ իրեն երեւնոցի մաս մը բոցերանգ գունով ցըցուց մեզ լուսինն, որում երեքօրեայ կեանք մնացեր էր, որ պիտի նորէր. մահիկն իւր արուսեակով որքան գեղեցիկ կ'երեւէր, գունաւորեալ արեգական կայծերէն, որ տակաւ տակաւ կ'արծածուէր ճառագայթիւք. մահիկ՝ թեւակարմիր, մաշեալ, դալկացեալ, իբրեւ գերեզմանի դուռը հասած, հիւծեալ մահկանացու մը, որ պիտի թաղուէր խաւար եւ կորսուէր երկու օրէն. բայց պիտի նորէր նորոգուէր չուտով արեւուն երեսով, նոր կեանք սկսելով։ Օրինակ յարութեանմարդոյն։

Օրն ալ նորեց, լուսացաւ։ Անհետացած են գողն ու գազան. ամենայն ինչ կերպարանափոխ եղած է։ Այսպէս կը փոխուին դարեր, տարիներ, չարեաց ու տառապանաց վիճակներ, գիշերուան մը անցքի նման. եւ կեանքով ու լուսով կը վայելեն զրկեալք երկնից եւ երկրիս վայելչութիւնք քաղցր աչօք։ Լոյսը յոյս է, եւ յոյսը լոյս է ի խա-

ւարի նստելոց։ Քանի՛ մեծավայելուչ է առաւօտն եւ չքեղափառ ծագումն արեւուն այսպիսի ընդարձակ հորիզոնի մը վրայ։

Ողջո՜յն քեզ, Տիգրանակերտի առաւօտ. ողջո՜յն քեզ, դաշտի եւ լերանց արեգակն։

Բշէրը ետ դարձուցինք. հեռագրի թելերը կ'առաջնորդեն մեզ։ Երամք ուղտուց կարապետութեամբ իշոց զանգակաւոր ներդաշնակութեամբ բեռնաբարձ դիմացնիս կուգան կ'անցնին։ Անցուդարձը կը շատնայ։ Մօտ մօտ գեղեր կը տեսնենք, որք առանց ծառի եւ առանց ճիւղի են։ Ցանկարծ մեր ոստիկանը կ'աղաղակէ. Ահա Տիգրանակերտի մինարէից ծայրեր։ Արդարեւ բերկրանօք ողջունեցին մեր աչքեր քաղաքին տեսիլը, բայց դեռ ժամ ու կէս պէտք է մինչեւ հասնինք։ Ցառաջ երթալով՝ կամարաչէն աղբիւր մը գտանք ճանապարհէն քիչ մը շեղ, զոր շինած էր Հաճի Իզզէթ փաշայն. հոն վազեցինք, լուացուեցանք, խմեցինք այդ կենդանի ջրէն, եւ կամարին շուքին տակ հանգչեցանք։ Ջո՛ւր կենդանի, քո սքանչելի ջինջ երեսիդ, քո սթափիչ սփոփիչ ձայնիդ կարօտը կը քաշէի։

Սեպտ. 13, ժամը ճիշտ 2 էր, մենք հասած էինք քաղաքի պարսպին դուրս, կառավարութեան պալատին առջեւը, որ շքեղ եւ գեղեցիկ շէնք մ'է. Նորա հանդէպն է զօրանոց, հոն հիւանդանոց, հոն արհեստանոց հոն տպարան, եւայլն։ Անցքին երկու

կողմը ջրեր եւ ծառեր կան։ Այս վայրէն
կ՚երթէն անդին Տաճկաց ընդարձակ այլ տխուր
գերեզմանատունն է․ եւ ահա քաղաքին
պարիսպները, անապական եւ հաստատ չէնք ;
որ կը շրջապատէ բոլոր քաղաքը։ Կարսոյ
դուռն կամ Էրզրում գափուսու ըսուած մեծ
դռնէն ներս մտանք․ դրան ճակատէն կախ-
ուած կան քարեայ եւ մետաղէ ձուլուած
ճիւղաւոր մեծ գնտակներ, եւ քարերու վրայ
փորագրուած Քուֆի գրուածքներ։ Դրան
դրանդին կամ վերին ճակատը, որ միակտուր
դեղագոյն քար մի է, ունի իր վրայ հին
Ցունարէնի խոշոր տառերով գրուածքը։
Դռնէն ներս անմիջապէս պահականոցն է,
եւ մասնաւոր շուկայ մը, քառակուսի մի-
նարայով մզկիթ, բաղնիք, խանութներ,
տուներ ամենքն ալ տաշուած սեւ քարերով
շինուած, փողոցներն եւս ամբողջովին քարա-
յատակ, տներու շէնքերը բարձր են եւ ձե-
ւով ու շնորհքով կ՚երեւին դրսէն, իսկ փո-
ղոցներ անձուկ, եւ անցքեր պտուտաւոր։
Վերջապէս բաւական յառաջ երթալով հա-
սանք Հայոց մայր եկեղեցին Ս․ Կիրակոս,
եւ իջեւանեցանք յԱռաջնորդարանն, ուր
թէ Ազգայնոց, թէ կառավարութեան, եւ
թէ ուրիշ ազգաց կողմէն այցելութիւններ
ընդունեցինք, փոխադարձը կատարելով հե-
տեւեալ օրը։

Այս քաղաքը գտնուելով այնպիսի դիրքի
մը վրայ, որ կապ ու կեդրոն կը համարուի

ընդ մէջ արեւելեայց եւ արեւմտեայց, եւ իբրեւ դուռն ընդ մէջ Հարաւոյ եւ Հիւսիսոյ, նշանաւոր տեղ բռնած է պատմութեանց մէջ. Հոս Պարթեւք եւ Հռովմայեցիք, Բիւզանդեան պետութիւնք եւ Պարսիկք չափեր ու չափուեր են իրարու դէմ. Սկիւթիոյ եւ Արաբիոյ արշաւանաց յաճախ ասպարէզ դարձած, եւ իւր սկիզբն ու մէջ ընդ մէջ Հայ անունով ու գործերով փայլած. ցայսօր իսկ մեր Օսմանեան հզօր պետութեան երեւելի քաղաքներէն մին կը համդիսանայ ու մեծ վիլայէթ է. զօրաւոր ամրոց եւ կարեւոր անցք Պարսկաստանի, Բաղդատի եւ Հընդկաստանի ցամաքային սահմանաց առջեւ. երբէք պակաս չեն եղած իր մէջ եւ իր վրայ նշանաւոր դիպուածներ, որ յաճախ փոփոխեր են եւ կը փոփոխեն իւր վիճակն ու կերպարանքը, բայց միշտ պահուած է իւր դիրքը։ Տիգրանակերտցիք յոյժ կը պարծին իրենց քաղաքով եւ կ'անուանեն զայն մայրաքաղաք. բայց քաղաքն այնքան չկրնար պարծիլ իւր քաղաքացիներով։

Ամբողջ քաղաքն պարսպապատ է, որ ունի չորս դուռն եւ 72 բուրգ, հարաւային անկիւնը Պէն ու Սէն կոչուած, երկու չքեղ բուրգեր կան Ուրփա բուրջի եւ Շակիրs բուրջի, առաջինն ունի 12 լուսամուտ գեղեցկակերտ, յորս ժամէ ժամ արեւը մուտ կ'ընէ կ'ելնէ, գործ ճարտարագործ եւ վայելուչ, որում նայիլ չհիանալ կարելի չէ։

Հին բերդը, Խսֆի սարայը, որ միջնաբերդն է եղած, կը գտնուի քաղաքին հիւսիսային անկիւնը, հոն էր բանդն, ոստիկանութիւն, հեռագրատուն, հիւանդանոց եւայլն. ունի ընդարձակ բակ, եւ ի մէջ բակին, քանի մը հինաւուրց ծառեր, զանազան քարեր, որք երբեմն ծառայած են կախաղանի եւ գլխահատութեան: Զարհուրելի յիշատակներ, այժմ կը մնային լքեալ: Իսկ բանտն ճոխ էր կալանաւորներով շղթայապիրկ, անոնցմէ շատերը հուչակաւոր աւազակապետ եւ սպանիչներ էին, որոց զոհերն էին ոչ միայն խաղաղ գիւղացիներ կամ կարաւանները, այլեւ պաշտօնական անձինք եւս: Տեսանք նշանաւոր Ռըզկօն եւ Միհր Ալին, եւ այլք ի կապանս:

Բուն բերդը աւերակի կոյտ է դարձեր, վրան երեք թնդանօթ դրուած: Այդ աւերակային տակը չէնք լինելու էր, զի ոտքը տրոփելուն խորին արձագանք մը կ'ելլէր. արդէն կ'ըսէին թէ ջրամբար է, եւ իւր ստորոտէն առատ ջուր կը բղխէր ցայնօր: Սոյն աւերակի կողերուն վրայ պատուհանի կամ փոքր դրան ձեւով տեղերը կային, ի հնումն նշանաւոր անձանց գերեզմաններն են կ'ըսէին, եւ մէջերնին ոսկերք կ'երեւէին: Բերդէն դուրսի դրան կողմի երեսէն դեռ կը տեսնուին աւերածոց վրայ քարեր, որոց վրայ քանդակուած են առիւծներ եւ այլ հզօր կենդանիներ: Ջնդանը դեռ ողջ էր,

որ շինուած է բերդի դրան վրան։ Իսկ ներքին կողմն մէկ անկիւնը հոյակապ, բարձր ու ընդարձակ շէնքերու որմեր եւ քայքայուած յարկեր կը կենան. ասոնցմէ մին եկեղեցի է եղած ըսին։ Մզկիթի գմբէթի նման շէնք մը՝ արտաքուստ կապարով ծածկուած, ըրած էին Տապոյ, յոր մտնալու համար նախ պէտք է մտնալ աւելի հոյակապ եւ մարդոյ հիացումն գրաւող մարմարեայ սիւներով եւ շքեղ կամարներով տաճար մը, քառակուսի մեծ գմբէթով, բայց գագաթը փլած, թէ գագաթէն եւ թէ դունէն անձրեւներ ներս վազելով ամբողջ շէնքին հիմեր ու օդը ապականեր են։ Մանաւաքըր կ՚անուանեն զայս Թուրքեր, եւ կը կարծեն թէ եկեղեցի է եղած. բայց երբէք խաչ կամ գիր, կամ այլ նշան մը չէր տեսնուեր։

Ասիական հին զէնքեր, նիզակներ, նետ եւ զրահներ, ինչպէս նաեւ նոր զէնքեր եւ զինուորաց հագուստն ու այլ պէտքերը պահուած էին աստ եւ ներսը, ուր ամէն մարդ չկրնար մտնել։ Ներսի շէնքն ի յարեւմուտս եւ յարեւելս եօթնական հատ խորանաձեւ տեղեր կային, երբէք աննման որեւիցէ շէնքի մը։ Վերջապէս այս կրկնատաճարք, ինչպէս կը կարծէին ոմանք, հաւանական էր թէ Շէմսի կրօնից տաճար եղած լինէր, եւ յետոյ մզկիթի փոխարկած, իւր քովը աւերակ մ՚ալ կը ցուցնէին քառակուսի մինարէով։ Քառակուսի մինարէ քանի մը հատ

կայ այս քաղաքը , ոմանք կ՚աւանդէին թէ այդ ձեւ մինարէ ունեցող մզկիթները նախ Շէմսիներու (*) աղօթավայր են եղեր , յետոյ այդ կրօնքը Մահմետականութեան մէջ ձուլուեր ու ինքն անհետացեր է , բայց այդ նշանը թողած են ։

Այդպիսի կրօնք ունեցողներու վրայ քաղաքի ծերերը դեռ կը խօսէին յաւանդութենէ ։ Մենք լսեցինք բաւական բան՝ ծերացեալ այլ կորովամիտ եւ բանիբուն Տէր Սահակ Աւագ քահանայէն ։

Հին բերդէն ելանք պարիսպներու վրայ շրջեցանք , ուստի ամբողջ քաղաքը եւ շրջակայքը պարզ կը տեսնուին ։ Մեզ առաջնորդող ծեր ոստիկան մը կը պատմէ թէ՝ Այս քաղքի շինող Աղջիկ Ղալը սոյն պարսպաց վրայէն կը քալէ կ՚երթայ եղեր ժամ ու բաղնիքը ։ — Տիգրանուհի՞ն ։ Քաղաքիս մէջ նշանաւոր են շէնքով եւ ընդարձակութեամբ մեծամեծ մզկիթներ , երեւելի տները հարուստ անձանց , բաղնիքներ , մատրասաներ , եւ եկեղեցիք · գրեթէ ասոնց ամէնի մէջը կը գտնուին աւազաններ եւ հոսող ջրեր ։ Ամենէն պատուական ջուրն է Համռվար , զոր մեծ առուով մը ծածկեալ՝ բերած են Գաբաջայ տաղ լեռնէն , եւ բաշխած քաղքի մէջ ։ Խաներ եւ շուկաներ բազմաթիւ եւ բազմամթերք , արուեստներն ալ բաւական յաջողակ · կերպասի , բամբակի , բուրդի գա-

(*) Կը նշանակէ արեւապաշտ ։

նաւղան եւ ճաշակաւոր տարազներ կը գոր-
ծուէին, ճարտարապետութիւնք իւր պարա-
գայիւք եւ միւս տեղական պիտոյից ար-
ուեստք ծաղկեալ էին։

Հարուստներու տնական կարասիք եւ կեն-
ցաղավարութիւն գեղեցիկ խառնուրդ մի է
պարսկականէ, Թրքականէ, արաբականէ եւ
եւրոպականէ. բայց բնոյթք խորին ասիական
են։ Բնակիչք եռանդոտ, դիւրագրգիռ,
սրամիտ, սակաւապէտ, ցքւոյ ընտանի, ա-
րագաշարժ, բայց եթէ կրթութեամբ եւս
ազնուանային, մեծ յառաջադիմութիւն կ'ը-
նէին. բարեկիրթները քիչ են։

Քաղաքն ամբողջ գահ է, յարեւմտից եւ
ի հիւսիսոյ երկայնեալ դաշտին ծայրը դըր-
ուած. արեւելեան եւ հարաւային կողմէն
աւելի բարձր է իւր դիրքը, կառուցեալ ա-
պառաժներու վրայ, որոյ ստորոտէն պտոյտ
կ'ընէ Տիգրիսն մահիկաձեւ շրջապատելով
զքաղաքն։ Ի հարաւ հակեալ են պարտէզ-
ներ եւ մրգաւէտ ծառեր ու շերամի թթենիք
գետոյն ափունքէն մինչեւ պարսպի պեհ ու
սեհի բուրգերը. իսկ յարեւելս, յանկոյս
գետոյն է Ղըթըրբըլ գեղեցիկ գեղն Հայոց
եւ Ասորւոց. ուր անթիւ աղաւնիք կը սնու-
ցանեն յատուկ շէնքերու մէջ, եւ անոնց աղ-
բը շահաբեր վաճառք է սեխի ու ձմերուկի
մշակութեան։ Հոն՝ գետոյն երկու եզերք-
ները, եւ մէջէմէջ ձեւացած կղզիաձեւ ա-
ւազաններուն մէջ կը հասցունեն խաշոր, ա-

ռատ եւ մեղրահամ մեղրաայրոպն ու կլօրն, եւ ամառն ու աշունը քաղաքացւոց հանդիսավայրն կը կազմեն Ջուրն, պտուղն, եւ ծառաստանք, յորս արք եւ կանայք, մանուկն ու ծնողք, քորք եւ եղբարք Թռչնոց երամի պէս կը լեցուին, կը լուացուին, կուտեն, կը խմեն, կ'երգեն, կը խաղան։ Մեծ կենդանութիւն։ Եւ, երբեմն անտեղութիւնք։

Քաղաքի Հոռոմի դռնէն դուրս ելնելով իբր քսան վայրկեան դէպի դաշտը գնացինք Աչի-Բուղնար գիւղը, ուր կայ Հայոցս շքեղ եկեղեցի մը ընդարձակ բակով եւ սենեակներով, իբրեւ վանք շինուած, որ եւ ուխտատեղի է քաղաքացւոց։ Սոյն գեղը իր անունը առած է աղբիւրէ մը, որ առատ ջրով կը բղխի գեղին մէջը, խնամօք շինուած եւ պահպանուած. Պարսիկներ եւ Գզըլբաշները ուխտի կուգան այս աղբիւրին, եւ ջրէն առնլով հետերնին կը տանին, հաւատալով թէ Ալին բղխեցուցած է զայն հրաշիւք, եւ է իրենց համար սուրբ։ Գիւղիս բնակիչք են Հայ, Քուրդ եւ Քիլզանիք։ Գիւղս զարդարուած է խաղողոյ այգիներով եւ մրգաբերներով. առատ է իւր ջուրն, բարեխառն եւ զուարճալի օդն ու դիրքը։

Քաղաքի պարսպէն դուրս եւ գրեթէ կից են Պուզլուղ ըսուած փոս ու քարաշար աւազաններ, յորս ձմեռը ջուրեր կը լեցուին եւ կը սառին, ապա մեծամեծ կտորներ

կտրելով կը տանէին հորերու մէջ կը պահեն. բոլոր ամառը կը գործածեն։

Այս գծին վրայ կը տեսնուի բազմակամար երկարաձիգ չէնք մը, որոյ վրայէն կ'անցնի Համրվար մեծ ջուրը եւ կը բաժնուի քաղաքի մէջ։ Արեւմտեան պարսպին երկու դռներն են Տաղ գարուսու եւ Հոռոմ գափուսու, այս դրանց առջեւ կը գտնուին Տաճկաց եւ Քրիստոնէից գերեզմաններ։ Մեծ կառուղին խարբերդին որում կը միանայ Կարնոյ եւ Սեւազի ուղին, կամ Տրապիզոնի ու Սամսոնի գիծը, ուղղակի Տաղ գափուսին կը բերէ. իսկ միւս կառուղին՝ որ Հալէբէն կուգայ Սեւերակի վրայով Հոռմին դուռը կը մտնէ։ Բաղդատի ուղին Մէրտին գափուէն կ'ելնէ ի հարաւոյ եւ Տիգրիսի վրայէն հաստակամար գեղեցիկ կամուրջով մը կ'անցնի։ Նոր դուռն կամ Ենի գափուն յարեւելս կը բացուի եւ կ'իջնայ գետը։ Կարնոյ կամ լեռան դրան կողմը Թրքաց գերեզմանատան եզերքը խարխալած գմբէթ մի կայ, որոյ ներքեւի փոսը լի է, կ'ըսէին, մարդոց գանկերով եւ թեւոց ու ոտից ոսկորներով, զորս ի պատիժ կը կտրէին երբեմն ներքին բերդին մէջ, ուր դեռ գլխատման քարը ցոյց տուին, եւ հատեալ անդամները սոյն գմբէթին խորը կը ձգուէին։

Այցելեցի Հայոց գերեզմանատունը, ուր հետաքրքրական է տեսնել իւրաքանչիւր տապանաքարի վրայ քանդակուած մեռելոյն

արուեստի կամ կեանքի նշանը, զորօրինակ.
պայտարին՝ մուրճ եւ աքցան, դերձակին՝
մկրատ եւ ձեւի տախտակը, ոսկերչին՝ ար-
ծաթէ կերտուածոյ տեսակները, վարսավի-
րային՝ սանտր, ածելի եւ կոնք, ոմանց ալ
օղիի շիշ եւ բաժակ. կանանց՝ քարքաշ եւ
ասղնեգործութեան տեսակներ եւայլն։

Կարգ մը կար վարդապետաց, որոց մէջ
կային Էջմիածնայ նուիրակներ եւ Սրապիոն
եպիսկոպոս Ամթայ, որ եւ կաթողիկոս Էջ-
միածնի, սոյն տապանագրով «Սա է տապան
մարմնոյ տեղի, Աստուածաբան վարդապետի
Ուռհայեցւոյ Սրապիոնի, կաթողիկոս Գրի-
գորիսի, հայրապետիս փախճան լինի, թվին
Հայոց Ռ. ամի. ԾԵ.եակ եւ մի. պարզ
թուով լինի (ստորեւ եղեալ) թվ. Ռ.Ծ.Ե.»։

Անցայ որոնել ազգին վաստակաւոր, ան-
մոռաց, եւ միշտ անմահ Սիպիլեան Հ. Կղե-
մէսի գերեզմանը, որ Հայ կաթոլիկաց կար-
գին եզրը թաղուած էր խառն ընդ Հայոց
հողոյն, եւ մի քանի սեւ ու կոշտ քարեր
կուտած էին այս ամէնարժան անձին մարմ-
նոյ վրան։ Անոր որ այնքան տարի տքնած
էր Հայոց աշխարհն ուսումնասիրելու եւ
Ազգային թանգ հնութիւնք ի լոյս ածելու.
յիշելով իր քրտինքը, իր արդիւնաւոր կեան-
քը, իր ազնիւ բարքը, զոր լաւապէս գիտեն
ամէն անոնք որ ճանչցած են զինքն, լաց
են իրեն եւ տեսած են իւր հաւաքածոյքն
ու գործքը վերջին տարիներուն մէջ, «Հա-

գուոց մը» մրմնջացի, եւ կաթ մը արցունք իր հօղոյն ցօղելով մեկնեցայ։

Հեռի չէ տասի Հասարակաց պարտէզ կամ Միլլէթ պաղչասին, շինուած իսմայիլ փաշային օրով, որոյ պատճառաւ յուզմունքներ, եւ քննութիւններ ծագեր էին. տեղւոյն բնական դիրքը գեղեցիկ էր ապառաժի մը վրայ՝ կցեալ այլ պարտէզներուն, կը նայէր Տիգրիսի ջրոյն եւ տարածեալ ընդարձակ դաշտին, բայց մէջը դարձած էր այծու դրախտ....։ Ուզեցի միւս պարտէզները շրջիլ, բայց արգիլեցին, ըսելով. վտանգաւոր է, աւազակներ կը դառնին հոն հիմայ։ Արդարեւ զարմանալի էր այս, վասն զի անմիջապէս պարսպին կից են այգիք, սակայն չէի կրնար չհաւատալ, փորձերը կը տեսնէինք ամէն օր։ Նոյն իսկ քաղաքի պարսպէն ներս այնպիսի դէպքեր տեղի կունենային որ զարմանալի չէր եթէ պարսպէն դուրս ալ պատահէր։ Իսկ ինչ որ գաւառներ ու գեղերը կը գործուէր, անթիւ եւ անօրինակ բաներ էին։ Վիլայէթն խիստ ընդարձակ, ելուզակ ցեղեր ու չարագործներ բազմաթիւ. օրերն ալ՝ թէպէտ դադրած էր պատերազմն, բայց նպաստաւոր էին այնպիսեաց, որ համարձակութիւն առած էին պատերազմի միջոցին չարիք ի գործ դնել բնակչաց վրայ, օգտուելով զօրաց եւ զինուորաց բացակայութենէն եւ կառավարութեան զբաղմունքներէն։

Խուլք ու խիան գաւառի մէջ Թէլօ անուն

մէկը, որ անբաւ հարստութիւն ալ ունէր, անհնարին կեղեքումներ գործած էր, եւ անգամ մը անձրեւի բռնուելով կը մտնէ հովուի գոմը, կրակը վառել կուտայ եւ խեղճ հովիւը երկու ձեռքի ու երկու ոտքի վրայ կորացնելով աթոռի տեղ կը գործածէ, նստելով կռնակին վրայ իւր լաթերը կը չորցնէ: Ուրիշ անգամ մը իր ձիոյն թամբը կը դնէ գեղացւոյն պառեկը, սանձը կը զարնէ բերանը, եւ կը հեծնէ չորքոտանւոյ մը պէս կը վարէ ժամու մը չափ: Թէլօյի թեթեւ հաճոյքներն են այսպիսիք:

Լճէ աւանը, որ 12 ժամ հեռի է Տիգրանակերտէն, բռներ էին Սօֆի Բէմէր անունով մէկը, որ արդարոյ եւ բարեպաշտի անուն հանած էր եւ այդ աւանը կը բնակէր: Գիշեր մը մէկին տունը գող կը մտնէ, եւ տնեցիք՝ ըստ տեղական սովորութեան տանիքը պառկած լինելով, վար կը վազեն, ճրագ կը վառեն ու կը տեսնան որ մօրէ մերկ մարդ մը խառնակ մազերով, խառնած մօրուքով, չուանի մը կտոր գօտի ըրած եւ դաշոյն մը մէջքէն անցուցած, կատարեալ ճիւաղ մը կամ ուրուական մը, անձայն եւ անշշունչ իրենց առջեւ կը կենայ, նախ կը զարհուրին, աղօթքներ կ'ընեն բայց ճիւաղը չի հալածուիր, կը դիտեն որ տանը մէջ եղածներ ժողված, ծրար կապած ու ճիւաղին առջեւ կը կենայ, կը խելաբերին, ձայն կ'արձակեն, փայտով զէնքով դրացիք կը դիմեն, ուրուականը

ինքզինքն պաշտպանելու կամ ազատելու համար միշտ անշշունչ տանիքը կը վազէ եւ անոր վար կը նետուի աւելի ցած տանիքի մը վրայ, ուր անկողնոյ մէջ մայր մը իր մանկիկներով կը քնանար, ճիշտ աղունց անկողնոյն վրայ, ցաւէն ու սարսափէն ահագին կը ճչէ կինը եւ մանկունք. ուրուականը կ'ելնէ փախչելու, վարէն ալ կը հասնին, կը պաշարուի, եւ կ'սկսի կեղծ մեռեալ կամ իրօք ուրուական մը ձեւանալ, անշունչ դիակի մը պէս կը պառկի, վրան կը հասնին, կը խթեն, կը մշդեն, կը կսմթեն, ձայն չհաներ, որպէս զի չճանչցուի, վերջապէս իւր տնեցիքն ալ այս հանրական շփոթութեան հետ հոն կը վազեն, եւ տեսնելով իրենց Ս. Քէմէրը այդ վիճակին մէջ, կը կարեկցին, անունը կու տան, ասոր վրայ հայն ու տաճիկը կը թքեն զինքն, կը կապեն եւ կը յանձնեն կառավարութեան, ուր դարձեալ ճիկ չհաներ, կը բանտարկուի, եւ անոր տունը հետազօտելով գտնուած էին քանի մը տարիէ հետէ այլեւայլ գողօնները։

Քանի քանի այսպիսեաց պատմութիւններ կ'ընէին, որք ապաստանարան ընծայած էին աւազակաց, եւ որոց տուները անբռնաբարելի կը կարծուէին, իբրեւ Աստուծոյ ծառայի տուն։

Իսկ հռչակաւոր Ֆէթահ բէկի արարք որքան բազմաթիւ՝ նոյնքան բազմօրինակ եւ

չլսուած քստմնելի բաներ էին, ինչպէս եւ այլոց նմանեաց. ասոնց վրայ նոյն իսկ զինուորականներն անգամ բողոքող էին կուսակալաց, զի չարիք միայն բնակչաց վրայ չէր մնար, այլ կը ծաւալէր պետութեան շահուն ու անձանց եւս, եւ վերջապէս ինչպէս պատժուած էին քանիցս, վերստին պատժուեցան կայսերական գօմիսէր Վսեմ. Ասլէտին փաշայի օրով։

Քաղաքիս բնակչաց տնական կեանքի երեւոյթը պարկեշտ է, պարկեշտօրէն կը հագուին նաեւ կանայք։ Թրքուհիք փողոց ելած ատեն սեւ կերպասէ սաւան՝ իսկ Հայք սպիտակ կը հագնին. մեծ պատիւ է կանանց դեղին կօշիկ կամ ջիզմէն, նոյնը տարածեալ է մինչեւ Սղերտ, Բաղէշ, Խարբերդ, Մալաթիա եւ այլ մերձաւոր գաւառները։ Ճակատներէն, երեսներէն, պարանոցէն եւ լանջքէն ի վար ոսկի, արծաթ եւ մարգարտեայ զարդեր ունին առ հասարակ ըստ աստիճանի, գագաթանց վրայ կօտիկ եւ վրան լաչակ կամ եազմա, ականջներուն վրայ մեհեկի ձեւով բան մը ունին որ կը հասնի մինչեւ երեսներուն կէս, գինդը ոչ միայն կանանց՝ այլ եւ արանց ալ վրան սովորաբար կը տեսնուի. հետզհետէ շրջազգեստի եւ այլ նոր ձեւերու գործածութիւնք մտած էին, բայց խառնելով իրենց արդէն ունեցածին հետ։ Թէպէտ արանց չափ նաեւ կանայքն

եւս բամբասուած են իբրեւ արբեցող, բայց բացառութիւնք են աղոնք. Նոյնպէս բացառութիւն է որ կին գինեպան կը գտնուի։ Ազնիւ, աշխատասէր եւ տնարար տիկնայք բազմաթիւ են։

Արք սովորաբար կը հագնին զպուն, էնթարի, մանիսայէ եւ տեղական տարազներէ։ Ծաղկեալ է արուեստ մանիսայի, կէզիի, սաւանի եւ այլ տեսակ կերպասեղինաց, առուեղինաց եւ բամբակեղինաց։ Իբրեւ արուեստաւոր՝ ճարտար են. իբրեւ վաստակաւոր՝ ամէն գործի հետամուտ են։ Եւրոպական ապրանքներ խիստ քիչ եւ նոր սկսած էր մուտ գտնել։ Տեղական նիւթերու վրայ ընդարձակ առուտուրներ կ'ընեն, իսկ ցորենոյ եւ ոչխարի վաճառականք մեծապէս կը շահին տարւոյն յաջողութենէն։ Թուրքերէն սակաւաթիւ են վաճառականք. բայց ագարակ եւ կալուած եւ անուղղակի հասոյթ ունեցողք շատ կան, արհեստք եւ առեւտուրք մեծաւ մասամբ Քրիստոնեայք կ'ընեն։ Երեւելի օճախներ եւ փուճուհներ կան Թրքաց, որոնցմէ նշանաւոր անձինք յառաջ եկած են իբրեւ գրագէտ եւ ընթերցող, դիւանական, դատական, վարչական ճիւղերու մէջ, եւ Քրիստոնեայք պակաս չեն միայն օրէնսգիտութեան եւ գրականութեան կողմանէ։

Անգղիոյ եւ Գաղղիոյ փոխ հիւպատոս կամ գործակատար, Ռուսիոյ հիւպատոս եւ Պարս-

կի չահպէնտէր կը նստին քաղաքը, որք ունին իրենց յատուկ պաշտօնատուներ եւ աղէկ դիրք։

Արդարեւ զարմանալի քաղաք է Տիգրանակերտը, ուր կը տեսնուին ամիական զանազան ցեղեր եւ բարբառներ, Թուրք, Արաբ, Ասորի, Քուրդ, Եզիտի, Զազայ, Ցոյն, Հայ, Քիլտանի, եւ նոյնպէս բազմազան են նաեւ ի կրօնս. Մահմետականութիւն իր բաժանմամբ, եւ Քրիստոնէութիւն իւր տեսակներով։ Հայք՝ ըստ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ, Հայք՝ Պապական եւ Պապականք և Հասունեան եւ անտի Հասունեան՝ Լատինականք, Հայ՝ բողոքական, եւ Բողոքականք՝ երիցական եւ եպիսկոպոսական, Հայ-Հոռոմք։ Ասորիք՝ ըստ նախնի եկեղեցւոյ, Ասորիք՝ պապական եւ բողոքական։ Ասոնք ամէնը բնիկ են, եւ ունին տռանձին եկեղեցիներ եւ եկեղեցականներ, բայց. ընդհանրաբար բոլոր բողոքականաց ներկայացուցիչ կը համարուէր Պօյաճեան Թովմաս էֆէնտի, որ յԱնգղիա ուղեւորած է, բազմածանօթ անձն։ Յունաց եւ կաթոլիկաց՝ իրենց քահանայն կամ վարդապետ, Քիլտանեցւոց՝ քիլտանի Ապտ-իշու եպիսկոպոս, որ Հռովմ ալ գնացած է։ Ասորւոց՝ կաթողիկոսն կամ փոխանորդն։ Բայց Հայոց Առաջնորդն ամենէն բարձր եւ գործօն դիրքն ունի իբրեւ տռաւելագոյն ժողովուրդ ունեցող.

Ափսոս, սակայն, Առաջնորդ պէտք էր այդ տեղին։

Բոլոր այդ Քրիստոնեայ տարր հայերէն կը խօսին, եւ զիրենք Հայ կ՚անուանեն. եթէ հարկ լինի ցեղի մը կամ ազգի մը վրայ խօսիլ, կ՚ըսեն՝ Ասորի Հայ, Քիլտանի Հայ, Էրմանի Հայ եւայլն։ Եւ ամէն անգամ եթէ Քրիստոնէից հանուրին վերաբերեալ խնդիր մը ծագէր, միւսները կը հաւաքուէին Հայոց Առաջնորդարանն. հոն կը խորհէին, որոշումըն կուտային եւ անոր միջոցաւ կը բանակցէին կառավարութեան։ Իսկ հոգեւոր պէտքեր ու պաշտամունքներ իւրաքանչիւրին հովիւն ըստ իւր ծիսի կը կատարէր։ Թէպէտ այսքան բաժին բաժանեալ էին ի կրօնս, բայց գրեթէ չկար հակառակութիւն կամ չարախօսութիւն իրարու դէմ։ Եւ կային որ անուանապէս կը վերաբերէին միայն այս ու այն բաժանման, եւ այն՝ անձնական խնդիրներով։

Մի բանգէտ առաջնորդ, իմաստուն հովիւ մը, Ս. Աւետարանի ոգւոյն եւ Ս. Հարց ընթացից ծանօթ քարոզիչ, վարքով եւ խօսքով աղ եւ լոյս եկեղեցական, ճշմարիտ դաստիարակութիւն մը, մեծ գործ կը տեսնայ քիչ ժամանակի մէջ այդ քաղաքի մէջ եւ իւր գաւառաց, ուր ժողովուրդը կարծուածէն առաւել փափաք ընծայող է եւ պատրաստ ընդունակութեան տէր. կամք ունի եւ զոհողութիւն կ՚ընէ, բայց ուղեցոյց չունէր։

Մոլորեցուցիչներ էին իրեն խօսողներ, ուսուցողներ, եւ տգէտ, այն տգէտ իւր Առաջնորդն։

Գտնուող բարեմիտ եւ լուսամիտ անձինք ժողովուրդին աչքին ցուցուած էին իբրեւ խաբեբայք եւ չարք, կ'արհամարհուէին նոքա, կը նախատուէին եւ կը գանակոծուէին թէ տեղացի լինէին եւ թէ եկք, որպէս զի ժողովուրդ չբանար իր աչքը, եւ ասպարէզ մնար կեղծ ժողովրդասիրաց, ազատօրէն յափշտակելու, խորելու, եւ իրենց յաջողութեան վրայ խնդալով՝ ազգին մէջ խռովութիւն եւ յետադիմութիւն աւելցնելու, վահան ու գործիք ընելով իրենց տգէտ առաջնորդը։ Այսպիսիք դժբախտաբար միայն Տիգրանակերտի մէջ չեն, եւ՝ իրենց վարպետներն ալ Պոլիս կը նստին։

Այսպիսիք են որ սահմանադրութեան, լուսաւորութեան, յառաջադիմութեան, կրօնի եւ բարոյականի անուան տակ ազգն ու ժողովուրդը կը վրդովեն, օգտակար եւ յարգելի անձինք, որ իրենց դիրքով, ձիրքով, կամքով եւ դրամով օգնած են ի դէպս այլ եւ այլ նեղութեանց եւ փորձութեանց՝ ազգին, իբրեւ դաւաճան, մատնիչ, հարստահարիչ կը հանդիսացնեն յաչս ժողովրդեան, զորս հայհոյել եւ թշնամանել կուտան, ու իրենք անոնց տեղ կ'անցնին գործելու։ Եւ եթէ չյաջողին բան մը ընել, զիրենք արդարացնելու համար դարձեալ այն դասը կը

ցուցնեն իբրեւ արգելք եւ հակառակք. իսկ երբ անկումն կրեն, դուրս կը քաշուին պահ մը հրապարակէն, եւ ժողովուրդ կը դիմէ իր թշնամանած անձին, յորս կը գտնուին բարեսիրտներ ու անյիշաչարներ, որ իրենց պարտքը կը կատարեն առ ժողովուրդն։

Ո՛ ժողովուրդ, քո անունով, եւ նոյն իսկ քո փառօք, քո անձնականութեամբդ ինչե՞ր կը գործեն իրենց շահուն համար։ Եթէ ին-կար, քո յիմարութենէդ էր կ'ըսեն, եթէ յաջողեցար, բախտախնդիրներ կ'ելնեն ու-սերուդ վրայ, Մենք ըրինք, կ'ըսեն։ Եթէ բարիք մը շնորհուի քեզ նոյն իսկ մեր վեհ. Սուլթանէն եւ իւր կայսերական կառավա-րութենէն, քեզ պատրիչներ կը կայնին առ-ջեւդ ու կ'ըսեն, Մենք աշխատեցանք, այն ինչ իրենց աշխատութեան պտուղն էր ու-նեցածդ անկումն եւ զրկումն։

Անշուշտ ճշմարիտ աշխատողաց համար չեն այս գրուածքս։

Տիգրանակերտի Հայք յոյժ ջերմեռանդ են աղօթելու, ամէն օր անպատճառ եկե-ղեցի պիտի երթան, նոյնքան ջերմեռանդ են նաեւ Ս. ուխտատեղեաց, մանաւորա-պէս Ս. Երուսաղէմի. հաճուագիւտ են մըղ-տեսի չեղողներ։

Իբրեւ աշխատասէր եւ սակաւապէտ ժո-ղովուրդ՝ ուրախալի էր տեսնել որ ընթկ-ներուն մէջ գրեթէ մուրացիկ չկար, անկ-եալք, հիւանդք եւ կարօտեալք կը խնամ-

ունէին Հայոց Աղքատասիրաց ընկերութենէն,
ինչպէս նաեւ այլեւայլ երկիրներէ ու գա-
ւառներէն յաճախակի պատահած տնանկք
եւ ուղեւորք կը հոգացուէին. Կը մտածուէր
հիւանդանոց մը չինել, որ այնքան պէտք ու-
նէր այդպիսի քաղաքի մը համար, եւ որ
մեծ ապացոյց մը պիտի կանգնէր իրենց մար-
դասիրութեան եւ պատուաւորութեան ա-
ռաջի Աստուծոյ եւ առաջի քաղաքակրթու-
թեան :

Ընկերութիւններ կային Անձնուէր, Հայ-
րենասիրաց, Մեսրովբեան, որք բացած ու-
նէին վարժարաններ մանկանց, եւ կիրակի
օրերը չափահասից գրել կարդալ ուսուցա-
նելու եւ բանախօսութիւններ ընելու : Գա-
տանեաց ընկերութիւն, որ Ազգային պատ-
մութենէն ներկայացումներ կ'ընէին : Հա-
մազգային ընկերութիւն, որուն անխտիր
անդամակից էին Հայ կաթոլիկ եւ բողոքա-
կան : Բայց ցաւ է ըսել թէ այդ ընկերու-
թեանց տեւականութիւնը սակաւ եղած է,
քուն իրենց նպատակէն դուրս գործածելով
իրենց ընթացքը. ուստի եւ դժտութիւնք,
եւ խափանմունք արդէն սկսած էին, միայն
Անձնուէր ընկերութիւնը, որ կանուխէն
կար, աւելի արդիւնաւոր հանդիսացած է,
եւ կը տեւէր :

Երկու վարժարան ալ կար երկու եկեղեց-
եաց բակերը, բայց լքեալ, եւ մի աղջկանց
վարժարան Ս. Կիրակոս եկեղեցւոյն կից,

եթէ վարժարան կարելի էր ըսել, բայց դո-
նէ սկսուածք մ'էր։

Ս. Կիրակոս եկեղեցւոյն բակը շինուած է Առաջնորդարանն, եւ սոյն եկեղեցին է մայր եկեղեցի քաղաքին, որ ինչպէս յայտնի է հրկէզ եղաւ, եւ փութաջանութեամբ բարեպաշտ անձանց շուտով վերակառուցին տարի մը յառաջ 1883ին։ Վաթսուն եւ վեց տարի յառաջ եւս հրկէզ եղած եւ վերստին շինուած լինելուն յիշատակագիրը եկեղեցւոյն ճակատի քարին վրայէն օրինակած եմ, որ ահաւասիկ. «Եկեղեցիս այս պանծալի, եօթնախորան զարմանալի, զոր էր շինեալ Գեւորս պետի, սոյն քաղաքիս առաջնորդի, զկնի ութսուն եւ ութն ամի, կրեաց զաղէտըս սոսկալի, համայն արդեամբ իւր գովելի, ի մուտ ժամու հրկէզ զինի։ Այցելութեամբ Տեառն Յիսուսի, հրաշիւք սորայն Կիրակոսի, հրամանաւ արքային Պօլսի, յետ եօթն ամսոյ կրկին շինի, տուովք եւ արդեամբք Հայոց ազգի, ի փառս անուան Տեառն Յիսուսի»։ Վարի յիշատակարանին վրայ գրեալ էր թվական «1818»։

Դրան աջ կողմը քանդակուած ուրիշ թըւական մը «Շինութիւն Ս. Կիրակոսին Ռ.Ճ.Հ.Ը.» Նոյն կողմը որմոյն դրսի երեսը քարի մը վրայ «Մատնեցաւ Ս. Թորոս Ջ. Կ. Է. Թվին։»

Թէ բերանացի աւանդութենէ եւ թէ ձեռագիր յիշատակներէ իմացանք որ Ս. Թո-

րոս եկեղեցին է այժմեան Ղուրշունլու ճամին․ ժամանակին փաշան ուզելով ճամի մը շինել տալ, կը փորձէ նետ մը արձակել, եւ թէ ուր իյնար նետը՝ այն տեղն էր Աստուծոյ հաճոյական վայրը, նետն կ՚իյնայ Հայոց Ս․ Թորոս եկեղեցւոյն վրայ, իսկոյն ճամիի կը փոխուի, եւ նոյն փաշայն հրաման եւ ձեռնտուութիւն կ՚ընէ Հայոց որ փոխարէն Ս․ Թորոսին կը շինեն Ս․ Կիրակոսն այստեղը, ուր գերեզմանատուն էր Հայոց։

Երկրորդ եկեղեցին է Ս․ Սարգիս, որոյ տաճարը գեղեցկաշէն է, ընդարձակ բակեր, խուցեր եւ առաջնորդարան մը ունի պարտիզով, հանդերձ ջրոյ մեծ աւազանաւ մը։ Հոս կ՚իջեւանեն եղեր Ս․ Երուսաղէմայ եւ Էջմիածնայ նուիրակներ։ Հոն իջեւանեցան նաեւ Կ․ Պոլիսէն ղրկուած Ազգային պատուիրակներ 1879ին, Պոյաճեան Յովհաննէս Էֆէնտին եւ իւր ընկեր Գարեգին վարդապետ, այս տողերը գրողն։ Այստեղ գործուեցան այն ազգասիրական խըժդըժութիւնք, որ ՚արիւնշաղախ ըրին մեր անձինք եւ փշրեցին մեր երեսներ, մեր կուրծք եւ մեր Թիկունքը, նախատանաց, երկաթներու եւ բիրերու հարուածներով, յառաջխաղաց յարձակմամբ երկու մէջհանէճի ամաղոններու եւ բազոսեան դիւցազանց, բոլորն ալ գինով՝ որոց գլուխ կը գտնուէր պատշաճապէս մականուանեալ Պ․ քացախն․ զանգակներ կը հնչուէին՝, Փիլիպ-

պօս Եպիսկոպոս օրհնութիւն կը կարդար. եւ իւր քարտուղարք ու խորհրդականք հրահանգ եւ խրախոյս կուտային. շուկայն կը գոցուէր, քաղաքն կը դղրդէր, — Դուրս նետենք պատուիրակներ, սպաննենք Գարեգին վարդապետը որ աչք ունի Առաջնորդ լինել մեր քաղաքին. մեր Եպիսկոպոս կ'ուզենք որ... եւ ամէն բանէն պիտի ազատէ զմեզ. որ եօթն Ղաւալի հետ թելով կը խօսի. կեցցէ Փիլիպպոս Սրբազան —»:

Այս էր այն արշաւանաց եւ յաղթանակի երգը:

Յետ այնորիկ պիտի դղրդէր Պոլիսն, երեսփոխանաց ծանօթ մաս մը, լրագրութիւնք, պատրիարքական պաշտօնն ամիսներով շարունակեցին մեր վրայ իրենց բուռն դատաստաններ, մինչ մենք կը հեծէինք մեր վիրաց տակ, եւ կը գործէինք մեր պարտականութեան համեմատ: Արդարութիւն սակայն ներկայացոյց այդ եպիսկոպոսը Ս. Պատրիարքին, որում չհանդուրժելով ներող եւ հեզահոգին Ներսէս գաւազանաւ խօսեցաւ հետ: Ներկայացաւ նա Վեհ. Գէորգ Կաթողիկոսին, եւ աքսորի եւ ի կարգէ դադարման արժանացաւ Ն. Օծութենէն. ժողովուրդն ծանրագին զինչ կրեց, անագան ուրեմն հասկցուեցաւ թէ հիւպատոսի մը խաղն էր այս ամէնը, որուն խաղալիքն էր Սրբազանն եւ իր հետեւներ:

Այսքան մը եւ եթ հարեւանցի յիշատա-

կու փակենք այս անցքը, ի պատիւ նոյն քաղաքացի բարեխիղճ ազգայնոց, չուզելով դատել կամ վշտացնել նոյն իսկ գործող միամիտներ, որ խաբուած լինելով ըրին ինչ որ ըրին, կարծելով թէ Ազգի օգտին կը ծառայէին. «Ոչ գիտէին զինչ գործէին»։

Ս. Կիրակոս եւ Ս. Սարգիս եկեղեցիներ ունէին բազմաթիւ եւ ծանրագին զարդեր, եւ շատ մասունք։ Ի Սուրբ Սարգիս կայ Ս. Բեւեռ, բիւրեղի մը մէջ զետեղուած, ցուցամատի մը չափով, բամբակի մէջ ծրարուած արծաթէ պատուանդանի մը վրայ յանգուցած, որոյ երեք կողմն կնքոյ ձեւով յունարէն եւ լատիներէն փորագրեր կան. բիւրեղին վարի կողմը ճաթռտած է երկու տեղով, Ս. Բեւեռը չերեւիր. արդեօք մէջէն հանուած չէ՞. Թէպէտ այժմ լաւ հսկողութեամբ կը պահուի արծաթ տապանակի մը մէջ, եւ միայն Ս. Խաչի տօներուն, ու Խաչվերացին կը հանեն ի տես, եւ բազում ուխտաւորք կ'երթան. կը համարին թէ Քրիստոսի խաչափայտի մէկ բեւեռն է, կամ մաս մը, որում յիշատակագիր մը չկար։ Բայց կ'աւանդէին թէ ասկէ իբր 160 տարի յառաջ պապատակութիւն մը տեղի կ'ունենայ Բաղդատի կողմերը, եւ Քրիստոնեայց մեծ եկեղեցի մը կը կողոպտուի, լուսարարը այս Ս. Բեւեռը կը զետեղէ աշտանակի մը մէջ, եւ աւարողաց հետեւելով կը հասնին Տիգրանակերտը, ուր ի վաճառ կը հանուի աշ-

տանակը, լուսարարն կ'աղաչէ Հայոց որ գնեն զայն, յայտնելով անոնց թէ ի՞նչ գանձ կար անոր մէջը, եւ այսպէս կը գնեն Հայք եւ կը դնեն յիշատակ ի Սուրբ Սարգիս։ Լուսարարն ընդունելով Հայութիւն կը մնայ ի Ս. Սարգիս եւ կը պաշտէ Ս. Բեւեռը, բայց կ'իմանան Հայք թէ նա միտք ունի գողնալու զայն, կը պահեն, մինչեւ կը մեռնի լուսարարն։ — Եթէ արդէն հանած չէ Ս. Բեւեռն, զի այդպիսի օրինակները, եւ բիւրեղին ջախջախումն կասկած կը պատճառեն դժբախտաբար։

Եկեղեցեաց մէջ տպեալ եւ ձեռագիր շատ մատեաններ կան, ձեռագրոց ցանկը պիտի տեսնուի յիշատակարանաց մէջ, տանց մէջն ալ շատ կը գտնուէին։ Աւդալեան Պ. Մկրտիչ ազնուաբարոյ եւ ուսումնասէր երիտասարդն, այժմ հանգուցեալ, առաջնորդեց ինձ ի տես Չէնէսիզեան Հ. Մեսրովբին, որ Վիէնայի Մխիթարեան ուխտէն էր, բանասէր եւ գրասէր անձն մի, որ շրջած էր Հայաստանի զանազան կողմեր. բազմաթիւ ձեռագիրներ գրկտած ու նորագոյն ծանօթութիւններ հանած էր, եւ Տիգրանակերտի ու Միջագետաց առանձին պատմութիւն մը յօրինած էր՝ դեռ ձեռագիր ու թերի, զի աչաց լոյսը տուժած էր, եւ անլոյս կը նստէր իր սենեկին մէջ. ունէր բաւական թուով ընտիր ձեռագիր մատեաններ, որք իր գանձեր եւ միակ մխիթարանքն էին։

Տիգրանակերտի ձմեռը խիստ կծու ցուրտ
կ'ըլլէ, թէպէտ շատ ձիւն չտեղար. իսկ ա-
մառն չափազանց տաք է. մանաւանդ պա-
րիսպներ եւ փողոցները, սալայատակներ եւ
շէնքերը՝ ամբողջ սեւ քարերով շինուած են,
արեւու ջերմութենէն կարծես ջեռուցած բաղ-
նիքի մէջ կը գտնուիս, այնչափ կը տաքնան
այդ քարեր եւ իրենց ջերմութիւնը կը զար-
նեն մարդոյ երեսին եւ մարմնոյն։ Ամառն
ամբողջովին տանիքները կը ննջեն փայտաշէն
բարձր մահճակալներու վրայ, ուր, իբր թէ
ազատ օդոյ միայն տեղական կարիճի խայ-
թելէն, որ ամէն տուներու մէջ գրեթէ ան-
խտիր կը գտնուին, սեւ, թանձր եւ կլոր
են, զզուելի եւ սոսկալի. Զար ագրայ կը
կոչեն. Թունաւոր եւ դժնդակ է իւր խայ-
թոցքը, սարսափելի կը ճչացնէ խայթուած
անձը, անմիջապէս կը հասկնան թէ կարիճ
խայթեր է, կը վազեն օգնութեան, պատ-
րաստական դեղ ունին, կարծեմ կօզբաշի
է, որով կը խարեն խայթածն եւ շրջապատն,
որ նոյնքան կը կսկծեցնէ մարմինը։ Տանիքը
բացօդեայ ննջելով՝ առուն հովերէն ալ տենդի
կը բռնուին, գրեթէ չկայ անձ մը որ պար-
բերաբար տենդ չունենայ, եւ այս պատճա-
ռաւ ընդհանրապէս դժգոյն են բնակիչք։
Ամենամեծ փորձութիւն է այս քաղաքին այն
պալարը, զոր Տիարպէքիրի եարա կը կոչեն.
եւ զոր կը հանեն ոտից եւ ձեռաց վրայ,
երեսի վրայ, ոմանց ալ քթին, ճակատին եւ

աչքին կը պատահի, տարեկան եւս կ'անուա-
նեն, զի տարին մը չափ կը տեւէ, ապա
կ'անհետանայ, տեղը հետք կամ սպի մը
թողլով տեղը. գրեթէ բացառութիւն չկայ,
երկու սեռէն ալ մեծ ու փոքր կը հանեն,
նոյնպէս եւ դուրսէն գնացողք, որոնցմէ ո-
մանց զաւակացն ալ կ'անցնի երբ իրենց եր-
կիրը վերադառնան։ Դիտելի է սակայն որ
մարմնոյն բաց մասերուն վրայ կը հանուի,
եւ կարծողներ կան թէ ծաղիկի նման ճան-
ճեր վէրքի մը թարախը կը փոխադրեն ու-
րիշի մը։

Կարիճէն զատ, օձեր եւ այլ վնասիչ սո-
ղուններ եւս կը գտնուին, սովորութիւն մը
ունին որ մանկանց տներ ու պճեղները
փոքրիկ զանգակաց շարք մը կը կապեն, ո-
մանք նաեւ բազուկներն ալ, որպէս զի զան-
գակաց ձայնէն փախչին եւ չհպին մանկանց
խայթիչները, բայց այս բանը միանգամայն
եղած է մանկանց սիրելի հաճոյք մը եւ
զարդ, շատերը արծաթէ կը շինեն. մանուկն
շատ կը զուարճանայ ոտքի ելնելու եւ թա-
թիկները շարժելու։

Յիշելու արժանի շատ բան կը մնայ, մա-
նաւանդ տնական կեանքէն, ինչպէս պրզեշ,
որ հացէն առաջ կը պատրաստեն մեծ սինիի
մը վրայ գոյնզգոյն տեսակ տեսակ թունդ
ըմպելեօք, հոն կը դասաւորեն իբր քսան
տեսակ մեզէ, շաքարներ, պահարներ, բո-
ված կթուններ, չամիչներ, արմու, խմորե-

ղէնք եւայլն․ կը խմեն ընդ երկայն, ծխե-
լով Թէմպէքին եւ Թիւթիւնն, կը զրգռուի
արիւնն եւ ուղեղներ, տաք տաք խօսքեր եւ
վէճեր կ'սկսին, ոմանք կը Թմրին, այնու-
հետեւ հացի սեղան կուգայ, ախտոս կերա-
կուրներ ոչ ոք կուտէ։

Պատուական օշարակներ, եւ Շարապի
հարիր կը չինեն, վարդ կամ մանիշակ շա-
քարի հետ եփելով։ Պողոց եւ գրեթէ ամէն
տեսակ միգեղինաց առատութիւն է, իսկ
իւր ձմերուկն ու սեխը թէ համով եւ թէ
մեծութեամբ ոչ մէկ տեղ չկայ։ Տէգրիսը
առատ ձուկ կ'ընծայէ, միսն ու կարագը ա-
ժան եւ ընտիր, թէ գաւառին մէջ սպառե-
լիք եւ թէ դուրսերը վաճառելիք նիւթերն
են ցորեն, գարի, չերամի հունտ եւ բոժոժ,
ափիոն, չուչմայ, բրինձ, կորեկ, սիսեռ,
ոսպ, կտաւատ, քունջնայ, ճօլպան, չրէշ,
բամբակ, ընկոյզ, պտուղ, պընտուկ, գըղ-
թոր, տորոն, խէժ, անթուֆ, փորիկ, չաղ-
կալօր, նուշ, թուզ, խաղողի չամիչ, չոր-
ցուցած սեւ սալոր՝ աշպապիէ, մեղր, մոմ,
այլեւայլ միրգեր, թիֆթիկ, սեկ, չքանուած
կաշի եզանց եւ խաշանց, բուրդ, կարպետ
եւայլ փռոցներ, հագուստի եւ զարդուց
տարազներ՝ որ իրենց մէջ կը գործուին, բամ-
բակեայ, կերպասեայ եւ շալեղէն․ իսկ խօ-
շոր ձիթապտուղ կ'ելնէ Տէրըկէն, որ 12
ժամ հեռի է քաղաքէն․ եւայլն։

Դրսէն կը ներմուծէ տարին իրր 80 հա-

զար լիրայի՝ ներկեալ մանած եւ մալիֆա-
Թուռայ, եւ իբր 20 հազար լիրայի զանա-
զանք. այսինքն լեղակ՝ մեծ քանակութեամբ,
գըրմըզ, սուրճ եւ շաքար, քէօսէյէ եւ վի-
տօլայ, ահթէրլյէ եւ Թուհաֆիէ, քարփի-
ցայ, ապակի, ղալայ եւ նիշատիր, երկաթ
եւ պղինձ, Թէնէքէ եւ վառելու կազ, եւ
այլն։

Առնցմէ զատ Պարսկաստանէն, Բաղդա-
տէն, եւ Հալէպէն եւ հիւսիսային Հայաս-
տանէն տեղական արդիւնքներ եւ այլեւայլ
պէտքեր իբր 25 հազար լիրայի։

Որոնող մը կրնայ շատ ընտիր եւ հազ-
ուագիւտ Թանգարուեստ նիւթեր գտնել
Տիգրանակերտի մէջ. Հնդկաստանի, Ճաբոնի,
Պարսի եւ Չինի արդիւնքներէն եւ անօթ-
ներէն, նոյնպէս կը գտնուին հին դրամներ,
հին զէնքեր, եւն. առոր անոր քով։

Քաղաքն ալ կը Թուի Թէ իր շէնքերու եւ
փլատակ տեղերու տակ ունի հնութիւններ,
փողոցներու մէջ յաճախ կը տեսնուին աւե-
րակներէ հանուած զանազան ձեւով մար-
մարեայ քարեր եւ սիւներ. եւ կը պատմէին
որ եթէ Թոյլտուութիւն լինէր կրկտել, հին
շէնքեր եւ այլեւայլ հնութիւններ յարեւ-
ալիտի գան։ Շուկայի մէջ տեղ մը կը ցուցը-
նեն, որոյ ներքեւ ծածկեալ կայ հին շէնք
մը, կ՚ըսեն, որ ունի ոսկի գօտիով սիւն մը,
եւ այն սիւնին տակ՝ գանձ կայ, զորս հին ա-
ւուրց շէխեր եւ կարդացողներ միայն գիտեն

եւ իրենց յաջորդաց կ՚աւանդէին, եւ այդ տոհմին կը կարծուէր Շէմսի կրօնին կրօնապետաց սերունդէն, ժամանակին մահմէտականացած։ վհուկներու, աստղագուշակներու, եւ կերպ կերպ հմայութիւն ընողներու բազմութեամբ լի է այդ քաղաքն եւ իւր գաւառը, դաս դաս կանայք մեծաւ մասամբ, եւ արք, ունին նկարներ իրենց ճակատուց, երեսաց, ձեռաց, բազկաց վրայ. անոնց տեսակները եւ զայնս ունեցող ցեղերը կը գըրաւէին դիտողի մը ուշքը. ես օրինակել տըւած եմ Շիշմանեան Գ. Մկրտիչ Խօսրովին, որ հանճարեղ եւ աշխատասէր պատանի մ՚էր, լի եռանդով, եւ գեղարուեստից եւ ուսմանց փափագով. բայց ափսոս կը պակսէր իրեն յառաջադիմելու եւ կատարելագործելու ասպարէզը. թէ նա եւ թէ իրեն նըմաններ որքան կը գտնուին ազգին մէջ. որոց հանճարը կը մնայ անմշակ. որք կրնային մէկ մէկ լաւ վարպետներ լինել, եւ մեծ օգուտներ ընծայել գիտութեան եւ պատմութեան։ Ցիշեալ պարոնին օրինակել տուի նաեւ պկՃ ու սկՃի բուրգերը, որոց պատկերները ահա կը դնենք այստեղ։ Երանի թէ դիւրութիւն լինէր մեզ պէս ուղեգրաց, ամէն նշանաւոր շինից, աւերակաց, վայրաց, եւ անձանց պատկերներ առնելու, որով մեծ օգուտ ու հաճոյքը կը լինէր ընթերցողաց համար։ Բայց առ այժմ կը մնանք զրկեալ։

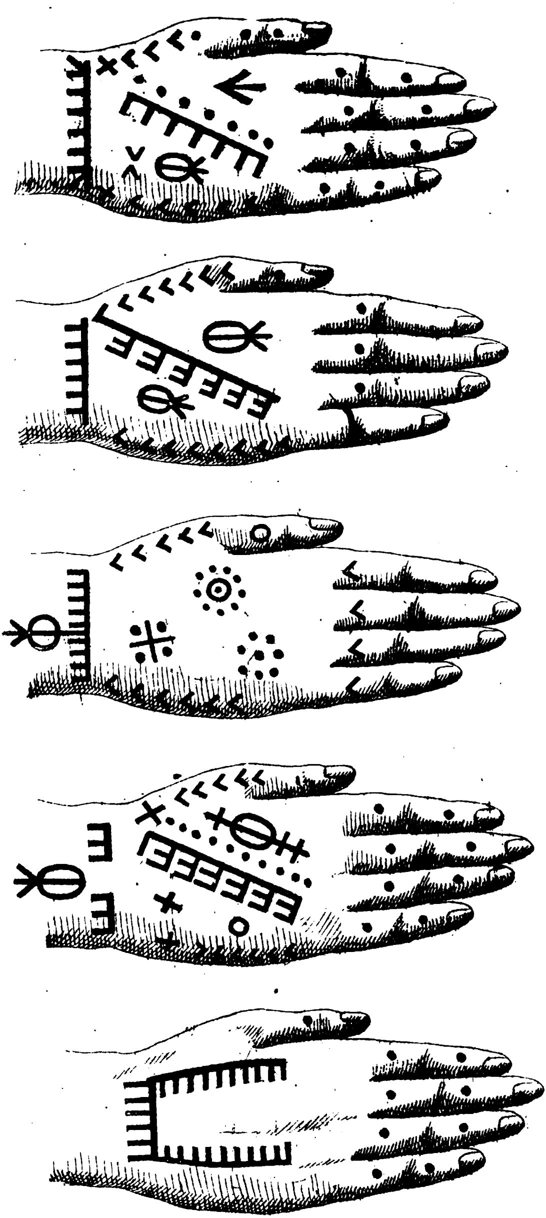
Մարմնոյ վրայ նկարը, որ սովորաբար ա-

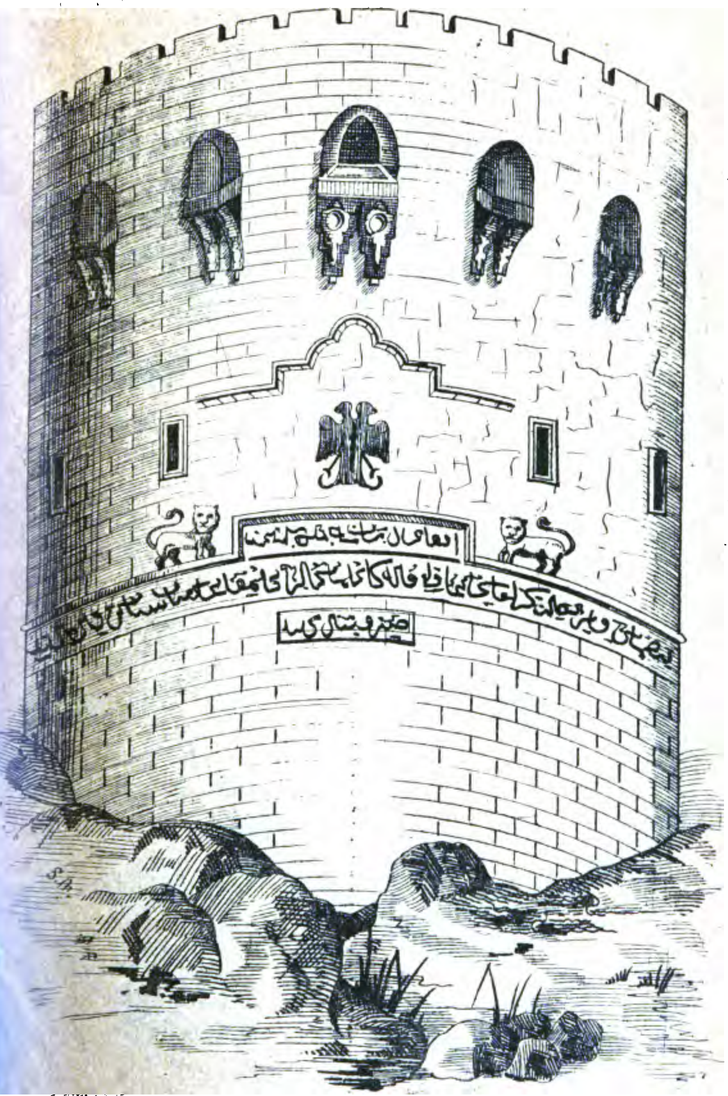

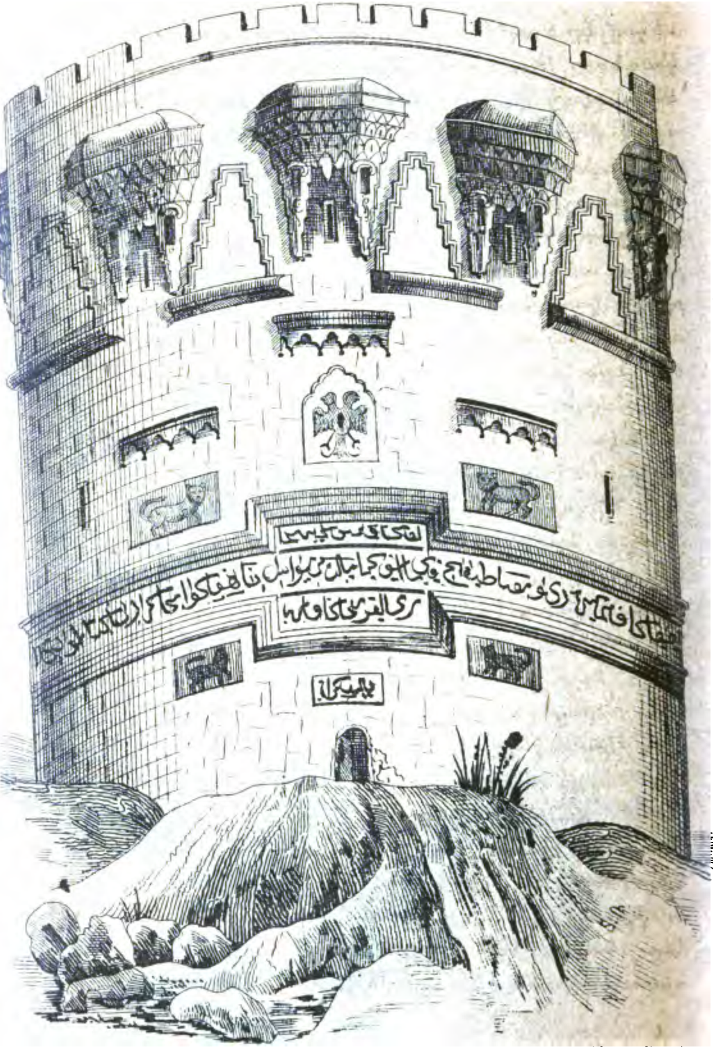

սեղով կը ծակեն ու կապոյտ մելանի գոյն մը կ'առնու, ինչպէս մեր մահտեսիներու ձեռաց եւ բազկաց վրայ եղածները։ Ամէն բանէ առ զատ՝ թէ՝ քրիստոնէութեան կամ Երուսաղէմ ուխտի գնացողին յատուկ չէ այն նկարն, որ շատ հին է մարդոց մէջ․ Նկարն վերջին դարերը գտնուած վայրենի մարդոց վըրայ ալ տեսնուած է․ եւ ընդհանրապէս Ափրիկէի կամ Ամերիկոյ աշխարհաց, կամ անոնց մերձաւորնակ ցեղերուն մէջ յաճախեալ։ Արդեօք այդ նոր գտնուած երկիրներու մարդն մեր հարաւարնակաց հաստուա՞ծն է եղեր ժամանակաւ, որ իր վրայ կը պահէ այդ սովորոյթքը։ Բայց ինչ որ ըլլի՝ կը թուի թէ, այդ նկարը խորհրդանշան մը, յիշատակ մը կամ յուշարար մի է կրօնական գաղափարի մը, սիրելոյ մը, կամ նուիրական ու հաճոյական առարկայի մը, որպէս մահտեսիք կը նկարեն Քրիստոսի Ս․ Յարութիւն, Ծնունդ, եւն․ եւ ինչպէս երբեմն Մարգարէն ի դիմաց Իսրայէլի, որ դերի կ'երթար ի Բաբիլոն, Սիոնի կարօտն զգալու, չ'մոռանալու, և միշտ աչքի առջեւն ունենալով զայն՝ օտարութեան չվարժելու, այլ միշտ յիշելու համար Աստուծոյ քաղաքը, կ'ըսէր «Ի վերայ բազկաց իմոց նկարեցից զքեզ, Երուսաղէմ»։ Այս նուիրական եւ յոյժ սիրալի գաղափարին հետ՝ կար ուրեմն այդ նկարի արուեստն ու սովորութիւնն եւս այն օր։

վիճակիս գաւառները ու գեղերը Թէպէտ անձամբ չ'կրցայ շրջիլ մանրամասնօրէն, բայց արդէն նախածանօթութիւն ունէի, եւ ընակիչներէն շատերը գտնուեցան Տիգրանակերտը․ որք գոհացուցին տեղեկութիւններ կրցան տալ։ Թէպէտ Առաջնորդարանի կողմէն ալ գրողներ ղրկուած էին․ բայց անոնք ուրիշ մանած ունէին ներկելիք․ ի զուր սպասեցինք եւ խնդրեցինք անոնց։

Սղերտ Տիգրանակերտի վիլայէթին կարեւոր մութասարիֆութենէն մին էր, որուն կը պատկանէր Սասունք եւ գրեթէ այն լեռնագաւառաց մեծ մասն, յետոյ այդ տեղերը եւ Սղերտն տրուեցան Բաղիշայ վիլայէթին․ յորս քրդաց մեծ բազմութիւն մը և բաւական Եզիտներ կը գտնուին, եւ ադոնց բնակակից Հայք եւ սակաւաթիւ Ասորիք ամէն կերպով կը նմանին քրդաց՝ բացի կրօնական տարբերութենէն․ շատերը նոյն իսկ քրդախօս են, եւ արանց ու կանանց հագուստն, կենցաղն նմանօրինակ են, այնպէս որ եթէ եկեղեցի, քահանայ, եւ քանի մը կրօնական բառեր, իրենց անունները․ ու ծէսերը չ'տեսնուին, դժուար է զանազանել, թէ եւ յաճախ անուններ ալ կան քրդերէն։ Եւ որովհետեւ քրդաց զանազան ցեղեր ու սահմանակիցներ ստէպ չնչին պատճառներով զինակռիւ կ'ընեն միմեանց հետ; Հայն ալ անխտիր իր գտնուած տեղւոյն ու ցեղին հետ կռուի կ'երթայ հակառակորդին դէմ, ուր կը գտնուի նոյնպէս

Հայ. այս է պատճառ որ զինեալ են եւ վարժ,
մինչեւ անգամ կանայք, ի հարկին։ Սաս-
նոյ մասին մէջ ամիրա ցեղէ քրդեր կան. որ
ունին իրենց իրրեւ ստացուածք գեղացինե-
րը, որոցմէ թէեւ՝ այլ անհրաժարելի տա-
րեկան տուրքեր կ'առնուն. ուստի շատ ան-
գամ եթէ մէկ ամիրայի Հայն ուրիշ ամիրա-
յի մը մարդոցմէն կամ այլում սահմանին մէջ
կողոպտուի կամ կեղեքուի, ի պաշտպա-
նութիւն հայուն կուիւ կը ծագի ամիրայից
մէջ մինչեւ գոհացում տրուի։ Կը պատահի
այս մարտից օրերը՝ որ ամիրայք ի վրէժ
միմեանց ինչպէս նախիր կամ ոչխարը կը յա-
փշտակեն ստախին, նոյնպէս եւ անոր հայն,
որոցմէ ոմանք կը խողխողուին եւս։ Զարմա-
նալի է որ այդ ամիրայք իրենց վրայ բաժնած
են նաեւ հեռաւոր գաւառներէ հոն գնացող
անձինք, զորօրինակ, Իզմիրցին մէկինն է,
Գօլսեցին մէկին, Պուրսացին աստր, Կարնեցին,
Վանցին, անոր, եւն. եւ այսպէս եթէ այդ եր-
կիրներէն ոք հանդիպի, կամ բնակի այն կողմն,
իր ամիրային ծանօթ է, իւր իրաւասութեան
տակը կ'առնու, և անոր անունով կը ճանչցուի։

Այդ կողմերու Հայոց մէջ թէպէտ Բողո-
քականները շատուց յաջողած են մուտ գըտ-
նել բայց որսեր չ'ունին։ Ինչպէս Սղերդի,
նոյնպէս եւ Ոբնոտվանի մէջ, Հայոց Միացեալ
ընկերութեանց ձեռքով եւ Սովելոց Ցանձնա-
ժողովոյ նպաստիւք բացած վարժարաններ
մեծ բարիք եղան այն ժողովրդոց։

Տիգրանակերտի Առաջնորդական վիճակը տասն գաւառէ եւ գաւառակներէ կը բաղկանայ։ Բայց ասոնց մեծ մասն Մշոյ Ս. Յօհաննու վանքին, Ս. Առաքելոց վանքին, եւ Սասնոյ Մառութի Առաքելոց վանքին թեմերն են. յորս ամէն տարի նուիրակներ կը շրջին. երեք տարին անգամ մ'ալ Մշոյ Ս. Կարապետի նուիրակն կուգայ. եւ այս թեմերը այդ վանքերուն յոյժ արդիւնաւոր պտղաստաններն են. որք ունին անկեղծ ջերմեռանդութիւն եւ պնդութիւն Ս. եկեղեցւոյ օրինաց, կանոնաց, պահոց եւ աղօթից. իրենք ալ մեծ բարեպաշտութեամբ կը դիմեն ուխտի, եւ խոստումներ, ու զանազան նուիրանքներ կը մատուցանեն։ Այս թեմերէն՝ Սլիվանու, Գըշերիկու եւ Բահրամի Հայք քրդախօս են. իսկ մնացեալք հայերէն կը խօսին։

ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏԻ ԱՌԱՋՆՈՐԴԱԿԱՆ ԹԵՄՔ

ՀԱՅԱԲՆԱԿ ԳԱՒԱՌՔ, ԱՒԱՆՔ ԵՒ ԳԻՒՂՕՐԱՅՔ

Ա. Տիգրանակերտ քաղաք. առաջին աստիճանի վիլայէթ, կեդրոն Առաջնորդութեան։

Բնակիչք՝ Թուրք, Քիւրդ, Հրեայ, Քիլտանի, Ասորի, Յոյն, Հայ։ Քրիստոնեայք ունին կաթոլիկ եւ Բողոքական մասեր։ Եկեղեցիք Հայոց 2. Ս. Կիրակոս եւ Ս. Սարգիս։ Վարժարանք Հայոց 7. ուսանողք 400 մանչ. 80 աղջիկ։ Ծախք վարժարանաց

տարեկան 22,800 ղրուշ կը հոգացուէր եկեղեցիներէն, ընկերութիւններէն, եւ փոքր մաս մը թաղականներէն։

Կալուածք 2 եկեղեցեաց՝ քառասուն տուն, 2 եւ կէս փուռ, 2 ձիթաղացք. 6 խանութ, 2 տընկ. 1 պուղճանէ, 1 պարտէզ, 1 արտ՝ տասն քիլէ սերմանուտով. որոց տարեկան հասոյթն էր միջակ հաշուով 12,250 ղրուշ Ս. Կիրակոսին, 10,200 ղրուշ Ս. Սարգսին. իսկ ժողովրդեան հասոյթ կամ անուղղակի արդիւնքը՝ 22,000 ղրուշ երկու եկեղեցեաց։ Ազգ. ուրիշ կալուածներ կան քաղաքին մէջ. մէկ ու կէս տուն Ս. Էջմիածնայ, եւ 28 խանութ ու 50 տուն Ս. Երուսաղէմայ։ Ս. Երուսաղէմայ տեսուչն եւ գանձապետն էր Յօհաննէս էֆ. Մինասեան պատուաւոր եւ պատուական անձն։

Քաղաքին շուրջը գտնուած Հայաբնակ գիւղօրայք, խառն՝ Ասորի, Քիլտանի, Եզտի, Քիւրդ, Հայ՝ Բողոքական եւ Կաթոլիկ։

Ղըբըլըբըլ		Տունք Հայոց	20
Հայ-Եղիկ	1 եկեղեցի Ս. Եղիա	»	35
Քուբիկ	» Ս. Քրիստափոր	»	7
Քասիան վերին		»	2
Շարաքի		»	8
Ջրղսոր		»	6
Խըմէրի		»	2
Բաղչաջիկ		»	8
Ծըռնիկ	1 եկեղ. Ս. Աստ. վրէժխնդիր	»	32
Դարէ-գօլ		»	9

Թըլխաս Տունք Հայոց 2
Գարաբաշ 1 եկեղ. Ս. Սիմէօն սիւնեց. » 8
Զաֆոյ » 10
Սաղու-գեղ 1 եկեղ. Թուխմանուկ » 82
Գարա Սաֆաղ » 8
Անշայ-գեղ » 6
Դավալու » 8
Զօրավայ } Սաղու գեղին մօտիկ » 4
Արզօղլի }
Ալի-բունար 1 եկեղ. Ս. Ած. ծին » 15
Երընչիլ » 20
Զարուխչի » 6
Գարա-ֆիլխայ » 6
Քասիան վարին » 6
Սէլըմի » 2

Բ. Թեմ. Տէրըկ աւան եւ գաւառակ. Միւտիր ընդ վալիութեամբ Տիգրանակերտի. Բնակիչք՝ Ասորի, Քիւրդ, Հայ. կը գտնուին կաթոլիկ եւ Բողոքականք.

Տէրըկ աւան 1 եկեղ. Ս. Գէորգ. Տնք. Հյ. 60
Բէյրօկ » 5
Ս. Դանիէլ. — Վանք է Հայոց » 2

Գ. Թեմ. Բչէրիկ գաւառ. Միւտիր ընդ գայմագամութեամբ Ռընտուանու. Միւթասարրֆութիւն Սղէրտ. Գաւառագլուխն է

Էլմէսի գեղ Տունք Հայոց 22
Ճանաղէրիկ » 8
Աշըֆ » 6

Թըլզօզ	Տունք Հայոց	5
Ղանբար	»	30
Բալա բալայ	»	8
Քէրիկ 1 եկեղեցի	»	60
Մէրէնան »	»	20
Գոնդէ-չանոյ »	»	105
Ղոչան »	»	50
Սինան »	»	50
Դէրըկոյ-Ամոյ	»	11
Միրզայ-բէկ	»	2
Ճախչօբան	»	1
Գրէ-սիրան	»	7
Ջիգարղու	»	30
Էլէն 1 եկեղեցի	»	15
Բլէյ-դար »	»	50
Բարըսըլ »	»	15
Քափէրզոյ	»	3
Քափէրզոյ միւս	»	15
Բազ-բուք	»	6
Ճէմս, (չըմըս)	»	5
Ձէրչըլ 1 եկեղեցի	»	32
Բասորիկ	»	15
Բասորիկ միւս 1 եկեղեցի	»	25
Բա-հազրիկ	»	10
Քէրսի	»	10
Քոռիկ	»	11
Թըլ-մէրչ	»	5
Ամսոյ	»	10
Գոնդըկ	»	8
Բէշիկ-մօլայ էմէր	»	2

Բէդ-խանս. — Համանուն նահիէ. —	»	5
Զընազկար	»	10
Ազիկ վերին	»	5
Ազիկ վարին	»	12
Մըղրավաշ 1 եկեղեցի	»	20
Խաչցի գեղ	»	15
Սուլան	»	3

Դ. Թեմ. Սղիվան գաւառ. Գայմագամ ընդ վալիութեամբ Տիգրանակերտի. Բնակիչք՝ Քիւրդ, Քէչու, Յոյն, Ասորի, Հայք. Գաւառագլուխն է

Մուֆարղին Աւան. — ի հնումն՝ Նփրկերտ, կամ Մարտիրոսաց քաղաք —. 1 եկեղեցի, Ս. Սարգիս. Տունք Հայոց 80. Երկու եկեղեցիք ևս կան հոյակապ, աւերակ, Ս. Աստուածածին եւ Մարտիրոսաց տաճար Ս. Մարութայէն կառուցեալ. Կայ եւ մի հոյակապ մզկիթ Պարսից՝ աւերակ.

Բաշոյ	Տունք Հայոց	7
Թըրպէ սըրբի 1 եկեղեցի	»	60
Խոշավայ	»	5
Ազի-բէնկի	»	3
Հէյէն 1 եկեղեցի	»	70
Բա-մայսան	»	4
Հաչիչայ 1 եկեղեցի	»	50
Բոռիր	»	5
Կավշան	»	4
Ձէրայ 1 եկեղեցի	»	80
Սալըկայ 1 եկեղեցի	»	25

Ձրողի	Տունք Հայոց	20
Թուրէշ	»	15
Քընիաղ 1 եկեղեցի	»	60
Հիւսէյնա 1 եկեղեցի	»	70
Մէր-էլիա	»	30
Ասլոյ	»	38.
Ազդի	»	5
Ծարափիկայ	»	3
Գաշ-ֆէօյ	»	3
Ջաբալ	»	10
Թէլան	»	5
Գաշ-պէօյիւֆ	»	15
Ղուրթի	»	10
Ջէրպայ	»	25
Քլէսայ	»	10
Ճըվֆար	»	15
Փիրէ-դալան	»	7
Ասըշէ 1 եկեղեցի	»	30
Բըլ-բըլ	»	14
Զընգըն 1 եկեղեցի	»	40
Հալդայ	»	14
Բոշատ	»	20
Բաշխայ 1 եկեղեցի	»	30
Մալէ-Մըլֆոյ	»	2
Յարհանդի	»	8
Բա-շըմըղ	»	5
Հաճի-Զարֆազ	»	3
Տէրկէ-վան	»	2
Զօրէ	»	4
Գոնդէ-լալէ	»	2

Թախրկ	Տունք Հայոց	1
Տէրուն	»	10
Տաւրնայ	»	2
Բասըրկանէ-ֆէշէ	»	5
Թըլմին	»	2
Փէրուշան	»	4
Տէրվիշ-փէյլիվան	»	3
Վէյ-սըկան	»	2
Բա-խուս	»	3
Օմէրայ	»	2
Գուզալ-դարայ	»	15
Ալօղինայ	»	5

Ե․ Թեմ․ Հազրոյ գաւառ։ Միւսիր ընդ գայմագամութեամբ Սղիվանու։ Բնակիչք՝ Քիւրդ, Ասորի, Հայ, ուր կան նաեւ Բողոքական։ Գաւառագլուխն է

Հազրոյ աւան․ 2 եկեղեցի, Ս․ Աստուածածին եւ Ս․ Շամունէ։ Տունք Հայոց 176։ Վարժարան 1, Աշակերտք 50։

ՀԱՑԱՐՆԱԿ ԳԻՒՂՕՐԱՅՔ

Տատաշ		Տունք Հայոց	2
Այնտաւ		»	2
Շէխան		»	6
Րասուլ-այնը		»	12
Քուվէրճին		»	30
Ազրակ	1 եկեղեցի	»	45
Տէրսըլ	»	»	21
Բաշնէղ	» 1 վարժարան	»	70

Խըճիկան	Տուն Հայոց	10
Փիրաման	»	6
Հայշէրիկան	»	10
Գուլէ-միրան	»	11
Մահրան	»	6
Թըրշիլ	»	5
Գոման	»	2

Զ. Թեմ։ Լըճէ գաւառ։ Գայմագամ ընդ վիլայէթութեամբ Տիգրանակերտու։ Բնակիչք՝ Թուրք, Քիւրդ, Ասորի, Հայ։ Գաւառագլուխն է

Լըճէ Աւան. 1 եկեղեցի Ս. Աստուածածին։ Տուն Հայոց 200։

ԶԱՑԱՐՆԱԿ ԳԻՒՂՕՐԱՑՔ

Օփում (Ֆում). 1 եկեղեցի Ս. Կիրակոս։ Տուն Հայոց 90։

Սառնիս 5 եկեղեցի Ս. Թովմաս, Ս. Սարգիս, Ս. Յակոբ, Ս. Թորոս, Մար-շամոն, փլած։ Տուն Հայոց 17։

Մաղախսան (մօլլայ) 1 եկեղեցի Ս. Շամունէ։

	Տուն Հայոց	20
Հարբախնայ	»	45
Գըր	»	30
Հէզմաս	»	1
Ծըկակայ	»	1
Հէրաֆ	»	1
Բա-մըքին	»	2
Ծամ շամ 1 եկեղեցի	»	44

Ծաց-ճայք		Տունք Հայոց	10
Հալհալ		»	8
Նուճեաս	1 եկեղեցի	»	7
Անբաղ		»	7
Հեզան		»	1
Սարդայ		»	6
Գոյման	1 եկեղեցի	»	40

Է. Թեմ. Հէյնէյ գաւառ։ Միւտիր ընդ-գայմագամութեամբ Լճէու։ Բնակիչք՝ Քիւրդ, Հայ։ Գաւառագլուխն է

Հեյնեյ Աւան. 1 եկեղեցի Ս. Աստուածածին. 1 վարժարան, աշակերտք 80.

Տունք Հայոց 295

ՀԱՅԱԲՆԱԿ ԳԻՒՂՈՐԱՅՔ

Կարաս		»	20
Հավրէ		»	7
Ջառայ		»	5
Ծումայիկ		»	11
Բալինչեկ		»	10
Բար-բըշ		»	3
Խըռչիկ		»	3
Տըրնեկ	1 եկեղեցի	»	60

Ը. Թեմ. Բէշար գաւառ։ Միւտիր ընդ-գայմագամութեամբ Լճէու։ Բնակիչք՝ Քիւրդ, Հայ։ Գաւառագլուխն է

Բեշար գեղ 1 եկեղեցի Տունք Հայոց 12

ՀԱՅԱԲՆԱԿ ԳԻՒՂՈՐԱՅՔ

Րիզ	3 եկեղեցի աւերակ	»	60

Նորշէն	Տունք Հայոց	30
Մօրընդառ	»	8
Հէրֆի	»	1
Եղ-մուկ	»	4
Անդու 1 եկեղեցի աւեր	»	8
Մրզակ 2 » »	»	30
Գաչանիկ	»	2

Թ. Թեմ: Խուլփ գաւառ. Միւտիր ընդ դայմագամութեամբ Սեւիվանու: Բնակիչք՝ Քիւրդ, Հայ: Գաւառագլուխն է Անհարօնֆ գեղ. 1 եկեղեցի Ս. Եօթն Մանուկ. Տունք Հայոց 60

ՀԱՑԱԲՆԱԿ ԳԻՒՂՕՐԱՅՔ

Ընծֆառ 1 եկեղ. Ս. Գէորգ	»	35
Գեղըրվան 1 եկեղ. Ս. Ստեփանոս	»	38
Ինուպ 1 » Ս. Սարգիս	»	20
Բասոր 1 » աւեր	»	15
Ծողէֆ 1 » »	»	15
Գրէ-մօրի	»	10
Գալիէ-մասուր	»	21
Գայբըռնէն	»	5
Խոռոչ	»	5
Քուէ	»	12

Ժ. Թեմ: Խիան գաւառ. Միւտիր ընդ միւթէսարըֆութեամբ Սղերդի: Բնակիչք՝ Քիւրդ, Հայ: Գաւառագլուխն է

Փարկայ գեղ, 3 եկեղեցի․ Տունք Հայոց		105
Մաղտու (սըլըրըն) 1 »	»	38
Ընկուզնակ 1 եկեղեցի	»	60
Եղի 1 » Ս. Եղիա (*)	»	76
Իշխանձոր	»	70
Սեւլիդ (մօտ գիւղիս է Սեւլիդոյ վանք Ս. Աստուածածին)	»	12
Արտկունք (երկու թաղ է)	»	20
Հաւուզ (խըրըղը) 1 եկեղեցի	»	10
Բահմեղայ 1 եկեղ. Քառասուն Մանուկ	»	30
Արխունղ 1 եկեղ. Ս. Թովմաս	»	20
Բերմի 4 եկեղեցի	»	96
Բացի 1 եկեղեցի	»	30
Հօսնքր	»	8
Հաւկունք 1 եկեղեցի աւեր	»	8
Խըլըովիկ	»	10
Փուրխ 1 եկեղ.	»	7
Տըվարինկ »	»	10
Հազմանք »	»	15
Հայողկնք	»	5
Հոսնուտ	»	5
Հարթիկ	»	5
Վերին գեղ	»	12
Մեզրէ	»	15
Հարթխոյ 1 եկեղեցի	»	15
Շըմունակ 1 եկեղեցի աւեր	»	4
Ոսպայ 5 եկեղեցի աւեր	»	5

(Փուրխ, Տըվարինկ, Հազմանք, Հայողկնք, Հոսնուտ, Հարթիկ, Վերին գեղ, Խըլըովիկ —) Այս ութ գեղեր կը կոչուին Տաշըռ-րիկ․ բաւական ա-ռատ երկաթ կը հանեն իրենց հան-քերէն։

(*) Ս. Եղիա եկեղեցւոյ վրան հող չեն լեցուցած, միայն տերեւներով ծածկած են․ եւ կ՚ըսեն՝ «Մեր սուրբը չէ մեռեր, հող չ՚հէմլէր, կնիկլէ չը հէմլէր յինէ, կոյա էյօ։ — Հէմլել՝ փայլել կամ ներել կը նշանակէ։

Բր-խոռան
Գալիէ-զոզան
Աստղան բերդ
Տափըկ
Ավկեր

Այս գեղերուն վիճակը գիտցող չկար. միայն գիտեմ թէ Գալիէ-զոզան բազմահայ գեղ մի է, եւ բնակիչք համբաւ ունին արիութեան:

ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏԻ ՎԱՆՔԵՐ

1. Մակարայեցւոց վանք կամ Ս. Առաքեալ. Լճէ աւանէն 3 ժամհեռի՝ յԱրեւելեան հարաւ, որ ունի 12 կտոր արտ 21 քիլէ սերմանում, արտերէն 8 հատն ջրարբի են. ունի 1 տուն՝ Ագրակ գեղը. 2 ջաղացք, 3 այգի եւ 3 ծառաստան պարտէզ՝ վանքին չուրջ եւ Շամշամ գեղը. եւ 2 կտոր անտառ: Հողերը թափուեղած են. վանքն իր լուծքով եւ մշակներով կը վարէ ցանէ: Թէմ ունի 15 գեղ, որոցմէ կ՚ստանայ տարին 109 քիլէ ցորեն եւ գարի: Ջաղացքներէն՝ 10 քիլէ: Այգիներէն՝ գինի 400 լիտր, որ է 2400 հօխայ:

Այս վանքին վանահայրն էր Յովհաննէս Վ. Ատանացի. իսկ այժմ՝ Տիգրանեան Սրբազանն է:

2. Թրջլոյ վանք, Ս. Թովմաս Առաքեալ, ուր կը նստէր Մխոյ անունով աշխարհական Հայ մը իւր ընտանեօք, վանքին պարտէզներ եւ այգիներ կը մշակէր, վանքին անունով ժողովք կ՚ընէր իբրեւ վանահայր: Արտեր չունէր այս վանքը:

3. Այն-ըբրըղ վանք Ս. Թովմայի անուամբ, Հազրոյ աւանին մօտ. ուր երբեմն վարդապետ, երբեմն աշխարհական վանահայր կը դրուի,

մշակելի արտեր չունի, բայց պարտէզներ եւ այգիներ կան, եւ ընտիր ջրոց երկու աւազան, որոց շուրջ զուարճալի օրեր կ'անցունեն՝ քաղաքէն եւ այլ տեղերէ գնացողք, յամարան: Այն-ըբրըղ կը նշանակէ Պայծառ ակն, բիւրեղեայ ակն ջրոց:

4. Ս. Դանիէլի վանք Տէրըկի մօտ, որոյ հողային կալուածներ երկար միջոցէ ի վեր քրդաց ձեռքն է, եւ մաս մը՝ երկու տնուոր Հայոց, որ կը նստին վանքին մէջ:

Վիճակիս դիրքը մեծաւ մասամբ դաշտային է: Անմշակ՝ բայց մշակելոյ յարմար հողեր կը գտնուին. բերրի՝ այլ ջուր չունին, եւ օդն տօթ է մասնաւորապէս Ղարբ նահիէն, որ մեծ դաշտին հարաւը կ'իյնայ եւ կը տարածի Խարաջայ լսուած լերան կողերը եւ ստորոտը, ուր 60 դեղի չափ աւերակներու հետք կան. այս հողերէն մասն մասն Տիգրանակերտի քաղաքացիներէն ոմանք թափու ըրած են. բայց ամենամեծ մասն կը մնայ ասոր անոր ձեռք առանց թափուի: Այս լերան ստորոտն ու վրան հազարաւոր քըրդեր վրանաբնակ կը շրջին. լերան մերձակայից օդն ընտիր է, եւ ջուրն է Համրվար վտակն, որ կը հոսի Խարաջայ տաղէն, եւ քաղքին քովերը կը մտնէ Տիգրիսին ծոցը:

Աւելորդ է կրկնել լեռնային գաւառները, որ կը վերաբերին Սասնոյ եւ Մշոյ լերանց. իսկ անոնց միջով հոսած ջրերն են՝ Ամբար գետ, որ Հէյնէէն անցնելով արտեր կ'ոռոգէ,

ջաղացքներ կը դարձունէ, եւ Պչէրիկէն անդին կը միանայ Տիգրիսին։ Բաթման գետը, որ Սասնոյ Բունաշէնէն կուգայ Խիանը, անտի կ'երթայ Պչէրիկը եւ Բաթման գեղէն կ'անցնի, ուր կամուրջ մի եւս կայ, եւ Քէօփրիւ գեղին առջեւ կը միանայ Տիգրիսին՝ արտերը ոռոգելէն եւ ջաղացքները դարձնելէն յետոյ։ Խարզանայ կամ Ռընտվանու գետ, որ նոյնպէս արտերը ոռոգելէն եւ ջաղացքները դարձնելէն զկնի՝ կը թափի ի Տիգրիս։ Ամենէն մեծ ջուրն է Շատ կամ Տիգրիսը, որոյ ծագումն եւ ընթացքը գրեցինք կանխաւ։ Բոլոր այդ ջրերը իրենց մէջ ունին առատ եւ ընտիր ձուկեր։ Քաղաքացիք Շատէն կ'որսան. ահա անոնց տեսակներուն ոմանց անունները, Շաբօթ, Որըք, Կարմըրախայտ, Օձաձուկ, Պահրան, Ծառոյ, Ակրի, Զուլ, Ջըհուտ՝ որ Մորուքով ձուկ ալ կ'ըսուի, Խալղան-բուղայ՝ որ կրիայի ձեւ ունի, եւն։

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆԱՑ ԱՌԹԻՒ

ՔԱՆԻ ՄԸ ԽՕՍՔ

«Գիրք փակեալ կուռք են։»
—. Ի յիշատակարանէ Ս. Կիր. վանից Երզնկայի—։

Մեր օրէն իբր 500 տարի առաջ, խաւարի եւ հալածանաց դարուն, Հայաստանեայց եկեղեցւոյ գրոց լուսաւոր մի խօսքն է, զոր կը դնեմ գրուածքիս ճակատը. «Գիրք փակեալ՝ կուռք են»։

Հայոց եկեղեցին եղեր է եւ է ամենայն ինչ՝ Ազգին համար։ Հայ ազգն ոչ միայն իւր գոյութեան պահպանութիւնը կը պարտի իւր եկեղեցւոյն, այլեւ փշրանք եւ նշմարք նախնեաց եթէ ազատուած են եւ մինչեւ մեզ հասած, ի շնորհս եկեղեցեաց. եւ վանօրէից է։ Ասոր համար թագուհիք իրենց գանձերը, տիկնայք իրենց զարդերը, ընչեղք իրենց դրամն; հողն, այգին, կալուածն եւայլն, ի կենդանութեան եւ յետ կենդանութեան նուիրած են, եւ ցայսօր ունեւորք կը նուիրեն այն սրբազան յարկաց եւ հաստատութեանց, «Յիշատակ ի Սիոն»։

Եւ, բազումք՝ խաչ, սկիհ, զգեստ, աւետարան, շարական եւայլն, կռել, կարել եւ գրել տալով, կամ խորան մը, յարկ մը կառուցանելով, իրենց անունն օրհնութեան ար-

ժանի ըրած են, եւ ի Քրիստոսէ վարձք ստանալու հաւատով աշխարհէս մեկնած, եւ յաշխարհի ապրած են։

Իրենց եւ իրենց սիրելեաց անունն նուիրեալ մատենից մէջ եւ շինուածքի մը վրայ դրոշմել տուած են, ոմանց ալ պատկերները նկարուած կամ քանդակուած կան, հանդերձ իրենց տոհմական պատմութեամբ եւ Քրիստոսասէր հոգւոյ իղձերով․ որք արժանի են տեսնալու, զմայլելու, եւ խնամքով պահպանուելու ազգին մէջ անմահապէս։

Արդարեւ կորուստ մեծ կորուսած է Հայն, եւ այն՝ ոչ միանգամ, եւ ոչ երկիցս, այլ բազմիցս, կորուստ մ' ինքնին եղած է Հայն անհամար բազմութեամբ ցիրուցան լինելով, տեղէ տեղ փոխուելով, ազգէ յազգ անցնելով, որք ի գնալն եւ ի մնալն աւանդած են եկեղեցւոյն ինչ որ զերծուցած են աւարէն եւ մահուանէն, ընդ որ եւ իրենց վիշտն եւ փափագը, և շինուածոց և աւերածոց, լաւաց եւ վատաց, դիպուածոց եւ արարուածոց յիշատակները, որ կը տեսնուին մագաղաթներու վրայ, մատենագրութեանց մէջ, աւետարանի կողը, եւ ամենայն մատենից մէջը, էջը ու վերջը։

Ժամանակի դժբաղդ պատահարներ արդարեւ աւարեր, այրեր եւ ապականեր են անթիւ եւ անդին կեանք ու գոյք Հայոյն, տապալեր են շէնքը քաղաքաց, աւանաց, բերդից եւ ապարանից, ի տեղիս տեղիս

մուրճն ու փայտատն քանդեր են նաեւ սրբավայրից հոյակապն ու ամուրն, բայց, այդ-այն ժամանակները միայն, երբ մարդն ապաստաներ անոր մէջը, զի յաճախ դիտենք որ արշաւանաց երեսէն վարեալք եւ վտար-եալք իրենց գոյքն ու կեանքը ամրացուցած են վանօրէից եւ ամրակուռ եկեղեցեաց մէջը· ահա յայնժամ աւարիչք պաշարեր եւ քանդեր ու կողոպտեր են զայն: Ասոնց այս պատճառին՝ կը տեսնանք որ սովորաբար մեր վանքեր եւ եկեղեցիներէն շատերը մնացած են զերծ, պատկառանք կարծես ազդելով անագորոյն աւերչաց: Բռնաւորներէն եղեր են ոմանք ալ որ զիրենք յանձնարարած են կրօնաւորաց աղօթից եւ շնորհներ թողած են, հրովարտակներ տուած են այս եւ այն վանքին: Վանքերէն եւ եկեղեցիներէն շա-տերը Հայ բնակչաց փախստեամբ լքեալ մնա-լով աւրուեր են ամայութենէն, գիտենք այն-պիսիներ ալ որ ներքին յափշտակութեանց եւ անկարգութեանց երեսէն աւերակ դար-ձած են:

Կարի տխուր է տեսնել մեր վանքերու ան-շէն եւ ինկած վիճակը նոյն իսկ մեր ձեռ-քով, մեր օրով:

Ո՛րքան մեղաւոր եմք որ մեր նախնեաց մեզ թողուցածը գոնէ պահել եւ վայելել չգիտենք: Ի՞նչ դժուարութիւն կայ, որ իւ-րաքանչիւր գաւառը իր մէջը կամ վանք մը կամ եկեղեցի մը յատկացնէ թանգարան հին

մատենից, ինչպէս ըրաւ ի Վարագ մեր Ս. Հայրիկն, եւ հոն խնամքով հաւաքեն, կարգաւորեն ու պահեն այդ գանձերը ապականութենէ եւ յափշտակութենէ. յափշտակութիւն, զոր չեն կատարեր ելուզակներ, այլ զօշաքաղք, որոց ձեռքով կը վաճառուին Աւետարաններ եւ զանազան ընտիր ձեռագիրներ ու կը փոխադրուին յարեւմուտս, իբրեւ հնութիւն եւ հրաշալիք արուեստից, մնացեալներն ալ հողոյն տակ, կաթիլներուն տակ, փոշիներու մէջ կ'ոչնչանան եւ կ'անհետին:

Ա՜հ, ո՞րքան մեծ յոյս ունէինք Ղալաթիոյ Մատենադարանի հաստատութենէն, ի՜նչ եղան հիմնադիրք եւ ընկերք, ի՜նչ եւ քանի՜ հնութիւնք կրնայինք հաւաքել այնտեղ, եւ զանազան ձեռագիրք եւ յիշատակարան ի լոյս ածել, պարբերական հանդէս մը հրատարակելով, զոր այսօրուընէ իսկ սկսիլ շահ է: Ես զիս կը դնէի այդ քաղցր ծառայութեան մէջ իմ տկարութեանս չափով աշխատելու թէ այդ յարկին տակ, եւ թէ վասն այդ յարկին շրջելով դուրսերը: Ես յոյս ունիմ թէ կան ու կը գտնուին գերազանց կարող անձինք յօժարաբար աշխատակցելու, եթէ միանգամ գործն սկսէր:

Ստոյգ է թէ Ս. Էջմիածին, Ս. Երուսաղէմ, Վենէտիկ, Վիէննա, Արմաշ, Վարագ, եւ այլն, իրենց չափով արդիւնաւորած են Հայ գրականութիւնը եւ ունին մատենա-

դարաններ, ունինք բաւական անհատներ ալ, որ փայլած են ու կը փայլին պիտանի վաստակներով. բայց քան զամենեսեան առաւելն կրնայ ընել Ղալաթիոյ Մատենադարանն, զի յարաբերութեանց ամենէն յարմարն է թէ հայրենի գաւառաց հետ եւ թէ հեռացեալ գաղթականաց հետ. այո, եւ յոյժ դիւրութիւններ ունի:

Այդ յարկը կարող է եւ ազգային մատենագրաց եւ գրագիտաց ընծայել միջոց, ուր գտնան իրենց պէտք եղած գիրքը եւ օգտուին. փորձով գիտենք թէ որքան բան գրողներ կան մեր մէջ, որ առ ի չգոյէ գրեանց՝ ստիպեալ են չգրել, կամ սխալ եւ ընդ տարակուսանօք գրել:

Դառնալով մեր յիշատակարանաց վրայ, ընթերցողն կը տեսնէ թէ ուրեք ուրեք յապաւած ենք կրկնութիւնները, տեղ տեղ ալ արդի տպագրական օրինաց անպատշաճները. այսու ամենայնիւ դարձեալ կը մնան հետաքրքրական եւ բանասիրութեան արժանի:

Հայոց մատեանները ալ Հայ մարդոց պէս գերութիւն եւ գաղթականութիւն կրած են, կը տեսնես Վանը գրուածներէն եկած են յԱկն, Բաղէշէն՝ Տիգրանակերտը, Տիգրանակերտէն՝ յԱյրարատ, Սասունէն՝ Կիլիկիա, Կամախէն՝ Նիկոմիդիա եւ Պրուսա, Կարինէն՝ ի Խարբերդ. Մուշէն՝ ի Սեւազ, Կիլիկիայէն ի բազում գաւառս եւ ի Պոլիս,

Անիէն՝ ի Ռումանիա եւ ի Լեհաստան, Տրփ-խիսէն՝ ի Վան, Էջմիածնէն՝ ի Հնդկաստան, Ջուղայէն՝ ի Ջմիւռնիա, եւայլն. է որ գաղ-թողները հետ տարած են, է որ գողերէ եւ յափշտակիչներէ գնած ու գերեթափ ը-րած են։

Կարի օգտակար կը լինէր եթէ ծանօթու-թեամբ հրատարակէինք յիշատակարանները, բայց ես անձեռնհաս կը գտնուիմ ժամա-նակի եւ այլ միջոցներու առջեւ, այդ գոր-ծը որչափ օգտակար՝ այնքան ստուար կը լինէր։ Արդէն մեր Վարագայ միաբանակից Փիրղալէմեան Գեր. Ղեւոնդ վարդապետ կատարած է զայդ իւր ճոխ օրինակութիւն-ներով, որոց վրայ բաղդատութիւն եւ պատ-մական դիտողութիւն աւելցուցած է իւր կողմանէ, թէ Նորին Հայրութեան փոյթն ու տքնութիւնն, եւ թէ ազգային բանասիրու-թեան փափաքն իրապէս գոհ պիտի լինի, եթէ յաջողէր այդ աշխատասիրութեան հրա-տարակութիւնը։

Յիշատակարանաց տպագրութիւնը յոյժ պիտանի գործ մի է, որ կը լուսաւորէ պատ-մութիւնը, կը ցուցնէ անյայտ եւ չփոթեալ անուններն անձանց եւ տեղեաց, կ'ուղղէ տարեգրութիւնները, կը յայտնէ իրողու-թիւններ եւ սովորութիւնները։ Ջերմ օրի-նակ կ'ընծայէ Աստուածպաշտութեան, օ-րինակ հայրենասիրութեան։ Նշանաւոր մի ցանկ կը բանայ մեր աչքին առջեւ անուա-

նախոչութեանց արանց եւ կանանց, յորս թէպէտ այլազգի անուանք յաճախ են, այլ կամ նաեւ ընտիր ընտիր ազգային անուններ։ Կը բացատրուի թէ ի՞նչ ըսել է եղեր վանք, ի՞նչ՝ Անապատ, ի՞նչ՝ Դպրոց, ի՛նչ Մենաստան, եւ, թէ ի՞նչպէս եւ քանի՞ գեղեցիկ վաստակներ ունեցած են այն արտասուաց դարուց Հայ կրօնաւորներ ու անապատաւորներ, որոց մատանց արդիւնքն է որ ցայսօր դեռ այնքան բազմաթիւ Աստուածաշունչ, Աւետարան, շարական, մաշտոց, ճաշոց, ժամագիրք, ճառընտիրք, պատմութիւնք, եւայլն եւայլն. գեղեցկագիրք և գեղանկարք լի են մեր մէջը, այնքան գերի եւ կորուստ տալէն զկնի։ Մարդ կը համարձակի ըսել թէ՝ տպագրածներէ աւելին ունինք, եւ որք իբրեւ չքնաղ գործ եւ արուեստ եւ զարդ եւ նկար եւ վայելչութիւն արժանի են յատուկ ուշադրութեան, ինչպէս արդէն կը գնահատուին Եւրոպացի գիտուններէն։

Այսպիսի ազգի մը ու աշխարհի մը մէջ՝ մեր երկրի հակոտնեայք եկեր են աւետարա՛ն կը տարածեն. ազգի մը ու աշխարհի մը՝ որք այսքան ունին. եւ իրենց համար՝ «Գիրք փակեա՜լ կուռք են», եւ այս գրքերով կըրցած են ապրիլ ու չփճանալ, որոց կրածին քառորդին չափ եթէ պատահէր այլ ազգաց, ա՛յդ ազգաց, թերեւս չկային այսօր։

Այժմ իմ հրատարակելիքներն են քանի մը

օրինակ Բաղէշէն եւ Վանէն օրինակուած, եւ այնուհետեւ սոյն գրքուկիս ընթացքին համեմատ կ'սկսինք Երզնկայէն կը վերջացնենք ի Տիգրանակերտ։ Անշուշտ ինձ պատահածներէն զատ դեռ բազմաթիւ ձեռագիրք եւ յիշատակարանք կան նոյն իսկ իմ շրջած տեղերը․ ինչպէս շատ եւ շատ կը գտնուին մանաւանդ Վանայ կողմերը։

ՁԵՌԱԳԻՐՔ

ԵՒ

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆՔ

ԲԱՂԷՇ

Ի ՎԱՆՍ ԽՆԴՐԱԿԱՏԱՐ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ

1 *Աւետարան.*

«Փա՛ռք... ։ Սրբասէր եւ իմաստուն քահանայ Խաչատուր... ստացաւ զսա անջնջելի արձան ի մխիթարութիւն անձին իւրոյ եւ յոյս փրկութեան անձին իւր եւ ննջեցելոց իւրոց։ Ես յոգնամեղս եւ փցունս ի գրչաց Աբրահամս... յանձն առեալ կատարեցի... գրեցաւ ի կղզիս Լիմն, ընդ հովանեաւ Ս. Աստուածածնին եւ Ս. Կարապետին եւ Ս. Գէորգեայ զաւրավարին, յիշեցէք զ...եան Զաքարիա որ զհաւատս Հայոց նոր գնեաց ի յանաւրէն առաջնորդաց եւ զեկեղեցիքս ազատեաց Աստուծոյ տեսչութեամբն եւ ձեռաւք իւրովք։ Ընդ նմին եւ զառաջնորդս տեղւոյս յիշ. Տէր Յօհաննէս, ի թուիս Ջ. Ծ. Ն. երրորդի Հայկազեան սեռի, ի դառն եւ ի վշտալից ժամանակիս, յորում ամի եւ ըստ մեղաց մերոց այս ամենայն հարկապահանջութիւնս եկն ի վերայ մեր։ Յիշեցէք...»։ — Այլ գրով — «Փառք... ։ Զվերջին ստա-

ցաւղ Ս․ Աւետարանիս զՍարգիս քահանայն
եւ․․․․։ Թվին Պ․Ղ․Գ․»։

1 Մաշտոց եւս․

«․․․ Գրեալ․․․ ի մեծ Թվականիս Հայոց
ի Ռ․Հ․Ե․ ամի ի քաղաքս որ կոչի Խիզան,
ընդ հովանեաւ Ս․ տաճարայս Ս․ Ցարու-
թեան եւ Ս․ Աստուածածնիս, Ս․ Սարգսի
զօրավարին եւ որդւոյ նորա Մարտիրոսին եւ
սրբոյն Գէորգայ որ է սակաւ մի հեռի, եւ
աւարտեցաւ ընդ հովանեաւ Ս․ տաճարիս
որ յանուն Ս․ Գամաղիէլ առաքելոյն կա-
ռուցեալ կայ։ Ի կաթողիկոսութեան Տէր
Գրիգորիսի, ի թագաւորութեան աշխարհա-
կալ արքային Սուլթան Սուլիման խոնդքա-
րին, եւ ի մերոյ Քուրդ պարոնին Սօլթան
Ահմատ բէկի։ Ի յայսմ ամի գրեցաւ Ս․
գիրքս, ի դառն եւ ի չար ժամանակիս, զի
յամէն դիմաց դառնութիւն եւ վիշտն պա-
տեր է Հայոց տառապեալ ազգս, զի յամէն
դիմաց դառնութիւն, պատուհաս հուգա
ի վերայ Հայոց ազգիս, սով, սուր, գերու-
թիւն, մահ, չարժ եւ տապալումն, ժանկ,
մարախ, Թրթուր, ջորեակ, դալուկ, հեղեղ
անթիւ եւ անհաշիւ, որ ոչ կարեմ ընդ գրով
արկանել։ Այս ամենայն եկն ի վերայ մեր
վասն մեղաց մերոց, բայց գոհանամք զԱս-
տուծոյ թէ զայս կեանքս չունինք, զՔրիս-
տոս ունիմք յոյս եւ ապաւէն։ Բարեխօսու-
թեամբ Ս․Աստուածածնին եւ ամենայն ընտ-
․րելոց բարձցէ Տէր Աստուած զամենայն պա-
տիժ պատուհասի յարարածոցս, մանաւանդ
ի Հայոց տառապեալ ազգէս եւ հաշտեսցի
ամենագութն Աստուած ամէն։ Աստուած
լուսաւորէ զՑովհաննէս վարդապետի հոգին,
որ զմեզ կերակրէ ի գրել սորա․․․ յիշման

արժանի առնէք... զքահանայն Պետրոս Մխիթար զատացող սորա եւ զծնողսն իւր զՆատոչէն եւ զԹիլլիփաշէն... եւ զիս... զծողս, Սարգիս սուտանուն եւ զծնողսն իմ զկարապետ քահանայն եւ զԲնարն եւ զուսուցիչն՝ իմ զշնորհազարդ եւ զբանիբուն Յովսէփ վարդապետ Աղթամարցին, եւ զհոգեւոր հայրն իմ զՎարդան քահանայն, եւ զիս, եւ զկողակիցն իմ որ աշխատեցաւ ի կոկել թղթին, եւ զմերձաւորսն իմ եւ զերախտաւորսն...։ Եւ արդ կացցէ սա ի դուռն Խնդրակատար Ս. Աստուածածնին. եւ առենի աղմոսարանս եւ ղատիփա չուրջառն փակաոփն եւ կլապիտոն խաչոփն, եւ զխաչակալն կազմել ետ, եւ զեկեղեցւոյ սալերն նորոգեաց Տէր Մխիթարն։ Եւ արդ գրեցաւ սա յառաջնորդութեան Ս. Ուխտիս Խնդրակատար Ս. Աստուածածնիս Ներսէս մեծ րաբունապետին, եւ աշակերտաց իւրոց Ներսէս վարդապետին, Հերապետ վարդապետին եւ Դաւիթ վարդապետին եւ Յովհաննէս վարդապետին, եւ Գրիգոր աշակերտին, Մարտիրոս կրօնաւորին, եւ Ստեփանոսին, Ղազարին եւ Աբրահամին»...։ (Անմեղադիր եւ անէծք)։

— Ի լուսանցս ուրեք ուրեք «Վայ եւ եղուկ Ռ.Ռ.» եւ զուարճալիք կային։ Ահա մէկ քանին։ — «Աստուած լուսաւորէ զտէր Վարդանի հոգին, զի մեզ խաղող եւ խնծոր կու բերէ»։ «Ռոնալուայն աւարտեցաւ, իմ տէր տէր»։ — «Եղուկ ու վայ ահագին, մեղօք մեռեալ խեւ Սարգսին, որ աղտոտեց ըզիւր հոգին, զոր չէ պատեհ կարգաւորին»։ — «Աստուած լուսաւորէ զՅովհ. վարդապետի հոգին, զի զմեզ մեղրով ու Ռ. բարով կու պատուէ»։ — «Աստուած լուսաւորէ

զՎարդան կրօնաւոր քահանայի հոգին, զի մեզ մեղր ու խնձոր կու բերէ»։ (Թաղման գանձին էջը գրուած) «Ոտանաւոր է, զինչ կ'ասես կուգայ»։

— Այս մաշտոցիս մէջը քահանայի ձեռնադրութեան կարգին մէջը նզովքները յանուանէ չեն յիշուած, ինչպէս նաեւ «հետեւիս»ները։ Այլ միայն ի կարգի աստիճանացն այսպէս. «Ունի՞ն զդաւանութիւն ուղղափառ խոստովանութեան հաւատոյ ի սուրբ երրորդութիւնն եւ ի մարդեղութիւն Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ ըստ երից Ս. ժողովոցն. եւ հրաժարի՞ն յամենայն հերձուածողացն թէ ոչ։ — Այո հայր սուրբ... եւ նզովեմք զամենայն հերձուածողաց դասքն զԱրիոս, զՄակեդոն, զՆեստոր, եւ զամենայն երկաբնակաց դասքն»....։

Դ Գանձարան.

— «Փառք... Արդ ես յետինս ի կարգաւորաց եւ անարժանս ի քահանայից... Վարդան սուտանուն, խաբեբայ եւ ոչ քահանայ, շնորհիւ Տեառն սկսայ եւ աւարտեցի զսուրբ տառս... ի Թվ. Հայոց Ռ. եւ ԺԶ. ի Բաղէշ քաղաքի եզերն, ի գեօղս Մարգորգ, ընդ հովանեաւ Ս. Գէորգեայ զաւրավարին, ...թագաւորեաց.. որդեսէր սօլթան Սէլիմն ի կաթողիկոսութեան մերոյ Տէր Բարսեղին, որ յայսմ ամի փոխեցաւ ի Քրիստոս. եւ Տէր Միքայէլէն, եւ ի մերոյ սուրբ ուխտի առաջնորդութեան, Խնդրակատար Ս. Աստուածածնին Ներսէս բանիբուն եւ երջանիկ րաբունապետին, որ զգանձարանս ետ գրել յշտկ... Շնորհաւորին, եղբօրն Մուրատշէն եւ քուերն Քնքուշին... դարձեալ յիշեցէք

զԲարունապետն մեր զՏէր Ներսէս Բաղիշե-
ցին, եւ զհոգեւոր զաւակն, որ են աշա-
կերտք իւր զՆերսէս բանիբուն եւ քաջ բա-
րունապետ Ամկեցին, զՀէրապետ վարդա-
պետ զԴաւիթ վարդապետ, զՅովհաննէս
վարդապետ եւ զԳրիգոր աշակերտն, եւս ա-
ռաւել զմիաբանքն իւր զՂազար աբեղայն,
որ յայսմ ամի հէրպետ էր; եւ զՅակոբ կրօ-
նաւորն եւ զԱբրահամն եւ զայլսն ամենայն
զօտար եւ զբնակսն, զտնտես եւ զսարկաւա-
գունս, զմշակս, եւ զայնոսիկ որ երախտիք
եւ աշխատանք ունին ի վերայ Ս. Վանուցս։
Դարձեալ յիշեցէք... զտէր Ներսէս, որ ետ
գրել զայս գանձարանս եւ զաւետարանն,
եւ զերկու ձեռք ժամու հանդերձն, զպղնձա-
գործ Մախսուտի արտերն, զմահտեսի Մու-
րատի արտն, եւ արծաթի սկիհ մի ետ շի-
նել եւ եդ ի դուռն Խնդրակատար Ս. Աստ-
ուածածնին ոխփ եւ յիշատակ...։
Դարձեալ յիշեցէք զգրիչս... եւ զԱնղալատն
(մայր է), եւ զկողակիցն իմ որ աշխատեցաւ
ի կոկելթղթին, եւ զեղբ, զբուսիկ, զքուեր-
քըն զԳուլստան, զՍալչուկն, զՆունուֆարն
եւ զէթարփաշէն...»։

— Լուսանցներէն քաղուած քանի մը կտոր-
ները։ —

«Նոր կիրակէին ասա (գանձս), ու կարմիր
հաւկիթ կեր, ու գառին միս, ու գինին մի
խնայեր, եթէ ի ձեռդ ընկնի»։ «Գանձ Ղա-
զարու ասա գրեցայ, յառաջ մատիր Գօզալ
բաբայ, թէ ձայն ունիս ար՚եկ ասա, որ ժո-
ղովուրդն զուարճանայ, ապա թէ ձայնդ չէ
սըրա, ի զատ կացիր դու եւ հազա»։ —
«Վեց կիրակին է, Գօզալ բաբա... ուսթա
ի մըսրի»։ «Գանձս գրեցաւ Լուսաւորչին,
Հայաստանեայց հայրապետին, էր նա զաւակ

պիղծ Անակին, զոր չընտացաւ ի սուրբ Հիր-միմ, չուներն ծնաւ զգաւռն ի շեղջին, զլու-սաւոր այր հրաշալին, որ ի շնորհացն Թա-դէին ծնաւ Գրիգոր սքանչելին»։ «Յօհան-նու եւ Եպիփանու, անոյշ ասա որպէս մե-ղու, չըլնի զըռաս նըման իշոյ, կատակ լի-նիս ծաղր ամենու»։ «Աստուած լուսաւորէ զԹնքուշ մամու հոգին, որ զմեզ հազար բա-րով կու պատուէ»։ «Երրորդ կիրակէին ասա պահոց, 'ւ ի սրտէդ հան զմեղաց բոցն, զքո ընկերոջ սիրտն մ'էներ խոց. եւ 'ոչ լսես զէջ պառաւուոյ. զինահոր ի զամ կացիր անկող-նոց, զի արժանանաս անմահ ջրոց»։ «Եղ-բայր ընտիր դու զգանձդ ասա, որ չլինի տեղըն մնայ, ես գրելով չի ձանձրացայ, ա-սելով փորդ յինչ կու ցաւայ, աչքդ ի յեր-դիքըն կու մնայ, կ'աղաղակես թէ կը լուս-նայ. կ'ասես ասա, զբաներդ ասա, թէ չէ զարկի, Աստուած վըկայ»։ «Թէ ձայն ու-նիս անոյշ եւ լաւ, բաներդ քեզ է քան ըղ-փլաւ, ապա թէ չես ի բանդ իրաւ, վեր կալ ասա թէ լուսացաւ»։ — Գօզալ բաբայ, Գօ-զալ քաշիշ....»

1 Յայսմաւուրք

«Սւրհնութիւն... Աստուծոյ, որ ետ կա-րողութիւն... մատնադեղեւ գրչիս Վար-դանի հասանել յաւարտ այսմ Աստուածա-շունչ կտակիս, յամի Ռ.ԻԴ. Թըվականիս Հայոց, ի խնդրոյ Ս. րաբունապետին Ներ-սիսի...։ Պայծառ ջահքն եւ անաղօտ լապ-տերքն եկեղեցւոյ տէր Գրիգորիս վկայասէրն եւ տէր Ներսէս շատաշնորհն եւ Կիրակոս ա-նուն ոմն բանիբուն վարդապետին հոգ տա-րան եւ ամենայն ազգաց ժողովեցին զպատ-մութիւն նահատակութեան սրբոցն... եւ

ստուգիւ որոնեալ քննեցին թէ յորո՞ւմ ժամանակի եւ յորո՞ւմ ամսեանն եւ կամ ի քանիս ամսոյն է գիւտեալ նահատակութիւն նոցին, նաեւ զտէրունական տաւնից պատահմունսն ի քանի՞ս ամսոյն, եւ զԱստուածածնին եւ զխաչին եւ զեկեղեցւոյ, զամենայն ի մի տուփ հաւաքեցին եւ գրեցին Հայի եւ Հռովմայեցի ամսով, եւ անուանեցին զսա Յայսմաւուրք։ Իսկ ի վերջին ժամանակիս, որ էր թուականն Հայոց Գ․ եւ Ծ․ վարդապետ ոմն շնորհալի Գրիգոր անուն ի մայրաքաղաքէն Խլաթայ՝ Ծերենց կոչեցեալ, յոյժ կորովամիտ, հանճարեղ եւ բանիբուն, եւ անհամեմատ քարտուղար, որ է գրագիր, ոչինչ նուազ զոլով սա յառաջին Ս․ վարդապետացս զորս յիշեցաք յանուանէ, եւ այնչափ փոյթ էր եւ թէզ ի գրելն, մինչ զի անթիւ են եւ անհամար գրեալքն ի նմանէ, եւ զամենայն զոր ինչ եւ առնոյր ի գին գրելոյն՝ աղքատաց եւ կարօտելոց բաշխէր․ սա գրեալ եւ ընթերցեալ բազում անգամ զառաջին կարգեալ Սրբոց գիրքս, եւ զի էր կարճառօտ բանք նոցա, եւ ինքն ըստ իւրում իմաստութեան յաւել ի գիրքս այս բազում շահաւէտ եւ աւգտակար բանս ի Հարանց վարուց եւ ի պատմագրոց, եւ տէրունական տօնից եւ զգլխաւորաց սրբոց ճառս եւ գովասանութիւնս, է որ յինքենէ եւ է որ ի Տօնապատճառէ ի յառաջին Ս․ վարդապետացն ասացեալ, եդ ի գիրքս եւ հաըստացոյց զսա։ Այլ եւ զանձս բազումս ասաց յինքենէ՝ ի վերայ անուան իւրոյ, եւ տաղ եւ մեղեդիս, եւ եթող գրովք յիշատակ իւր ի պայծառութիւն Ս․ եկեղեցւոյ եւ ի զուարճութիւն մանկանց Սիոնի։ Եւ զկնի սահմանեալ կենաց ժամանակի իւրոյ

մարտիրոսական մահուամբ եւ յաշխարհէս նահատակեալ սրով յանիծեալ զօրացն Ըռօշ- կանից, ի վանքն Ցիպնայ ի Պ. եւ յ ՀԴ. թվականի Հայոցս. եւ անդ է թաղեալ Ս. Նշխարք ոսկերաց նորա ի վանքն Ցիպնայ (Մի- փանայ վանք)։ Արդ այսպիսում լուսա- զարդ տաճիս ցանկացող եղեւ Տէր Ներսէս մեծ րաբունապետն... բայց վա՜յ է ինձ... որ ոչ եւտես կատարեալ զգիրքս, այլ փոխե- ցաւ առ Աստուած...։ Եւ ես յաւարտ հանի զսա ի յԱստուածապահ մայրաքաղաքս Բա- ղէշ, զի սկիզբն գրոցս ի գեօղն Հօրմըզ եղի ընդ հովանեաւ Ս. Քրիստափոր զօրավարին, եւ զաւարտ գրին ի գեօղն իմ ի Մարգորդ, ընդ հովանեաւ Ս. Սարգիս զօրավարին, զոր ի ներքեւ Բայիկցուն (ցեղ քրդաց) ելայ եւ ե- կի ի քաղաքս Բաղէշ. եւ աստ աւարտեցի զգիրքս ծաղկելով եւ կազմելով, ընդ հովան- եաւ Ս. Սարգիս զօրավարին եւ Ս. Աստ- ուածածնին եւ Ս. Ստեփանոսին եւ Գէորգ- եայ զօրավարին, ի հայրապետութեան տէր Գրիգոր կաթողիկոսին եւ մերոյ Առաջնորդի խնդրակատարի Ներսէս րաբունապետի Ամ- կեցւոյն... ի փաթշահութեան աշխարհիս ինքնակալ խոնդքարին Սուլթան Մուրատին, որ յայսմ ամի... եղեւ նոր փաթշահ։ Ի թուականին Հայկազնեան տոմարիս յհն հարիւր եւ ի ԿԶ. ամին, յիշատակ...»։

1 Մեկնութիւն Սաղմոսաց.

«փառք...։ Գրեցաւ մեկնութիւնս հոգէ- նուագ սաղմոսի Դաւթի Աստուածահօրն, ի մեծ թուականին Հայկազնեան տոմարի Ռ.Ճ.Ի. ի մայրաքաղաքս Բաղէշ, ընդ հո- վանեաւ Ս. Սարգսի զօրավարին եւ այլ սուրբ եւ Աստուածաբնակ տաճարացն, որք

կան հաստատ ի միասին։ Ի հայրապետութեան Ս. Էջմիածնի Տ. Ցակոբայ։ Եւ զստացող լուսազարդ տառիս եւ զփափագող Աստուածարան մատենիս զԴաւիթ երիցս երանեալ հռետորն եւ զանյաղթ փիլիսոփայն... որ զամենայն Աստուածաշունչ գիրսն առ ինքն հաւաքեաց, որպէս մեղուն զնիւթս ծաղկանց, զորս ինքն գրեաց ձեռամբն իւրով եւ զորս ետ գրել այլոց, եւ զպէտս գրչացն լիապէս հոգայր, եւ միշտ հանապազ կայր յընթերցումն Աստուածարան մատենից, եւ անձանձիր ի խրատել եւ յուսուցանել... հանգուսցէ (տէր) զհոգի... զհարազատ եղբօրորդւոյն իւրոյ (Դաւթի) զԻսահակ դպրին, որ մինչդեռ ի վարժս ուսման կայր, յանկարծ եհաս մրրիկ դառնութեան սուրն Աստուածատուաք, եւ եբարձ զնա տարաժամ մահուամբ յաշխարհէս, որպէս զծաղիկս նռնենեաց հարեալ ի կարկտէ, եւ եթող դառն կսկիծ վարդապետին, զի սնուցեալ էր զնա իբրեւ զվարդ ի մէջ կոկոնի... Դարձեալ զայս եւս ծանիք, սիրելի հայրք եւ եղբարք մեր ըստ հոգոյ, որ Բ. գիրք է ի միում տփի, առաջին գիրքն որ է Մեկնութիւն Սաղմոսին Դաւթի՝ այն Թումայի է գրեալ, եւ միւսն որ է Մեկնութիւն Կաթողիկէիցն՝ այն ի քաղաքն Վան է գրեալ ձեռամբ Գրիգորի երիցու»....։

— Կրկին էր յիշատակարանս նոյնիմաստ այլ տարբեր ոճով։

Սաղմոսի մեկնութիւն ունէր սոյն խորագիր. «Աշխարհալուր եւ տիեզերալոյս վարդապետին Վարդա(նայ) պարզ եւ լուսաւոր խորին-խորհրդով եւ դժուարագիւտ լուծմամբ եւ բանիւ, մեկնութիւն արարեալ սաղմոսիս, շարժեալ ի Հոգւոյն սրբոյ եւ յարհիականէն

Հաղբատոյ եւ յաշ (ակերտաց) խուրոց, յոյժ աշխատեալ մտաւոր բանիւք զոր ցուցանէ առաջիկայ ամբարեալս ի վարժումն մանկանց Սիոնի, նաեւ զորբոցն ամենայն ի մի հաւաքեալ ձեռնհաս սիրողացն...» — Իսկ ի սկիզբն Մեկնութեան Կաթողիկեայց թղթոցն ի ստորին էջն գրեալ էր. «Տեառն Ներսիսի Հայոց կաթողիկոսի, արարեալ· մեկնութիւն Առաքելական բանին»: — Ի վերջն Մեկնութեան կաթողիկեայց գրեալ. «Առաջին գլուխ ընդդէմ Նոյա՝ որք ասեն ոչ գոլ Աստուած: Երկրորդ ճառ՝ թէ մի է Աստուած: (Երրորդը չկար): Չորրորդ գլուխ՝ ընդդէմ կռապաշտից: Գլուխ Ե. ընդդէմ Մանեայ»:

Ս. ԱՄՐՏՈԼՈՒ ՎԱՆԻՑ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ (*)

1 Աստուածաշունչ. Պատկերազարդ, ոսկէնկար, չքնաղարուեստ:

«Փառք...: Ս. կտակարանիս... Աստուածաշունչ տառս, եղեւ լրումն սուրբ գիրն եւ ծաղիկն ի մեծ թուականին Հայոց ի Ռ. եւ ի ԽԳ. ամին, ձեռամբ Մարտիրոս քահանայի եւ եղբարբք եւ որդւով իմով Սարգիս եւ Գրիգորիս քահանայիւքն, ի քաղաքիս Խիզան, ընդ հովանեաւ հրաշազարդ սուրբ տաճարացս սուրբ Յարութեան եւ սուրբ Աստուածածնին եւ սուրբ Յովհաննիսին եւ սուրբ Ստեփանոսին եւ սուրբ Գրիգոր Լուսաւորչին, Ս. Սարգսի զօրավարին եւ որդւոյ նորա Մարտիրոսին, ի հայրապետութեան գերահրաշ եւ սուրբ Աթոռոյն Էջմիածնայ

(*) Համբաւաւոր է սոյն Մատենադարան. ցոյց չեն տար այլոց. դուրս եղածները միայն տեսայ ես:

տեառն Դաւթի, եւ ի կաթողիկոսութեանն Աղթամարայ Տէր Գրիգորիսի։ ... ի դառն եւ ի նեղ ժամանակիս, յորում նեղիմք ի հարկապահանջութենէ ... եւ յայլ ազգի ազգի պատերազմաց, միթէ եւ խաղաղարարն Աստուած աշխարհիս խաղաղութիւն պարգեւեսցէ։

Արդ այսմ լուսազարդ գրոյս ցանկացող եղեւ սրբասէր եւ հեզահոգի քահանայն եւ Աստուածաբան երիցս երանեալ քաջ րաբունապետն Տէր Բարսեղ եւ ետ գրել զսուրբ գիրքս յիշատակ ...։ Կրկին աղաչեմ յիշել զՏէր Բարսեղ եւ ... զհոգեւոր որդիքն զՅօհաննէս եւ զՀայրապետ աշակերտքն, այլ եւ զհոգեւոր ծնօղն իւր զարի եւ զերջանիկ զԲրգաթենց Յովհաննէս րաբունապետն ...։»

—Նախ քան զյիշատակարանս կար ութոտնեայ ոտանաւոր 67 տունէ քառատող՝ ի վերայ իմաստից Ս. Գրոց. եւ վասն յիշատակարանի. ահա քանի մը տող.

1. «... Մարտիրոս հողըս Հիզանցի,
Յօժարութեամբ ի յանձն առի,
Սիրով սրտի կատարեցի ...
զՀուրն ի սրտէ իմ անցուցի։
2. «Եւ յետ գրոյն որ ծաղկեցի։
Բազում ջանիւ ես հոգացի.
Մինչ զամենայն ժողովեցի,
Ի մի տեղի ամբարեցի։
3. Երանգ երանգ ծաղկով լըցի,
Եւ զանազան զարդարեցի.
Ոսկի յաճախ ոչ խնայեցի,
Այլ բաւական լիացուցի։
4. Որպէս լուսին որ լըրասցի,
Եւ արեգակն մէջ աւրէի.
Ծառն որ ծաղկի պտղով ի լի,
Գարնանային յեղանակի։

5. Այսպէս եւ սա է նազելի,
Աստուածաշունչս հիանալի.
Ի տեսանել ըղձա յերկրի,
Ստեղծողն երկնից փառաւորի։

— Նոր կտակարանի դասակարգութիւն յայսմ ձեռագրի է այսպէս։ Յետ Յովհաննու Աւետարանի՝ Յայտնութիւն Յովհաննու։ Ապա՝ Գործ Առաքելոց։ Ապա՝ Կաթողիկեայց։ Ապա՝ Թուղթք Պաւղոսի, հանդերձ ընդարձակ կանխաբանութեամբ. ցանկօք համառօտութեամբ, տնովք եւ համարովք, վկայութեամբք. մանրախոյզ։ — Ի վախճան թղթոցն Պօղոսի ի կարգին՝ «Գրեցի եւ կարգեցի ըստ կարի Ստիքերոն, զգիրս Պօղոսի առաքելոյ, յաւրինեալ եւ դիւրահաս ընթերցուածովք եղբարց մերոց, յորոց ամենեցունց չմեղադրութիւն յանդգնութեանս խնդրեմ հայցեմ, զի աղաւթիւք որ վասն մեր լինիցին, զզիջանելդ Ձեր ընդ իս ընդունիցիմ։ Արդ օրինակեցան գիրքս այս ըստ Կեսարացւոց օրինակաց՝ որ կան յարկեղս գրոց սրբոյն Պամբիլեայ, իւրովք ձեռաւք գրեալ»։

Յետ այսորիկ գրուած կայ՝ «Թելադրութիւն, «Գլխաւոր եմ եւ Աստուածեղէն կրաւնիցն վարդապետ, եթէ ումեք զիս յանաւթ տայցես՝ ազնիւ օրինակ փոխանակ ընդ իմ առնուցուս. զի հատուցանողքն չարք են։»

— Պատասխանի, «Գանձ ունիմ զքեզ հոգեւոր բարութեանց եւ ամենայն մարդկան ցանկալի յօրինուածովք եւ պէսպէս զարդուք զարդարեալ։ Այս ասեմ ճշմարտութեամբ, ոչ տաց զքեզ վայրապար յանաւթ, եւ ոչ դարձեալ նախանձեցայց ընդ աւգուտ ուրուք, այլ յորժամ տաց զքեզ յանաւթ սիրելեաց իմոց՝ ազնիւ աւրինակ քո փոխանակ առից»։

— Աստ գրուած է՝ նահատակութիւն Պաւղոսի Առաքելոյն ի Հռովմ. «...Հարիւրապետն՝ որ տանէր զՊաւղոսն ի Հռովմ՝ Յուլիոս անուն էր, ի գնդէն որ կոչի Սեբաստեան, եւ ելին ընդ նմա Ղուկաս եւ Արիստարքոս, եւ նաւն էր Ադրամինտացի. մտին ի նաւն ի Կեսարէ մինչեւ ցԶմիւռն Լիկէացւոց, եւ անտի առին Աղեքսանդրացի նաւ մինչեւ ի Մելիտէս կղզի, եւ դարձեալ այլ Աղեքսանդրացի նաւ գտին, որ ունէր զԴիոսկուրացւոց նշանն, յոր մտին եւ ելին ի Հռովմ»։

Ասկէ զկնի են՝ Թուղթք Կորնթացւոց առ Ս. Առաքելոյն Պաւղոս, եւ Ս. Պօղոսի պատասխանի թղթոյն։

КАРМРАК ЕКЕГЕЦИ

1 Աւետարան.

«Փառք...։ Որ ետուր կարողութիւն Վարդանի... բանի խնդրողի, հասանիլ յաւարտ ... չարագրեցաւ ի խնդրոյ... Սիոն միայնակեցի... ոչ ունելով մանկունս ըստ մարմնոյ՝ ստացաւ զսա որդի ըստ հոգւոյ. զաւակ ի Սիոն. եւ յիշատակ բարի յԵրուսաղէմ... Վարդան աբեղայս... յանդ հանեալ կատարեցի ըստ իմում կարի զխնդիր սորա. ի Թուականին Հայոց ի Ջ. Ժ. ամի, յամսեանս մեհեկի...։ Սկիզբն սորա ի վանս որ կոչի Կողուց, ընդ հովանեաւ Ս. Լուսաւորչի եւ Կարմիր ակն Ս. Նշանի... ի ժամանակս որ զԱջն ի Սսոյ բերին ի յէջմիածինն. ի հայրապետութեան Տ. Գրիգորի... ի Թագաւորութեան Ջհանշի, որ ազգս Քրիստոնէից ի հալածական կայր...։» — Վերջին յիշատակարան մի եւս կար, «Ռ. Գ. Թուին, եդեալ ի դուռն Ս. Կիրակոսին»։

1 Աւետարան. «Զմրուտ» անուանեալ, ոսկեզօծ, չքնաղերանգ պատկերօք եւ մաքուր տառիւք։

Սոյն Աւետարանի գիրն եւ պատկերքն համանման են Արմնօղլու Աստուածյաշունչին. ի սկիզբն յիշատակարանին կայ ոտանաւոր «ի Մարտիրոսէ». որոյ եղբայրն է Տէր Սարգիս Նոտար Աւետարանիս։

...«Շնորհիւ տեառն սկսայ... եւ կատարեցի... զլուսազարդ Աւետարանս ի լաւ եւ յընտիր աւրինակէ, ի մեծ Թուականին Հայոց ի Ռ. եւ ԾԳ. ամին, ի քաղաքիս որ կոչի Հիզան, ընդ հովանեաւ Ս. Տաճարացս, Ս. Յարութեան, Ս. Աստուածածնին, Ս. Յովհաննէս Մկրտչին, Ս. Ստեփանոսին եւ Ս. Գրիգորին, Ս. Սարգսի զաւրավարին եւ որդւոյ նորա Մարտիրոսին։ Ի Հայրապետութեան Հայկազեան սեռի Էջմիածնին Տ. Մելքիսեդի, եւ մերոյս կաթողիկոսութեան Աղթամարայ Տ. Գրիգորիոի։ Ի թագաւորութեան սուլթան Մահմուտ Խոնդքարին, որ ի յայսմ ամի մեռաւ, եւ արեւելեան թագաւորին Էդիլ փաթշահ Շահաբասին... յիշեցէք... զանարժան սուտանուն Սարգիս Հիզանցիս, եւ զպատուական հայրն իմ զՏէր Սարգիս վարպետն եւ զխանումն, եւ զհոգեւոր հայրն իմ եւ զմարմնաւոր եղբայրն իմ զՏէր Մարտիրոս վարդապետն, որ բազում աշխատանք ունի ի վերայ մեղաւորիս թէ ի սաղմոս եւ կամ շարական, կամ ձայնաւորք պաշտեցնել, եւ կամ գիր եւ ծաղիկ ուսուցանել։ ... Նաեւ զմեծ պապքն իմ զկարապետ քահանայն եւ զՎարդան քահանայն, եւ զմեծ մարքն իմ զՔնարն եւ զՄանիշակն, եւ զաներն իմ զՄահտասի Էդլչէն։ ... Դարձեալ յիշե. զատացող Ս. Աւետա-

րանիս զքարեմիտ եւ զԱստուածասէր տանուտէրն զՄ. Խօջայ Ստոմն եւ զծնողքն իւր զՄխիթարն եւ զԽանաղէն, եւ զեղբարքն զխօջայ Աստուածատուրն եւ զԽօջայ Ախիջանն, եւ զկողակիցն զԽանաղէն, եւ զորդիքըն զԱմիրաղին զՁիրաքն, զՇիրաքն եւ զՄիրաքն եւ զԱլէքսիանոսն, եւ զդստերաց զՂարիպխաթուն եւ զՄարգարիտն, եւ զքուերքն զՍօլթանաղէն, զՋանաղէն եւ զՓուլաղէն... եւն: Կացցէ սա անջինջ յիշատակ... ի դուռն Ս. տաճարացս Պետրոսի Ս. Առաքելոյն»:

—Երկրորդ յիշատակարանէն: «Յիշեցէք... զվերջին ստացող... Աւետարանիս, եւ ողորմի ասացէք մեծահաւատ եւ կուսակրօն մըղտեսի Զմրութին եւ... ետին անջինջ յիշելիք... ի դուռն Կարմրակայ... Ս. Նշանին եւ Ս. Աստուածածնին եւ Ս. Կիրակոսին եւ Ս. Յուղիտային....: Ես Մ. Զմրուխտ որ գըրեցի զՍուրբ զԱւետարանս զայս վկայութեամբ Աստուծոյ ամենակալի, եդի յիշատակ հոգւոյ իմոյ ի Ս. Կարմրակ եկեղեցին... յիշեցէք... զՏէր Իգնատիոս քահանայս զվաճառող Ս. Աւետարանիս անգին եւ անհամեմատ. ճ. ղրուշ. որ է ձրի տուրք: Ռ. Ճ. Կի. թվին:»

ԿԱՐՄՐԱԿ ԵԿԵՂԵՑԻ

1 Աւետարան.

Յշտկրնը. Թաղած: Ի վերջն Մարկոսի գրեալ:

« Տարտամս յիմանտս սուրբ գրոց, որովք սնա
յարբունս տիոց.
« Ահա կարաւտ սոցին համոց, զայս գերեալ
յաւտար հոգւոց:

« Ուստի հարեալ սրտիս ի խոց, եւ տոչորմա-
նըս որ կայ յիս բոց.
« Զայս սրսկեմ կաթս անձրեւոց, ըղձեռա-
հիւսըս սուրբ գրոց:
« Միթէ գնացիւք այսու գետոց, իմ զովա-
ցի ծարաւ հոգւոց,
« Եւ սփոփեսցի յիւրոց ցաւոց, սրբեալ տա-
ճար տեառն աւթանոց:
« Այսու յուսով յերկս վաստակոց, կամ ի հո-
գունց մէջ ի հոգւոց.
« Զի արծարծեալ ճրագիս իմ բոց, մի խըրթ-
նասցի յաւսար հողմոց...»:

ՇՈՂԻԿԵԱՆՑ ՏՈՒՆ

1 Աւետարան.

«Փառք...: Շնորհիւ տեառն սկսայ եւ ո-
ղորմութեամբ նորին կատարեցի զԱ. Աւե-
տարանս ի մեծ թուականին Հայոց Ռ. եւ ի
ԻԷ ամին. ի քաղաքիս որ կոչի Բաղէշ եւ ի
վանքս Գոռայ, ի դուռն Ս. Յօհաննիսին, եւ
հէրպետին Տէր Թումա մղտեսի կրօնաւո-
րի: Ի Հայրապետութեան Տեառն Ս. Էջմիած-
նին Տէր Թադէոսին: Ի թագաւորութեան
Սուլթան Մուրատ Խոնդքարին, որ յայսմ
ամի... Սուլթան Մուրատն, զաւրագլուխն
իւր զՀալափաշէն դ.ճ.ռ. ոգւով առաքեաց
ի յԱռզռում զի շինեսցէ զՂարս: Եւ առեալ
զաւրսն եւ եմուտ ի Վրաց տունն, դիմեաց
ի Տփլիս քաղաքն, եւ... միաբանեալ
ընդ Վրացւոցն գիմեաց յարեւելս, անցեալ
զԿուր գետն եւ էառ զՇրուան եւ զՇամա-
խի... եւ ինքն դարձաւ եւ եկն եւ բնակե-
ցաւ ի յԱռզրում...: Եւ կրկին զաւրաժողով
արարեալ ի յԱռզրում անթիւ անհամար, եւ
Խսրով փաշէն ի Վան Քուրքստանաւքն

(Քուրդստանաւքն) միահամուռ, եւ Շաքարխանն՝ Շարաւ բէկի Թոռն ապստամբեալ ի Շահէն փախուցեալ եկն ի Վան առ Խոսրով փաշէն, եւ նա բանիւ խոնդքարին զերագոյն փառաւք մեծարեաց եւ զպապուտեղն զԲաղէշն իւր Թումանովն պարգեւեաց նմա եւ կացոյց զաւրագլուխ զաւրաց իւրոց։ ... Բայց յայսմ հետէ գլինելոցն Աստուած գիտէ...»։

Այլ «Ցիշատակ Տէր Մելքիսեթ կրօնաւորին... ի դուռն Ս. Սարգսի եւ Ս. Գէորգայ զօրավարացն... գծող Եղիա վարդապետ... ծաղկեալ եւ կազմեալ ի Բաղէշ ի վանքս Գոմոց ի դուռն ամենօրհնեալ Ս. Աստուածածնին եւ Ս. Գէորգեայ, յառաջնորդութեան տեղւոյս Տ. Սարգիս արհի եպիսկոպոսի։ ... Աստուած ողորմի ասացէք Միրաքի որդւոյն Կարապետին որ բեմի ծածկոց մի երետ Ս. Գէորգ զօրավարի դրան... յիշեցէք զՎանգայ Մուքայելէնց Մուրատն որ արտ մի ովխ ետ Ս. Կարապետայ... զԲաւզու Թումէն որ արտ մի երետ Ս. Կարապետի... Աստուած ողորմի Բաւղայու Մխիթարին, որ մականուն դդում կոչի, որ զարտ ետուր Ս. Կարապետայ...։ Աստուած ողորմի Վանգայ Դիլաքին... որ զՄամայի կտորն վերեւ Ջաղցին ներքեւ Գ. ծառ էին ոհվ արար ի դուռ Ս. Գէորգայ, յիշեցէք զԴիլանն, որ ետուր զկէծկըդար գետով դէն արեգդէմի տակ, Ս. Գէորգայ... եւ Ս. Աւետարանիս ոխֆ... յիշեցէք զԱւետիս եպիսկոպոսն, որ սարքը եղաւ... Աստուած ողորմի Վանգայ Տէր Սարգսին, որ տուաւ երկու արտ ի Մըրբայի Բէգիկանց մէկ Տէր Սախակից, մէկ Վարդոյից եւ արար ոխֆ Ս. Գէորգայ... Աստուած ողորմի Յովանիսի հաւրն Մարտի-

րոսին... որ զկարմրնճի . արտ ճոթով ոհֆ
արար Ս. Գէորգայ զաւրավարին...:

ԱՆԴ ԳԻՒՂ

1 Յայսմաւուրք.

«...Նկարեցաւ սա ձեռամբ Կարապետի, ընդ
հովանեաւ Ս. Գէորգի որ ի Բաղէշ քաղաքի.
անմեղադիր լերուք ծաղկի... եւ ասացէք
տէր ողորմի... որ յայս տարիս սեւ ու սու-
գի, եւ յամսեանն Մեհեկի, յանկարծ ան-
կայ ես ի սրգի, ոչ գիտէի զինչ գործէի...
ունիմ (յանձինս) բազում նեղիչ, եւ ի սրտիս
կրակ այրիչ... որ մոլորեալ եմ ի ցաւիս...
զատարկացեալ յիմ արուեստից... կու դառ-
նանայ սիրտս ի փորին, եւ կ'արտասուէ աչս
լալագին... գիրք եւ բանք Աստուածային,
յառաջադոյն ինձ ծանուցին, թէ մի՛ գնար
ընդ թշնամին, հայր քո եւ մայրն բարի կա-
մին, եւ իմ չլուեալ զպատուէրս նոցին, ան-
կայ ի գուբ խիստ խորագին... ով եղբայր
իմ ես քեզ ասեմ, դու մի լսեր չար ընկե-
րին, զի հանց կսկիծ որ ես տեսայ, դու
չի տեսնես չար եղբօրէն... թէ քահանայ եւ
թէ դպիր, եւ թէ հայր (սուրբ) յանապա-
տին... յորժամ առնես զպատարագ, յիշեա
զհոգի Կարապետին. թէ հարցանես դու
զայս տարին, էր ի թուին Ռ.Ճ.Խ.Ե.ին:

—Առ տէր Վարդան քահանայ, գրող տա-
ռիս... «Քո զալդ լինի վեր երեսիս, քո
զարշապարդ ի յիմ սրտիս, քո պատարագ
ի յիմ հոգիս, եւ քո աղօթք ի յիմ մարմինս,
մխիթարիչ ինձ դու լինիս, որ դու գիտես
զիմ ցաւ սրտիս, դու քահանայ, եւ ես»...
(յիշեցէք) զԲալուեցի Վարդան քահանայն

եւ զհայրն զսարկաւագ Խաչատուրն, որ մարտիրոսական մահուամբ կատարեցաւ...»

ՎԱՆԻԿ ԳԵՂԻ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

1 Աւետարան.

« Ցիշատակ Տէր Մարտիրոս ճգնաւորին եւ իւր ծնողին... գրեալ ձեռամբ... Կարապետին, ի Թուականին Ռ·Լ· ի յերկիրս Խլաթայ, ի գիւղն Սողած, ընդ հովանեաւ Ս· Թադէոսի աւծեալ խաչին,(որ)Խոզուձորոյ խաչ անուանի, եւ Ս· Ստեփանոս Նախավկային, եւ Ս: Ատովմ զաւրավարին, ի յիշատակ Տ· Մարտիրոս մահատեսուն... (տէր Աստուած) դասաւորէ զհոգի սոցա յայն փառքն՝ որ ոչ անցանէ, ի յայն կեանքն՝ որ անկողոպտելի է, յայն կերակուրն՝ որ անքաղցելի է, ի յայն կեանքն՝ որ անծերանալի է, ամէն»:

1 Աւետարան եւս.

«...Որոյ ցանկացող եղեալ մ· Աւետիսն եւ կողակիցն Մուղալ խաթունն, որ զատեալ եւ մեկնեալ էր ի մանկութենէ իւրմէ յամենայն կրից եւ ի հոգոց աշխարհիս, եւ բարձեալ զխաչ իւր հանապազ եւ ընթանայր զհետ կոչողին Քրիստոսի... գրեցաւ սա ի Թուականիս Հայոց Ռ·Ճ·Լ· ձեռամբ Կարապետ գրչիս... ի սոյն դառն ժամանակիս... բազում ջանիւ եւ աշխատութեամբ, յընտիր աւրինակէ·,·»·

ՎԱՆ

ՍՈՒՐԲ ՎԱՐԴԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

1 Աւետարան. Մեծադիր, երկաթագիր, մագաղաթ։

«... Անճնի աղախին Քրիստոսի դուստր Ջաջրոյ Խաղբակեանց (Իսաղբակեա՞նց) ամուսին Կուկին որդւոյ Աքասայ Սեւատեանց իշխանազեանց միաբանեցաւ Խորանչատոյ սուրբ Աստուածածինս յիշելով զբանն Եսայա մարգարէի Երանի որ ունիցի զաւակ ի Սիոն, եւ ետու զծախս Ս. Աւետարանիս ստանալ զսա ինձ զաւակ հոգեւոր յեկեղեցի յիմանալիս Եմ. (Երուսաղէմ), ի ժամանակս թագաւորութեան դստեր Թամարին թոռին Գէորգեայ, եւ ի տէրութեան Այրարատեան նահանգին եւ Խաչենոյ մինչ ի կողմանս Ջարեքին Աթաբակ Իւանէի, յայսմ ժամանակի ինքնակալ տանս Ռսնա Վարհամ եւ Ասադն եղբայր իւր։ Ի հայրապետութեան տեառն Յովաննիսի, ի Ո.Հ.Գ. թվականիս, եւ շինող եւ Առաջնորդ վանիցս Վանական վարդապետն հաստատեաց ինձ աւուր մահուան իմոյ Ա. քառասունք. Ը. աւր անրիծք, եւ յամէն տարի Ա. աւր ժամ յիշատակ ինձ. Յինանցն, յաւուր տաւնի Աւետեաց Աստուածածնին։ Արդ եթէ ոք զայս Աւետարանս յայս եկեղեցւոյս հանէ ի մերոց կամ յաւտարաց, Նզովս առցէ. եւ իմ խղճոյս տէր է. կատարիչք հրամանի գրոյս աւրհնեալ եղիցին յԱստուծոյ։ Ամէն»։

—Իմիւս երեսն գրեալ—«Արդ զայս պատուական Ակնս Շափիւղա գնեցի եւ ի գերոյթենէ ազատեցի ես Մելիք Ցոլասափս, որ տանէ

զիս հանդերձեալ կեանս յաւիտենից, եւ յի-
շատակ հոգւոյ իմոյ եւ ծնողացն հաւրն Վար-
զէլին եւ մաւրն Ազիզին. եւ կողակցին Մար-
գարիտ խաթունին, եւ դեռաբուս վարդա-
միրթիթ ծաղկեալ արմաւենի Մէլիքզատին,
եւ դստերացն Աղայուն եւ Աղայ սուլթանին,
եւ զոքանչին Սուլթանաղին, եւ կողակցուն
իմոյ Բէկխոխանին որ հանգուցեալ է առ Քը-
րիստոս. լին բերանով Աստուած ողորմի ա-
սացէք պապոյն իմոյ Կարապետին եւ կողակ-
ցուն Գուլխասին, հաւրեղբաւրն Մուրատին
եւ կողակցուն Դունայ խաթունին, եւ Գր-
րէգորին եւ կողակցուն Խանումին, Պար-
սամին Փաշաջանին, Մակարոսին եւ կողակ-
ցուն Էթարխաչին եւ եղբաւրն Սուլթան Խա-
ջին եւ կողակցուն Շահում խաթունին, եւ
որդւոյն Խաջայ Պարսամին եւ կողակցուն
Գաւզալաղին, եւ որդւոյն Ասլանին եւ դը-
ստերն Խանումաղին, եւ միւս եղբաւրն Աղա-
ջանին եւ կողակցուն Գուլբահարին եւ որդ-
ւոյն Ախիջանին եւ կողակցուն Մարգարտին,
Արիջանին եւ Նուրիջանին. եւ միւս եղբաւր
Տէր Մկրտիչ կրաւնաւորին. հաւր եղբաւրն
Ցովհաննէսին եւ կողակցուն Ջանաղին եւ
դստերն Սառին, Թաթարին, եւ որդւոյն
Մուրատին. Աղայ Մէլիքին, Կարապետին եւ
կողակցուն Թուրվանդին: Այլ եւ Աստուած
ողորմի ասացէք Մէլիք Ցովասափին, որ Ս.
Աւետարանս գնեց եւ յիշատակ եդեր ի դու-
ռըն Ս. Վարդանայ զաւրավարին պահապան
եւ զաւրացուցիչ դեռաբոյս մանկանն Մէլիք-
զատին, եւ քաւիչ մեղաց Մելիք Ցովասա-
փին եւ կողակցուն Մարգարտին եւ զոքան-
չին Սուլթանաղին, կենդանեաց եւ ննջեցե-
լոցն...»

— Ի միւս երեսն նոտր գրով գրեալ —.

«Դարձեալ աղաչեմ զձեզ ով Աստուածասէր քահանայք եւ ժողովուրդք յիշեցէք ի մաքրափայլ յաղաւթս ձեր զհեզահոգի տանուտէրն զՊարոն Մելիքնազարն եւ զկողակիցն իւր զՅամասխայ խաթուն եւ զորդին իւր զվարդափթիթ զԱմիրզատէն եւ զԱղայսայ խաթունն եւ զմեծ պապն զՄելիք Յովսափն եւ զծնողքն իւր զհայրն Վարդէլ եւ զմայրն Ագիզ... եւ զդեռաբոյս եւ զփթթեալ վարդենին եւ զծաղկեալ արմաւենին եւ վարդափթիթ բուրաստանն զԱմիրզատէնն...»։ —Ի չորրորդ երես. այլ գրով գրեալ—. «Յանուն տեառն ամենակալին Աստուծոյ ես։ Վն։ ու Գոհարն։ զմեր որդիս Յակոբ։ Ա։ ամաց. տուաք Խորանչատայ Աստուածածնիս յընծայումն ի ձեռն։ Տր։ Յով։ Տըւեցի։ Որ ոք արտաքսեալ ջանայ՝ ինքն ելցէ ի կենաց գրոյն»։ —Դարձեալ այլ գրով— «Կամաւ հզաւրին Աստուծոյ ես Դոյր միակեցըս վախուցեալ ի մեղաց իմոց, յոյս ունելով ի սուրբ ուխտս Խորանաշատս։ Ի հալալ արդեանց իմոց միաբանեցայ ի ձեռն Տր. Յովհ. Տվեցի։ Աղաչեմ զձեզ որդիք եւ ըսպասաւորք սուրբ ուխտիս յիշեսջիք յաղաւթըս ձեր զմեղուցեալ Դոյրս, եւ ասասջիք Տէր Աստուած բարեխաւսութեամբ սուրբ Աստուածածնիս ողորմեա եւ թողութիւն շընորհեա ամենայն յանցանաց Դոյրին. եւ որք յիշէք յիշեալ եղիջիք ի Քրիստոսէ Աստուծոյ...» —Ի վերջն Ղուկասու Աւետարանի գրեալ— «... կազմեցաւ Աստուածաշունչ Աւետարանս, ի յաթոռս Սիւնեաց Սաթադէլի սուրբ Առաքելոյս, նորոգել ետ Ղասումն յիշատակ իւր եւ իւրայնոցն ամենայնի։ Ձեռամբ՝ անարժան Ալէքսիանոս աբեղայի։ Ձ. Կ. Ձ. Թուականի, ի յաթոռակալութեան

Տէր Շմաւոն եւ Տէր Ստեփաննոսի Սիւնեաց նահանգի։ Արարիչն Աստուած զամենեցուն կեանք հանգիստ եւ արքայութիւն պարգեւէ աստ և ի հանդերձեալն ամենայնի։ Դարձեալ աղաչեմ զձեզ ով քահանայք, որ կարդայք զՍուրբ Աւետարանս, յիշեցէք զՂասումն, որ ետ կազմել զՍուրբ Աւետարանս, յիշատ իւր եւ ծնողաց իւրոց հայրն իմոյ Խեմշին եւ որդւոց նորին, Պարաթին, եւ հարեղբաւրն Ալթունին եւ որդւոց նորին, եւ զհաւրաքոյրն իմ Ջանաղէն, Այնամէլիքն։ Դարձեալ յիշեցէք զՂասումն, եւ զհանգուցեալ որդւոյն Խոնդամիրն, որ ի Քրիստոս փոխեցաւ. եւ կենդանի որդւոյն Իւանի, Ախի, Սարգուլ, Փիր Սուլթան, Պայլին. յիշատակ մեզ եւ մեր ծնողաց....։»

Իվերջն Մարկոսի գրեալ կէս երկաթագրով.

«Ես Վանականս գրեցի իմով ձեռամբս ի Տփխիս քաղաքի ի դրան սուրբ Քառասնիցս, զի գերեալ էր Աւետարանս ի Տավրըշոյ ի Մուղան ի Թաթարէն եւ յետ երից ամաց աստ բերել անճնաս վաճառեցին ի Ո. Զ. Ե. Թըւխս, զոր փառաւոր աւագերէց Սարգիս հասարակ պատուական քահանայիւք եւ Աստուածասէր ժողովրդական տանուտերաւք բազում ծախաւք եւ աշխատութեամբ գնել ետուն ի մեզ։ Որոց տացէ Քրիստոս փոխադարձ զՍուրբ արքայութիւն եւ զդրախտն, արձակել ի կապանաց մեղաց, եւ հանել ի խաւարէ ի լոյս անմատոյց. աստէն պահելով ի շինութեան եւ ի խաղաղութեան. Բարեխաւսութեամբ Սուրբ Աւետարանիս եւ ամենայն սրբոց իւրոց։ Ամէն»։

— Այլ գրով — «Գրիգոր յիշել աղաչէ, ով սուրբ եղբարք։ Աւետիսն է ողորմութիւն խնդրողն ի Քրիստոսէ»։

ԱՅԼ ԵՒ ԱՅԼՔ

1 Աւետարան.

(Բերեալ ի Մոկաց գաւառէ ի Վարագ).

... «Տանուտէրն սիրուն տեսեալ զՍուրբ Աւետարանս անկեալ ի ձեռն անաւրինաց փասըն մեղաց մերոց, ծաղիկն եւ գիրն ապականեալ եւ աւերեալ եւ թուղթս բաժանեալ ի միմեանց, յայնպիսի նեղութենէ՝ նա եւ կաշառս եւ ազատեաց եւ ետ վերստին նորոգել եւ զարդարել ձեռամբ Կիրակոսի... յիշեցէք զսիրուն եւ զծնողսն իւր զՍտեփան եւ զՇամիկն»...

— ... «Տանուտէրն Պետրոս ստացաւ (զսա)... յիշատակ իւր... եւ մաւրն Խէրխաթունին, եւ կողակցուն Բաղդատին... եւ քըւերն Գոհարին եւ քւեր դստերն Մրջանին... յիշեցէք զԳշխոյն... զՇաքարն... եւ զայրն զէզտին... եւ զԽաթունչէնն... եւ զորդին Մուղալն....։ Գրեալ ի Վանքաղաք, ի թվին Ջ. Խ. Դ. ի կաթողիկոսութեան Էջմիածնի Սարգսի, եւ Աղթամարայ՝ Ստեփաննոսի, ի թա... Հասան բակին... յիշեցէք Զաքարիա գծող... եւ զուսուցիչն իմ զԿարապետ քահանայն որ նահատակեցաւ ի յԱրճէշ քաղաքիս....։»

1 Մաշտոց.

«... Աւարտեցաւ սուրբ գիրքս այս Մաշտոց յընտիր աւրինակէ, ի կղզիս Աղթամար, ընդ հովանեաւ սուրբ Խաչիս, ի Հայրապետութեան Տեառն Դաւթի, եւ թուականիս Հայոց Գ. Ծ. Գ. ի դառն ժամանակիս։ Արդ ցանկացող եղեալ սմա պատուական քահանայն Կիրակոս, եւ ետ զսա յԱստուածապահ

գիւղն Գանձակ ի դուռն սուրբ եկեղեցեաց Տիրամաւր Աստուածածնի եւ Ս. Ստեփաննոսին Նախավկային եւ Ս. Սարգսի զօրավարին, յիշատակ հոգւոյ իւրոյ եւ... Էլխաթունին... եւ Ստեփաննոս կրօնաւորին... եւ դստերցն Շնոհվորի, Խոնդ խաթունին եւ Խաթուն մէլիքի, եւ պապերցն Թադէոսի եւ Յովհաննէսի... եւ Թաթուլի, եւ Դաւիթ քահանայի... յիշեցէք զրիչս զԴանիէլ սարկաւագ եւ զծնողսն իմ զԿարապետ քահանայն եւ զԴուռմէլիք, եւ զեղբայրն իմ զԹումայ սարկաւագն... եւ զվարդապետն իմ Զաքարայ փիլիսոփայն... դարձեալ յիշեցէք զտանուտէրքն զԳրիգոր եւ զՍարգիսն եւ զԹումաշահն եւ զՄէս տիրացուն եւ զեղբայր նորին զՏէր Աւագն եւ...»:

—«Ես Կիրակոս քահանայս ստացայ զսուրբ գիրքս ի հալալ արդեանց իմոց եւ ետու զսա նուէր ի դուռն սուրբ եկեղեցւոյս, եւ մի ոք իշխեսցէ զսա հեռացուցանել կամ ծախելով կամ գրաւելով կամ իւր սեպհականելով. եւ ով որ յանդգնի... մասն զՅուդային առցէ եւ զխաչահանուացն, եւ զհերձուածողացն զԱրիոսին եւ զՆեստորին, եւ նմա թողութիւն մի՛ լիցի կամ փրկութիւն ոչ ի յայս կեանքս և ոչ ի հանդերձեալն, ամէն. եղիցի»:

Վանայ Նորատուզ գաւառակի (Անձեւացեաց) Քանքրուար կամ Քանքուար գեղի Ս. Թադէոս Առաքեալ եկեկեցւոյ ձեռագիր Աւետարանի յիշատակարանէն.

... «Զտառապեալ անձս Վանեցի, Սահակ դպիր յիմար գերի, զՍուրբ Աւետարանըս ծաղկեցի ձեռամբ իմով մեղսամածի»... «Մ. Աւէտն է ստացող Սուրբ Աւետարանիս.
«Ամիր Աղէն է եղբայր Աւէտին».

Ասոնք գրուած էին խաչի պատկերի երեսը, եւ Մ. Աւէտին ու Ամիր Աղայի քօլոզով՝ Չէլօյի հագուստով պատկերներ նկարուած յաջ եւ ի ձախ խաչին։ Ի վերջ Աւետարանին... «Յիշեցէք... եւ հաւատարիմ Աւէտն եւ զիւր եղբայրն Պ. Ամիրաղէն, զհայրն Խլղաթ, զմայրն զԹուրվանդէն, Շուշանն, զորդիքն իւրեանց... զՄիրաքն... զՄալւարն, Զմրութն, զ՚Զարուխն Եղիսէն... Ես Թադէոս սուտ անուն քահանայ սկսայ եւ կատարեցի զՍուրբ Աւետարանս ի մեծ թըւին Հայոց Ռ. Ճ. եւ Է. ամին ի մայրաքաղաքն Վան, ընդ հովանեաւ Ս. Էջմիածնայ եւ Ս. Առաքելոյն Թադէոսի եւ ի Հայրապետութեան Տէր Յակոբ կաթողիկոսի... Աւէտըն եւ Ամիրաղէն ստացան զսա յերկրին Արծրունեաց եւ եդին ի դուռն Բասկըթու Ս. Ստեփաննոսին...»։

ՄԱՆԱԶԿԵՐՏ

Ս. Սարգիս հին եւ հոյակապ եկեղեցւոյ դրան ետեւ դաւթի սեան արձանագիրն է։

«Ի թվիս ի Չ. Ջ. Ը. իս կանգնեցաւ Ս. Նշանս ի ձեռն Վասլի սրբասէր քահանայի, ի յիշատակ Սարգիս պատուական քահանայի որդի հարազատի Պետրոսի քահանայի, որք երկրպագանէք Ս. Նշանիս, յիշեսջիք»։

Մանզկերտի հիւսիսային մէկ բուրգին քարի մը վրայի յիշատակագիրն է «Ի թվականիս Հայոց Չ. Ջ. Գ. կանգնեցաւ բուրգս ձեռամբ Կիրակոսին։ Աստուած ողորմի»։

Տաճկերէն արձանագիր մը եւս կայ։

Մանազկերտու Նորատի գիւղ Ս. Յօհան Օձնեցւոյ անուամբ տաճարին տեղը՝ որ գերեզմաննոց էր, մատրան մը հետքը կայ.

եւ երկու հսկայ խաչարձանք, որոց վրայ գրուածներն են.

Ա. «Ի Թվիս Ո. Ծ. Գ. Ես Հայրապետս որդի Վարդանայ կանգնեցի զկենսունակ, զկենսակիր, զկենդանատու նշանս զայս կառուցեալ աջոյ անեղին Աստուծոյ, եւ բարձրացեալ բանիւ որդւոյ միածնի եւ հաստատեալ շնորհաւք Հոգւոյն սրբոյ, ի բարեխաւսութիւն ինձ եւ ծնողաց իմոց, եւ կենակցի իմոյ Եղնկան, եւ Անդրոս... (քարը եւ գիրն ի հող թաղեալ, բանն մնայ թերի):

Բ. «Ո. Կ.. Թվիս, եւ յիշխանութեան Սէվդնին ես Մարտիրոս որդի Վարդանայ կանգնեցի վէմ եւ արձան պատուական ընտրեալ նշան յաղթութեան նկարեալ արեամբըն Յիսուսի Քրիստոսի ի փրկութիւն եւ ի բարեխաւսութիւն ինձ եւ ծնողաց իմոց եւ կենակցի իմոյ... (անընթեռնլի) եւ անդրանկին իմոյ ... (պակասն ի հող թաղեալ): — Նոյնգեղի հասարակաց գերեզմանատան մի խաչաքարի արձանագիրն է.

«Ո. Ծ. Թ. Թվիս, կանգնեցաւ խաչս ի բարեխաւսութիւն տիկնոջն Հռիփսիմեայ»: (*)

Հետեւեալ գիրը, ուղղեալ առ Մելքիսեդ կաթողիկոսն, ի Ս. Աթոռն Էջմիածին. Փիրզալէմեան Գեր. Ղեւոնդ վարդապետին օրինակածներէն կը դնեմ այս տեղը զոր գաղափարած է վանայ Ս. Վարդան եկեղեցւոյ Տէր Կարապետ քահանայի ձեռագրէ մը,

(*) Վերին Գուլանըխայ Խօջանլու գեղի Ս. Գէորգ եկեղեցւոյ սեղանի առջեւը քար մի կար վերեւը խաչ՝ վարը բեւեռագիր։— Հայոց ձորոյ Իշխանի Գոմ գեղի Ս. Յոհաննիսի դրան առջեւ Արտամետու քարերէն բեւեռագրով քար մը կար դրուած։

թէպէտ Թուական չունի, բայց դէպքն եւ անձինք ծանօթ են ի պատմութեան, Մելքիսեդ անբարի կաթողիկոսին կուղղեն զայս, այն է Իլովլի չար ժառանգ Նիկոլ եպիսկոպոսին ձեռնադրողն, եւ կը հաստատէ Առաքել պատմագրի գրածները, տեղ տեղ ալ նոր բաներ կը յայտնէ։

«...ի Վասպուրական նահանգի, եւ ի Վան քաղաքի. եւ իւրոյ շրջակայ Թեմի գաւառացըն եղեալ ամենայն առաջնորդացն, վարդապետացն, եպիսկոպոսացն, քահանայիցն, տանուտէրացն, իշխանացն, եւ դօլուաթաւորացն, արհեստագիտացն եւ երկրագործացըն։ Եւ մանաւանդ որոց անուանքս յատուկ հանդերձ կնքո՛վս իւրեանց գրեալ են ի նամակիս, ի սոցանէ ամենեցուն ժամանեսցէ յոյժ յոյժ կարօտիւ ողջոյն վեհիդ մեծի, զշնորհաբաշխ սուրբ աջդ համբուրեմք, որ եւ ինքն Քրիստոս պահեսցէ զքեզ յերկար ամօք, ի փառս իւր, եւ ի պարծանս Հայոց Ազգիս։ Ընդ որոյ յուշ առնեմք մեծութեանըդ քում, զվշտակրութիւն խեղճ եւ տառապեալ Ազգիս Հայոց, որ ոչ թէ միայն մարմնաւոր աղքատութիւն,. այլ եւ հոգեւոր պակասութիւնն առաւել է քան զմարմնաւորըն։ Այսինքն՝ օրինաց քակմունք, կանոնաց արհամարհութիւնք, եւ եկեղեցական կարգաց այլայլութիւնք։ Զի առաքելական քարոզութիւնք, եւ սրբոց հարցն աւանդութիւնք եւ սահմանադրութիւնք որ յեկեղեցիս. ահա տեսանեմք այլայլեալ եւ չփոթեալ, եւ մանաւանդ թէ ամենեւին ի բաց բարձեալ։ Եւ այսպիսի խանգարման եւ անկարգութեանս պատճառ՝ Թուլամորթ առաջնորդքն են, եւ մանաւանդ թէ եւ ի քեզ իսկ երեւի այս թուլամորթութիւնս։ Զի թէպէտ բազում են

անկարգութիւնք որ ի քէն սփռեալ տարածի ի տունս Հայոց․ բայց մեք ի բազմացն զսակաւն ասասցուք, եւ զգլխաւորսն, որ կարի մեծ է եւ բազում՝ չարեաց մայր․ եւ յոլով խռովութեանց եւ մեղաց պատճառ։

Ա․ Նախ՝ զի ի վերայ եպիսկոպոսի եպիսկոպոս կուօրհնես, զի ի վերայ քաղաքի եւ կամ գաւառի՝ որ առաջնորդ մի կայ․ այլ ոմն ագէտ եւ հերձուածող եւ կամ ուրացօղ գայ առ քեզ՝ դու ընտրութիւն չես աներ, այլ վասն արծաթսիրութեան քո՝ առնուս քանի մի հարամ փող՝ եւ անիծես զնա, եւ զանուն դնես եպիսկոպոս, եւ յողարկես, որ գայ այն երկրի եպիսկոպոսին հետ հակառակի, եւ ի մէջ բազում չարիք ծնանի, ազմուկ եւ խռովութիւն, մատնութիւն եւ արեան հեղմունք, եւ բազում միամիտ ժողովուրդք թեռանան եւ գայթակղին, եւ այս ամենայն չարեաց պատճառն եւ մեղաց պարտականն դու ես եւ թէ այլ ոք։ Զի Մրգիկն՝ որ ի Մուշ թուրքացեր էր, զնա ի Սուրբ Էջմիածին աթոռակալ ես կարգեր։ Եւ Գուկասօշ զԿարապետն՝ որ Հոռոմ դարձաւ, եւ Հոռոմ կին էառ, եւ եօթն տարի ի հետ այն կնոջն ի Հռոմ կեցաւ, յիմայ եպիսկոպոսութեան հրաման ես տուեր․ եւ Թիրայու, եւ Իզմիրու եւ Մանիսայու առաջնորդ ես կացուցեր։ Նաեւ Աշխարհիդաշտի զեպիսկոպոսն... դու նորա եպիսկոպոսութեան հրաման ես տուեր, եւ այլ այսպիսիքս բազումեն, բայց ո՛չ գրեցաք, զի մի տաղտկացին լսօղքն, զի ոչ թէ ի մին տեղի, եւ մին Աթոռի եղեալ են երկու առաջնորդ, եւ երկու եպիսկոպոս, այլ ի բազում տեղիս գիտեմք, որ մէկ թէմի, երկու եւ երեք, չորս եւ հինգ եպիսկոպոս ձեռնադրեալ ես եւ առաջնորդ կարգ-

եալ։ Այս ո՞նչ օրէնք է, որ մէկ կնոջն հինգ
այր լինի, այս ինչպէ՞ս կաթողիկոսութիւն եւ
ինչպէ՞ս առաջնորդութիւն է։

Բ. Եւ երկրորդ անկարգութիւն այն է, որ
թէ յինչ երկիր որ Նուիրակ յուղարկեն՝ նա
կու ընտրեն՝ յոր տեղ որ չար եւ լիրբ, ա-
նզգամ, անամօթ եւ ամբարտաւան մի կայ,
որ ոչ յԱստուծոյ երկնչի, եւ ոչ ի մարդկա-
նէ ամաչէ, զայնպիսիքն կուառաքեն, որ
զարդարեալ երիվարօք, եւ պճնեալ հան-
դերձիւք, եւ կրկին պաշտօնէիւք գան, եւ
գոռոզաբար խրոխտան, եւ բազում ցոփու-
թեամբ եւ անկարգութեամբ եւ արբեցու-
թեամբ զաշխարհս վրդովեն, եւ յոլով խը-
ռովութիւն եւ աղմուկս յարուցանեն, զի կա-
թուղիկոսի եւ Նուիրակի շուրջ գալն, ոչ թէ
վասն արծաթի եւ կաշառի է, եւ կամ վասն
ագահութեան, այլ վասն Աստուծոյ եւ օրի-
նաց, զի հարցանեն եւ քննեն, եւ տեսանեն,
թէ յինչ տեղ օրինաց թուլութիւն եւ ան-
կարգութիւն կայ, զայն ուղղեն, զթիւրն ի
բաց. բառնան, եւ զճշմարիտ սահմանադրու-
թիւն օրինաց հաստատեն։ Այլ սոքա, որ
ինքեանք շեղեալ են ի սահմանադրութենէ օ-
րինաց, զո՞ր սահմանն պիտի հաստատեն. երբ
ինքեանք են թիւրեալ, զո՞ր թիւրն պիտի
ուղղեն, զի ինքեանք են մոլորեալ՝ զո՞րն պի-
տի դարձուցանեն, ինքեանք խաւար գոլով,
զո՞րն կարեն լուսաւորել։ Զի գրոց ամենեւին
անտեղեակ են՝ եւ օրինաց բնաւին անծանօթ,
եւ բոլորովիմբ ոչ ճանաչեն զհաւատս քրի-
ստոնէութեան՝ թէ զի՞նչ է։ Այլ փքացեալ մը-
տօք, հպարտութեամբ եւ լրբութեամբ, շըր-
ջել գոռոզաբար մանաւանդ թէ հեթանոսա-
կան սովորութեամբ, ըստ ախորժակաց իւր-
եանց անիրաւութեամբ դատել զոք, եւ ոչ

ըստ Աստուածային գրոց, զարդարն եւ զանմեղն դատապարտեն վասն ընչից, եւ զանիրաւն իրաւացուցանեն վասն կաշառոյ, եւ աղգապղծութեան հրաման տան վասն արծաթոյ. քակեն զօրէնս Աստուծոյ, եւ խըրամատեն զկանոնս սրբոցն, եւ զի ինքեանք տգէտ են օրինաց եւ գրոց, այլ գխտողացն ընդդիմանան եւ հակառակին։ Եւ զի դու որ սոցա մեծ վեհն ես, սոցին գործելոց չարեացն պարտական գտանիս, նա ոչ արժէ սոցա մարմնաւոր շահն զքո պարտական լինելդ, քանզի գիտեմք թէ սոքա ի՞նչ կուհասուցանեն ի Սուրբ Աթոռդ ի ձեռս վեհիդ, զի վասն ագահութեան իւրեանց շրջին, եւ ոչ վասն օգտի սուրբ տանդ, զի զինչ որ ժողովեն ի գինս այնպիսի երեւելի հանդերձի տան, որ ոչ վայելէ քրիստոնէի եւ ոչ իշխանի, թող թէ կարգաւորի, զի հեթանոսաբար պաճուճեն զինքեանս, եւ ոչ քրիստոնէաբար, նոյնպէս եւ պալարակապ երիվարօք շրջին իբրեւ զբռնաւորս եւ պճնին, եւ ի կերակուրս եւ յըմպելիս ծախեն զժողովեալն իւրեանց, յոլով կաշառս տան բըռնաւորաց, եւ բազում տուգանս այլազգաց վասն հակառակաէր բարուց իւրեանց, վասն որոյ Ազգս Հայոց տաղտկացեալ է ի գարշահոտութենէ վարուցն այսպիսեացս։

Գ. Եւ երրորդ անկարգութիւն քո այս է. զի զոր ինչ վարդապետ, որ զճշմարիտն խօսի, կամ վասն Աստուածային օրինացն վըրէժխնդրութեան զձեր օրինացն հակառակութիւն յանդիմանէ, ի վերայ նորա անփակ բերանով, անիրաւ լեզուաւ, յանդուգն դիմօք, լրբենի երեսօք, եւ անկիրթ մտօք, բանադրանաց գիր կուգրէք։ Այս է ասելն ձեր, թէ զճշմարիտն մի՛ խօսիք, որ մեր սը-

տութիւն ոչ յայտնեսցի, զօրէնս Աստուածային մի ուսուցանէք, որ անօրէնութիւն մեր ոչ յանդիմանեսցի, զպատուիրանս Աստուածային մի ծանուցանէք, որ մեր պատուիրանազանցութիւն ոչ երեւի, զատուցութիւն մի հրատարակէք, որ մեր խաբէութիւն ոչ հռչակեսցի, զբանս Աստուածեղէն գրոց մի քարոզէք, որ մեր գրոց հակառակութիւն ոչ ցուցանի, զիրաւունս մի յայտնէք, որ մեր անիրաւութիւն ոչ ծանուցանի, զլոյսն մի արծարծէք, զի մի խաւարային գործքն մեր խայտառակեսցին, ըստ այնըմ, թէ ամենայն որ զչար գործէ՝ ատէ զլոյսն, եւ ո՛չ գայ առ լոյսն, զի մի յանդիմանեսցին գործք նորա. զի ի վերայ վարդապետաց այսպէս յանդգնութեամբ մեծաբանելն յոյժ անմտութիւն է ձեզ, զի ասէ իմաստունն. Որ հանճարեղն իցէ զառաջնորդութիւն ստացի, եւ հանճարն, եւ իմաստութիւն, եւ գիտութիւն ի սուրբ գրոցն է պարգեւեալ ի Հոգւոյն Սրբոյ, նոյնպէս, եւ դատ առնելն, եւ քննելն իրաւամբ, հանճարեղինացն է եւ ոչ անհանճարիցն, եւ այս յայտ է, որ գրոց գիտութիւն, եւ դատաստան, եւ քննութիւն, պարտէ ի մէջ վարդապետաց գտանել, եւ ոչ առ ձեզ, այսպէս անհանճարքն զիա՞րդ կարեն զհանճարեղս. զքննօղս, եւ զդատաւորս օրինաց քննել եւ դատել. եւ անկիրթքն եւ անուսմունքն զիա՞րդ կարեն զներկրթօղսն եւ զուսումնականսն ուսուցանել, եւ կամ անվարժքն եւ համրալեզուքն զիա՞րդ կարեն վարժապետաց եւ ճարտարախօսից բանս ուսուցանել, կամ անբանքն զիա՞րդ կարեն բանականացն՝ մակացութիւնս յաւելուլ, եւ անիրաւքն եւ արհամարհօղքն արդարութեան զիա՞րդ կա-

րեն արդարութեամբ դատել եւ ուղիղ իրա-
ւունս առնել այլոց։ Զի ոչ թէ խաւարն զլոյ-
սըն մերժէ, այլ լոյսն զխաւարն, զի պատ-
ուիրանքն տեառն լոյս են, եւ լոյս տան ա-
չաց, եւ արհամարհողքն պատուիրանացն
տեառն խաւարեալ են միօք եւ հոգւով. Եւ
ձեր իմաստութիւն եւ իրաւունքն այս է՛ որ
զդասաստաց վարդապետքն՝ համարակ աշխար-
հականի կարգի էք դրել. եւ ո՛չ թէ աշխար-
հականի միայն, այլ... յանցաւորաց, զի բա-
նադրելն՝ օրինազանցիցն եւ յանցաւորա-
ցըն է, եւ դու զվարդապետն օրինազան-
ցից պէս՝ սուտ բանադրանօք լուծեալ ես ի
կարգէ, ո՞չ գիտես, զի ամենայն անիրաւ
եւ զուր բանադրանք սուտ է, եւ դառնայ
ի յասացողն իւր հանգչի. ըստ այնմ թէ, Յոր-
ժամ այսն ելանէ ի մարդոյ շրջի ընդ անջըր-
դին տեղիսն, խնդրէ հանգիստ, եւ իբրեւ
ոչ գտանէ, ասէ, դարձայց անդէն ի տուն
իմ ուստի ելի։ Եւ որպէս սուտ թղթերովն
ձեր, զանմեղ եւ զմիամիտ աշխարհական ժո-
ղովուրդքն զարհուրեցուցանէք՝ սակս կա-
շառի եւ արծաթոյ, սոյնպէս եւ զվարդա-
պետս եւ զքահանայս, կամիք ահացուցանել
սուտ եւ անիրաւ եւ խաբեբայ բանիւ եւ գոր-
ծով. եւ զայս ի միտ չէք ածել։ թէ այսպիսի
անպատեհ անէծս ո՞վ պիտի ընդունի, թէ ա-
սէք, թէ դուք չէք ընդուներ. Նա Աստ-
ուած ի վեր կուընդունի, Նա մեք զայս ա-
սեմք, թէ Աստուած արդար է, եւ ոչ անի-
րաւ, եւ վասն անիրաւ մարդոյ բանին, զիւր
արդարութիւնն յանիրաւութիւն ոչ փոխէ,
եւ անիրաւաց բանիւ զմարդ ոչ դատապար-
տէ։ Եւ թէ ասէք, թէ դուք ոչ ընդունէք
զմեր գիրն, սակայն վարդապետքն պիտի
ընդունին. ահա այս եւս յայտնի է, զի վար-

դապետքն ոչ են անտեղեակ ի գրոց իբրեւ զձեզ, զի գիտեն յԱստուածային գրոց եւ յօրինացն, թէ նորա անէծքն ոչ է ընդունելի, զի նորա անիծիւք՝ անիծեալն ոչ անիծանի. ըստ այնմ՝ Թռչունն ի բունոյ իւրմէ թռուցեալ՝ եւ դարձեալ ի բոյնն իւր դադարի. եւ դուք զայս կու մտածէք, թէ վարդապետքն, որ զմեր գիրն ոչ ընդունին, նա անուանքն մէջ ի աշխարհի բանադրած թող լինի, այն մեզ բաւական է. ընդդէմ այսմ զայս ասեմք, թէ ահա վարդապետքն որք ընդ ամենայն տեղիս են յիւրաքանչիւր Աթոռս՝ ի վանս՝ եւ ի գաւառս, եւ ոչ են ի միում տեղւոջ եւ կամ ի թագստեան, եւ բերանք նոցա ոչ են կապեալ, եւ կամ լեզուքն համրացեալ եւ պապանձեալ, այլ վստահ եւ համարձակ հրապարակեն ի մէջ ատենի զձեր անմահութիւն ի լո՛ւր ամենայն ժողովրդեանն, եւ ամենայն ոք որ իմանայ զձեր անիրաւութիւն եւ անկարգութիւն, զիա՞րդ ընդունող լինին անպատշաճ եւ անիրաւ բանից ձերոց։ Եւ արդ՝ այսպիսի անուղղայ բանիցս՝ ձեզ շահ եւ օգուտ մի ոչ լինի, բայց թէ անուան եւ կարգի թեթեւութիւն, որ ամենայն յոռի եւ անպիտան ոք՝ զձեզ ի բերան եւ ի լեզու առեալ բամբասէ, նաեւ զվարդապետաց բերանն եւս բանայք ի վերայ ձեր, զի մեք ոչ զայնպիսի շաղակրատանաց անիրաւ բանադրանքն կու ընդունիմք, եւ ոչ զնոր առաջնորդն՝ եւ նուիրակն։

Դ. Եւ չորրորդ անկարգութիւն քո այս է, որ քան զամենայն չարագոյն երեւի, զի զեկեղեցեաց հիմն ի վեր տապալեցեր, քանզի վասն ագահութեան քո, զհիմն եկեղեցւոյն փորելով հաներ զնշխարս սրբոց Հռիփսիմ-

եանցն, որք հաստատուն սիւնք էին ամենայն հաւատացեալ քրիստոնէից, եւ պարծանք մեծի սրբոյ Աթոռոյդ, եւ մանաւանդ թէ մեր Հայոց ազգիս. եւ դու զմյնպիսի Աստուածային պատուական գանձն՝ հանեալ վաճառեցեր այլազգաց. ո՞չ ապաքէն Քրիստոսի զօրութիւնն եւ շնորհն միաւորեալ եւ հանգուցեալ է յոսկերս սրբոցն. ըստ այնմ՝ թէ ահաւասիկ ես ընդ ձեզ եմ զամենայն աւուրս մինչեւ ի կատարած աշխարհի։ Զի ով ոք որ զսրբոց ոսկերքն պատուէ զՔրիստոս կու պատուէ, եւ ով ոք որ անարգէ, զՔրիստոս կու անարգէ, եւ ով ոք որ վաճառէ, նա զՔրիստոս կու վաճառէ. եւ դու զայն սրբոց նշխարսն վաճառելով՝ զՔրիստոս վաճառեցեր, եւ ով ոք որ զՔրիստոս վաճառէ, նա ոչ ունի մասն ի Քրիստոսէ, զի այդ ոչ է գործ կաթողիկոսի, այլ Յուդայի, որ զՔրիստոս արծաթոյ վաճառեաց։ Զի այսպիսի չարիքս քո եղեւ պատճառ, որ զաջն սուրբ Լուսաւորչին հաներ ի սուրբ Աթոռոյդ եւ ի գերութիւն մատնեցեր յօտար աշխարհ, զայն աջն որ պարծանք էր Հայաստանեայցս, եւ պահապան տանս Թորգոմայ, տարագիր արարեր ի մէջ այլասեռից, եւ դեռեւս կու մեծարանես ի վերայ մեր թէ ես կաթողիկոս եմ։ Առանց այն սուրբ Աջոյն՝ քեզ ինչ կասեն, եւ կամ թէ դու ո՞վ ես, եւ այժմ մարդ կու հրաւիրես, թէ մեռոն կու օրհնեմ. առանց այն սուրբ Աջին՝ դու ի՞նչպէս մեռոն կու օրհնես, զի ի մեր Հայոցս ազգի մէջն՝ աւանդութիւն է եւ սահման յառաջնոց սրբոց հարցն՝ որ Լուսաւորչի սուրբ Աջովն՝ պիտի օրհնուի սուրբ մեռոնն. զամէն կարգ եւ սահման դու պիտի՞ որ խանգարես. թողումք զյայտ-

նապէս հոգեւոր պտունկութիւնն ձեր, որ ի մէկ Աթոռի վերայ երեք կաթողիկոս էք կարգեալ, եւ ոչ թէ մինդ կացեալ եւ այլքդ դադարեալ, այլ ամէն մէկդ՝ ի յիւր գնացեալ երկիրն ինքնագլուխ կաթողիկոսութիւն առնէք, եւ ամենեւին ոչ Աստուծոյ երկնչիք եւ ոչ ի մարդկանէ ամաչէք. զի թէ ասես՝ թէ ով է՛ յառաջ եղեալ, նա է կաթողիկոս, նա ահա առաջինն Դաւիթ կաթողիկոսն է. եւ թէ ասես նոքա հրաժարեալք են, ահա եւ այն հրաժարելոցն մինն դու ես։

Ե. Եւ հինգերորդ անկարգութիւն ձեր այս է, որ յանգգնաբար վստահացար եւ ձեռն արկեր ի Մեր սուրբ հաւատս, զի կամիս զմեր ուղղափառ հաւատս խախտել եւ տապալել, եւ զմեզ ի հերձուածողութիւն եւ յուրացութիւն ձգել. փոանդաց հետն միաբանելով եւ ձեռագիր տալով՝ զՔաղկեդոնի ժողովն ընդունելով, եւ ի Քրիստոս երկու բնութիւն ասելով, կամիս զմեզ ի ներքոյ այն անիծիցն մուծանել՝ զոր ի վերայ Քաղկեդոնականացն է. զի զայն Գիշու որդի չ՚Զաքարայն, որ Վանայ դօլուաթաւորքն՝ զինքն ի Վարագայ աքսորեալ հալածեցին, ոչ թէ այն դօլուաթաւորքն անիրաւութիւն արարին դմա, այլ յիրաւի. զի տեսին զնորա թերահաւատութիւնն եւ զչար գործքն, եւ արժանի չհամարեցան այնպիսի Աթոռոյն. այլ ի վանիցն. եւ յերկրէն եւս հալածեցին, եւ զարժանաժառանգն այնմ Աթոռոյն զՄարտիրոս վարդապետն նստուցին՝ որ առաքինութեամբ եւ բարի վարուք հռչակեալ է։ Եւ զայնպիսի արտաքսեալն որ վասն չար գործոցն իւրոց՝ դու զնա ընդունեցեր, եւ արժանի համարեցար զնա ընդհանրական մեծի սուրբ Աթոռոյդ, քեզ նման, քեզ ա–

թոռակալ եւ փոխանորդ կարգեցեր. Նա որ զիւր տունն եւ զաթոռն Վարագ աւերեաց, դու զնա սուրբ Աթոռոյն Էջմիածնայ չինօղ համարեցար։ Այն գօլուաթաւորքն՝ աշխարհական գոլով իմացան զնորա չար գործքն, տաղտկացեալ զըզուեցան ի նմանէ, եւ աքսորեալ արտաքսեցին ի Վարագայ, եւ դու կաթողիկոս գոլով ոչ իմացար. զի նոցա դառն երեւեցաւ, վասն այն ոչ ընդունեցին. իսկ քեզ քաղցր թուեցաւ, վասն այն սիրով ընդունեցեր. Նոյնպէս եւ ամենայն չարքն եւ հերձուածողքն՝ հաճելի եւ սիրելի են քեզ, եւ ամենայն պարկեշտքն եւ ուղղափառքն՝ ատելի եւ թշնամիք են քեզ. Եւ ոչ թէ միայն ընդունեցեր զնա, այլ քեզ փոխանորդ կացուցեր եւ նուիրակ կարգեցեր եւ առաքեցեր, զի ուր եւ գնաց աղմկով եւ խռովութեամբ ելից զերկիրն. մանաւանդ՝ քան զամենայն մեծ չարիքն այս են, որ զքո ձեռագիրն ետուր Փափուն, թէ ես Մելքիսէթ կաթողիկոս Հայոց՝ իմ ազգիս վարդապետօք՝ եպիսկոպոսօք, եւ համայն ժողովրդովք հնազանդիմք Հռոմայ եկեղեցւոյն, եւ ընդունիմք զժողովն Քաղկեդոնի, եւ զտումարն Լեւոնի, եւ նզովեմք զԴիոսկորոս եւ համախոհք նորա, եւ ասեմք ի Քրիստոս երկու բնութիւն եւ երկու կամք. եւ այս ձեռագրիս օրինակն Փափն գրել է պասմայ գրով. եւ յուղարկել է ի Լեհ. Նոյնպէս եւ յամենայն տեղիս. Թէ Ազգն Հայոց ի մեր հաւատն են դարձեր. այլ եւ ի Վանատիկ եւ յայլ բազում տեղիս գիր է գրեր եւ յղր՛եր. եւ այս գրոյս մէկն ի Համիթ է եկեր. եւ զնորա մէկ օրինակն Աւետիս կաթուղիկոսն է տարեր ի հետն, եւ զմի օրինակն Համթեցիքս մեզ էին յղրկել ասելով՝ թէ տեսէք

տեսչէք զմեր կաթողիկոսիս զխայտառա-
կութիւնն· զայսպիսի հերձուածողն՝ դուք
ի՞նչպէս կաթուղիկոս կուընդունիք· եւ զայս
եկեալ թուղթս մեք ամենեքեան ականատես
եղեալ ընթերցաք· այս ի՞նչ բան է քո ա-
րած բանն· զի կամիս երկրորդ Նզր լինել,
եղերիչ եւ խանգարիչ Հայոց Ազգիս· զի թէ
իբրեւ զքաջ հովիւ հոգացօղ եւ խնամօղ
չես· վասն է՞ր որպէս զվարձկան եւ իբրեւ
զչար գազան պատառող լինիս բանաւոր
հօտին Քրիստոսի· զի՞նչ կուզես այս ողոր-
մելի եւ տառապեալ ազգէս Հայոց· է՞ր չես
թողուր զիւրեանս յիւրեանց աղքատութեա-
նըն· զի թէպէտ որ Ազգս Հայոց մարմնով
ծառայ են եւ աղքատ· այլ քրիստոնէական
ուղղափառ հաւատովս ազատ են· հոգւով
փարթամ· եւ հարուստ օրհնօք եւ պատուի-
րանօք· ըստ այնմ թէ Ցանկալի է նա քան
զոսկի եւ քան զակունս պատուականս· եւ
դու կամիս՝ որ աւազակօրէն կողոպտես եւ
մերկացուցանես յօրհնաց շնորհացն եւ յուղ-
ղափառ սուրբ հաւատոյս մերոյ· զի թէպէտ
մարմնով տրտում եւ ի չարչարանս եմք ի
յայսմ աշխարհի՝ առաւել քան զայլ ազգս·
բայց հոգւով ուրախ եմք· որ ունիմք ուղղա-
փառ հաւատ քան զայլ ազգս աղօթիւք բազ-
մաչարչար Նահատակին, հաւատոյ հօրն մե-
րոյ Սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին: Եւ դու
կամիս· որ զՍուրբ Լուսաւորչի ազգիս ուղ-
ղափառ սուրբ հաւատս զոր ընկալաք ի նը-
մանէ, զնորին հիմն քակել· ոչ այդպէս է
որպէս կարծես· զի մեք ամենեքեան հաս-
տատուն կեամք ի վերայ ուղղափառ սուրբ
հաւատոյս մերոյ· եւ նզովեմք· եւ անիծա-
նեմք զհաւանօղսն Քաղկեդոնի սուտ ժողո-
վոյն· եւ զմիաբանօղսն ընդ Ֆռանկացն· թէ

կաթուղիկոս է՝ թէ վարդապետ. թէ եպիս-
կոպոս. թէ քահանայ. թէ իշխան եւ թէ
ռամիկ աշխարհական. զի կաթուղիկոսն եւ
առաջնորդն կարգեալ են վասն հաստատու-
թեան հաւատոյ, եւ կարգաց եւ օրինաց
պահպանութեան. եւ ոչ թէ վասն քակելոյ
զօրէնս եւ խախտելոյ զհաւատս. զի մեք ի
ձէնջ օրինաց հաստատութիւն եւ կամ թիւ-
րելոյն ուղղութիւն ոչ տեսաք. այլ մանա-
ւանդ թէ քակել եւ խանգարել. վասնորոյ
մեք այնպիսի հայրապետ, եւ եպիսկոպոս, ա-
ռաջնորդ, եւ նուիրակ չեմք ընդունիր։ Եւ թէ
կամիս որ ընդունիցիմք զքեզ, եւ հնազան-
դիմք հրամանի քո. զայն առաջին անկար-
գութիւնսն զորս գրեցաք, զայն չար սովո-
րութիւնսն բարձ ի քէն. եւ ըստ աստուա-
ծային օրինացն եւ կանոնաց շաւղացն գնա.
մին երկրի՝ եւ աթոռի՝ որքան առաջնորդ
կենդանի է, այլ եպիսկոպոս մի օրհներ եւ
առաքեր ի վերայ նորա. եւ թէ նա վախճա-
նի՝ նա այն երկրի գօլուաթաւորաց վկայա-
կան գրովն՝ ընտրեա զոմն արժանաւոր. որ
կատարեալ է ուսմամբ, հաւատովն ուղղա-
փառ, երկիւղած յԱստուծոյ եւ օրինապահ.
եւ ոչ թուլամորթ եւ կամ հերձուածօղ. զնա
օրհնեա եպիսկոպոս. եւ առաքեա նոցա ա-
ռաջնորդ. եւ պատուիրեա նմա, զի զգու-
շութեամբ հովուեսցէ զնոսա մինչեւ ի մահն
իւր։ Նաեւ քո առաքեալ նուիրակացն եւս
պատուէր տուր. մի յանդգնաբար ի զուր
զոք բանադրել, կարգաւոր կամ աշխարհա-
կան. զի թէպէտ լինի որ վարդապետ ոք
կամ քահանայ եւ իշխան, որ զմեր նախնի
հարցն աւանդութիւնն եւ զկանոնքն թիւ-
րէ,. եւ զուղղափառ հաւատս այլայլէ, եւ
նոր ինչ հերձուածս կամիցի մուծանել յեկե-

դեցի Աստուծոյ, պարտ է զի այլ ճշմարիտ
վարդապետօք քննել զայնպիսին. եւ ոչ անի-
րաւութեամբ. այլ արդար դատաստանաւ
զստոյգն իմանալ. եւ ապա ըստ յանցաւո-
րութեան արժանւոյն պատժել եւ դատա-
պարտել ըստ չափոյն. եւ որոշել յեկեղեց-
ւոյ մինչ որ զղջացեալ գայցէ յուղղութիւն.
եւ ոչ անխիղճ մտօք զանց առնել, այլ ջանալ
ուղղել եւ արձակել. զի մի ի նոյն կարծե-
ցին կենաքն եւ երկոքին միապէս դատապար-
տին: Եւ դարձեալ վասն Սրբոց Նշխարացն՝
եւ Լուսաւորչի սուրբ աջոյն. ասեմք թէ որ-
պէս որ հաներ՝ ջանամ եւ հնարեմ, որ վե-
րստին բերեալ հանգուսցես ի սուրբ Աթո-
ռըդ՝ յիւրաքանչիւր տեղիսն. զի մեք լսելով
ուրախանամք՝ հոգւով եւ գամք յուխտ եւ
երկրպագութիւն սուրբ տեղեացն. եւ դու
եւս անդատապարտ լինիս՝ եւ ազատ ի մե-
ղադրանաց: Այլ եւ վասն Ֆռանկաց միա-
բանութեան. զի թէ ստոյգ է որ դու չես
միաբաներ. Նա Փափուն գիր մի գրէ ի քե-
զանէ եւ յայլ ամենայն վարդապետաց. որ
քո մօհրն եւ վարդապետացն եւս ի վերայ
լինի. եւ այն Զաքարիային եւս չարաչար
բանադրանք մի գրէ, եւ կնքէք ամենայն վար-
դապետքդ. եւ դիր ի մէջ Փափոյ թղթին՝
եւ յղարկէ. թէ ոմն Զաքարիայ անուն վար-
դապետ՝ որ ի մեզանէ նուիրակ եկն յայդ
կողմունքդ, եւ առանց մեր կամաց եւ գի-
տութեան իմ մօհրովս սուտ ձեռագիր է
տուեալ ձեզ, եւ իմ անունս է հանեալ որ-
պէս թէ ես Մելքիսէթ կաթուղիկոս իմ ազ-
գաւս Հայոց ի հետ Ֆռանկին միաբաներ եմ
եւ զՔաղկեդոնի ժողովն կընդունիմ. Նա սուտ
է. ահա մեք զնա չարաչար պատժեցաք եւ
որոշեցաք յեկեղեցւոյ:

Նաեւ այլ յամենայն քաղաքս. որիշ որիշ
գիր գրէ ի վերայ առաջնորդաց եւ իշխանաց.
թէ ահա՛ ես զայն զԶաքարիայն բանադրեցի.
թէ ո՛ւր եւ հանդիպեսցի՝ մի՛ ընդունէք, այլ
հալածեցէք որպէս զհերձուածող. եւ համա-
րեցէք զնա որպէս զպիղծն Արիոս եւ Նես-
տոր. թէ զայս առնես՝ կուընդունիմք զքեզ
որպէս զուղղափառ կաթողիկոս. եւ թէ ոչ,
դու գիտես»։

ԵՐԶՆԿԱՑ

Ս. ՍԱՐԳԻՍ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Ս. Մասունք և Յիշատակարանք.

1. Ս. Նշան կենաց Փայտ։ Խաչին վրայ
գրուած է, «Եղաւ ի սմա փայտն կենաց,
որ զՔրիստոս պտղաբերեաց վասն կենաց աշ-
խարհի. դարձեալ եւ յայտնի է ի Սոկրատ
գրոց պատմութենէ որ Ս. Լուսաւորիչ տա-
րաւ ի Տարօն զսուրբ նշխարք մեծի Մկրտ-
չին... եւ եդ անդ... եւ մասն ինչ ընկա-
լաւ ի վայելումն անձին իւրոյ եւ երբ իջա-
ւան Եկեղեաց ի Գիւղն Խախ, շինեաց զե-
կեղեցի եւ եդ անդ։ Ի թվ. Չ.Ի.Ա... ի ժա-
մանակն արքեպիսկոպոսին տեառն Սարգսի
նախնոյն իմոյ յայտնեցաւ ի ձեռն միայնա-
կեցի միոյ, եւ եդեալ էր ի տուփ ոսկի, եւ
այն ի յարծաթի, եւ եդեալ ի մարմար, եւ
էր գրեալ անուն սրբոյն, եւ բազում փրկու-
թիւն եղեւ ի յայտնել. Նաեւ ես մեղուցեալ
արքեպիսկոպոս Տ. Ներսէս շինեցի զսա, եւ
զլուսատու նշխարքս եդի ի սմա, բարեխօս
առ Քրիստոս Աստուած ի թողութիւն յան-
ցանաց իմոց եւ ի զարդ Ս. ուխտին Տիրա-
շինին Առաքելական աթոռոյն։ Թվ. Չ.Խ.։

1 Խաչ եւս ։ «Ս․ Նշանս մասն է Նախավկային ճկութն է ու Թումա առաքելոյն մասն է ։ Որ է ձեռագործ Իգնատիոսի»։

1 Տապանակ կամ գմբէթաւոր տուփ, բիւրեղեայ, արծաթապատ․ յորում է «Սրբուն Զաքարեայ»։

1 Ճկոյթ մատն՝ արծաթապատ․ «Ի Տէր Ներսիսի Նշխարացն է»։

1 Բազուկ եւ աջ Ս․ Ներսիսի Պարթեւի, արծաթապատ․ «Զարդարեցաւ շնորհաբաշխ բազուկ աջոյ սրբոյն Ներսիսի, հրամանաւ արքեպիսկոպոսին տեառն Սարգսի եւ Պր․ Յոհաննիսի, Ամալ միշտ ի փառաւորդ տաճարին Աստուծոյ, Ս․ Փրկիչն, ի վայելումն Աստուածապարգեւ զաւակացն իւրեանց Ներսիսի եւ Գրիգորիսի ։ Կատարեցաւ ի թվականին Ջ․Ի․Բ․»։

1 Խաչ եւս, շղթայով, կուրծքէ կախելու, ոսկիէ, ականակուռ ։ «Օրհնեալ է փայտ սուրբ․ Յիսուս յորժամ խաչիւ ծագիս լոյս փառաց քոց, ողորմութիւն քո տեսցէ զծառայ քո ՅՈՀ, զորդի տեառն Սարիկայ ։ Թվ․ Ջ․Ժ․Թ․»։

1 Խաչ եւս ։ «Յիշատակ է Ս․ Խաչս Թադէոս Աբեղին, որ է մասն Ս․ Առաքելոյն Բարթուղիմէոսի»։

1 Խաչ եւս ։ «Ի Խաչափայտէն է, ու ի տապանակէն, Ս․ Թորոսի մասն է, Ս․ Ստեփանոս Նախավկայի ակռան է, Ս․ Գրիգոր Լուսաւորչին մասն է, Ս․ Կոզմայի ու Դամիանոսի բժշկապետաց մասն է»։

1 Խաչ եւս․ բիւրեղեայ, երկու թիզ երկայն, եւ մէկ թիզ ու չորս մատն լայն, քառամթեւ ։ Աւանդաբար կ'ըսուէր թէ «Տրդատայ դրօշակն էր, կամ դրօշակին հետ հանդիսաւորութեանց օրերը կը բարձրացնէին զայն»։

կային բազում անծանօթ մասունք եւ խաչք եւս եւ ձեռագիրք ի Ս. Սարգիս եկեղեցին, ինչպէս եւ ի միւս եկեղեցիս, այլ ես չժամանեցի տեսանալու եւ գրելու, բացի հետեւեալներէն ։

1 Աւետարան. Գօչօշ անուանեալ ։

«...Եղեւ գրաւ գրութեան սորա ի Թուաբերութեան Աբէթեան գրոհի, Ջ.Հ.Դ. եւ ի գալստեան կենարարին մերոյ ՌՅԺԶ (1316)։ Իսկ յելանելոյն Նախնի մարդոյն յանուշակ վայրէն Ց.Ջ.Լ.Ը...»։

«...Գրեցաւ տառս Աստուածային...աւետարանս... ի վանս կոչեցեալ Ս. Կիրակոսի եւ մաւր նորին Ցուղիդայ։ Ի Հայրապետութեան տեառն Լեւոնի... Աղաչեմ խնամով եւ զգուշութեամբ պահել, եւ զստացողք սորա զՄխիթար քահանայ եւ զորդի սորին զՍիմէոն քահանայ, եւ զհարազատ եղբարքս զՑովհաննէս եւ զԳրիգորիս եւ զՏաւնիկն, այլ եւ զդեռաբողբոջ մանկունս սոցա զԱհարոն դալիր եւ զՄովսէս, եւ զազգայինսն մեր զամենայնսն որ այժմս կան, եւ զգնացեալսն առ Քրիստոս՝ յիշել... եւ զերջանիկ վարդապետն մեր զԲարսեղ, որ զյիշատակարանս չինեաց... Նաեւ զեղկելի ոգիս զհետնեալս զՆերս" գրագիրս, որ բազում աշխատանաւք եւ ջանիւք գրեցի զսա ի սոյգ եւ յընտիր աւրինակէ որ ի Կիլիկիա յերկիրն, Արքայեղբայր անուն կոչեցեալ Ցոհաննէս եպիսկոպոս, որ իւրովք ձեռաւքն էր գրեալ լաւ եւ ընտիր աւրինակէ...»։

1 Աստուածաշունչ. Երեքիջեան, բոլորագիր, պատկերազարդ, ոսկէնկար, մագաղաթ ։

«Արքայ երկնաւոր, պատրաստեա ստացողի Ս. գրոցս Պր. Սմբատայ որդւոյ Պր. Լեւոն Գունդուստապլի Հայոց զքո երկնից զարքայութիւնդ, եւ ծնողաց իւրոց եւ ամենայն զարմից նորա, ընդ նոսին... եւ Յուսէփ սուտ գրչիս...: Անմեղադիր լերուք խոշորութեանս, զի ապակի աչաւք գրէի. ... Զվերջին ստացող Աստուածաշնչիս զԿարապետ վարդապետն, եւ զհայրն զՄկրտիչ քահանայն եւ զմայրն զՆշխսաբեթ, եւ զքոյրն զՄարթա, եւ զամենայն ազգատոհմսն, եւ զՅակոբ վարդապետն իւր... եւ զաշակերտսն զՅովանէս եւ զՅակոբ եւ զՍիմէւոն եւ զՄարտիրոս, եւ զՍիմէւոն հայրապետն, եւ զամենայն միաբանք Ս. ուխտիս Ապահունիք կոչեցեալ: ԶՍարգիս եւ զԹորոս, զՍողոմոն, զՅովհաննէս, զՊետրոս եւ զմիւս Յովհաննէս սուրբ քահանայն, եւ զԳրիգոր տնաւեսն յիշեսջիք ի Քրիստոս...: Եղեւ գրաւ բանիս ի Թվ. Հայոց Գ.Ղ.Ը...»:

Ս. ԿԻՐԱԿՈՍ ՎԱՆՔ

1 Յայսմաւուրք.

«...Յիշեցէք զՆերսէս կրաւնաւորն... եւ զերջանիկ վարդապետն զքաղցրաձայն փիլիսոփայն զՅոհ. խարազնազգեաց ճգնաւորն զառաջնորդն վանուցս Ս. Կիրակոսին, որ կամակից եւ պատճառ եղեւ գրոցս գրելոյ, եւ զՅովհ. աբեղայն զեղբաւրորդին իւր, եւ զայլ ամենայն աբեղայքն եւ զմիաբանքն վանուցս: Գրեցաւ սա ի Պ. Ղ. Ե. ամի թուականութեան Աբեթականի. ի դառն եւ յանբարի ժամանակիս»...:

«Իսկ եկեղեցպան եւ աբեղայքդ Ս. Կիրակոսի վանուցդ, խնամ տարէք գրոցս. ի

ժամանակի փախստեան կամ խռովութեան զգիրք ի քաղաքն տարէք եւ պահեցէք · եւ ի ժամանակի խաղաղութեան վանքն տարէք եւ ընթերցիք , եւ մի՛ աղխեալ եւ փակեալ պահէք , զի ԳԻՐՔ ՓԱԿՍԱԼ՝ ԿՈՒՌՔ ԵՆ · · · » ։

— Ի լուսանցն գրեալ · — « Ո՛վ եղբարք , անմեղադիր լերուք խոշոր եւ սղալանաց գըրոյս · մի՝ անարհեստ էի ի գործ իրիս · եւ մին՝ զի · ի խաւարի էաք եւ ի տրտմութեան · զի զամենայն գեղորայս Երզնկայ եւ զվանորայսն եւ զմխաքանքն այրեցին հրով , այլ եւ զմաստակ եւ զայգիքն եւ զամենայն ինչ՝ զոր կերան եւ առին , եւ զոր առ ոտն կոխեցին եւ մեք տարակուսեալ էաք · · · » ։

Բուռական մանրամասնութեամբ կը պատմէ յիշատակարանս Շեխ Հասան քուրդի մը վնասակար խորհուրդներ · արարքներ ընդդէմ քրիստոնէից Երզնկայոյ եւ Կամախու , եւ թէ ի՞նչպէս հրաման ըրած է որ համայն քրիստոնեայք կապոյտ կտաւ կապեն իրենց գըլուխները ։ Կը պատմէ Շեխ Հասանի որդւոյն իր հօր տեղը պարոն կարգուիլ ի կենդանութեան հօրն , բնակիչ քրիստոնեայք կը փախչին երկրէն , եւ վանօրայք կ'ամայանան ։ Ապա , թէ՝ Մահմուտ բէկն եղբայր Շեխ Հասանին՝ կը տիրէ գաւառին · եւ կ'սպաննէ զեղբայրն ։ « Գայլն , կ'ըսէ · վրէժխնդիր եղեւ գառանց » ։

Ո՛րքան տարբերութիւն ժամանակի եւ վիճակի , երբ հայաբնակ գաւառները Օսմ. բարեխնամ կայսրութեան հովանաւորութեանը ներքեւ անցան Աստուածային տնօրէնութեամբ · եւ ազգն ու իր եկեղեցին օրէ օր սկսան ոգի առնուլ եւ պայծառանալ ։

Դ Աւետարան.

«... Եղեւ աւարտումն Ս. Աւետարանիս ի Թվս. Հայկազն տումարիս Չ. Լ. Ը. յԱստուածազարդ հայրապետութեան տեառն Կոստանդեայ Հայոց կաթուղիկոսի, եւ ի Քըրիստոսապսակ թագաւորութեանն Հեթմոյ, եւ յարժանապատիւ եպիսկոպոսութեան սըրբասէր եւ Աստուածամեծար արք եպիսկոպոսիս մերոյ Տէր Ներսէսի. բայց գրեցաւ Աւետարանս ի գաւառիս Եկեղեաց ի մայրաքաղաքին Երզնկայ, ձեռամբ... գրչի Գէորգի... քահանայի. Նաեւ տեղի հանգստեան մերոյ՝ յորում գրեցաք, է դուռն Սեւաստու, ընդ հովանեաւ Ս. Աստուածածնի, մաւր բանին Աստուծոյ. եւ ստացայ զսա ինձ ի մխիթարութիւն կենաց եւ ելից յաշխարհէ յիշատակ ինձ եւ ծնողաց իմոց...»։

—Այլ յիշատակարան. «... ի Թվս. Հայկազ. տումարիս Չ. Խ. Է. Ես նուաստ ծառայս Աստուծոյ Հաղիս ստացայ զՍուրբ Աւետարանս յիմ հալալ ընչից եւ եդի ուխտ ի Ս. Կիրակոս. որ կենայ ի վանքն ինձ յիշատակ եւ ծնողաց իմոց հաւր իմոյ Հայրապետին, եւ մաւրն իմոյ Թամազիզին...։ Ես առաջնորդ Ս. ուխտիս Ստեփաննոս կրաւնաւորս սահմանեցի որ ամէն տարի Համբարձման աւրն պատարագ մի Հաղիային լինի անպատճառ, ու գիրքս ոխվ կենայ ի վանքըս. եւ մի (ոք) իշխեսցէ զսա ծախել. գըրաւ դնել. կամ աւժտել, այլ կացցէ սա ի Ս. ուխտս յիշատակ աստուածասէր տիկնոջըն Հաղիային եւ ծնողաց իւրոց... աղաչեմ... յիշել զգծողս Վարդան, որ յետին յիշատակն գրեցի»։

Ս. ՅԱԿՈԲ ՎԱՆՔ ԿԱՑԻՓՈՍԻ

Դ Մաշտոց.

«Աւարտեցաւ Ս. տունս, որ այժմ Մաշտոց կոչի Բոլոր. ի յամի Ռ. Ժ. Է. ընդ հովանեաւ Ս. Աստուածածնի տաճարին եւ Ս. Սարգսին եւ Ս. Փրկչին. ի գաւառն ի Մէլտինի. ի գիւղն ի Համուսի, ի յերիցութեան Գրիգորի Տէր Թորոսեան, եւ ի կաթողիկոսութեան Տէր Խաչատուրին, եւ յեպիսկոպոսութեան Տէր Գրիգորին, եւ ի թագաւորութեան Սէլումին.... Ով եղբարք, որ սիրով կարդայք եւ կարդալ տայք, նա զվարձըս ի Քրիստոսէ առնուք, եւ զգրողս շնորհըն եւ օրհնութիւն. եւ որ հակառակի եւ ոչ կամենայ որ կարդան. նա մասն եւ շնորհըս ոչ առնու ի յայս... գրողս... յիշեցէք զԳրիգոր գծողս եւ հայրն մղդսի Փալատն. եւ որդիք զԹորոս երէցն եւ Մարտիրոս սարկաւագն. եւ Յոհաննէս սարկաւագն. եւ երիցակին զՆըրանուհին...»: Յիշատակ է բոլոր Հայր Մաշտոցս Թամուրին, եւ հաւրն Ադէժմին, եւ մաւրն Մղդարին, եւ եղբաւրն Կիրակոսին, Պետրոսին, Մարտիրոսին, Ալթունին, Այդամուրին, Յակոբին, եւ Ջոջ պապուն Պողոսին եւ քրոջն Մարթային, եւ կնոջն Պաղդադին, հարսին Շահաստանին. (որք) գնեցին իւրեանց հալալ վաստակոց յիշատակ ի գիւղն ի Աղջախալան ի դուռն Աստուածածնին եւ ի Ս. Սարգսին. Թվ. Ռ.Ի.Ա.»:

ԿԱՄԱԽ

Ս. ԹԱԴԷՈՍ ԱՌԱՔԵԼՈՅ ՎԱՆՔ (*)

Ա. Մասունք և ձեռագիրք.

1 Աջ. Ս. Թադէոս Առաքելոյն, արծաթապատ։

1 Ծնօտ Ս. Թադէոս Առաքելոյն, արծաթապատ։

1 Աջ. Ս. Լուսաւորչին, արծաթապատ։

1 Աջ. Ս. Արիստակիսի, եւ մատն, արծաթապատ։

1 Դեղթափ անուանեալ քար. քանդակարուեստ. (տես յերես 57)։

1 Աստուածաշունչ. ընտիր, բոլորագիր, մագաղաթ։— Ի վերջն հին կտակարանին գրեալ «... Արդ ես տրուպս եւ եղկելի. Յոհաննէս անուն իմ յորջորջի. որ ձեւ ունիմ քահանայի. եւ ի բարեաց եմ խիստ հեռի, կենաց հացին փափաք ունի, որ է բան տեառն իմ Յիսուսի, յոյժ բաղձանաւք զսա գրել տուի, ի գիւղաքաղաքն որ Կրակայ կոչի. ընդ հովանեաւ Ս. Գրիգորի. ձեռամբ Կոստանդին քահանայի. .Զ. Հայոց Թուի. Կ. եւ Զ. անցեալ ամի. Ի հայրապետութեան տեառն Կոստանդի. Հայոց մեծաց հեղինակի. ի Թագաւորութեան Հայոց Աւշնի, բարեպաշտի եւ յոյժ հեզի. Արդ ես Նուաստ յամենայնի. ծնունդ մալեալ ժամանակի... հայցեմ արէք զիս արժանի յարտասուելոյն ժամանակի. ձեզ լսէ տէրն բարի, Թողցէ զյանցանս իմոյ պարտի. Նաեւ իմոցն ամենայնի. փոխեալքն. որ

(*) Թադէոս առաքելոյ վանքն կը կոչուի նաեւ Ս. Աւագ վանք եւ Ս. Լուսաւորչի Անապատ։

կան եւ որ լինի· եւ հայրն իմ Սիրունի, եղբայր իմոյ Առաքելի· եւ Կիրայի ճգնաւորի մայր ըստ մարմնոյ մեր պանծալի· Եղբայրկանն իմ Յոհաննէսի, եւ Մարուգէ կըրաւնաւորի· եւ Յոհաննէս քահանայի, ըզ զաւրինակն շնորհողի... բարեմիտ քեռն իմոյ հեզլի եւ որդեկաց իւր ըստ կարգի, Վասլի, եւ Յոհաննիսի, Սիմէոնի եւ Առաքելի, տացէ նոցա Տէր կեանս բարի, երկայնաւրեայ յայսմ աշխարհի· Ապէնիազ տէրն բարի, ամենեցուն ողորմեսցի, եւ նմա փառք յեկեղեցի...։

— (Այլ գրով)· — «Շնորհաւք ամենակալին Աստուծոյ... եւ աջողութեամբ սուրբ Տիրամաւր Աստուածածնին, Ս· Կարապետին, եւ Ս· Առաքելոցս, եւ աղաւթիւք Ս· երջանիկ թարգմանապետին Յովանիսի եւ նորին աշակերտի Ստեփանոսի եւ Յոհան եպիսկոկոպոսի, եւ համաւրէն սրբազան եղբարց մերոց որ կան ի յայսմ լաւրանիս, որոց անուանք սոցա գրեալ են եւ գրին ի դպրութեան կենաց· ի մեծամեծաց մինչեւ ցփոքունս· որ անդադար աղաւթիւք բաղխեն զդրունս ողորմածին եւ բարերարին Աստուծոյ։ Ես... վերջինս ի գրոց աշակերտաց, Եզեկիէլս, եւ իմ հոգեւոր որդեակ Սիմէոն ցանգացող եղաք այս սուրբ Աստուածաշունչիս հին եւ նոր կտակարանաց, եւ բազում փափաքանաւք եւ ջանիւ ստացաք զսա եւեդաք ի սուրբ Անապատս ի յԱւագ վանք ....։ Յիշեսջիք զծերունի, զմաքրամեղս, զհեզահոգի եւ զընտրեալ զԹադէոս քահանայն եւ զպարկեշտ եւ զբարեմիտ ամուսինն իւր... զմեր հոգեւոր ծնողսըն, որ եւ նոքա աշխատ եղեն ի գինս Ս· գրոցս, եւ զիւրեանց հոգւոյ բաժինն յիշա-

տակեցին ի Ս. Աստուածաշնչիս... յիշեցէք զԽաւճա Սուլթանշահն եւ զիւր որդին զԽաւճա Պակին զԱմասացին, որ կամեցան եւ շարաւաթով վաճառեցին. Աստուած յիշէ զնոքա ի բարին»։

Ա Աւետարան ևս։

«... Գրեալ յԱւագ վանք... ի Թվ. Ջ. Լ. Գ. աւուրս երջանիկ րաբունապետին, Յոհաննէս վարդապետի. եդեալ յիշատակ ի Ս. Անապատիս. յիշեսջիք զԱռաջնորդ Ս. ուխտիս զՊաւղոս հայրպետն... եւ զԱռաքել գրչակս...։

Ա Աւետարան եւս.

«... Գրեալ ի Թվականի յեղանական շըր-
ջագայի,
Արեգական ստորիջի, յերկնից յերկիր տես-
լեամբ Հայի,
Ջափեալ յելից որ յԱդենի յԱդամայեան
ծնեալ զարմի,
Ի Ո.Լ.Դ. ամի... ի գաւառիս Սեբաստիոյ
ի գիւղս որ կոչի Ճանճի,
Ընդհովանեաւ Ս. Յակոբայ եւ Ս. Պաւ-
ղոսի...»։

— (Այլ գրով). — «Յիշատակ Ս. Աւետարանս Ծառուկին, իր կողակցին, իր որդւոցն, գնեց ի հալալ արդեանց, եդ յիշատակ ի դուռն Ս. Գէորգայ, գեղն որ կոչի Զաքարեայ... ով յանդգնի զայս ծախէ կամ գրաւէ, ԳՃ. ԿԶ. հայրապետացն, ԲԺ. Առաքելոցն կապած լուծ կենայ...։ Ծառուկ զսա ԻԴ. Ֆլորի եռ գնեց...»։

Ա Աւետարան եւս.

— Անյիշատակարան եւ անթուական։

1 Աւետարան եւս .

«... Գրեալ ի լուսնալրական ժամանակի սկզբանց Արարչութեան մինչեւ առ մեզ 8· Զ·Խ· ամ· իսկ ի Կենարարին գալստենէն Ռ·Մ·Ղ·Գ· իսկ Խոսրովայն Պալսից մերս թիւ Զ·Խ· ...ի մայրաքաղաքս եւ յաստուածապահ դղեակս որ կոչի Սիս, ձեռամբ Յոհաննիսի քահանայի, ընդ հովանեաւ Ս·Նշանիս, ի դառն եւ ի նեղ աւուրս ...»։

Աստ կը պատմէ Աքեայի պաշարումն և Քրիստոնէից կոտորած· եւն։ Եւ ապա կը յարէ· «Արդ գրեցաւ աւետարանս աստուածասէր եւ բարեպաշտ եւ ողորմած եւ հաւատացեալ Պարոն Միխայլի, որ ետ գրել զսա ջերմեռանդն սիրով եւ մեծաւ փափաքանաւք ի յարդար վաստակոց իւրոց յիշատակ... ի վայելումն հոգեւոր որդւոյն իւրոյ Կարապետին, սուրբ եւ ընտրեալ առաքինասէր քահանային, ի տաճար Ս· Աստուածահաւրն Դաւթի առ ի յիշատակել զինքն եւ զծնողսն իւր ...»։ Այլ գրով·

«...Ս·Աւետարանս կայր գրաւական, նա կու ծախէին վասն դառնութեան ժամանակին ի Թագւորի դրամ ԲՃ·նա Սմբատ երէցէառ· ու ասաց ծխերուն թէ կուտամ ես զԾ·դր· ու զԾ· դուք ձեր հոգուդ տուք, որ միայ Ս· Աւետարանս Ս· Դաւթայ զէտ որ էր յառաջն, եւ յաւժարութեամբ ամէն աւրհնեալ ծխերուս սրտի տուին զԾ· դր· իրենք, ու զԾ· ես Սմբատ երէցս, ու առաք զաւետարանս որ միայ յաւիտեան Ս·Դաւթայ, ի յիշատակութիւն Սմբատ երիցու եւ...»։

— Այլ գրով — · «Առաջնորդութեամբն Աստուծոյ ես Մովսէս երէցս եդի զՍ· Աւետարանս յԱւագ վանքն ի յիշատակ ինձ եւ

հաւրն իմոյ մղտեսի Ամիրպէկին, եւ ծնողին իմոյ Ասան մելիքին, եւ երէցկնոջն Ուստխանէ եւ որդւոյ իմոյ Անանիա դպրին, եւ ամենայն արեան մերձաւորաց իմոց անջնջելի յիշատակ... ի Թվ. Գ.Ծ.Ջ...»:

4 Աւետարան ես.

.... «Ցանկացող Ս. Աւետարանիս ոմն ի կանանց Համանգուլ անուն հաւատաւոր եւ աշխատող կուսամանուկ գոլով ի տղայութենէ ետ գրել զսա .... յիշատակ .... հաւրն իւր Յովանիսին եւ մաւրն իւր Խոնթ խաթունին, եւ եղբարց իւրոց Յորդանանին եւ Սարգիս դպրին, եւ ամենայն արեան մերձաւորաց, Ջուհարին, Շահանդուխտին, Եղիսաբեթին: Գրեցաւ .... ի հրաշալի Այրիվանս, ընդ հովանեաւ Ս. եւ հրաշափառ եւ չնորհաբաշխ աջոյն Յովհաննու Մկրտչին եւ Ս. Յակոբ բարեխաւսի, զոր բերեալ հրեշտակն ի Նոյեան տապանէն. եւ այլ բազում սուրբ նշանացս որ աստ կան: Գրեցաւ լուսազարդ մատեան ի Թվ. Հայոց Ջ. եւ ԽԲ. ի հայրապետութեան տեառն Սարգսի ի յաթոռն Ս. Էջմիածնի, ի ղանութեան Ռուստում բէկի, նեղիմք.... ի դառն եւ ի նեղ ժամանակիս, ոչ գտանելով հանգիստ վասն ծովացեալ մեղաց մերոց: Գրեցաւ ձեռամբ Ստեփանի.... խարեբայի եւ ոչ աբեղայի, եւ եղբաւրն իմոյ Հայրապետի եւ գրոց աշակերտի, եւ յառաջնորդութեան Ս. ուխտիս Տ. Յովանիսի եւ եղբաւր նորին Տ. Ստեփանոսի եպիսկոպոսի, որ .... ի նոյն ամի փոխեցաւ ի Քրիստոս. եւ յաջորդ նոցին Տէր Բարսեղ եպիսկոպոսի, որ է թոռն մեծին Պռաւշայ»:

1 Մայր Մաշտոց.

...«Գրեցաւ ի Ս. Անապատն Խարտիչարայ վանք, ընդ հովանեաւ Ս. Աստուածածնին եւ Ս. Կարապետին եւ Ս. Սարգսի զաւրավարին. ի Թուա. Հայոց Չ. Խ. Զ. Աւգոստոս ամսոյ ԻԲ. առ ոտս Ստեփաննոս քաջ րաբունապետի եւ իւր եղբաւրորդւոյն Յովհ. հայրապետին... յիշեցէք.... զԿիրակոս կրաւնաւոր փծուն գրիչս....»: —Այլ գրով—.... «Ես Ստեփաննոս աբեղայս գնեցի զՀայր մաշտոցս եւ եդի յիշատակ ի հաշակելի Անապատն. որ կոչի Աւագ վանք....»:

1 Սաղմոս. ընտիր, մագաղաթ:

... «Գրեցաւ ի Թվականին Հայկազնի. ի Ցորելեան տասն եւ ութի, ի Գ. Ժ. եւ հինգն աւելի, ի յԸնկեղեացս գաւառի, ի վանքս այս որ Կայ-ի-փոսի, ի դրունքս այս գովելի, Ս. Յակոբի եւ Ս. Սիմոնի, առ ոտս մեծ րաբունապետի, Յովանիսի քաջ Հռետորի, ի յառաջնորդութեան այս Ս. Ուխտի Տեառն Ներսէսի մաքրամտի. եւ միեղէն եղբարցս բարի, բոլոր վանիցս աբեղայի, որ քան զերսուննն են աւելի, հաճոյական ծառայք բարի. այլ եւ զստացող այս Ս. Կտակի զՏէր Կիրակոս հեզահոգի ... ձեռամբ իմով գծագրեցի ես Հայրապետս մեղաւքս ի լի... ողորմի ասացէք Կիրակոս սուտ կրաւնաւորիս... հաւրն իմոյ Թորոսին եւ մաւրն իմոյ Համելիքին. եւ եղբարցն իմոց Ստեփաննոսին եւ Խաչատուրին, եւ հաւրեղբարցն Վրթանիսին եւ Հարապետին, եւ մաւր քուերցն Կիրայ խաթունին եւ Շնորհւորին. եւ մաւր եղբարցն Տէրտուրին. եւ...»:

1 Յայսմաւուրք.

... «Յիշատակ Հազար բէկին եւ ամուսնոյն իւրոյ Թուրսունդէին. եւ ծնողաց իւրոց Ռուրթէլին եւ Քաֆուրին. Կիրակոսին եւ Խաթունմէլիքին. եւ ծնողացն Սանփանենա-
ափին եւ Շողմէլիքին. եւ եղբաւրն Մխիթարին, եւ ... գրիչն Աստուածատուր, ի Խլաթ քաղաքի, ընդ հովանեաւ Ժ Ա. խորանացս, յամի Գ. եւ Ղ Դ. Թուականի. յաշխարհակալութեան Նետողաց ազգի Ջընխան (Ջըհան խան) Շահ Ամիրզին Թուրքմանին. եւ ի նոր Հայրապետութեանս Հայոց Տեառն Կիրակոսի Էջմիածնի կաթողիկոսի ...»։

«Աստուած ողորմի Հազարբէկի դստերն Գոհարին եւ քուրուրացն Նազխաթունին եւ Թանխաթունին։ Քրիստոս Աստուած պահէ զքահանայս եւ զտանուտէր եւ զռայիս գեղջիս Աղւայ (Աղի), զմեծ եւ զփոքր առ հասարակ, որք կամեցան եւ զՍ. Ովաննէսն շինեցին վանք, որ ի վաղուց ժամանակէ հանգել էր ... Դարձեալ մին այլ բարութիւն արարին, որ Ս. Ովանիսին արտ մի տուին լուսադին, որ իւրեանց հոգուն եւ իւրեանց ննջեցելոցն յիշատակ կենայ վանիցն որդւոց յորդիս առանց ջրելոյ ուխտին հարցն եւ պապանցն, որ միաբան կամեցան եւ ետուն ըզպտուղ եկեղեցւոյ զոր շինեցին եւ հաստատեցին վկայութեամբ ինքեանք ձեռագրովս այս ի պարոնէն եւ ի տիւանէն... Ամիրայն եւ տիւան եւ Սեւատարն ... ով էրին նալաթով, որ ... ձեռն ի վրայշտանի խլելով. եւ սեւերես լինի ...»։

«Ես Սարգիս վարդապետս Էջմիածնին, որ նուիրակ էկայ. առաջի իմ վկայեցին քահանայք եւ ռայիս եւ տանուտէարք գիւղիս

Պոռայ, որ զայն արտն տուեր են միաբան ե-կեղեցւոյս յիշատակ իւրեանց հոգւոցն ...»:
(Այլ եւ այլ յիշատակարանք եւս)։

— Յաւելուած ի նոյն յայսմաւուրք —

Նահատակութիւն Յօհաննու եպիսկոպոսին ի քաղաքն Բաղէշ։

«Յամին ինն հարիւր եւ տասներորդի եւ երկրորդի Թուակ. Հայոց, որ էր յերկրէն Հայոց ի գաւառէն Մշոյ, ի նոյն գեղէն մեր-մէ Արմենայ, Աստուածային ընտրութեամբ կարգեալ տեսուչ եւ վերակացու ուխտի Ս. Կարապետին Գլակայ վանացն իննակնեայ, շի-նող եկեղեցեաց եւ հանգստարանի Ս. Կա-րապետին եւ մեծ կաթուղիկէին Ս. Ստե-փաննոսի. Տըմլիկք (գեղ մի քրդաց) մատ-նեալ են զնա իբր քակող մզկթին եւ քարամբ նորա շինեալ զկաթուղիկէն, առաջի գաւա-ռապետին Մշոյ Խալիլի. եւ սա յուղարկէ առ ամիրայն Մէլիք-Շարափ ի Բաղէշ, ուր վը-կայութեամբ նահատակի»:

Ս. ՏԱՃԱՐ ԹՈՐԴԱՆԱՑ

1 Մայր Մաշտոց.

... «Գրեալ ի գաւառին Տիվրիկոյ, ի վանք որ կոչի Աւթմնա, ընդ հովանեաւ Ս. Աստ-ուածածնիս, ձեռամբ... Ներսիսի, ի Թուակ. Հայոց Չ. Ղ. Է. ի սեպտ. Ժ. Արդ աղա-չեմ չմեղադրել սղալանացս... ՙքանզի տե-սանէաք զբազում դիակունս մարդկան մեռ-եալս առաջի մեր, եւ ցնդէր միտս իմ իբրեւ զվայրենազնաց գազան եւ հաղիւ առիս ժո-ղովէի յերկիւղէ մահուն, եթէ ոչ ժամանէի յաւարտումն տառիս. քանզի առ մեզ այլ եհաս ի ցաւոց տարաժամ մահուան, այլ նե-րողութեամբն Աստուծոյ զերծաք...»:

1 Աղօթ.ք եւ խրատ.ք .

Անյիշատակարան եւ անթուական ։

1 Գանձարան .

... «Գրեալ ի Ս. Անապատն... Աւագ վանք... Թվ. Ջ. Լ. ...» —Այլ գրով—. «Ես Առաքել արեղայս գծագրեցի ձեռամբ իմով զԳանձ տետրս, եւ ընծայեցի Ս. Լուսաւորչին ի լեառն Սեպուհ, յիշատակ հաւրն իմոյ ռայիս Փիլիպպոսին եւ ..»։

1 Ժամագիրք .

... «Ես անարժան... Յոհաննէս երէցս եւ Աստուածատուր սարկաւագս գրեցինք զՍ. Գիրքս Յադամին, Ղասումին յիշատակ իւրեանց ոոհմին խաչնդուս կրաւնաւոր Թուման. Թվին Ռ. Կ. Է. էր ամէն»։

ԱԿՆ

Ս. ԳԷՈՐԳ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

1. Աւետարան. Սասունցի (*) ըստւած, մեծագիր, երկաթագիր, ընտիր։

«ԱՄԵՆԱՍՈՒՐԲ ԵՐՐՈՐԴՈՒԹԵԱՆՆ ՓԱՌՔ։ ՔՐԻՍ-ՏՈՍ ԱՍՏՈՒԱԾ. յորժամ գայցես փառաւք Հաւր

(*) Սոյն Աւետարան Ակնայ Ս. Փրկչայ վանքէն է, ապահովութեան համար քաղաքը բերուած։ Բուսական Երւով Աւետարան կը գտնուի, զորս կ՚անուանեն «Սասունցի Աւետարան». ի Սասուն գրեալ լինելուն կամ Սասունցի աւետարանէ մը գաղափարելուն համար։ Ամէնքն ալ հրաշագործ հռչակեալ։ Իմ տեսածներէն ամենէն շքեղն է Ապուչեխի եկեղեցւոյն «Սասունցին»։

եւ բիւրաւոր զաւրաւք հրեշտակաց, յանհա-
դին աւուրն ի դատել զերկիր յայնժամ աւգ-
նեա՛ աղախնոյ քո Կամայրին, եւ փրկեա ի հը-
րեղէն գեհոյն սպառնալեաց, եւ արժանի ա-
րա՛ ընդ իմաստուն սուրբ կուսանացն մտա-
նել ի յառագաստն եւ տալ փառս Ամենա-
սուրբ Երրորդութեանդ յաւիտեանս յաւիտե-
նից։

Փառք անսկզբնական եւ էական գերագոյ
գոյութեանն եւ անքակ միութեանն եւ բնա-
ւոր Աստուածութեանն, ինքեան միայն ելով
հաւատութեան յաւիտեանս ամէն։

Ի ձիր շնորհի սորա յուսացեալ աւգնու-
թեամբ Երրորդութեանն սկսայ եւ ողորմու-
թեամբ Նորին կատարեցի զՍուրբ Աւետա-
րանս, ի Հայրապետութեանն Տեառն Ներսի-
սի Հայոց կաթուղիկոսի եւ ի տէրութեան
Սաանոյ Վլադենոյ մեծի Պասուլեյկախեոսի որդ-
ւոյ Ջորտուանեկյի թոռն Թոռնկայ մեծի հը-
զաւրի եւ քաջի, որ բնիկ յԱստուծոյ հաստա-
տուն հիմնակառուցեալ ունի զաթոռ հայրե-
նի տէրութեան իւրոյ, եւ ի թուականու-
թեանս Հայոց ի Ո. Ժ. Ը. Հրամանաւ ե-
րանելի եւ Քրիստոսասէր Թագուհւոյ Մելք-
քսթոյ ամուսնոյ Վլադենոյ, որ է յազգէ Արծ-
րունի եւ ի շառաւիղէ սրբոյն Վարդանայ
դստեր մեծ իշխանին Մոկաց՝ Հմայեկի․ իսկ
բարեացապարտն երից երանեանն Վլդէն եւ
ամենայն աւրհնութեանցն արժանի երանելի
աստուածասէր Թագուհին, սոքա ըստ ազ-
նուականութեան հայրենի պատուոյն եւ ըստ
աստուածային աւրինացն գեղեցիկ քաղաքա-
վարութեամբ կացեալ առ միմեանս և զամե-
նայն աւրինակ բարեպաշտութեան յանձինս
իւրեանց բերելով եւ զարդարող ոչ միայն
մարմնաւոր մեծութեամբ այլ և հոգևոր փառ—

թամութեամբ աստուածպաշտութեամբ. զի երանելի Վիգէն զխաղաղութեան զհետ երթեալ ըստ տէրունական բանին, որ ասէ «Երանի է խաղաղարարաց զի նոքա որդիք Աստուծոյ կոչեսցին» եւ զաշխարհաշինութեան-զարդար-դատողութեան. խրատելով զատահական-դատ առնելով-զրկելոց, աւգնական լինելով-նեղելոց- եւ ապաւէն ամենայն փախուցելոց, չինելով զեկեղեցիս-Աստուծոյ-եւ զարդարելով-ամենահրաշ սպասուք եւ զարդուք, եւ զքահանայս Աստուծոյ պատուելով. եւ մեծարելով եւ զկեանս նոցա դարմանելով եւ յամենայնի առաջին սուրբ Նահապետացն եւ Թագաւորացն նմանեալ. որք զպատուիրանս Աստուծոյ պահեցին եւ հաճոյ եղեն նմա. եւ ի վերայ այսր ամենայնի զողորմածութիւն եւ զսէրն ունելով որ է գըլուխ ամենայն առաքինութեան։

Նոյնպէս եւ երանելի Թագուհին զամենայն առաքինութեանց զհետ երթեալ, եւ զարդարեալ ոչ միայն ի հիւսս ոսկեմանս ընդելուզեալ մարգարտով եւ ակամբք պատուականաւք, կամ ի հանդերձս ոսկեհուռս հպարտացուցանողս զմիտս կանանց թագաւորազանց, այլ սա զկնի մարմնական մեծութեան՝ ստացեալ եւ զհոգեւոր առաքինութիւն, զսրբութիւն, զհամեստութիւն զխոնարհութիւն, զպահս սրբութեան եւ զաղաւթս հանապազորդս, եկեղեցեաց զարդարիչ եւ քահանայից յանձանձիչ, որբոց եւ այրեաց խնամածու, զմերկս զգեցուցանելով եւ զքաղցեալս կերակրելով. եւ այլ բազում առաքինութեամբ, ըստ աւրինակի առաջին արքայն որ ընթացան զկնի Քրիստոսի կոչմանն եւ առաքելական քարոզութեանն, որպէս ասէ Պաւղոս — փողն Տարսոնական — անաւթն

ընտրութեան, քարոզն տիեզերաց, յուսու-
ցանելն իւրում, եթէ Կանայք հնազանդ լե-
րուք արանց ձերոց յամենայնի իբրեւ Տեառն.
և Արք սիրեցէք զկանայս ձեր իբրեւ զանձինս
ձեր։ Իսկ ամենագթով երանելիքս ըստ առա-
քելական խրատու և ըստ Քրիստոսի պատուի-
րանացն, սուրբ և պարկեշտ ամուսնութեամբ
կացեալ առ միմեանս որպէս զմի մարմին,
եւ ծնեալ ուստերս յուսածաղիկս եւ դստերս
գեղեցկատեսիլս, եւ սնուցեալ խրատու եւ
ուսմամբ, կրթելով զնոսա յերկիւղ Տեառն եւ
ի հրահանգս բարեպաշտութեան. ապա ոմանք
ի զաւակաց նոցա յառաջագոյն փոխեցան
յաստեացս ի հանդերձեալն, իբրեւ զպտուղ
ինչ նոր յառաջին արմտեաց ընծայ Տեառն
մատուցեալ, յորոց մինն Գրիգորիս նահա-
չիւր, եւ այլոց անուանքն գրեալ են ի դըպ-
րութեան կենաց. եւ սուղ ինչ զվախճան նո-
ցա արտասուեալ եւ գոհութիւն Աստուծոյ
մատուցեալ, վասն ընդունելոյ զպտուղ որո-
վայնի նոցա։ Ապա զկնի այսորիկ աստուա-
ծապաշտ կարգաւք ուրախացեալք բարեկար-
գութեամբ վարէին զքրիստոնեական տէրու-
թիւն իւրեանց, հանդերձ մնացեալ որդւովն
— զերից երանեան եւ զամենագովելին ա-
սեմ — զՋորտուանէլն, զԴեղեցիկն, զբարե-
տեսիլն, զգանգրահերն, զխարտիշագեղն,
զպայնաթիկունքն, զհաստաբազուկն, զշա-
փահասակն, զՔրիստոսասէրն, զաղաւթա-
սէրն, զքահանայասէրն, զխոնարհամիտն,
զհեզն, զերկայնամիտն, զսիրունն, զսիրեց-
եալն, զողորմածն առ ամենեսեան, զաւգնա-
կանն անաւգնականաց եւ զբարեխաւսն դա-
տապարտելոց եւ զհանգիչն թանտարկելոց եւ
զկերակրիչն քաղցելոց։ Եւ զի՞նչ թուեմ մի
ըստ միոջէ, զի ամենայն շնորհաւք զարդար-

եալ էր ի հոգեւորականն եւ ի մարմնականս․ եւ այսպիսի վարուք աճէր եւ իմաստնանայր եւ հնազանդ․ եւ հլու էր ծնողացն եւ հպատակ հրամանաց նոցա․ եւ ոչ իբրեւ զմանուկ թագաւորազին ամբառնայր ընդդէմ, կամ բարձրամտէր, այլ ընդ խոնարհս զիջանէր. զՏէրունեան հրամանսն կատարելով թէ Որ խոնարհեցուցանէ զանձն բարձրասցի․ —եւ վասն գեղեցիկ վարուցն եւ լաւութեան բարուցն, ծնողքն առաւել սիրէին զնա, ապա խորհուրդ ի մէջ առեալ աճեցուցանել կամելով զշառաւիղ ազգին իւրեանց․ փեսայացուցանեն զնա ընդ դուստր Վասլի եղբաւր տեառն Գրիգորիսի Հայոց կաթուղիկոսի, հզաւրի եւ մեծի, որոյ անուն Վանինէ ճանաչի, որոց եկեալ առ միմեանս եղեալ իբրեւ զմի մարմին սիրունք, եւ սիրեցեալք․ եւ ըստ Աստուածային օրինացն կեցեալք ծնանին երիս որդիս գեղեցիկս եւ հրեշտակատեսիլս․ որում առաջնոյն ասի Վասիլ, իսկ երկրորդին Շահինշահ եւ երրորդին՝ Թոռնիկ․ եւ կային բարեկարգութեամբ, զուարճացեալք լուսածաղիկ զաւակաւքն։ Իսկ զկնի այսմ եղելոցս աստուածասէրն Վիգէն եւ երանելի ամուսին նորա Մելեքսէթի աւրհնութիւն ամենատեառն մատուցանէին, տեսանելով զբարեկարգութիւն տէրութեան իւրեանց եւ զաճումն զաւակաց եւ զշինութիւն աշխարհին։ Էր այս դուստր մի իւրեանց կոյս գեղեցիկ յոյժ, զարդարեալ ամենայն բարեձեւութեամբ եւ յոյժ սիրեցեալ յաչս մաւրն առաւել քան զամենայն մանկունս իւր, որոյ անուն յորջորջեալ կոչի ԿԱՏԱ, կատարեալ հասակաւ եւ գեղեցկութեամբ, եւ ամենայն առաքինութեամբ, յորոյ անուն Ս․ Աւետարանս գրեցաւ․ զնա կամեցեալ ծնողացն իւրոց տալ մեծաշուք

պատուով ի Թագուհութիւն Շահինշահի
որդւոյ Գրիգորի Թոռին ԿԱՏԱԿԵԱՂՈՍԻ որդ-
ւոյ Կամենի մեծի, ի Դեգեաց գաւառ ի մեծ
ամրոցն որ կոչի Սաղուկ. որ իբրեւ եր-
թեալ անդ ըստ հայրենի ազնուականու-
թեանն եւ ըստ մայրենի աստուածպաշտու-
թեանն որով սնեալն էր. եւ անդ ցուց-
եալ զգեղեցիկ բարեձեւութիւնն, զսրբու-
թիւնն, զողորմածութիւն, զեկեղեցեաց եւ
զքահանայից հոգաբարձութիւն եւ սուրբ ա-
մուսնութեամբ ծնեալ մանուկ մի գեղեցկա-
տեսիլս, որոյ անուն է Շահմէլիք, զոր իբ-
րեւ լսէին ծնողքն զնորա բարի յառաջադի-
մութիւնն. փառս ի բարձունս Աստուծոյ մա-
տուցանէին. եւ ինքն երանելի չքնաղեղն կա-
մայն գոհութիւն Աստուծոյ մատուցանէր, որ
եթող զտուն հաւր իւրոյ ի մեծութեան եւ յու-
րախութեան, եղբարքն հանդերձ եւ ամե-
նայն ընտանեաւք. եւ մինչ յայսմ ուրախու-
թեան էին եւ բերկրէին ի միմեանց բարեկե-
ցութենէ. —եւ ի շինութեան էին եւ ուրախ
էին առ հասարակ ամենայն սիրելիք. հեռա-
ւորք եւ մերձաւորք, պետք եւ իշխանք եւ ա-
մենայն քրիստոնեայք. եւ վանաւրայք. եւ կր-
աւնաւորք որ ընդ իշխանութեամբ սոցա է-
ին. ապա մեղսասէրն եւ բարի-ատեացն սա-
տանայ նախանձեալ ընդ բարի կեանս նոցա,
մտեալ յիւր սիրելիսն... յարուցանէ պատե-
րազմ ի վերայ տանն Վիգենայ. այլ ի զաւրու-
թենէն Աստուծոյ յայտնապէս պատերազմաւ
ոչինչ կարացին ստանալ նմա, այլ գաղտնա-
գողի իբրեւ զաւձ սողեալ մտին եւ աւերեցին
տեղիս տեղիս ի գաւառաց նորա, եւ գերե-
ցին բազումս ի քրիստոնէից, եւ այն էր սկիզ-
բըն Թանձրամած ազոյն զոր ունելոց էր զմեզ
եւ զնոսա եւ զամենայն Քրիստոնեայքս, եւ

զամենայն սիրելիս, զհեռաւորս եւ զմերձաւորս․ զի հուպ ընդ հուպ, կարճ ի կարճոյ, ի նմին ամիս յաւուրս պահոց քառասնորդացըն, ի հինգերորդումշաբաթուջն, զկնի տօնի սրբոց Քառասնիցն, ըստ աստուածակոչ հրամանին հասանէր փախճան երանելւոյն Զօրտուանէլի ի տիս երիտասարդութեան, թողեալ չառաւիղ ազգի զլուսածաղիկ զաւակն իւր եւ մխիթարանք ծնողաց իւրոց, եւ ինքն փոխի ի Քրիստոս առ որ անձկացեալն էր․ բայց զաղէտս տարակարծ դիպուածոյն եւ զծիրս ամբաւ կոծոյն որ եղեն յայնժամ, զոր գործեցին հայակոյտ բազմութիւն ազատացըն, ծառայից եւ աղախնեայց եւ տիկնանց ազատաց, եւ գաւառաց գաւառաց ընդ խուռըն եկելոց ի կոծ լալեաց եւ զողբս հաւրն եւ մաւրն եւ ամուսնոյ նորա․ ոչ կարեմք զգրով արկանել, բայց ի նմին ժամու ժողովեալ բազմութիւն քահանայից և կրաւնաւորաց և վարդապետաց, զսպեալ զգեղեցիկ մարմին նորա պայծառ եւ պատուական հանդերձիւք, եւ բարձեալ տարան ի հայրենի տապանատունըն իւրեանց․ յուխտին․ որ կոչի Վանդիր․ ի դուռն Սրբոյ Կաթուղիկէին զոր շինեաց իւր երանելի հայրն Վիգէն, ինն խորանեան, եւ փոխեն զնա ի հանգիստ սաղմոսիւք եւ աւրհնութեամբ եւ երգաւք հոգեւորաւք, եւ փառաւորեալ արձակեցին զժողովուրդսն․

Գործեցաւ այս ի Հայոց թուականիս ի Ռ․ Ժ․ Դ։ Եւ մինչ յայսմ տրտմութեան էին եւ սակաւ մի զանձինս իւրեանց մխիթարել կամելով զեղեցիկ մանկամբն իւրեանց Վասակաւ եւ որդւովքն Զօրտուանէլի, ապա յանկարծակի յետ ամի միոյ անցելոյ, զկնի մահուանըն Զօրտուանէլին հասանէր նոցա տրտմութիւն ի վերայ տրտմութեան․ զի Քրիս-

տոստաէր եւ բարեպաշտուհի դուստրն իւր-
եանց կամայն, մինչդեռ յուրախութեան էր
եւ ի մեծութեան ինքն եւ ցանկալի տէրն իւր
Շահինշահն, եւ համակեալ էին ի սէր իրերաց
եւ բերկրէին ի միմեանց տեսլենէ, եւ զուար-
ճանային ընդ տեսիլ զաւակի իւրեանց. եւ
ոչ էր լուեալ զմահ եղբաւրն եւ զտրտմութիւն
ծնողաց՝ եւ ակն ունէր բազում ժամանակս
վայելել զկեանս աշխարհիս, եւ ծնանել ուս-
տերս եւ դստերս, ապա եղեւ նորա ժամա-
նակ ծնանելոյ՝ ունելով յորովայնին մանկունս
երկուս, եկին հասին երկունք ծննդեանն,
ըստ տէրունեան հրամանին որ ասաց ցնա-
խամայրն, թէ Տրտմութեամբ ծնցիս որդիս.
եւ ի կենսարարէր Ս. Աւետարանին ասէ. Կին
յորժամ ծնանիցի տրտմութիւն է նմա զի
հասեալ է ժամ նորա. եւ սաստկեալ երկանցն
զկնի ճեպէին երկունք մահուն-. եւ ի մեկնել
մանկանցն եկն եհաս աւրհասն մահու, եւ ու-
րախութեամբ փչեալ զոգին զերծեալ ի պատ-
րանաց աշխարհիս եւ ի զբաղմանց սորա.
փութացեալ առ նաւահանգիստն Քրիստոս. եւ
անդ էր տեսանել զաղէտս ամբաւ տարակու-
սանացն եւ զողբս անհնարինս, զկականումն
պատուականն եւ ազատ կանանց, զաղիողորմ
արտասուս տղայոցն, զհառաչանս սիրելեա-
ցըն, զաշխարհանս բարեկամացն. զի ա-
մենեքեան մինչդեռ յուրախութեան եւ ի
հանդերձս հարսանեաց համակեալք էին.
վաղվաղակի սգոյ հանդերձս զգեցեալ ի թը-
խութիւն դառնային. եւ այսպիսի կոծով ե-
րանելի եւ սիրեցեալ առնն զվախճան նորա
սգացեալ՝ զի ի մատաղ հասակի հրաժարեաց
ի նմանէ, եւ սուղ ինչ ժամանակս բերկրե-
ցան ի միմեանց տեսլենէ, եւ կարճակտուր
եղեւ սէր նոցա. փոխի յաշխարհէս ի հան-

դերձեալն առ Քրիստոս յանվախճան ուրախութիւնսն ։ Ապա առեալ զպատուական մարմինն պատեալ պայծառ հանդերձիւք եդեալ ի տապանի եւ բարձեալ դասուք քահանայից եւ բազմամբոխ ժողովրդովք տարեալ յիւր սեպհական վանքն որ կոչի Ս. Փրկիչ, յորում բնակեալ են կրաւնաւորք միաբանակեացք հրեշտակրաւնք, սուրբք և ընտրեալք փոխեն զնա ի հանգիստ սաղմոսիւք եւ աւրհնութեամբ և երգաւք հոգեւորաւք և կնքեալ զգերեզմանն եւ մեծարեալ զաւր հանգստեան նորա-արձակեալ զժողովուրդսն գնացին ի տունս իւրեանց ։ Այսոցիկ այսպէս եղելոցս լուեալ ապա երանելի ծնողացն զվախճան դստերն, յանհնարին սուգ տրտմութեան ընկղմեցան եւ նորոգեցին կեղեքումն առաջին վիրացն, եւ յայրումն ի վերայ այրման. եւ մոռացան զառաջին սուգն՝ զսորայս խիստ համարելով. զի՛ հեռաւորութեան եղեւ վախճան նորա, եւ ոչ տեսին զմահ նորա, եւ բազում աւուրս սգացեալ զնա; ապա գյոյսն Քրիստոսի առաջի աչաց եդեալ. զմխիթարիչըն ամենայն սգաւորաց, գոհութիւն Աստուծոյ մատուցեալ որ ետ զնոսա, եւ դարձեալ կամեցաւ առնուլ զնոսա ։ Զոր տէր Քըրիստոս մխիթարեսցէ զնոսա մխիթարիչ Ս. Հոգւովն, հանդերձեալ մնացեալ զաւակաւքն, անտրտում ուրախութեամբ, եւ հաստատուն պահեսցէ զտէրութիւն նոցա եւ յաղթող ի վերայ թշնամեաց ազգաց յազգս մինչեւ ցյաւիտեան ։

Իսկ ապա Քրիստոսասէր եւ բարեպաշտ թագուհի մայր գեղեցիկ աստուածասէր կատային բարի խորհուրդ զմտաւ ածեալ, զպակասումն զաւակին լնուլ կամեցեալ, եւ զտրտմութիւնն յուրախութիւն փոխեցեալ, նման-

եալ առն վաճառականին որ խնդրեցէ զպատուական մարգարիտն զոր Տէրն յԱւետարանիս առակեաց․ եղեալ ի խնդիր այսմ լուսաւոր մարգարտի, որ ոչ ինչ յեղելոցս փոխանակի ընդ սմա․ ստացաւ զսա նիւթականաւքըս, զանանց մեծութիւնս ստացեալ, եւ յիշատակ դստեր իւրոյ ի տեղի նորա կացուցեալ, իբրեւ այն թէ զնա կենդանի տեսանելով, յորժամ զսա տեսանիցեն եւ ընթեռնուցուն։ Ապա հրաման ետ ստորագրել զսա, Արիստակիսի յոքնամեղ-անուն կրաւնաւորի -անիմաստ եւ փցուն գրչի։ Եւ գրեցաւ Ս․ Աւետարանս ի լերինս Տաւրոսի սահմանս ՍԱՍՆՈՅ, յուխտիս, որ կոչի ․․․ Ջն աղբիւր․ որ է ի մէջ ․․․ աց քաղցրահամ ջուրց ընդ հովանեաւ Ս․ Փրկչիս․ եւ Սրբոյ Աստուածածնին, յառաջնորդութեան Տեառն Ստեփաննոսի, երջանիկ եւ ընտրեալ եպիսկոպոսի, զոր տէր աւրհնեսցէ եւ պահպանեսցէ ընդ երկայն աւուրս ․․․ Նա էր հոգացեալ։

Եւ ետ Ս․ Աւետարանս ի Ս․ Փրկիչն, յորում է գերեզման դստեր իւրոյ, ի յիշատակ նորա, եւ պայծառութիւն տաւնից տէրունականաց, եւ ի զուարճութիւն մանկանց եկեղեցւոյ, ընթերնլով յաւուրս տաւնից և զատկաց․ եւ ի ժամ պատարագելոյ մեղսաքաւիչ եւ կենարար մարմնոյ եւ արեանն Քրիստոսի։ Արդ ով դասք սրբոց, պարք երկնագումարք-հրեշտակք բանաւորք-տաճարք Երրորդութեան-որդիք վերին Սիոնի․ Աղաչեմ զձեզ Ս․ Աւետարանաւս․ զոր յորժամ ընթեռնուք զՍուրբ Աւետարանս եւ լուսաւորիք, յիշեսջիք ի մաքրափայլ աղաւթս ձեր․ զԱստուածասէր Թագուհին զ՚նատայն, եւ զերանելի եղբայր իւր Զորտուանէլն, եւ զմայր իւր եւ զծնողս նորա, զի աղաւթիւք

ձեռօք եւ աւետարանիս շնորհիւ՝ յորժամ գայցէ Տէր փառաւք հաւր յահագին աւուրըն եւ ամենայն սուրբք ընդ նմա․ Պսակել եւ փառաւորել զսուրբս, յայնժամ յանուանէ կոչեսցէ զնոսա․ Թէ «Եկայք աւրհնեալք հաւր իմոյ ժառանգեցէք պատրաստեալ ձեզ զարքայութիւնն․ եւ ընդ աջակողմեանսն դասեսցէ ընդ սուրբս իւր ի հայրենի փառսն, յանեզրական ուրախութիւնսն, եւ նմա փառք յաւիտեանս․ ամէն»։

Վերջին երեսի վրայ ննջեցեալ եւ պատանեալ կնոջ պատկեր մը գծագրուած է․ անշուշտ Վիգենա Թագաւորին հանգուցեալ կամոյ դստեր պատկերն է, որուն քով նըկարուած են նաեւ իւր երկու նորածին երախայից պատկերներ, եւ վրան Մեսրովպեան տառիւք գրուած․

«Ծրագրութիւն պատկերիս այս է յանուն կամային դստեր Վիգենայ, որ ի ծնունդն վախճանեցաւ, ի տիս մանկութեան, եւ եթող ուստր անհնարին մաւր իւրում, որում ողորմեսցի Տէր յիւրում մեծ գալստեանն» ամէն։

1 Ձեռագիր բառարան․

«Այս բառք են քերթողականք վասն չափոյ Հոմերական տաղից, զի քերթողական արհեստքն չափաբերականք են եւ չափով վարեն, են որ գեղջուկք են, որով ճարտասանք վարին, զի յաճախապէս փոխաբերին սակս զարդու ճարտասանիցն, եւ հարկ է յոգնահամար եղանել»։

— Կ'ըսկսի «Աստուածազան» բառով եւ կը վերջանայ «ցքի»ով․ եւ կը յաւելու «Զանսլիտան եւ զապիկար զգծող տառիս աղա-

չեմ յիշեր ի տէր, եւ նմա փառք յաւիտեանս ամէն ։ « Մինչեւ ցայսմ տեղւոյ գծումն եղեւ ՌՃԽԲ. թվին, յունվարի Բ. օրն, երկուշաբթի » ։

— Դարձեալ վերոյգրեալ խորագիրը նոյնութեամբ գրուած, եւ կ՚ըսկսի « Աբարոլ » բառով, « Փէրանէ » բառով կը վերջանայ ։ Այս մասին մէջ Յունական, Թրքական եւ ռամկական բառեր շատ կան ։ Փէրանէէն զկնի կը յաւելու « Մինչեւ աստ գրեցաւ եւ յաւարտն եղեւ թվին ՌՃԽԲ. յունվարի ԻԴ. օրն Գշբթի. ի քաղաքն ըստամպօլ, ի Սուլու Մէնաստիր » ։

— Վերստին կ՚սկսի, խորագիրն այս է «Մեկնութիւն բառից քերականի», եւ առաջին բառն կը դնէ « Առձեռն », և կը արունակէ մինչեւ Շ գիրը. «Շապալուրջ, քիստանէ». «Շէրիկ, չըրլըղան». ու կը ձգէ թերի, անգիր թղթերով ։

— Ապա կ՚սկսի « Աշխարհացոյց համառօտաքար եղելոյս ի վերայ երկրի » ։ Նախ կը խօսի երկնից վրայ՝ ըստ Ս. Գրոց, ապա երկրիս բաժանմանց, ատոնք համառօ . իսկ հայաստանեայց մասն ընդարձակ եւ պատմաբանօրէն, եւայլեւայլք ։

— Ապա « Պատմութիւն քահանայ միոյ Խարբերդացւոյ, ... մաքառելով վա. ն հաւատոյ քրիստոնէականի», որ կ՚սկսի կոնդակի ոճով. « Եւ ընդ սիրոյ օրհնութեան ս ծանուցումն լիցի աստուածասիրացդ... վասն այդ մահտեսի Եղիա քահանայիդ, որ է դա յերկրէն Խարբերդու, յազգէն աստ.ոց ի սրբոյն Յակոբայ Մծբնայ հայրապետէ ուղղափառ հաւատով, եւ սրբոյն Աբգայ 'րեմ Խուրին Ասորւոց եւ ազգէն Ծիխայէ. առրիարքին, եւ ի սուրբ Պարասմայ ււո-

քին, լաւ եւ ընտիր կարգաւոր, ժամասէր եւ սաղմոսասէր եւ գրոց գիտութեան հմուտ եւ ճարտարաբան...» որ կը վիճաբանի Խարբերդու մէջ քրիստոնէութեան համար, եւ կ՚ազատէ Հայոց Ս. Կարապետ եւ Ս. Ստեփաննոս եկեղեցիները եւ երկու Հայ քահանայներ՝ Տէր Սահակ եւ Տէր Ղուկաս, որք չ՚կրնալով պատասխանել՝ ակամայ ուրացած էին եղեր, եւ յիշեալ եկեղեցիքը գրաւուած. իսկ Տէր Եղիա Ասորին որ «Դ. ցեղ լեզու գիտակ էր կարդալն». զՔրիստոս կը դաւանի. կը ծեծուի, կը բանտուի, Գ. օր անսըւաղ կը մնայ, բարութիւն եւ պարգեւներ կը խոստանան. նա կը մերժէ եւ զՔրիստոս կը սիրէ, կը տանջուի, եւ բանտէն հանուելով կը ձգուի «ի խորխորատ գուբ մի բերդին, զոր երլան ղուլուսը ասեն, լի ժահահոտ տղմով. ի մէջ Թունաւոր սողնոց եւ զեռնոց Գ. օր»... եւ փայտ կոտրեցին առ ի այրել զՏէր Եղիան: Ապա երէցկինը կը Թելադրէն, «տարան զնա կանայք առ երէցըն, եւ ետուր (Մկրտիչ) վարդապետն խընդոր մի Թէ տարէք դուք զդա առ իմ հոգւոյս որդւոյս Տէր Եղիային. եւ ի մէջն խորհուրդ էր եդեալ»: «Ասաց Տէր Եղիան ցերէցկին, ահա ես պատրաստ եմ այրելն իմ. բայց խիստ երկնչիմ Թէ զան յակամայ եւ բռնութեամբ զիս առնեն. խորհիմ, գնամ յերկիրն Ֆռանկաց պաշտեմ զհաւատս իմ»: «Ասէ երէցկինն ցերէցն. եթէ դու գնաս ի Ֆռանկաց տունն, ապա մեք զի՞նչ լինելոց եմք, դու չե՞ս ամաչեր ի քո ալեացդ, որ զայդ խօսքն կու խօսիս. Ք. անգամ զՔրիստոսի լուսաբողխ գերեզմանն ես համբուրեր. եւ ի մէջ քաղաքաց անուանի մարդ ես, եթէ այրեն զքեզ կամ քարկոծեն. յառաջ ես կու

մահանամ․․․։ Զօրացաւ սիրտ Տէր Եղիային
ծիչ բարձեալ աղաղակելոց ասելով․ Բերէք
ինձ իմ այգւոյն փայտ որ այրիմ․ եւ երթ-
եալ երէցկնոջն բարձեալ փայտ եբեր ի մէջ
ատեանին Թափեաց եւ ասաց․ Ցառաջ զիս այ-
րեցէք եւ ապա զերէցն իմ․ յայնժամ սրով
հարեալ եւ խոցեալ զերէցկինն յետս քշակե-
ցին․ եւ բորբոքեցին զհուրն․ եւ տարան մերձ
առ հրոյն․ եւ նա ոչ երկնչէր․ զկուլակն ա-
ծիլեցին, եւ ի գլուխն․․․ կապեցին, «եւ ա-
սէ Տէր Եղիան․ Եթէ գլուխս հատանէք, ա-
պա կարող էք, բայց ես ոչ ի հաւատոց ի-
մում խորշիմ․․․ գրոշմեաց զերեսն նշանաւ
սրբոյ խաչին»․․․ յայնժամ ճեղքեցին զլե-
զուն եւ ոչ իսպառ կտրեցին թէ՝ վաղիւն մեզ
քարոզիչ լինելոց է․ եւ զձախ մատն ճեխ-
քեցին․ թէ՝ վաղն մեզ գիր գրելոց է․․․ եւ
յորժամ ոչ կարացին խախտել եւ մեկնել ի
սիրոյն Քրիստոսի, ասացին թէ՝ լաւ է զսորա
արեան գին կտրեմք քան թէ սպանանեմք․․․։
Յայնժամ կոչեցին զՄկրտիչ վարդապետն եւ
զքահանայքն եւ ասացին թէ եկէք գնեցէք
զայս երէցս, եւ ժողովեցան առ Ամիրան եւ
կտրեցին արեան գին էծ․ ղուռուշ, տուգանս,
եւ չարթ արարին թէ՝ այսօր զդրամն պիտի
բերէք, թէ ոչ՝ վաղիւն զերէցն կու սպա-
նանենք։ Եասախ արարին Հայոց թէ մարդ
Տէր Եղիայի անուան փոխ դրամ չ՚տայ․ եւ
վարդապետն ի հետ քրիստոնէից այլ իմն
բանի համար գնացին շահով դրամ առին
եւ ետուն երէցկնոջն, եւ նա տար-
եալ ետուր վդին արեան իբր թէ իւր տու-
նէն՝ որ Ազգին Հայոց նեղութիւն չ՚առնեն»։
—Այս հնարքով կ՚ազատուի Տէր Եղիան, եւ
յետոյ կերթայ «ի Մալաթիա, եւ եհան Ֆէր-
ման, եւ անտի գնաց ի Սէբաստին առ Բում-

եայ Շէխն եւ եհան փէթվայ. եւ բերեալ ի Համիթ եւ արար սինիլ. եւ Համթայ փաշայէն էմր եւ փէրման եբեր, եւ անտի գընացեալ ի յըՍտամպօլ եւ հանել եսուր ի. էմր եւ եբեր. եւ այն փէթվայովն եւ էմրովն հիւճճէթ արարին, եւ այսուհետեւ ի հետ քրիստոնէից եւ ի հետ եկեղեցեաց դաւ չ'առնեն...»: Յետ այսորիկ կը յարդարէ կոնդակն որ ողորմութիւն նուիրեն Տէր Եղիային իբրեւ հաւատոյ գին, որ կը շրջի ի դրունս ողորմածաց:

«Աւարտումն եղեւ պատմութեան գծոյս ՌՃԽԲ. թվին, փետրվարի բ. օրն ե. շաբաթ ի քաղաքն Ստամպօլ»:

—Անկէ ղկնի «Վասն գալստեան քրիստոսի եւ դատաստանի նորա» խորագրով դըլուխ մը կայ, ուր նեռին ստորագրութիւնը կընէ, և աշխարհիս անցումն... երկրորդ գալուստն Քրիստոսի, արքայութիւն, եւն:

— Գլուխ մի եւս «Վասն խնդրոյն որ եղեւ ի մէջ քրիստոնէից վասն Հոգւոյն սրբոյ թէ ի հօրէ՞ միայն պարտէ ասել, թէ ի հօրէ եւ յորդւոյ». խորագրէն ետքը կ'սկսի «Ի Հռովմայեցւոց ազգացն շարժեցաւ այս խնդիր ի մէջ ազգիս քրիստոնէից Հայոց. քանզի գըրեաց Պապն Հռոմայ առ մեծ կաթողիկոսն Հայոց Տէր Կոստանդին... եւ թագաւորն Հայոց Հեթում, եւ զպատասխանիս պահանջէին... եւ նոյա ժողովեալ զիմաստունս ի Հայոց ի Յունաց եւ յԱսորւոց եւ այլ ազգաց քրիստոնէից ի Սիս Կիլիկիա. Յոյնք ի հօրէ միայն ասացին. եւ յԱսորւոց ոմանք այլ: Իսկ ի Հայոց գրեցին ի կողմանս արեւելից ի մեծ Հայք առ գիտնական վարդապետն Վանական, եւ առ Վարդան վարդապետ եւ առ Յովսէփ եւ առ այլս»... որոց պատասխանը

«Երկոքումբք ձայնիւք ըստ պիտոյ վարեցեալ, եւ ուղղակի Հռովմայեցւոց խոստովանութիւն. ըի են ամենայն Աստուածաշունչ գիրք այնպիսի ձայնիւք» գրուած. վկայութիւն կը բերեն Պետրոսի թղթէն, Յով. կաթողիկէէն, մեր Լուսաւորչէն, Ս. Աթանասէն, Գրիգոր Աստուածաբանէն, Նիւսացիէն, Բարսղէն, Եփրեմէն, Ոսկեբերանէն, Եւսեբիանոսէն». եւ այլն. և դաւանումն կը կցեն այսպէս. «Հոգին Սուրբ բղխումն ի Հօրէ եւ երեւումն յՈրդւոյ». եւն։ Կցորդեալ է եւ այս. «Գըրեալ մեծ վարդապետն Վանականս թէ որպէս մարթէ խոստովանել եւ կամ ասել զՍուրբ Հոգին ի Հօրէ եւ Որդւոյ. այս է Վանական վարդապետին». եւ որոյ սկիզբն է. «Հոգւոյն խօսիլ զՀոգւոյն հոգեւորացն է գործ». եւ որոյ վախճանն է «Աստ մի խնդրեր աւելի զի յամենէն անկանիցիս»։ — Ահա ճիշդ խօսք։

—Նոր գլուխ մը եւս որոյ խորագիրն է «Վասն չհաւատալոյն և խստասրտութեան առաքելոյն Թովմայի». ռամկական լեզուաւ եւ ոճով։ — Ապա «Տեառն Ներսիսի ասացեալ հարցմունք եւ հանելուկք»։

—Վերջին գլուխն է «Պատմութիւն թըղթոյն Կիւրակեայ որ ի Ռոմայ ի մեծ եկեղեցին Պետրոսի եւ Պօղոսի իջեալ է ի յերկնից». հաշակաւոր առասպելաբանութիւնն։ — Պապականի մասն կայ այս մասեններն մէջը։

1 Միխայէլ Ասորի. և Ճառք.

—Ցորմէ օրինակեալ է հետեւեալ «Խրատք»։

«Զորս իրք մարդկան վատ են. ծծգոհալըն. խեռով խօսելն. ի սիրտ եղնելն. եւ ժըլատութիւն։

«Զորս իրք մարդոց միաս բերեն. Աւելի մտաւորութիւն առ թագաւորն. հետ չար

մարդկանց սէր դնել· շրջել հետ չար կանանց· ատել եւ բանբասել զմարդ։

«Զորս ազգ մարդոց չէ պարտ մեղադրել· Թագաւորի՝ որ սպանանէ զմեղապարտն. հիւանդի՝ որ զպահքն չի պահէ· անդէտի՝ վասն ջահիլ խաւսիցն· եւ լացողի՝ վասն որդւոց։

«Զորս իրաւք թագաւորութիւն հաստատի· Որ ոչ շտապի ի բանն. որ զարժանաւորն աւժտէ. որ խոնարհամիտ լինի. որ զերդումն հաստատ պահէ։

«Զորս լինի բարեպաշտութիւն· Որ լինի ձայլըն սուրբ· որ ունենայ սիրտ սուրբ· եւ սիրելիքն սուրբ···։

«Զորս իրաւք լինի բարեբաղդութիւն· ժամանակ լինի խաղաղութեան· շատանալ յընչից· ողջ կենալ կենաց· եւ անհոգ լինել։

«Զորս յիրաց լինի անըռզակութիւն· Զի-հելութենէ. ծուլութենէ. ի չմարդկութենէ. եւ շտապութենէ։

«Զորս յիրաց լինի բարեգործութիւն· Աղաւթք· ողորմութիւնն· գութ. եւ ամանաթ պահելն։

«Զորս ազգ մարդկանց չէ պարտ հաւատալ· Անբնակեցին· թշնամւոյն· սուտ սիրելւոյն· անհաւատի աղաւթիցն։

«Զորս իրք զբանս ի գլուխ հանեն. Նստել եւ առնել ընդ մեծամեծաց· թապտիր առնել ընդ իմաստնոց· խորհուրդ առնել ընդ լըրջմիտս· եւ աւգնութիւն ուզել սիրելեաց։

«Զորս ազգ մարդկանէ պարտէ ի զատ կենալ· Այն որ զիւր անձին այպն չի հոգայ. ի ծլատէ. ի չարագործէ· եւ ի խաբող մարդուէ։

«Զորս իրք զթագաւորութիւն թապլըցունէ. Որ ծիծաղի եւ թլահէ զմարդիկ. որ

սէր դնէ ընդ չար մարդկանց. որ խառ-վաթ առնէ հետ չար կանանց. որ չարագոր-ծաց եւ մեղապարտաց համբերէ։

« Չորս իրք նշան են անզգամութեան. Որ սէր դնէ հետ նաքարզուն (նազըլու). որ թատ-տիր առնէ հետ ապալահ մարդկանց. որ ընդունի զփառդուլ մարդիկ եւ զիւրեանց խաւսքն. եւ որ թապտիր առնու ի կանանց։

« Չորս իրք են որ պինդ են յայս կեանքս եւ յայն. Որ չարի ընդ մարդիկ. որ սովոր-ցունէ զլեզուն ի չար առնել. մին այլ ծուլա-ութիւն. մին այլ զրկանք։

« Ամենայն բարւոյ գլուխ է որ մարդ զիւր գործած մեղքն չ'մոռանայ եւ զայլոց մեղքն խսկի չի հոգայ. զինչ գործէ՝ Աստուած մաւտ յինքն տեսնու. խսկի մեղք չի գործէ, որ զմահուն աւրն ի միտն բերէ. աւելի դամա-հութիւն չ'առնէ։

« Չորս իրաց վերջն չար է. Մեղաց վերջն հրապարակել է. սիրտն ելլելուն վերջն փո-չիմանել է. հակառակ խաւսից վերջն կռիւ է. եւ ծուլութեան վերջն աղքատութիւն է։— Լմեցաւ։ Փառք Աստուած։ Ամէն »։

ԲԻՆԿԱՑ ԳԻՒՂԻ Ս. ՀՐԵՇՏԱԿԱՊԵՏ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

1 Աւետարան. մագաղաթ. Սա-տունցի։

«... Փառք...։ Գրեցաւ սուրբ Աւետա-րանս հրամանաւ տիեզերալոյս մեծ րաբու-նապետին Յոհաննու Որոտնեցւոյ, յԱստուա-ծային գաւառս Եկեղեց. յանապատին Լուսաւորչի, ընդ հովանեաւ սուրբ Կարապե-տիս, զոր շինեալ է նոյն ինքն Հայրն մերոյ սրբոյն Գրիգորի։ Որ եւ ի սմին եղեալ ձեռ-

նադրութիւն Լուսաւորչի։ Ի Թվականու-
թեան Հայոց Գ. որդի, Ի. երրորդի, երկ-
րորդի։ Ջեռամբ յոգնեղկելի եւ բազմամեղ
գրչի Գրիգորի սպասաւորի նորին, եւ բանի.
մակ՝ ըստ նախնոյն Յութլուչ։ Ի յընտիր աւ-
րինակէ ստուգեալ։ Արդ աղաչեմ զձեզ աս-
տուածաթոր պաշտօնեայք, որ մանկունք
եկեղեցւոյ, տեարք եւ հանդիպողք, ընթեր-
ցողք եւ դաղափարողք, յիշատակել առաջի
Քրիստոսի զքաջ ախոյեանն եւ զայր նահա-
տակն զՅովհաննէս րաբունին. զվարժապետն
իմ, հանդերձ ծնողաւք եւ ամենայն զար-
մաւք իւր, եւ զիս զմեղաւոր աշխատողս եւ
զծնողսն իմ կրկին, զքորս եւ զեղբարս, եւ
ասել՝ «Քրիստոս որդի», մեզ եւ այլոց աշխա-
տողաց ի սմա, որք ի ծաղկել եւ ի կազմել
(գործակից եղեն), եւ ի Ղուկաս գլխոյն
գրեալ եղեւ մինչեւ Ծ.Կ.Ե. համարն։ Որ եւ
ամենեցուն ձեզ եւ մեզ ողորմեսցի Քրիստոս»։

«Դարձեալ աղաչեմ (յիշել) ի Տէր զքարէ
եւ զհաւատարիմ զհեզահոգի եւ զքաղցրա-
բարոյ սարկաւագն Նիկաւլ, որ ցանկացող
եղեալ այսմ Աստուածային գանձուս. եւ ա-
փափաք տենչմամբ զցայգ եւ զցերեկ, եւ
վաճառեաց զինչս իւր եւ գնեաց զայս պատ-
ուական մարգարիտ, եւ եթող յիշատակ յա-
ւիտենական իւր եւ ծնողաց իւրոց, հաւրն
Թուխմանուկայ եւ մաւրն իւր Մինային,
եղբարց իւրոց՝ Վասակին եւ Մրուանայ, եւ
քերցն իւր՝ Սառային եւ Սիրմային. զոր տէր
Աստուած վայելել տացէ մինչ ի խորին ծե-
րութիւն, եւ յետ աւուր կենացս՝ սրբոց իւ-
րոց եւ կամարարաց հաղորդս լինել արժա-
նի արասցէ առ հասարակ զձեզ զյիշողքդ
մեր եւ զմեզ զյիշեալքս, եւ որ զամէնն ա-
սիցէ...»։

— Ի վերջն Մատթէոսի աւետարանին գրեալ. «Աստուածազանից անձանց եւ դասու սրբոց հարց եւ եղբարց եւ որդեկաց ուէրամբ Աստուծոյ, աղաչեմ զպատուահեալսդ սմա, եւ որ չահիք ինչ ի սմանէ եւ աւրինակէք, զի յոյժ ընտիր աւրինակէ գրեցաւ, յիշեցէք սրտի մտաւք ի Քրիստոս զտիեզերալոյս րաբունապետ զվարդապետն իմ զՅովհաննէս Որոտնեցին հանդերձ ծնողաւք իւրովք, եւ ինձ մեղապարտ աշխատողիս հանգիստ հայցել, զոր մեզ եւ ձեզ պարգեւեսցէ Քրիստոս»:

— Ի վերջն Մարկոսի Աւետարանին գրեալ. «Փրկութիւն, Թողութիւն, հանգիստ եւ ողորմութիւն խնդրեցէք ի Քրիստոսէ Աստուծոյ՝ րաբունապետին մեծի Յոհաննու Որոտնեցւոյ վարժապետին իմոյ ստացողի սորա, եւ ինձ մեղապարտ գրողի եւ աշխատողի սորա, եւ յոյժ հաւատոյն գաւղի...»:

— Ի վերջն Ղուկասու Աւետարանի գրեալ. «Բազմարիծ եւ դատապարտս ոգի Գրիգոր սարկաւագ սպասաւոր բանի յերեսս անկեալ աղաչեմ զաստուածասէր եւ զբարեմիտ ընթերցողսդ, յամենայն ատի աւնել զյիշատակարանս մեր, եւ թողութիւն մեղաց հայցել սուալքի զենման գառինն, տեառն սորա ծրաջոն եւ տիեզերալոյս մեծ րաբունապետին Յոհաննու Որոտնեցւոյ, որ եղեւ Լուսաւորիչ երկրորդ՝ Հայկազնեան ազգիս, եւ որպէս զքաջ ախոյեանն Աստուածաբանն Գրիգոր եւ զերանելին Կիւրեղ, կրթեալ երկամբք ի մանկունս գիտութեան համաձարոյ, հերքէր եւ հալածէր ի միջոյ եկեղեցւոյ ուղղափառաց զԱրիանոսքն, որք են Սխթորմայքն, անուամբ Քրիստոնեայք եւ ծածուկ աւձանեալքն ի Քրիստոսէ...»:

1 Աւետարան եւս.

«... Գրեցաւ ձեռամբ քարտուղարի, եւ յոգնամեղ պիտակ գրչի... Մեսրոբ անուն բանասիրի... ի Հոյակապեան Հայոց ազգի, ի Թվականիս Ջ·Ի· չորեքտասանք եւ Ը-Թուի, մայիս ամսոյ ի վեցեկի, ի մայրաքաղաքս Երզնկայի, որ Եկեղեաց գաւառ կոչի, մեծահռչակ վանք Կայփոսի, որ կայ ի լեառն Սեպուհի, եւ տէր Ներսէս առաջնորդի, աղնուական ի մեծ տոհմի, սուրբ եւ մաքուր յոյժ գովելի, որ հրեշտակաց է բաղձալի: Եւ քաջ հռետորն մեր բարի, որ Սանփրոննոս միշտ յորջորջի, վարժէ զմանկունս չիմաստ բանի, որք են յանձնուս անմխրճելի: Այլ եւ զնաղաշն գովելի, զտէր Սիմէոնն Խարբերդցի, որ զարդարեաց ծաղկաւք ի լի, գոյն զգունով զարմանալի: Զձեզ աղաչեմ եղբարք բարի, որ ընթեռնուք հոգւով ի լի, զիս յիշեցէք ի յաղաւթի, զգրչակ Մեսրոբս Երզնկացի, այլեւ զհայրն իմ բաղձալի, զԱմիր դովլաթն նազելի, եւ զմայրիկն իմ գովելի, առ Տէր Աստուած անմեղայնի, այլեւ զեղբայրն իմ ցանկալի, զՄանկաւագն Հաբաղատի, եւ զաւակունքն իւր ուղձալի, դուք յիշեսջիք սիրով սրտի...»:

— «Ողորմի Խորանենց Մուրատի Հոգւոյն եւ որդւոյն Ղազարոսին. եւ իւր կողակցին Նուանա խաթունին, որ գնեցին զսուրբ աւետարանս յիշատակ ի Հերապատուլիս, եւ (եդին) ի գիւղն որ կոչի Բինկա, յիւրեանց հալալ վաստակոցն: Չունի ոք իշխանութիւն ի յաղգականէ կամ ի զաւակէ ծախելոյ կամ գրաւելոյ. որ հանէ ի գեղջէս, զմասն Յուդայի եւ զպատիժն Կայենի առցէ: Աստուած ողորմի իւրեանց հոգւոյն: Ամէն. ա. ամէն»:

— «Յամէն Զատկին կարդացուի յիշատա-կըն, որ «Աստուած ողորմի» ասեն. ամէն։

— «Դարձեալ եղաւ ի ձեռն Տէր Սահա-կին եւ Տէր Սարգսին, որ խնայելով պահեն. եւ Աստուած ողորմի ասեն բարի յիշատա-կին, անջինջ յիշատակ։ ի Թվ. Ռ. Հ. Բ.»։

— «Աստուած ողորմի Շահզատայի հոգ-ւոյն, որ զխաչքս շինողն է, Կիրակոսի հոգւոյն, եւ յետ իւրեանց»։

— «Աստուած ուրհնէ զբուայրս Խանապետեան, եւ զիւր որդին զՋանապիղն, որ եբեր զՄու-րատին սազն (ճախին մարդ) Խաչերեսին տուած արտոնն յիշատակ ձեռլինէնու ջանուցն Ս. Աստուածածնին, եւ Ս. Ստեփաննոսին, եւ Ս. Լուսաւորչին, եւ Ս. Աւգսենտին, եւ Ս. Սարգսին. յիշատակ Խանապետին, Ջանապի-ղին, Խաչերեսին, Քորդամիրին, Նահապե-տին. Աստուած ողորմի... եւ Ս. Աստուա-ծածնին Մախթանաւք տայէ Աստուած Ջա-նապիղին որդի, իբրեւ զՍահակ Աբրահա-մու... Ամէն»

1 Աւետարան եւս.

— «Գրեալ ի Ս. Անապատս որ կոչի Կար-միր վանք. ընդ հով. Ս. Աստուածածնին եւ Ս. Կարապետիս եւ Ս. Հրեշտակապետացն Գաբրիէլի եւ Միքայէլի, ի Թուա. Ռ. Հ. Բ. ի յեպիսկոպոսութեան Տէր Թումայիս եւ Տէր Աստուածատուր եպիսկոպոսին. եւ այլ միա-ղէն եղբարցս. ժԱ. անձն կրաւնաւորացս, որ կան ի յայս քարածեռ անապատիս. ձե-ռամբ... աբեղայի Վարդանի, որ է բար-եաց խիստ եմ հեռի, եւ եմ Թաղեալ ախ-տիւ ի լի... Ես Վարդան քարտուղար ծա-ռայ եմ սիրեցեալ արհի եւ քաջ եպիսկոպո-սին Տէր Յոհաննէսին, Բենկի Առաջնորդին.

որ եւ փափագանաւք գրել զսուրբ Աւե-տարանս եւ եդ յիշատակ ի Ս. ուխտն. ով ոք չունի հրաման որ հանէ զսուրբ Աւետա-րանս ի վանիցն. ոչ վարդապետ, ոչ եպիս-կոպոս, ոչ քահանայ, ոչ սարկաւագ, եւ ոչ աշխարհական. այլ կացցէ անջինջ յիշա-տակ...»:

«Դարձեալ յիշեսջիք... զուսուցանողն իմ զՏէր Գրիգորն զպարծանքն կրօնաւորաց, եւ զՏէր Յովհաննէս քաջ քարտողն որ զծա-ղիկն ուսայց, եւ զաշակերտն իմ զարին զԹով-մայ եպիսկոպոսն, որ բազում աշխատեցաւ ի հոկել թղթին, եւ ի ձեռն սոյ. Աստուած խուրեանք անփորձ պահեսցէ. ամէն»:

«Աստուած ողորմի Պահրի տնտեսին հոգ-ւոյն, գնեց զսուրբ Աւետարանս... եդիր ի յիշատակ ի դուռն Ս. Երեք մանկանց, անջինջ յիշատակ.

«Այժմ, Ս. Աւետարանս ուր ուրեք որ գնացեալ եւ մնացեալ էր. անդ, անտի վա-ճառեցաւ՝ քահանայից եւ իշխանաց գիտու-թեամբ, եւ առեցեալ եղեւ Բինկացի Զայենց Մահտեսի Վարդերես ամիրային, որ ետ յի-շատակ ի Բենկանու Ս. Միոն եկեղեցին հան-դերձ արծաթապատիւն, վասն իւր եւ հա-մայն կենդանեաց եւ ննջեցելոց հոգւոյն: Ի թվ. Հայոց Ռ. Մ. Լ.»:

ԽԱՐԲԵՐԴ

Ղ Գիրք ԲԺ. Մարգարէից և Յոբայ.

«Փառք եռանձնեայ էակութեան. միա-պետական իշխանութեան. զաւրութեան, ոչէութեան, եւ Աստուածութեան Հաւր եւ

Բռնչւոյ եւ Հաղւոյն սրբոյ....: Արդ ի կարճ-
եալ աւուրս եւ յերեւկոյացեալ ժամանակիս,
այսինքն ի վերջին դարուս, յորժամ յաղագս
ծովացեալ մեղաց աշխարհի իւր երեքալեանն
իմն մրրկեալ տատանեալ ծփէր ի բռնութե-
նէ սորայն Նեռողաց, զոր ի յոլով աւուրց
տատուկացեալ տիրէր համայն ամենայն երկ-
րի, ակնեալ յեւլիցն արեւու ի ծովէն կասպից
չրջապատեալ զհիւսիսիւ մինչեւ գայ հասանէ
ի ծովն Պոնտոսի, եւ դարձեալ զմիակողմամ-
բըն հարաւային պար առեալ պարունակեալ
զաշխարհն Բաբելացւոց եւ զհամայն Ասորիս
եւ զԿիլիկիա, մինչեւ ցեայն ծովն Պոնտաց-
ւոց աշխարհին, զբազում միջերկրայս զազգս եւ
զլեզուս բազմամբ ընդ ինքեամբ կալեալ ու-
նէր լուծ ծառայութեան, ըստ նախատեսու-
թեան մեծ Հայրապետին Հայոց Ներսիսի.
եւ պակասեալ նուազեալ զայր հայրապետու-
թիւն տան Ս. Լուսաւորչին Գրիգորի. եւ
թագաւորութիւնն ազին Արշակունեաց՝ ըստ
տեսլեան Ս. Սահակայ, եւ սակս անդարձու-
թեան մերոյ ոչ դարձաւ բարկութիւն նո-
րա, այլ տակաւին ձեռն իւր բարձրացեալ
է ի պատժել եւ ի պատուհասել. եւ մեր ոչ
զղջացեալ մինչեւ ծիւրեալ եւ ծնկեալ մաշե-
ցան ամենայն կեանք մեր, ի մահ եւ ի դը-
ժոխս մերձեցան անձինք մեր եւ յերկիր մա-
ծան միջք մեր. քանզի... եւս քան զեւս
ընդ նեղութեամբ եւ ընդ հալածանաւք ար-
կին զազգս քրիստոնէից, զորոց զաղէտս տա-
րակուսանաց ո՞ ոք կարասցէ պատմել եւ կամ
ընդ գրով արկանել:

Արդ յայսմ դառն եւ դժնեայ ժամանակի,
յորում խաւար անլոյս եւ մէգ անմխիթար
տարածեալ մածեալ ունէր զամենայն երեսս
երկրի, եւ տառապեալ եւ եղկելի անձն Սար-

գիս... կրաւնաւոր... ցանկացեալ այսմ
աստուածանձն... մատենի աստուածազան
եւ աստուածաբերեալ սրբոյ Մարգարէիցն բժ·
լից, եւ Դանիէլի նախատեսութեանցն, ընդ-
նմին Թղթոյն Ցորայ եւ համբերողի մեծի,
զորս շարայարեալ կազմեցեալ եմ զասա ի մի
տփի։ Գրեցաւ սա ի Թվն, Հայկ· տումարի
Ջ· Հ· Դ· ի գաւառին Քաջբերունեաց ի մե-
նաստանս Խառաբաստ· ի վանս որ կոչի Սու
հարա (Սուխարայ), ընդ հովանեաւ Ս· Աստ-
ուածածնին, որ է աւրհնեալ յաւիտեանս։
Ցառաջնորդութեան տեղւոյս Ղազար առն
հեզիեւ խաղաղարարի, նմանեալ... Նախնոյն
Ղազարու, զի կամեցող եղեւ մեզ, եւ սիրով
ընկալաւ զմեզ ընդ իւր, ընդաւլցի եւ զինքն
Աստուած... յիշեցէք զարհաւազ Կր· եւ
զՅովսէփ Կր· որ զաւրինակն շնորհեցին մեզ·
յիշեսջիք զվարդապետն իմ զՅովսէփ... եւ
Քրիստոսի փառք... Վայ ինձ· ա· անգամ»։

1 Թուղթ Մաղխասրոսի և Ն. Շը-
նորհալւոյ. Թերատ.

«Փառք միայնոյ անծնին, եւ ծնելոյն ի նը-
մանէ միոյն, եւ բղխեցելոյն ի նոցունց էու-
թենէ... Ի ժամանակս Աստուածասէր եւ
բարեպաշտ տերանց մերոց քրիստոսապսակ-
եալ արքայիս Կիւլիկեցւոց նահանգիս Հեթ-
մոյ. եւ քրիստոսասէր Թագուհւոյն իւրոյ
Զապէլի, ի դառն եւ յանբարի ժամանակի,
յորում անծանաւթ ազգն խուժադուժ որ
կոչին Թաթարք, յելից արեւու մինչեւ ի
Դամասկոս եւ ի մեծն Անտիոք եւ մինչեւ յի-
կոնիա, առին զաշխարհս յաւար եւ ի գե-
րութիւն ապաստանակաւ, եւ անխնայաբար ի
սուր սուսերի մաշեին զամենայն ազգս եւ
զազինս. եւ զայս ոչ եթէ ի միում ամի կամ

յերկուս արարին եւ ռոնեն․ այլ այս Ին· ամ է յորմէ յետէ ելին եւ յաւար առին զտիեզերս․ եւ ոչ ոք կարաց կալ ի դիմի նոցա ի գլխաւորաց, քանզի ի տեառնէ է այս վրէժխնդրութիւն յանդագս պէս պէս չար գնացից մերոց․ քանզի մեղաք Տեառն Աստուծոյ մերոյ յամենայն գործս մեր․ եւ անաւրինեցաք ըստ ամենայն դնացից մերոց, եւ առ հասարակ ամենեքեան խոտորեցաք եւ ի միասին անպիտանացաք, ըստ մարգարէին․ մանաւանդ որ զառաջնորդական ունին աչտիճան՝ աւտարացան միանգամայն ի ճշմարտութենէ․ եւ ծառայք եղեալ չար տերանց․ մամոնայի ասեմ եւ այլոցն որ նմին հետեւին․ եւ լռեցին լեզուք նոցա ի խրատուէ եւ ի յանդիմանութենէ, եւ գրեթէ ամենայն բարեաց հետեւմունք լռեցին յամենեցունց։ Արդ ի սոյն այս բազմավրդով ժամանակի, ի ձեռըն վերոյնշանակեալ Թագաւորին Հեթմոյ խորագէտ իմաստութեան եւ նախահոգակ հանճարեղութեան, մեք Միաւքն ի խաղաղաղութեան որպէս կղզի ինչ ի յալեաց Մնացեալ յանդորր, զորոյ զկեանս եւ զԹագուհւոյն սրբոյ, եւ աստուածապարգեւ զաւակաց իւրեանց տացէ տէր բազմամեայ կենդանութեամբ եկեղեցւոյ իւրոյ սրբոյ ի հաճոյս կամաց իւրոց։ Իսկ ես Նուաստ եւ յետին ծառայ ծառայից Քրիստոսի Գրիգորիս մեղսամէր գրիչ հասեալ ի ծերութիւն եւ պակասեալ ի լուսոյ․ ըստ ըղձից փափագման հոգւոյ իմոյ աշխատասիրեալ գրեցի զմատեանս բաղձալի ուսումնասիրաց անձանց․ ժողովեալ զքաղումն ի մի հաւաքմամբ, զորոյ եւ զտիեզերալոյս Կաթողիկոսին եւ զերկրորդ Լուսաւորչին Հայաստանեայց զՏէր Ներսէսի զԹուղթսն, զորս բաւեցի փոքր ի

շատէ դնել միմեանց առընթեր, զի լիցի պատճառս հոգեւոր զբաւսանաց ինձ, որքան աստուածային կամաւք ի մարմնի տաղաւարիս· եւ զկնի հրաժարման յաշխարհէս առ երկնաւորսն՝ յիշատակ բարեաց Միալոյ յիման եւ յայլս· վասն որոյ աղաչեմ զամենեսեան որք աւգտիք ի սմանէ փերծանութեանք· ըն-տղութեամբ, կամ յաւրինակ առնլով, յիշել զմեզ եւ զծնողսն մեր...: Գրեցաւ ի Թագաւորական մայրաքաղաքն Սիս· ի Թուականիս Հայոց ՈՂԳ· ի կաթողիկոսութեան Տեառն Կոստանդեայ· ի փառս Աստուծոյ»:

¶ Վարդանդիրք Եղիշէի·

... «Գրեցաւ Աստուածաշունչ տառս ձեռամբ... ՈՀ· Երիցու... ի Թուականին Հայոց ՊԼԻ· ի քաղաքիս Վան, ընդ հովանեաւ Ս· Վարդանայ... որք հանդիպիք այս աստուածային գանձուցս Եղիշայի... յիշեսջիք զստացող զՏէր զՆիկողոս կրաւնաւորն եւ զծնողսն զՆփրեմ քահանայ եւ զքեռին զՍտեփաննոս Կր... խաչորութեան եւ սխալանաց գրիս անմեղադիր լերուք, զի մեր կարս այս էր:

«Ես Նիկողայոս աբեղայ կամաւն ամենակալին Աստուծոյ ստացայ զՎարդանդիրքս եւ ետու զսա ինձ յիշատակ եւ ծնողաց իմոց ի դուռն Ս· Տիրամաւրս լուսոյ· որ մի ոք իշխեսցէ հեռացուցանել զսա ի դրանէ Ս· Աստուածածնիս Խառաքաստոյ վանուց, ոչ յիմոց եւ ոչ յաւտարաց»:

¶ Աւետարան.

«... Փառք...: Եւ արդ աւարտեցաւ աւետարանս... ի Թուաբերութեանս Ցորեկեան տումարիս Ձ·Խ·Է· ի փառս եւ ի պայ-

ծառայութիւն Ս. եկեղեցւոյս Գէորգա զաւ-
րավարիս ... աղաչեմ յիշել զիս զանձայլոտան
եւ զտուտանտան քահանայս զՅոհաննէս, որ
գծագրեցի ձեռամբ իմով զտառս աստուա-
ծային ի յիշատակ ինձ եւ ծնողաց իմոց Ա-
ւետեաց եւ Թամարի, եւ ննջեցելոց իմոց Մա-
րկիմոսոյ եւ Մայրանիկնոյ, Ատոմի եւ Թու-
մայի, եւ այլ ննջեցելոց ... եւ որք զԹուղԹն
շնորհեցին, զփոքր տիկին որ բազում փա-
փագեցաւ. Աւետարանիս տեսչութեան եւ
զԹուղԹն շնորհեց եւ յիշատակ տուաւ իւր
եւ ծնողաց իւրոց, եւ զՊաւղոս կրաւնաւոր,
եւ զայլ միաբան աշխատաւորքս զՎահրամ
ժամանակոչ եւ զծնողսն իւր ... յիշման ար-
ժանի արարէք ի դուռն տաճարիս այս զքա-
հանայք սորա եւ միաբան եղբարքս, եւ
զվարդապետն իմ զԽաչիկ քահանայ եւ զծնող-
սըն իւր եւ զտարաժամ ննջեցեալ զորդեակ
իւր Զաքարիա եւ զայլ քահանայքս, որք
աշխատեցան եւ հասուցին զմեզ մինչեւ ցայս
վայր...»։

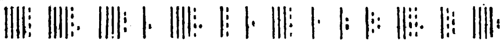
«Արդ աղաչեմ յիշել ի տէր զվերատին
տուացող սորա զԱզիզ... ի յիշատակ իւր եւ
ննջեցելոյն Ծածրոյ, եւ տարաժամ ննջեցե-
լոյն Գորգոյ, եւ կենդանի զաւակացն Ստեփա-
նոսյ եւ Հայրապետի, Երնեկի եւ Կարապետի,
ըստ խնդրոյ եւ ի վայելումն կրտսեր որդ-
ւոյն քահանային Յոհաննիսի...»

(Այլ գրով) «... Զտուացող Ս. կտակիս
զՄէհվդին, եւ զԽալաս, եւ զաստուածազարդ
զաւակք իւրեանց զԱւզբէկ, զԽասբէկ, եւ
զԽաչերես, որ բազում ջանիւ եւ աշխատու-
թեամբ ազատեցին զսուրբ Աւետարանս ի ձե-
ռաց անաւրինաց, յիշեսջիք ի սուրբ յա-
ղաւթս ձեր եւ զծնողս սոցա։ Որք մե-
ծութեան ընչից ըղձանան եւ միշտ փափա-

գանաւք նոցին տենչանան. ոչինչ աշխատու-
թիւն զմտաւ ածեն, յայլմէ յայլ անցանեն
զաւառս հետադնաց ուղեւորութեամբ որպէս
զի զշահն աճեցուցանել մարթասցեն, նաեւ
ընդ համատարած ծովուն ծփանան նաւար-
կեալք, որք բարկացայտ ալեաւքն լեռնաց-
եալ կոհակաձեւ դաշտանան անդնդապտոյտ
խորոցն բքացեալ կուտիցն, մէտ առ մէտ
ալեացն, ահ պակուցող տեսանողացն արկա-
նեն։ Այլք ի խիթս խոռոչից, ի խորս խա-
ւարին ձորոցն համարձակին ի քարանձաւ-
դժուարամուտ տեղեացն ի խնդիր բազմա-
գունեան ականցն զանազանեղոց։ Եւ այլք
ըստ քրէական արուեստին զթանձրութիւն
հողոյն արտաքս պեղելով զոսկոյն գիւտ ար-
ուեստաւորելով, լաւ համարելով զմահ ան-
ձանց քան ունայն ձեռաւք զվատոց ժա-
ռանգելով անուն։ Ըստ այսմ աւրինակի՝
Աւգբէկս, Խասբէկս, Խաչերեսս, եղբարք
հարազատ ցանկացող եղեն այս սուրբ Աւե-
տարանիս, հետեւեցին զկնի աստուածախաւս
մարգարէին Դաւթի, եթէ Պատուիրանք
տեառն լոյս են եւ լոյս տան աչաց. Եւ
փրկիչն Քրիստոս երանաւորեալ ձայնիւ հրա-
մայէ, եթէ Գանձեցէք ձեզ գանձս յերկինս.
եւ Պաւղոս հրամայէ եթէ Կտակ յետ մահու
հաստատուն է։ Եւ արդ ստացան զսուրբ
Աւետարանս եւ զանաւրիկ մեծութիւնս՝ ոչ
յանիրաւութենէ եւ յափշտակութենէ, այլ
ի հալալ ընչից, աշխատելով ի գաղափարն,
տալով հատուցումն սերման սորա զերեսնա-
ւորն եւ զվաթսնաւորն։

Արդ սուրբ քահանայք եւ մանկունք Նոր
Սիոնի վերին տաւագաստին, յորժամ դեգեր-
եալ տքնիք առ դուռն սուրբ եկեղեցւոյ եւ
ճիւղեալ ճիչ բառնայք առ ի յերգել զսուրբ

Աւետարանս, ով Համապատուականք եւ Քրիս-
տոսի խաչակիցք, զԱւգրէկն եւ զԽասրէկն
եւ զԽաչերեան յիշեսջիք անմոռաց առաջի
զենլոյն Քրիստոսի, զի ողորմեսցի յայնմ ա-
հեղ աւուրն։ Ամէն»։

Տ ր Վ ա ր դ ա ն Ա բ ե ղ է ս

1 Մաշտոց.

«...Փառք եռակի, համակամ, անորիշ, անբաժանելի եւ անքակ միասնական Ս. Երրորդութեան...։ Աւարտեցաւ սուրբ տառս որ այժմ Մաշթոց կոչի Բոլոր, ի յամի Ջ.Ժ.Ե. ընդհովանեաւ Ս. Աստուածածնի տաճարիս եւ սուրբ Գէորգեայ... յեպիսկոպոսութեան այս նահանգի տէր Ստեփաննոս վարդապետի եւ տէր Յովհաննէս եպիսկոպոսի... ձեռամբ... քահանայի Հէրապետի... յիշեցէք զստացող գրոցս զբարեպաշտ եւ զերկիւղած կինն Սալչուկ խաթունն ի բարի արմատոյն շառաւիղ... յիշատակ իւր եւ ծնողացն Ստեփաննոսին, Գուլիզարին եւ Ջոջպապուն Ծերունաղին եւ մամուն Հէրմէլիքին... յիշեցէք զՍալչուկ խաթունն եւ զայրն իւր զՋանիբէկն եւ զզաւակսն իւրեանց զպարոն Գորգըն, Մուսեհն, Շամշատինն, Մ'կրտիչն, Բուրսէն, Նուբարն, Ալզուն եւ զամենայն արեան մերձաւորսն... զԽաւջա Մալհամն եւ զծնողսն իւր զՆիկողոսն եւ զԲէրուզ բակսն եւ կողակիցն իւր զԲէկի խաթունն եւ զդեռաբոյս զաւակն իւրեանց զԴարմանն...»։

«Կրկին յիշեցէք ի Քրիստոս զՍալչուկ խաթունն, որ կանգնաւ եկեղեցւոյ գլխոյն շինելոյ Ճ. Ծ. Թ'կյ ուսթին ու քարին ե-

տուր ու նոր նորոգեցին... Եւ զՋանիբէկն յիշեցէք ի Քրիստոս Աստուած. եւ զծնողսն իւր զՄարգարէն եւ զԹանգ խաթունն... յիշեցէք զՍալչուկ խաթունն եւ քուերս իւր զՀամօշն, զՍագադէն, եւ զԳուլբայն, զՓեսէն զԽաչատուրն, եւ զայլ քուերսն զԲէկին, զԱյմելիքն... զՀէրմէլիքն....: Եւ արդ ես յետինս քահանայից եւ անիմաստ ի գիրս գրչութեան Հէրապետս... զիմ անարժան երեսս ձեզ ի գետին դնելով աղաչեմ... յիշեցէք զծնողսն իմ զՅովանէսն եւ զՍուլդանմէլիքն եւ զզաւակն իմ զնորընծայ Յովանէսն... Եւ զԳուլմէլիքն ընդ Բուսէրի տան մարդն՝ յիշեցէք ի Քրիստոս, որ ի գիրքս ի տես երեկ...»:

— Այլ գրով «Այս գիրք Նշէգնձոր Աքանդարին տղայն Յովաննէս գնեց եւ եդեր յիշատակ իւր հոգւոյն եւ իւր կողակցին Խանդուդին...»:

1 Մաշտոց եւս.

«Փառք... «Աւրհնութեանց աւրհնաբեր գիրքս այս Մաշտոց, մեք նուաստ եւ անպիտանք Սարգիս քահանայ եւ Դաւիթ ստացաք... յիշատակ ծնողաց մերոց եւ մեզ. Սարգիս ծերունի եւ պատուական քահանայն ի սուրբ ուխտէս Հաւուցթառ զԹուխան պատրաստեաց, եւ ես անյիշելի Դաւիթ դրեցի զգիրքս... եւ ընծայեցաք զսա ի սուրբ ուխտս Հաւուցթառ, ի դուռն սուրբ Կաթողիկէին եւ սուրբ Աստուածածնիս եւ սուրբ Յարութեան, եւ ամենազաւր սուրբ Ամենափրկչին եւ այլ սրբոց: Եւ եղեւ գրչութիւն սորա ի նախադրական սուրբ ուխտն ի մեծն Այրի վանս, եւ կատարումն գրոցս յԱստուածապահ գիւղաքաղաքիս Գառնի, առ

դրան սուրբ եւ հրաշափառ կաթողիկէիս եւ
այլ սուրբ եկեղեցեաց. ի թվ. Պ.Հ.Բ. ի հայ-
րապետութեան տեառն Պաւղոսի Գառնեցւոյ
սրբազան կաթողիկոսի, եւ ի վերադիտողու-
թեան սուրբ ուխտիս Հաւուցթառ՝ հեզահոգի
եւ սրբասէր եւ մաքրամիտ եւ մեծազգի
արհիապատիւ եպիսկոպոսի տէր Զաքարիայ
... յիշեցէք զՍարգիս քահանայն եւ ծնող-
սըն նորա զՄեհեւանն եւ զՍատղիկն, եւ
զիս... քահանայ զԴաւիթ գրիչ եւ զծնողսն
իմ զհայրն իմ Վարդան եւ զմայրն իմ...»:

1 Աւետարան եւս. մագաղաթ,
նկարէն:

«... «Ի թվա. Հայոց Ջ.Լ.Գ. գրեցաւ Ա-
ւետարանս Յոհաննու սիրելւոյ տեառն, եւ
այլոց Աւետարանչաց սկիզբն եւ վերջն, ի
վանս Հաւարծին կոչեցեալ ընդ հովանեաւ
սուրբ Գրիգորիս մերոյ Լուսաւորչի, ի ձե-
ռըն... քահանայի Աստուածատրոյ Յուս-
կայ որդւոյ, եւ գրեցաւ հրամանաւ եւ
արդեամբ սուրբ եւ պատուական քահանայի
Գրիգոր անուն կոչեցեալ. զոր ետ գրել յի-
շատակ եւ բարեխաւս իւր եւ ամենայն ար-
եան մերձաւորաց իւրոց ... յիշեցէք ...
զքահանայն Գրիգոր եւ զամուսինն իւր Տի-
րանձն եւ զմայրն նորին Մարեմ, եւ զծնող-
սըն նորին եւ զեղբայրսն եւ զփոխեցեալսն
ի Քրիստոս զարժանաւոր քահանայսն զՄխի-
թար եւ զՆահապետ եւ զայլ եղբայրսն նո-
րին զկենդանիսն եւ զմայրն իւրեանց...»:
«Աստուած ողորմի Փթութին, որ աւժանդակ
եղեւ ի գին գրոցս վասն յիշատակի հոգւոյ
իւրոյ, ի գիր կենդանի գրեսցի եւ նա...
խոշորութեան գրոյս անմեղադիր լերուք,
եւ թէ սխալանս ինչ գտանէք ուղղեցէք ան-

նախանձաբար... վասն նշանացն մի մեղա-գրել, զի ոչ ուսեալ էի եւ ոչ այլ նկարիչ...»։

ԵԿԵՂԵՑԻՆ ԽՈՅԼՈՒ ԳԵՂԻ

1 Աւետարան.

«Գրեալ ի Մելիտինոյ վանք, ի սուրբ Լու-սաւորիչ... Թվ. Ջ.Ժ.....»։

Ս. ԿԱՐԱՊԵՏ ԵԿԵՂԵՑԻ ԽԱՐԲԵՐԴ ՔԱՂԱՔԻ

1 Աւետարան. երկաթագիր.

«Շնորհաւք Ս. Հոգւոյն Դ. Աւետարա-նիչքն Մատթէոս, Մարկոս, Ղուկաս, Յո-հաննէս լծակցեալ արաւրով խաչին խլեցին զփուշ մեղաց, եւ տնկեցին զխորհուրդ տնաւ-րէնութեան որդւոյն Աստուծոյ. յառաջ՝ զի-ջումն բանին Աստուծոյ առ սուրբ կոյսն եւ զիննամսեայ ժամանակաւ զծնունդն եւ զկաթնասուն լինելն որպէս մարդ, եւ զայլ զանբաւելի զբանն. եւ ապա՝ զերեսնամեայ զմկրտութիւն եւ զնշանսն զոր առնէր մի ըստ միոջէ. զկուրաց տեսանելն եւ զխլիցլսելն եւ զհամերացն խաւսելն եւ զկաղաց գնալն եւ զդիւահարաց բժշկելն. եւ ապա՝ զխաչելն եւ եւ զթաղումն եւ յերրորդ աւուր զյարու-թիւնն, եւ զհամբարձումն առ Հայրն եւ զի-ջումն Հոգւոյն սրբոյ ի դասս Առաքելոցն յաւր Պէնտէկոստէին, եւ զայլ նշանսն եւ զսքանչելիսն, զոր ոչ կարեմք ի թիւ արկա-նել։

Արդ ես ծառայս Աստուծոյ Յօհաննէս սկսայ զՍուրբ Աւետարանս եւ կատարեցի ի Ռ. Ճ. Բ. Թուականիս. ի կաթողիկոսու-թեան Տ. Անանիայի, եւ յԱռաջնորդութեան

Տ. Մխիթարայ երկրիս Խաղտեաց. ի փոքր մենաստանիս որ կոչի Սլնոցի վանք, ի դուռն Ս. Յովաննիսի ձեռնադրողին Փրկչին մերոյ»։ «Յայսմ ամի սով եղեալ ի վերայ երկրի, ոմն գնեալ զհաց եւ սովամահ լեալ, եւ ոմն ծախ-եալ եւ յղփացեալ ի բազում ոսկւոյ եւ ար-ծաթոյ. նոյն յայսմ ամի կատարեցաւ...։ Ով սուրբ եղբարք, աղաւթս արարէք որ ոչ ածէ Աստուած այնպիսի աւր ի վերայ երկրի, զոր տեսաք աչաւք մերովք։ Ես Յոհաննէս քա-հանայս ստացայ զսուրբ կտակս զայս զաւակ ի Սիոնն եւ ընդանի ի վերինն Երուսաղէմ, յիշատակ ինձ եւ ծնողաց իմոց եւ եղբաւրն իմոյ Ներսէս ընտրեալ քահանայի եւ կրաւ-նաւորի. եւ հանգանն իմոյ Գուլիկանն եւ Վարդեթփին... յիշեցէք զծնողսն իւր եւ զեղբարսն եւ զամենայն սիրելիս զոր եւ ին-քըն կամի, եւ զքեռի իմ զԱստուածատուր որ սնուցիչ իմ էր եւ վարդապետ. եւ որ զմեզ յիշեն, առաջի ահեղ ատենին յորժամ բանք սպառին և գործք... Թագաւորին՝... ողոր-մեսցի Քրիստոս»։

1 Աւետարան եւս.

«Գրեցաւ սա ի թուա. Հայոց Ջ. Ժ. Գ. ձեռամբ Ստեփաննոս եպիսկոպոսիս ի գա-ւառիս Խորձենայ, ի վանքս Խլպաշի, ընդ հովանեաւ Ս. Կարապետիս... բազմահաւաք սուրբ կրաւնաւորացս Տէր Յովանիսին, Տէր Նիկողոսին, Տէր Կիրակոսին, Տէր Մելքիսե-դին, Տէր Յովանիսին, Տէր Մաղաքիային, Տէր Սիմաւոնին, Տէր Դաւթին, Տէր Աստ-ուածատուրին, Տէր Կարապետին Նորաբող-բոջ հասակին... յիշեցէք զհոգեւոր եղբայրն իմ զհանգուցեալ զՏէր Աւնոփրիոսն եւ զգոր-ծակալքս սոցա զԹորոսն, եւ զԴաւիթն եւ

զՅակոբն... եւ զծնողսն իմ. եւ զԴաւիթ, զՆերսէսն, զԲարամն, զՀատիւն եւ զՅովհաննէսն, զՊետրոսն, զՏաւնապետն, զմեծ Գարոնն. որ ստացան զսա ի հալալ արդեանց իւրեանց... յիշեսջիք եւ զմարմաւոր տուողն զՓիլիպպոսն, որ զԹուղթն ի վերայ կռկեցի....: Ձեռս երթայ՝ գիրս մնայ, երբ կարդաս, զանարժան գրիչս յիշեա»:

— Այլ գրով. — «Զվերջին ստացող սուրբ եւ կենսատու Աւետարանիս զՂարբերդցի Խարակաւզն (յիշեցէք), որ է ի գեղջէն Առընդերու... յիշատա՛կ իւր եւ ծնողացն. հաւրն Մէլիքին մաւրն Թամամին, հաւրեղբաւրն Զիրաքին, եւ Զիրաքի կողակցոյն Շընորհաւորին. որդւոյն Խլղաթին եւ դստերն Մարիանին... յիշեցէք զԽարակաւզն եւ զկողակիցն իւր զՀանձրէվարդն, եւ զՀանձրէվարդի հայրն զՅովանէսն եւ զմայրն զՆանաջանն, եւ զեղբայրն զԽաւջա Սաւարն եւ զկողակիցն Խաւջա Սաւարին զԳուլզատէն... եւ զննջեցեալքն... դարձեալ յիշեցէք զԽարակաւզն, որ յայսպիսի դառն եւ ի նեղ ժամանակիս, քանզի բարկութիւն աստուածային շարժեալ էր ի վերայ ազգիս Հայոց, զոր ո՞չ ասեմ թէ զսուրն եւ թէ զգերութիւն... Ահա Գ. ամ է որ իբրեւ զուռ կը դողամք ի Շահէն Պարսից. եւս առաւել զայս տարին թէ որպիսի սով եղեւ ի Խարսայ քաղաքին եւ իւր բոլոր գաւառքն. հանց սովեղեւ որ չուն եւ կատու ուտէին. եւ քրիստոնեայքն յարդ եւ խոտ ուտէին բայց յետոյ մեռանէին: Հաց է որ հասատատէ զսիրտ մարդոյ: Եղբարք, յորժամ Աստուած ձեզ հաց տայ՝ զաղքատն մի՛ մոռանայք...: Աստուած ողորմի ասացէք Խարակաւզին որ այսչափ տարտարոս ի ժամանակիս զամենայն

Հող եւ զցնոր աշխարհիս ի բաց խափանեաց, եւ էառ զՍուրբ Աւետարան յիշատակ իւր եւ կողակցոյն իւրոյ Համձրէ վարդին, եւ որդւոցն. եւ հաւրն Մէլիքշահին եւ մաւրն Թամամին, եւ հաւր եղբաւրն Զիրաքին եւ որդւոյն Խըլղաթին... յիշեցէք զՄարակաւզի անէրն զՅաւհան Յաւարն եւ զԴուլզատէն, եւ զհայրն զՅովանէսն եւ զմայրն զՆանաջանն եւ զամենայն արեան մերձաւորսն...»:

«Թուին Ռ. Ծ. Ե. էր, Շահն որ զԵրեւան, զՋուղա եւ զՆախճուան այրեաց եւ զբնակիչքն քշեց տարաւ ի յԱսպահան. Թուին Ռ. Ծ. Դ. էր. որ ես մեղուցեալ եւ անարժան Յովանէս գրիչս Գաւլըռեցի ի մէջ նոցա էի յայնմ ժամանակի. ո՞վ կարէ լեզուով կամ գրով պատմել զաւերումն Հայաստանեայց, եւ զխաւարումն եկեղեցեաց. խնդրեմք յԱրարչէն տալ աշխարհիս խաղաղութիւն. Թագաւորաց սէր եւ միաբանութիւն... Աստուծոյ փառաբանութիւն. ամէն»:

Ս. ՆՇԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻ

1 Աւետարան.

«Գրեցաւ սուրբ քառավտակ Աւետարանս ի Թուիս Հայոց Զ. Խ. Դ. ի Հայրապետութեան Տ. Գրիգորի, եւ յիշխանութեան Հեթմոյ որդւոյ Լեւոնի. ձեռամբ ամենամեղ քահանայի, Ստեփաննոսի, ի սուրբ մենաստանս Սկեւռայ, ընդ հովանեաւ Ս. Փրկչիս, եւ կենսագիր Ս. Նշանիս, եւ մաւր լուսոյ Աստուածածնի, որ է առընթեր անմատոյց դղղեկիս Լամբրունի: Արդ աղաչեմ զամենեսեանսդ որք ընթեռնույք զսուրբ տառս եւ լուսաւորիք ի սմանէ, յիշեսջիք ի Քրիստոս զտառապեալ եւ զմեղաւոր գծողս, եւս եւ

զեղբաւրորդիսս իմ զՑովաննէս քահանայ ու զՆեւոն սարկաւագ, զՑովսէփ պատանի. վասն զի ի խնդրոյ սոցին, ի պակասեալ ամաց եւ ի զառանցեալ տիոց եւ ի ծերութեան հասակի, շնորհաւք բարերարին Աստուծոյ աւարտեցի զսա յիշատակ ինձ եւ ի ծնողաց իմոց, եւ ի վայելուչն յառաջասացեալ որեան մերձաւորացս... յիշեցէք զհարազատ եղբայրն իմ զԿոստանդին, որ ի սոյն ամի վախճանեցաւ եւ սուգ անբերելի եթող մեզ...»: «Յիշեցէք զվերջին ստացող Ս. Աւետարանիս զՄաւշա Սաւարն զՂարբերդցի ի գեղջէն Հողէու, եւ զկողակիցն իւր... եւ զդուստրն զՄանի բէկն... Թուին Ռ.Ծ.Ե. կազմեցօ (կազմեցաւ)»:

1 Աւետարան եւս.

«Յամին եւթն հարիւրորդի եւթանասներորդի մեծ թուականին մերոյ, ի Հայրապետութեան Տեառն Կոստանդեայ Լամբրոնացւոյ. եւ ի թագաւորութեան դեռաբոյս պատանեկին Լեւոնի որդւոյ Աւշնի, գրեցաւ սուրբ եւ լուսափղձ եւ կենսակիր աստուածաւանդ աստուածախաւս Ս. Աւետարանս ի սուրբ քաղաքս Երուսաղէմ, ի դրունս սուրբ եւ փառաւոր տաճարիս Քրիստոսի Ս. Յակոբայ, ձեռամբ իմով անարժան եւ մեղսաթաւալ փանաքի եւ անարհեստ գրչի Ստեփան. մականուն Յերկայն կոչեցեալ. ի խնդրոյ Աստուածարեալ եւ սրբասէր քահանային Վարդիշխանայ, եւ հոգեւոր դստերն իւրոյ Շաքար հաւատաւորի. որ ետուն գրել զսա մեծաւ փափագանաւք յիշատակ նոցին անջընջելի, եւ աւանդեցին Ս. Հրեշտակապետացն. եւ ես ողորմելի գերիս յանձն առի եւ ըստ կարի իմում ջանացի ի ժամանակ ծերութեան,

որ յոյժ պակասեալ էր ճաճանչ լուսոյ յաչա-
ցըս եւ պակասեալ ի զաւրութենէ։ Արդ թէ-
պէտ եւ անարհեստ էի գրչութեանս. փանա-
քի եւ անյարմար, այլ հանդիպեալ լաւ եւ
ընտիր աւրինակի որ գրած էր Ստեփաննոս
Գոյներ Երիցանց, այն որ լի էր եւ պատա-
րուն յարհեստ գրչութեան եւ ընդ բնաւս
հռչակեալ. Նաեւ բանիւ կատարեալ եւ հոգ-
ւով լցեալ. որպէս ահա յայտնի է իմաստ-
նոց եւ սորոյ գիտողաց, զի լի եւ կատար-
եալ էր արուեստիւ, ի բանս, ի բառս, ի լը-
ծորդս եւ ի բացատս, եւ ի տրոհմունս առո-
գանութեանց. Եւ ես մեղաւոր հողս յոյժ
բաղձանաւք եւ յոքնատոչոր տենչանաւք, ա-
լէտանջ երկաւք, մեծաւ աշխատութեամբ
ըստ կարի գծագրեցի զսա ի լուսաւորութիւն
մանկանց եկեղեցւոյ։ Արդ երեսանկեալ ա-
ղաչեմ զամենեսեան մանաւանդ զդասս քա-
հանայից, որ վայելէք ի քաղցրահամ ճաշակ ե-
դեմաբուղխ վտակաց քառառաջեայ հոսանաց
կենդանական աստուածախաւս Աւետարա-
նական բանիցս. մանաւանդ յորժամ բառ-
նայք ի ժամ սոսկալի պատարագին, յայնժամ
Ս. Աւետարանաւդ եւ միջնորդական կենա-
րար հրաշիւք սուրբ պատարագին, յիշեսջիք
զստացողսն սուրբ կտակիս, զյառաջասացեալ
պատուական քահանայն Վարդիչխան եւ զկե-
նակիցն իւր եւ զամենայն ազգայինս, զկեն-
դանիս եւ զհանգուցեալս. եւ զՇաքար հա-
ւատաւորն. որ աշխատեցաւ յոյժ ի կոկել
թխթոյն, եւ որք ազատաւորեցին մեզ ի պէտս
մարմնաւորս. եւ զիս զխաւարեալս մեղաւք
Ստեփան եւ զիմսն ամենայն, ողորմութիւն
գտանել յահեղ աւուրն համառաւտի... եւ
որ յիշեսցէ զվերոյգրեալքս. Քրիստոս Աստ-
ուած զինքն յիշէ...։ Մի ոք իշխեսցէ հա-

նել զՍուրբ Աւետարանս ի Ս. Հրեշտակապե-
տացն, կամ զթուականն դնել, կամ զողանալ,
կամ իւր սեպհականել, կամ յինչ եւ իցէ պէտս
հանել ի սուրբ եկեղեցւոյն, այլ կացցէ մը-
նասցէ հանապազ ի վերայ սրբոյ սեղանոյն
...եկեղեցւոյն. Եւ եթէ ոք իշխանութիւն ի
կիր արկցէ եւ հանցէ, Քրիստոս լինի նմա
դատախազ յաւուրն այցելութեան. եւ ելցէ
ինքն իւրայնովքն ի կենաց գրէն: Իսկ եթէ
ոք վասն հեծելի եւ կամ վասն այլ իրիք խռ-
ովութեան՝ հանցէ, եւ յորժամ խաղաղի
դարձուսցէ ի տեղի իւր, աւրհնի յԱստու-
ծոյ...: Ով եղբարք, ոչ թէ վասն մարմնա-
ւոր ինչ լումայի գրեցաք զՍուրբ Աւ. այլ
վասն զմեզ յիշելոյ... ի մայիսի ԻԱ. սկսա.
եւ յաւգոստոս ԻԱ աւարտեցի»: «Յիշեցէք
զՄատթէոս պատուական քահանայն, որ կազ-
մեաց զՍուրբ Աւետարանս իւր ծախիւք եւ
աշխատութեամբ... յիշեսջիք եւ զՄանէր
Ջուլահակն եւ զամուսինն իւր Տուխթար...
որ զՍուրբ Աւետարանս վերստին զարդարե-
ցին արծաթով եւ ոսկւով եւ տէրունական
նշանաւ եւ սուրբ պատկերաւ... եւ զՍտե-
փաննոս արեղայն, որ շատ աշխատեցաւ ի
յարծթելն... եւ զՄկրտիչ ոսկերիչն...:
—Այլ գրով — «Զվերջին ստացաւղ զՍուրբ
Աւետարանիս... զտանուտէրն Մղտեսի Ամիր-
բէկն եւ զկողակից զԽաթունմէլիքն. եւ զսր-
բասէր քահանայն զՏղապարոնն եւ զերիցա-
կինն զՄղտեսի Սուլդանն, եւ զծնողսն զՇէրն
եւ զԹաւրէզն, եւ զեղբայրն Ամիրխէրն եւ
զկողակից զՍատաթն... այլ եւ զՅելուշն,
զԱհլին, զՍադաղան... զՄաւճուտ խա-
թունն, զԽուանչինն... զԱստուածատուրն,
զԱքանդարն.. զՍայմէլիքն...զՄղտեսի Ա-
միրբէկն եւ զՄըղտեսի Սուլդանն, որ տաքս

Երկոքեանն գնեցին զԱւետարանս ի հալալ արդեանց իւրեանց... եւ եդին յիշատակ ի դուռն Ս. Նշանին...»: —Այլ գրով—«... Ես Յովաննէս եւ Ամենադենին քոյրն Սալչուկն եւ իմ որդիք Ալէքսանոսն եւ Մուսէսն. գնեցաք զԱմենադնին էգին ի շինի դուռօ (տուար) եւ տուաք յիշատակ ի Ս. Նշանին դուռն, այլ մարդոյ գաւէ գալապայ չ'կայ, ոչ ի մերոց եւ ոչ յաւտարացն.. յիշեցէք զԱմենադինն եւ զքոյրն Սալչուկ... Գլուխն եկեղեցին է եւ աղբիւրն, անջինջ յիշատակ իւր եւ ծնողաց...»:

Ս. ՍՏԵՓԱՆՆՈՍ ԵԿԵՂԵՑԻ

1 Աւետարան. ընտիր. մագաղաթ.

«... Գրեցի զԱւետարանս Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի ի խնդրոյ աստուածազան եւ սրբասէր ըստ հոգւոյ հաւր մերոյ, ըստ մարմնոյ ուսուցչի մերոյ, պատուական քահանայի Սմբատայ Բաջկոնց, ի յիշատակ հոգւոյ իւրոյ եւ ծնողաց իւրոց, եւ ի վայելումն եղբաւր և եղբաւրորդեաց. և ամենայն նախնեաց իւրոց, իմոյ ձեռամբ Հեթումի նուաստ եւ անարժան քահանային եւ անպիտան գըրչիս: ի Թուա. Հայոց մեծաց ի Ջ. Խ. Ձ. ի թագաւորութեանս Հայոց Սմբատայ. եւ ի Հայրապետութեանս Տեառն մերոյ Գրիգորիսի, ի քաղաքիս Մամուեստիայ, ընդ հովանեաւ Ս. Թորոսայ...»:

«Ես Անանիա Արք եպիսկոպոս, զքեզ աղաչեմ Աստուած իմ Քրիստոս...»: Ի վախճան Մարկոսի գրեալ... «Տէր Յիսուս ողորմեացի.. Տէր Յովանէս եպիսկոպոսի վերադիտողի Մելտինու եւ Խարբերդու մայրաքաղաքաց»: —Ի վերջն Մատթէոսի գրեալ.«Ջատացաւղ Սուրբ

Աւետարանիս՝ զՏէր Աննանիա զպատուեալ արք եպիսկոպոս Խարբերդոյ, զորդի Սիոնի երիցոյ, ստացայ զսա ի հալալ ընչից իմոց եւ եդի զսա ի հայրենի եկեղեցիս մեր ի Ս. Աստուածածին. եւ ի Ս. Ստեփաննոսն, եւ ի Ս. Սարգիս, որ է երեք խորան, ի յիշատակ ինձ եւ նախնեաց իմոց... յիշեսջիք... եւ զեղբայրն իմ զՏաւնական երէցն եւ զեղբաւրորդին իմ զՍահակ սարկաւագն, որ կէսաւրեայ փոխեցաւ առ Քրիստոս»....:

Ս. ԿԱՐԱՊԵՏ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ՍՈՐՍՐՈՒ ԳԻՒՂԻ

1 Աւետարան.

«... Ես անարժան Յոհաննէս եպիսկոպոս ի սրտէ խոցեալս, ի մտաց անկեալս, հոգւով զառանցեալս գրեցի, զՍուրբ Աւետարանս, իմ անարժան եւ մեղաւոր ձեռաւքն պակասեալ ի լուսոյ եւ հասեալ ի ծայր կենաց եւ ի դուռն մահու. և սպասեմ գերեզմանի. գրեցի.. լաւ եւ ընտիր աւրինակէ. գրեցաւ ի Թուին Ռ. եւ Ծ. ի յերկիրն Ցաղմնոյ ի վանք Երկանընկուզենց, ի դուռն Ս. Կարապետու եւ Ս. Աստուածածնայ եւ Ս. Յարութնայ. եւ այլ սրբոց որ աստ կան»....:

1 Աւետարան եւս.

«... Ես ծառայս Աստուծոյ Գ. Լեւոն Բաղունեանց ցանկացող եղէ այսմ լուսաւիղձ եւ կենսաակիր կտակիս, եւ տուաւ աւարտել զսա Սիմաւոնի գրչի. ի ստոյգ եւ յընտիր աւրինակէ Ս. Սահակայ Թարգմանչի. յըստակ եւ ականակիտ որպէս եւ ի Փրկչէն ասացաւ. զոր յոյժ բաղձանաւք եւ յոգնատոչոր մեծաւ աշխատութեամբ ստացայ զսա՝ ի լուսաւորութիւն մանկանց եկեղեցւոյ. եւ ի

յիշատակ ինձ եւ ամուսնոյ իմոյ տիկին Սրպ-
Լի, եւ որդեկայ իմոց Պ. Լեւոնի եւ Պ. Բա-
զունէ, եւ ծնողաց իմոց...»։

Ձեռագիրք Սօրսօրու Ս. Կարապետ եկեղեցւոյ.
3 Աւետարան. 1 Մաշտոց, եւ 1 Գանձարան։

Ձեռագիրք Դաղեմու վանից՝ 1 Աւետարան. 2 Մաշտոց,
1 Յայսմաւուրք։

Ձեռագիրք Ս.Կարպտ. եկեղ. Խարբերդի 11 Աւետարան։

Ձեռագիրք Ս. Յակոբ եկեղեցւոյ Խարբերդի. 6 Աւե-
տարան՝ մին մագաղաթ. 1 Յայսմաւուրք։

Ձեռագիրք Ս.Նշան եկեղեցւոյ Խարբերդի. 4 Աւետարան.
1 Սարգիս Շնորհալի։

Ձեռագիրք Խուլէ վանից. 1 Ճառընտիր, 2 Աւե-
տարան. 1 Գանձարան. 1 Կանոնագիրք Մխիթար Գօշի. զոր
Մալաթիացի բողոքական Յովհաննէսը տարած էր կ՚ըսէին:

— Վերոյգրելոց յիշատակարաններ չկրցի օրինակել:

ՂՈՒԼԷԻ ՎԱՆՔ Ս. ԳԷՈՐԳ

1 Աւետարան.

— Ի սկիզբն։ «Յիշատակ է այս Սուրբ Ա-
ւետարանս Ձմշկածէկցի Գէորգ եպիսկոպո-
սիս, որ դաղդաղեալ ձեռաւք գրեցի անար-
ժան առաջնորդ Ս. Գէորգայ գերեզմանի
Խուլավանից, որ զարդարել է հանգուցեալ
Միքայէլ եպիսկոպոսն. վասն երկիւղին Լա-
վանկ Թամուրին սուրբ գերեզմանիս միա-
բանքն թագուցեալ են ի Ծով դղեակ. եւ վանս
Խարդիշարի եւ Ս. Կարապետին եւ Կարմիր վա-
նուց. եւ սիրով յորդորեալ ամենայն միաբա-
նաց, կրկին ժողովեցի ինն միաբանս եւ պահ-
ծառացուցաք Ս. Աթոռս. եւ երկու ագա-
րակ գնեցաք գիւղին մերձ եւ դաշտն մեծ
ագարակն՝ հարիւր փարայ, եւ միւսն քսան,
իմ հալալ վաստակէս, եւ բացի վանքիս մեր-
ձակայ հաւչէ՝ որ ածեալ քար դրաք ի ներ-
քոյ վանացս ութն բոլէ. եւ հիւսիսային ճա-

նապարհիւ ստուտ Լոյսալի գիւղն, որ հեռի է կէս ժամ. եւ անտի հողադաշտ լեռն է յարեւմտից կուսէ դէպ ի հարաւ կէս ժամ, անտի յարեւմուտս կէս ժամ, մինչեւ ի ճանապարհն Խարբերդու, եւ ճանապարհիւ ուղիղ դէպ յարեւմուտս եւ ի գլուխ գեղին ածեալ քարն՝ հանց ջրով եւ հողով, որ բազում աշխատանաւք ստացայ...»:

«Պարոն Աբէլն Թաղարցի, որ կոյր էր աչաւք եւ եկն ուխտ, եւ բացան աչք նորա. հարիւր եւ վաթսուն ամաց (էր). եւ բազում քաջութեամբ ստացաւ վանացս հողն որ տիրեալ էր Լոյսալի (գիւղի) չար կարդացողըն...: Ասացէք Աստուած ողորմի նահատակ եղբաւրս Տէր Յովանին... Մէլիք Մահտոյ Աւգբէկցւոյ, թաղեցաւ ի մատուռն Ս. Աստուածածնայ, եւ բազում հիւանդ բժշկի. վայ ինձ բթամտիս որ եղբայր նորա եմ եւ այս սուրբ դերեզմանիս առաջնորդ եմ. գրեցի այս բանս սակաւ. այլ եւ գրեալ եմ ամենայն անցք որք ընդ իս եւ ընդ աթոռս անցին, յիշատակագրութիւն Միքայէլ արք եպիսկոպոսին եւ միւս Առաջնորդաց որք յառաջ քան զմեզ. իսկ այս բանս սակաւ գըրեցի Թուին Հայոց Պ. Ղ. Բ.»: — Ի վերջն Մատթ. Աւետարանի գրեալ. — «Ի Թուին Հայոց Ո. Ղ. Է. ի Հայրապետութեան Տ. Կոստանդեայ եւ ի թագաւորութեան մեծին Հեթմոյ գրեցաւ Սուրբ Աւետարանքս յԱստուածապահ եւ յանմատոյց կլայս Հռոմի, յաթոռ Լուսաւորչին մերոյ Ս. Գըրիգորի, ի դրունս սուրբ վկայիցն Թէոդորոսի եւ Գէորգեայ եւ Ս. Աստուածածնին. յորոց դուռն սպասաւորեմք այժմ, թողեալ զհայրենի բնակութիւն մեր զբարձր դղեակն եւ զանմատոյցն զԿատենայ, եւ փախեալ յայ-

լասեռւյն չարեաց, եւ վասն քաղցրութեան վերադիտողիս Հայոց Կոստանդեայ սրբոյ եւ առաքինւոյ եկեալ բնակեցաք աստ, հովանաւորեալ իբրեւ զփախուցեալն ի տապոյ ամարանւոյ առ թաւուտ ծառոց ընդ չքով. զոր Տէր Յիսուս զաս հաստատուն պահեսցէ...»:

«Կատարեցաւ սուրբ պատուիրանս Փրկչին... յայսմ վայրի, ձեռամբ յոգնամեղ գրչի Պետրոս երիցու որդւոյ Կոստանդին երէցու, ազգաւ Կատենայեցի, յիշատակ ինձ եւ իմոցն, եւ ի վայելումն որդւոց իմոց Առաքելոյ եւ Կոստանդեայ. ... յիշման արժանի արարէք զբարետոհմիկ եւ զբարեկեցիկ զերկսին հարսունեան իմ զՄրեւթագուհին եւ զՏիրուհին, յորոց ոչ մին եհաս ի բերումն զաւակի, այլ տարաժամ եւ դեռաբոյսք փոխեցան ի Քրիստոս, եւ անմխիթար սուգ թողին ինձ եւ որդւոց իմոց...»: — Ի լուսանցքն Յօհաննու Աւետարանի «Եւ էր Յիսուս յԵրուսաղէմ ի Պրոպատիկէայ» բանին գրուած է «Մեսրոբ վարդապետ հիմնադիր սուրբ, պաշտպանութեամբ իշխանաց Ծով դղեկու չինեցին մենաստանս. Թուին Հայոց ՌՃ. Զ. Գ. յիշեսջիք... Մաղաքիայ»:

Խուլէի վանքին մէջը կը գտնուէր Ս. Ներսէս Շնորհալւոյ օրհնած միւռոնը փոքրիկ շիշով մը, եւ կար վկայագիր կամ յիշատակագիր մագաղաթի վրայ, եւ տուփ մի սրբոց մասանց որք պատատեալ էին մոմշորի մէջը. եւ որոց վրայ կարմիր կնքամոմով կնիքները դրոշմուած. Այս ամէնը գտնուած են եղեր 1839 ին, Ս. Տաճարի նորոգութեան առթիւ, ի ներքոյ սեղանոյն առ գերեզմանաւ Ս. Գէորգեայ: Մեք կ'օրինակեմք հոս յիշատակագրերը:

Ս. մասանց տուփին մէջը, երկու մատ լայնութեամբ եւ քիչ մի երկայն, հնագոյն թղթի մը վրայ գրեալ «Ողորմութեամբն Աստուծոյ որ ապգա վայելէք... ի տանս Կիլիկեայ գանձի, որ պարգեւեաց անարժանիս Աստուած. յիշեսջիք զհայրն իմ Կոստանդին եւ եղբարս իմ

Գ. Սմբատն. եւ որդիքս սիրելի Լեւոն Թորոս Ռուբէն, եւ կողակիցս Զապէլ Թագուհին, որ . . . հոգայ, կրաւնաւորս եւ հիւանդս... եւ ես արքայի զանձուց պարգեւեցի սուրբ մասն Գագաթան Կարապետին Քրիստոսի. եւ ետու պարգեւ միխիթարութեան ընդ կողակցուս եւ դեռաբոյս Գ.Մէլքոնին. Աստուած վայելումն տացէ . ամէն. Զ. Բ. ին» :

(Կնիք)

ՈՂՈՐՄՈՒԹԵԱՄԲ ԱՅ. ԱՐՔԱ ՀԵԹՈՒՄ
Ռ. Հ. Ե.

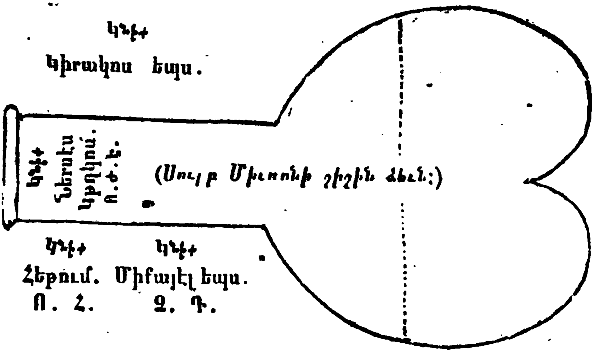
Օրինակ վկայականի Ս. Իւղոյն ի մագաղաթեայ բնագրէն.

«Արդ ողորմութեամբն Աստուծոյ կառուցաւ սուրբ գերեզմանս ԳԷՔԱ զաւրավարին ձեռամբ ծառայ ծառայիցն Աստուծոյ, ոտից հող ՄԻՔԱԼ սուտ անուն արք եպիսկոպոսիս. որ շնորհեաց անարժանիս բարեպաշտ Մելքաւն պարոն իշխան որ ի գանձուց արքայի Լեւոնայ եւ Հեթմայ առեալ է ի պատուգացն Յունաց, որ ես տեսի կնքալ եւ վըկայեմ. եւ հարիւր դահեկան պարգեւեաց որ նորոգեցաք եկեղեցիս եւ փոխեցաք անոյն Ս. Գէորգ, որ էր ՄՍՎԱՆ. յիշատակ Մելքաւ ամիրայի Թագաւորազն. այսպէս թաղեցաք տասն կրաւնաւորաւք եւ քառասուն աւր պատարագաւք աջ կողմն մեծ խորանիս, ուր կայ յիշատակն Մլքաւնին եւ շիշ մի սուրբ իւղ. որ սայ Ներսիսի Կլայոյ Հռաւմկլայու Ս. Հայրապետին աւրհնած սուրբ իւղն է, որ քեռն երկրորդ Հեթմայ փախուցեալ է Հռոմկլաու, յորժամ Աշրաւ ամիրայն Եգիպտոսի կործանեաց զկաթուղիկոսարանն Կլաու. եւ անտի հասաւ արքայն Հեթումն եւ ձեռամբ Մըլքաւնի առ սուրբ ուխտս. որ եւ տեսաք կընիք Ներսիսի սուրբ վարդապետին ի վերայ եւղոյս եւ կնքեցաք. եւ փոքրիկ մատուռի ե-

դաք գերեզման զաւր Ս. Միւռոնս այս ե-
դաւ յիշատակ Ս. Ներսիսի Կլայեցուն եւ եղ-
բաւրն Գրիգորի. եւ փոքր մաս մի Ս. Կա-
րապետի, եւ կնքեցաք. Կիրակոս եպիսկոպոս
Արապգր քաղաքին, Մատաթիայ եպիսկո-
պոս Մելիտինու, եւ քոր եպիսկոպոսն Աստ-
ուածածնայ եւ Աբդլմսեհու երկուց նորաշէն
վանուց, որ հրամանաւ Մելքաւն ամիրայքն
նստին Խարբերդու դաշտն եւ միայն խրա-
տեն ժողովուրդն. մեծաստան դաշտիս է մի-
ան Ս. Գէորգ, որ ունի հինգ հազար տուն
ժողովուրդ, եւ չորս եկեղեցիս Խարբերթու
բացի Ասորւոց, որոյ քաղաքիս եւ դաշտիս
Խարբերթու ոտից մոխիրն Առաջնորդ ես եմ.
բայց նզովեմ ես եւ երկու եպիսկոպոսն, եւ
Գէթ. քաւր եպիսկոպոս որդիս, ով որ բացցէ
սուրբ շիրիմս Գէթա. եւ գողասցէ կամ այլ
տեղ տարցէ, նզովեալ լիցի. եւ թէ վիճակն
խլեսցէ, բաց ի վեց գիւղից, որ Ս. Աստուա-
ծածնայ և Աբդլմսեհի եմ պարոն Մլքաւնն,
եւ գեղեցիկ կարգադրութիւն մեր խափանես-
ցէ՝ մահու եւ դժոխոց արժանիս լիցի. Անուն
հաւրն եւ որդւոյ եւ հոգւոյն սրբոյ. յամէն»։

Կնքէ Գէորգ եպս. | Կնքէ Միքայէլ եպս. Զ. Դ. | Կնքէ Կիրակոս եպս.

Կնքէ Կիրակոս եպս.

(Սուրբ Միւռոնի շիշին ձեւն:)

Կնքէ Հերում. Ռ. Հ. | Կնքէ Միքայէլ եպս. Զ. Դ.

Սոյն վանից գերեզմանատան մէջ կը գըտնուին եօթն մահարձանք, բարձր խաչաքարեր. Նման Ս. Թարգմանչաց մահարձանաց որ յԱռաքելոց վանս ի Մուշ։ Ասոնցմէ քանիին վրայ գրուածներն են. — «Զ. Հ. Գ. յիշատակ է Մքայէլ վարդապետին»։ — «Թուական Զ. Գ. յիշատակ է. Ստեփան վարդապետին»։ — «... (եղծեալ) Սարգսի»։ — Կափարիչ քարի մը վրայ զգեստաւորեալ եպիսկոպոս մը քանդակած եւ սրտին վրայ գըրուած էր «Եպիս. Ռ. Մ. Զ. Գ.»։ — Գերեզմանատան քովի աղբիւրին վրայի քարէն օրինակուած «Կամաւքն Աստուծոյ Նուաստ Սիմէոն վարդապետ եւ միաբանք Ս. Գէորգայ շինեցաք զաղբիւրս»։ — Հին քարի մը վրայ «Զ. Հ. Գ.»։ — Աղբիւրին քով շիրմի մը վրայ «Այս է տապան հանգստեան Տէր Աբիստակէս գրոց աշակերտի, որ փոխեցաւ ի Քրիստոս... (անընթեռնլի). Թվ. Զ.»։

Ս. ՆՇԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ԾՈՎՔ ԿԱՄ ԿԷՕԼՃԻՒԿ ԳԻՒՂԻ

1 Աւետարան.

«... Ես Գրիգոր ի վերջ հասեալ գիտնականաց... ցանկացող եղէ այսմ լուսայիղձ եւ կենսակիր կտակիս Ս. Աւետարանիս, եւ ետու աւարտել ի ստոյգ եւ յընտիր գաղափարէ Ս. Սահակայ Թարգմանչի յստակ եւ ականա...» (Թուղթ հատեալ)։

Վերջին յիշատակարան մի եւս կայ գրեալ «ի Թվին Հայոց Ջ. եւ Ա.»։

1 Աւետարան եւս. պատկերազարդ. Նախշուն անուանեալ։

— Ի վերջն Մարկոսի գրեալ «... զՄկրտիչ վարդապետն եւ զՅովաննէս վարդապետն

հանդերձ միաբանաւք սուրբ ուխտիս Արգելանաց աղաչեմ յիշել առ Քրիստոս Յիսուս Աստուած, որ ազատեցաք զսուրբ Աւետարանս ի յանաւրինաց եւ տուաք դարձեալ յառաջին տեղին ի գիւղն որ կոչի Շուշանց· հոգաբարձութեամբն տանուտրոջն Հազարբէկին....: Զվերջին ստացող Ս. Աւետարանիս զխոճա Մուրատն ի Ներքին Ծովացն յիշեցէք... հայրն Սադաղին եւ մայրն Նազխաթունին, եւ իւր որդւոցն Աղուպին, Այվատին, Սատաղէնին, Ավրանին, Մուշեխին, Ջոհար մամին...» — «Նուաստ Յովանէս եպիսկոպոսէս գիտութիւն լիցի ձեզ քահանայիցդ եւ տանուտիրանցդ... մեծի եւ փոքու որ ի Ներքին Ծովուցն ԲՃ. աւթմանի է, քան զայս այլ աւել եւ պակաս առնողն ի Ներքոյ աւրինաց է, զի յառաջմէ ի վեր այսչափ էր, հիմի այլ ոք մի իշխեսցէ խախտել զսա...»: ...«Եւ արդ յայսմ տարտարոս եւ ի դառն եւ ի վշտալից ժամանակիս, որ էր Ջ.Ղ.Գ.... Այցելու որբոց եւ այրեաց պարոն Յովանէս մեծ սիրով եւ յոյժ փափաքանաւք ետ գրել զսուրբ աւետարանս՝ յիշատակ հոգւոյ իւրոյ եւ ծնողացն Կիրակոսին եւ Շողտիկնայ, եւ կենակցին՝ Թագուհւոյն եւ զաւակացն... եւ Հռիփսիմի հաւատւորի ... յիշեցէք զանյիշելի գծիչս... զԿարապետ կրաւնաւոր... զմայրն Ասլմէլիք, եւ զքոյրսն զՍուլթանմէլիք եւ զՋանմէլիք, եւ զզաւակսն զՅոհաննէս եւ զԳուռջին բէկն ... եւ զքարի յիշատակն իւր զԲոյս որդին ...»: — Այլ յիշատակարան ... «Արդ ի դառն եւ ի նեղ ժամանակիս որ է Թուական Հայոց Ջ.Ժ.Թ.... Աստուածասէր, համեստ եւ հարկեւոր կինն Շիրազմամէն ետ Նորոգել զսուրբ Աւետարանն... յիշեցէք զՇի-

րաղխաթունն... եւ զհայրն զԱսլանն, զմայրն Շնաւհորն, եւ զեղբարսն... զՄուրատշէնն եւ զայլն իւր զԽնդութէկն... եւ զզաւակսն զԹաւթիկն... զԱսլան բէկն... զդուստրն զՄամէն... եւ զԹումաբէկն... զպարոն Հազարբէկն, եւ զկողակիցն իւր զԴուխտայն, զորդին զՄխիթար սարկաւագն, զորդին զԱղբէկն եւ զկողակիցն զՄուղալ խաթունն եւ զորդիսն... զՈւնճուբէկն եւ զԽնըդրածն...»։

Ս. ԳԷՈՐԳ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ԱՎՇԱՆ ԳԻՒՂԻ

1 Ցայսմաւուրք. ընտիր. մագաղաթ։

...«Գրեցաւ ի Բիւզանդիա ի մահալլէն Սուլու մանաստրու, ի թուականութեան Հայոց Ռ.Ղ.Դ. ի թագաւորութեան Տաճկաց սուլթան Իպրահիմին, եւ ի Պատրիարքութեան Զ. եկեղեցեաց իշխանաց...»։

1 Աւետարան եւս.

...Սուրբ Աւետարանիս ցանկացող եղեալ Հայրապետ քահանայն եւ ետ գրել զսա յիշատակ իւր եւ զաւակի իւրոյ Յակոբայ... աւգնականութեամբն Աստուծոյ առեալ զսա յանձն քահանայ ոմն Սիմէոն անուն, եւ գրեաց զՄաթէոս գլուխն ի լրման եւ զՄարկոսն մինչեւ ի հարիւր եւ ի տասն համար, առ դրան Հայրապետ երիցու եկեղեցւոյն, որբոյն Յակոբայ եւ սուրբ Թորոսու, եւ եղեւ զի վասն չար եւ դառն ժամանակիս որ վասն ծովացեալ մեղաց մերոց բազում քաղաք եւ գաւառք աւերեցան, եւ բազում գեղ աւեր եւ անբնակ եղեն ի մարդոյ եւ յանասնոյ, սա ելեալ յԵկեղեաց գաւառէ գնացեալ հեռաբնակ գաւառսն, եւ մնացեալ

Ս. Աւետարանս Թերակատար ժամանակս թագուհս. իսկ Նախասացեալս Հայրապետ երէց եղբայր գոլով մեր ըստ մարմնոյ, յոյժ բռնադատեաց վասն սորա զի զկատարումն առցէ, եւ ես ոչ առնուի յանձն յաղագս տկարութեան անձին իմոյ եւ զի չէի հմուտ այսմ գրչութեան արհեստի, ապա նա եւս առաւել յորդորեալ զմեզ զի հանապազ եկեղեցին մեր կացցէ յիշատակ մեզ եւ ծնողաց մերոց եւ ի ժառանգութիւն զաւակի մերոյ, Յակոբայ, եւ ես վստահացեալ ի զաւ-րութիւն Աստուծոյ առեալ ի ձեռն զսա գրեցի եւ զպակասութիւն սորա լցի ըստ կարողութեան անձին իմոյ... գրեցաւ ի գաւառիս Եկեղեաց ի յանապատիս որ յանուն Ս. Կիրակոսի, մերձ առ ի ստորոտս լերինն Բթնոյ, զի է տեղի հանգստարան մերոյ, ի Թուականութեանս Հայոց Պ.... յիշեցէք ... եւ. հայցեցէք զԹողութիւն մեղաց առաջին աշխատողին եւ գրողին սորա Սիմէոն երիցու... այլեւ մեղուցեալ անձին իմոյ Ազարիա աբեղայի, որ զյետին գիրս գրեցի...»: +

ՅԱՂԹՈՒԿ ԳԵՂ ՋՄՇԿԱԾԱԳՈՒ

1. Աւետարան. ընտիր, մագաղաթ:

Զոր նուիրեցին ինձ, եւ ես ընծայեցի Կ. Պոլսոյ Ազգ. Մատենադարանին:

«Փառք փառաւորեալ սուրբ երրորդութեան, միաբան զաւրութեան, երեքանձնեայ տէրութեան եւ ի մի կատարեալ իսկութեան Հաւր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն սրբոյ յաւիտեանս յաւիտենից ամէն: Աստուածային սիրոյ հետեւումն բնաւորեալ է յաստուածասէր անձն, զի ամենայն բարեաց սկիզբն եւ

գոյութիւն ի Նմանէ է, եւ այնչափ զաւրաւոր է եթէ ոք սուղ ինչ ճաշակէ ի Նմանէ անհատ կարաւտի եւ առաւել ցանկայ։ Զի թէպէտ մեծ են հաւատ եւ յոյս, սակայն ի հանդերձեալսն ունին զկատարումն. իսկ սէր ընդ Աստուծոյ յերկարաձգի յանժամանակ յաւիտեանսն. վասն այնորիկ սուրբքն եւ արդարքն առաջինք զամենայն զկեանս իւրեանց նեղութեամբ եւ չարչարանաւք աւարտեցին ի սէրն Աստուծոյ բեւեռեալք։ Յաղագս այնորիկ եւ տէր Կոստանդին աստուածակոչ վերադիտող Հայոց՝ զամենայն զկեանս իւր Աստուծոյ սիրոյն նուիրեալ ի մանկութենէ, յամենայն գործս բարիս յաւժարամիտ եւ ի պայծառութիւն տանս Աստուծոյ փոյթ, եւ ի ստացումն սուրբ կտակարանաց անդանդաղ, որ մեծ յուսով եւ անհատ սիրով ստացաւ եւ զայս կենսակիր եւ աւետաւոր բանս բանին Աստուծոյ, ոչ ի լնուլ զթերութիւն անկորուստ եւ փարթամ տան իւրոյ, այլ ի լրումն փափագման աստուածասէր հոգւոյն։ Արդ գրեցաւ Ս. Աւետարանս ի թուա. Հայոց Զ.Բ. ի սուրբ եւ յաշխարհամուտ աթոռս Հռոմկլայ, ընդ հովանեաւ սուրբ Լուսաւորչին մերոյ եւ աստուածաներկ սուրբ Նշանիս, եւ այլ բազմահաւաք սրբոցս։ Ի թագաւ. Հայոց Հեթմոյ պայծառահաւատ թագաւորի, եւ բարեպաշտ որդւոյ նորա Լեւոնի, որոց տացէ Աստուած կեանս բարիս եւ անսասան թագաւորութիւն ի փառս իւր։ Հրամանաւ երջանիկ եւ աստուածազգեաց կաթողիկոսի Հայոց Տեառն Կոստանդեայ, որ ստացաւ զսա յիշատակ հոգւոյ իւրոյ եւ ծընողաց իւրոց եւ եղբարց հանգուցելոց ի Քրիստոս։ Արդ աղաչեմք զամենեսեան, որք

ժառանգէք զսա եւ կամ աւգտիք ի լուսաւոր բանից սորա եւ կամ գաղափար առնուք, յիշեսջիք ի Քրիստոս զբարեաց յիշատակաց արժանիսն զՏէր Կոստանդին աստուածապատիւ կաթողիկոս Հայոց, եւ զուղղադաւան հայր նորին զՎահրամ, եւ զՔրիստոսասէր մայր նորին զՇողիկն, եւ զեղբարս նորին զԳրիգոր եւ զԳէորգ զվաղուց փոխեցեալս առ Քրիստոս, եւ զեղբաւրորդի նորին զարժանապատիւ աստուածասէր քահանայն զԹորոս, եւ զքրիստոսապահ որդի իւր զՍտեփաննոս, եւ համաւրէն զամենայն զազգային իւր զկենդանիսն եւ զննջեցեալսն, ցաւղ ողորմութեան ցաւղեսցի ի գերեզմանս ննջեցելոցն, եւ կեցուցիչն կենդանութեան տացէ կենդանեացն ընդ երկայն աւուրս։

Այլ թէ ոք սրտի մտաւք եւ անկեղծ սիրով յիշեսցէ զյիշատակեալսդ եւ նոքա եղիցին յիշեալք յողորմութիւն Քրիստոսի եւ Աստուծոյ։ Արդ ով բան եւ լոյս, ով կեանք եւ իմաստութիւն եւ զաւրութիւն Աստուծոյ Յիսուս Քրիստոս, ի քո յահաւոր եւ սոսկալի գալստեանդ, յահեղ դատաստանիդ եւ յանկաշառ ատենիդ, ի ձեռն անխաւս միջնորդիս եւ անքարբառ բարեխաւսիս, ընկալցիս զՏէր Կարապետն ընդ արժանաւոր եւ ընդ հաւատարիմ վաստակաւորսն քո. եւ ընդ ընտրեալ հովուապետսն առնուլ զբրաբիոնն յաղթանակին ի քո յառատաձիր եւ յաննխազ պարգեւացդ. եւ քեզ փառք ընդ հաւր եւ ընդ հոգւոյդ սրբոյ յաւիտեանս յաւիտենից ամէն։ Եւ արդ ես անարժան եւ անպիտան գծողս Յոհաննէս յերեսս անկեալ աղաչեմ զամենեսեան յիշել զմեզ եւ զմերսն ամենայն. եւ խոշորութեան եւ սըխալանաց անմեղադիր լերուք. զի տկարա-

նայ ամենայն մնեղի ի գործս իւր․ սակայն եւ ես պակասեալ ի սգալի լուսոյ յաչաց տեսութենէ․ եւ ի հոգւոյ եւ ի մտաց լուսոյ ամենեւին զրկեալ․ այլ հարկեալ ի շնորհաշուք ալեացն եւ պատկառեալ յաստուածատիպ պատկերէն՝ գծագրեցի զսա ըստ իմում կարի, եւ դուք սիրով ուղղեցէք զթերութիւն․ եւ Աստուած առ հասարակ ամենեցուն ողորմեսցի․ եւ ինքն եղիցի աւրհնեալ յաւիտեանս եւ յաւիտեանց յաւիտեանս ամէն»։

— Այլ գրով — «Ես Կոստանդին ծառայից Աստուծոյ ծառայ եւ ողորմութեամբն Աստուծոյ կաթուղիկոս ամենայն Հայոց, որ ետու գրել զԱւետարանս զայս յաղագս անձին իմոյ․ յընտիր եւ ի լաւ աւրինակաց, եւ ոսկով եւ արծաթով զարդարեցի․ եւ իմ տեսեալ զմենաստան անապատն զՓոսն, եւ միաբանեցի զիւրեանքն ի մի պաշտաւն եւ ի մի սեղան․ եւ առին իւրեանց սահման ըստ կարեաց իւրեանց․ եւ ես միաբանեցայ ընդ նոսա եւ պարգեւեցի նոցա զԱւետարանս զայս զոր ինձ ստացել էի, յիշատակ ինձ եւ եղբաւրորդւոյ իմոյ Թորոսի քահանայի, եւ ծընողաց մերոց եւ եղբարց եւ քերց մերոց, զի անփոփոխ մնասցէ ի սուրբ ուխտս․ եւ մի՛ ոք իշխեսցէ հանել զսա ի Ս․ Անապատէս․ զի մի՛ անիծիւք պատժեսցի»։ .... «Քրիստոս Աստուած... յիշէ զԿիրակոս երէց... եւ զկենակիցն իւր զԾութլուն. որ ծնան զզաւակ բարի զԴաւիթ երէց... եւ սա... գընեաց ի հալալ վաստակոց իւրոց եւ ի չքաւորութենէ զայս ոսկեզաւծ Ս․Աւետարանս, որ է անգին մարգարիտ, յիշատակ զաւակին իւրոյ դեռաբուսկան Հռիփսիմէի...» Ի թուին Պ․ Լ․ զԱռաքել յիշեցէք»։

— «Զկարապետ ոսկերիչն յիշեցէք... եւ

զիւր որդին զԱմիրխէրն եւ զիւր ծնողսն…
որ արծաթով զարդարեաց զսուրբ Աւետա-
րանս…» ։

— «Աստուած աւրհնէ զՌուսէմին եւ զիւր
որդին զՊաւղոսն եւ զիւր եղբայրն, որ զիւր
վանացն (ջաղացն) զինչ ածուն աղայ՝ նա
զվարձքն եթող սուրբ Կարապետին» ։

—… «Ցիշեսջիք զտնտես Ոսկիկն որ ետ
կազմել զսուրբ Աւետարանս, իւր եւ իւր
այրոջն Վարդանին եւ հաւրն Թոմասին եւ
մաւրն Խոմզին եւ մեծ պապուն Քուլէֆին,
եւ մեծ մաւրն Թմլան եւ եղբարցն Պետրո-
սին եւ Երանէլին. եւ հաւրեղբարցն Տէր
Ներսէսին եւ Խոսրովին. եւ իւր որդւոյն հո-
գւոյն, եւ եդ յիշատակ ի գիւղն Հաղդուկ,
ի դուռն Երեք մանկանց, որ է Զմչկածագու
մէջ… որ է ոխմ. (ոխվ. վագրֆ)…» ։

— «Դարձեալ վերստին նորոգեցաւ սուրբ
Աւետարանս ձեռամբ տէր Սարգսին, որ է
կրաւնաւոր… Աստուած ողորմի Պռաստեցի
Մինասին… որ տիվեց ոսկի մի սուրբ օետա-
րանիս… Նորոգեց… Թվին Ռ. Ճ. ԿՉ.» ։

«Աստուած աւրհնէ զՊռաստենք գիւղն
եւ զիւր Քրիստոսադաւան ժողովուրդն ըզ-
ռայիս Գըտոնն եւ զիւր որդիքն զՆերսէսն
եւ զՄովսէսն եւ զիւրեանց որդիքն. զԱստ-
ուածատուրն եւ զիւր որդիքն. զՄղտեսի
Հարապետն զՎարդանն եւ զիւրեանց որ-
դիքն. եւ Աստուած լուսաւորէ զիւրեանց
ննջեցելոց հոգիքն, որ միաբանեցան ի սէրն
Քրիստոսի, եւ արտ մի, Գ. չափու տեղ՝ յի-
շատակ դրին ի դուռն սուրբ Կարապետին եւ
սուրբ Սարգսին եւ սուրբ Տիրամայր Աստ-
ուածածնին, ի վանքս Խարտիչարոյ, եւ ի
յառաջնորդութեան տէր Աստուածատուր
եպիսկոպոսին, եւ Ստեփաննոս վարդապե-

տին, եւ Տիրատուր քահանային, յամէն տարի կարդացէք, եւ զայս ժողովուրդս ի Քրիստոս յիշեցէք...»։

— «Յիշեցէք եւ (Աստուած ողորմի) ասացէք Դանիէլին եւ Մաւճուտին եւ Նթարին եւ Մնացականին, եւ այլ ամենայն եղբարց եւ քուերց, որ ետուն կամաւոր ողորմութիւն եւ օգնական եղեն շինութեան Ս. Կարապետու վանիցն. եւ Ս. Աւետարանս գրաւեալ կայր մօտ յայլազգիս եւ սոքա ընծեանելով ինչք՝ զերծուցին յայլազգւոյն եւ եդին յիշատակ կրկին ի Ս. Կարապետ...»։ Թվին Ռ. Ղ. Է. կրկին նորոգեցաւ վանքն, զի ի չարժմանէն աւերեալ էր, եւ Առաջնորդ վանիցն էր Տէր Միքայէլն»։

— Ի վերջն Ղուկասու Աւետարանի գրեալ. «Ես Տիրատուր եպիսկոպոս, վերջին ստացող Ս. Աւետարանիս որ ստացայ զսա ի հալալ վաստակոց իմոց, կազմեցի կրկին եւ եդի յիշատակ ի Ս. Անապատս Խարտիշարոյ ի գաւառս Ջմշկածագայ ի դուռն Ս. Կարապետին եւ սուրբ տիրամաւր Աստուածածնին եւ Ս. Սարգսի զաւրավարին... յիշեցէք... զառաջին ստացողն զՏէր Կոստանդին կաթողիկոսն Հայոց իւրայովքն հանդերձ. եւ զԿիրակոս եւ զԴաւիթ քահանայ զմիջին ստացողք, եւ զիս զՏիրատուր նուաստ եպիսկոպոս զվերջին ստացողս, եւ ով ոք երախտիք ունի ի վերայ Ս. Աւետարանիս...»։

— Աւետարանիս դրան նկարէն խորաններէն զկնի՝ երկու երեսներու մէջը ոսկեզօծ էջերով գրեալ է

«Ով յԱնսկիզբն ծոցոյ բան, նոյն եւ ծածկեալ յազգս մարդկան.

« Որ զայս մատեան Աւետարան մեզ հնչեցեր
ձայն ցնծութեան ,
« Դու զպճնողս քո բանի զտէր Կոստանդին
հոմլիւս բարի
« Նստո՛ յաթոռ ընդ Պետրոսի երգել քեզ
փառս անլռելի ։
« Որ յամենայն չնչոց աւրհնիս , հանուրց
գոյից տէր ճանաչիս ,
« Արդ զնուիրող այսմ նիւթիս ընկալ ի փառսդ
որ յապառնիս ,
« Բազմել ընդ քեզ ի հարսանիս ։
« Եւ ծնողաց նորին ողորմեսցիս . որ յաւիտ-
եանս միշտ աւրհնիս » ։

1 Աւետարան եւս.

... « Գրեցաւ սա ի թուա․ Հայոց ի Ջ. եւ ԺԸ. ի յերկրիս որ Տիւրիկի կոչի , ի վանքըն Վաւդըռ (Օտուռ) գեղջին ընդ հովանեաւ Ս. Աստուածածնին եւ Ս. Ցակոբայ. Նշանին եւ Ցոհաննու , եւ այլ սրբոց որ աստ կան հաւաքեալ. ի հայրապետութեան տեառըն Մկրտչին եւ տէր Բարսեղին... ձեռամբ Ստեփաննոսի անուամբ միայն կոչեցեալ հայրապետին... Ցիսուս Քրիստոս շարժեաց ի սէր աստուածային նախանձու զնորՄանուկն և զկողակիցն իւր զՇնոհւորն , որ... ստացան զսուրբ Աւետարանս... եւ եդին ի սուրբ Անապատն Աւագվանք կոչեցեալ ի դուռն Ս. Աստուածածնին եւ Ս. Կարապետին եւ երկոտասան սուրբ Առաքելոցն յիշատակ... ոչ ոք ունի իշխանութիւն , ոչ վարդապետ , ոչ առաջնորդ հանել ի դրանէ Աստուծոյ՝ ծախելով կամ գրաւ դնելով , եւ թէ ոք յանդգնի ընդ խաչհանս պատժեսցի , ընդ Ցուդայի եւ այլոցն. այլ աւրինակ եւ ընթերցումն մի խնայեսցի... յիշեցէք զստա-

ցող սորա եւ զծնողսն իւր եւ զՆերսէս սըր-
բասէր աբեղայն որ պատճառ եղեւ այս բա-
րութեան, եւ զծնողսն իւր... աղաչեմ յի-
շել ի տէր զմահտեսի տէր Ներսէս կրաւնա-
ւոյ:ն եւ զհայրն իւր զԱստուածատուր պատ-
ուելլի քահանայն, որ մականուն Գառնուկ կո-
չի, եւ զմայր իւր զՀալխաթուն, եւ զեղ-
բայրն իւր զհաւատարիմ քրիստոնեայն զԱ-
րիստակէսն, եւ զեղբայրքն իմ զփոխեցեալ
առ Քրիստոս զՑոհաննէս եւ զՄելքիսեթն,
եւ զհաւրեղբաւրորդիքն իմ զՍարգիս եւ
Գրիգորն եւ Մարտիրոսն, որ են յերկրէն
Լերդկայ, որ եդին իւրեանց յիշատակ զա-
տիֆա չուրջառ մի բոլոր զգեստով ի սուրբ
Անապատս որ կոչի Աւագ վանք...»:

1 Աւետարան եւս.

«... Գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ի թվա.
Հայոց ի Ջ. Ղ. ամին, ձեռամբ... Ցովսէփ
... եպիսկոպոսի, ի Նահանգիս Ջմչկածագի,
ի վանքս Խարտիշարի, ընդ հովանեաւ սուրբ
Կարապետի եւ սրբոյն Սարգսի զաւրավա-
րին եւ որդւոյ նորա Մարտիրոսին. եւ այլ
բազմահաւաք սրբութեանց որ աստ կա-
ռուցեալ կան, ի յառաջնորդութեան սուրբ
ուխտիս տէր Կարապետ եպիսկոպոսին, որ
փոխեցաւ առ Քրիստոս, եւ ի հայրապետու-
թեան Վաղարշապատայ սուրբ Էջմիածնայ
տեառն Գրիգորիսի, եւ միւս հայրապետու-
թեան Սիսոյ տէր Ցիմէոնի: Այլ եւ (յիշե-
ցէք) զմեր առաջնորդս զտէր Թադէոս հայր-
պետն եւ զվանիցս միաբանքն մեծ եւ փոքր
կրաւնաւորք, որ հիմի կան, են թուով ի Ջ.
թող զսարկաւագն եւ զտնտեսն եւ զմղտե-
սիքն եւ զգործաւորքն:... Գրեցաւ սա ի
լաւ եւ յընտիր աւրինակէ. եւ ունի զտառն

*խորանացն զգիրսն կարմրագրով ի վերայ իւ-
րաքանչիւր գլխոցն համարին... Աղաչեմ...
յիշման արժանի առնէք զ... գրիչս Յովսէփ
եպիսկոպոս եւ զմարմնաւոր հայրն իմ զՄար-
տիրոսն, որ Լ. տարի տնտեսութիւն արար
այս վանիցս, եւ զմայրն իմ զԴշխոյն...
խնդրեմ որ իմ մեղացս թողութիւն ուզէք
յԱստուծոյ, զի յոյժ մեղուցեալ եմ։ Մեղայ
Աստուծոյ։ Եւ Աստուած զձեր մեղքն թո-
ղցէ...»։*

Սոյն Յաղթուկ գեղի ձեռագիր մատեաններէն. Երկու Աւետարանի եւ մէկ Յայսմաւուրքի յիշատակարանը մը-նաց։ Այստեղ հաւաստեցին Թէ Զմշկածագցի տէր Գրի-գորի հայրն բեռ մը ձեռագիրք տարած է այս գեղէն եւ Խարտիշարու սուրբ Կարապետ վանքէն։

Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ ԶՄՇԿԱԾԱԳ ՔԱՂԱՔԻ

1 Աւետարան.

*...«Աւարտեցաւ Ս. Աւետարանս... Թը-
ւականիս Հայոց Ջ. Բ. ամին, գաւառիս
Քաջբերունւոյ, ի գեղնաքաղաքն Ականց, որ
է հիւսիսոյ կողմանէն Արճիշոյ, ընդ հովան-
եաւ Ս. Առաքելոյն Թադէոսի եւ այլ բազում
եկեղեցեացս որ աստ են. ի հայրապետու-
թեան Տէր Գրիգորի, ի թագաւորութեան
Ջըհանշահ Էմիրզին, որ զբոլոր աշխարհս
ձերբակալ ունի ի ձեռին իւրում...։ Աստ-
ուած ողորմի ասացէք ստացողի Ս. Աւետա-
րանիս Վալաթին, եւ ծնողաց նորին Դա-
նիէլին, եւ մաւր նորին Էվլին (Եւային)...
եւ գծողիս Յովսէփայ...»։*

*— «Յիշատակ է Ս. Աւետարանս Պատըր-
Թըլցի Գրիգորի որդւոյն Գասպարին, Կիրա-
կոսի որդւոյն Յովանէսին, եւ Մուրատի որդ-
ւոյն Խափլանին. եւ Տանուտէրի որդւոյն*

Մարգարին եւ Դարվիշին, եւ ծնողացն. Աստուած աւրհնէ զոսքա որ միաբանեցան. . եւ առին... զՍուրբ Աւետարանս եւ եդին ի յիշատակ ի Կարմիր վանք ի դուռն Ս. Կարապետու. Թվին Ռ. Ճ. ԽԲ. եթէ ոք յանդգնի, եւ տնանկ լինի, աւժտէ կամ ծախէ կամ գրաւկան դնէ, կամ Ս. Կարապետու դրանէս հանէ, կամ զյիշատակարանս կտրէ, կտրի իւր յոյսն յարքայութենէ Աստուծոյ. զպատիժն Կայենին կրեսցէ, եւ զմասն ընդ Յուդային առցէ, եւ խաչ հանողաց դատուն դատակից լինի...: Յիշեսջիք զԱրուէն քարտողն (քարտուղարն), որ մեղապարտ ձեռաւք հպեցայ ի Ս. Աւետարանս, եւ վերստին նորոգեցի եւ կազմեցի ի Կարմիր վանք, ի դուռն Ս. Կարապետու եւ Ս. Նշանին...»:

1 Աւետարան եւս.

«... Արդ այսմ աստուածաբարբառ մատենի ցանկացող եղեալ պատուականն ի քահանայս անուամբ եւ արդեամբ... ստացաւ զսա յիշատակ ինքեան եւ ի լուսաւորութիւն հոգւոյ եւ մարմնոյ. ըստ այնմ եթէ Պատուիրանք տեառն լոյս են եւ լոյս տան աչաց: Եւ գրեցաւ ի Թուա. Ռ. Հ. Ջ. ձեռամբ անպէտ եւ յոլովամեղ կրաւնաւորի Գր...»:

— «Յիշեցէք զվերջէն ստացող սուրբ Աւետարանիս զԿիրակոսն... զՀազար... եւ զկողակիցն իւր զՄանուշակ. զորդիք սոցին զՈսկէտունկն եւ զՎարդանն, զՏիպալն, զԹուինքն՝ զՈվասափ եւ զՄովսէսն, զՍինանն զՆոր պարոնն, զՄինասն, զՏաւղիկն, զՍաւան, զԳուլվարդն, զՄարթան, զՄանանդն, զԿուլխաթունն, Իսքէնտէրն, զՊապուկն եւ զիւր կողակիցն զԳուլվարդն... եւ զԹուրվանտան, զՂումրին... զԱկոբն, զՈվսէփն,

զԱւագն, զհարմներն զՀերիքոնն, զՇահինարն, զԹռուունքն՝ զՆառխաթունն, զԸնովքըն, զԵղիան, զԳէհատն, զԹփիկն, Սուրաթըն, Մարիամն, Սուլթանն եւ զայլ ամենայն մերձաւորքն...»։

«Աստուած ողորմի Խաչքանցւոց հաւատար ննջեցելոցն... տուին զայս Սուրբ Աւետարանըս ի Ս. Սարգիս եկեղեցին յիշատակ... Աստուած ողորմի Կիրակոսին հոգւոյն եւ ծընողացն, որ ետուր նորոգել զՍուրբ Աւետարանս.. ի Թուին Ռ. Ճ. Դ. հոկտեմբեր ամսոյ ԻԸ. աւրն բշ. ի յիշատակ Ս. Սարգիս եկեղեցւոյն, ի վայելումն Տէր Եսայի քահանայիս...»։

Դ Աւետարան եւս.

... Աւարտեցաւ Ս. Աւետարանս ի լաւ եւ յընտիր աւրինակէ... ի Թուականի Հայոց Ռ. Ճ Կ. Դ. Նոյեմբերի ամսուն ԺԷ. ին. Պէկոզլին, բազումերկամբք եւ աշխատանաւք վասըն ոչ գտանելոյ զհամաձայնութիւն համաբարբառիցն ի պատճառս անհոգութեան. առ որ տաժանեալքս զբազում աւուրս ստուգագրեցաք որոշելով զԹիւս մանրագիրս համաձայնութեանց, զկիրակագիրս, զցանկս եւ զկանոնագիրս, ի պէտս ուսումնասիրաց եւ սփոփանս ճշմարտասիրաց։ Արդ որք հանդիպիք սմա վայելելով եւ կամ աւրինակելով, զԹողութիւն շնորհեցէք խրթնութեամն գըրոյս, զի հազիւ կարացաք գրել զայս. եւ եթէ պատահմամբ գիր ինչ սխալեցեալ իցէ, ներեցէք, քանզի ջանք եւ դիտաւորութիւն մեր էր ամենեւին անսխալապէս յառաջադրել զայն սիրելեաց եղբարցդ մերոց ի Քրիստոս. եւ զի մինչեւ ցայժմ համաբարբառիւք Աւետարան ոչ էր գրեցեալ երբէք

վաս դժուարութեան զանազանից թուոյն. մեք վասն պայծառութեան Հայոց յանձն առաք զամենայն դժուարութիւն, որպէս զի սփռեալ տարածիցի ի ի միջի Ձերում...»։
«Ցիշատակ է Մարկոսիս եւ հաւրն իմոյ Թորոսին... բարեհոգի քաղցրիկ մայրիկին իմ Թանսուֆին, աղւոր տիկինն իմ հանգուցեալ Մարիամին. մեծ հաւրս Կիրակոսին... եղեւ ի գաւառն Ջիմիսկածագու ի գեղջն Թաղարու Ս. Կարապետու եկեղեցին, ի հայրապետութեան Տեառն Աստուածատուրի...»։

1 Աւետարան եւս.

«... Ձեռամբ Դաւիթ եպիսկոպոսի եւ Գրիգոր սարկաւագի... գրեցաւ երկիրն Բասենու ի գիւղն որ կոչի Ծառս. (Ծար) ի թուա. Հայոց Ռ. Լ. Դ. ի թագաւորութեան Սուլթան Սէլիմին. ի կաթողիկոսութեան Տէր Գրիգորին, եպիսկոպոսութեան Ս. Խաչի վանիցս Ղազար եպիսկոպոսին... ի ժամանակի... որ Ֆարհատ փաշան բազում երկիր էառ Ղզլբաշէն. եւ շինեաց բազում նորահիմն բերդորայս...»։ «Խնդրող Ս. Աւետարանիս Տէր Հէրապետ քահանայն... ռիշատակ իւր եւ հաւրն Աղիզին, մաւրն Գոտային, կողակցին Շահգուլին, որդւոյն Փէրազիզին, Մանիչակին.. եւ Վարդ ազիզին. Մինին... Վարդէվանին...»։

1 Աւետարան եւս.

«... Գրեցաւ Ս. Աւետարանս ձեռամբ... Բարսեղ քահանայի. ի թուակ. Հայոց Գ. Խ. Գ. ի կաթողիկոսութեան Տէր Կարապետին. ի հայրապետութեան Տէր Գրիգորին, ի գաւառս որ յԵզնկէոյ, ի գեղս որ կոչի Կա-

լամբոտի, ընդ հովանեաւ Ս. Թէոդորոսի եւ Ս. Կիրակոսի.—

«Ցորում մատեանս գրեցաւ տէրունական,
որ յորջորջի Աւետարան.
Որ յամբարեալ ունի յինքեան զվէպ Փրկչին
մեր մարդկութեան.
Զբանս եւ զգործս զանազան չարայեռեալ
յայսմ հրաշազան.
Ի յիջմանէ Աստուածըն բան ի ծոց կուսին
լոյս հայրական,
Մինչ ի դարձումն միւսանգամ անդրէն յա-
թոռն իւր սեպհական:
Զորեքկարգեան ականց նման որ էր ի
լանջսն Ահարոնեան,
Քառեակ Թուովն պատուական անգին ակունք
սրբերական.
Զորից գետոց համանման, իբր իմաստուն վա-
ճառական,
Ստացաւ զսա գանձ անզուգական, զարմ ի
Սիոն երանութեան.
Եւ յիշատակ բարի ինքեան ազգատոհմից
միաբան»:

— «Ես Թադէոս քահանայս գնեցի զՍուրբ Աւետարանս ի հալալ եւ արդար վաստակոց իմոց յիշատակ ինձ եւ ծնողացն իմոց Ցոհանին, եւ մաւրն Ծըհէլին եւ եղբաւրն Պօղօսին... ի հայրապետութեան Խարտիչարի վանուցս Տէր Աստուածատրին, ի դուռն Ս. Հարապետին եւ Ս. Սարգսին: Վայելել տացէ զՍուրբ Աւետարանս Թադէոս քահանային, եւ հարկեւոր եւ երկիւղած երէցկնոջն իւր Շահմելիքին, որ ետ ի գին Ս. Աւետարանիս զքիմխայ եւ զոսկի աւղերն... Աստուած... տայ լսել զերանական ձայնն՝ Եկայք աւրհնեալք...»:

1 Աւետարան եւս.

... «Գրեցաւ Ս. Աւետարանս ի Թուա. Հայոց Ռ.Ճ.Լ.Գ ամին. ձեռամբ... Արսէն աբեղիս ... ի Չմշկածագ. ի կարմիր վանք ընդ հովանեաւ Ս. Կարապետին եւ Ս. Սարգսին եւ Ս. Նշանին... յԱռաջնորդութեան սուրբ ուխտիս Աւետիս վարդապետի. եւ ի հայրապետութեան Տեառն Եղիազար կաթողիկոսին. այլ եւ սուրբ ուխտիս սպասաւոր է. անձն կրաւնաւորքն, որ կան ի յայս ճեմարանիս... յիշեսջիք... զվարդապետն իմ զՏէր Ներսէսն եւ զԵրեւանցի զՏէր Յովանն եւ զծնողսն իմ զԱրսէնն եւ զմայրն Կուլխատանն.. եւ զաշակերտն իմ փոքրիկ Խաչիկն որպէս ծաղիկ ի յոստս խաչին, ըստ կարեաց իւրոց Թղթին կոկելն հետ ինձ աւգնեց. Աստուած զիւրոյ պարգեւն տայ...: Յայսմ ամի յոյժ ցաւով. տկարացայ Զ. ամիս. Բ. եւ Գ. աւր միապէս ոչ կարէի գիր գրել... փոքրիկ աշակերտն իմ Խաչիկ ի սրբագրելն բազում ջանիւք հետ ինձ աւգնեց...»,

1 Աւետարան եւս.

«Յիշատակ է Ս. Աւետարանս ի դուռն Ս. Սարգսին, ի քաղաքն Չմշկածագ Ուչպագցի դարբին Ղազալին դստերն Սառային եւ մաւրըն Զմրութին, եւ իւր առն աւագ սարկաւագ Խաչատուրին որդի Տէր Իսրայէլին, որ հանգուցեալ են առ Քրիստոս. եւ Սառայի որդին գալիր Խաչիկ սարկաւագն որպէս զծաղիկ ի յոստս խաչին, եւ դստերն Գուլ վարդին. եւ ինքն ողորմած, հիւրասէր, եւ աղքատասէր եւ աղաւթարար, լռակաց, համեստ եւ հարկեւոր, ամաւթխած եւ բարեմիտ...»: (Գաղափարեալ Աւետարանս) ի ստոյգ եւ յընտիր

ուրինակաց, ողորդ բայիւ եւ բառիւ, ի զարդ եւ ի պայծառութիւն աստուածարնակ տաճարի Ս. Սարգսին... Հոգաբարձութեամբ ընթերցողքն, ի բանալ եւ ի խփել կոճկով կրնքողքն՝ վարձուց յուսասցին ի Քրիստոսէ. ամէն»: «Ո՛վ եղբարք. ասէք թէ պատճառն ի՛նչ է յիշատակարան այս տեղս գրելոյն, վասն այս պատճառիս համար, չարն սատանայ յոյժ թշնամի է աստուածասիրին եւ ատեցող. Ս. Աւետարան կու հրամայէ թէ Երանի՛ է այնոցիկ որ ունին յիշատակ ի սուրբ Սիոն. եւս առաւել հրամայէ թէ Աջն տացէ՝ ձախն չիմանայ. Ձախն տայ՝ աջն նոյնպէս: Ապա այս տառապեալ եղկելիս զի բազում ժամանակէ այրի եւ տխուր դիմաւք թողեր զաշխարհիս սուտ կենցաղոյս վայելչութիւնն. եւ ուղիղ սրտիւ դիմեց առ Աստուած ի պէտս ինչ... թէ չի վայելեցի մարմնովս, յոյս ունիմ Աստուած՝ չի զրկիմ հոգւովս. զամէնն ծախեց եւ կուտեց, եւ ետ ի հալալ արդեանց գրել Ս. Աւետարանս լի փափագանաւք. եւ ետ յիշատակ խոստովանաբար թէ ազգ եւ թէ ազգականք եւ տուն սորա ոչ իմանան այժմուս մինչ յօիտեան: Ո՛վ սրբազան քահանայք... երեսս ձեր ոտից կոխան, զի չի պարզէք եւ չի յայտնէք Ուչպազ գիւղիս մարդկան, որ կու դողամ որպէս զեղէգն ի դէմ քամուն, զԱստուած սիրէք որ դուք չասէք ամէն մարդու յայտնեալ մինչեւ ի վախճան. ամէն: Ով որ յիշատակարանս կտրէ կամ քերէ եւ սրբէ, կտրի իւր յոյսն արքայութեան երկնից. եւ սրբաջինջ լինի եւ ազինք նորա եւ ազգ»:

1 Շարական.

«Փառք եւակի անձնաւորութեան եւ ե–

զակի տէրութեան Հաւր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն սրբոյ։ Արդ գրեցաւ շարակնոցս, որ կոչի Խլկցի, ի լաւ եւ ընտիր աւրինակէ ձեռամբ… Վարդանիս… կրաւնաւոր… ի յանապատս ի Կարմիր վանք, ընդ հովանեաւ Ս. Կարապետին եւ Ս. Նշանին եւ Ս. Սարգսին, ի յառաջնորդութեան տուրբ ուխտիս միաբանից ԺԱ. անձն կրաւնաւորիս, որ կան յայս քարաժեռ անապատիս. ի Թվականիս Հայոց Ռ.Հ.Դ.… յիշեցէք… զուսուցիչն իմ զտէր Գրիգորն զպարծանք մոնոզաց, եւ զտէր Ստեփաննոսն եւ զմեծն արագիրն զտէր Յովանէսն որ զծաղիկն ուսոյց եւ խրատեաց … յիշեցէք… զարժանաւոր տէր Եղիայն որ ետ փափաքանաւք գրել եւ ստացաւ զսա ի հալալ վաստակոց իւրոյ (յիշատակ անձին իւրոյ եւ Հաւրն Ալփիարին եւ մաւրն Շնորհուորին…»։

—Այլ գրով. «Դարձեալ յիշեցէք զստացաւղ սորա զՀազրպէկն, որ մականունն Քանդրճի կոչի, եւ զկողակիցն նորա զԽանումն, եւ զորդիքն՝ զԱրնան… եւ զմիւս որդիքն սորա զԻսկանդարն, որ ի Թուին Ռ.Ծ.Դ. նահատակեցին, եւ զԱմասն եւ զՄուրատն եւ զԱբրահամն…։ Զկազմող զՇամլուս…»։

Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ ՓԷՐԻ ԳԻՒՂԻ Ի ՁԱՐՍԱՆՃԱԳ

1 Աւետարան.

«Ես Նուաստս երիցանց, եւ տրուպս քարտուղարաց Առաքել երէց… եդի ջան ձեռամբ իմով գրել զԱւետարանս առ յիշատակ ինձ եւ ննջեցելոց մերոց… զոր տէր ի յանգ եհան ի Թուաւ. Հայոց Ռ.Ծ.Լ.Ը. ամի…

հայցեմ յիշել զգրողս եւ զհայրն իմ զՅով-
հաննէսն որ ի Խարբերդու գիւղն Կարիկ,
ընդ հովանեաւ սրբոյն Սարգսի զաւրավարին
է հանգուցեալ, եւ ես Նորին աւազանէն եմ
ծնեալ. տէրն ամենայնի զյարկս Նորին հի-
մամբք իւրովք անշարժ եւ հաստատուն պա-
հեսցէ. եւ զմայրն իմ զՄարիամն եւ զեղբայ-
րըն իմ զՂազարն եւ զորդին Նորա զՈվան-
նէսն. այլ եւ զԱհարոնն, որ չորեքամեա հան-
գեաւ ի Քրիստոս. եւ զեղբայրն իմ զԴաւի-
թըն եւ զԱստուածատուրն որ տարաշխար-
հիկ եւ մանուկ տիաւք հանգեան ի Քրիստոս.
եւ զծնողս մաւր իմոյ զԴաւիթն եւ զԴոհա-
րըն. եւ զքոյրն իմ զՋուհարն եւ զորդի Նո-
րա զՏէրՊաւղոսն, որ զգանս սաստիկս էառ
ի ձեռաց իմոց ի վարժելն գրոց. եւ զորդխան
իմ զԱզարիայն եւ զՄանուշակ. եւ զմայրն Ա-
հարոնին զՄարթայն որ երբեմն զԹուղթս
կոկէր, եւ զորդիսն իմ՝ որ առ Քրիստոս
հանգեան զԵսայիան եւ զԴաւիթն, որ Տէր ո-
ղորմեա եւ զՀամբարձի փոխն ասելով աւան-
դեցին զհոգիս իւրեանց մանուկ տիաւք. եւ
զքառասնամեա հանգուցեալ Երեմիան,
եւ զմայր սոցա զերիցակինն որ երեսն-
ամեայ հանգեաւ ի Քրիստոս. զի յորժամ
գրեցի զսա, ըստ մարգարէին Դաւթի,
սոքա էին՝ Շուրջ զսեղանով իմով որպէս
զնորատունկ ձիթենի. եւ մայր սոցա՝ Որպէս
այգի վայելուչ յանկիւնս տան իմոյ. եւ յետ
երից եւ չորից ամաց եղեւ այգի իմ կար-
կըտահար Նորահաս տնկաւք իւրովք, սակս
որոց միշտ խորովի սիրտ իմ ոգւով մինչեւ
ցմահ....: Այլ եւ զայս պատուիրեմ որդւոց
իմոց եւ ամենայն արեան մերձաւորացս, զի
զԱւետարանս եւ ի հետ ամեն զԱստուածա-
շունչն եւ զՃաշոցն, զերիս գիրքս մի վաճա-

ուել արծաթով, այլ ձրի միայն ի ձեռս ըն-
թերցողաց. քանզի գրեցաւ ի Մեծկերտ ընդ-
հովանեաւ սուրբ Աստուածածնին. եւ այժմ
եմք ի գիւղս Փէրի, եւ ոչ գոյ աստ հաս-
տատուն եկեղեցի որ դիցեմ յիշատակ. եւ
յայսմ հետէ ոչ գիտեմ զապագայն. բայց ձրի
մնասցէ ի ձեռս ընթերցող քահանայից. եւ
թէ իցէ ի դիպող ամաց մերձաւորաց իմոց
երթալ ի տեղւոջ յորում իցէ հաստատուն ե-
կեղեցի, անդ դիցեն յիշատակ. եւ ով ոք
այսմ գրելոց հնազանդ լիցի, աւրհնեալ ե-
ղիցի...»:

Դ Աւետարան եւս.

«... Գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ի թվա.
Հայոց Ռ.Խ.Թ. ամին, ի գիւղաքաղաքն Բա-
պայ, ի դուռն սուրբ Աստուածածնին, եւ
սուրբ Վասիլ իշխանին... ամէն...»:

— «Վերջին ստացող Աւետարանիս տէր
Մարտիրոսին ասացէք Աստուած ողորմի հո-
գւոյն»:

— Ի լուսանցսն գրեալ. «Ո՛հ զեղկելի եւ
զթշուառականս. որ ձեռքս գրէր եւ միտքս
հեծեալն էր»:

— «Ով սուրբ քահանայ, մի մեղադրեր
ծաղկիս վատութեան, միտս չմորեալ էր,
արտասուքս ի դեղրունքն կու խառնէր ի
աղօցս կսկծուն, որ յԱստուած փոխեցան
Գ. տղայ, որ նման էին ոսկւոյ եւ մարգրտի:
Աչերս չէր խատակել յարտասուաց»:

— «Աւա՛ղ, որ փախէ, եւ ձեռքս բան
չ՛էներ»:

— Աւա՛ղ եղկելւոյս, որ զաւրն ի բուն
ձեռն ի ծնաւտիս հայրիմ յեփրատէս, ա՛հ հա-
նեմ հոգւոյս...»:

— «Տէր Մարտիրոս Աւետարանս ազատեց,

ի Ծալալին ձեռաց տառաւ ու դիր (յիշատակ) իւր հոգւոյն. Թվ. Ռ.Շ.Գ.»։

ԵԿԵՂԵՑԻ ՏԱՄԻ ԹԱՂ ԳԻՒՂԻ

1 Աւետարան.

«... Գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ի Թվ. Հայոց Ռ.Ղ.Ա. ի Բալու, Հաւաւ գիւղ, ի Մեսրոբ Երիցէ»։

ՔԷՇԻՇ ՕՂԼԻ ՏՕՆԻԿԻ ՏՈՒՆԸ ԿԷՕՔԹԷՓԷ ԳԵՂ

1 Աւետարան. մագաղաթ.

Ընտիր գրով եւ պատկերազարդ. բայց յիշատակարան եւ Թուական չունէր։ — Ոսկի Աւետարան անուն։

ԵԿԵՂԵՑԻՆ ԿԷՕՔ ԹԷՓԷ ԳԻՒՂԻ

4 Աւետարան եւս.

«... Գրեալ... Ջ.Ջ.Գ. ձեռամբ Ոսկան վարդապետին ի Վայոց ձոր, ի վանս Գլաձոր սուրբ Ստեփաննոսին, ի Թագ. Հայոց Հեթ-մոյ ճգնաւորի եւ աստուածասիրի, ի Հայ-րապետութեան տեառն Գրիգորի, եւ յիշ-խանութեան այսմ նահանգի պարոն Բուր-թէլի, եւ ի վերատեսչութեան հոգւոյ մե-րոյ տէր Յոհաննիսի, եւ ի դաստիարակու-թեան Հայոց դպրոցի Եսայի վարդապետին ...՝ յիշեցէք եւ զՄլքջահան ... զՏիրաւագն, զմայրն, զխէրն, զաւակն՝ զԱնանցն։ Ջերէց-տիկինն եւ զհաւրաքոյրն զԱզգատիկինն... զպարոն Սմբատն եւ զՆաթէլն, զորդիս նորա զպարոն Եսադարն զՇոթուիկն եւ զՈւքոսն. զտիկնայքն զՎանենի եւ զՄամքոնն...»։

1 Աւետարան նոյն.

«... Գրեալ ի Թվ. Ջ. Գ. ի վանս Պառաւագրակ, ընդ հովանեաւ սուրբ Նշանիս, եւ սուրբ Կարապետիս եւ սուրբ Սարգսի զաւրավարին ... ձեռամբ Կարապետ հայրապետին ... յիշեցէք զհաւրեղբայրն զՈնոփրիոս հայրապետն, եւ զհամաւրէն միաբանութիւն Ս. Կարապետին զհնգետասան կրաւնաւորսըն. զծերս, զտղայս, զաւրկաւագունս եւ զսպասաւորքս եւ զգործաւորքս Անապատիս (Հաւուորի վանուց) ...»։

Ս. ԵԿԵՂԵՑԻ ՓԱՇԱՎԱՆՔ ԳԻՒՂԻ

1 Աւետարան. ընտիր, մագաղաթ. պատկերազարդ, ոսկեզօծ. — «Ոսկի Աւետարան» անուն։

ԲԱԼՈՒ

ՔԱՂՑՐԱՀԱՅԵԱՑ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ ՎԱՆՔ ՀԱՒԱՒԻ

1 Ցայսմաւուրք. ընտիր, մագաղաթ.

«Գրեալ ի Կ. Պոլիս. ի Ս. Սարգիս. Թըվին Ռ. Ղ. Դ. ձեռամբ Ղազարոս դպրի, յիշատակ Գէորգ Արք եպիսկոպոսի դիտի նոյն վանից»։

1 Աւետարան նոյն.

«Գրեալ Ռ.Ժ.Բ. ի Բալու, ի վանքն Հաւաւայ, ի լաւ եւ յընտիր աւրինակէ, ձեռամբ Անտաւն եպիսկոպոսի ...։ — Մահպուպ (անուն) անունս Ս. Թովմայի առաքելոյ եւ Այլոն էջքեղայ վանից) գնէ զայս Աւետարան ի ձեռաց այլազգեաց, «Զոր ստսեալ ա-

սէ, աղէքս խոցավեցաւ եւ սիրտս ի փորի ի-մում գալարեցաւ»․ դնէ յիշատակ ի վանս Ս․ Թովմայի․ Ռ․ Ղ․ Դ․»։

1 *Բարոզգիրք Նիւրակէից․*

1 *Բանք ոսկիականք․*

«Ցեղբայր Յակոբէ Վօսանինոյ կարգէն քա-րոզաւղաց, ի բոլոր ժամանակս տարւոյն․ Ռ․ Ծ․ Զ․»։

—Ըստ բանից բազմաց 40-50 կտոր զանա-զան ձեռագիր մատեանք կային վանքիս․ զորս առ ահի պատերազմի ժամանակիս՝ եկեղեցա-կան զգեստուց եւ անօթոց հետ պահած էին անտես․ եւ քանի կտորներ ալ Ս․ Հրաչագործն վերուցեր տարեր էր, ըսին։ Ցանկը չունէին։

Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ ՀԱՒԱՒ ԳԻՒՂԻ

1 *Ցայսմաւուրք․*

«․․․ Գրեցաւ սուրբ մատեանս ի ձեռն Մարգարէ կրաւնաւորի, ի գաւառիս Մենծ-կերտու, ի յԱնապատն որ կոչի Սիրունքա-րի, ընդ հովանեաւ Ս․ Յակոբայ, ի Թվ․ Հա-յոց Ջ․Ժ․Է․ յաշխարհակալութեան Հասան բէկին․․․ եւ վասն ծովացեալ մեղաց մերոց եկաւ Թավրիզու խանն եւ եկաւ յաշխարհս մեր․ եւ մեծն եւ փոքրն Շահէն սատանեցան եւ զփախուստ առին, եւ ողորմածն Աստուած յետս դարձոյց, եւ ոյժ եւ զաւրութիւն ետ Հասան բակին․ եւ քան զՓարաւոն եւ քան զԹափսակ ի սուր սուսերի մատնեց զինքն որդւովք եւ հեծելովք, եւ զքրստոնէք ա-զատեց ի գերութենէն։ Փառք Աստուծոյ նա-խախնամութեան։ Այս եղեւ ի հայրապետու-թեան Վաղարշապատու Տեառն Ռստակիսի Ս․ Էջմիածնի աստուածադիր աթոռոյն․ յե-

պիսկոպոսութեան Տէր Ստեփաննոսի եւ ծերոյն Տէր Ղազարոյ։ Աւրհ. Աստուած»։

Ս. ՍԱՀԱԿ ՊԱՐԹԵՒԻ ԵԿԵՂԵՑԻ ԲԱԼՈՒ ՔԱՂԱՔԻ

1 Աւետարան.

«... Գրեալ ի թուին ՌՄԷ. ի կաթողիկոսութեան Սահակայ, ի Պատր. Երուսաղէմի Թէոդորոսի, յԱռաջնորդութեան Բալուայ՝ Գէորգ եպիսկոպոսի. ձեռամբ Պաւղոսի, ի յոյժ վշտակրութեան եւ տառապանաց միջի, զի կարի յոյժ էր սով եւ սասանութիւն, որ գչարեկ (չափ) ցորենոյն Ի. ղշ վաճառէին, որ անունն կայր եւ ինքն ոչ կայր, զի բազում աղքատք եւ տնանկք լալով եւ ողբալով շրջէին ընդ փողոցս քաղաքիս եւ շուկայից, աղաղակելով անկեալ մեռանէին։ Նաեւս լուաք յոմանց թէ քաղաքն անմիտ կին ոմն ..., զենեալ եւ կերեալ է որդին իւր վասն սովոյ»։

1 Ցայսմաւուրք.

«Գրեալ ձեռամբ Ցովհաննէս եպիսկոպոսին, ի քաղաքն Բալու, ի տան Ս. Գրիգորի. ի թվ. ՌԻԵ. յիշատակ Մ. Ամիրպէկին... ի թագաւորութեան տաճկաց Սուլթան Մուրատին, եւ յամիրայութեան Բալուայ քաղաքիս Հասան բակին... իւրն մնաց բերդս եւ պարոնութիւն, եւ է քրիստոնէից բարեկամ եւ հոգաբարձու։ Աստուած աւրհնէ զնա»։

1 Աւետարան.

Ընտիր բոլորագիր, ոսկենկար, ի տուն Բալուեցի Տէր Գէորգեան Մ. Ցոհաննէսի, որոյ մէկ էջն հայերէն եւ միւս էջն տաճկերէն լեզուաւ գրեալ զյիշատակարան. եւ թըւական չ՛կար։

Ս. ՍԱՐԳԻՍ ԵԿԵՂԵՑԻ ԱՐՂՆԻ ԲԵՐԴԻ ԿԱՄ ԱԻԱՆԻ

1 Յայսմաւուրք.

« Գրեցաւ ի Թագաւորութեան Եգիպտացւոց եւ յիշխանութեան Սուլէյման պակին, որ է ազգաւ Դուլղատարցի, այս Գ. տարի է որ ի ձեռն Դուլղարացուն է բերդս եւ քաղաքս. եւ է հնազանդ Եգիպտոսի սուլդանաց եւ հարկատու. եւ աւգնական միմեանց ի չարն եւ ի բարին։ Արդ յայսմ ամի առաւ Ստամբուլ քաղաքն ի Հոռոմոց. գնացեալ ի վերայ Թագաւորն որ կոչի Խոնդքար (հիւնքար), Ե.Ճ.Ռ. ձիաւորաւք եւ հետեւակաւք. նաւաւք. եւ Գ. տարի բոլոր պատերազմեցաւ ընդ Ըսդամբուլայ, քանզի Ֆռանկաց առաջնորդն որ ասի Պապ Թագաւոր, կոչեաց զՊատրիարքարան Հոռոմոց որ ի Ստամբուլ էր, եւ զԹագաւորն Հոռոմոց որ անդ, վասն հաւատոյ հաստատութեան ի Հռովմ քաղաքի, եւ կեցեալ նոցա անդ տարի մի բոլոր առ Թագաւորն Պապ՝ պատրիարքն եւ Թագաւորն։ Իսկ յորժամ դարձեալ եկին նոքա ի Ստամբաւլ. իշխանացն Հոռոմոց կարծեալ էր թէ Պատրիարքն եւ Թագաւորն ի ֆռանգութիւն դարձան։ իսկ նոքա բազում անգամ երդուեալ՝ եւ իշխանքն Հոռոմոց ոչ հաւատային. եւ ոխս պահեալ իշխանացն Հոռոմոց ընդ Թագաւորին եւ Պատրիարքին իւրեանց, եւ այլ ոչ միաբանեցան ընդ նոսա. որոյ ի ձեռն պատգամաբերաց եւ միջնորդաց իշխան մի Հոռոմ Կիւռլիկէ անուն, յղեաց առ Թագաւորն Խոնդքարն ծածկաբար, թէ Ես տամ զքաղաքս Ստամբաւլ, մի գնար այտի. եւ յաւուր միում մինչդեռ պատերազմ խմբեալ կայր. եւ մտան ի տանկաց ՃՌ (էն) ԵՌ անձն

ի կռիւ, իսկ ի Հոռոմոց մեռան Ժ՛Ռ անձինք։ Եւ իշխանն այն Կիւռլիկէ բացեալ զմի դրու-ռըն քաղաքին... եւ մտեալ ազգն տաճկաց հանդերձ Թագաւորաւն ի ներքս ի քաղաքն։ Իսկ Պատրիարքն եւ Թագաւորն... մտեալ ի նաւ մի մեծ, եւ բազում ժողովրդեամբ իւ-րեւ Ի՛Ռ. արամբ փախստական գնացին ի Հռովմ, եւ տարեալ զամենայն սրբութիւնս ի հետ իւրեանց, քանզի յառաջագոյն ամսով մի պատրաստեցան փախչիլ. զի դիտէին... զի յայտնեաց նոցա Աստուած... զի որպէս յա-ւուրս Սրբոց Վարդանանց չար իշխանն Սիւնե-եաց ուրացեալն Վասակ եղեւ պատճառ եւ կորուստ աւերման աշխարհիս Հայոց, եւ ի կողմն ուրացելոյն դարձաւ. նոյնպէս եւ պիղ-ծըն Կիւռլիկէ... հոռոմն, խոռն ի հաւատոց եւ անիծեալն յԱստուծոյ...»—Յաւելեալ—

«Աստանաւր ատացից պատմագրաւքս զանցս աղէտից ազգիս քրիստոնէից։ Ի Թը-ւականութեան Հայոց Գ.Ղ.Թ. եկեալ Սուլ-թանն Թաւրիզու Ջիհանշահ անուն, բազում եւ անթիւ զաւրաւք Կ.Ռ.աւ. եկեալ էառ զԵզնկայն յազգէն Թուրքմանաց, որ էր ազ-գաւ Գայլնտուր, եւ կալեալ զիշխանն Եզնկա քաղաքին. եւ Խ. անուանի ամիրայ զհետ նո-րա, եւ տարեալ յարեւելս կորուսին։ Եւ զԿամախայ աստուածաշէն երկիրն եւս հա-սարակ գերեաց իբրեւ անձինս Ժ՛Ռ. ընդ այր եւ ընդ կին, թող զայն որ մաշե-ցան։ Եւ զներքին Դերջանն եւ զվերին Դեր-ջանն, զԲաբերդ, զԿեղի. զԿոճակն, եւ զԳայլ գետն, զՇիռեան, զՍատաղ առ հա-սարակ գերեաց... եւ այլն։ Եւ գնացեալ նստան ի վերայ Ամթայ եւ ի վերայ Արղնու եւ ի վերայ Մէրտընու, Ե. տարի բոլոր, եւ յամենայն աւուր մարտնչէին եւ կռուէին ընդ

նոսա։ Եւ իջեալ բնակիչքն բերդորէից կոտորէին զԹշնամիս... եւ ինքեանք դարձեալ ի բերդն ամրանային։ Եւ հասեալ ի Բարեկենդանեաց յետին շաբաթ աւուրն՝ ի տօնի Ս. Հայրապետացն. ելեալ զաղտագողի ի հեծելէն՝ որ յԱմԹայ վրայ էր նստեալ, եւ շուրջ պատեցին զերկիրն Արղնու, մինչդեռ այգն զառաւաւուտն չէր մերկացեալ, եւ Դ. գեղ ի ծառայութիւն վարեցին իբրեւ ԵՃ. հոգիս, եւ ապանին անձինս Ծ. եւ դարձան ի բնակարանս իւրեանց։ Եւ դարձեալ ի Ծառզորդորն հաշտեցան, եւ արարին խաղաղութիւն ընդ միմեանս, եւ ազատեցան գերեալքն Արղնու՝ Քրիստոսի շնորհաւք եւ ողորմութեամբ, եւ ոչինչ կարաց տանել կամ զԱրղնի կամ զԱմիԹ կամ զՄէրտին, այլ դարձաւ յաշխարհ իւր..։ Արդ ես Դաւիթ եպիսկոպոս աղաչեմ... յիշեսջիք... զիս... ի Թվին Ջ. Բ. գրեալ ի Խարբերդ»։

Ս. ՍԱՐԳԻՍ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ՎԱՐԻ ԹԱՂԻՆ ԱՐՂՆՈՑ

1 Աւետարան.

«Գրեալ ի Թվ. Ջ. Ղ. Է»։

1 Աւետարան եւս.

«Գրեալ ի Մէրտին. ի Թվ. Հայոց Ց. Թ. ի Թագաւորութեան Կոստնդիանոսի, ի հայրապետութեան Տեառն Մեսրոբի եւ յեպիսկոպոսութեան Տէր Յոհաննիսի...»։

1 Աւետարան եւս.

«Գրեալ Ց. Լ. Ը.»։ Նոր յիշատակարան «Մինաս վարդապետի. Ռ. Ճ. Ժ. որ կացեալ է վանահայր Արղնու բարձրահայեաց վանից ի խիստ սով ժամանակի, յորում մէկ

չարեկ ցորենն 19 չուրուկ ղուրուշ էր. բազումք ի ծնողաց զզաւակունս ուտէին...»: Իսկ ինքն Մինաս վարդապետն «Ջվանքն յամայութենէ պահէ. զմիաբանս եւ զաղքատս կերակրէ. եւ զԱւետարանս նորոգէ յիշատակ իւր եւ ծնողաց...»: Ռ Ռ 11 Ռ Ռ բաժժոռ:

Գ Աւետարան. Ս. Յոհաննու.

Մեծադիր, մագաղաթ, երկաթագիր. ի տուն հանգուցեալ Տէր Մկրտչի (Արղնի), որոյ յետին թղթերը ինկած, եւ ուրիշ երեսի մը վրայ բոլոր գրով գրեալ. «Նորոգեցաւ Աւետարանս ի թվին Ռ. Խ. Ը. ձեռամբ Ներսիսի Արծկեցւոյ, Ալաշկերտ, ի գիւղս Շաւրաւրան, յիշատակ Ներկարար Խաւձայ Կիրակոսին Արծկեցւոյ. Աւետարանս գրեալ կայր ի ձեռաց Թարգմանչաց. եւ հնացեալ էր ի վաղուց ժամանակաց ի տուն Տէր Գալուստ երիցուն, եւ տեսեալ աստուածասէր Կիրակոս մանուկն եւ եղբայրն Ամիրխանն զհրաշս եւ զսքանչելիս Ս. Աւետարանիս ի ցաւոտս եւ ի յայսահարս, զոր դիւահարքն ձայնէին թէ զՍուրբ Յոհաննու անուն Աւետարանս որ հնացեալ է զնա բերէք ի վերայ մեզ. զոր բերեալ թաւալեցան դիւահարքն եւ կախեցան արիւնաթաւալ եւ բժշկեցան...»:

Դ Աւետարան եւս. փոքրադիր:

«...Եղեւ գրաւ Աստուածախաւս մատենիս այս ի մայրաքաղաքս Սիս, ընդ հովանեաւ Ս. Յակոբայ, ի թուականութեան Հայոց ի եաւթն հարիւրերորդի, տասներորդի, իններորդի, ի հայրապետութեան Հայոց Տեառն Յակոբայ, եւ ի պարոնութեան Լեւոնի բարեպաշտի: Արդ ի յայսմ ամի ի հոկտեմբեր ամսոյ. որ աւր էր Ի. եւ Ե. հանգեաւ ի Քր-

րիստոս բարեպաշտ արքայն Հայոց Հեթումի· որում ողորմեսցի Նմա տէր Յիսուս· եւ յիշատակ աւրհնութեան Նորա մնասցէ յաւիտեան։ Եւ Տէր Յիսուս եւ շնորհս ցանկալի եւ աստուածասէր պարոնին Հայոց Լեւոնի որդւոյ իւրոյ, եւ Նա թագաւորեաց փոխան հաւր իւրոյ եւ նստաւ յաթոռն իւր կարողութեամբն Աստուծոյ։ Եւ աւր հանդիսի աւրհնութեան Նորա եղեւ ի սուրբ յայտնումըն Քրիստոսի, ի մայրաքաղաքն Տարսոն Կիլիկիոյ· ի մեծ եկեղեցին Ս· Սոփի, եւ եղեւ ժողով մեծ յամենայն ազգաց՝ վերադիտողաւըն Հայոց Տեառն Յակոբայ եւ բազում եպիսկոպոսաւք եւ վարդապետաւք· եւ բազումք ի Յունաց Պատրիարքաց եւ յԱսորւոց եւ Ֆռանգաց, եւ յիշխանաց մեծամեծաց ի Հայոց, ի Ֆռանկաց եւ ի Հոռոմոց· յորս եղեւ մեծ հանդէս եւ ուրախութիւն ազգիս Հայոց։ Վասն որոյ աղաչեմ զամենեսեան աղաւթս առնել Նմա եւ խնդրել յԱստուծոյ շնորհս եւ իմաստութիւն եւ զաւրութիւն... խաչին Քրիստոսի»։

1 Աւետարան Նւս. առանց յիշատակարանի եւ թուականի։

ՁԵՌԱԳԻՐ ՄԱՏԵԱՆՔ

ԲԱՐՁՐԱՀԱՅԵԱՑ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ ՎԱՆԻՑ ԱՐՂՆՈՅ

1. Դատաստանագիրք։ Երկրորդ մասն՝ քարոզք։ «Գրեալ ի Պոնդոս· Ռ·Կ·Ը·»։

2. Մաշտոց·«Գրեալ ձեռամբ Կարապետի· Ռ· Ղ· Ը· Թվին Հայոց, ի յամուր եւ յանառիկ գիւղաքաղաքն յԱկըլ, որ մերձ Ամթայ, ի դուռն տիրամաւր Աստուածածըն-

նին եւ աստուածընկալ Ս. Նշանին որ է դիւահալած եւ բժիշկ ամենայն ցաւոց· ի կաթողիկոսութեան տեառն Փիլիպպոսին Ս. Էջմիածնի »։

3. *Մաշտոց· « Գրեալ ի թվին Ռ. Կ. Թ. ի Կիլիկիա . . . »։*

4. *Շարական. « Գրեալ Շէնգուժ (Զնքուշ) գիւղաքաղաք, ի թվին Ռ.Ի.Թ. ի դառն եւ ի նեղ ժամանակի . . . տիրեալ էր աշխարհիս Հայոց սով, սուր եւ գերութիւն . . . յիշեցէք Գասպար դպիրս . . . ժամանակս (գրելոյ) ամառնային էր եւ ճանճին չարիքն եւ խայթուածքն յոլով էր· ո՜հ այս ճանճերու չարիքն »։*

5. *Ճառընտիր· «Նորոգեալ ի թվին Ռ.Հ. Ե. ձեռամբ Ստեփաննոսի, որ մականուամբ Կարմիր ասի, ի դուռն Ս. Կիրակոսի եւ մաւրըն նորա Յուղիտայի, ի դառն եւ նեղ ժամանակի որ եմք նեղած ամէն դիմաց . . . »։ « Յայնմ ամի մեծ եւ երեւելի վազիր եկ ի Ստամբուլայ բազում զաւրաւք կու գնայր ի վերայ Պարսից թագաւորին՝ Բաղդադ, եւ հասեալ ի Թաւխատ՝ մեռաւ· զմաւհրն բերին յԱմթայ փաշին· Է. ամիս զաւրք ժողվեցաւ Ամիթ, այնչափ զաւրք ժողվեցան որ թիւ ու համար չի գայր· կերակուրն եւ ջուրն այլ հատաւ· առեալ զզաւրքն գնացեալ ի Բաղդադ· եւ զբանի վերջքն Աստուծոյ է գիտելի . . . »։*

6. *Համառօտ ժամագրգունք· մագաղաթ։*

7. *Գանձ գիրք։*

8. *Մեկնութիւն Սաղմոսի՝ Վարդանայ· եւ լուծմունք։*

9. *Մայր մաշտոց։*

10. *Խրատք Վարդան վարդապետի։*

11. *Մեծ մաշտոց· հին։*

12. Կանոնգիրք. «Գրեալ ի խնդրոյ Թումայի վարդապետի Մեծոփայ վանից սուրբ ուխտի, ի Յակոբայ վարդապետէ Ղրիմեցւոյ»:

13. Մեկնութիւն սաղմոսաց՝ Վարդանայ. «Գրեալ ի թվին Ռ. Ժ. Թ. ի հայրապետութեան Ս. Էջմիածնի Տէր Մելքիսեդեկի, ի աշխարհս ի Լախաց (Լեհաց), ի քաղաքս Կամենից, Յռանկաց ազգի թագաւորութեան երրորդ Սեկիմունդին»:

14. Քննութիւն հաւատոյ. «Ահարոն թագաւորի եւ Տիմոթէոս հայրապետին»: Հարց Պատասխանի:

15. Սահման իմաստասիրութեան. Արիստոտէլի Ժ. ստորոգելիք:

16. Ընդհանրական. և ոտանաւորք եւ այլ թուղթք սրբոյն Ներսէսի Շնորհալւոյ. «Թվ. Ո. Ղ. Գ. ի կաթողիկոսութեան Տեառն Կոստանդեայ»:

17. Տումար:

18. Գաւազանագիրք (թերի):

19. Դատաստանագիրք եւ Յաճախապատում:

20. Մեկնութիւն քերականութեան. Յոհաննու Երզնկացւոյ:

21. Ճառընտիր. փոքրադիր. (թերի):

22. Բանք եւ թուղթ Արիստոտէլի:

23. Շարական. փոքր:

24. Կանոնք սրբոյն Բարսղի:

25. Շարական. փոքրիկ. «Գրեալ ի թվ. Ջ. Խ. Գ. ի վանս Սիրունքարի»:

26.—27. Երկու շարական եւս. փոքրիկ:

28. Նարեկ. «Գրեալ ի Լոռու դաւառի ի գերահռչակ սուրբ ուխտն Սանահին, ի դըրան Ս. Աստուածածնի եւ Ս. Կաթողիկէի. ի թուաբերութեան ամանակիս Արեթական

մեծ տումարիս Գ․ Խ․ Ջ․ յանիշխանութեան աշխարհիս, ․․․»։

29․ Մաշտոց․ (Թերի)․ «Գրեալ ի Թվ․ Ջ․ Լ․»։

30․ Կանոնգիրք․ մանր գրով։

31․ Աւետարան․ «Գրեալ Ջ․ Լ․ Ջ․»։

32․ Փիլոն իմաստասէր․ յորում կցեալ կայ եւ «Բնագննութիւն բոլորի մարդկային մարմնոյ, ի գրոց Լատինացւոց թարգմանեալ ի Վարդանայ Ցոնանեանց․ ի թուա․ Ռ․ Ճ․ Լ․ Դ․»։

33․ Մայր մաշտոց․ «Գրեալ ի Ս․ Անապատն Կայիփոսի, ընդ հովանեաւ Ս․ Յակոբայ Մծբնայ հայրապետին, ի թվին Հայոց Ջ․ Լ․ Բ․»։

34․ Մայր մաշտոց։

35․ Քարոզգիրք։

36․ Տանացոյց եւ ժամագիրք ձեռաց։

37․ Խորհրդատետր․ «Գրեալ ի Թվ․ Ռ․ Ճ․ Ի․ Ջ․»։

38․ Սաղմոս։

39․ Շարական․ մագաղաթ, փոքրիկ․«գրեալ ի Թվ․ Ռ․ Խ․ Ը․ ի քաղաքն Համիթ»։

40․ Գանձք․ «Գրեալ ի Թվ․ Ռ․ Ծ․ Բ․ ի քաղաքն Երզիկան, ի դուռն Ս․ Երրորդութեան»։

41․—42․ Խորհրդատետր երկու․ ոսկեզօծ շրջանակներով․ եւ մինն՝ պատկերազարդ։

43․ Կարգ տոհմից ազգակցութեանց, պատմութեան հին եւ նոր կտակարանաց․ մագաղաթ, ընտիր գրով․ նկարէն եւ ի ճիւղս ճիւղս բաժանեալ․ «Գրեալ ի Թվ․ Ռ․ Ճ․ Խ․ Բ․ ի յԱմիթ»։

44․ Վարք Եւագրի ճգնաւորի եւ Նեղոսի․ «Գրեալ ի Թվ․ Ջ․ Կ․ Ը․ ի գաւառս Հայոց ձորոյ, ի վանս Գլոյձոր»։

45. Խրատագիրք. փոքրիկ։

46. Ժամանակագրութիւն Սամուէլ քահանայի. եւ Ընդհանրականք Շնորհալւոյն։

47. Ներսէս Շնորհալւոյ Ընդհանրական. և Մեծքարցի Յակոբ Ա. կաթողիկոսի նամակ. եւ Քարոզք Բարդողիմէոսի եպիսկոպոսի Թարգմանեալ։

48. Մեկնութիւն Եսայի մարգարէին։

49. Սաղմոս։

50. Համառօտ ճարտասանութիւն Մխիթար Աբբայի Սեբաստացւոյ։

51. Մեկնութիւն Երգոց երգոյն Սողոմոնի. եւ Եփեսացւոց թղթոյն Պաւղոսի։

52. Մաշտոց փոքր։

53. Սաղմոս։

54. Կանոնգիրք մեծադիր։

55. Կանոնք Բարսղի։

56. Սահմանք իմաստասիրութեան։

57. Վեցօրէից Արարչութեան տեառն. Առաքելէ Սիւնեաց։

58. Մաշտոց ձեռնադրութեան. որ կոչի Երիցատետր. «Գրեալ ի Ջմշկածագ. ի վանքըն կարմիր. յամի Պ. Ղ. Է.»։

59.—60—61. Տօնացոյց. երեք հատ։

62. Քերականութիւն Սիմէոնի Ջուղայեցւոյ։

63. Ճառք զանազանք։

64. Ժամագիրք. մագաղաթ, (թերատ)։

65. Հարանց վարք. փոքր։

66. Աւետարան պատկերազարդ. «Գրեալ ընդ հովանեաւ Ս. Աստուածածնի եւ նորաշէն Ս. Էջմիածնին, որ անուամբ Բաղէնից վանք յորջորջի, ի հայրապետութեան Տեառըն Գրիգորի ընդհանուր Հայոց կաթողիկոսի, եւ յաթոռակալութեան մերոյս վիճակին պարծանք պարծանաց կաթողիկէ եկեղեցւոյ

Ս. Խաչին Աղթամարայ, Տէր Զաքարիայի Հայոց կաթողիկոսի. ի թագաւորութեան Ջհանշահի որդւոյ Ղարա Եուսուֆի. ի թըւականիս մերում Չ. Դ. յորում ժամանակի յոյժ ճշդիւ հայկապահանջութեան տառապի ազգս Հայոց»։

67. Աւետարան. «Գրեալ ի թվ. Հայոց Գ. ի գալստենէ կենարարին մերոյ Ռ. Ց. Խ. իսկ յեւանելոյն Նախնի մարդոյն յանուշակ վայրէն Ց. Զ. Կ. Բ. ի Հռոմկլայ»։

68. Աւետարան. մագաղաթ. «Գրեալ է լեառն Կարմիր. ի մենաստանն ուխտիս որ է անուն Աստուածամաւր. ի կաթողիկոսութեան Տեառն Կոստանդեայ. եւ ի ժամանակըս մեծի արքային Փիլիպպոսի, ի թուա. Ռ. Հ. Բ..»։

69. Շարական. փոքր. «Գրեալ ի թվ. Հայոց Ռ. Զ. ի յերկիրն Ղլաթայ, ի գիւղն որ կոչի Սաւղաց, (Սողած.) ընդ հովանեաւ Ս. Ստեփաննոսի նախավկային եւ Ս. Աստըւածայ զաւրավարին, եւ Ս. Թադէոսի աւծեալ. խաչին, որ մականուամբ Խաչաձոր կոչի. գրեալ եղեւ ի ստոյգ աւրինակէ Խլիկ կոչեցեալ, որ եւ աւրինակս Խլըկայ ձեռաց գիրն է»։

70. Գրիգորի եպիսկոպոսի Աղաղացւոյ առ Եւնոմիացիսն։

71. Նարեկացւոյ աղօթագիրք. «Գրեալ ի թվ. Ռ. Ճ. Խ. Թ.»։

72. Գանձք Գրիգոր վարդապետին Ծերենց. «Գրեալ ի գաւառն Ռապայ, ի թվին Ռ. Զ.»։

73. Հարանց վարք։

74. Հարց եւ պատասխանիք Աթանասի եւ Կիւրղի։

75. Գրիգորի Նիւսացւոյ՝ Մարդակազմու-

*թիւն. եւ Մեկնութիւն Երանութեանց. «Գըր-
եալ ի թվ. Հայոց Ջ. Լ. Ը.»։*

76. *Յիսուս որդի Ն. Շնորհ. «Գրեալ ի
թվ. Հայոց Ջ. Ի. Է. ի հայրապետութեան
Տեառն Յակոբայ հեզի եւ սրբասիրի. եւ ի
թագաւորութեան քրիստոսասէր արքային
Հայոց Լեւոնի»։*

77. *Մեկնութիւն Յոհաննու յայտնութեան»
եւ Բանք պիտանիք՝ Գրիգորի կաթողիկոսի»
ի խնդրոյ Հեթմոյ Սեւաստի»։*

78.—79. *Տարական. փոքրադիր. երկու-
հատ։*

80. *Ներածութիւն Պորփիւրոսի. եւ Սահ-
մանք Դաւթի: եւ Մեկնութիւն քերականու-
թեան։*

81. *Քարոզք. կանոնք. ժամանակագրու-
թիւն. Գանձք. Քրոնիկոն. Լոյս ան" Գրի-
գորիսի։*

82.—83. *Ճառք. եւ Քարոզք. եւ Մեկնու-
թիւնք։*

84. *Առակք Սողոմոնի եւ Գիրք Յոբայ.
Գրիգորի Նիւսացւոյն Քարոզք եւ Մեկնու-
թիւն ժողովողի. «Գրեալ ի հռչակաւոր Անա-
պատին որ կոչի Ակներ, ի բազմավրդով ժա-
մանակիս, ի հայրապետութեան Կոստանդ-
եայ, եւ ի թագաւորութեան Լեւոնի պատա-
նեկի, զոր նչկահեալ... եւ ապստամբ ա-
րարեալ ընդ ամենայն երկիրս, եւ պանծալի
քաղաքն աւարի առեալ զծովահայեացն զԵդ-
եսյն, որ է Այաս. եւ զքրիստոնեայսն զա-
մենեսեան... թիւ Ջ. Հ. Ա. ձեռամբ եռա-
թշուառ գրողիս Մինասայ, որոյ խոտորակեալ
է հոգւոյ ոսկերքս»։*

85. *Քարոզգիրք. կամ Պատկեր տաւնից.
«Վերատին նորոգումն եղեալ ի համեղաչէն
եւ աստուածախնամ, հոյակապ, յականա-*

ւոր եւ հռչակաւոր 'Թագաւորանիստ մեծ մայրաքաղաքն Սուրատու․ որ վեց անուամբ պատուի․ Ա․ Որէթ․ Բ․ Իաւ․ Գ․ Սուրտաւ․ Դ․ Ասորւոց Մակեդոնիա․ Ե․ Եդեսիա, Զ․ Ուրհուայ․ ի դուռն Ս․ Աստուածածնին, որ է առաջին եւ մայր ամենայն եկեղեցեաց, շինեալ յԱբգար Թագաւորէն եւ աւծեալ ի Թադէոսէ Առաքելոյն․ եւ Ս․ Դաստառակին, եւ Ս․ Սարգսի զաւրավարին»։

86․ Բառգիրք յատուկ․ Աստուածաշունչ գրոց․ արարեալ յԵրեմիա վարդապետէ․ « Գրեալ ի դուռն Բալուայ վանուցն Աստուածածնայ»։

87․ Սահմանք Դաւթի անյաղթի եւ Ստորոգութիւնք Արիստոտէլի եւ նորին Վերլուծականք․ եւ Ոտանաւորք Գրիգորի Մագիստրոսի։

88․ Քարոզգիրք։

89․ Շարական․ փոքր։

90․ Ճառք եւ պատմութիւնք․ (Թերատ)։

91․ Գանձ Գիրք։

92․ Տիգլիքայ․ այսինքն բնաբանութիւն Արիստոտէլի։

93․ Ցաղագս Կիւրիլիւսոնի։

94․ Քարոզք․ Ճառք․ Կանոնք։

95․ Մաշտոց․ եւ Գանձք։

96․ Դիոնէսիոս։

97․ Գիրք Գրիգորի Աստուածաբանի։

98․—99․ Մաշտոց․ երկու հատ։

100․ Պորփիւրի եւ Դաւթի սահմանք եւ իմաստասիրութիւնք։

1․ Կանոնագիրք։

2․ Դատաստանագիրք։

3․ Գրիգորի Աստուածաբանի՝ Առորս․ Գրիգորի Նիւսացւոյն՝ Ընդդէմ Եւնոմիանեանց․ եւ Գիրք բնութեան․ եւ Սիւնեաց Տեառն

Ստեփաննոսի՝ Պատասխանիք ընդդէմ ազգին Յունաց կամ Հռոմայ :

204. Քարոզգիրք կիւրակէից. մեծադիր :

205. Ճաշոց պատկերազարդ. «Գրեալ Ո.Ղ. ի Տիգրանակերտ» :

206. Ճաշոց. հին :

207. Յայսմաւուրք. «Գրեալ ի Ջ.Լ.Գ. թվին, ի հայրապետութեան Յակոբայ, եւ ի թագաւորութեան Լեւոնի, ի մայրաքաղաքն Սեբաստիա, ի ձեռն Ռուբինեայ, ի վանս Անապատ կոչեցելոյ». :

208. Յայսմաւուրք. նկարէն. մեծադիր. «Գրեալ ի թվին Հայոց Պ.Ծ.Դ. յանապատիս յԱնձնապատ. ի հայրապետութեան Տեառըն Դաւթայ, եւ ի թագաւորութեանն ազգին Մարաց Եղտինչէրի : Յայսմ ամի մեռաւ Թամուր Ղան. որ ի մի ամ իբրեւ զբաժակ բարկութեան առեալ էր զնա Աստուած ի ձեռն, եւ ում կամէր արբուցանէր. զի յարեւելից մինչեւ ի մուտս արեւու զամենայն հասարակ գերեաց, զհաւատացեալսն եւ զանհաւատսն զամենեսեան սրախողխող արար. եւ զԴըմիշ՝ այնպէս արար որպէս Ներսէս հայրապետն էր ասացեալ ի յողբն Ուռհայոյ : Յայսմ ամի շարժն Ժ. գիւղ ի Հէշատայ երկիր յիրար խառնեաց : Յայսմ ամի ջուրքն յէնց պակասեցան որ բազում գետաղաց ջաղացք խափանեցան» :

209. Յայսմաւուրք. առանց յիշատակարանի եւ թուականի :

210 Աստուածաշունչ. «Գրեալ ի թվ. Ջ.Ղ.Թ. ի հայրապետութեան Տէր Մխիթարայ ուղղափառ հայրապետի, ի թագաւորութեան կոստանդինանոսի, յեպիսկոպոսութեան այսմ նահանգի հիւսիսական կողմանցս հեզահոգի եւ գեղեցկատիպ եւ յոյժ ողորմածի Տէր

Ստեփաննոսի, եւ երկրորդի նորին Յովհաննէս աբեղայի Սեբաստացւոյ ուղղափառ հըռետորի եւ իմաստասիրի, եւ յաշխարհակալութեան Ջանիպէկ ղանի, եւ իշխանի քաղաքի Ռամատնայ իմաստուն դատաւորի »։

211. Մովսէս Խորենացի. Ստեփաննոս Տարօնեցի. Արիստակէս Լաստիվերտցի. Եւսեբի՝ Պատմութիւն եկեղեցական՝ տասն դըպրութիւնք. «Գրեալ ի Գոմաց վանք, ի թվին Մ. Ծ. Է.»։

212. Ագաթանգեղոս. Պատմութիւն Մեծին Ներսիսի եւ Տեառն նորա. Պատմութիւն Ազգին Մամիկոնէից ցՍուրբն Վարդան. Պատմութիւն Տարօնոյ՝ Զենոբ Ասորի եւ Յովհաննէս եպիսկոպոս Մամիկոնեան. Բիւզանդարան պատմութիւն. Յիշատակարան եւ Պատմութիւն Ս. Վարդանայ քաջի եւ Հայոց սպարապետի՝ Եղիշէ. Պատմութիւն Նախարարութեան Ուռբէլեանց Սիւնեաց. Անխորագիր Պատմութիւն՝ Արշաւանաց Հագարացւոց եւ Թաթարաց. եւ Ռուբինեանց։

213. Աւետարան. «Գրեալ ի թվին Պ. Ժ. ի քաղաքն Համիթ»։

214. Ներսիսի Լամբրոնացւոյ Ատենախօսութիւն. Վիճաբանութիւն՝ բացատրութեանց զանազան խնդրոց՝ Գրիգորի եւ Յօհաննու. Մեկնութիւն պատարագի. եւ ճառք՝ յաղագս ժառանգաւորաց։

215. Նարեկացւոյ աղօթագիրք։

216. Աւետարան. պատկերազարդ, «Գրեալ ի թվին Ռ. Ժ. Թ., յԵրուսաղէմ. ի Ս. Յակոբ։ ի հայրապետութեան Հայոց Տէր Միքայէլ կաթողիկոսի. եւ ի հայրապետութեան Կիլիկեցւոց Տէր Խաչատուր կաթողիկոսի. ի թագաւորութեան Սուլթան Սէլիմին։ Ցայսմ ամի Կիպրոս ի Ֆռանկաց առաւ.

անթիւ քրիստոնեայք մնասեցան, եւ անթիւ եւ անհամար գերի առան. որ ոչ թիւել կուգէր եւ ոչ ճառել։ Վա՜յ մեզ. եղուկն էր խաչապաշտին տարել. ի յերկիրն թագաւորութեան Շահաստանայ որ այժըմ ասի Դաւրէժ, որ Շահ Թահմազ կոչեն. եւ ի Առաջնորդութեան սուրբ քաղաքին Երուսաղէմայ Տէր Անդրէաս արհի եպիսկոպոսին։ Ցիշատակարանս գրեցաւ ի ամուրն Բաղու. ի պարոնութեան որդւոյ պարոն Ճիմշիտ պէկին, որ Հիւսէյին Ջանպէկ ասեն. Աստուած զինքն հաստատ պահէ ի պարոնութեան վերայ՝ Հայոց ազգիս համար, որ խիստ կու սիրէ, կու ընդունէ, Աստուած զիւր աւրն Ճ. Ռ. անէ. զիւր բարութիւն աւրհնէ եւ հաստատ պահէ մինչեւ ի խոր ծերութիւնն։ Գրեցաւ ձեռամբ Մխիթար եպիսկոպոսի»։

217. Աւետարան. «Գրեալ ի թվին Ռ. Կ. Գ. ի Կոստանդնուպոլիս»։

218. Հարանց վարք. «Գրեալ Ռ. Ճ. Ջ»։

219. Աւետարան «Գրեալ յԱղթամար. ի թվին Գ. Ժ. Բ»։

220. Մեկնութիւն գործոց Առաքելոց՝ ի Գէորգայ Լամբրոնացւոյ, ի համառօտ վարդապետէ, ի քուերորդւոյ Մեծին Գրիգորի Սկեւռացւոյ, ի խնդրոյ Տէր Յոհաննէս Արքայ եղբօրէ եւ յեպիսկոպէ նահանգաց աստուածապահ դղեկին Մոլեւոնի եւ ձման ինչ Բարձրբերդոյ, եւ նոյն տեսուչ հըռչակեալ սուրբ ուխտին Գռներոյ։ Ի թըվականին Հայոց Զ. Ծ. Թ.։ Եւ Բանք աղօթից խօսք ընդ Աստուծոյ՝ գրեալ ձեռամբ Կիրակոսի։ Եւ. Բանք Բարսղի եւ Կիւրղի. եւ ինչ ինչ կանոնք. եւ Պատասխանիք Ներսիսի Շընորհալւոյ առ վարդապետն Ասորւոց Յակոբ

ի Մելիտինէ. եւ Յաջարդութիւնք Պատրիարքաց եւ եպիսկոպոսաց։

221. Քարոզգիրք։

222. Մաշտոց։

223. Մեկնութիւն Կաթուղիկեայց. (թերատ)։

224. Մեկնութիւն (բանիցն) Երեմիայ եւ Յոբայ։ Ի վերջն մեկնութեան Երեմիայի գրեալ է. «Աւարտեալ կրկին աշխատութեամբ Գոշ վարդապետի Մխիթարայ. եւ զթերի եւ զանյայտ բանս ի գիւտ եւ ի յայտ ածեալ սուղ եւ սատար մեկնութեամբ առ ի պէտս ուսումնասիրաց»։ Իսկ մեկնութիւն Յոբայ «Հաւաքեալ ի Վանական վարդապետէ»։

225. Գրիգորի Մագիստրոսի՝ Քերթուածք եւ Թուղթք։

226. Վարք եւ խրատք Եւագրի։

227. Ճառք սրբոց վարդապետաց. Ընդհանրական Ներսիսի Շնորհալւոյ. Վկայաբանութիւն սրբոյն Ատովմայ եւ որդւոյն իւրոյ. եւ Վարսակայ, եւ Ներսեհի, և Վարձաւորին, եւ նոցունց ընկերաց։ Բան ուրումն յաղագս Աստուածածնին ի Նաւասարդի ԺԵ. զոր կատարեն Հայք եւ ոչ այլազգք. եւ Վկայաբանութիւնք զանազան սրբոց. և Ճառք։

228. Մեկնութիւն սաղմոսաց. Ներսիսի Լամբրոնացւոյ։

229. Պատմութիւն վարուց սրբոյն Ներսիսի Շնորհալւոյ. եւ Թուղթ դաւանութեանց եւ յաղագս միաբանութեան եկեղեցւոյ Յունաց եւ Հոռոմայեցւոց. Պօղոս Տարոնեցի. Հարցումն Յոբնաղի եւ Պատասխան Մովսէսի քերթողին. Թուղթ Ստեփաննոսի Սիւնեաց եպիսկոպոսին առ Գերմանոս Պատրիարք Կ. Պօլսի. Մովսէս վարդապետի Երզնկացւոյ Պատասխանի ի Տրապիզոն՝ առ հաստուածեալ

երէցն Գրիգոր. Բանք երանելւոյն Խոսրովայ. Անանիայի Շիրակունւոյ համարողի՝. Թիւք, կշիռք։ Դարձեալ՝ Ներսէս Շնորհալի, եւ Գրիգոր տղայ կաթողիկոս. Թուղթ Մեծին Եսայեայ վարդապետին եւ Պատասխանի ընդդէմ պարոն Հեթումի Կիւռիկոսցւոյն՝ վասն կարգաց եւ կրօնից Հայ. եկեղեցւոյն եւ վասըն դաւանութեան հաւատոյ. Եսայեայ վարդապետին՝ վասն մոլորման Զատկին եւ Եփեսոսի երկրորդ ժողովոյն, եւ վասն Քաղկեդոնի ժողովոյն, եւ վասն բաժակին Ջրոյ. Պատճառ Ս, Աստուածին՝ որ Հայք եւ Ասորիք, Հապաշք եւ Ղպտիք՝ « որ խաչեցարիւ » ասեն միայն։ Ճառ Խաչի. Ճառ Արարչութեան. Պատասխանի Թղթոյն Յունկաց՝ որ գրեալ էին առ Հայք վասն նախատանաց եւ ոչ միաբանութեան. դաւանութիւն հաւատոյ Վարդանայ վարդապետի ի խնդրոյ Կոստանդեայ կաթողիկոսի Հայոց. կարգ եւ կանոն աղօթից։

230. Աւետարան. առանց յիշատակարանի եւ թուականի։

2131. Մեկնութիւն Թղթոց Պօղոսի, (թերհատ)։

2132. Լուծմունք Պրոկղի. եւ Մեկնութիւն բանից Դաւթի փիլիսոփայի։

2133. Վեցօրէից. (մաշուած)։

2134. Ճառք։

2135. Ճաշոց գիրք. (կէս մաշուած)։

2136. Հարցումն Պետրոսի Կ.պ.լի Հայրապետի եւ Կոմիտասայ Հայոց կաթողիկոսի. եւ այլ Հարցմունք. եւ այլ բազում բանք հաւատոյ ընդդէմ երկաբնակաց։

2137. Մեկնութիւն Առակաց. Ներսէսի Տարօնի։

2138. Սաղմոս. մագաղաթ։

Ձ139. Աղօթք Եփրեմի. եւ Աղօթք Մեսրոպայ վարդապետի. Աղօթք Գառնեցւոյ. Աղօթք Լուսաւորչի. Աղօթք Սարկաւագ վարդապետի. Անանիայ. Անաստասայ. Յոհաննու Ոսկեբերանի. Յօհաննու Երզնկացւոյ. Մխիթարայ Գօշի. Գէորգայ Մեղրիկի. Գրիգորի Սկեւռացւոյ։

140. Սաղմոս. «Գրեալ Ռ.Կ. ի Տիգրանակերտ»։

141. Առակք Սողոմոնի. եւ Գիրք Մարգարէութեանց։

142. Մեկնութիւն Յայտնութեան Յոհ.։

143. Յայսմաւուրք. փոքր. «Գրեալ ի Բաղէշ, ի դուռն սուրբ Հինգխորանին. ի թվին Ջ.Լ.Ե. ի Հայրապետութեան տէր Սարգսին. եւ ի Ղանութեան Աղուպ պէկին»։

?144. 145. 146. Երեք Աստուածաշունչ. մագաղաթ. ընտիր. պատկերազարդ. ոսկեզօծ. երկուքն պահեալ. միոյն յիշատակարանէն քաղուածքն է.

«... Գրեցաւ սուրբ Աստուածաշունչ տառըս ի մայրաքաղաք Տիգրանակերտ, որ այժմ ասի Յամիթ, ի դուռն սուրբ Կիրակոս եկեղեցւոյն, ի Հայ թվա. Ռ.Ձ.Բ. ի թագաւորութեան Տաճկաց սուլթան Մուրատին. եւ ի հայրապետութեան սուրբ էջմիածնայ Տէր Մովսէս սրբասնեալ, առաքինի, խարազնազգեստ ճգնաւոր կաթողիկոսին. ի յառաջնորդութեան մայրաքաղաքիս տէր Բարսեղ աստուածաբան վարդապետին. յաւուրս սորա հաստատեցաք դպրոց յարհեստ գրչութեան, պատճառ ինքն լինելով, եւ տուր գրել մագաղաթ Աստուածաշունչ մի յաւկենկար յանկուածով. եւ տարեալ յԵրուսաղէմ եդ յիշատակ ի դուռն սրբոյն Յակոբայ. եւ այն եղեւ նպաստ որ գրեալ եղեւ Դ. Աստ-

ուածաշունչ մինչեւ ցայժմ, որ մինն այս է, զոր ստացաւ յԱրղնու Ղուկաս եպիսկոպոսն յիշատակ հոգւոյ իւրոյ եւ ծնողացն: Այլ եւ յայսմ ամի էր քաղաքիս Համթայ իշխան եւ տեղապահ՝ սիրելին թագաւորին՝ Մուրթուզայ փաշայն, սիրող Քրիստոնէից, որ յաւուրս սորա շինեցան եւ նորոգեցան եկեղեցիք Քրիստոնէից, եւ յայսմ ամի նորոգեցին զսուրբ Կիրակոսի եկեղեցին եւ մեծացուցին, եւ սրահ կամարակապ շինեցին գաւիթ եկեղեցւոյն, եւ պատճառ նորոգման խոճա Երեմիան, եւ երեսփոխան մղտեսի Գասպարն, որ մեզ դպրոցի խուց շինեաց. զվարձըն եւ զփոխարէնն յԱստուծոյ ընկալցին:

. . . Աղաչեմ զդասս ընթերցողաց սուրբ Աստուածաշնչիս որ լաւ խնամք տանիք, ի հրոյ եւ ի ջրոյ պահէք եւ ի տգէտ ընթերցողաց . . . Մնասցէ սուրբ Աստուածաշունչս անջրելի յիշատակ տէր Ղուկաս արհի եւ պանծալի հայրապետին ի յաւրհնեալ վիճակն իւր յԱրղնի, ի դուռն Բարձրահայեաց սուրբ Աստուածածնի, զոր էր շինեալ եւ հիմնարկեալ Նաղաշ սրբասնեալ Մկրտիչ եպիսկոպոսին ի պարծանս Հայաստանեայց. եւ մի իշխեսցէ ոք հանել զսա ի դրանէ վանից սուրբ Աստուածածնիս, թէ ծախելով կամ գրաւելով՝ իւր ազգականաց կամ յաւտարաց, կամ յոյլ եւ ծոյլ Առաջնորդաց. ով ոք որ իցէ թէ կարգացող թէ աշխարհական նենգութեամբ պատճառանաւք ինչ հանէ զսուրբ Աստուածաշունչս ի դրանէ սուրբ Աստուածածնին, ի յԱստուածաշունչ տառս որչափ վատ եւ նզովք եւ անէծք կայ՝ ի վերայ նմին եղիցի. եւ որ սիրով եւ հաւատով ընթեռնու եւ լաւ խնամք տանէ, եւ ի գէճ տեղէ եւ ի հրոյ եւ ի ջրոյ պատրաստ պահէ, որ-

չափ ի յԱստուածաշունչս շնորհք եւ աւրհ-
նութիւն (կայ) եւ նախախնամութիւն ի վե-
րայ նորին եղիցի... եւ ընդ նահապետաց,
եւ մարգարէից եւ առաքելոց սրբոց մասին
դասեսցի, ամէն»։

Ձ147. Յայսմաւուրք. մեծ. մագաղաթ. ո-
րոյ յիշատակարանի պատմագրական մասն
օրինակեալ է. «...Արդ այսպիսի սխրամե-
ծար անաւթոյս գտաւ ցանկացող այրս այս
մահդասի Ամբակումս, որ եւ զպատճառն եւս
համառաւտեցից ի լսելիս քաջարանց Քրիս-
տոսասիրացդ. քանզի զաղէտ եւ չուառու-
թիւն ազգիս մեր զկարճիլն արժան վարկայ,
եւ զսոսկ լուրն անգամ անխայեալ՝ ի զրաւ
բանիս արագեցից. եւ սոսկամ զի մի Քամաւ-
րէն՝ զառականս, այսինքն է, զպարսաւ հարց
յանձախեալ, ըստ Քանանու ընկալայց. բայց
ոչ գոյ հնար զանց առնել, զի թէ զմերս
(գերան) թագուցեալ՝ զչեղս աւտարաց զըն-
նեցից, նա եւս կարի յիմարութիւն է։ Այլ
ի դէպ իսկ եկն բան Մարգարէին ի վերայ
մեր. թէ Հատեալ եւ սպառեալ է ուրախու-
թիւն յիսրայէլէ, եւ բարձեալ ցնծութիւն
Յակոբայ. զի զաւրացեալ է խարդախու-
թիւն սկզբնաչարին, եւ տեղի տուեալ ճըշ-
մարտութեան բան։ Եւ պատճառ կականիս
հառաչանացս այժմեան ժամանակիս մարմնա-
սէր եւ փառամոլ Առաջնորդ անուանեալքն,
որ ոչ խնայելով ի գառինս, այլ գուն գոր-
ծեալ միշտ ի փողոտել արագեն։ Եւ եւս
այսմ արքայանիստ մայրաքաղաքիս պատրիչ
պատրիարգունք անուանեալքն, յանձախ-
եալ ի չարիս, թողլով զփառս զառի միոյն
Աստուծոյ, եւ ... ուսան զգործս...
կաշառաւք եւ տոկոսիւք խլել յիրերաց
(զպաշտօն). եւ աւր ըստ աւրէ յաւելուլ

զդիմոսական հարկն, այնչափ եղեւ որ ե-
կեղեցիք սուրբ մայրաքաղաքիս յետին
չուառութիւն հասեալ, ի տանց եւ յի-
չատակաց ի զարդուց եւ յայլ զգեստուց կո-
ղոպտեալ, եւ պարտք պատրիարքարանին
մինչ ՋՌ. ղուրուշն հասեալ. այնչափ ատելի
եւ փարչ գտան ի տեսիլ ռամկին, որ մինչ
առ կայսրն բողոք կալեալ, եւ զմիտս Թա-
գաւորին հաճեցեալ՝ Խէթթի չէրիֆ ընկալան,
թէ ամենեւին ... անուն ոչ պատրիկ լիցի
եւ ոչ ի քաղաքս անգամ մնասցէ. եւ յաւելաւ
վէր ի վերայ վիրի, եւ դառնութիւն ի վե-
րայ դառնութեանց. զի աշխարհ ամենայն
ի լրութեան եւ ի ձեռն Աստուծոյ բանին լրու-
թեան (էր), եւ քաղաքս այս միայն որպէս
ի հնումն Սամարիա՝ խաւարի իշայ եւ ծրտից
աղաւնեաց կարաւտացաք... ոչ սով հացի
կամ ծարաւ ջրոյ, այլ սով ոչ լսելոյ զբանն
Աստուծոյ։ Ամենայն ազգաց ծաղր եւ կա-
տակ գտաք մինչ ի գալուստ սուրբ Երու-
սաղէմայ հայրապետին, վարդապետին Աստ-
ուածատրոյ, որ է յաջակերտաց տեառն
Գետրոսի Կառկառեցւոյ կաթողիկոսի Կիլի-
կիոյ. եւ էր այրս այս սուրբ եւ առաքինի,
ընտիր եւ պահեցող, ամենեւին յար եւ նման
սուրբ հայրապետին Գրիգորի փոխեցելոյն ի
Քրիստոս. որ եւ բազմաց ընտրութեամբ ե-
ղեւ գլխի յաջորդ, եւ արժանահաւատ սուրբ
պթռոյ եւ փառաց նորին։ Եւ ի գալ վար-
դապետիս բացաւ դուռն քարոզութեան
սուրբ Աւետարանին. եւ ըստ աւանդութեան
նախնեաց, որ է Քրիստոսական սուրբ հրա-
ման. երադեցին վարդապետք յարեւելից եւ
յարեւմտից առ ի ոռոգել զերաշտացեալ եւ
զպապաքեալ զանդաստան մերս բանականու-
թեան։

Ի սոյն ժամու եղեւ գալուստ Եղիազար վարդապետին ի քաղաքս Ստամբուլ, եւ էր վարդապետս այս ի բնիկ գաւառէն Արարիոյ՝ Հռովմկլայ. եւ ի մանկութենէ թողեալ զհայրենիս եւ զծնողս, եւ յարեալ ի ծառայութիւն վարդապետաց, եւ սիրող գտեալ բանի սուրբ գրոց ի յուսմանց, եւ վարժեալ առ ոտս Յոհաննէս վարդապետի Ճնքչեցւոյ, որ եւ նա եւս էր յաշակերտաց տէր Պետրոսի կաթողիկոսի Կառկառեցւոյ, եւ վարժապետ Աստուածատուր վարդապետին Երուսաղեմացւոյ։ Եւ վարդապետս այս Եղիազար ի թվին Ռ. եւ Ղ. երրորդի ընկալեալ զպատիւ վարդապետին ի վարժապետէն Յոհաննիսէ եւ շրջեալ ի բազում քաղաքս եւ ի տեղիս, մինչ զի համբաւեցաւ լուր վարդապետիս ընդ ամենայն երկիր եւ մեծ անուն եւ փառք ստացեալ եղեւ. եւ ի Ռ.Ղ.Ջ. թվին կոչեցեալ եղեւ յառաջնորդութիւն սուրբ ուխտին Արղնոյ բարձրահայեաց Ս. Աստուածածնին եւ առեալ զաստիճան եպիսկոպոսութեան, ի Ս. Էջմիածնայ կաթողիկոս Տէր Փիլիպպոսէ սքանչելագործոյ, եւ դարձեալ յաթոռն իւր արար բազում քաջութիւն ի շինութիւն պարագայցն եւ մենաստան ի սուրբ ուխտին, որ ի բազում ժամանակաց, եւ տեղւոյն սառնապատութեան սակի բոլոր եւ հասարակ շինութեան եւ նորոգման էր կարաւտացեալ. նաեւ ի ներքուստ եւ արտաքուստ՝ թէ կարգաւորաւք եւ թէ անդադար պաշտաւն եւ սաղմոսերգութեամբ, եւ թէ ընթերցմամբ, եւ թէ մատենից ճոխութեամբ մինչ կրկին Աստուածաշունչիւ եւ Ճ. եւ աւելի գրքիւ պերճացոյց զաթոռ իւր սրբութեամբ։ Նաեւ Ռ. եւ Ճ. թուականիս մեր ի գալ վարդապետին ի քաղաքս այս Ստամ-

բուլ, յոյժ հոչակեալ գովեցաւ քաղցրաբան
վարդապետութիւն . եւ անձանձիր քարոզու-
թիւն եւ գեղեցիկ ըստ Աստուծոյ քաղաքավա-
րութիւն վարդապետիս · մինչ զի հարկեալ,
յիշխանացն ի ռամկաց նաեւ յայլազգի երե-
ւելեաց քաղաքիս բռնութենէ՝ տարի եւ կէս ի
պատիւ Պատրիարքութեան հոգեւոր առաջնորդ
եկաց ի քաղաքս, եւ զբաղում պէսպէս եղծ-
եալ եւ ապականեալ զկարգ եկեղեցւոյն վե-
րըստին պայծառացոյց · ընդ նմին եւ զպարտս
Պատրիարքարանին . եւ այլ նորագիւտ չա-
րիք որ ի վերայ ժողովրդեան եւ եկեղեցւոյն
ի բաց բարձան յաւուրս առաջնորդութեան
վարդապետիս, եւ համոզեալ զամենեսեան
պահեաց խաղաղութեամբ ոչ կարաւտացեալ
այլազգեաց հրամանի կամ իշխանութեան,
այլ իւրովի կարողութեամբ եւ հանճարոյն
վարէր զամենայն, այսքան սիրեցեալ եղեւ ի
բազմաց ։ Եւ մեք Ս · Սարգիս եկեղեցւոյս Տէր
Մարտիրոս եւ Տէր Ովանէս քահանայքս, որ
միջնորդ եւ սպասաւոր եղաք սուրբ Յայսմա-
ւուրք գրոցս, հարեալ էաք ի սէր վարդա-
պետիս, եւ միշտ ընդ նմա շրջէաք զցայգ եւ
զցերեկ անանջատ կալով յեկեղեցական եւ
յայլ ծառայական գործս ։

Դարձցուք ի յոճ գրոյս ։ Մինչ վարդապե-
տըս ի գործ քաղաքիս պարապեալ կայր, ե-
կըն գիր ի դըրանէ Բարձրահայեաց Ս · Աստ-
ուածածնին, յորում գրեալ իսկ էր պատ-
ճէնս այս «Ի լուսապանծայն եւ ի գերահըռ-
չակ Տալիթայէդ հովանաւացի շնորհք, սէր,
եւ հանապազեայ խնամ անխիղ միացեալոյդ,
իսկապէս խոստովանող եւ ջատագով ճշմար-
տութեան եւ կարկիչ ներհակաց, եւ առա-
քելաշնորհ եւ մեծանուն վերատեսուչ բոլոր
Միջագետաց, յոլովագութ եւ բազմերախտ,

հոգեւորէս եւ մարմնաւորապէս այցելու տեառ-
նըդ մերոյ, Եղիազար, պետաց պետ։ Ընդ
որոյ եւ լուր սակս նորահրաշ սքանչելեացն,
որ ի խնամոցն Աստուծոյ գործեցաւ ի սուրբ
քաւարանս, զոր ոչ քան զերեկն եւ զեռան-
դըն, կամ հերուն պատմութեանցն լուաք,
լոյսն զարմանազան, որ ոչ բաւեն բերանք
մեր ճառել զիսկն, իբրեւ զվրան քաւղեալ
էր զբոլոր պարսպաւն, նաեւ սփռեալ ընդ
յատակս եւ փարէր զանձամբ անարժանիցն,
եւ գլուխք մեր դիզացեալ էին լի լուսով.
նաեւ ծորէր ի մէնջ իբրեւ ի ղամբարէ հոտ-
եալ. կարծելով զմեզ ի վառարանի ըստ մա-
րենւոյն՝ եւ էաք անկէզ։ Եւ ոչ թէ չեշտ
էանց տեսիլն, այլ յառաջին նուագին սովո-
րութեան ժամուն (ժամերգութեան) որ ազդ-
եղեւ մեզ ի ձեռն լուսարարին, մինչեւ ի
ծագել արփւոյն. զի կարգ արարաք մեզ
մերթ ի տեսիլն եւ մերթ ի ժամ։ Պատկերն
աւուրն երեքշաբթի. Ապրիլ Ժ. Ե. »։

(Զայս հրաշս) ի լուր աւետաւորեաց (Ե-
ղիազար վարդապետն ի մայրաքաղաքիս).
եւ հասարակ քաղաքացւոցս եղեւ ուրախու-
թիւն ոչ սակաւ. եւ բազումք պէս պէս ուխտ
եդին եւ սէր ընկալան յանձինս. ընդ բազ-
մաց եւ այրս այս մահտասի Ամբակումս ե-
ռափափագ տենչմամբ եւ յուսով, ի հեռաս-
տանէ իբր առընթեր երկիրեպագ զգետնի.
եւ խոստացաւ ի հալալ վաստակոցն ստանալ
զՍ. Յայսմաւուրքս եւ տալ ի դուռն Ս.
Բարձրահայեաց Աստուածածնին. զոր ինքն
Տէր մեր Յիսուս Քրիստոս ի հաճոյս իւր
ընկալցի. ընդ յիշատակս սրբոց եւ զյիշա-
տակագիր մահտեսի Ամբակումիս ի գիրս կե-
նաց գրեսցէ հանդերձ սիրալի հոգեւոր որդ-
ւովն իւրով եւ ժառանգիւ մահտեսի Երեմիա

դպիրս ։ Քանզի մանտասի Ամբակումա բարեմիտ եւ հաւատարիմ այրս էր ի բնիկ յԱկնայ ձորակէն ի գեղջէն որում Նավրէբ կոչիւր ; ի մանկութենէ որբացեալ ի ծնողաց , որոց Տէր Քրիստոս ողորմեսցի , եւ յաղագս անհարակութեան եւ աղքատութեան եկեալ ի քաղաքս Ստամբաւլ, եւ բազում վշտաց եւ տառապանաց տարեալ, ի գործս հացեփեցութեան աւտարաց ծառայելով, մինչ յարբունս ի կարգ աշխարհիս ամուսնացեալ. եւ այլ իմիք ոչ կարաւտացաւ՝ բայց յանզաւակութենէ . զի հաւատամ որ Աստուած էր մերձակացու տան սորա ըստ Աբրահամու , զի ձրի ընկալեալ եւ ձրի շնորհէր եկեղեցեաց , վանաւրէից , աղքատաց եւ կարաւտելոց , զոր եւ տէրն ամենայնի ընկալցի . եւ զհարազատ քեռն իւրոյ զդուստրն ետ ինձ Մարտիրոս Երէցիս հրամանաւն Աստուծոյ ի կնութիւն . եւ մեր անարժանութիւն քահանայութեան՝ ի սուրբ քաղաքն Երուսաղէմ, ձեռամբ Գրիգորի սուրբ հայրապետին. փոխեցելոյն առ Քրիստոս , մանտասի հայրս ինքն եղեւ (պատճառ). որոյ մասն շնորհաց հոգեպէս յինքն կրեսցէ , ամէն ։ Նաեւ զանդրանիկ որդեակն իմ, մերս յաւժարութեամբ, զՅրեմիա դըպիրս , շնորհեալ եմք ինքեան որդեկութեան . կելով կեցցեն եւ խաղաղութեամբ եւ աւրհնութեամբ ուրախասցին ի վերայ իւրեաց ։ Ամէն ։.

Արդ գրեցաւ սուրբ եւ սրբոց ճեմարան Յայսմաւուրս ի մեծապանծ եւ ի բարձրափառ , ի ծովապատ եւ յարքայազահ քաղաքն Կոստանդնուպաւլիս , ի դուռն սրբոյն Սարգսի զաւրավարին եւ որդւոյ նորա Մարտիրոսին , ի թվին Ռ . Ծ . ... ի սոյն ամի լրացելոյ . ձեռամբ սուտանուն եւ մեղ-

սամած Յովաննէս գրչի, ի հայրապետու-
թեան Տեառն Փիլիպպոսի արժանապէս բազ-
մեցելոյն ի յաթոռ ամենայն Հայոց կաթո-
ղիկոսի, եւ ի թագաւորութեան տաճկաց
Իսմայէլացւոց ի քաղաքիս Սուլթան Մէհմէ-
տին...: Ահա յայսպիսի դառն եւ դժնեայ եւ
յոյժ անբարի ժամանակիս եղեւ աւարտ
սուրբ գրոյս մեծաւ ջանիւ եւ բազում աշ-
խատութեամբ, վասն որոյ կրկին թախանձա-
նաւք եւ սեռն սիրով եւ հաւատով յերեսս
անկեալ աղաչեմ զմանկունս Ս. Սիոնի զվա-
յելողքս սմին. զի պահեսջիք զսա խնամով
եւ բարուօք պատրաստութեամբ, թէ իմոմէ՝ եւ
թէ գիջութենէ, եւ յայլ ինչ ներհակաց:

Դարձեալ ի թվին Հայոց Ռ. Ճ. եւ Բ. այս
Եղիազար վարդապետս ելեալ ի Կոստանդը-
նուպաւլսէ եկն ի վիճակեալ աթոռն իւր, այ-
սինքն յԱրղնու Բարձրահայեաց Ս. Աստուա-
ծածինն, թագաւորական հրամանաւ եւ նո-
մոսիւ, որ յաղագս այնմ իրի էր գնացեալ
անդ. եւ սկսաւ նոր նորոգել զսուրբ մե-
նաստանս, այս է զեկեղեցւոյն որմեր՝ ներ-
քոյ եւ արտաքոյ սպիտակացուցեալ պայծա-
ռացոյց. եւ ի վերայ դրան սորին զաւիթ շի-
նել ետ. որ յառաջն ընաւ իսկ ոչ գոյր. այլ
եւ արտաքոյ շուրջ զեկեղեցեաւն սրահք
պատշաճաւոր եւ զանազան խցեր. ի պէտս
միաբանակեցաց եւ գալողաց եւ գնացողաց
մեծաւ ծախիւք: Եւ գիտելի է զի յաւրէ
յորմէ հետէ շինեալ էր զսա Տէր Մկրտիչ արք
եպիսկոպոս Նաղաշն կոչեցեալ. մինչեւ ցայժմ
ի յահէ անաւրինաց քար ի քարի վերայ աստ
ոչ ոք էր եդեալ. բայց սա յԱստուած ա-
պաւինեալ, բարեխաւս ունելով զտիրածնին
կոյսն, անկասկած լեալ յահէ անաւրինացն
արիաբար դիմեալ ի գործ հոգեւոր մշակու-

թեանս եւ լիով կատարեաց ըստ փափաքանաց սրտի իւրոյ, զոր Տէր Աստուած պահեսցէ հաստատուն յուսով եւ երկար ամօք․ եւս զաւրացուսցէ եւ արիացուսցէ ընդդէմ ներհակաց եւ չարափառաց ի պայծառութիւն սուրբ եկեղեցւոյ եւ ի պարծանս հաւատացելոց, ամէն ։

Այլ՝ եւ ես տրուպ Եղիազար մեղսամած գրիչս հրամանաւ սոյն Եղիազար վարդապետի ըստ կարեաց իմոց սակաւ ինչ զսուրբ գիրքս սրբագրեցի, որ ի տեղիս տեղիս գրաւնէին սղալմունք, որպէս սովորութիւն է գրչաց, զաւելին բարձաք եւ զպակասն լըցուցաք ըստ աւրինակի իմաստուն գրչաց » ։

« Արդ՝ յայտ լիցի վերծանողացդ հարց եւ եղբարցդ մերոց, զի որպէս ի վեր անդր․․․ ասացեալ է վասն տեառն Եղիազարու հոգեւոր դիտի, մեք եւս համառաւտաբար աւարտ արասցուք․ քանզի ի թուականի մերում Ռ․ երրորդի, Ճ․ երրորդի գոլով նա տեսուչ սուրբ ուխտին Բարձրահայեաց Աստուածածնի․ երեւելի այրն եւ չքեղազարդն ի մէջ համայն ազանց քրիստոնէից մանաւանդ հուչակեալն ի դրունս այլասեռից, գնացեալ էր ի յարքայանիստ քաղաքն Կ․ Պաւլիս յաղագս վանուցն նորակերտութեան, զի հրաման առցէ յարքայէն եւ եկեալ նորոգեսցէ ըստ պատշաճին զեղծեալ եւ զխախտեալ տեղիսն, եւ աւժանդակութեամբն Աստուծոյ եւ միջնորդութեամբ սրբոյ երանուհւոյ կուսին հասանէ ըղձիցն․ եւ աճապարելով անդուստ փութայ եւ կատարէ զշինուածն իրցներով, ժամատընով, սրահովն և այլովք հանդերձ ի Ռ․ Ճ․ Բ․ ամին․ եւ դարձեալ չուէ անդր խոյս տալով ի տեղւոյս յահէ բռնաւորացն եկեղեցն․ եւ ազգի ազգի նոմոս վերստին

առեալ ի կայսերէ առաքէ այսր. որով ոչ սակաւ լինի դիւրութիւն։ Եւ ինքն կացեալ անդ քարոզէ նմին յոլով աշխատութեամբ, եւ բազում արդիւնս գործէ, որպէս եւ գըրեալ է. եւ մանաւանդ ի քաղաքէն յայնմանէ յոգնակի ընդունելութիւն եւ սէրն գըրկէ, եւ յիշատակաց փոյթ տանի զարդարելով զսուրբ մենաստանս ազնիւ շուրջառովք. աւետարանաւք, եւ եպիսկոպոսական բոլոր զգեստիւք եւ այլ պատուական սպասիւք, եւ մէկ մագաղաթ Աստուածաշունչ ոսկենըկար եւ յոգներանգ ծաղկաւք. բայց յառաջ քան զայս, ի Ռ. Ղ. Ը. թուականին յորժամ էր ի յԱմիթ, զՅովհաննէս վարդապետի Եդեսացւոյ զգրեանսն բովանդակ՝ որ ի վաղուց հետէ աւելի քան զՃ. ամ կայր պատանդ առ ոմն այլազգի յաղագմանէ փորձութեան չարին, զոր ոչ երկարեմ, որպէս յայտ է գիտողաց. հանեցուցեալ զմիտս այլազգւոյն տալով արծաթ ցորքան եւ կամէր պարտատեարն, եւ թափէ ի նմանէ զԱստուածային մատեանսն. եւ գրէ յիւր անուն.զյիշատակարանս ինքեան եւ իւրոցն. եւ ամբափակեալ դնէ ի պահեստի, սակայն ի թուլամոյթ գործակալաց ոմանց զբազումս գաղտագողի ի գրենեացն տարեալ են. որպէս յաւուրս մեր տեսաք. այնպիսի ագահողքն եւ գրոց աւազակքն տալոց են զհամարն։ Իսկ զՅայսմաւուրս զայս ի յօրդորմանէ դիտապետիս եւ այլոց բարեմիտ քահանայից եւ հոգեսէր արանց՝ ընծայեալ լինի ի յումեմնէ հեզահոգի մահտեսի Ամբակումէ ի դուռն սուրբ քառարանիս ընդ այլոց յիշատակաց, որոց ամենից հոգւոց տէր ողորմեսցի նուիրողացն եւ կամեցողացն։

Բայց վերոյգրեալ վարդապետն (Եղիազար)

մնայ անդ (Կ. Պոլիս) եւ հարկիւ լինի Պատ-
րիարք մեծի քաղաքին. եւ ոչ յետ բազում
ինչ անցելոց աւուրց ի թախանձմանէ ժողո-
վրդեանն մտանէ ի պաստաւորութիւն սրբոյ
աթոռոյն Երուսաղէմի. եւ բազում չարչարա-
նօք կրէ սակս Ս. Յակոբայ հռչակաւոր վա-
նուց թէ ի Յունաց ազգէն եւ թէ յայ-
լոց ազգաց . . . ի վերայ յարուցելոց բռ-
նաւորաց. բանդս; տուգանս, հալածանս,
ի բազում աւուրս, մինչեւ այց արար Աստ-
ուած եւ վերստին շնորհեցաւ յարքայէ սուրբ
Յակոբայ աթոռն ազգիս Հայոց: Բայց սա
ի մէջ այսքանեաց ծխորմանց գոլով եւ խուռն
փորձութեանց, առնու զպատրիճան եւ զկարգ
կաթողիկոսութեան ի Ռ. Ճ. Ժ Ե. ամին. ի
Թերիս քաղաքի, եւ այնուհետեւ աճէ ատե-
լութիւն եւ աղմուկն ի մէջ երկուց աթոռոցն,
այսինքն Երուսաղէմի եւ Էջմիածնի. եւ ան-
թիւ գանձ սպառի մինչեւ ցվախճան տեառն
Յակոբայ սրբազան կաթողիկոսի, եւ ապա
բերեալ նստուցանեն զԵղիազար հոգեւոր
տէրն ի սուրբ Էջմիածին՝ կաթողիկոս ամե-
նայն Հայոց, ընտրութեամբ եւ հաւանու-
թեամբ արեւելեան վաճառականաց եւ հա-
մօրէն եպիսկոպոսաց, վարդապետաց եւ
բազմահոյլ վանականաց. եւ ապա խաղաղա-
նայ խազմն եւ դադարի կռիւն. եւ կեցեալ
Թ. ամ յաթոռ սուրբ Լուսաւորչին՝ փոխի
յաստեացս առ տէր. բայց ոչ սակաւ արդիւնս
փայլեցուցեալ՝ նորոգելով զխախտեալ եւ
զխանգարեալ եկեղեցիս. եւ ի յԵրեւան
քաղաքի նորակերտեալ ի Զորագեղ մենարան
ամենապայծառ յանուն սուրբ . . . եւ այլ
բազում գործս ցուցեալ; զորս ոչ երկարեմ,
այսքան չափ լիցի »:

Դարձեալ ի Ռ. Ճ. ԽԱ. թուականին յա-

Ջորգէ սուրբ զաթոռն տէր Նահապետ Ե-
դեսացին աշակերտ նորին, եւ սա եւս յոլով
շինութիւնս արար· քանզի կանգնեաց ի հի-
մանէ զՇողակաթ եկեղեցին, որ ի վաղուց
ժամանակաց կործանեալ էր եւ տապալեալ,
եւ այլ բազում շինուածս յաւել· իսկ ի յաղ-
մանէ ամենաչարին յարեան ոմանք յեկեղե-
ցականաց սատան նմին եւ ոչ կամեցան զիշ-
խել եւ զսիրել նորին, այլ գրեցին ի շահա-
նիստ քաղաքն Սպահան բազում աւելորդա-
բանութեան բարուրս եւ բաղբաղայս յա-
դելով· իբրու մարմնասէր գոլ եւ արծաթա-
սէր, եւ յոլով անճահ զրոյցս· ոչ թէ միան-
գամ եւ երկիցս եւ երիցս· այլ բազմիցս ե-
ղեւ երթեւեկութիւն թղթոց· մինչ ցերիս
ամս ոչ դադարեցան ի խռովութենէ· եւ
հասեալ ի Ռ·Ճ·ԽԵ· թուին առնու ըռա-
ղամ ի Պարսից թագաւորէն Ստեփաննոս
Ջուղայեցի վարդապետն սակս կաթողիկո-
սութեան· եւ եւս հրաման, զի եկեալ հալա-
ծեսցեն եւ վտարեսցեն զՆահապետ հոգեւոր
տէրն ի Տաթեւու Անապատն, զոր եւ արա-
րին իսկ։ Բայց նա ապաւինելով յԱստուած՝
փախստական լինի եւ անկանի ի քաղաքն
Դաւրէժ, եւ անդի հնարէ մահսար եւ ար-
զա ձեռամբ մեծամեծաց, եւ առաքեն առ
արքայ եւ ծանուցանեն զիրն ստուգու-
թեամբ։ Ցայնժամ քաղցրանայ սիրտ արքայի
եւ վերստին շնորհէ զկաթողիկոսութիւն Նա-
հապետին հոգեւոր տէրին, (ասելով թէ) Թէ-
պէտ Ստեփաննոս վարդապետն հաւանու-
թեամբ վարդապետացն որք յէջմիածին՝
ձեռնադրեալ եւ ածեալ էր կաթողիկոս
Նահապետ խալիֆայն, բայց Ստեփաննոս որ
զիս խաբեաց եւ յայս չարիս յորդորեաց,
մերժեսցի յաթոռոյն հանդերձ համախոհ բա-

ընկամաւք իւրովք, եւ պատուէր տրարեալ Երեւանայ խանին զի տացէ տուգանս ար-քայականս (ի Ստեփաննոսէն) Ռ. Թումանն որ է Ի. Ռ. ղուրուշ, եւ ըստ արժանեացն դատեսցեն կրկին դատաստանաւ թագաւո-րականաւ եւ եկեղեցականաւ ։

Ահա մինչեւ ցայս վայր զկայ առցէ (բանս)։ Աստուած զվերջն ի բարին կատարեսցէ ։ Ի յայսմ դառն եւ անբարի ժամանակիս, որ է Թուական Հայոց Ռ. Ճ. ԽԶ. յորումնե-ղիմք. եւ ոչ իշխեմ զմի բանի ապացոյցս տալ. զի մի յաճախեսցին խաւսքն եւ լիցի տաղտկութիւն լսելեաց, եւս եւ... զկեղե-քումն եւ զայն ամի սովն, որ եղեւ մէկ չարեկ ցորեն Ղ. ղուրուշ, եւ մարդիկ երկ-րիս կարի անճարակ եւ դառն աղքատ ։ Ի սոյն ամի տառապանաց եւ անհանգստութեան մի-ջի լինելով Նուաստ եւ տրուպս Սահակ ան-ուամբ եւ եթ սպասաւոր եւ աւելածու վե-րոյգրեալ սուրբ ուխտիս, ետու զՑայսմա-ւուրաց գիրքս վերստին կազմել, եւ գրեցի զաւալաւիկ իբրս կարճ ի կարճոյ... ։ Աղաչեմ յիշել յաղաւթս ձեր սուրբ զվերոյգրեալ սըր-բազան հայրապետն զտէր Եղիազարն, որ ունի բազում աշխատութիւնս ի վերայ վա-նուցս. Նաեւ զվարժապետն իմ զԱրղնցի Ցոհան վարդապետն աստուածաբան, որ յետ հոգեւոր տիրին ի Ռ. Ճ. Դ. Թվականէն մին-չեւ ցՌ ։ Ճ. ԼԳ. տեսուչ եւ հոգաբարձող կոչեցաւ մեզ ցվախճանն, եւ յոլով նեղու-թիւնս կրեաց ի սուտակապպասաց արանց, եւ ունի աշխատանս ի մենաստանս. Նաեւ յիշա-տակք՝ զգեստ ազնիւ, ոսկետուփ աւետա-րանք, խաչք, սուրբ նշան եւ վարդապետա-կան գրեանք, զորս յայլում տեղւոջ գրե-ցից... ։

Դարձեալ որպէս գրեցաք զկիրս Ստեփաննոս կաթողիկոսին որ ի Ռ · Ճ · ԽԶ · թուին ի փետրուարին եղին ի բանտի հրամանաւ Շահին · եւ մնացեալ անդ ի մէջ դառն նեղութեանց մինչեւ ի մուտս Ռ · Ճ · ԽԷ · ամին, յունուար Դ · վախճանի ի նոյնում բանդի, եւ եթող զնա անթաղ Երեւանայ խանն, մինչեւ ըստ հաճոյից իւրոց արար Նահապետ հաքեւոր տէրն (կաշառեալ), եւ ապա տայ հրաման յունուար Է · տանել թաղել, զի մինչեւ ցայն աւր անթաղ կայր, եւ տարեալ ամփոփեցին ի վանքն հուշակաւոր, Վիրապ կոչեցեալ · Կատարածն Աստուծոյ է գիտելի» ·

ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏ

Ս · ՍԱՐԳԻՍ ԵԿԵՂԵՑԻ ՏԻԳՐ · ՔԱՂԱՔԻՆ

1 Մաշտոց ·

« Գրեալ յամի Ռ · Ի · Դ · Հայոց, ի հայրապետութեան Տեառն Գրիգորի եւ յառաջնորդութեան մայրաքաղաքիս Ամթայ՝ Յոհաննէս րաբունապետին, ընդ հովանաւորութեամբ Կիրակոսին . . . յիշատակ Մ · Անդրէասին, եւ հայրն Խոնդքարին եւ մայրն Խոցդեղին . հարսին Ազատին . . . եւ դստերն Շամասին եւ քուերն Շահումին . . . եւ Ստեփաննոս գրչին եւ ծնողացն Բազին եւ Ալշատին . . . ի դուռն սրբոյն Սարգսին, յերեսփոխանութեան Խաւճոյ փաքանդարին եւ յաւադ երիցութեան Տէր Հայրապետին եւ վարպետ Տէր Մկրտչին եւ լուսարար Տէր Աւետիքին . . . »

1 Մանկանց Աւետարան . այսինքն Քրիստոսի մանկութեան Աւետարան ·

«Պատմութիւն յաղագս մարդեղութեան Քրիստոսի մարմնացելոյն ի սրբոյ կուսէն Մարիամայ. զոր եւ Ցակոբոս եղբայր տեառն ասացեալ է որ ի սկզբանէ ականատես էր բանին Աստուծոյ»... (թուղթը պատառած)։ Գրեալ յիշատակ Գէորգ կրաւնաւոր քահանայի, ի թուա. Հայոց Զ.Ծ.Թ. ձեռամբ Ցոհ. գծագրող քահանայի. ի հայրապետութեան Զաքարէի Հայոց կաթողիկոսի, եւ յառաջնորդութեան գերահռչակ սուրբ ուխտիս վարդայ՝ հաւմաչունչ եղբարց Տէր Սարգսի եւ Տէր Պետրոսի, որք հեզութեամբ եւ հանդարտութեամբ հովուեն զբանաւոր հաւտս... գրեցաւ ի դաւառիս վանայ ի գեաւղն Աւանց ընդ հովանեաւ Ս. Ցովհաննու Կարապետին եւ Ս. Գրիգորի Հայոց Լուսաւորչին...»։ — Պատմութիւն աշակերտեան աւապակին. եւ Ցայտնութիւն Ցոհաննու»։

1 Մաշտոց.

«Գրեալ ձեռամբ Ցոհ. Մշեցի Երիցու ի Գազմայ, ի դուռն Ս. Նշանին. ի թուա. Ռ. Ճ. Ժ. Դ. ամին... յիշեցէք զՄարձորայ Տէր Մարտիրոսն. զՆորսէս դպիրն, զՍարխաւշն. զԳիրիգորն... զՓարին, զՇըհան, զՊուշին կիսուն տուողն՝ որ տուաւ ի գին Ս. Մաշտոցին...»։

1 Տաղարան.

«Գրեալ յամի տեառն Ռ. Զ. ԺԱ. եւ Հայոց Ռ. Ճ. Կ. ի քաղաքս յԱմիթ, ընդ հովանեաւ Ս. Կիրակոսին եւ Ս. Սարգսին... յԱռաջնորդութեան մայրաքաղաքիս Ամթայ եւ բոլոր նահանգաց տեառն Խահակայ Աստուածաբանութեան վարդապետի եւ արհի ե-

պիսկոպոսի Միջագետաց աշխարհի... ծրագրեալ ձեռամբ Մարտիրոսի բանի սպասաւորի եւ պաշտաւնէի վերոյգրեալ տեառն Իսահակայ դիտապետի»։

1 Աւետարան. պատկերազարդ. ի ներքոյ Աւետեաց պատկերին գրեալ.

«Հիզան քաղաք ծաղկեցաւ եւ կազմեցաւ»։ ի ներքոյ ծննդեան պատկերին՝ «Ընդկարող եւ զծաղկող Սուրբ Աւետարանիս զՄկրտիչ յիշեցէք ի Քրիստոս. եւ Աստուած զձեզ յիշէ. Ամէն»։ ի վերջն Մատթէոսի «Զստացող սուրբ եւ Աստուածաբան Աւետարանիս զսրբասէր եւ զպատուական քահանայն Սիմէոնն եւ զեղբայրքն աղաչեմ յիշել յաղաւթս ձեր... զմեղուցեալ գծողս զՊօղոս Վ. աղաչեմ յիշել»։ (Յիշատակարանէն թուղթ պակասեալ)... «Զվերջին նորոգող Սուրբ Աւետարանիս... զԽաւճայ Սքանդարն զՍ. Սարգսայ երէցփոխանն որ ետ վերստին նորոգել զՍուրբ Աւետարանս եւ արծաթապատել զամէնն չորեքդիմաց եւ բազում անաւթս շինեաց Ս. Սարգսայ. Դ. Աւետարան արծաթել ետ. եւ Բ. արծաթէ քշոց. եւ Բ. խաչ եւ սկիհ, եւ այլ բազում զարդերս շինեաց եւ պայծառացոյց. Աստուած պայծառացուսցէ զինքն հոգւով եւ մարմնով... ի թուա. Ռ. Հ. Զ. ...»։

1 Մաշտոց. անյիշատակարան եւ անթուական. ի սկիզբէն հասարակ գրով գրըեալ. «Յիշատակ է Տէր Յակոբին... ի դուռն Ս. Սարգսայ... Թվ. Ռ. Մ. Զ. Գ»։

1 Աւետարան. նոր, մագաղաթ. ոսկէնկար եւ պատկերազարդ.

«Յիշատակ երկու քերց Մարիամայ եւ Սառայի եւ ծնողացն Մելքոնին եւ խանումին. ի դուռն Ս. Սարգսայ զաւրավարին... Աստուած ողորմի ասացէք գրողի եւ ծաղկողի սորին, որ ի Կ. Պաւլիս էր գրեալ եւ ծաղկեալ, ոչ գիտեմք թէ ո՞վ է գրեր կամ ծաղկեր, բայց միայն սրտագէտն Աստուած հատուսցէ իւրոց աշխատանացն... ի թվին Հայոց Ռ. Ճ. Ի. Ե....»:

1 Սաղմոս.

«Գրեալ ի թուականի Ռ. եւ Է. տասի եւ եաւթն այլ աւելի, ձեռամբ Յոհ. սարկաւագի... ի մայրաքաղաքն Ամիթ կերտի. եւ (յԱռաջնորդութեան) Տէր Բարսեղ վարդապետի: Ի դուռն Ս. Կիրակոսի եւ մաւրն նորա Յուղիտայի, եւ Ս. Սարգսի զաւրավարին եւ որդւոյ նորա Մարտիրոսին... յիշեցէք զուսուցիչն արհեստիս զՏէր Մինաս բանիբուն քահանայն եւ զԱստուածաբան գըրչապետն... ո՜վ եղբարք, անմեղադիր լերուք խոշորութեան գրչիս եւ սխալանացս, գիտեմ որ բութ կարելոց է. բայց դուք գիտէք զի կատարեալ չէի յարհեստ գրչութեան...»:

1 Մաշտոց. Հնացեալ.

«Գրեալ ի գաւառն Արղնոյ, ի գիւղն Բագուր. սկսեալ ի սուրբ ուխտն ի Բարձր Աստուածածնի տաճարն, ի յանառիկ բերդն Արղնոյ, ի թվին Հայոց ութ հարիւրերորդի ութսուներորդի երրորդի. հրամանաւ Ալեքսիանոս քահանայի. ձեռամբ Յոհ. սարկաւագի... յիշեցէք զՅակոբ քահանայ եւ զմայրն իմ զՄալչուկն, եւ զեղբայրն իմ զքաջ մխիթարյն զԳրիգոր կրաւնաւորն. եւ զՆերսէս դեռաբոյսն, եւ զշնորհալին եւ զքաղց-

րաբաւբաւն զՅոհաննէս սարկաւագն, զփո-
խեցեալն ի Քրիստոս . . .» ։

1 Աւետարան. փոքր.

«Գրեալ ի յերկիրն Աթխայ, ի գեաւղն Գոմա, ի դուռն սուրբ Նշանին, ի Թուին Ռ. Ճ. Թ. ձեռամբ Մշեցի Յոհաննէս երիցու . . . Քրիստոս Աստուած . . . յիշեա եւ քաղցր աչաւք նայեա եւ յանուանէ կոչեա զԽաչատուր վարդապետն . . . որ ետ գրել զսուրբ Աւետարանս . . .» ։

— Այլ գրով գրեալ զկնի. «Ես Խաչատուր վարդապետս իմ յաւժարութեամբս ծախեցի իմ սանուկ Նահապետ սարկաւագին. ժէ. ղուրուշ. բարով վայելէ. Թվ. Ռ. Ճ. Ժ. Նահապետն գնեց ի մեղաւորէս, լուսաւոր սուրբ Կիրակոսայ տէր Յոհաննէսն վկայ է, եւ ժամարարներն զամէն գիտեն» ։

1 Աւետարան. փոքրադիր, երկիջեայն, բացատրութեամբ խորանացն.

«Գրեալ ի քաղաքն Բաղէշ ընդ հովանեաւ սուրբ Սարգսի զաւրավարին . . . ի Թվա. Հայ. Ռ. Ջ. Դ. ի հայրապետութեան տեառն Փիլիպպոս սրբազան կաթողիկոսի. յիշատակ տէր Պետրոս կրաւնաւորի . . . ձեռամբ Մեսրովբ դպրի . . . յիշեցէք . . . Ազամաթ . . . եւ զԹաթուլն միակեաց եւ զՆասըրն . . . եւ զտէր Պետրոս աբեղայն, որ տեսեալ զպայծառութիւն սորա ցանկացաւ ստանալ զսա յիշատակ իւր . . . զարդարեցաք զսուրբ Աւետարանս տնաւրինականաւք եւ համաբարբառով. եւ ճարտրվարաւք եւ ոսկւով գեղեցկացուցաք . . . տէր Պետրոս ստացաւ զսա, (եւ) յայսմ ամի փոխեցաւ ի Քրիստոս . . . եւ ես տէր Սիմէոն ծերունի որ տեսի զմահ որդ-

ւոյն իմոյ եւ զկեանս աշխարհի ունայն համարելով, զի թէ յայսմ աշխարհի չուրախացաք ընդ որդեկին մերում որ ժառանգ էր մերոց հայրենեաց. ի հոգեւորն բուռն հարաք. վասն յիշատակի ինձ եւ որդւոյն իմոյ Պետրոս աբեղայիν »:

1 Աւետարան եւ Մաշտոց.

միակազմ. փոքրադիր, անյիշատակարան՝ եւ անթուական։ Ի վերջն գրեալ՝ Ողբք, Գանձք եւ գլուխք ինչ Աղաւթից Նարեկացւոյն։ Ի ներքոյ պատկերաց չորից Աւետարանչաց գրուածները օրինակեցինք.

« Մատթէոս՝ Մարդ անուանեցաւ,
Զի զմարդկութիւն տեառն սկսաւ,
Եւ զոր արարն մինչեւ յարեաւ։
Ծաղկող սորա որ յոյժ մեղաւ,
Հանդիպողացդ պաղատեցաւ,
Զի թողութիւն հայցել սմաւ,
Սուրբ աղաւթիւք յաղթանակաւ »։
« Այս Մարկոսի ասի Առիւծ,
Զի սրգանճեմ է, չէ գծուծ.
Երագ որսայ ըմբռնէ բռւծ,
Սոյնպէս արար զբանս իւր հոծհոծ։
Ծաղկողս որ եմ մեղաւք ի բուծ,
Զձեզ աղաչեմ արտասուահոծ.
Զի թողութիւն հայցել իմոց,
Զի միշտ ի լաց եմ եւ ի կոծ »։
« Այս Ղուկասու Եզն ասացին,
Որպէս եւ իսկ հերկէ զգետինն,
Կրկին անխոնջ վասն պլտղին,
Սոյնպէս երկար են բանք սորին։
Ես անարժան ծաղկող սորին.
Զձեզ աղաչէ ողորմագին,
Զի թողութիւն հայցէք Նըմին,
Ի աւէք սրտիւ զտէր ողորմին »։

« Այս Յոհաննէս Արծուանըման,
Թըռեալ մըտաւքն անհասական.
Ա՛ռ ի պատմել որդւոց մարդկան.
Զանձառ էիցըս հանրական:
Եւ ես ծաղկողըս անարժան,
Որ եւ Թովմաս կոչիմ յանուան.
Ըզխս արէք յիշման արժան.
Եւ զձեզ աւրհնէ անմահ արքայն »:

— Ի վերջ գրքոյս հասարակ գրով նոր գրեալ « Յիշատակ տէր Սամուէլին, ի դուռն Համթայ Ս. Սա՛րգիս եկեղեցւոյն. Թվ. Ռ. Ճ. Ղ. Բ....»:

1 Ժամագիրք. խազերով, մագաղաթ, ընտիր. անյիշատակ եւ անթուական:

4 Սաղմոս. փոքր, հնացեալ եւ մաշեալ. անյիշատակարան եւ անթուական:

1 Տարական. փոքր, հնացեալ եւ մկնկեր:

1 Տարական.

« ... Գրեցաւ Աղաւթամատոյցս եւ Տարականս ի թուին Հայոց ՋՃ. Զ. Ե. ի հայրապետութեան տեառն Յակոբայ եւ ի թագ. Լեւոնի, ի պուրջս որ կոչի Գանցէ, ընդ հովանեաւ Ս. Պաւղոսիս եւ սուրբ Աստուածածնիս եւ կենսունակ սուրբ Նշանիս. ձեռամբ Գրիգորի...»:

1 Աւետարան.

« Գրեալ ի քաղաքն Վան, ի դուռն Տիրամաւր սուրբ Աստուածածնի եւ Գաբրիէլ սուրբ հրեշտակապետին, ի թուին Հայ. Ռ. Զ. Ջ. ձեռամբ Ստեփաննոսի... ի սայգ եւ յընտիր աւրինակէ. կենաւք տառեալ...»:

1 Մաշտոց.

« Վերջին կապել տուող սորա Պաղտասար, որ եա յիշատակ իւր եւ... (յիշեցէք)․ եւ զկապող սորա զտէր Գրիգոր եւ զթոռն իւր զՊարսամն, որ զայս Դ․ գանձն եւ զողբս մեռելին, եւ զԱստուածաներն եւ զԱրարիչս գրեց... ի թվ․ Ռ․ Կ․ Թ... եւ եա ի ձեռն տէր Սահակին »։

1 Մաշտոց.

« Գրեալ ի թվ․ Հայոց Ջ․ Հ․ Ե․ ի քաղաքն որ կոչի Ամիթ... ձեռամբ Խաչատուր երիցու...»։

— Ի վերջն, նոր թղթի վրայ գրեալ․ «Յիշատակ է Մաշտոցս տէր Սարգսի որդի տէր Ոհանէին ի դուռն սուրբ Սարգսին․ ի թվա․ Ռ․ Ճ․ ԿԱ․։ Զայս Մաշտոցն այլ տէր Կարապետն տարաւ իւր տունն ի թվ․ Ռ․ Ճ․ ԿԸ․ տէր Բարսեղն լուսարար իքան՝ Իշահլուն, որ մութավալլի է, որ յետոյ տասն աւր ճիտն անցուցին, եւ յետոյ գնաց ի քաղաքն Բիւզանդիա, եւ ի գալուն յետոյ այլ մէյհանաճի եղաւ, եւ այլ մէկ արուեստ մի չունէր, սուպաշու... կրող եւ այլազգեաց խըզմաթքառ եղաւ, ով ոք ընթեռնու այս գիրս, Իշահլու... »։

1 Աւետարան. փոքր, մագաղաթ, ընտիր.

« Գրեալ ձեռամբ Առաքել աբեղայի, աշակերտի երջանիկ եւ երանաշնորհ քաջ եւ արի արքեպիսկոպոսի տէր Բարսեղ աստուածաբան վարդապետի եւ վերադիտողի մայրաքաղաքիս Համթայ... աւարտ գրութեան սորա եղեւ Ռ․ Ջ․ ամի․ եւ երրորդ աւելոր-

դի, յաշխարհս Միջագետաց, յԱսորւոց նահանգիս, ի Տիգրանակերտ մայրաքաղաքիս ընդ հովանեաւ սուրբ Սարգսի... հոգ տանիք լաւ պահել զսուրբ Աւետարանս ի ջրոյ եւ ի հրոյ, եւ ի տգիտաց ձեռք չի տայք· որ ապականեն զլուսանցսն եւ զծաղիկսն կամ զպատկերսն եւ կամ թուփ եւ պատկեր կտրեն, եւ կամ խաչ փորելով զթուղթսն ծակծակեն»։

1. Մաշտոց քահանայաթաղի.

«Գրեալ ձեռամբ Աստուածատուր երիցու, ի խնդրոյ Արիստակէս վարդապետի, ի թվ. Հայոց Ռ. ընդ Ծ. ի. ի դառն եւ ի նեղ ժամանակիս, ի Պաւլիս, ի դուռն Ս. Սարգսի զաւրավարին, ի հայրապետութեան մերոյ տեառն Փիլիպպոսի։ Ես Արիստակէս վարդապետս ետու գրել զգիրքս յիշատակ ինձ եւ ծնողաց... եւ ետու ի վանքն Դատեմու սուրբ Աստուածածնի»։

1 Աւետարան.

«Գրեալ ի թվ. Հայոց Ռ. Կ. եւ Է. ամի եւ երրորդ աւելորդի, ի Տիգրանակերտ Համիթ. ընդ հովանեաւ Ս. Սարգսի... եւ ի յըռամկաց միջի, ի թաղն որ կոչի Զըխալ. մերձ Մերտընու դուռն քաղաքիս, ի վերնայարկ փոքր դստիկոնիս. ձեռամբ Մելքոն դպրի. հարկեալ ի Յոհաննէ ուսուցչէ նորին. ի յանհայրապետութեան ժամանակի ազգիս Հայոց, եւ ի վերադիտողութեան Համթայ... Բարսեղ արքեպիսկոպոսին աստուածաբան վարդապետին....։ Այլ եւ ի թագաւորութեան տաճկաց Աւսմանցւոց Սուլթան Ահմատին։ Ի սոյն աւուրս աշխարհս ի խռովման կայ եւ յերերման իբրեւ զծով յալէ-

կոծութեան ի զաւրաշարժութեանց . . . . . ։ Արդ յայս վշտաշատ ժամանակիս (Շահաբասի) աւարտեցաք զսուրբ Աւետարանս . . . յիշատակ հասարակացի Ս. Սարգիս եկեղեցի »։

1 Նարեկ. (*)

« Գրեալ ի Թվ. Հայոց Ջ. Կ. Ջ. ի գաւառիս Որնոյ, ի գեաւղս որ կոչի Բատաւնց, ընդ հովանեաւ սուրբ Գրիգորի եւ սուրբ Ցակոբայ, յառաջնորդութեան տէր Գրիգորի հեզի եւ խոնարհի եւ մեր իշխեցողի ։ Այլեւ զճարտասան քարտուղարն զԱստուածատուր կրաւնաւորն զարծարծիչ սառից եւ զնիւթ շուշանայ մատենից, զխրատիչն իմ . . . յիշեսջիք . . . ես գրել Գրիգոր կրաւնաւորն . . . » ։ — Ի սկիզբն Նարեկիս, յետ բանիս « դրանց յոդնաթախանձ բանից » . . . գրեալ է — « Այլեւ զարդիւնաւոր եւ զաշխարհալոյս աղբիւրսն արեւտան, զամոլսն հաւատոյ եւ զհաստատումն աւրինաց զքաբոզքս եկեղեցւոյ զՄխիթար արտսեակ, եւ զՑոհաննէս անաղաւտ լապտեր, ընդ սմին եւ զսոսա ունիմք բարեխաւս առ Տէր Ցիսուս Քրիստոս » ։ — Ի վերջին երեսն գրեալ. « Ես Կարապետ Ցիպընցին, որ ամենայն մեղաւք եմ լի, ժամատեղեաց եմ խիստ Թերի. եւ յամենայն բարեաց հեռի, եմ հնազանդ սատանայի, գործովքս չար եմ անթերի, իբրեւ զնաւթ ի մէջ հրոյ, որ ճայթելով ձայն յորջորջի » ։ — Այլ գրով. « Թվին Ռ. Ծ. Ե. Ապրիլի ԻԳ. վախճանեցաւ ի յԱմիթ քաղաք մեծ վարդապետն Սրապիոն, որ վերջ

(*) Նարեկիս մէջ՝ փոխանակ գրելոյ «ըզբան» գրուած է «զը բան». «ըզ տուն՝ զը տուն». «ըզ ջուր՝ զը ջուր» ։ Այսպէս և այլ ձեռագիրքներու մէջ եւս յաճախ գործածուած է ինչպէս ց նախդիրը, «ցը նա, ցը նոսա» ։

կաթողիկոս եղեւ ։ Ի յայսմ ամի վաղիր Ջղաղ
օղլին գնաց ի Շահու (վերայ) եւ դարձաւ
ի յԱմիթ ».... ։

1 Աւետարան.

«Յիշատակ Յոհաննու քահանայի ի գեղջէն
Ուռոյ (Ուռի) եւ կենակցին իւրոյ Թանու-
խին, եւ զաւակին Խաչատուր սարկաւագին,
եւ ծնողաց Վարդապետին եւ Հռիփսիմէին,
ի գիւղն Ուռիկ ի դրան սուրբ Աստուածած-
նին, սուրբ Կարապետին, սուրբ Ստեփան-
նոսին եւ սուրբ Սիմէոնին. գրեալ ի Թվ.
Հայոց Ջ. Ի. Բ. ձեռամբ Մանուէլ երիցու.
ի Թագ. Հասան պարոնին. ի հայրապետու-
թեան տեառն Սարգսի եպիսկոպոսի, ի դառն
եւ յանբարի ժամանակս, ի գաւառս Երզըն-
կայ, ի քաղաքս, ի դուռն սուրբ Աստուա-
ծածնիս Սեւաստուբէգ դրան ։ Յիշեցէք
զՄանուէլ երէցն, զվարպետն զՍամուէլ
պատկերահանն, եւ զհայրն զՏիրացու քա-
հանայն...» ։ — Ի վերջին երեսն այլ գրով.
«Յիշատակ է սուրբ Աւետարանս տէր Պաւ-
ղոսին եւ որդւոյ նորա պարոն Տատուրին.
ի հայրապետութեան տեառն Ոստակէս ե-
պիսկոպոսին, ի դառն եւ դժար ժամանա-
կիս ։ — Այլ գրով. «Զվերջին ստացող զՔրիս-
տոսասէր Կարապետն յիշեսջիք, որ եդ ի Ս.
Սարգսի եկեղեցին ի յԱմիթ քաղաքի ի Ռ.
Հ. Գ. թուին. յիշատակ իւր...» ։ — Այլ
գրով. «Ես Ալէքսանդրոս եւ Ստեփաննոս
գնեցաք զսուրբ Աւետարանս եւ եդաք յի-
շատակ ի գեաղն Ցաղման, ի դուռն սուրբ
Յակոբայ եւ սուրբ Պաւղոսի...» ։

1 Աւետարան.

Յիշատակարանն ի սկիզբն գրեալ... ։

«Կարապետ քահանայի... յիշեցէք զՑոհաննէս Երէցս... կազմեցաւ Աւետարանս Թվ. Ջ. Ժ.»։

1 Աւետարան.

«Գրեալ ի Թվ. Հայոց Ջ. Ծ. Գ. յԱստուածազարդ հայրապետութեան Տեառն Գրիգորի Հայոց կաթողիկոսի, և իՔրիստոսապսակ Թագաւորութեանն Հայոց Հեթմոյ, եւ յարժ. եպիսկոպոսութեան սրբասէր եւ աստուածամեծար տրք եպիսկոպոսիս մերոյ Տէր Ներսիսի. գրեցաւ սա ի գաւառիս Եկեղեցեաց. ի մայրաքաղաքիս Եզնկայ, ձեռամբ. նուաստ եւ անպիտան գրչի Աւետեացս քահանայի. Նաեւ տեղի հանգստեան մերոյ յորում գրեցաք յանապատիս որ կոչի յանուն սուրբ եկեղեցւոյս՝ Ս. Կիրակոս, ընդ հովանեաւ Ս. Նշանիս եւ Ս. Կիրակոսիս. եւ ի հայրապետութեան Ստեփաննոսի եւ ծեր Ստեփաննոսի եւ այլ միաբան եղբարցս առհասարակ որ կանք, Մխիթարն եւ Դաւիթ, Կարապետն եւ Կոստանդին. եւ հաւատարիմ սպասաւորն մեր Վահանն... յիշեսջիք... զԱւետիք աբեղայս եւ զհայրն իմ զՎասիլ...»։

1 Սաղմոս. մեծադիր, ընտիր.

«Գրեալ ի հռչակաւոր ուխտին որ կոչի Ղազարու վանք. ի Թվ. Հայոց Ջ. Ջ. Թ... ձեռամբ Աստուածատուր աբեղային, ի խընդրոյ բարեմիտ քահանային Դաւթի, որ ստացաւ զսա ի հալալ ընչից իւրոց, եւ զշուրջառըն, զսուրբ Նշանն եւ զբուրվառն. եւ ետ ի դուռն Ս. Սարգսի զաւրավարին մայրաքաղաքիս Ամթայ...»։—Այլ յիշատակարան, ի սկիզբն. «Եւ արդ գրեցաւ սաղմոսարանս

ի յընտիր աւրինակէ ի Գառնեցւոյ, ձեռամբ
մեղուցեալ եւ կորուսեալ, մեղսամակարթ եւ
տարագրեալ եւ դատարկացեալ յամենայն
բարեաց եւ ի շնորհաց, անարժան եւ եղկելի
դրշի Աստուածատուր Աբեղի... վա՛յ է ինձ
եւ եղուկ, թէ ո՞նց լինի վերջք իմ... Գրե-
ցաւ սա ի մեծ եւ հռչակաւոր եւ յԱստուա-
ծաբնակ սուրբ ուխտս Ղազարու, ընդ հո-
վանեաւ սուրբ Առաքելոցս եւ սուրբ Տիրա-
մայր Աստուածածնին եւ Ս. Գրիգոր Լու-
սաւորչին, ի հայրապետութեան Տեառն
Գրիգորի եւ յառաջնորդութեան սուրբ ուխ-
տիս Տէր Թադէոս Արհ եպիսկոպոսին եւ Տէր
Կարապետին, եւ այլ միաբան եղբարց որ ա-
մենեքեան սպասաւորք են սուրբ Առաքելո-
ցըս... եւ արդ գրեցաւ Բ. կանոն ի մայ-
րաքաղաքն յԱմիթ ընդ հովանեաւ Ս. Սարգ-
սի, մեծ եւ արհի եպիսկոպոսն Թադէոս...,
զխս երբր ի վանքս Ղազարի. ինքն ձեռնար-
կեաց մեծ գումբէթին եւ ես Նատայ ի գիր
սաղմոսիս. եւ բազում վիշտս կրեաց, ողոր-
մութեամբն Աստուծոյ վերստին նորոգեաց
զգումբէթն սուրբ Առաքելոցն եւ զայլ բա-
զում խախտեալ տեղիս...։ Գրեցի զերգս
Դաւթի ընդ հովանեաւ սուրբ Առաքելոցն,
ի գաւառին Տարաւնոյ »։

— Սաղմոսիս ամէն մէկ փոխին՝ մէկ մէկ
տող բան յարմարցուցած եւ գրած է ի լու-
սանցն իբր գուշակութիւն կամ վիճակ. ահա
մի քանիսը. — ՃԽԶ. «Ծաղկեսցին կեանք քո
որպէս զարմաւենին »։ — ՃԼԵ. — « Ի զուր
ջանաս եւ ոչ հասանիս կամացդ »։ — ՃԺԴ.
— « Բազում չարեաւք սպասեն անձին քում,
զգոյշ լեր »։ — ԾԴ. — « Դարձո զսիրտ քո
առ Աստուած. զի նենգութիւնք պատահե-
լոց են քեզ »։ — ՀԹ. — « Ջոր հոգաս ի

մտի քում, ոչ է հաստատուն» ։ — ՀԵ. — «Զայդ զոր կամիս առնել՝ չար է եւ չէ քեզ բարի չահ»․ — ԿԸ. — «Ոչ լինի զոր խորհիցդ․ մի՛ աշխատիր» ։ եւն. եւն ։

1 Աւետարան.

... «Ի Թվ. Հայոց Ջ. Խ. Ե. ի դառնեւ դժար ժամանակի յոյժ տառապեալ եմք․ գրեցաւ ի գիւղս Կուքի կոչեցեալ, ընդ հովանեաւ Հազարաբեւրոցս եւ Ս. Նշանիս եւ այլ սրբոցս որ աստ կան ի բոլորակայս մեր․ ի խնդրոյ բարեպաշտ եւ երկիւղած քրիստոնէից Գուզալին եւ ամուսնոյն իւր Խոնծին․ յիշեցէք...» ։

1 Աւետարան.

«Գրեալ ի Թվ. Հայոց Ջ. Խ. Ը. ի Թագաւորութեան Հեթմոյ, ի հայրապետութեան Գրիգորի, ի գաւառիս որ կոչի Վերին Տիւրիկի, յանապատին որ կոչի... (եղծեալ)․ ձեռամբ Կարապետի, ի ծերութեան ժամանակի․ ի պակասել լուսոյ աչաց...» ։

1 Թուղթ Պաւղոսի առաքելոյն.

«Գրեալ ի ՌԿՁ. Իսահակայ Կարնեցւոյ․ ի Համիթ» ։

1 Աւետարան.

«Գրեալ ի լաւ եւ յընտիր աւրինակէ․ յերեմիա կրաւնաւորէ, ի Թվ. Գ. Ղ. Ը. ի լեառըն Սեպուհ, ի հռչակաւոր Անապատն Ս. Լուսաւորչին, ի դուռն Ս. Աստուածածնին եւ Ս. Կարապետին, եւ սքանչելագործին սրբոյն Մինասայ, եւ երից Մանկանցն, ի յԱռաջնորդութեան Մատթէոս սրբասէր կրաւնաւորի, ի հայրապետութեան Տեառն Գրիգորի ի Վաղարշապատ քաղաքի․ եւ ի բըռ-

նակալութեան Դարանաղեաց գաւառիս Ճաւար բէկի․․․ յամի ՌՄԳ․ քրիստոսաէր ոմն վաճառական գոլով անուն Ցովսէփ ի ճանապարհորդութեան իւրում․ տեսանէ ի քաղաքն Կարնոյ զԱւետարանս ի ձեռն զին֊ւորաց տաճկաց․ եւ տուեալ գինս առնու ի նոցանէ եւ բերեալ ի յԱմիթ ետ նուէր Ս․ Սարգսի․․․»։

1 Աւետարան.

«Գրեալ յամին Ռ․ եւ Կ․ ի Տիգրանա֊կերտ․․․ ընդ հով․ Ս․ Սարգսի․․․ եւ որդ֊ւոյ նորա Մարտիրոսին․ եւ այլ բազմահաւաք սրբոցս որ աստ կան ի պահպանութիւն քա֊ղաքիս, ի յանպատշաճ բնակութեանս․ եւ անհանգիստ նեղ եւ անձուկ յարկիս․ ի թա֊ղըն որ կոչի Զըխար, մերձ Մէրտընայ դու֊ռըն քաղաքիս։ Ի հայրապետութեան Ս․ Էջմիածնի Տէր Մելքիսեդ կաթողիկոսին եւ ի թագաւորութեան Աւսմանցւոց Սուլթան Ահմատին, այս է․ ամ աւելի է որ գան բա֊զում զաւրաւք ի Պարսից պատերազմ․ եւ այս տարի եկն երկրորդն նորին Մուրատ փա֊շայն, որ վազիր անուանին, զի գնաց յանց֊եալ տարի բազում զաւրաւք ի վերայ Թաւ֊րիզու, եւ դարձեալ անդէն եկն Համիթ․ եւ այս Ը․ ամիս նստեալ կայ ի քաղաքիս․ եւ զաւրքն ամենայն ի տունս քրիստոնէից իջե֊ւանս կալան, այլ եւ յեկեղեցիս․ ի խցերն եւ ի սրահներն եւ առ դրունսն զձիանսն կանգ֊նեցուցին, աղբակոյտ արարին զամառնային ժամատեղն․․․։ Արդ յայս վշտահար ժամա֊նակիս աշխատութեամբ եւ բազում դառն նեղութեամբ աւարտեցաք զՍուրբ Աւետա֊րանս․ եւ ստացաւ զսա քրիստոսասէր կինն Նապաթ ի յիշատակ իւր․․․»։

1 Աւետարան.

« Գրեալ ի Թվ. Հայոց Գ. Հ. Ե. ի հայրապետութեան տեառն Պաւղոսի, եւ յԱռաջնորդութեան սուրբ ուխտիս Տէր Մարկոսի եւ Տէր Յոհաննիսի, ի Թագաւորութեան Հայոց Կոստանդեայ... (Թուղթ կտրուած), յազնիւ աւրինակէ եւ ամէնընտիր...»:

1 Աւետարան. մեծադիր, ոսկենկար պատկերազարդ.

« Յիշատակ բաղնէպան Յոհաննիսի Զմըշկածագցւոյ ի գեղջէն Աղձնեաց, բնակեալ ի Համիթ. ի Թվ. Հայոց Ռ. որդ ամի եւ եաւթանասներրորդ աւելորդի, գրեալ ի մայրաքաղաքն Համիթ, ի Թաղն որ կոչի Զըխալ, ընդ հով. Ս. Սարգսի. ձեռամբ երկու գըրչաց. Մատթէոս, Մարկոս, եւ Ղուկաս՝ Ովանիսին, եւ Յոհաննու գլուխն՝ Մելքոն գըրչին. Տէր Միքայէլ Նորընծայ քահանայի... ի հայրապետութեան ազգիս Հայոց եւ ի վերադիտողութեան Համթայ վիճակի Արք եպիսկոպոսի Տէր Բարսեղ վարդապետին... եւ ի Թագ. աւսմանցւոց Սուլթան Աւսմանին. որ յայսմ ամի ել բազում զաւրաւք յՍտամպուլայ եւ գնաց ի վերայ Լահաց աշխարհին Ֆռանկ ազգին...: Ի սոյն ամի եղեւ մահտարաժամ յամենայն տեղիս վասն ծովացեալ մեղաց մերոց. եւ յաւել խստագոյն հարկահանութիւն ի վշտացս վրայ. որ զազգս հրձիգ եւ կոխան արարին ամենայնի, այլ գոհութիւն տեառն որ ի վիճակի Քրիստոսի եմք...: Տուք զողորմի գրոյս ստացողի, որ եւ նուէր Ս. Սարգսի, հոգւոյ իւրոյ եւ ծնողին, Հէրապետին եւ Ջոհալին, եւ կենակցոյն Նունուֆարին...»:

1 Աւետարան.

Մեծադիր, անթուական. «Ցիշատակ Տէր Ցոհ. քահանայի եւ եղբաւրն Աւետիքի...»։

1 Աւետարան.

«Գրեալ յԱւեխու վանք մերձ ի Բաղէշ. յԱռաջնորդութեան Ցակոբ եպիսկոպոսի եւ Վարդան հէրպետի. ձեռամբ Զաքարիա սարկաւագի, ի հայրապետութեան տեառն Սարգսի ընդհանուր Հայոց կաթողիկոսի Վաղարշապատու էջմիածնի. եւ Աղթամարայ տեառն Ատովմի. ի թվ. Հայոց Զ. Խ. Ե. ի ղանութեան ազգին Նետողաց Ըռստում բէ-կին, ի դառն եւ չար ժամանակիս, որ բռ-նացեր են ի վերայ Հայոց ազգիս...։ Նորոգ կազմեալ ի յԱմիթ. Ռ. Ծ. Գ. թուին»։

1 Աւետարան.

«Գրեալ ի վանս Աւեխու Ս. Աստուածած-նին, որոյ թուականն թափեալ էր։

1 Տաղարան.

Փոքրիկ, անյիշատակարան եւ անթուական.

1 Աստուածաշունչ.

«Ցամի Զ. Ղ. Ե. թուականիս Հայոց եղեւ գրաւ գրչութեան Աստուածաշունչ տառիս. ձեռամբ մեղաւոր.. Նատիրի, ի խնդրոյ պատուական եւ մաքուր կրաւնաւոր եւ հե-զահոգի աբեղայի Գրիգորի եւ եղբաւր իւրոյ Վահան աբեղայի, յաշխարհս հիւսիսոյ ի մայ-րաքաղաքն Ղրիմի. եւ հոյակապ եւ ի հռչա-կաւոր բազմաժողով տեղիս որ կոչի Սուր-խաթ, յառաջնորդութեան Առաքելական իշ-խանութեան տեառն Ստեփաննոսի, եւ յա-

թուապահութեան հանճարեղ հռետորին Յոհաննէս աբեղային, յաշխարհակալութեան Ճանիպէկ Ղանին· եւ ի քաղաքապետութեան Ռամադանայ, որ այժմս արժանի յիշատակելի է վասն իրաւադնացութեան ի վերայ սահմանի ըստ աւրինի քաղաքականութեան··» :

1 Մայր Մաշտոց. մեծադիր·

«Գրեալ յերկիրն Մոկաց, ի վանքն Ծպատ·րնդ. հովանեաւ Ս· Փրկչին· ձեռամբ Ստեփաննոսի· ի Թվ· Գ· Ժ· Ը··· յիշեցէք զՄարկաւագ քահանայն··· զՆոր տիկինն··· զՏէր անձն··· եւ զմեծարգին եւ զմեծահարկն զՑակոբոս տիսալարն··· զՄամայ տիկինն· զԱստուածատուր տիսալարն··· եւ զփառաւք ի փառսն բարձրացեալ զԳրիգոր տիսալար եւ զԹադ ոսկին···» :

1 Ճաշոց. Թերի·

1 Աւետարան. երկաթագիր, թերատ :— ի վերջն Մարկոսի գրեալ· «Տէր Աստուած ողորմեա Մլեհին եւ Լիոյին· ամէն» : — ի վերջն Ղուկասու գրեալ. «Զտուողն Ս· Աւետարանիս զԳ· Վարդան եւ զկենակիցն իւր զԽարէ տիկինն յիշեցէք ի Քրիստոս···» :

1 Գանձարան. մեծադիր եւ ստուար·

«Գրեալ ի Սարգսէ· ի քաղաքն Համիթ ի Ս· Սարգիս· ի Հայոց Թվ· Ռ· Ժ· Բ· ին···» :

1 Յայսմաւուրք·

«Գրեալ ի Համիթ· ի Ս· Սարգիս· ի Թվ· Հայոց Ռ· Հ· Գ· ի վերադիտողութեան Նահանգիս Բարսեղ Արհի եպիսկոպոսի··· ի թագաւորութեան տանն Աւսմանցւոց Սուլթան Մուստաֆին· յաւուրս սորա տէրու-

թեան ամիրապետք եւ իշխանք ի միմեանց
վրայ յարուցեալ միահաղոյն աւերեցին զաշ-
խարհս, եւ զազգս քրիստոնէից ոչինչ դար-
ձուցին· Տէր Աստուած գթասցի ի ժողովըր-
դեան իւր եւ վերստին հաստատեսցէ զեկեղե-
ցի իւր ի խաղաղութեան...: Յիշատակ ոս-
կերիչ Եղիային...»:

1 Ճաշոց գիրք·

«Գրեալ ի Տիգրանակերտ· ընդ հով· Ս·
Կիրակոսի· ի կաթողիկոսութեան Էջմիածնայ
տեառն Մովսէսի· որ յերեկոյացեալ ժամա-
նակիս երեւեցաւ առաքինի վարուք· յԱ-
ռաջնորդութեան քաղաքին Բարսեղ Արք-
եպիսկոպոսի... ի թագաւորութեան տաճկաց
Սուլթան Մուրատին· որ նստեալ է ի Կ·
Պոլիս·.. հանապազ առաքեն զզաւրս...
ի Բաբիլոն..ր եւ Փաշայն հզաւր... (թուղթ
հատեալ) բազում զաւրաւք ելեալ ի Կ· Պոլիս
եւ եկեալ գնաց ի Պարսկաստան· եւ մտեալ
ի մէջ Պարսից աշխարհին, եւ նոքա զաւրաց
առաջքն դատարկէին ի մարդոյ եւ յապրա-
նաց որչափ եւ կարէին տանէին ի ներքս· եւ
սոքա զաւրացեալ գնացին ի Համատան եւ ի
Տարկազի մեծամեծ քաղաքս, եւ զմարդ ոչ
գտանէին·.. եւ դարձան յետս· եկին ի վե-
րայ Բաբելոնի, որպէս հրամանքն էր թագա-
ւորին· եւ եկեալ խըսարեցին զԲաբիլոն եւ
պատեցին պատնէշ եւ պաշարեցին շուրջանա-
կի· եւ պատերազմեցան ներքուստ եւ
արտաքուստ... դարձան յետս եւ եկին ի
քաղաքս Եէնիչար աղասին, եւ Վազիրն նըս-
տաւ ի Մէրտին· եւ զաւրքն ցրուեցան յամէն
մէկ իւր երկիրն, ուր եւ հանդիպէին·.. Տէր
Աստուած փրկեսցէ զհաւատացեալս անուան

իւրոյ․ եւ տացէ Թագաւորաց հաշտութիւն եւ աշխարհի խաղաղութիւն . . . »։

Գ Յայսմաւուրք․ մագաղաթ․

« Ցիշատակ տապաղ Խուճայ Դաւիթին, զոր կրկին գնեալ ի ձեռաց այլազգեաց դուստեր յիշեալ Դաւիթին՝ Վարդ խաթունն․ դնէ յիշատակ ի Ս․ Սարգիս եկեղեցին ի մայրաքաղաքն Համիթ․ ի Թվ․Ռ․Ճ․Ի․Ը․»։

Գ Յայսմաւուրք․

Որոյ Թուական եւ յիշատակարան հատեալ։

Գ Ճառընտիր․ երկու հատոր․ մեծադիր։

« Գրեալ ի սուրբ ուխտն Վարագայ, ձեռամբ Յովհ․ գրչի․ ընդ հովանեաւ Ս․ Նըշանին Վարագայ, ի գեաւղս Շուշանց, ի դուռն Ս․ Գէորգայ զաւրավարին, ի հայրապետութեան Տէր Սահակայ առաջնորդին Վարագայ, եղբաւր Հ․ Պաւղոսի նախորդ Առաջնորդին․ ի Թվ․ Հայոց Գ․ Խ․ Ը։ Յիշեցէք զՏիրացու կրաւնաւորն եւ զՏէր Ստեփաննոսն եւ զծնողսն իւրեանց զՀայրապետն եւ զԴաստապետն․ զՇնոհորն և զՍամէլիք, և զպապն նորին զՍաւարն եւ զԱւետիս քահանայն . . . զՋհանխաթունն եւ զԳուրջի խաթունն . . . զՆորատինն եւ զՍահմատինն . . . եւ զերիցս երանեալ Սիմէոն բաբունապետն․ որ եղեւ պատճառ եւ ուսուցիչ գործոյս գըրագրութեան, տուեալ նուէր սուրբ առաքելոցն Բարդուղիմէոսի (վանիցն) »։ — Այլ գրով․ « Յայսմ ժամանակի էր սուր եւ սաստիկ գերութիւն․ եւ բերին անաւրէն գերիչքըն զգիրքս․ եւ գնեաց զսա Յոհաննէս սարկաւագն եւ ետ վերստին նորոգել ի Ռ․ եւ

Ղ. Թվ. Հայոց... ի Համիթ... յիշեցէք... Մղսի Շուշան եւ Մրջան եւ Մանգրատ եւ հարեղբայրն Թաջտին. եւ զՄինան. զկողակիցն զՄաւսիկ... զնուսրաթն... եւ զեղբայրն զԼուսիկն եւ զԱպտլիկն եւ Խալխաթունն... եւ զկճպօնն...»:

1 Աւետարան. փոքր, մագաղաթ, ընտիր.

«Երանաշնորհ եւ արք եպիսկոպոսն... Տէր Բարսեղ... Առաջնորդ Համթայ... ստացաւ... զաւետաւոր կտակս Քրիստոսի. ի ներկայումս անձին իւրոյ, եւ յապայս յիշատակ նախ հոգեւոր ծնողին իւրոյ յիմաստս վարդապետութեան, յորմէ զփոքրուց ուսումն եւ զաստիճան կուսակրաւն քահանայութեան եւ զիշխանութիւն վարդապետութեան եւ զտեսչութիւն եպիսկոպոսութեան առեալ էր. որ է տիեզերալոյս աստուածաբան վարդապետն Տէր Սրապիոն որ եւ Գրիգոր կաթողիկոս եղեւ Ս. Էջմիածնայ. եւ ապա մարմնաւոր ծնողաց իւրոց. հայրն Ապուհարին եւ մայրն Ելչիկին, եւ աւագ եղբայրն մահտեսի Ապտուլին, որ է պատճառ ուսման իւրոյ, եւ այս Խ. Է. ամ է որ հրաժարեալ է յաշխարհէս, խարազնազգեստ ճգնութեամբ աղաւթիւք եւ պահաւք ի լեռինս շրջագայելով, ի ծերպս վիմաց է բնակութիւնն, յամարայնի արեւակէզ եւ ձմեռայնի ցրտասառոյց, զտիւ եւ զգիշեր ոչ դադարէ, այլ միշտ եւ հանապազ աղաւթելով եւ անյագ ընթեռնլով յաւրհնաբանութիւն եւ ի փառաբանութիւն ամենասուրբ երրորդութեանն. եւ զմիւս եղբայրն՝ զՄախսուտն եւ զորդիքն իւր զԳրիգոր եւ Լալի խանն եւ զմիւս եղբայրն զՄհերյն եւ զդուստրն զԱ-

ղապէկլին եւ զմիւս եղբայրն զԱրեւն․ Նաեւ զքուերքն իւր զՄանդրուտն, զՔնքուշն, զՄարիամն, զՊահրին, զՇուշանն, եւ զայլ ամենայն արեանառու մերձաւորսն զկենդանիս եւ զհանգուցեալս յիշեցէք ի Քրիստոս Աստուած․․․։

Արդ Ես Նուաստս ի գրչաց, Թարմատար եւ յոռի․ անպիտանս ի մանկանց եկեղեցւոյ մինս, զառածեալ, սուտ եւ փուտ գրիչս, եառ գրել զՅուրբ Աւետարանս աշակերտին իմոյ Առաքել քահանայի, եւ իմ ծաղկեալ զսա աւարտեցի․ ստացաւ Բարսեղ վարդապետ հոգեւոր հայրն մեր․ որ եւ գրեալ էի Նմա ոսկենկար Աստուածաշունչ մի միահամուռ ոսկենկար անկուածով եւ պատկերաւք, հին եւ Նոր կտակարանաւքն․ եւ տեսիլք մարգարէիցն․ եւ անաւրինականքն Քրիստոսի, մագաղաթ գեղեցիկ յաւրինեալ, զոր տարեալ եռ յիշատակ ի սուրբ քաղաքն Երուսաղէմի։ Եւ այս Տէր Բարսեղ․․․ վարդապետի ժամանակն սահմանեցաք դպրատունն Եւ շընորհաւք ամենազաւրին Աստուծոյ եւ աւժանդակութեամբ դիտապետին մերոյ գրեալ եղեւ Ս․ Աստուածաշունչ եւ այլ բազում գըրեանք․․․ եղեւ գրչութիւն սորա ՚ի Համիթ․․․ ի Թվ․ Հայոց Ռ․ Ջ․ Գ․ ի Թագաւորութեան տաճկաց Սուլթան Մուրատին, եւ ի հայրապետութեան Ս․ Էջմիածնայ Տէր Փիլիպպոս ճգնազգեաց եւ աստուածահաճոյ կաթողիկոսին ամենայն Հայոց․ եւ ի Ս․ Երուսաղէմայ առաջնորդութեան Տէր Գրիգորի արի եւ քաջ հայրապետին, յաւուրս սորա բազումշինութիւն եւ ուղղութիւն եղեւ Ս․ Երուսաղէմայ, որ յառաջնաւեր եւ խանգարեալ էր եւ ի պարտուց ծանր բեռի (Ներքոյ) անկեալ, ընդ գրուանաւ էր ազգս Հայոց, այժմ ի

վերայ աշտանակի պայծառ ի մէջ ամենայն
ազգաց․ որ եւ ծառազատիկն Յունաց յայսմ
ամի էր, եւ ես անարժանս անդ հանդիպե-
ցայ եւ ականատես եղեալ տեսի զքաջութիւն
եւ զյաղթութիւն զոր արար Յունաց ազ-
գին, եւ նոքա գլխակորեալ մութն եւ խա-
ւար Ջատիկ արարին, եւ մերս պայծառ լու-
սափայլ ի սուրբ գերեզմանէն՝ մեծաւ ցըն-
ծութեամբ եւ ուրախութեամբ հանդիսա-
ցանք․ եւ զքաջութիւն եւ զարիութիւն մեծ
հայրապետին Գրիգորի ո՞ կարէ պատմել կամ
ընդ գրով արձանացուցանել․ զոր Տէր Աստ-
ուած մեր Քրիստոս արի եւ քաջ ախոյեան
ողջութեամբ եւ խաղաղութեամբ պահեսցէ ի
պայծառութիւն սուրբ քաղաքին Երուսա-
ղիմայ եւ ի պարծանս Հայաստանեայց։ Ամէն։
Եւ յայսմ ամի որ Սուրբ Աւետարանս աւար-
տեցաւ, աստ հանդիպեցաւ սրբազան հայ-
րապետն Գրիգոր վասն ողորմութիւն խընդ-
րելոյ սուրբ Երուսաղէմայ։ Յիշեցէք․․։։

Ես Նուաստս ի վարդապետաց եւ յետինս
ի բանասիրաց Բարսեղ անուամբ եւ եթ վար-
դապետս ետու գրել Սուրբ Աւետարանս յի-
շատակ ինձ, եւ ուսուցանող վարդապետին
իմոյ Տէր Սրապիոն Ուռհայեցւոյ․ եւ մարմ-
նաւոր ծնողացս եւ ամենայն արեան մերձա-
ւորաց գրելոցս ի սմա, կողկողագին աղաչա-
նաւք եւ արտասուաթոր պաղատանաւք հայ-
ցեմ հողս ի հողոյ, զպատահողսդ, եւ զգա-
ղափարողսդ, եւ զընթերցողսդ, զի յիշման
արժանի առնէք զմեղաւք զառածեալս եւ
զողորմելիս սեւացեալս չար գործովք, յա-
ղաւթս արժանաւորս եւ ի խնդիրս պատկա-
նաւորս առաջի զենման անմահ գառին
անարատի ի ժամ սոսկալի սուրբ պատարա-
գին, միով Աստուած ողորմեաւ․ եւ դուք

յիշեալ Լիզիք ողորմութեամբն Աստուծոյ յաւուրն դատաստանին ահեղի, ձերովքդ ամենեքումբք, ամէն »:

Եւ Բարսեղ վարդապետս յաւուր մահուան իմոյ եդի զսուրբ Աւետարանս յիշատակ ի դուռն սուրբ Սարգսայ զաւրավարին... ընթերցողք տացեն զողորմիս...»:

1 Հաւաքածոյ. Մեկնութիւն՝ Գործոց Առաքելոց ի բանից Եփրեմի եւ Ոսկեբերանի, ի Մատթէոս վարդապետէ աշակերտէ Յոհ. Որոտնեցւոյ. Նոտր գրով. հարց եւ պատասխանի:

1 Աւետարան.

« Գրեալ ի քաղաքն Արծկէ, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնի. ի հայրապետութեան տեառն Կիրակոսի ընդհանուր Հայոց կաթողիկոսի: ի թագաւորութեան Ջհանշահի որդւոյ Ղարա Եուսուֆի. ի թվականի մերում Գ. եւ Ղ. Զ. ամի. յորում ժամանակի յոյժ հարկապահանջութեամբ տառապի Ազգս Հայոց...»:

1 Աւետարան եւս.

« Գրեալ ի ձորս Խորնի, ընդ հովանեաւ Ս. Տիրամաւր եւ սուրբ Նշանացն. ի խրցկան միոջ, որ է հարաւակողմն Պերճ. անապատիս ի խնդրոյ սուրբ եւ ընտրեալ կրաւնաւոր քահանայի Պետրոսի, ձեռամբ պիտակ անուն քահանայի Կոստ. եւ ողորմելի գերւոյ Հեթմընցւոյ. թվ. Ջ. Կ. »:

1 Մաշտոց քահանայական.

« Գրեալ յամի Ջ. եւ Ա. թվականիս մերոյ, ի գեաւղս Մըզաւք...»:

1 Աւետարան եւս .

Մագաղաթ , նոր , ընտիր , անյիշատակարան եւ անթուական ։ վերջին տառացողաց «Թվ․ Ռ․Ճ․ԼԴ․ եւ Ռ․Ճ․ԽԲ․» ։

1 Աւետարան եւս .

Բազմապատկեր , մագաղաթ , անթուական ։

1 Աւետարան եւս .

« Գրեալ ի Թվ․ Հայոց Ջ․Խ․Ը․ ի քաղաքն ի յԱթախ․ ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնի եւ Գէորգայ զաւրավարին , ի խնդրոյ պատուական տանուտիրոջն Պարոն Սատախին . . . » ։

1 Աւետարան եւս .

« Գրեալ ի Հերապաւլիս ձեռամբ տէր Աւետիս քարտուղարի , եւ ծաղկեալ ի յԱմիթ ի ձեռն Թումայի , ընդ հովանեաւ սուրբ Սարգսի եկեղեցւոյ , ի խցկան որ է ընդ ահեակ սրբոյ տաճարին․ ի Թվ․ Հայոց Ռ․Ճ․ եւ ԻԱ․ հոկ․ ժա․․․» ։

1 Աւետարան եւս .

« Գրեալ ձեռամբ Յոհաննու երիցու , Մշեցւոյ․ ի Թվ․ Ռ․Ճ․ԺԴ․․․․» ։

1 Աւետարան եւս .

Յիշատակարանէն թուղթ պակաս , եւ անթուական ։ Ի վերջն Մարկոսի գրեալ յիշատակ վերջին տառացողի․․․ « Գիտացէք , քահանայք եւ ժողովուրդ , զայս սուրբ Աւետարանս որ գերի բերին ի Դերջանայ , գնեցաք եւ ուղարկեցաք ի գեաւղն որ կոչի Դատվան․ յիշեցէք․․․» ։— Ի միւս երեսն այլ

գրով. «Աստուած ողորմի Գալըյենց Մուրատին, որ արտ մի ետ Գոմոց սուրբ Աստուածածնին եւ Գէորգայ զաւրավարին ոխւ. ...: Աստուած ողորմի Փաշա Ջանին Սարգսենց, զկալի արտն տուին սուրբ Աստուածածնի ...: Աստուած ողորմի Ղարիպի հոգւոյն եւ Յակոբուն, արտ մի տուեր է թեղի ծառերով՝ սուրբ Աստուածածնին եւ սուրբ Գէորգայ զաւրավարին ոխւ եւ յիշատակ ...»:

1 Աւետարան եւս.

Մագաղաթ, պատկերազարդ, ընտիր. «Ստացեալ ի յիշատակ Ղաւխանցի Նազար ի գիւղէն Թխկուտոյ, նուիրեալ եկեղեցւոյն սուրբ Յակոբայ Թխուտ գեղջ. Թվ. Հայոց Ռ. Ճ. Ի ...»:

1 Աւետարան եւ.

«Գրեալ ի Թվ. Հայոց Ռ. եւ Իէ. ի գեաւղս որ կոչի Պոռ. ընդ հովանեաւ սուրբ Անանիա Առաքելոյն եւ սուրբ Գէորգայ զաւրավարին. ի հայրապետութեան տեառն տէր Առաքէլին էջմիածնի սուրբ աթոռոյն. ի թագաւորութեան Տաճկաց Սուլթան Մուրատ խանին. ի նեղ ժամանակիս, յորում վշտանամք ի մեղաց մերոց ...»: — Այլ գրով յաւելեալ ... «Յամի Ռ. Ծ. Դ. ծաղկեցաւ եւ որբագրեալ կազմեցաւ Աւետարանս ձեռամբ Յովանիսի ի յԱմիթ մայրաքաղաքի, ընդ հովանեաւ սուրբ Սարգսի, ի դիտապետութեան մերոյ նահանգիս տէր Սրապիոն վարդապետին, որ եւ շնորհիւ տեառն Գրիգոր կաթողիկոս սուրբ էջմիածնայ, ի դառն եւ ի նեղ ժամանակիս զի աւերեցին զերկիրս ...»:

1 Աւետարան. մագաղաթ.

«... Շնորհիւ տեառն սկսայ եւ ողորմու-
թեամբն նորին կատարեցի զգիրս Քրիստո-
սական մատենիս. Թվ. Հայոց Ջ. Խ. Ա. ի
գաւառս Կիլիկիոյ, ի գեաւղս որ կոչի այժմ
Բաղնէկունք, մերձ յԱստուածապահ քա-
ղաքն Ատանա. ի պարոնութեան եւ ի թա-
գաժառանգ Հայոց Հեթմոյ, եւ ի հայրապե-
տութեան Հայոց տեառն Ստեփաննոսի, քան-
զի չարժեալ ազգն Եգիպտոսի եւ եկեալ բա-
զում զաւրաւք գերեալ զմեծ եւ հռչակաւոր
դղեակն Հոռոմականի, եւ զբազում աւուրս
կացեալ ի վերայ նորա բաբանեաւք եւ այլ
չար արուեստիւ առեալ զնա, եւ վարեալ ի
գերութիւն զսուրբ հայրն Հայոց տէր Ստե-
փաննոս, եւ զսուրբ Գրիգորի Լուսաւորչի
Աջն եւ զսուրբ Նշանն Վանկոյ, եւ զայլ բա-
զում Նշխարս սրբոց. եւ զայլս ի Քրիստոնէից
զոմանս սպանեալ, զոմանս տարեալ ի գերու-
թիւն, եւ արհաւիրս մեծամեծս գործեաց
ի նմա, զոր ոչ ոք կարէ պատմել, զի ահիւ
եւ դողալով է հանապազ ի լսելիս մեր չը-
չակ երկիւղի գալստեան նորա, եւ յոյժ ի
նեղութիւնս եւ ի տառապանս է յայսմ ամի
ազգս Հայոց. ի սով, ի սասանութիւնս, ի
ծովու եւ ի ցամաքի: Աղաչեսցուք զմարդա-
սէրն Աստուած ոչ այնպէս գնալ ի վերայ
Քրիստոնէից, եւ ներելով որպէս եւ տալոց
է, զի յոյժ ի տարակուսի էին յամենայն
տեղիս Քրիստոնեայք, մանաւանդ յաշխար-
հիս Կիլիկեցւոց»: Ցիշեցէք... զնորոգէ քա-
հանայն... Զաւրվար միակեաց. զմայրն Մա-
րեմթագ...»: (Կար նաեւ յիշատակարան
վերջին ստացողաց):

1 Աւետարան. մագաղաթ.

« Գրեա՛ւ ձեռ. Սիմոն փիլիսոփայի. ի Թվ. ՉԸ. ի հայրապետութեան Կոստանդեայ, ի թագ. Հեթմոյ, յիշխանութեան իշխանաց իշխանիս մերոյ Ծօֆրէ. եւ որդւոյն Կոստանդի, Սմբատի եւ Աւշնի... յիշեցէք զտիկինն Կեռան... եւ զհանգուցեալ տիկինն Ալիծ եւ զեղբայրն զՀեթումն... գրեցաւ յԱրքակաղնի վանս. ձեռամբ Ամասիացի Ստեփաննոսի։ Ռ. ամին »։

1 Աւետարան.

« ... Գրեալ ՉԼԸ. ի Բաջբերունի յԱրճէշ, ի Սոսկոն գիւղ, ընդ հովանեաւ սուրբ Ստեփաննոսի, ձեռամբ Յոհ. քահանայի...։ յիշեցէք... զտանուտէրն Տողան, զորդին Սիրուն, Վարոս, դստերքն՝ Բաղդադ եւ Բէկխաթունն, կենակիցն Խաթուն մելիքն. զուսուցիչն գրչիս տէր Յոհ. Մանգասարն, եւ Ջուլալ խաթունն, որ չատ մէրութիւն արար մեզ... »։

1 Աւետարան.

Անթուական. եւ յիշատակարան թերատ»։

ՍՈՒՐԲ ԿԻՐԱԿՈՍ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

1 Աւետարան.

« Գրեա՛լ ի Թվ. Հայոց Պ. Թ.... յԵրուսաղէմ, ընդ հով... տաճարիս աթոռակալ Առաքելոցս Յակոբեանց, ի թագ. Հայոց Կոստանդին, եւ ի հայրապետութեան տեառըն Մեսրոպայ. յառաջնորդութեան Տէր Գրիգորայ եպիսկոպոսի Երուսաղէմի. ձեռամբ... գրչի Ստեփաննոս կրաւնաւորի.

կամակցութեամբ եւ աւգնականութեամբ եւ խրատ տալով վերծանողի սպասաւորի բանի , որքասնեալ Գրիգորի քահանայի փակակալի մեծ եւ հռչակաւոր սուրբ եկեղեցւոյս Ցակոբայ եւ ամենայն աստուածընկալ նշանացս· եւ մանաւանդ կազմողի սորին»․․․ ։ Ցիշեաջիք․․․ զստացող սորին զԹագւորշահ դըպիր եւ․․․ եւ զծնողս Ստեփաննոս արեւեցի աշակերտ ՍէԹ վարդապետի․․․ համանըման մեծի եւ առաջին վարդապետաց· եւ խոշորութեան գրիս եւ սխալանացս անմեղադիր լերուք եւ զԹերին սիրով ուղղեք· քանզի յոյժ անհմուտ էի արուեստի գրչութեան , մանաւանդ ի չեշտ· ի սաոր , ի բոյթ , ի վանկ , եւ ի փաղառութիւն· եւ ի ժ· առոգանութեան․․․ » ։

1 Աւետարան .

« Գրեալ ի Թվ․ Հայոց Ռ․Ղ․ ձեռամբ երէցու Մանուէլի․․․ ի քաղաքիս Կողոնիա , ի դուռն Ս․ Աստուածածնին եւ սրբոյն Ստեփաննոսի Նախավկային , ի հայրապետութեան Տէր Փիլիպպոս կաթողիկոսին· ի յառաջնորդութեան տեղւոյս Տէր Կարապետ եպիսկոպոսին· եւ ի Թագաւորութեան տաճկաց Սուլթան Իպրահիմին » ։

1 Աւետարան .

« Խաւճայ Միրաք ի ճանապարհորդութեան իւրում տեսանէ․․․ զՍուրբ Աւետարանս ի ձեռն զինուորաց տաճկաց , եւ տուեալ զգինս առնու ի նոցանէ եւ բերեալ ի յԱմիթ եւ նորոգել , եւ նկարել զպատկեր աւետարանչացըն· ձեռամբ Ստեփաննոս դրչի· Թ․Ծ․Դ․ Թվին , եւ ետ նուէր Ս․ Կիրակոս եկեղեցւոյն յիշատակ հոգւոյ իւրոյ եւ հաւրն Հընայթին

եւ մայրն Այւաա Մէլիքին․ եւ կողակցոյն Մարիամին, եւ զաւքանչ մայրն մղտեսի Եասմուն, եւ որդւոյն Թումաճանին եւ Նուրիճանին․ եւ ամենայն մերձաւորացն․․․ Զսա յիշատակ արար Աստա Խանն․ արծաթով պատեաց Սիրական․ զհրաման տեառն փրկական, տեառն Ցակոբայ կաթողիկոսութեան, եւ Ս․ Երուսաղէմի Պատրիարքութեան, Տէր Աստուածատուր վարդապետ սրբազան, եւ Առաջնորդն Տիգրանական․ Ոնոփրիոսն որ Կարկուտ կոչեցաւն, եղեալ Աւսմանցու ի թագաւորութեան Սուլթան Մահմուտ որդի Իպրահիմեան․ Ռ․Ճ․ԺԱ․ լրացան․․․ ես Նըւաստ եմ մահտեսի Ցովան․ ցորենի քիլէն ԺԲ․ ղրուշ եղան․ ապա մէկ լիտր պղինձ Գ․ ղրուշ չ'առան, վասն զի էր հրամանն աստուածական, պատուհաս եւ ժողովրդեան․ վասն այսորիկ աստ տանջեցան, փոքր եւ մեծամեծք միաբան, ապա դարձան եւ զղջացան․ զցորենի քիլէն Գ: ղրուշ տեսան»:

1 Գանձարան.

Անթուական եւ անյիշատակարան:

1 Աւետարան.

․․․ «Սահակ սուկ անուամբ քահանայ․․․ և Մեսրոբ որդեակն իմ շնորհիւ տեառն սկսաք եւ․․․ կատարեցաք զՍուրբ Աւետարանս գրելով եւ ծաղկերանգ զարդարելով ի լաւ եւ յընտիր աւրինակէ, ի մեծ թվականին Հայոց Ռ․Զ․Է․ ի հայրապետութեան տեառն Փիլիպպոս կաթողիկոսի․․․ բարեմիտ եւ երկիւղած քահանայն Ոսկան անուամբ ի կերտէն Տիգրանայ․ միացեալ այրիութեամբ, եւ ըստ Պաւղոսեան բանի չարժեալ ի Նախանձ բարեգունից, եւ ցանկացեալ էր (ըստ)․ բանին

Եսայեայ թէ՝ Երանի՜ որ ունիցի զաւակ ի Սիոն. անժառանգ գոլով ի վերայ երկրի. հեծեծանաւք ի խնդիր եղեւ սմին յիշատակ բարի մնալ ի կեանս այս.... ուստի ըստ Դաւթեան ձայնի թէ՝ Զկամս երկիւղածաց իւրոց առնէ տէր, լուաւ աղաչանաց սորա. եւ ետ զայս քաղցրատեսակ եւ արծաթապատ Ս. Աւետարանս, որ է ի մէջ սորին մրգաբեր պտղովք, այսինքն ոսկեակազմ գրովք, երփներփնեան գունովք եւ ծաղկալի իբրեւ զդրախտն եդեմայ, որ ի հաւպ եղելոց սորին անուշահոտ բուրմամբ զքիմսն պարարէ. զաչս եւ զմիտս լուսաւորէ, զդլորեալսն կանգնէ. զխղխայթեալսն բժշկէ. զհիւանդս առողջացուցանէ, զմեռեալս յարուցանէ, զյուսահատեալս յուսադրէ, զտրտմեալս մխիթարէ. զմեղուցեալս արդարացուցանէ, զդիւահարս բժշկէ, զխելագարսն ի խոհեմութիւն ածէ. եւ զչարսն ի բարին փոխարկէ. և այլն ամենայն ... յիշեցէք... զմայրն Աղամաթ...»:

1 Աւետարան. մագաղաթ, փոքր.

...«Խաչձայ Սանոսի որդին Պետրոս Չէլէպին մեծաւ յուսով եւ փափագանաւք ետ ծրագրել զՍուրբ Աւետարանս ի հալալ ընչից եւ յարդար վաստակոց, յիշատակ իւր եւ հաւրն Սանոսին, մաւրն Նանային, հաւրեղբայրն Խաչձայ Պէտիկին եւ կողակցուն Ղուտրաթին, դստերն Շահնինարին. և քուերըն Նազխաթունին... ի թվ. Ռ. Ճ. եւ Ժէ. յունիսի ամսոյ ԻԵ. ձեռամբ Դաւիթ ծրողի...»:

1 Աւետարան. մագաղաթ.

...«Աստուածասէր եւ պատուական քահանայս Աւետիս ստացաւ զսա յիւր քրտնածին աշխատութեանց, ի վայելումն կենաց եւ

յիշատակ հոգւոյ իւրոյ եւ ծնողացն եւ ի բա-
րեխաւսութիւն առ Աստուած... գրեցաւ
Ս. Աւետարանս ի Թուա. Ռ. Ղ. Ա. ի մեծ
եւ ի հռչակաւոր քաղաքս Հռոմ. ի դուռն
գլխաւորաց սրբոց առաքելոցն Պետրոսի եւ
Պաւղոսի մեծ լուսաւորչաց, եւ Ս. Աստուա-
ծածնիս, ի տանս Հայոց հանգստարանի. ձե-
ռամբ Թր. ամենասխալ եւ բազմամբիծ դա-
տապարտի. ի հայրապետութեան Ստեփան-
նոսի Ղազարու վանեցւոյ, որոյ ողորմեսցի
Տէր Աստուած... եւ համաշունչ եղբարց մե-
րոյ սուրբ քահանայից Յովհաննիսի եւ Վար-
դանայ եւ Խաչատրոյ եւ Յովհաննիսի, որ կա-
մաւոր յաւժարութեամբ ընկալան զմեզ. ո-
ղորմեսցի Քրիստոս եւ հանգուսցէ զիւրեանց
հոգին... եւ հայր Պետրուկին Մշեցուն... եւ
Գրիգորի Կաղնեցւոյ ողորմեսցի Տէր Աստ-
ուած, եւ որ յայսմ տանս հանգուցեալքն
սուրբ հարք եւ եղբարք... եւ որ ի սմա ըն-
նակեալք են պանդխտութեամբ վասն սիրոյ
առաքելոցս եւ յուսոյ արքայութեան... յի-
շատակ սոցա աւրհնութեամբ եւ աղաւթք սո-
ցա ի վերայ ամենայն աշխարհին եւ մեր՝ ե-
ղիցի հանապազ... յիշեցէք զստացող սորա
զՍիմէոն... եւ Թոր. անպիտան եւ փծուն
գրիչ...»: —Այլ գրով. «Արդ ես Աւետիս
երէցս ստացայ զՍուրբ Աւետարանս յիշա-
տակ եւ ինձ եւ ծնողաց իմոց... եւ վախ-
ճանեալ զաւակին իմոյ Մխիթարին որ յաշ-
խատ... սրով խողխողեցին. եւ եւս դեռա-
բուսիկ զաւակին իմոյ Ամիր Սարգսին, զոր
Տէր Աստուած վայելել տացէ. ամէն... յի-
շեցէք զՄխիթարիչն ի Քրիստոս...»: (Կար
եւ յիշատակարան մի վերջին ստացողի Եփ-
րեմնոսի Տաւլաթաւորի՝ ի յիշատակ սուրբ
Կիրակոսի Ռ. Ժ. Է.):

1 Սաղմոս. մագաղաթ.

— Առաջին երեսն գրեալ ։

« Յիշատակ է սաղմոսարանս Սրապիոն վար-
դապետին Ուրհայեցւոյն ի քաղաքն Համիթ
ի դուռն սրբոյն Կիրակոսի. ի ժամ սուրբ
սաղմոսին Աստուած ողորմի ասացէք. ի Թվ.
Ռ. Ծ. Ե...»։

1 Աւետարան, մագաղաթ, երկա-
թագիր ։

« Գրեալ... յամի Ռ. որդի քսաներորդի
երկրորդի, ի հայրապետութեան աստուածա-
պատիւ հոգեւոր տեառն Ներսիսի Հայոց դի-
տապետի. խորհուրդ իմն՝ որ յաստուածա-
յինան բերիւր, ազդեալ յոգի աստուածա-
հաճոյ անձին Կոստանդեան քահանայի. սպա-
սաւորի տեառն Ներսէսի կաթողիկոսի, որով
զը փափագ սրտին եւ զըտենչումն ցանկու-
թեան միշտ առաջի արկանէր գրչիս զի թե-
րեւս հասցէ բաղձալեացն. զոր տեսեալ իմ
Գր. զբարեյաւժար կամսն, յանձն առի յաւ-
ժարական կամաւք գրել զաւետարեր եւ
զկենսունակ տառս քրիստոսեան մատենի ։
Եւ մինչեւ յաւարտ հասեալ սորին՝ փոխի
յաստեացս սրբազան հայրապետն Ներսէս ։
Յետ որոյ բազում յուզմունք խռովութեանց
ներքոյ եւ արտաքոյ յարեան սակս ոչ հան-
դիպելոյ ի միջի բարեհռչակեալն անուն Տէր
Գրիգոր եղբաւրորդի կաթողիկոսին, որում
անդարձ կտակն հաստատեալ պահիւր յաւագ
կաթողիկոսէն Հայոց Տէր Գրիգորիսէ, կա-
ցուցանել զսա փոխանորդ եղբաւր իմոյ
տեառն Ներսիսի ։ Որում յառաջագէտ լեալ
այնմ կտակի հարց սրբոց եպիսկոպոսաց եւ
վարդապետաց. Նաեւ զլաւութիւն բարուցն

եւ զսրբութիւն անձին տեսեալ՝ իբր ի հրա-
մանէ Աստուծոյ ժողովեալք, գրեն փութա-
նակի գալ հասանել առանց իրիք պատաղա-
նաց. զի մի ասեն, աւերեսցի տունն՝ որ ար-
եամբ ստացեալ է։ Եւ վասն որոյ երթեալն էր
համոզել ի խաղաղութիւն ի մէջ երկուց ռա-
տիկանացն, զայն ի բաց տային թողուլ. եւ
բերեալ հաստեցին յանառիկ ամրոցն Հռոմկլայ
անուն կոչեցեալ. որ իւրում նախնեացն էր
աթոռ սեպհական, եւ հաստատեցին զնա
յաթոռ վերակացութեան բազում խրախու-
թեամբ եւ մեծ հանդիսիւ։ Եւ արդ աղաչեմ
զամենեսեան որ ընթեռնուք զսա, յիշեսջիք
ի Քրիստոս յառաջ զսրբազան կաթողիկոսն
Ներսէս. յորոյ ոտս ստացող սորին սնեալ եւ
բազում երախտիք ի նմանէ ընկալեալ։ Եւս
եւ զարժանին յիշատակի զդիտապետն Հայոց
կՏէր Գրիգոր, յորոյ ժամանակն տառս ա-
ւարտեցաւ, եւ սատար սմին եղեալ բանիւք
եւ արդեամբք։ Այլ եւ զստացող սորա զԿոս-
տանդին աստուածամերձ քահանայն զծը-
նողս իմ եւ զազգատոհմս ըստ մարմնոյ։ Եւ
որ զաւրինակն շնորհեաց զՆերսէս սուրբ եւ
ընտրեալ քահանայ զորդի մեծազաւր Սե-
ւաստոսի պատրոն Աւշնի, որ ամենեւին հան-
գիստ եղեւ գրչիս ակարութեան յիւր սեպ-
հական անապատն Սկեւռայ անուն կոչեցեալ,
որ է մերձ յանառ դղեակն Լամբրոնու։ Յի-
շեսջիք աղաչեմ եւ զայնոսիկ որք աւժան-
դակ եղեն գրչիս ի գրութեան սորա. մա-
նաւանդ զարդիւնական վարդապետն զՍտե-
փաննոս, որ դրան սարկաւագն էր Ներսիսի
հայրապետի, եւ զՅակոբ եկեղեցպանն։ Աղա-
չեմ եւ ես մեղապարտս ի գրչաց Գրիգոր յի-
շել ողորմութեամբ... եւ որք աշխատեալ են
ի վերայ իմ աստուածահաճոյ անձինք Վար-

դան գրիչ եւ կոստանդին մականուն Կ․ Ո․ Շ․ Ի․ Կ․․․․»։ (Յաւելեալ կար նաեւ)․ «վերստին կազմեցաւ Սուրբ Աւետարանս յառաջնորդութեան Ամթայ տեառն Իսահակայ աստուածաբան վարդապետին․ ի թվ․ Ռ․ Ճ․ Խ․ Բ․ զոր տեսեալ Տաւլվաթաւորաց ոմանց ի գրատան Ս․ Կիրակոս եկեղեցւոյն, հրամանաւ վարդապետին ետուն կոստղել ներքոյ եւ արտաքոյ արծաթապատ յաւրինմամբ յիշատակ»։

1 Ճառընտիր․

Մեծադիր, թերատ, եւ անյիշատակարան։

1 Աւետարան․

․․․ «Աստուածատէր այրն Խճ․ Ապտին ստացաւ զՍուրբ Աւետարանս եւ եդ յիշատակ յԱմիթ ․․․ ի դուռն Ս․ Կիրակոսի եւ մաւրն նորա Ցուղխտայի, որ միշտ եւ հանապազ ընթերցցի յունկն կենդանեաց եւ յիշատակ ննջեցելոց։ Արդ եղեւ զրաւ գրչութեան սորա ․․․ յԱմիթ, ի դուռն Ս․ Կիրակոսայ, ի հայրապետութեան Ս․ Էջմիածնի Տէր Փիլիպպոսի կաթողիկոսի․ յառաջնորդութեան Համթայ Տէր Յովհաննէս Արհի եպիսկոպոսին եւ աստուածաբան վարդապետին․ ի թվ․ Հայոց Ռ․ Ղ․ Թ․ ձեռամբ ․․․ Յաւնան դրչիս ․․․»։

1 Աւետարան․

«Գրեալ ի թվ․ Հայոց Ջ․ Ղ․ յաստուածունակ եւ ի հռչակաւոր վանքս Խոյալաւ, ի դուռս Ս․ Գէորգայ, յԱռաջնորդութեան Գրիգոր րաբունապետի, որ զտիւ եւ զգիշեր ի խորս աստուածային տառից դեգերելով վասն մեր․ առնելով եւ ուսուցանելով զամենեսեան ․․․

(ձեռամբ) անարուեստ գրչի Արիստակէս պի-
տականուն աբեղայի...»։

1 Աւետարան.

«Գտի ընտիր եւ ստոյգ աւրինակ, զոր գըր-
եալ էր Թորոս փիլիսոփայն ի Դրազարկն.
եւ յուղարկեալ հռչակաւոր ուխտին սուրբ
Առաքելոցն Տարօնոյ, որ կոչի Ղազարու
վանք. եւ իմ առեալ գրեցի զսա անարժան
ձեռաւք իմովք ի մեծ Թուխս ի յեղանական
չրջագայութեան արեգական ստորինիւք երկ-
նաչու ճանապարհաւ յերկնից յերկիր հայե-
լով. ըստ արարչութեանցն չափեալ. յԱդա-
մայ մինչեւ ցայսր, ամք Ց.Գ.Կ.Բ...»։
«Իսկ Հայոց Թվականիս Ջ.Գ. ի քաղաքիս
Բաղէշ. ընդ հովանեաւ Ս. Սարգսի եւ Ս.
Գէորգայ եւ Ս. Ստեփաննոսի, ի հայրապե-
տութեան տեառն Գրիգորի, եւ ի հայրապե-
տութեան Աղթամարայ տեառն Զաքարիայ,
եւ ի կայսերութեան ազգին Նետողաց Ջհան
Շահ Ամիրին։.. յիշեսջիք զստացող սորա...
եւ զիս գրիչս զՍտեփաննոս քահանայ...»։
—Սոյն Աւետարան ունէր վերջին ստացողաց
յիշատակարանք. և «Ստացեալ ի ձեռաց անաւ-
րինաց. Թվ. Ռ.Ճ.Բ...»։ Կար նաեւ հետեւ-
եալ զուարճալիքը. «Տէր Յովանէս. լաւ կաւտ
մի մեղր ուղարկէ որ ուտեմ, որ քաղցրա-
նամ, քո արքայութիւնն քաղցրանայ, ամէն»։

1 Աւետարան.

«Գրեալ ի Թվ. Հայոց Ջ.Ծ.Թ. ի գաւա-
ռին Դարանաղեաց, ի սուրբ եւ հռչակաւոր
ուխտս Ս.Գրիգոր, մերձ առ գամբարան Ս.
Լուսաւորչին, ի լերին Սեպուհ եւ Մանէայր
կոչեցեալ...ձեռամբ սուտանուն Գրիգորի..
ստացաւ զսա... եղբայրն մեր Տաւնական

յիշատակ իւր եւ ծնողացն իւրոց . . . ։» — Այլ գրով . — «Յիշատակ է Աւետարանս Խոսրովենց Զօրենւոյն , որ առաւ յիւր հալալ վաստակոց եւ ետ յիշատակ ի դուռն Կարմիր խաչին» ։ — Դրպնէ գեղին մօտ կը կարծուի Կարմիր խաչ ։

Գ Աւետարան .

. . . «Ես . . . Դաւիթ եպիսկոպոս յերկրէն Գեղամայ ․ ի խառնակ . . . ժամանակիս ․ որ Ասմանլու ազգն ի յարեւելից աշխարհին . . . շատ բերդաքաղաք էառ , եւ զԹավրէզ քաղաքն էառ ․ զի այս ամ Ժ ․ ամ եղեւ որ արեւելից աշխարհն ի վտանգի կայ ․ սով , եւ մահտարաժամ ․ եւ ես սաւտանաւն Դաւիթս գրեցի զՍուրբ Աւետարանս ի յերկիրս Խնուս , ի գիւղս որ կոչի Քէշիշ Աւրան ․ ընդ հովանեաւ Ս ․ Սարգսիս . . . ի թվ ․ Ռ ․ Ղ ․ Զ ․ ի կաթողիկոսութեան տեառն Գրիգորի յաթոռն Ս ․ Էջմիածնի ․ վաղուց հետէ գիր չէի գրել ․ եւ էի տեղեացս ղարիպ , եւ հոգս շատ ունէի» ։

Գ Աւետարան . Շէկ անուամբ հռչակեալ , հրաշագործ .

« . . . Յիշեցէք ի Քրիստոս . . . զգծողս կրաւնաւոր Թումայ . . . եւ զերախտաւոր վարպետն իմ եւ զհոգեւոր հայրն զՏէր Ներսէս Արհի եպիսկոպոսն ․ եւ զհարազատ եղբայրն իւր զՏէր Ստեփաննոս կաթողիկոսն , որ բազում աշխատանաւք ուսուցին ինձ զարուեստ դրչութեանս . եւ բազում երախտիք ունին ի վերայ իմ ․ Աստուած իւրեանց փոխարէն հատուցանէ զերկնից արքայութիւնն եւ զանվախճան թագաւորութիւնն ․ ամէն ։ Արդ գրեցաւ Սուրբ Աւետարանս ի թուաբ ․ Հայոց

Ջ · Խ · Դ · ի սուրբ եւ աստուածաբնակ եւ աստուածապահ աթոռս Աղթամար կոչեցեալ, ընդ հովանեաւ Ս · Փրկչի տաճարիս եւ Ս · Գէորգ զաւրավարին ։ Այլ եւ յանցեալ ամին փոխեցաւ ի Քրիստոս կաթողիկոսն մեր Տէր Զաքարիայն, որ էր յարմատոյ եւ ի ցեղէն մեծ Թագաւորին Գագկայ · եւ եթող մեզ եւ ամենայն քրիստոնէից սուգ անմխիթար · որ եւ Տէր Աստուած մեր դասեսցէ ի Թագաւորական գահոյսն իւր · ուր հաճոյքն Աստուծոյ են · ամէն . . . » ։

ՅԱՌԱՋՆՈՐԴԱՐԱՆԻՆ Ի Ս · ԿԻՐԱԿՈՍ · ԳՐԱՏՈՒՆ ՅԱԿՈԲ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ

1 Տետրակ ·

« Վարդապետութիւն եկեղեցւոյն Գաղղիայի, այսինքն Ֆրանսզցի, թարգմանեալ ի Մելքիսեդէ ումեմնէ բանասիրէ, եւ օրինակեալ յԵփրեմ աբեղայէ ի Ս · Կարապետի վանս Կապադովկացւոց · Ռ · Մ · Ժ · Ջ · » ։

1 Ոսկեփորիկ գիրք · Գրիգորի Տաթեւացւոյ զանազան բանք եւ հարց պատասխանիք վասն տնօրինութեան տեառն · Վկայութիւնք ի սուրբ գրոց · Վիճաբանութիւնք ընդդէմ երկաբնակաց ։

« Գրեալ ի Պօլիս, ձեռամբ Ագուլեցի Շահնազար սարկաւագի ։ — Ի միում էջի գրեալ · « Ով եղբարք, թուա · Ռ · Ծ · ԺԵ · էր, ապրիլ ամսոյն ԻՋ · որ Հրէից Մեսիան էկաւ, որ եւ Թալջալ, եւ Նեռն եւ Գալտի անուանեցին, յետոյ բանդ դրին քաղաքն Ստամբօլու, եւ յետոյ հանին կապանօք ուղարկեցին Բօղազ հիսարն, կապած եկաց Ե · ամիս · ի Հրէից բազում ոսկի եւ արծաթ առաւ ·

թէ յետ Ը․․․ամսոյ լինելոյ եմ թագաւոր, ի բազմաց լուայ թէ՝ ՉՌ․ ոսկի է առեալ, յետոյ էկաւ Ասորնայ առաջի թագաւորին տանձկացաւ․ անուն եղին Ազիզ՝ Մահմատ բանդէ»։ Սոյն գրքին մէջ չարունակելի գըրեալ էր․ «Ներսիսի եպիսկոպոսի Կիլիկեցւոյ Տարսոնի, ի խորհուրդ աստուածութեան․ վասն ուղղափառ հաւատոյ եկեղեցւոյ․․․ եւ յարտաքուստ մտեալ ի սա Նորաձեւութեանց․․․։»։

1 Պատմութիւն․ Դարձի Կոստանդիանոսի ի քրիստոնէութիւն։ Պատմութիւն սուրբ խաչին որ Հացունեան կոչի․ եւ որպէս դարձաւ ի Պարսից աշխարհէն խաչն աստուածընկալ, եւ մասն ընկալեալ տիկնոջն Սիւնեաց։ Պատմ․ Սահակայ՝ որ գնաց ընդդէմ տաճկաց․ Թուղթ Նորին։ Կոստանդին կաթողիկոսի Թուղթ չրջաքերական եւ կանոնք եկեղեցական։ Պատմ․ Կիրակոս վարդապետի Գետակեցւոյ։ Թուղթ Պիղատոսի առ Տիբերիոս կայսրն։ Գիրք ի վերայ բնութեան հանրական եւ մասնական՝ յումեմնէ Ցէչու անուն։ Դանիէլի մարգարէութիւնք։ Պատմ․ Յովսէփայ եւ Ասանեթայ վիպասանօրէն»։

1 Մեկնութիւն․ Մատթէոսի Աւետարանի, ցանկօրէն․ հաւաքեալ եւ արարեալ Գրիգորի Տաթեւացւոյ։

1 Մեկնութիւն․ Մատթէոսի Աւետարանի, ցանկօրէն․ հաւաքեալ եւ արարեալ Գրիգորի Տաթեւացւոյ։

1 Մեկնութիւն․ Յայտնութեան Յօհաննու։ Եւ մեկնութիւն մարգարէութեանց Յովնանու։

1 Գիրք. Ցաղագս մարդկային հոգւոյն. Թարգմ. ի Ստեփաննոս վարդապետէ Իլովացւոյ ի Լատին բարբառոյ. Ռ. Ճ. Ժէ. ի հայրապետութեան տեառն Յակոբայ, ընդ հով. Ս. Էջմիածնի: Լուծմունք Պորփիւրի. Լուծմունք գրոցն Արիստոտէլի տասանց ստորոգութեանց: Ծաղկաքաղ ի բանից Դաւթի անյաղթի, ի Սիմէոն հայրապետէ Երեւանցւոյ»:

ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏՑԻ ԱՎՏԱԼԵԱՆ Պ. ՄԿՐՏՉԻ ՍԵՊՀԱԿԱՆ ՁԵՌԱԳԻՐՔ

1 Շարական.

«Փառք քեզ. հոն արեգսագոն կիսագնդի եւ գեմետրի, արարիչ յամենայն արարածոց յիմանալեաց եւ ի զգալեաց, ի մարմնաւորաց եւ յանմարմնոց, ի հոգեղինաց, իմանալեաց; զուարթնոց. եւ յամենայն գոյից. այժմ, եւ միշտ, եւ յաւիտեանս յաւիտենից ամէն:

«Արդ եղեւ (աւարտ) սորա ի Թվ. Հայոց Ջ. Ջ. Դ. ի թագաւորութեան Հայոց չորրորդ Լեւոնի, զոր պահեսցէ Տէր Աստուած պարագ ամաւք, ընդ երկայն աւուրս, ի հայրապետութեան տեառն Յակոբայ, ի մեծ եւ ի հռչակաւոր անապատս. որ կոչի Թիւրքթի. երգ աւրհնութեան, եւ ձայն սաղմոսաց եւ լուցումն լապտերաց, եւ բուրումն անուշահոտ խնկոց մի պակասեսցի ի սմանէ մինչեւ ի կատարած աշխարհի: Ի խնդրոյ պատուական եւ երջանիկ առաջնորդի սուրբ ուխտիս Տէր Գրիգորու, զոր Տէր Աստուած պահեսցէ ըստ կամաց իւրոց. ամէն:

«Արդ աղաչեմ զամենեսեան որ հանդի-

պէք այսմ աստուածային Ճառէնիս, յիշես-
ջիք յաղաւթս ձեր զստացող գրոյս զերիցս
երանեալ եւ զծաղկեալ ալեաւք զհայրապետն
զՏէր Գրիգոր ծնողիւք եւ բարեկամաւք
հանդերձ, ամէն: Նաեւ զիս, զմեղաւք մեռ-
եալս եւ աշխարհի կենդանիս զտառապեալ
ոգիս զՄանուէլս գրող սորա, եւ զծնողն իմ,
եւ զսղալս եւ զխոշորութիւն սորա ուղղե-
ցէք եղբայրաբար, զի ժամանակս ձմեռնա-
յին էր եւ հիւսիսայինն սաստիկ, եւ տեղիքս
լեռնային. եւ ես անարհեստ էի քերականու-
թեան: Դարձեալ կրկնեմ ծունր եւ երկիր-
պագանեմ սուրբ գարշապարաց ձերոց. զի
արժանի արասջէք զմեզ միոյ Տէր ողորմա-
յի, զի մեր խնդիրն այն է....:

«Գրեցաւ Շարակնոցս այս ձեռամբ Սահակ
եպիսկոպոսի, եւ այլ կրաւնաւորաց վանուցս,
եւ Մարգարայ փիլիսոփային»: — Այլ գրով
... «Նորոգեցաւ... ձեռամբ... հողոյ հա-
ւատար Յովաննէսի ի խնդրոյ պատուական եւ
քաջ հովուին Գալուստ եպիսկոպոսին, վերա-
տեսուչ եւ առաջնորդ մայրաքաղաքին Մէր-
տինայ, եւ ի սպասաւոր սուրբ ուխտին Յո-
հաննու Մկրտչին, զոր հայցեմք ի Քրիստո-
սէ... շնորհեսցէ մեզ ընդ երկայն աւուրս
ուղիղ խրատմամբ եւ վարդապետութեամբ.
ամէն: Արդ խնդրեմք ի սիրող աստուածային
գրոց եւ ժամատեղեաց... յիշեցէք ի վերջն
աղաւթից ձերոց զվերոյգրեալ զստացող սո-
րա, եւ զնորոգողս... եղեւ Նորոգումն սորա
ի Թվ. Ռ. Կ. Ջ. ամին. Յինանց չորրորդ կի-
րակամտին, եւ Երեւման խաչին»:

1. Ճառընտիր.

«Աւրհնութիւն... Աստուծոյ Հաւր. Աս-
տուծոյ Որդւոյն. Աստուծոյ Հոգւոյն. եզա-

կի, համագոյ, եռանձնեայ եւ միասնական սուրբ երրորդութեան… որոյ շնորհաւք աւարտեցաւ ոսկեսափոր Տաւնականս ի մայրաքաղաքս Համիթ, Տիգրանակերտ, ընդ հովտաճարիս Կիրակոսի եւ մաւր նորա Յուղիտայի։ Ի յառաջնորդութեան Տէր Բարսեղ քահ րաբունապետի. ձեռամբ… Գրիգոր գրչի, ի խնդրոյ պատուական… Տէր Սարգիս քահանայի… յիշատակ հոգւոյ իւրոյ եւ ծընողաց իւրոց Խաչատուրին եւ Մելիքզարին. եւ եղբաւրն Գրիգորին եւ հարսին Մարիամին. եւ քուերցն Ազատին եւ Գուլփաշին. եւ մաւր հաւրն Տէր Գրիգոր Նահատակին, որ հրով այրեցին յԱմիթ քաղաքի վասն անուանն Քրիստոսի. եւ հաւոյն Առաքելին եւ հանւոյն Թավրէզգին. եւ… Գոուներին… եւ մղտեսի Մամ խաթունին…։ Արդ գրեցաւ սա յամի Ռ. Հ. Թ. Թվ. մերում տումարի, ի հայրապետութեան տեառն Մովսէսի ընդհանուր Հայոց՝ եւ սրբասնեալ ճգնող կաթողիկոսի… յիշեցէք ի միտս բարիս եւ ի հասակս պատկանաւորս զՏէր Սարգիսն եւ… զմահտեսի Միքայէլն. (որ) ստացան զանառիկ մեծութիւնս. եւ զանկողոպտելի փարթամութիւնն, զայգիս վայելուչ, եւ զդրախտս աստուածատունկ, զորթս ծաղկեալ, եւ զծառս պտղալի, զանուշահոտ ծաղկոցս եւ զվարդափթիթ բուրաստանս. զսեղանս ամենալի, եւ զգինիս բարեհամ, զուրախութիւնս սրտից, եւ զմխիթարութիւնս վշտաց, զխնդութիւնս հոգւոց, եւ զսփոփիչս տըրտմութեանց, զփարատիչս ցաւոց, եւ զառողջութիւնս մարմնոց. զգիրս ասեմ զաստուածայինս, որ լցեալ է ամենայն բարութեամբ, պատմութեամբ եւ քարոզութեամբ. մեկնութեամբ եւ սուրբ խրատուք, եւ կանոնական

բանիւք սուրբ վարդապետաց, ի պայծառու-
թիւն սուրբ եկեղեցւոյ եւ ի պարծանս ուղ-
ղափառութեան հաւատոյս մերոյ․․․․ (Յիշե-
ցէք) եւ զհոգեւոր ծնողն իմ զուսուցիչ աս-
հեստիս զՏէր Մինաս բանիբուն քահանայն,
եւ զծնողն իւր զՏէր Ստեփաննոս քահանայն,
զոր Տէր Աստուած առողջ կենաւք պահես-
ցէ եւ յետ աստեացս ելանելոյ անթառամ
պսակին արժանիս արասցէ․․․ Ամէն։

—Այլ գրով․ — «Ես անարժան թարգլի
Ովանէսի որդի Ուրհացի տիրացու էմիրզաս,
թվ․ Հայոց Ռ․Մ․Կ․Բ․ ձեռնադրեցայ կի-
սասարկաւագ՝ Ս․ Կիրակոս եկեղեցին․ միւս
կիրակին՝ աւագ սարկաւագ՝ Ս․ Սարգիս ե-
կեղեցին․ նոյն ամին քահանայ՝ անուանէ փո-
խեցին Տէր Յոհաննէս դրեցին․ ձեռամբ Պաղ-
տասցի Օհաննէս Պատրիարքի աշակերտ արք
եպիսկոպոս Կարապետ վարդապետին, Տիգ-
րանակերտու առաջնորդ․ եւ եղէ լուսարար
Ս․ Սարգիս եկեղեցին, մարտի մէկին»․․․․։

—Կար եւ մի յիշատակարան․ «Նորոգ կազ-
մութեան մատենին․ Ռ․Ճ․Ջ․Թ․ Թվ․ Հա-
յոց, յառաջնորդութեան Տէր Պետրոս քա-
հանայի ձեռամբ Ալխուղարցի Տէր Թումայի
որդի Ստեփաննոսի»․ որոյ ստացողն կը յի-
ուի «Դաբաղ Մ․Նիկողոսն․․․»։ Կար եւ մի
ստանաւոր՝ Սահակ վարդապետի մահուան․
որոյ վերջն է «Անպիտան Մարգար Թոխմախ-
եան․ ծնունդ Տիգրանեան, աբեղայ Հայկա-
կան»։

ՍԻՐԱԶԱՅԵԱՑ Ս․ ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՆ ՎԱՆՔ ՁՆՔՈՒՇԱՑ

1․ Գանձարան․ — «Գրեալ ի վանս Ս․
Գրիգորի Մեյրիտինոյ Հայոց․ ի թվ․ Հայ․ Գ․
Ջ․ Է․ ․․․ յիշեցէք զիս զԳաւիթ աբեղայս,

եւ զհայրն իմ զԻսահակ քահանայն... զԿոստանդին աւագերէցն եւ զաստուածատուր զաւակսն իւր զԹորոս քահանայն եւ զՍտեփաննոս հայրապետն, որ այժմ խնամատար եւ վերակացու են սուրբ ուխտիս...»:

2. Տաթեւացւոյ Գրիգորի քարոզից՝ երկրորդ գիրք: Անյիշատակ եւ անթուական:

3. Խրատք եւ բանք օգտակարք: Սկիզբն եւ վերջին թուղթ թափած:

4. Աւետարան. — Գրեալ «ձեռամբ Կարապետ գրչի, ի լաւ եւ յընտիր աւրինակէ, ի գիւղաքաղաքն Շէնքուշ, ընդ հով. Ս. Կարապետին եւ Ս. Աստուածածնին... յիշատակ Միհրէ տիկնոջ...»:

5. Տօնական. քարոզք: Թերատ:

6. Իրր տեսութիւն Աստուածաշնչի՝ քարոզի ոճով: Սկիզբն եւ վերջն թերի:

7. Մաշտոց մկրտութեան: Անյիշատակ եւ անթուական:

8. Քարոզք: Թերատ:

9. Շարակնոց. փոքր. ընտիր. մագաղաթ: Սկիզբն այլ գրով գրեալ. «Յիշատակ է Շարակնոցս Լիմ Անապատին, ի դուռն Ս. Գէորգայ զաւրավարին, յիշատակ Ամասիացի Սարգսի որդի Ովանէսին. Թվին Հայոց Ռ. Ճ. Հ. Թ. ին...»:

10. Սաղմոս. հին:

11. Բացատրութիւն աղաւթից եւ խնդրոց եկեղեցւոյ՝ եւ պատարագի. ի Ներսիսէ Լամբրոնացւոյ: Եւ՝ Գաւանութիւն Հայաստանեայց եկեղեցւոյ՝ Ներսիսի Շնորհալւոյ: Եւ՝ Մեկնութիւն ժամագրքի՝ Խոսրովու Անձեւացւոյ:

12. Ժամագիրք տօնի. ընտիր: Անյիշատակ եւ անթուական:

13. Խորհրդատետր. —Գրեալ «յԵրուսա-

ղէմ. ի Ս. Ցարութեան վերնատունն. Թվ. Ռ. Ճ. Ի. Զ. ի վայելումն Ամասիացի .. Սահակ Պարոն-Տէրին. ձեռամբ Թումայ լերկ եւ լրիկ... աբեղայի... յիշեցէք Վարդ ... Նարբէկի... Մանանայ... Լուսխաթուն... Շիրին... Հերիքէ...»:

14. Աւետարան. — «Ցիշատակ ի գիւղն Վերին Ադիչ. ի դուռն Ս. Մարուֆին... յիշեցէք զՍողոմմէ բարի կինն... եւ զայժմու վայելողն... զառաջնորդն մեր զՏէր Մարկոս վարդապետն եւ զարհի եպիսկոպոսն զՏէր Ցովաննէս..»:

15. Գանձարան: Անթուական եւ անյիշատակ:

16. Ժամագիրք. փոքր. ծոցի:

17. Բիւզանդ Փաւստոս պատմագիր. փոքր դիրքով, մաքուր գրով: Թերի:

18. Գանձարան. խազերով. մեծադիր: Անյիշատակ եւ անթուական:

19. Գիրք սահմանաց. եւ՝ Բառարան. — Գրեալ «Թվ. Հայոց Ռ. Խ. Գ. ... յիշեցէք զուսուցիչ զՏէր Պետրոս վարդապետն. որ ի վերջին դառն ժամանակիս իբր զնոր արուսեակ առաւաւոտ երեւեալ փայլմամբ յազգիս Հայոց, որ զաւուր ասացեալ դասն աւրինակէաք ամէն աշակերտ իւրեան, զի աւրինակն մէկ էր, եւ աշակերտացն կարդալու չէր ժամաներ. զոր մեք Զ. աշակերտք. եւ այլ աւելի, աւրինակէաք զսա ի վանքն Կարկառոյ ի դառն ժամանակիս. որ մէկ մարդոյն Զ. փլորի խարած առնէին...»:

20. Ցայսմաւուրք. Որոյ վերջն գրուած էր. «Ցիշատակ հակառակութեան վասն լուսոյն Ջատկին, որ եղեւ ի Թվ. Հայոց Թ. Ճ. եւ Զ. Թ. որք ընդդիմացան Հայոց ազգիս՝ ազգըն Հոռոմոց եւ Վրաց, Ղփտաց եւ Հաբա-

չից, եւ փոխեցին Զատիկս իւրեանց կաչա-
ռաւք... եւ զսուրբ Պասեքն Թիւրեցին, դը-
նելով ի տաւնս Ողորմեան Ծաղկազարդին:
Ոմանք ի Հայոց ասեն այս վզացեալ Փլափիոս
չՊատրիարքին թէ՝ զմեր եպիսկոպոսք այլ
մուծէք ընդ ձեզ որ իմանամք զճշմարտու-
թիւն բանին, մինչ զի Շ. ոսկի այլ խոստա-
ցան. եւ ոչ թողին: Իսկ նոքա զաստուածա-
յին ցանկն պատառեցին: Ըզ Շ. ոսկին Ո, ա-
ռարին, եւ նոքա ոչ հաւանեցան: Դեռ աւրն
չէր հասեալ ի յետին, մուտ երկրորդ Մար-
կիանոսն եւ պիղծ ժողովն ի սուրբ պարտէ-
զին, տարաւ ընդ իւր չախմախ եւ քիպրիթ
պահեալ ի զուլթին, մին պահ եւ ըստ երկուս
անցին, մեծաձայն բարբառով աղաղակեցին
թէ՝ Լոյսն ելաւ Հոռոմայ ազգին: Բայց չէր
ճշմարիտ բանք նոցին. այլ ի նոյն ժամուն
Եէնիչարիք եւ այլազգիք որ ի դուռն էին,
զամէն զլոյսն նոցա խաւար անուանեցին. եւ
զնոսա հայհոյեցին եւ անարգեցին: Եւ յոր-
ժամ մերձեցաւ տաւնն սուրբ Պասեքին, ի
յերեկոյին շաբաթին, եկաւ առ մեզ Նղաշ
էմինն, Ղատին եւ Եազիչին, եւ շատ Եէնիչա-
րիք ի հետ նոցին. ամէնքս միահամուռ մը-
տաք առաջի լուսաբուխ սուրբ գերեզմա-
նին, աղաղակելով, աղաչելով, տարածմամբ
ձեռին առաջի Փրկչին, ի յերկու կան գալ
(թափօր) բոլոր սուրբ գերեզմանին, անտես
չ՛ի արար զտառապեալ ազգ Լուսաւորչին.
լոյսն թուաւ ի կանթեղին: Զայնեաց էմինն
եւ Եազիչին մեր եպիսկոպոսին, թէ եկ եւ
բեր զլոյսն յայտնին, որ ծագեցաւ Հայոց
ազգին. Քրիստոսի արեամբ գնեալ ժողովին:
Եւ մեք տեսաք զմեր մխիթարելին. եւ միմ-
եանց զսուրբ աւետիսն մատուցանէին, ի մէջ
պարտէզին: Նոյն ինքն Քրիստոս փրկէ եւ

ազատէ, եւ իւր անճառ լուսոյն արժան առ-
նէ»։

— Ի յիշատակարանէ նոյն Ցայսմաւուր-
քին... «Գրեցաւ գիրքս ձեռամբ... Եղիա-
յի... աբեղայի, ի քաղաքս Ջերմուկ, ի
յաստուածապահ գիւղն ի Հաղբամանն, ի դու-
ռըն Ս. Սարգսի զօրավարին եւ որդւոյ
նորա Մարտիրոսին, եւ Ս. Նիկողայոսի հայ-
րապետին. ի թվ. Հայոց Ջ. Զ. Թ. յամիրա-
յութեան Շահ Ալի բէկին. եւ ի կաթողիկո-
սութեան Տէր Գրիգորի եղեւ աւարտումն
սուրբ գրոյս եւ աստուածային բուրաստա-
նիս...»։

— Ի կողն նոյն Ցայսմաւուրքին գրեալ.
«Ես Շէնքօշացի մեղապարտ եւ անարժան
Ցովանէս էրէցս եկի ի Հաղբըման վանն Ս.
Աստուածածնայ շարականուն համար, Սեւե-
րէկցիք հարսնառում են էկած. գեղացիքն
ամէն խաղալ են գնացած. Գ. աւր կեցայ,
մէկ մի չէկաւ մաւտս, փետր. Ե. աւրն շա-
բաթ։ Սահակայ հայրապետի տանին. Ռ.
Ճ. Ծ. Է. թուին»։

— «Ի թուակ. Հայոց Ռ. Ճ. Ի. Թ. Յու-
լիս ամսոյ Ը. դարձեալ վերստին նորոգե-
ցաւ սուրբ Ցայսմաւուրքս, որ ըստ աւուրց
աւուրց ունի յինքեան բովանդակ զպատ-
մութիւն սրբոց վկայից, որք մարմնով եւ
արեամբ զինեցան ընդդէմ մահու։ Կազմեալ
ձեռամբ Մինաս վարդապետի, արդեամբ եւ
տրովք Հաղբամանցի Գասպարի ծերունւոյ
քրիստոնէի, յիշատակ իւր, եւ....։ Դարձ-
եալ յիշեցէք ի Քրիստոս զՄարկոս վարդա-
պետն իմ, որ ի թվ. Ռ. Ճ. Ի. Ը. հոկ. ամ-
սոյն վախճանեցաւ....։ Այլ եւ՝ Աստուած ո-
ղորմի ասացէք առաջին ստացողի սուրբ գը-
րոյս Խուճայ Խալիֆային, որ ի հալալ ընչից

իւրոց ստացեալ զսուրբ գիրքս եւ եդեալ էր յիշատակ ի գիւղն Հայրումն . . . » Ես Աւե-աւացի Եղիազար . . . սուտանուն աբեղայ եկի Հայրումն վանս Ս. Աստուածածնայ պտ-ղոյն համար . Ե . աւր կեցայ , երեսս չի հա-յեցան ; մարդ չեկաւ ի մուտս . Ռ. Ճ. Ծ. Է » :

— Ի կողն նոյն Յայսմաւուրքի գրեալ ան-վարժ գրչով .

« Զաւրութիւն գրոյս յայտ առնէ ընթեր-ցաւղէր հարցդ եւ եղբարցդ մերոց հաւատա-ցելոցդ ի Քրիստոս , վասն Ս. Աստուածած-նի վանիցս , որ է հանդէպ գիւղաքաղաքին Շէնքչայ , էկող եւ գնացող առաջնորդաց եւ աստուածաբան վարդապետաց . Թէպէտ քաջ սերմանողքն հոգեւոր ննջեցին , բայց սեր-մանիքն առ մեզ են , եւ պարտիմք միշտ յի-շատակ նոցին անջնջելի պահել , զորս եւ խնդրեմք ի Փրկչէն մերմէ Յիսուսէ Քրիստո-սէ , ընդ սրբոց Առաքելոցն դասեսցէ : Ամէն :

« Արդ ի Թվ. ամի տեառն 1561. եւ ի Հա-յոց թվին Ռ. Ժ . . . : Յայսմ դառն եւ դըժ-ուար ժամանակի , որ էր Թվական Ռ. Ժ. ին. նախ եւ յառաջ Պաւղոս վարդապետ այր հո-գեշնորհ , որ էր յերկրէն Հասառանայ , որ է նահանգէն Ջերմուկայ , եւ այժմ ասի Հասա-ռանայ գալայ , ուր էր վանք երկրին մեր , զոր քակեալ աւերէին ազգն քրդաց . եւ այս լուսահոգի Պաւղոս վարդապետն փախստեայ դիմելով ի մենաստանս այս , որ է յանուն Ս. Աստուածածնի , զոր ի վաղուց ժամանակաց կառուցեալ էր նախնեաց սրբոց . եկեալ սա երջանիկ վարդապետն Պաւղոս ուխտ եւ ա-թոռ կարգեալ եւ հաստատեալ ի նոյն ժա-մանակի , ոչ գոյ եղեալ պարիսպ եւ շինու-թիւն , բայց միայն խուց եւ տնակատուն , ազնուէս կառավարելով մինչ ի Թվ. Ռ. Խ.

Բ. ԻՆ. ԼԻՆԻ զրաւ կենաց նորին։ Եւ յետ նորին յաջորդէ զաթոռն Մարտիրոս վարդապետն Շէնքուշցի, որ է այր փիլիսոփայ եւ քաջ քարտուղար. որոյ գոն ծրեալ մատեանց նորին յոլով գրեանք ի սուրբ վանքս եւ յեկեղեցին որ ի Շէնքուշ. որոյ յիշատակն աւրհնութեամբ եղիցի... Եւ ի մտանելն Ձ. Ա. թուին լինի վախճան Մարտիրոս վարդապետին, եւ նստի յաթոռն Յովանէս վարդապետն Շէնքուշցի Ռ. Ձ. Ա. ամին. որ է ձեռնասուն աշակերտ Մարտիրոս վարդապետին. եւ խաֆայ ուսումնակից Եղիազար կաթողիկոսին Ս. Էջմիածնի, որ եւ աւգնականութեամբ Աստուծոյ. եւ ձեռնտուութեամբ սրբազան կաթողիկոսին եւ յառաջնորդութեան Յովանէս վարդապետին շինի նորինորոյ պարիսպ սրբոյ վանքիս, զոր Տէր Աստուած ընդ սրբոց վարդապետացն դասեսցէ։ «Թվ. Ռ. Ղ. Բ. ամին, եղեւ ննջումն Յովաննէս վարդապետին, եւ յաւելաւ առ հարսն իւր թողեալ յիշատակ մեզ զբարի վարս իւր յայսմ աշխարհի։ Եւ յետ նորին ի նոյն թվին Ռ. Ղ. Բ. ամին յաջորդէ զաթոռն նորին աշակերտ Մարկոս վարդապետ Հացուացի, որ ունի բազում յիշատակ ի սուրբ վանքս եւ ի Շէնքուշ. եւ Գանձատետր մի գրեալ ձեռամբ իւրով. Տէր Աստուած իւր հոգին լուսաւորեսցէ. ամէն։

Ի Թվ. Ռ. Ճ. Ի. Ը. եղեւ զրաւ կենաց Մարկոս վարդապետին. եւ ի սոյն թվին յաջորդեաց զԱթոռն ձեռնասուն աշակերտն իւր Մինաս վարդապետն Ցամթեցի, զոր ի տղայութեան բերեալ եւ որդեգիր էր տուեալ ուսմնն Շէնքուշցի Խաչատուրի, որ եւ նա ըստ համեստ բնութեան իւրոյ սնուցեալ եւ վարժեալ աւընթեր ուսուցչին իւրոյ Մարկոս քաջ

եպիսկոպոսին, որ յետոյ ժառանգեալ զաթոռն հաւր իւրոյ, եւ յետոյ գնացեալ ի Ս. Էջմիածինն. ԻԴ. ամ նուիրակութեան շրջագայեալ. եւ յետոյ ժառանգեալ զաթոռն Կոստանդինու եւ Ս. Երուսաղէմի պատրիարքութեան. ի յայնմ ժամանակի տարեալ ի Ս. Սաղիմ զեղբաւրորդին իւր Յովանէսն Շէնքուշցի, եւ տայ նմա զաւազան ծայրագոյն վարդապետութեան, եւ առաքէ փոխան իւր ի վանքն Շէնքշու. Յովանէս վարդապետն եկեալ կառավարէ զաթոռն, եւ ինքն վախճանի ի Ս. Երուսաղէմ. եւ թաղի ի Ս. Փրկիչ, ի կարգս պատրիարքաց, որ ունի բազում ջան եւ երախտիք ի վերայ սուրբ վանքիս. եւ յիշատակ՝ զգեստս եւ գրեանս եւ պղնձեղէնս, զոր Տէր Աստուած ընդ սրբոց Առաքելոցն դասեսցէ, ամէն։

Յովաննէս վարդապետն, որ ունի յիշատակ՝ թագ եւ զգեստ եպիսկոպոսութեան, զոր ինքն վայելեալ է եւ թողեալ մեզ, եւ բազում արդիւնս սուրբ վանքիս. եւ փայլեալ ուղղափառութեամբ եւ հանգեալ ի Քրիստոս. Ռ. Ճ. Հ. Բ. ամին. զոր խնդրեմք յԱստուծոյ ընդ սրբոց հայրապետացն դասեսցէ, եւ իւր յիշատակ անջնջելի պահեսցէ, ամէն։

«Եւ յետ նորին Եղիազար վարդապետն Աւիսաւցի (Աւեսորցի) Ի. ամս նստի եւ ոչ կարէ կառավարել զաթոռն։ Ռ. Ճ. Հ. Դ. Նստուցանեն Կիւրինցի Ստեփաննոս վարդապետն մինչ ԺԲ. ամ. եւ նա փախստական լինի ի վանիցս, ոչինչ օգուտ արարեալ սուրբ վանքին»։

«Եւ յետ նորին. Ռ. Ճ. Ձ. Զ. ամին Շէնքուշցի Նիկողայոս վարդապետն Բաղդադաւղլոնց տանէն՝ յաջորդէ զաթոռն Ս. Աստ-

ուածածնի մինչ ԺԸ. ամ. այր ճգնազգեաց, մնեալ յանապատի, որ ունի յիշատակ սուրբ վանքիս մեծ տան առաջնորդարանն եւ դուռքն երկաթի, որ վախճանի Ռ. Մ. Ե. ամսին, զոր խնդրեմք ի Քրիստոսէ ընդ սրբոց ճգնաւորացն դասեսցէ»:

«Եւ յետ նորին, նոյն թվին նստի յաթոռն՝ նորին աշակերտ Գասպար վարդապետն Շէնքուշցի, որպէս ջահ փայլեալ վարուք, որ ունի բազում երախտիք սրբոյ տանս, որ երեր զաղբիւրն դէմ վանքին. եւ շինեաց ջրաղացն քիրաճով. եւ նորոգեաց յարեւելից կուսէ զպարիսպն վանքին. եւ բազում տուգանս տուեալ բռնաւորաց, այգիս եւ արտորայս բազումս արար, յորոյ ժամանակս յոյժ առատացեալ եղեն արդիւնք սուրբ վանքիս. եւ վախճանեալ Ռ. Մ. Լ. Է. ամին. եւ Պետրոս վարդապետն գործակից նորին վախճանի ի նոյն ամին. որոց վասն՝ երեսանկեալ աղաչեմ զընթերցողսդ, միով Հոգոցիւ եւ Հայրմերիւ մաղթել մեղաց թողութիւն համայն վարդապետացն, մանաւանդ Գասպար արքեպիսկոպոսին, որ է հոգեւոր ծնող մեր»:

«Եւ յետ նորին յաջորդէ զԱթոռն Շէնքուշցի Յոհաննէս վարդապետն, զոր յետ վախճանի Գասպար վարդապետին, ի նոյն աւուր առեալ իշխանացն Շէնքուշայ եւ Ադիշոյ՝ առեալ տանին յԱթոռն Բարձրահայեաց (Ս. Աստուածածնի վանք Արղնոյ), եւ անդ կալնու գաւազան ծայրագոյն վարդապետական ի Կարապետ վարդապետէն, որ կայ եւ վայելէ յայժմուս. զոր տէր Յիսուս մշակ առանց ամաւթոյ արասցէ, եւ յետ աստեացս ելանելոյ՝ իւր երկնից արքայութեանն արժանացուսցէ. ամէն»:

Ի սոյն թվ. Ճ. Մ. Լ. Է. նորոգեաց բա-

զում աւտայիւք զսուրբ վանքն ուխտաւորաց։
«Անպիտան եւ մեղսաներկ պաշտաւնեայ
ծառայ տեառն. բիւր քանքարաց պարտապան
Տէր Մովսէս գրեցի մատեանս վարդապետաց
ի հին աւրինակաց տեսեալ ծրեցի ըստ կար-
եացս։ Ձեռքս փտի եւ՛ հող դառնայ. գիրս
ձեզ յիշատակ մնայ։ Խնդրեմ միով հայր մե-
րիւ յիշել»։
— Այլուր գրեալ «... Ցետնեալ Տէր Մով-
սէսս գրեցի, Թվ. Ռ. Մ. Լ. Թ. ամին. յա-
ռաջնորդութեան Յովաննէս վարդապետին
բերաւ աղբիւրն ի մէջ վանքին եւ եղեւ շի-
նումն աւտայքին. եւ էառ ջրաղացն յիշատակ
սուրբ վանքին. անջնջելի յիշատակն աւրհ-
նութեամբ եղիցի։ Թվ. Ռ. Մ. Խ. ամին.
գնացաք ի Ս. էջմիածին ի հայրապետութեան
տեառն Ղուկասու, որ յոյժ մխիթարեալ.
պատուով ընկալեալ եւ աւրհնեաց եպիսկո-
պոս. ուղեւորեալ ի ճանապարհ տասն եւ մէկ
աւրն հասաք. ի Շէնքուշ յաջողութեամբ Աս-
տուծոյ։ Ի սորա ժամանակին յոյժ պայծա-
ռացաւ սուրբ վանքս շինութեամբ եւ զար-
դիւք սուրբ եկեղեցւոյ. եւ էառ վերոյգրեալ
ջաղցին երկրորդ բաժինն որ եղեւ բովան-
դակ ընդ պաղչայիւն՝ որ է հետ ջաղցին, չորս
հարիւր ղրշ. յիշատակ Ս. Աստուածածնին։
Եթէ ոք ծախէ կամ խորէ, ընդ խաչահանսն
եղիցի, բազում աշխատանաւք առաք. զիրայ
յոյժ պիտանի է միւս ջաղցին՝ վասն ջրին.
որ եւ անտողաց յայտ է։ Ի Թվ. Ռ. Մ. Խ.
Ա. ամին եղեւ վախճան Յովհաննէս վարդա-
պետին, Սեպ. Ը. ին եւ թաղեցաւ ի Շէն-
քուշ, ընդ հովանեաւ Ս. Կարապետ եկե-
ղեցւոյ...։ Ի սոյն Թվին Ռ. Մ. Խ. Ա. ին
յաջորդեաց զտեղի նորա Տէր Կարապետ ճըդկ
նազգեաց վարդապետն, որ է անեալ զաւա-

սուրբ վանիցս· որ կայ ու վարէ զիշխանու-
թիւնն· զոր... տէր միակ առանց ամաւթոյ
արասցէ· ամէն»։

— «Թվին Ռ· Մ· Ջ· Է· ամին· ես տիրա-
ցու Մարտիրոսս կեցայ Ս· Աստուածածնի
վանքս երկու տարի, Պաղտասար վարդապե-
տին փոքրաւոր... ասացէք Աստուած ողոր-
մի հոգւոյն· ամէն»։

21· Թուղթք Պօղոսի։ Թուղթք կաթո-
ղիկեայց։ Գործք առաքելոց։ Ի յիշատակա-
րանէն «... Եղբայրս մեր Ներսէս սարկա-
ւագ... ստացաւ զսա զաւակ 'ի Սիոն... յի-
շատակ իւր եւ ծնողացն... առ ի բարեխաւս
լինել յաւուր որոտընդոստ գալստեան Փրրկ-
չին... յիշեցէք զՍարգիս ապիկար գրիչս...
ի Թվին· Ջ· Ջ· Է·»։

22· Մաշտոց մկրտութեան եւ ձեռնադ-
րութեան· — «Ի վայելումն Շընքշոյ տեառն
Յոհաննիսի մեծի վարդապետին· ձեռամբ
Մարտիրոսի, բանի սպասաւորի· ի Թվին Ռ·
Ծ· Կ· Գ· ...»։

23· Տօնացոյց· — ... «Յիշատակ ի դուռն
Ս· Աստուածածնի վանից, յերկրին Շնքոշայ·
գրեալ ձեռամբ Թոմասու սարկաւագի· ի
Թվին Հայոց Ռ· Ծ· Ժ· Դ· ամին։ Աստուած
ողորմի Տէր Կարապետին...»։

24· Գիրք սահմանաց, եւ Ներածութիւնք
Պորփիւրի...»։

25· Հաւաքածոյք Մեկնութեանց Յոբայ·
Սաղմոսի, Նարեկացւոյ, եւն։ Թերի է։

26· Շարական· փոքր· մաշեալ· — Ի յի-
շատակարանէն... «Աւարտեցի դառն եւ ի
նեղ ժամանակիս, որ տիրեալ էր աշխարհիս
Հայոց՝ ազգն Թուրքման։ որ եւ զամենայն
աշխարհս ի սուր, ի սով, եւ ի գերի մա-
շեաց· որ ոչ ուստեք ունէաք մխիթարու-

թիւն․․․։ Գրեցաւ գիրքս ի գաւառիս Եղ-եաց․ ի վանքս Ցաւղացքար․ ընդ հովանեաւ կենսաբեր Ս․ Նշանիս․ ի լաւ եւ յընտիր աւ-րինակէ Խլկցի․ ձեռամբ Մատթէոս քահա-նայի, յիշատակ ինձ եւ ծնողաց իմոց․․․ ի թվին Հայոց Գ․ Ձ․ Ջ․ ․․․»։ Զվերջին ըս-տացող Կարապետ, հայրն Սեւիկ․ մայրն Նի-կար․ եղբայրն Խըտըրշ․․․ յիշեցէք․․․»։

27․ Աւետարան․ մաշեալ․ — Գրեալ «ի թվին մեր Ջ․ Ժ․ Գ․ ի հայրապետութեան Տէր Կարապետին, եւ ի թագաւորութեան ․ ․ ․ պարոն Զաքամ պակին։ Գրեցաւ Ս․ Աւետարանս ի մայրաքաղաքս հռչակա-ւոր ի Հռովմկլայս, ի գիւղս Խալիֆի յոր-ջորջեալ․ ընդ հով․ Ս․ Գէորգեայ եւ Ս․ Թէոդորոսի զինաւորաց․․․ ձեռամբ Անանիա կրաւնաւորի․․․»։

28․ Աւետարան․ ընտիր․ մագաղաթ․ — Գրեալ ի Կ․ Պօլիս․ «ձեռամբ Քրիստոստու-րի ի թվին Հայոց Ռ․ Ղ․ Ը․ յիշեցէք զփոքր Աղիշեցի Կարապետն, որ ի գաւառէն Ամ-թայ․ ի գեղջէն պզտի Աղիշ․․․ զՄ․ Միրի-ջանն եւ զԱլամն․․․ յիշատակ ի մեծ Աոիշ գեղջն․ ի դրունս Ս․ Մաւրոֆին, Ս․ Կարա-պետին․ եւ Ս․ Սարգսի խորանացն․․․։

29․ Գրիգոր Տաթեւացի․ Մեկնութիւն հա-ւաքական՝ Մատթէոսի Աւետարանին։

30․ Աւետարան․ Ատենի։ Անթուական եւ անյիշատակ։

31․ Աւետարան․

«Երջանիկ եւ երիցս երանեալ րաբունապե-տըն․․․ Տէր Մարտիրոս Ճընքուշցին տեսեալ զիմաստաշատ եւ զդիւրագիւտ կարգ տոհ-մից ազգակցութեանց պատմութեանց հին եւ նոր կտակարանաց Աստուածաշունչ տառից․ ետ գրել զսա ոսկենկար զարդուք ի վայե-

լուսն սրբասէր անձին իւրոյ ի ներկայն, եւ յապագայն յիշատակ անուանն եւ սրբասէր հօրն իւրոյ եւ ծնողաց իւրոց հոգեւոր տեառն Պետրոսի կաթողիկոսին Սըսայ, որ է համշիրակ Սրապիոն կաթողիկոսին էջմիածնի, աշակերտք Ղուկասու Կեղեցւոյ: Արդ գրեցաւ եւ ծաղկեցաւ ոսկենկար մատեանս Աստուածաշունչ համառաւտ տոհմաթիւքս, ի հայկազեան թուականութեանս Ռ.Հ. ամին: Ցիշեսջիք զՄարտիրոս վարդապետն Շընքոշեցի. եւ զնորին աշակերտն զՈվաննէսն վարդապետ Շէնքուշցի, որ է րաբունի երանելեացն Աստուածատրոյ, Խաչատրոյ, Կիրակոսի, Եղիազարու կաթողիկոսի, եւ Մարկոսի վարդապետաց առ տէր գնացելոց. հուսկ յետոյ զՄինաս վարդապետն Համթեցի. զնըւաստս ի բեմբականաց, որ եմ աշակերտ վերոյասացեալ Մարկոսի րաբունապետի Շէնքոշեցւոյ, որ ի գնալն իմ յեւդոկիա հանդիպեցաք աւազակաց, որք զամենայն ինչս եւ զգրեանս իմ կողոպտեցին, եւ միայն մնաց այս համառաւտ Աստուածաշունչս, զոր շնորհեալ էր ինձ վարդապետն իմ Մարկոս, եւ իմ զայս գիրքս անձին իմում խորդ վարկանելով, շնորհեցի ի դուռն Ս. Աստուածածնի վանացն, զոր առաջ եդեալն էր յիշատակ Մարտիրոս Աստուածաբան վարդապետն: Որ եւ այսու փոքու ընծայիւքս գտայց ի Քրիստոսէ ազաթիւք ձերովք զթողութիւն անկշռելի սղալանաց պարտուց մեղանաց իմոց. արդ լալով աղաչեմ բազմաբիծս զվայելողքդ այսմ սոփեստիս, զի յաւգտելն ձեր ի կաթանէ ըստեանց սորին. խնդրել մեղաց իմոց թողութիւն. նաեւ ստացողի սորին Մարտիրոս վարդապետի Շընքուշցւոյ...»: «Գրեցաւ յիշատակարանս ի թվին Հայոց Ռ.Ճ.Ժ.Գ.

ամին, յորում Եղիազար վարդապետն Երուսաղէմի կաթողիկոս ձեռնադրեցաւ ի քաղաքըն Հալապ. ի Խաչատուր կաթողիկոսէն Սըսայ. ի սուրբ Քառասունք եկեղեցին»։

33. Մաշտոց. — «Գրեցաւ յաստուածակոխ սուրբ քաղաքս Երուսաղէմ. ի վանքս որ կոչի Ս. Փրկիչ. ի Թվին Հայոց Ջ. Ժ. Է. ի խնդրոյ... Առաքել աբեղային, ձեռամբ Աստուածատուր... աբեղայի Տրապիզոնցի»։

34. Աւետարան. — «Գրեցաւ... ի Թվ. Հայոց Ջ. Ղ. յընտիր աւրինակաց սրբոց հարցն գրեալ, ի լուսազարդ եւ ի գեղեցկայեղց... Անապատիս Տէր Յուսկայորդւոյ, ի գաւառիս Տարբերունեաց, որ այժմ կոչի Բերկրի, ընդ հով. սուրբ եկեղեցեացս, սուրբ մաւրս լուսոյ Տիրամաւր Աստուածածնի կուսին. եւ Ս. Կարապետին, եւ Ս. Յարութեան, ձեռամբ... մատնադեղեւ գրչի Եղիա սուտանուն կրաւնաւորի, ի խնդրոյ... բարեբարոյ տանուտըրոջն Խաւջայ Խալիֆին. յիշատակ բարի իւր, եւ ծնողացն...։ (Աստ 32 անուններ կը թուէ մի եւ նոյն գերդաստանէն)։

35. Անանուն, մաշուած, հին ձեռագրի մը թղթոց էջերը գրուածներէն. «Ես... Յիսուսի Քրիստոսի ծառայ Ամթեցի, որ Տիգրանակերտ կոչի, Ղըռպաջի Մ. Բուհիջանի որդի... տիրացու Սարգիս... եկի ի Ս. Աստուածածին վանքս Զընքշոյ. ի Թվ. Հայ. Ռ. Մ. Ժ. Ե. մայիսի ԻԴ. մոտ Գասպար աստուածաբան վարդապետի քով միաբան. կացի Բ. տարի, յետոյ գնացի տունս կեցի Բ. տարի չըթչութիւն էրի, յետ Բ. ամաց եկինք հայրիս մայրիս չորս եղբայրիս հետ ուխտ, լուսահոգի Գասպար վարդապետ ինձի ու ախպարիս տուեց կարգ դպրութեան

չորս աստիճան. նա աստուծով եղեւ քահա-նայ... Թվ. Ռ. Մ. Ծ. եկի կիրկին եղէ միա-բան Կարապետ աստուածաբան վարդապետի քով: Աստուած մշակ առանց ամաւթու արաս-ցէ...»: «Ես տիրացու Գասպար ծառայ Ս. Աստուածածնայ դռան էկայ Թվ. Ռ. Ճ. Հ. Ե. ամին. : Ձեռնադրուեցայ աբեղայ ձե-ռամբ Նիկողոս վարդապետին. Թվ. Ռ. Ճ. Ջ. Ջ. ամին: Գաւազան ընկալայ ձեռամբ Նիկողոս վարդապետին Թվական Ռ. Ճ. Ղ. Ե. ամին: Թվ. Ռ. Ճ. Ղ. Ը. ամին Ս. Երուսաղէմ գնացի: Թվ. Ռ. Մ. Բ. ամին գուպան (գմբէթ) շինեցի ես Գասպար վար-դապետս: Թվ. Ռ. Մ. Գ. վանքին քամկիր-բինայ ջաղացքն շինեցի, յայսմ ամին Ս. Կա-րապետ գնացի ես Գասպար վարդապետս: Թվ. Ռ. Մ. Ե. եղեւ զրաւ կենաց Նիկողոս վարդապետին եւ թաղեցաւ վանքն. եւ ա-ռաջնորդեաց իւր ձեռնասուն աշակերտն, մարտի Ժ. Անառակի կիրակին, Ջնքուշցի Գասպար վարդապետ. տեսանողք տացէք Աստուած իւրեան կարողութիւն տայ, եւ դուք վարձս յԱստուծոյ առնուք: Թվ. Ռ. Մ. Թ. մարտ ամսոյ Ժ. Դ. Ղազարու շաբ-թի երեքշաբթին Խաչատուր վարդապետ առ Աստուած փոխեցաւ: Թվ. Ռ. Մ. Ժ. Գ. ես Գասպար վարդապետ գնացի Ս. Էջմիածին ձեռնադրեցայ եպիսկոպոս ձեռամբ Սիմէոնի սրբազան կաթողիկոսի: Թվ. Ռ. Մ. Ի. աղ-բիւրն շինեցաւ դէմ Ս. Աստուածածնի ձե-ռամբ Գասպար վարդապետի. խմէք զանոյշ ջրիկն, տացէք Աստուած ողորմի. ամէն»:

«Ես Տէր Գրիգորս Խարբերդցի, Ղուլու-գիւղէն, որդի Մ. Տաւնապետի եկի Ջնքուշոյ վանքն կեցի Խ. աւր. Թվ. Ռ. Մ. Լ. Ա. սեպ. Գ. էկայ. հոկ. Ժ. Բ. էլայ գացի...»:

«Ես Ոսկան... վարդապետս եկի սուրբ ուխտս հրաշալի առ Մեծ. եւ առաքինի սըրբազան հայրս մեր Գասպար գերիմաստ եւ զգաւնամիտ րաբունապետն։ Տէր Աստուած զինքն հաստատ եւ անշեղլի պահեսցէ ի վերայ սուրբ գահիս...»։

— «Թվ. Ռ.Մ. Չէնքչայ քիլայ ցորեն Ժ.Դ. ղուրուշ ծախուաւ։ Թվ. Ռ.Մ.Ա. յունվ. ամսոյ ԻԵ. վանքին արտն գարի ցանաւ։ Թվ. Ռ.Մ.Է. կրկին սով եղաւ Ամիթ. քիլայ մի ցորեն Կ.ղշ. լիտր մի չամիչ Ի. ղրուշ. Չէնքուշի քիլայ մի ցորեն ԼԲ. ղրշ. քիլայ մի կորեկ ԻԴ. ղրշ։

— «Թվ. Ռ.Ի.Է. ագեւոր աստղ մի ելաւ, չորս ամիս չարժ եղաւ. Բ. թագաւոր Պարսից մեռաւ. մէկ Շահ Իսմայիլ, մէկ Շահ Թահմազ։ Դարձեալ Թվ. Ռ.Ճ.Ժ.Դ. յամսեանն դեկտ. ի մէջ գիշերի ագեւոր աստղ մի այլ ելաւ, Թահմազ Խանն իւր զաւրաւք կորաւ։ Դարձեալ Թվ. ՌՃԺԴ. յամսեանն յունվ. ի ագեւոր աստղ մի այլ ելաւ, Չէնքուշայ քիլէ ցորեն Ժ. ղրշ. ծախուաւ. Նուկի մի չամիչ Ժ. ստակ. Թահմազ Գուլի Խանն էկաւ Քարքուտ, Հասան գալայ աւերեց գերեց...»։

36. Աստուածաշունչ. որոյ կողն գըրուած էր. «Թվ. Ռ.Մ.Է. խիստ կարի սով եղաւ. Չընքշոյ քիլայ ցորեան Ի.Է. ղրշ. եղաւ. կորեկին՝ չարէքն Ի. ղրշ. լիտր մի չամիչ Բ. ղրշ. լիտր մի սոխ Ի. փարայ. լիտր չողգամ Ի. փարայ. յԱմիթ քաղաք՝ չարէք մի ցորեն Ծ. ղրշ. ամեն բան սոցա պէս. միսին հօխան Ը. փարայ. շատ մարդ մեռաւ այս սովոյս։ Թըմի Ռընտուալ՝ Դ. ճըռըղ ծախուաւ, երկանքն կու աղային հաց կընէին թէ Հայ թէ Տաճիկ. յորժամ մայիս ամիսն մտաք՝ Չընքուշոյ քիլայն ցորեն եղաւ

ԼԲ. ղրշ. Ջերմուկ՝ Կ. ղրշ: Դ. Ծ. մարդ Հայոց ազգէն մեռաւ անօթուն՝ Զնքուշոյ մէջ՝ տաճիկէն մատէ: Ցորժամ յունիս ամսուն մըտաք՝ եղաւ քիլայ մի ցորեան Կ. ղրշ. Լիտր մի չամիչ Ե. ղրշ. Լիտր մի չիրիկ իւղ, Զ. ղրշ: Ը. ամիս Զընքուշայ եկեղեցին ոչ կանթեղ վառաւ, ոչ ժամկոչ էլաւ, իբրեւ ծովու նման կու ծփայր երկիրն վասն մեղաց մերոց: Ցայսմ թվին Ներքին Ատիշոյ եկեղեցին այլ այրեցաւ, որ մէկ հատ քար կամ փայտ չի մնաց. Աստուած վերջն բարին կատարէ. ամէն »:

— « Թվ. Ռ. Մ. Ի. աղբիւրն չինել տուի. ջուրն բերի մէջ բաղչային. Ռ. ղրշ. խարջեցի հազիւ կարացի բերել Գասպար վարդապետս. Տէր Աստուած ամենայն յիշատակն ընդունելի առնէ »:

— « Թվ. Ռ. Մ. Ի. Է. բազում չաքուրկայ եւ կարկուտ էկաւ. կարի դժուար սով սաստիկ եղաւ, վանքին ութն Լիտր չամիչ եկաւ, ութն Լիտր գինու չիրայ »:

— « Թվ. Ռ. Մ. ԺԲ. ես Գասպար վարդապետս արեւելից (կողմի) սարխաղն աւարտեցի, Դ. քէսայ տուգանք տուի Մատան (փաշային). տէր Աստուած չէն պահէ ժողովրդեան ... »:

37. Կանոն գիրք եւ Դատաստանագիր Մխիթար Գոշի, որոյ յիշատակարանէն քաղեալ « ... ի խնդրոյ Մինաս վարդապետի Ամթեցւոյ աստուածարեալ անձին եւ յԱստուած խրախուսելոյ, որ ոչ երբէք յայլ ինչ իրս է պարապեալ քան թէ յԱստուած զաւրացեալ եւ նովաւ հանդիսացեալ միշտ ի գերակատարն գլուխ ունելով զակն ոգւոյ ըստ իմաստնոյն խրատու, լուսատու հոգւոյ եւ անսայթաք պողոտայ ոտից զպատուիրանս

տեառն ունել առինքն, եւ ըստ ինքեան վարժեալ աւրինաւք, եւ կատարեալ տեսական եւ արդիւնական գերապայծառ եւ տիեզերափայլ վարդապետութեամբ, եւ առաւելեալ ամենայն մաքրութեամբ, եւ գրասիրութեամբ ճոխացեալ։ Եւ ընդ յոլովից գրոց ստացելոց՝ ստացաւ եւ զգիրս Կանոնաց եւ Դատաստանաց՝ եղեալ ի միում տփի. ի վայելումն անձին եւ յիշատակ հոգւոյ իւրոյ, եւ հոգեւոր ուսուցչին իւրոյ Մարկոս վարդապետի Ջնքուշցւոյ փոխեցելոյ առ Աստուած. նաեւ ծնողաց իւրոց Մ. Առաքելին եւ Հռիփսիմէին. եւ հանւոյ իւրոյ Մ. Պահրիէին, եւ այլ ամենայն արեան մերձաւորացն։

«Եղեւ սկիզբն գրչութեան տառիցս ի Հայոց թուականիս Ռ. Ճ. Լ. Ջ. ամին. ի ժամանակիս կաթողիկոսութեան Ս. Էջմիածնայ երիցս երանեալ տեառն Եղիազարու Երջանկի, որ աստուածային ընտրութեամբն արժանաւորեալ յառաջնորդութիւն հայրապետութեան Հայկազնեան ազգիս չնորհեցաւ գլուխ պատուական եկեղեցւոյ՝ Քրիստոսի արեամբ գնեալ բանաւոր հաւտիցն հովիւ քաջ եւ բարի։ Որոյ սիրելի սպասաւոր եւ պաշտաւնեայ ծառայեալ մինչ ցարդ ամս ԻԲ. գոլով եւ գործակալ ամենայնի Ս. Էջմիածնայ եւ Ս. Երուսաղէմայ. եւ ամենայն իրագործութեան ամենայն Հայոց՝ Մինաս վարդապետ ստացող մատենիս։ Շնորհիւ տեառն սկսեալ եւ ողորմութեամբ նորին յանգ եղեալ աւարտեցաւ գիրս Կանոնաց Ս. Առաքելոցն եւ Հայրապետացն եւ Վարդապետացն. եւ թագաւորաց բարեպաշտից եւ աստուածասիրաց. ի թուաբերութեանս Հայոց Ճ. Ա. Ռ. Ե. Ա. Լ. 1137. յունվար ամսոյ հնգումն. ի յաւանս Նոր քաղաք կոչեցեալ,

ընդ հովանեաւ Ս. Նշանի եկեղեցւոյս. Նը-ւաստ ոգի Միքայէլ, Բարղամ գրչի որդի. առ ոտս տեառնս իմոյ Մինաս վարդապետի քաջ դիտապետի ստացողի գրոցս Եւդոկիակերտի արհի եպիսկոպոսի. ի ժամանակս Թագաւորութեան տաճկաց Սուլդան Մահմէտի, որոյ զաւրքն ամենայն գնացեալ էին ի պատերազմ յաշխարհն Լեհին. եւ աշխարհս ամենայն խարբալեալ եւ ի տառապման կայր... եւ նստուցին զեղբայր նորա ի տեղի նորա Թագաւոր տաճկաց, որոյ անունն էր Սուլթան Սուլէյման... ի Նոյեմբերի ամսին»:

«Թվ. Ռ. Մ. Է. ամին անչափ սով եղաւ, որ Ջընքչոյ քիլայ ցորեն Լ. Է. ղըշ եղաւ, կորեկն Ի. Դ. ղըշ. Ամթայ քիլայ ցորենն Կ. ղըշ. վասն մեր մեղաց, լիտր մի չամիչ Է. ղըշ. լիտր մի ըռնտուալ Է. ղըշ. լիտր մի սոխ Է. փարայ. լիտր մի շիրիկ Զ. ղըշ:

«Թվ. Ռ. Մ. Ի. Է. եկն աստուածասաստ բարկութիւն ի վերայ աշխարհիս Միջագետաց, զի հնչեաց հողմն հարաւային եւ եբեր զամենայն դմնայն (Թուչուն), որ է գըմբըլն, և եկեր զմորախն, որ է չաքուրկան, որ ապականեաց զամենայն արտորայս եւ զանդաստանս եւ զայգիս մեր. որ ամենեւին ոչ գըտանիւր չամիչ կամ քաղցր վասն հիւանդաց, եւ եղեւ սով սաստիկ. որ Ջընքուչայ Ա. Թըմին ցորեն՝ եղեւ ոսկի մի, վասն ծովացեալ մեղաց մերոց. բարերարն Աստուած քաղցրասցի եւ կրկին տացէ առատութիւն ամենայն աշխարհի»:

«...Թվ. Ռ. Մ. Խ. Ե. ամին եղեւ մահտարաժամ յոյժ, եւ մեռան Հայոց ազգէն Է. հարիւր մարդ ընդ այր եւ ընդ կին. վասն մեղաց մերոց. եւ եղեւ յետ նորա սով սաստիկ, մինչ քիլայ մի ցորեն ծախուել յԱմիթ

չէր գտանէր...»: Թվ. Ռ. Մ. Ծ. Բ. յայ-
սըմ միջոցս եղեւ խանգարումն գերապայ-
ծառ աթոռոյն Ս. Էջմիածնի, քանզի յետ
վախճանի երանելի Ղուկաս կաթողիկոսին,
անմիաբան եղեալ ազգն Հայոց՝ իշխանք մե-
ծին Պաւլոսյ ընտրեցին Դանիէլ առնել կաթո-
ղիկոս. եւ միաբանքն աթոռոյն աւրհնեցին
զԴաւիթն կաթողիկոս հաւանութեամբ արե-
ւելեան իշխանաց. եւ եկեալ Դանիէլն Ուչ
քիլիսա, նա եւս աւծեցին կաթողիկոս, որ ե-
ղեւ խռովութիւն մեծ, եւ յայնմ ժամանա-
կի եկն Ռուսն պատերազմաւ ի Պարսս ի վե-
րայ բերդին Երեւանայ. եւ եմուտ ի Ս.
Աթոռն ամենայն զաւրաւք, եւ տարեալ ընդ
իւր զամենայն ինչսն. եւ այժմ անբնակ է,
կաթողիկոսն եւս տարեալ ընդ իւր, եւ միա-
բանքն ցրուեալ. սուգ մեծ եղեալ ազգիս
Հայոց, Տէր Աստուած խաղաղութիւն շնոր-
հեսցէ. ամէն»:

«Թվ. Ռ. Մ. Ծ. Ա. ամին, մեր եկեղեցւոյ
արեւելեան որմն փլաւ, տաճարն մնաց ամ-
բողջ:

«Ի սոյն ամի՝ վէզիրն, որ գնացեալ էր Մը-
սըր բազում զաւրաւք ի վերայ Ֆրանսուզին
բազմաւ պատերազմաւ, եւ կրկին ի Նոցանէ
Թափեալ էառ, եւ չուեալ անցանէր Մելտի-
նէ. գնալ ի մեծն Պաւլիս. իշխանքն մեր երթ-
եալ Մալաթիայ վասն ֆարմանի ի սուրբ ե-
կեղեցւոյ Ս. հազար եւ Շ. հարիւր ղրշ. ժո-
ղովեալ ի Ջընքուշ մերազնէից, ոչ եղեւ հնար
շինութեան, եւ է մինչ այսաւր նոյնպէս. որ
է թիւն Ռ. Մ. Ծ. Դ. Տէր Աստուած նո-
րոգման արժանի արասցէ ամէն: «Դարձ-
եալ Ռ. Մ. Ծ. Է. ամին. Նոր կիւրակին, ի
ժամ սուրբ պատարագին, որ «Միայն սուր-
բըն» երգէին դպիրք, եղեւ ահագին հըն-

չումն վասն ծուխացեալ մեղաց մերոց. զի սուրբ սեղանն կործանեցաւ, խորհուրդն աստուածական ցնդեցաւ, վասն անարժանութեան մերոյ եւ ծուլութեան. որ անխոյթ արարաք վասն նորոգման, եւ եղեւ վայ ի վայի վրայ մեզ. եւ ժամանեալ կրկին ի վերայ մեր բարկութիւն տեառն մինչ Խ. աւր, կանց: Սրբոյ Հոգւոյ գալստեանն կիւրակէն. միջաւրէի, դուռն բացեալ գաւթի սուրբ եկեղեցւոյն չար բռչայի կանայքն, եւ առեալ սուրբ նշանքն եկեղեցւոյ բազմախուռն մասամբ. Բ. պօղչայն եւս. ոչ մնացեալ մի մասըն, չուտափոյթ փախստական գնացեալ միօրն Խարբերդ, Խանքօյին. ի նոյն աւուր առնեալ ոչ գտեալ սուրբ նշխարքն. եւ եղեւ կոծ մեծ ի վերայ մեր. եւ ի վերայ բոլոր ազգիս սուգ անմխիթար. մինչ որ իմացեալ եւ ելեալ անձամբ գնացաք մինչ Խանքոյն. եւ բռնութեամբ իշխան տեղւոյն այնորիկ հանեալ ի նոցանէ եւ տուեալ մեզ. որում Ա. ողջ. տուաք, եւ առեալ զցանկալին մեր եւ բազմաց բաղձալին զգանձն աստուածային, պատուական մասունքն Ս. Նիկողայոսին եւ սրբոյն Գէորգայ, եւ այլքն անպակաս, եւ լցաք երկնային խնդութեամբ եւ բերեալ հանգուցաք ի Ս. եկեղեցին. յիշատակ աւրհնութեամբ եղիցի, եւ պահպանութիւն հաւատացելոց: Այսուհետեւ ով մանկունք սուրբ եկեղեցւոյ, մեծաւ զգուշութեամբ պահել եւ արժանապէս պատուել զՍ. Նշանն՝ խնդրեմ ի ձէնջ, եւ խնդրել ի Քրիստոսէ զթողութիւն բազում յանցանաց մերոց եւ այնոցիկ որ ընդ մեզ աշխատեցան մինչ ի Խարբերդ. տէր հատուսցէ զվարձս վաստակոցն: Նաեւ յայս լիցի ընթերցողացդ, զի յայսմ ամի երիս փորձութիւնս եկն ի վերայ ազգիս

Հայոց․ սկիզբն տարւոյս՝ Տեառնընդառաջի աւուրն այս գիւղաքաղաքիս աւտարազգիք․․ ոչ ետուն թոյլ վառել մելեւին զհրավառութիւնն յայտնի, վասն որոյ եղեւ մեծ խռովութիւն․ եւ այս ամենայն վասն մեղաց մերոց եւ սուրբ եկեղեցւոյ խանդարման՝ եկն ի վերայ մեր․․․»— «Զնչին Տէր Մովսէս աշխատողս» ։

— Սոյն գրքէն օրինակուած է նաեւ հետեւեալը —․

« Ցառաջարանութիւն քաղաքական աւրինադրութեանս Աստուածային եւ մարդկային » ։

« Տէրն եւ արարիչ Աստուած մեր ստեղծ զմարդն ի պատիւ անիշխանութեան․ աւրէնս եդ նմա յաւգնականութիւն, ըստ մարգարէին, եւ ըստ որում՝ զամենայն ինչ վասն նորա հաստատեաց․ նմանապէս եւ աւրինացն էած զնա ի գիտութիւն, որ ոմանց եղեւ ի փրկութիւն առաջնական․ եւ ապստամբիցն՝ տանջանաց պատճառ, որք ոչ աւրինացն զգուշացան եղեալք ապստամբք յարդարութենէ, որոց վրէժխնդիր լինի Աստուած, որ կանխաւ բացատրեաց ի գիտութիւն նոցին զաւրէնս եւ զանիրաւութիւն, քանզի նորա բանին զաւրութիւն հաստատեալ կայ սահման․ եւ իւրաքանչիւրոցն չափէ ըստ գործոց արժանեաց, վասն զի երկինք եւ երկիր անցցեն, եւ բանք նորա ոչ անցանեն․ ըստ որում եւ Աւետարանն սուրբ հրամայէ ։

Սոյնպէս սոյն աստուածազաւրութիւն թագաւորացս հանեցաւ տալ եւ իմաստնացուցանել աւժանդակ իւրոց աւրինաց զհրամանս զայս ահաւորս․ եւ մեք նորին սիրոյն հպատակ կամք ըստ գլխաւորի առաքելոյն Պետրոսի, հովուել զհաւտս զոր հաւատաց մեզ ։ Եւ ոչ ի մէնջ իրաւունք դատաստանաց եւ ոչ

վրէժխնդրութիւնք չարագործաց, այլ ի նե-
մանէ ամենայն անիրաւութիւնք լուծանին,
եւ մեզ է ուղղել զիրաւունս նորա, եւ վրէժս
եւ տոյժս պահանջել յանհնազանդիցն, ըստ
հրամանի (կարգի) սպասաւորութեան․ քան-
զի սուսերաւ՝ որ ընդ մէջ ածաք, սպասա-
ւորեմք Աստուծոյ․ եւ զդժուարին կապ ա-
նիրաւութեան արձակեմք, եւ զչարագործս
դաստիարակեմք․ եւ զայս պահելով, ի վե-
րայ թշնամեացն յաղթութեամբ՝ ամենակա-
րող ձեռն պսակէ զմեզ, եւ զհանդերձեալ
պսակն բազմազան եւ պայծառ պատրաստէ,
ըստ խոստման հրամանի իւրոյ։ Արդ խա-
ղաղութեամբ եւ բարեպաշտութեամբ եւ քա-
ղաքավարութեամբ խոկալ մեզ արժան է՝
զոր հաճոյն է Աստուծոյ, եւ զմիաբանու-
թեան վերաբերէ զգիւտս, եւ արդարու-
թիւն՝ ամենայն աշխարհաւոր իրացս ունելով
կառավար, յերկնային պատրաստեալ աւթե-
ւանայն մտցուք ի հանգիստ։ Որք յառաջա-
գոյն թագաւորեցինն՝ բազում գիրս գտաք
զի աւրինադրութիւնս արարին, զորով մած-
ուածեալ բանսն ընդ աղաւտ իմանամք, կամ
բնաւ անգիտանամք, մանաւանդ որք ար-
տաքոյ այսմ աստուածապահ թագաւորական
քաղաքիս արարին զսահմանադրութիւնս․
կոչեցաք զՆիկեփորոս փառաւորեալ Պատ-
րիգն, եւ զՄարինոն, եւ զՄարինոս փառա-
ւորեալ հիւպատոսքն․ եւ հրամայեցաք զա-
մենայն գրեանսն ժողովել առ մեզ․ եւ զգու-
շութեամբ տեսանել եւ քննել, եւ ի նոցանէ
զուղղութիւն պարզեան մեզ արտաքս հանել
գրով, որք եւ զսահման հրամանի մեր երա-
գապէս կատարեցին և ընդաւրինակեցին զդա-
տաստանս եւ զիրաւունս թագաւորաց, որով
դատեն զքաղաքս։ Եւ այսպէս զորս ծարա-

ուի էին զովացուցաք, եւ զնրբութիւնն լուսա-
ւորեցաք, հայելի արարաք բարեպաշտից
զգիրք աւրինացս, և որք ի հնոցն ընթերցումն
տագնապին՝ աստ ելս գտանեն։ Արդ ի դար-
չութիւն զընկղմեալսն՝ աւրինաւք վերականգ-
նեցաք. եւ զմարդկան չարչարանսն ի բաց
քեցեցաք։ Եւ որք ի ձեռն առնուն զսա՝
զգուշասցին յառաջ ածել ճշմարտութեամբ
զիրաւունս եւ զդատաստանս։ Մի՛ զաղքա-
տըս արհամարհել, եւ մի՛ զհզաւրս անիրաւել,
յուզել զեղանակ արդարութեան, եւ սքան-
չելի առնել զհաւասարութիւն. զգործս մա-
խանաց մի՛ ընդունել միակողմանի, այլ զեր-
կուս դատախազս հաւասար կացուցանել. եւ
այսպէս որոշել զնոսա. ընդ որում ճանաչէք՝
ուր գտանէք զթերութիւն իրաւանց՝ մի՛
անտես առնէք իբրեւ զկաշառաւք ապականե-
ալսն. որք վասն շնորհակալութեան տան
զշնորհս. այլ զճշմարտութիւն եւ զարդարու-
թիւն պատուեցէք։ Մի՛ թշնամութեամբ ընդ-
դէմ կալ դատեցելոյն, եւ մի՛ բռնութեամբ
յաղթել, զի—. Զայս խորհելով ուղիղ դատել
ոչ զաւրէք—. ըստ յայտնելոյ սաղմոսերգուին
թէ՝ «Ուղղութեամբ զարդարութիւն խաւսէ-
իք եւ իրաւամբ դատէիք, որդիք մարդկան,
ոչ եւս ի սրտի ձերում զանիրաւութիւն խոր-
հէիք, եւ ոչ ձեռք ձեր յաշխարհի զանաւրէ-
նութիւն նիւթէին»։ Նմանապէս եւ Սողոմոն
կշռոց առակէ եւ զհոգեւորութիւն հրամայէ
ասելով «Կշիռք մեծ եւ փոքր պիղծ է առա-
ջի Աստուծոյ»։ Արդ իմանալ արժան է զի-
րաւունս, եւ հրամայել զճշմարտութիւն հան-
դերձ յայտնի վկայութեամբ, ըստ որում եւ
սահմանեցաք ասս խոհականութեամբ. զի
զորս են յերկմտութեան դրունսն՝ կացուս-
ցէ ի հաստատութեան հաւասարութեամբ,

ըստ որում ասէ զոցանէ Յեսու Սիրաքայ. «Մի՛ ի տեառնէ դատաւորութիւն խնդրէք, եւ մի՛ ի թագաւորէ աթոռ փառաց պահան-ջէք. մի՛ լինիք դատաւորք եւ յառաջաբանք անիրաւութեամբ, զի ոչ իւիք յափշտակել կարէք՝ թէ ոչ իմաստութեան զգուշանայք եւ պարապէք. ուղիղ դատաստանս նայեցա-րուք, եւ անաչառ զարժանս իւրաքանչիւ-րոցն տուք»: Ի սոյն եւս Աստուած հանճար եւ իմաստութիւն Սողոմոնի, որով եւ յայտ-նեաց զկարծիս երկմտութեանցն ճշմարտու-թեամբ տալ զվճիռ պոռնիկ կանանցն. զի ոչ ունէին վկայ իւրաքանչիւր բանիցն. ի կենդանի մանուկն եւ ի մեռեալն զբնութեան վկայութիւնն յուզեաց, եւ նովաւ եգիտ զան-ծանաւթն եւ հաստատեաց. քանզի որ աւգ-տակարն էր վասն մահուան մանկանն՝ առանց տաժանման ընկալաւ զհրամանն, իսկ որ ճշմարիտ մայրն էր՝ ոչ տեղի ետ հրամանին վասն տպաւորեալ սիրոյն որ ի բնութեան: Զայս իմացեալ, եւ իսկոյն խոկումն եկեալ մերս բարեպաշտութիւն ձեռնարկեցաք դը-նել արդարութեան կշիռս, առ ի դատել աւ-րինաւք, ըստ ասելոյ տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի: Մի՛ ըստ աչս դատիք, այլ ուղիղ դատաստան արարէք: Նաեւ յամենայն ա-կընկալութենէ խորշել արժան է. զի գրեալ է. «Վա՜յ այնոցիկ, որ արդարացուցանեն զամ-բարիշտս վասն կաշառաց, եւ զճանապարհս տնանկին խոտորեն. եւ զիրաւունս արդա-րոյն բառնան ի նմանէ. նոցա արմատն իբ-րեւ զհող է, եւ ծաղիկն իբրեւ զփոշի ելա-նիցէ». վասն զի լնուլ ոչ կամեցան զաւրէնսն տեառն. զի կաշառք կուրացուցին զաչս հա-մարձակահայեացս: Արդ մի՛ յայս աղար-տեալ շահս զբաղիք, այլ փութացեալ բարձ-

բացէք յարդարութիւն. զի որ ի մարդա-
րչէն տասցաւ՝ առ մեզ լցցի. ի բաց կացէք
յարծաթոյ արդարոյն: զի ի պատահելն
Աստուծոյ, մի տրտունջ լիցի, որպէս ոք.
որք պատուիրանացն Աստուծոյ յանցաւորք
եղեն:

«Բարեխօսն Սակիլիոսի հրամայեցաք նը-
չանագրել եւ ընդ աւրինակել յամենայն գա-
ւառացն գլխոց, զի բարի վարձս ըն-
կալցի ի Քրիստոսէ Աստուծոյ մերմէ. որ է
աւրհնեալ յաւիտեանս ամէն»:

38. Աստուածաշունչ. ընտիր, պատկերա-
զարդ, ոսկեզօծ. — որոյ յիշատակարանէն
օրինակեալ. «... Պատուական ծերունին
Տէր Մարտիրոս արքեպիսկոպոսն... եւ բա-
րի շառաւիղ յարմատոյ Նորա ծրաղան մե-
ղուն եւ քաջ փիլիսոփայն Տէր Յոհաննէս
վարդապետն ցանկացող եւ փափաքող եղեն
աստուածային մեծ բուրաստանիս, եւ փար-
թամ կտակիս, անճողոպրելի գանձիս, որ է
թագն պանծալի, եւ պարծանք վարդապե-
տական խմբից, լուսատու ակն տիեզերաց,
անմահական աղբիւրն. ծառն կենաց տնկեալ
ի մէջ եկեղեցւոյ, ջուր անմահարար, բաժակ
ուրախարար, որ զտգէտսն իմաստնացուցա-
նէ, զխաւարեալսն լուսաւորէ, զհիւանդսն
հոգւով առողջացուցանէ, զմեռեալսն ի մեղսն
յարուցանէ, զնեղեալսն ապաքինէ. եւ զա-
մենայն ցաւս զհոգւոյ եւ զմարմնոյ փարա-
տէ, Ս. Աստուածաշունչ տառս. ստացան
զսա յիշատակ բարի եւ անջրելի ի վայելս
ներկայումս սրբասէր անձանց իւրեանց եւ
պահապան աստուածախնամ գիւղաքաղաքիս
Ջնքուշայ... յանգեղեալ աւարտեցաւ Ս.
Աստուածաշունչս ձեռնտուութեամբ զա-
ռածեալ... Մինաս դրչի, որ ետու գրել զսա

աշակերտաց՝ եւ հոգեւոր որդւոց իմոց Յովհաննիսի եւ Առաքելի.... յիշատակ սոցա՝ լիցի ի սուրբ գիրքս, եւ իւրեանց ծնողաց։ կազմեալ ծաղկեցաւ սա ոսկենկար յանդուածով. առաջին խորանն հանդերձ վեցաւրեայ արարչագործ պատկերաւք. և Աւետարանի առաջին խորան՝ եւ ընդդէմ խորանի չորեքկուսի աւետարանչացն պատկերք, եւ Քրիստոսի խաչելութիւնն. եւ այլ ցրուածաղիկքն խամ թիթերով տոկերով եւ խորանով, ես Նուաստ Մինաս գրիչս ծաղկեցի եւ աւարտեցի... յաշխարհս Միջագետաց ի մայրաքաղաքն Տիգրանակերտ... ի դուռն սրբոյն Կիրակոսի եւ մաւրն Յուղիտայի, եւ սրբոյն Սարգսի զաւրավարին եւ որդւոյ նորա Մարտիրոսին... ի Հայոց թուա. Ռ. Հ. Ե. ի հայրապետութեան սրբոյ էջմիածնայ Մելքիսեդեկ կաթողիկոսին. որ փախուցեալ է յաշխարհն Ռուսաց. եւ աթոռն ամայի է մնացեալ, յորում ժամանակի միահամուռ բարձաւ քահանայութեան (շնորհ). զի ոչ ուրեք երեւի ճշմարտութիւն. այլ ագահութիւն թագաւորէ.... Եւ ի թագաւորութեան... որ ասին տաճիկք... զաւրացան եւ ունին զմիջերկրեայս ծովով եւ ցամաքով, որոյ աթոռն է մեծին Կոստանդիանոսի։ Ռ. Կ. Է. թուականին... մեռաւ Սուլթան Ահմատն. եւ թագաւորեաց եղբայր նորա Սուլթան Մուստաֆայն ամիսս Գ. եւ յետ այնորիկ թագաւորեցուցին զեղբաւր որդի նորա զՍուլթան Ահմատի որդին զՍուլթան Աւսմանն տղայ հասակաւ, բայց յաղթող եւ զաւրեղ թագաւոր։ Սա մինչ հնդետասանամեայ էր յարեաւ գնաց ի վերայ Լեհաց աշխարհին Ռ. Հ. թուականին, եւ ազգն Նետողաց ընդ իւր շատ պատերազմեցան, եւ բազում

եւ անթիւ գերի առեալ դարձաւ ի Թախտն իւր ի Կ. Պաւլիս...»։

39. Ճաշու գիրք. — ...Գրեալ Թվ. Ջ. Ժ. Ե. ձեռամբ Բ. գրչաց Յակոբ քահանայի եւ Պաւղոս սարկաւագի, ի Խարբերդ քաղաքի. ի Թաղն Սինամուտ, ի կաթողիկոսութեան տեառն Սարգսի, եւ յեպիսկոպոսութեան տեառն Յոհաննիսի. եւ ի ամիրայութեան Հասան խանի, ի խնդրոյ Տէր Յոհ. եպիսկոպոսին, ընդ հովանեաւ Ս. Սարգսի զաւրավարին... ի յիշատակ իւր եւ ծնողացն Լիպարտին եւ Մանանային...»։

40. Մայր մաշտոց. — ...«Գրեալ ի Թուա. Հայոց Ջ. Է. ի քաղաքն Վան. ընդ հովանեաւ Ս. Ստեփաննոս Նախավկային եւ սրբոյն Սահակայ հայրապետին։ Ի հայրապետութեան տեառն Գրիգորի, եւ մերոյ առաջնորդութեան սուրբ ուխտիս Վարագայ Տ. Յովսէփ եպիսկոպոսի եւ Զաքարիա վարդապետի։ Ցանկացող... տաուիս կրաւնաւորն Մելքիսեդ... գրիչ... Կարապետ երէց... ի սոյդ եւ յընտիր աւրինակէ զոր դրեալ էր մեծ վարդապետն Սարգիս, որոյ յիշատակն աւրհնութեամբ եղիցի »...։

41. Մայր մաշտոց. — «Գրեալ յանաւիկ դղեակն ի դուռն Բարձրահայեաց Ս. Աստուածածնի, ի գաւառն Արղնոյ. ի Թագաւորութեան տաճկաց Ղասում արքային. եւ ի կաթողիկոսութեան Տ. Սարգսի, եւ յեպիսկոպոսութեան երկրի մերոյ Արղնայ Տէր Յոհաննիսի...»։

42. Մեկնութիւն Գործոց Առաքելոց. ի Մատթէոս վարդապետէ աշակերտէ Գրիգորի Տաթեւացւոյ. – որոյ յիշատակարանէն աւրհնակեալ «...Աղաչեմ զհանդիպող մանկունս Հայաստանեայց, մի ծուլութեամբ ազգիս

յամառեալ ցնդիցէք ի պատրանս ծովածուփ կենցաղոյս, ուրանալով զուխտն աստուածեղէն. քանզի գիտեմ զպատճառ բերանոյ ձերոյ, նախ զմեզ նախատելով թէ՝ Ասեն եւ ոչ առնեն: Եւ այս յիրաւի, զի ոչ եմք գնացիւք ըստ ասացելոցս: Այլ գոնեա՛ զարարեալս ընթերցջիք, զի ահա եւ այսոքիկ աշխատութիւնք մեր են պարգեւեալ ի Հոգւոյն. զի որպէս մեք աշխատեցաք. եւ առաք եւ տուաք. ընթերցջիք եւ լուիջիք. զի ոչ յաւելլի բեռինս կոչեմ զձեզ, այլ յուսումն միայն: Դարձեալ աւրինակ դնէք թէ՝ Այս անուն ընթերցաւ, եւ զայս ինչ արար. վասն որոյ եւ դուք ոչ ընթեռնոյք: Գիտացիր, բարեկամ մեր, զի ոչ թէ ընթերցումն արար զայն. քաւ լիցի, այլ անուղղայ բարքըն. եւ յայտ է յոչ ընթերցողացն՝ որք ոչ ընթերցան եւ արարին անուղղայ վատթարութիւնս: Այլ եւ պատճառեն ոմանք զհեշտ կեանսն թէ՝ Այս ամենայն ընթերցումն վասն ընչից է եւ փառաց. եւ ահա առանց ընթերցման գտանեմք զայն: Իմա՛, ո՛վ եղբայր, զի փառք առանց ընթերցման՝ պատկեր անցաւորիս է. իսկ ընթերցմամբ փառքն՝ յայտնութիւն է կենացն յաւիտենից, որոյ կաթիլ է նա ցուցեալ յԱստուծոյ ի հոգիս մեր. առ ի զովացուցանել զպապակումն սրտից մերոց:

«Արդ գիտացեալ զայս ամենայն. միայն կամաւորութեամբ սիրեսցուք զսա. ընկալցուք զգանձս զայս յամանս խեցեղէնս: Քանզի յամենայն կողմանց յունայնութենէ աւուրք մեր անցանեն, միայն մնացեալ այսոքիկ որ գրեալ են եւ գրին. թէ եւ փառք մեր ոչ գտանի աստ, սակայն փառք Աստուծոյ սոքաւք յայտնի լինի, եւ ահա պար-

տական եմք փառաւորել զնա եւ զգոհութիւն
տալ մերով անարժանութեամբ, զի եւ մեզ ըստ
չափու մերում զխնդրուածս սրտից մերոց,
եւ հասեալ այս երեւելի շնորհացս, սոքաւք
հետեւեսցուք հաղորդել մեծի անհունական
ծովուն ընդ ամենայն սիրողս անուան իւ-
րոյ »:

—«... Ի սպառել ազգիս մերոյ Հայկազ-
եան. եւ ի վերջին դարուս՝ սառուցեալ ոգ-
ւոց տարաժամ կորուսելոց, մեծի եւ փոքու,
խորասուզեալ դասուն քահանայական, հար-
եալ ի ժանեաց բանսարկուէն. յայսմ Թուա-
կանիս Պ. Կ. ի Թագաւորութեան ազգին
Թորգոմեան ... Դանիէլական տեսլեանն,
որ ուտէր եւ մանրէր... ոչ յայտնի գոլով
առաջնորդին եւ հնազանդին. որ եւ յիշել
ետ զառաջին չարիսն. Թամուր կոչեցեալ
կաղն եւ ի նոյն վտանգի գոլով, յետ ա-
մենայնի հարեալ զվատն ի յարեան դաշտն
եւ կալաւ զտէր նորա եւ սպան զԹագաւորն
Վրաց զԿոստանդին, եւ զբազումս գերի վար-
եալ: Ցայսմ դառնութեան ժամանակիս ես
նուաստ եւ խեղդամահ ի մեղս Մատթէոս
յետնեալս յիմաստից, եւ տգէտս ի գիտնա-
կանաց, եւ (զուրկ) մնացեալք ի հարստա-
գոյն հարանց հոգեկանաց եւ մարմնականաց.
որ եւ յայսմ ամի եղեւ զրաւ կենաց մեծ
րաբունւոյն իմոյ Գրիգորի, աշակերտի մեծի
հաւրն Յոհաննու Որոտնեցւոյ, որոյ սուգն
պաշարեաց զիս, եւ ետ մոռանալ զառաւրեայ
կենցաղս. վասն որոյ տատանեալ կենաւք
ձեռնարկէ հաւաքել զբանս Ս. Հաւրն մերոյ
Ոսկեբերանի, եւ Եփրեմի, եւ զոր ինչ պար-
գեւեաց մեզ Հոգին Սուրբ, ի խնդրոյ հա-
րազատ եւ սիրեցեալ եղբաւր մերոյ Յակոբ
վարդապետի. յորոյ սիրոյ հարկեալ յանձին

առեալ մեր զմեծ աշխատանս զայս, որ ոչ էր իմ կարողութիւն, այլ ի չգոյէ առն, եւ ի հասեալ ժամու անտրտունջ... սկսայ, եւ շնորհաւք Քրիստոսի... կատարեցի...»:

«Արդ աղաչեմ զհանդիպողսդ սուրբ գանձիս՝ ընթեռնուլ. զաւելորդն կշռել եւ զպակասութեան ներել, զի ոչ միայն զիւրն հոգացաք սովաւ, այլ եւ զնմանակից բանին որ ի հոմանանութենէն յայլ եւ այլ գրոց առընթեր միմեանց եդի առ ի դիւրագիւտ լինելոյ աղքատ մանկանց իմոց ի բեմբասացութեան եւ ի կարգ զրուցայց հասարակաց բանին. եւ այս՝ դառն եւ տաժանելի կրիւք. քանզի ոչ ունէի զարժանաւորութիւն Հոգւոյն, որ դիւրաւ մտածէի, այլ ժտելով եւ չարչարանաւք տկար ոգւոյս ի լոյս էած Աստուած Հոգին...: Այլ եւ երջանիկ հայրն մերոյ Սարգիս վարդապետի յիշատակ ի սմա եղիցի, զի պատճառ եղեւ մերումս գծագրութեան. քանզի նա կանխաւ համառաւտեալ էր զսա. եւ մեք նորին շաւղացն հետեւեցաք:... Անմեղադիր լինել աղաչեմ. զի գառնութիւն ժամանակիս եւ աշխատանք չար խորհրդոց չփոթեալ աղտեղացուցին զհոգի եւ զմարմին իմ. մանաւանդ անգութ անհնազանդ աշակերտք վիրաւորեցին զիս. եւ յաւէտ վիշտք՝ ի սուտ եղբարց... դառնացուցին զիս. վասն որոյ եւ ոչ կարացի զբովանդակն մակագրել. այլ սակաւս ի բազմաց գրեցի առ ի յիշատակ մանկանցդ եկեղեցւոյ. վասն որոյ գրեսջիք զյիշատակութիւնս իմ ի վերջ գրոյս որ գաղափարէք, զի եւ դուք յիշեալ լինիջիք ի Քրիստոս... Եւ որ յաչաղեն եւ հակառակին՝ առցեն զնոյնն՝ զոր տարարին...»:

«Այլ եւ սովորութիւն է բնական մերոյ

Ագինս՝ աւտար ազգաց իմաստից բանին ցան-կալ եւ որոնել թէեւ կարի յետնոց իցէ ա-բարեալ, եւ զնոյն ընթեռնուլ, եւ զխուրդ հաւր՝ թէեւ կարի մեծ իցէ աշխատեալ՝ ոչ ըն-դունիլ. վասն որոյ աղաչեմ, մի զանմտու-թիւնս զայս ի գործ ածել. եւ կամակար մտաւք ընթեռնուլ...»:

— «Նորին Մատթէոսի վարդապետի ներ-բողեան ոգեալ ողբերգաբար ի թաղումն եր-ջանիկ րաբունապետին Գրիգորի. ընդ նմին եւ յիշատակեալ զողբս լալեաց կոտորածին՝ որ ի Վրաց տունն ի փայտակարան քաղաքի. քանզի պատկեր աւուրցն ի մի դիպեցաւ. մանաւանդ ի հրաշագեղ Կարապետ եղբայրն իւր»: — Բնաբան՝ «Ով տայր զմահ իմ փո-խանակ մահու քո. եւ զգերեզման իմ փո-խանակ գերեզմանի քո»....:

— ...«Արդ եղեւ գրաւ համառաւտու-թեան սորա ի ներքսագոյն անապատիս Տանձ-փարախոյ. յորում նստէաք լռիկ ի տան. յա-մի Պ. Խ. Բ. երրորդ թուականութեան Հա-յոց... յիշեսջիք զաշխատողս... զՄատթէ-ոս վարդապետ»:

— Ի կողն նոյն մատենին գրուած «Ցանկ վարդապետաց»:

«Նախ եռամեծ եւ երջանիկ վարդապետն որ մականուն կոչի Գօշ: Նորին աշակերտ Վա-նականն Յօհաննէս: Ն. աշ. Վարդանն: Ն. աշ. Ներսէս: Ն. աշ. Եսայի որ ի Նիչ գա-ւառէ: Ն. աշ. Յովաննէս: Ն. աշ. Գրիգոր Տաթեւացի: Ն. աշ. Դանիէլ ճգնաւոր վար-դապետն: Ն. աշ. Յովաննէս Համշէնցին: Ն. աշ. Գրիգոր Արճիշեցին՝ որ Ջորթան-աեն: Ն. աշ. Ներսէս մատաղն: Ն. աշ. Ներսէս Բաղիշեցին: Ն. աշ. Ներսէս Ամկե-ցին: Ն. աշ. Յովաննէս Բրգութ: Ն. աշ. մեծ

րաբունապետն Բարսեղ Գաւառցին որ էր պայծառ ի մէջ վարդապետաց ներքին եւ արտաքին իմաստութեամբ։ Իսկ Աղարիա մեծ րաբունապետն եղեւ կաթողիկոս Սսայ»։ Գարձեալ․

«Յովհաննէս․ Նորին Բ․ աշակերտք անուանիք, մինն Զորթան՝ յԱրեւելեան վարդապետըս, եւ միւսն Թորոս վարդապետ՝ յարեւմտեայնս։ Թորոսի աշ․ Գրիգոր Տարոնեցին։ Ն․ աշ․ Յոհաննէս Ջէրաքն։ Ն․ աշ․ Ղուկասն ի Խորձենեաց գաւառէ, եւ Պետրոս Կառկառցին։ Աշ․ Ղուկասու Արասլխան Ուռհայեցին, որ եղեւ կաթողիկոս։ Ն․ աշ․ Բարսեղ որ ի Սասնոյ ի գեղջէն Մարմննգու․ եւ աշ․ Պետրոսի Կառկացուն․․․ (երկու տող եղծեալ), որ կաթողիկոս եղեւ ի Սիս՝ Հայոց։ Մարտիրոսն Ջնքուշցի․ եւ աշակերտ Մարտիրոսին Յոհաննէս Զընքուշցի, Արիստակէս Խարբերդցի, Սիմէոն դլոողն։ Աշակերտ Յովանիսին Աստուածատուր՝ Երուսաղէմայ առաջնորդ եղեւ։ Խաչատուր Ատիչեցի․ Կիրակոս Պուլանըխցի․ Եղիազար կաթողիկոս Երուսաղէմայ եւ էջմիածնայ․ Մարկոսն․․․ եւ աշ․ Մարկոսի Մինաս Համթեցի ; որ եղեւ առաջնորդ Երուսաղէմի Ռ․ Ճ․ Ի․ Է․ թուին․ ընտրութեամբ ամենայն Հայոց նաեւ տեառն Եղիազարու կաթողիկոսին որ կայր ի Ս․ էջմիածինն։ Եւ Ն․ աշ․ Ջնքուշցի Յովաննէս․․․։ — Ռ․Ծ․Բ․ ի սուրբ քաղաքն Երուսաղէմ․ մարտ Ի․ Թ․ Զատկին։

43․ Մեկնութիւն խորհրդոց պատարագի ի Ներսիսէ Լամբրոնացւոյ․ — «Շնորհիւ տեառն ամենակալի եւ նորին սգնականութեամբ աւարտեալ եռահրաշ մատեանս, որ էր շաղկապեալ երից երանեալ առն Աստուծոյ Մեծին Ներսիսի, ըստ բազմերանգ

դունոց ի մի ոստայնանկելով հանճար, որ արուեստակալ անուշահոտ ծաղկանց իւղէփեցական կազմութեամբ՝ որ ըստ հոգւոյն յատկութեամբ իմանի զանազան որակութիւն՝ գաղափարելով, ըստ յոգունց արփիացելոցն դասակցութեանց, առ յեկեղեցւոյ յարմարումն յաւդիւ խաղաղութեան գլխոյն պատշաճեալ յայսմանէ կատարելութիւն։

Արդ այսմ անմահական ըմպելւոյ եւ անգին մարգարտիս, եւ ամենազօվ աւրինակիս ցանկացող եղէ ես եւ փափագող սիրտակ անուն Մարտիրոս վարդապետ. եւ գնեցի զսա յիշատակ անձին իմոյ, ի Թվ. Ռ. Կ. Բ. ի գիւղաքաղաքն Ջնքուշ... Աղաչեմ յիշեսջիք...։

— Արդ ես վերջինս յեկեղեցւոյ եւ տրուպըս ի բեմբասացականաց Մինաս վարդապետըս Տիգրանակերտցի զգիրքս ի Ս. Էջմիածին (գտի). զոր գողացեալ էին ի վանացն Ջնքուշոյ ի նախակրթեալ աթոռոյն իմոյ. որ եւ գաղափարեալ էր զսա Մարտիրոս վարդապետն, որ է ուսուցիչն Յովանէս վարդապետի Ջնքուշցւոյ. եւ Յովանէսն՝ ուսուցիչ Եղիազարու կաթողիկոսի եւ Մարկոս վարդապետի. եւ Մարկոս վարդապետն ուսուցիչ ինձ Մինաս վարդապետիս Ամթեցւոյ։ Եւ զի ծանր թուեցաւ ինձ հեռանալն գրոցս ի մեր վանուց Ս. Աստուածածնին որ ի Ջնքուշ. ետու ի տեղի գրոցս մի պատուական գիրք կոչումն ընծայութեան եւ զՃառից գիրք՝ երկուսն ի մի տուփ, եւ առի զայս խորհրդի մեկնիչս զոր մեկնեալ է Ս. վարդապետն Ներսէս Լամբրոնացին. եւ առաքեցի ի վանքն Ս. Աստուածածնին որ ի Ջընքուշ. յիշատակ հոգւոյ գծողի գրոցս Տէր Մարտիրոս վարդապետի, եւ Յովանէս վար-

դապետի, եւ Մարկոս վարդապետի, նախ-
նեաց իմոց եւ հոգեւոր ծնողաց. նաեւ ինձ
անարժանիս Մինաս վարդապետիս եւ մարմ-
նաւոր ծնողացս...: Որք գողանալով հան-
ցեն զգիրքս ի Ձնքշոյ (վանից) նզովեալ եղի-
ցին ի ԳՃ. ԺԸ. Հայրապետացն, եւ ԲԺ.
Մարգարէիցն, եւ ԲԺ. Առաքելոց. եւ ԺԲ.
աստուածաբան Վարդապետացն, եւ ի սուրբ
Երրորդութենէն. եւ ի Քրիստոսի աւրհնեալ
բերանոյն. նաեւ յինէն. Մինաս վարդապե-
տէս եղիցին կապեալ հոգւով եւ մարմնով.
աստ եւ ի հանդերձեալն... ամէն:

Գրեցաւ ի Թվ. Հայոց Ռ. Ճ. Ի. Զ. յու-
նիսի տասն, իմով ձեռամբ Մինաս վարդա-
պետիս. ի դուռն Ս. Էջմիածնի, ի կաթողի-
կոսութեան տեառն Նահապետի»:

ԿՈՆԴԱԿԻ ՄԸ ՕՐԻՆԱԿ Ի ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏ

«Ի Թվ. մեր. Ռ. Մ. Խ. Գ. ին. եւ նոյ.
Ի. Դ. ին. Ես Աւրանցի Մ. Ապտալեան Յո-
հաննէս վարդապետս հրամանաւ մեծաւո-
րաց եւ գրով սոցին. այլ եւ բարձու հրամա-
նաւ Մուրատ փաշային եւ իւր եղբօր Քահեա
պէկ Հաճի Շեխի պէյին, եկի ի Ս. Առաքե-
լոց վանս (Մշոյ) սպասաւոր եւ առաջնորդ: Եւ
տեսի զամենայն շինուածսն փլեալ եւ յա-
մենայն ընչից թափուր, եւ պարտքն դիզ-
եալ. շրջեալ ի մէջ հաւատացելոց եւ ժողով-
եալ զողորմութիւնս. զգոմէշս, զեզինս, զոչ-
խարս եւ զարջառս. ընդ գալ գարնայնոյն
սկսեալ ի շինուածսն զերիս ամս նորոգեցաք
զամենայն. զլուծսն և զոչխարսն եւս ըստ քա-
ւականին պատրաստեցաք... ընդ իս գործէին
վանցի Խաչատուր վարդապետ. Պօլսեցի
Գրիգոր վ. Արղնցի Յարութիւն վ. Մո-
գուացի Ղազար վ. Դէրգեվանցի Կիրակոս

Վ. Ծերունին. որք եւ հին միաբանք էին... զկնի չինմանն՝ զհին պարտս զայսոսիկ վըճարեցաք. 600 ղրշ. Կէտիկ Ալի աղային։ 600 զօլաթայ Հաճի Հաշիմ էֆէնտուն։ 840 ղրշ. Հաճի Օսման աղային։ 400 զօլաթայ Միքայէլ աղային։ Մէկ հարիւր ղրշ. կնոջ ումեմն մեռելոյ տաճկի. որոյ անունն Նանօշ ասի։ 320 զօլաթայ՝ փաշայի մօր մեծ խանումին. այսուքիկ՝ պարտք էին ձեռագրով. ետու. եւ առի զձեռագիրս եւ պատառեցի. ի Թվ. Ռ.Մ.Ծ.ին եւ դեկտ. Ժ.ին։ Եթէ այսուհետեւ ոք Թամասուկ հին կամ նոր հանցէ, եւ պարտուց դաւի անէ, այն սուտ է, անընդունելի լիցի»։

«Եւ վասն լեռնական քրդերուն՝ որ ասեն թէ՝ խաֆիրութիւն ունիմք, եւ ոմանք թէ՝ պարտք ունիմք վանից վերայ... հարցափորձ արարաք... եւ ի վերջս գրեանց գտաք ի տեղիս տեղիս գրեալ, այլ եւ գիր իմն յԱստուածատուր եպիսկոպոսէն գրեալ վասն խաֆիրաց ի Ռ.Մ.Ժ.Թ.ին սեպտ. ԺԳ.ին եւ երից մատնահարեալ կնքով։ Մէկ եղն Ըռոմկանց տանն, զոր Սահակ եպիսկոպոսն է կապեր (սահմաներ), որ զվանքն պահէին ի գողոց՝ յերբ գային ի զօզան։ Հինգ քիլայ կորեկ՝ Աբասցի քրդերուն, նոյն Սահակ եպիսկոպոս պարտք արեր եւ կապեր. յերբ պարտք վճարի, խաֆիրութիւն վերջանայ։ Խուչուրցի քրդեր՝ որք այժմ ամէնը՝ բան կուզեն. այն սուտ է. միայն Բըլընդոյին կայ բան Վանից վերայ. Նորին հայր Ապտուլլահն տուեր է Բերդակցի Վարդան վարդապետին վաղսուն ղրշ. եւ առեր Թամասուկ. քանի որ պարտքն վանից վրայ է. տարւոյն երեք քիլայ եւ կէս կորեկ տան, եւ այժմ Բըլընդոն բաժանէ ի վերայ հօրեղբարց իւրոց,

որք են Սեւօն, Խալօն, Բաղօն, Փօստօն. եւ բռնութեամբ եւ ստութեամբ մուծեալ են զինքեանս ընդ նոսա. ասեն թէ խափիր եմք. սուտ է: Ըռըշկօթանցի Խօթօյին՝ երեք չնիկ կորեկ տան, այլ այն յԱբասցւոց բաժնէն է գներ: Սասընցի Հուսէնիկան՝ տասն զօլաթայ է ի Վարդան վարդապետէն հաստատեալ. Կնաուածատուր վարդապետն Ժ. չնիկ կորեկ արեր է, այժմ ցորեն տանէ...: Բաղկանցի եւ Շըբըլրանցի քրդերուն՝ Աստուածատուր վարդապետ կապեր է մէկ լիտր թութուն. մէկ շալվար, Բ. (թօփ) Դաշտի կըտաւ: Տախընցի քրդեր պարտուց դաւի կ'անեն. այլ հաստատ լուեալ եմք որ Գասպար վարդապետ Առաջնորդ տեղւոյս՝ ի Թվ. Ռ. Մ. Դ.: ին վճարեալ է յԸռապաթու բերդն՝ այլ քրդերն զթամասուկն պահեր են, ասեր են թէ կորուսեալ է, եւ այժմ նոցին տղայքն դաւի կ'անեն. սուտ է»:

«Այսպէս լուաք եւ գրեցաք ի հաստատ արանց, որ թէ սով լինի հացի կամ թանկութիւն, խափիրներ եթէ գայցեն ի զօղան, չնիկ կորեկի տեղ մէկ մէկ ղըշ. փարայ առնեն Օսմանցու դրամ, որ է քառասուն փարայ. եւ մեք այսպէս տուաք ի թանդ տարիսն, եւ այս հաստատ է»:

Կնք.
Ք. Ծ.
Յոհ. վրդպտ.
1839

ՎՐԻՊԱԿ

Երես 80 տող 9դ. Միջօկրաւմ բառը՝ միջէ ընթերցիր:

ՄԵԾ. Պ. ՄԿՐՏԻՉ ԽՄԻՆ

Ձեր կեանքն բեղմնաւոր արդիւնաւորութեամբ Թան-կագին վայելքն է եղած Հայ-Ազգին :

Ձեր ներհուն հանճարն եւ ներկուռ գրիչն անգին վաստակն եղած են գրականութեան Հայ-Ազգին :

Ձեր բան եւ խորհուրդ՝ կրթութեան եւ լուսաւորութեան պայծառ ջահն եղած է որդւոց Հայ-Ազգին:

Դուք կը վերաբերիք ամբողջովին Ձեր անուանով եւ Ձեր արեւով ողջոյն Հայ-Ազգին :

Շնորհեցէք ինձ ուրեմն, եթէ առանց Ձեր հաճութեան դիմելու, Ձեր պատուական անունը կը դնեմ գրքոյկիս ճակատն ի պսակ, եւ Ձեր թուղթն Թորոս Աղբօր պարանոցին իբրեւ ոսկի մանեակ :

Դուք քաջալերեցիք զիս գրով, եւ նպաստաւորեցիք գրուածոյս հրատարակութեան՝ արծաթով :

Իմ շինական գրիչս անզօր է զՁեզ դրուատել, իմ Թորոս Աղբարս Ձեզ պատիւ չկրնար համարուիլ. Դուք զերազանց բարձր էք :

Ձեր նշանաւոր անունն պիտի լինի պատիւ իմ աննշան մատենկանս, Ձեզմով ծնուցի խուն վաստակս :

ՍՐՈՒԱՆՁՏԵԱՆՑ

ԳԱՐԵԳԻՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ

Կ. ՊՕԼԻՍ

1885 մարտ 10